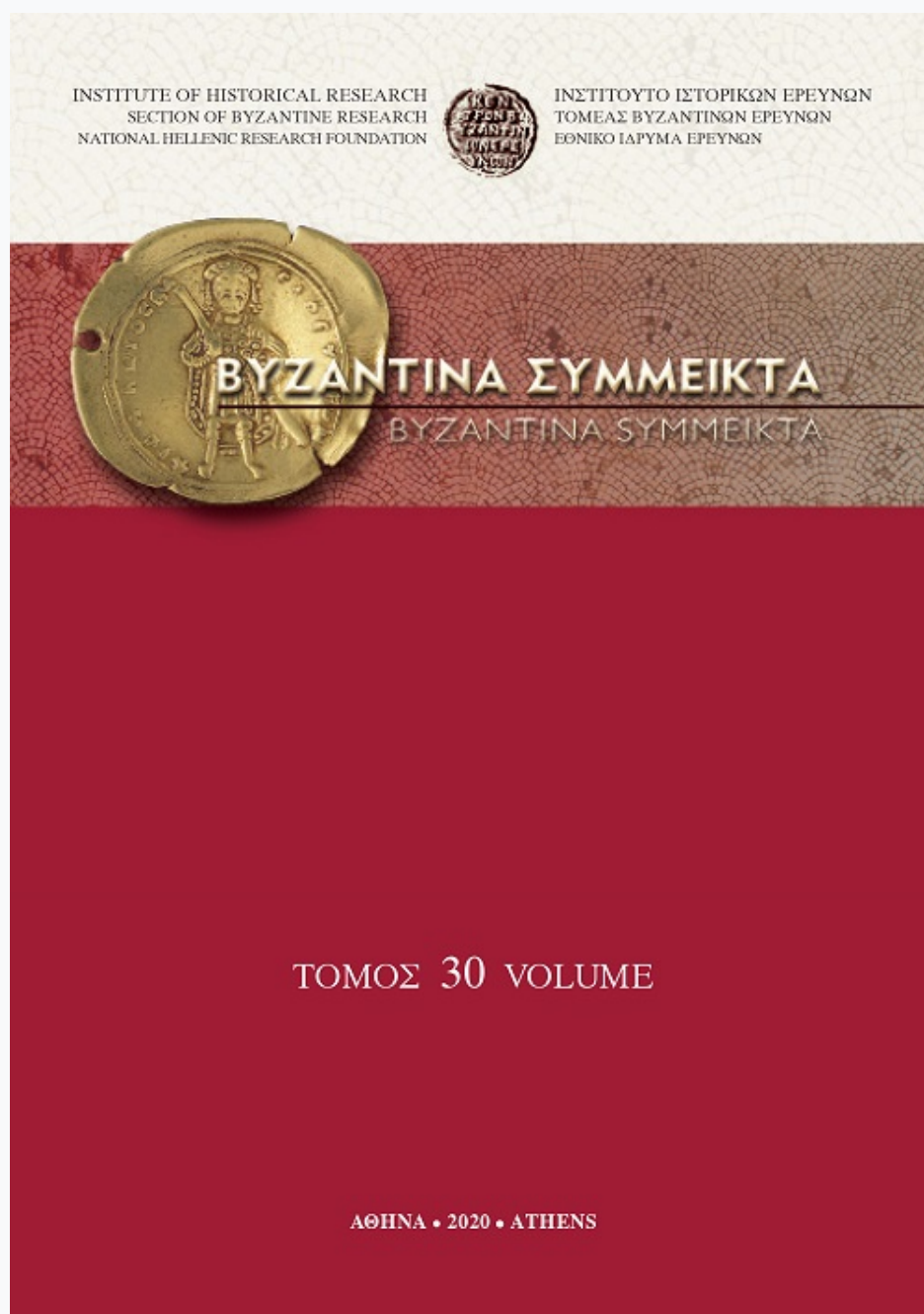

Byzantina Symmeikta

Vol 30

BYZANTINA SYMMEIKTA 30

BYZANTINA ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 30

ATHENS 2020

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 30

ΑΘΗΝΑ 2020

Editorial Staff

Editors

Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors

Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens
George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Maria Leontsini, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editors

Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact

Kostis Smyrlis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV
Evangelos Chrysos, University of Athens
Judith Herrin, King's College, London
Taxiarchis Kolias, University of Athens
Johannes Koder, University of Vienna
Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
Günter Prinzing, University of Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Εκδοτική Επιτροπή

Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Έλης

Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Λεοντσίνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Βιβλιοκρισιών

Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας

Κωστής Σμυρλής, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV
Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Judith Herrin, King's College, Λονδίνο
Ταξιάρχης Κόλιας, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης
Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Παρίσι
Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.

Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Εκδοτική Επιτροπή: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: ΔΗΜΗΤΡΑ ΡΕΓΚΛΗ

Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.

Articles can be submitted electronically via the journal's website: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/bz> where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: STYLIANOS LAMPAKIS
Editors: CHARALAMBOS GASPARIS
ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΛΥΜΑΤΟΥ
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Word processing-layout: DIMITRA REGLI

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ – CONTENTS

ΑΡΘΡΑ / ARTICLES

D. A. PARNELL, Justinian's Clemency and God's Clemency.	11-30
A. ΠΑΣΑΛΗ, Συμβολή στη μελέτη της στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων στη μεταβυζαντινή ναοδομία.	31-55
N. Λ. ΚΩΣΤΟΥΡΑΚΗΣ, Νησιά και κεντρική εξουσία κατά τα έτη 1081-1204. Μία παραδοσιακή σχέση σε κρίση;	57-84
N. N. PATRICIOS, The Dome in Byzantine Church Architecture.	85-130
P. T. MARCINIAK, Of false philosophers and inept teachers: Theodore Prodromos' satirical writings (with a translation of the poem Against the old man with a long beard).	131-148
Σ. ΣΟΛΩΜΟΥ, Συμβολή στη μελέτη διερεύνησης του ήχου στην Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζηνού.	149-184
Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στους Άθλους του Ηρακλέους του Ιωάννη Πεδιασίμου.	185-198
G. TEREZAKIS, The late Byzantine and early Ottoman Trikala of Thessaly	199-230
M. ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ, Παρατηρήσεις επί της άνεκδότου ακολουθίας τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ ἐν Σικυνῶνι.	231-239
M. ΚΑΠΚΙΑΝ, Φώτης Κόντογλου – Ηλίας Μπογδανόπουλος: δύο υπέρμαχοι της μονοφωνικής εκκλησιαστικής μουσικής.	241-281
B. KUKJALCO, The Study of Ancient Greek Texts in Early Ottoman Constantinople.	283-306

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ – ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ / REVIEW ARTICLES – BOOK REVIEWS – BIBLIOGRAPHICAL NOTES

N. ΤΣΙΒΙΚΗΣ: P. NIEWÖHNER (επιμ.), <i>The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks</i> , Οξφόρδη 2017.	309-322
M. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ: V. MARINIS, <i>Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art</i> , Cambridge 2017.	323-342
N. COUREAS: <i>Byzantium and the West: Perception and Reality (11th-15th c.)</i> , ed. by N. G. CHRYSISS – A. KOLIA-DERMITZAKI – A. PAPAGEORGIOU, Abingdon –New York: 2019.	343-356
Δ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ: CH. GASTGEGER – O. KRESTEN (eds.), <i>Das Chartular der Paulos-Klosters am Berge Latros. Kritische Edition, Übersetzung, Kommentar und Indices</i> , Wien 2015.	357-362
E. ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ: <i>Late Byzantium Reconsidered. The Arts of the Palaiologan Era in the Mediterranean</i> , Edited by A. MATTIELLO – M. A. ROSSI, London – New York 2019.	363-368
D. KARAMBOULA: M. BUCHHOLZ, <i>Römisches Recht auf Griechisch. Prolegomena zu einer linguistischen Untersuchung der Zusammensetzung und Semantik des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes</i> , Helsinki 2018.	369-373
A. Σ. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗ: Α. ΔΕΛΕΟΓΛΟΥ, Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμιου, Σέζρες 2016.	375-377

M. E. STEWART: A. OMISSI, <i>Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil War Panegyric, and the Construction of Legitimacy</i> , Oxford 2018.	379-385
Σ. Α. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ: A. RIGO – M. TRIZIO – E. DESPOTAKIS (eds.), <i>Byzantine Hagiography: Texts, Themes and Projects</i> , Turnhout 2018.	387-397
N. TSIRONI: B. BITTON-ASHKELONY – D. KRUEGER, <i>Prayer and Worship in Eastern Christianities, 5th to 11th Centuries</i> , London – New York 2017.	399-402
Γ. ΚΑΡΑΑ: A. J. QUIROGA PUERTAS, <i>The Dynamics of Rhetorical Performances in Late Antiquity</i> , London – New York 2019.	403-406
E. ΡΑΓΙΑ: F. HILD, <i>Karien in Portulanen und Portulankarten von der Antike bis in die frühosmanische Zeit</i> , Wien 2019.	407-410
O. ΚΑΡΑΓΙΟΡΓΟΥ: <i>Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and its Environment</i> , eds. J. HALDON – H. ELTON – J. NEWHARD, Cambridge 2018.	411-422
M. ΤΑΝΤΑΛΟΣ: <i>Subseciva Groningana X. Studies in Roman and Byzantine Law. In Honour of Roos Meijering</i> , ed. by D. PENNA – F. BRANDSMA – TH. E. VAN BOCHOVE, Groningen 2019.	423-426
Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ: K. LEVRIE, <i>Jean Pédiasimos: Essai sur les douze travaux d'Héraclès. Édition critique, traduction et introduction</i> , Leuven 2018.	427-430
N. ΧΡΥΣΗΣ, <i>Knighthoods of Christ: Essays on the History of the Crusades and the Knights Templar, Presented to Malcolm Barber</i> , επιμ. N. HOUSLEY, Aldershot: – Abingdon & New York: 2007 (αρχική δημοσίευση) / 2017 (ηλεκτρονική έκδοση).	431-444
Δ. ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ: Σ. ΚΑΚΛΑΜΙΑΝΗΣ, <i>Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.)</i> , Τόμος Α΄. Εἰσαγωγή, Αθήνα 2019.	445-452
E. TOUNTA: S. NEOCLEOUS, <i>Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century</i> , Toronto 2019.	453-459
M. CHRONI: <i>Greek Medical Literature and its Readers from Hippocrates to Islam and Byzantium</i> , ed. by P. BOURAS-VALLIANATOS and S. XENOPHONTOS, London 2018.	461-466
Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ: <i>Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium</i> . Ed. by G. EKROTH – I. NILSSON, Leiden 2018.	467-474
Z. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, <i>Ἡπειρωτικά μελετήματα. Ζητήματα ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ στὴ Μεσαιωνικὴ Ἡπειρο</i> , Ιωάννινα 2018.	475-481
B. A. ΦΩΣΚΟΛΟΥ: F. DAIM – J. DRAUSCHKE (επιστ. επιμ.), <i>Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich</i> , Mainz 2016.	483-493
M. ΓΕΡΟΥΛΑΜΑΤΟΥ: <i>Actes de Vatopédi III. De 1377 à 1500. Édition diplomatique. Texte et Album</i> , Paris 2019.	495-500
Γ. ΜΕΡΙΑΝΟΣ: E. C. BOURBOUHAKIS (έκδ.), <i>Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike</i> , Uppsala 2017.	501-505
Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ: M. H. BLANCHET – I.-A. TUDORIE (éds), <i>L'apport des Assomptionnistes français aux études byzantines. Une approche critique</i> , Paris 2017.	507-510
Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ: D. HOLTON – G. HORROCKS – M. JANNSEN – T. LENDARI – I. MANOLESSOU – N. TOUFEXIS, <i>The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek</i> . Vol. 1.4., Cambridge 2019	511-514
ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS	515-519

DAVID ALAN PARNELL

JUSTINIAN'S CLEMENCY AND GOD'S CLEMENCY

In 528 CE, Probus the patrician, a nephew of the emperor Anastasius, was found guilty of slandering Justinian, the reigning emperor. But in a full meeting of the senate in Constantinople, Justinian dramatically tore up the paperwork from the case, and said to Probus: Ἐγὼ τὸ ἁμάρτημα συγχωρῶ σοι, ὃ κατ' ἐμοῦ ἔπραξας· εὕξαι οὖν ἵνα καὶ ὁ Θεὸς συγχωρήσῃ σοι (“I forgive you for the offense you committed against me. Pray then that God too may forgive you”)¹. This carefully orchestrated scene suggests that, even early in his reign, Justinian was deliberately cultivating a reputation for mercy. However, Justinian is not typically known today for his mercy. Most modern accounts of the emperor tend to focus on his cruelty or at least his indifference toward his subjects. Thus Justinian is remembered as the ruler who is responsible for the deaths of thousands to end the Nika Riot, for example. Modern historians have described Justinian as “incapable of admitting failure,” “self-righteously pious and overbearing,” a “murderous ruler,” and “an autocratic ruler who cared not one jot for the fate of anybody outside his immediate circle”². That he does not have a reputation for mercy would have disappointed Justinian, who makes it loud and clear that he

1. Ioannis Malalas, *Chronographia* 18.22, ed. I. THURN [CFHB 35], Berlin 2000, 367. Trans. E. JEFFREYS, M. JEFFREYS, and R. SCOTT, *The Chronicle of John Malalas*, Melbourne 1986, 255.

2. J. W. BARKER, *Justinian and the Later Roman Empire*, Madison 1966, 202; M. MAAS, Roman Questions, Byzantine Answers, in: *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, ed. M. MAAS, Cambridge 2005, 6; A. KALDELLIS, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*, Philadelphia 2004, 113; P. HEATHER, *Rome Resurgent: War and Empire in the Age of Justinian*, Oxford 2018, 271.

wanted to be known for governing in this fashion. Justinian and his ministers' emphasis on his reputation for acts of mercy was part of a concerted effort to burnish the standing of his regime in the eyes of his subjects. In choosing mercy as a major point of his propaganda campaign, the emperor was both continuing and furthering an imperial tradition that had seeds in Roman antiquity, the Hellenistic world, and in the teachings of Christ.

Justinian's emphasis on mercy had three historical roots from which his own propaganda borrowed. The first was in the ancient Roman tradition of clemency. The Latin noun *clementia* implies mildness, forbearance, and mercy. In the late Republic, clemency was something that the Roman government might grant its non-Roman enemies as a group in a formal ritual after they had been defeated in battle³. However, clemency was not a celebrated personal trait of individuals before Julius Caesar, who famously granted clemency to his elite Republican enemies during the civil war⁴. It used to be commonly accepted that Roman politicians resented this grant of clemency because they felt it suggested their subjugation to Caesar, but David Konstan has successfully argued that this was not the case and that Caesar's clemency was regarded as a virtue and sign of humane temperament⁵. Caesar's mercy would eventually be adopted by his successor. From Augustus on, the idea that the emperor was expected to show clemency began to take hold. Suetonius praised Augustus for his clemency, describing a scene in which the emperor indirectly offered mercy to a parricide by offering him the chance to deny the crime took place, asking him "I may assume, of course, that you did not kill your father"⁶? By the time of the emperor Tiberius, clemency was already such a core imperial virtue that coins were struck prominently bearing the legend *CLEMENTIA*⁷. This is

3. M. B. DOWLING, *Clemency & Cruelty in the Roman World*, Ann Arbor 2006, 16-18.

4. Caesar, *De Bello Africo* 86.2, 92.4, ed. trans. A. G. WAY [Loeb Classical Library 402 (hereafter LCL)], Cambridge, MA. 1955; Caesar, *De Bello Hispaniensi* 17.2ff [LCL 402]; Suetonius, *Life of Caesar* 75, ed. trans. J. C. ROLFE [LCL 31 (2 vols.)], Cambridge, MA. 1914.

5. DOWLING, *Clemency & Cruelty*, 23-24 for the old view; D. KONSTAN, Clemency as a Virtue, *Classical Philology* 100.4 (October 2005), 337-346.

6. Suetonius, *Life of Augustus* 33 [LCL 31]: *Certe patrem tuum non occidisti?*

7. DOWLING, *Clemency & Cruelty*, 177. On Tiberius and the rhetoric of clemency, see also E. COWAN, Contesting *Clementia*: the Rhetoric of *Severitas* in Tiberian Rome before and after the Trial of Clutorius Priscus, *JRS* 106 (2016), 77-101.

not to say it was equally prominent on the coins of all emperors in this period. Andrew Wallace-Hadrill has demonstrated that this legend appears on the coins of relatively few early emperors, and of the Julio-Claudians, only on the coins of Tiberius⁸. Suetonius' praise of Julius Caesar's clemency also belongs to this period after mercy had become an accepted imperial trait⁹. So imperial mercy in the form of Roman clemency came to Justinian through ancient traditions that stretched back to the foundation of imperial power and waxed and waned as that power matured.

The second historical root of Byzantine mercy is to be found in the tradition of Hellenistic philanthropy. The Greek noun *φιλανθρωπία* means quite literally love of fellow man, and implied an active feeling of benevolence toward others¹⁰. Included in this benevolence might be politeness, kindness, and generosity¹¹. In the classical Greek world, it was frequently a trait of mythological figures such as Prometheus. When praising citizens of the poleis, panegyrists typically passed over *φιλανθρωπία* in favor of "more particularist, more energetic and more hard-headed" compliments¹². However, Demosthenes did consciously appropriate the term as a democratic virtue for describing some Athenians¹³. In the centuries after Alexander the Great, *φιλανθρωπία*, an almost instinctive universal human kindness, came into more general favor when praising important citizens, perhaps as a response to the increasing cosmopolitanism and universalism of the Greek world¹⁴. Hellenistic monarchs appropriated *φιλανθρωπία* as a trait of their rule, and connected it to the divine. In a common theory of royal power, the gods, feeling *φιλανθρωπία* for men, raised up kings for them,

8. A. WALLACE-HADRILL, The Emperor and His Virtues, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 30.3 (1981), 298-323.

9. Suetonius, *Life of Caesar* 75 [LCL 31].

10. For an analysis of the origins of the term, see M. SULEK, On the Classical Meaning of Philanthropia, *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 39.3 (2010), 385-408.

11. D. J. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy and Social Welfare*, New Brunswick 1968, 3-4.

12. B. D. GRAY, The Polis becomes Humane? *Philanthropia* as a Cardinal Civic Virtue in Later Hellenistic Honorific Epigraphy and Historiography, *Studi Ellenistici* 27 (2013), 137-162 at 142.

13. M. R. CHRIST, Demosthenes on Philanthrōpia as a Democratic Virtue, *Classical Philology* 108.3 (2013), 202-222.

14. GRAY, The Polis becomes Humane, 149ff.

and in turn the kings were to mirror the benevolence of the gods by showing *φιλανθρωπία* to their people¹⁵. The Platonic definition assembled in the second century CE demonstrates the broad sweep of the *φιλανθρωπία* that kings were expected to show: *Φιλανθρωπία ἔξις εὐάγωγος ἥθους πρὸς ἀνθρώπου φιλίαν· ἔξις εὐεργετικὴ ἀνθρώπων χάριτος σχέσις μνήμη μετ' εὐεργεσίας*¹⁶. Greek *φιλανθρωπία* began to subsume the Roman concept of *clementia* during the Roman imperial period. For instance, the emperor Julian wrote that *φιλανθρωπία* is shown when a ruler punishes men in moderation¹⁷. As later in the reign of Justinian, when the Romans turned increasingly to the Greek language, the word *φιλανθρωπία* came to stand in for Latin *clementia*. However, as the definition above implies, the term *φιλανθρωπία* also encompassed a much broader range of benevolence than the Latin word. One of the primary manifestations of its generic love of humans became charitable works, including those described as *beneficia* or tax benefits in Latin, from which we today use the word philanthropic in the sense of charitable¹⁸.

The Christian tradition is the third historical root of early Byzantine imperial mercy. Christ placed an emphasis on love of fellow man at the center of his ministry. Jesus instructed his disciples, *ἐντολὴν καινὴν δίδωμι ὑμῖν, ἵνα ἀγαπᾶτε ἀλλήλους· καθὼς ἠγάπησα ὑμᾶς ἵνα καὶ ὑμεῖς ἀγαπᾶτε ἀλλήλους* (“I give you a new commandment, that you love one another. Just as I have loved you, you also should love one another”)¹⁹. The Greek

15. M. V. VELDHIJZEN, *Moses: A Model of Hellenistic Philanthropia*, *Reformed Review* 38 (1985), 215-224 at 216.

16. Pseudo-Plato, *Definitions* 412e, ed. J. BURNET, *Platonis Opera*, v. 5, Oxford 1907, transl. SULEK, On the Classical Meaning, 393: *Philanthropia* is “a state of ‘well-educated habits’ [*εὐάγωγος ἥθους*] stemming from ‘love of humans’ [*ἀνθρώπων φιλίαν*]. A state of being ‘productive of benefit’ [*εὐεργετικὴ*] to humans. A state of ‘grace’ [*χάριτος*]. Mindfulness [*μνήμη*] together with ‘good works’ [*εὐεργεσίας*]”.

17. Julian, *Epistle* 89b, ed. trans. W.C. WRIGHT [LCL 29 (2 vols.)], Cambridge, Mass. 1913; G. DOWNEY, *Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ*, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte* 4 (1955), 199-208 at 203; J. KABIESCH, *Untersuchungen zum Begriff der Philanthropia bei dem Kaiser Julian*, Wiesbaden 1960, 87.

18. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy*, 18; DOWLING, *Clemency & Cruelty*, 220; SULEK, On the Classical Meaning, 398.

19. John 13.34, ed. F.H.A. SCRIVENER, *Greek New Testament*, Cambridge 1887, trans. New Revised Standard Version [hereafter NRSV].

verb *ἀγαπάτε* used here is based on the noun *ἀγάπη*, which became the defining feature of early Christian life. In the second and third centuries, Christian writers began to replace the term *ἀγάπη* with the familiar word *ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ*²⁰. Jesus spoke not only about love in general, but also about mercy more specifically. In the Sermon on the Mount, Christ made a point of saying, *μακάριοι οἱ ἐλεήμονες ὅτι αὐτοὶ ἐλεηθήσονται* (“Blessed are the merciful, for they will receive mercy”)²¹. In teaching his disciples how to pray, Jesus admonished them: *Ἐὰν γὰρ ἀφῇτε τοῖς ἀνθρώποις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ἀφήσει καὶ ὑμῖν ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ οὐράνιος· ἐὰν δὲ μὴ ἀφῇτε τοῖς ἀνθρώποις, οὐδὲ ὁ πατὴρ ὑμῶν ἀφήσει τὰ παραπτώματα ὑμῶν* (“For if you forgive others their trespasses, your heavenly Father will also forgive you; but if you do not forgive others, neither will your Father forgive your trespasses”)²². By the fourth century, it was well accepted that showing mercy was a means not just of receiving mercy but also of imitating God. Gregory of Nazianzus urged: *γενοῦ τῷ ἀτυχοῦντι θεός, τὸν ἔλεον Θεοῦ μιμησάμενος* (“Prove yourself a god to the unfortunate, imitating the mercy of God”)²³. As will be shown below, Justinian’s regime made direct reference to these Christian admonitions as part of its propaganda. In general, the emperor and his ministers defined acts of clemency in a way that drew on and harmonized all three of these historical traditions: the Roman conception of *clementia*, the Hellenistic model of *φιλανθρωπία*, and the Christian exhortation to love and be merciful. For Justinian, extending clemency involved being merciful to a person or group of people who, in his eyes, did not deserve it on legal merits. Acts of clemency ranged from full forgiveness (e.g. no punishment for a crime) to decreased severity of punishment (e.g. from death to a fine). After examining several known, specific examples of Justinian’s clemency, we will probe the philosophical underpinnings of this cultivated trait and the way it was advanced in propaganda by the emperor and his ministers.

20. CONSTANTELOS, *Byzantine Philanthropy*, 31.

21. Matthew 5.7, ed. F.H.A. SCRIVENER, trans. NRSV [as in n. 19].

22. Matthew 6.14-15, ed. F.H.A. SCRIVENER, trans. NRSV [as in n. 19]. See also Luke 17.3-4 and Mark 11.25.

23. Gregory of Nazianzus, *Orationes* 14, 26, ed. J. P. MIGNE, *De Pauperum Amore* (PG 35, 892bc).

Instances of Justinian's tendency toward mercy abound in the historical record. For readers of the historian Procopius of Caesarea, some of the most obvious evidence is the emperor's routine forgiveness of conspirators. The emperor himself desired to trumpet this tendency. In his panegyric, the *Buildings*, Procopius refers to Justinian's mercy twice in the first book, writing in one instance, καὶ τοῖς μὲν ἐπιβουλεύουσιν αὐτεπάγγελτος τὰς αἰτίας ἄφεις ("as for those who plotted against him, he of his own volition dismissed the charges against them")²⁴. As panegyric these words likely reflected traits the emperor wanted to have ascribed to himself²⁵. One of the most detailed and complete examples of this clemency is Justinian's reaction to the conspiracy of Artabanes, who was an officer of some distinction in the Persian army when he defected to the Byzantines in 545²⁶. Soon after his enrollment in the Byzantine army, he was dispatched to North Africa. While in Africa, Artabanes diffused a mutiny against Justinian by personally assassinating the leader of the uprising. This action won Artabanes considerable fame and Justinian promoted him to General of Africa (*magister militum per Africam*) in 546²⁷. But Artabanes set his sights even higher. He requested and received a recall to Constantinople, where he was given the command of one of the two armies in the emperor's presence. He nearly married Justinian's niece, Praeicta, but was prevented at the last moment by the empress Theodora, who championed the cause of

24. Procopius *de aedificiis*, ed. J. HAURY – G. WIRTH, Leipzig 1964, 7 [=Procopius, *Buildings* 1.1.10, ed. trans. H. B. Dewing, [LCL 343], Cambridge, Mass. 1940. See also 1.1.16 and n. 31 below].

25. Much ink has been spilled on Procopius' motivation and/or sincerity in the *Buildings*, including arguments that his praise in the work is actually an attempt to undermine Justinian. See P. CESARETTI, All'ombra di una preterizione: Proc. *Aed.* I 1,1, *RSBN* 45 (2008), 153-178. However, as a panegyric, praise that reflected the patron's preferences was appropriate, even if the author did not believe it personally. See W. TREADGOLD, *The Early Byzantine Historians*, New York 2007, 190-191 and 226. Whether Procopius genuinely believed Justinian was merciful is ultimately unimportant to understanding the propaganda – what matters is that this was considered an appropriate virtue to ascribe to him in a panegyric.

26. Procopius, *Bella*, I-IV, ed. J. HAURY – G. WIRTH, Leipzig 1963, 530 [=Procopius, *Wars*, 4.24.2, ed. Transl. H. B. DEWING, LCL 81 (5 vols.), Cambridge Mass 1914-1940]. On the career of Artabanes, see *PLRE*, Artabanes 2, 3: 125-130.

27. Procopius, *Bella*, I-IV, 551 [=Procopius, *Wars*, 4.28.29-43].

Artabanes' current wife and ruled that he could not divorce her to marry into the imperial family²⁸. Frustrated at this reversal, Artabanes allowed himself to be persuaded to join in an amateurish plot against Justinian. The conspiracy was discovered in early 549. As punishment, Justinian stripped Artabanes of his position and confined him in the palace under guard²⁹. But by the middle of 550, Justinian apparently changed his mind. He dismissed all charges against Artabanes, released him, and appointed him General of Thrace (*magister militum per Thracias*)³⁰. Although we do not have any information about what Artabanes might have said to Justinian, or what Justinian was thinking when he forgave Artabanes, it seems clear that this level of clemency is extreme. It is in some ways an early medieval echo of Julius Caesar's clemency for those who opposed him in the civil war. It seems to have made an impression on contemporaries. Procopius might have been thinking of Artabanes when he wrote in the *Buildings*: οἱ δὲ τὴν ἐπιβουλήν αὐτῷ σκαιωρησάμενοι μέχρι ἐς φόνον μὴ ὅτι βιοτεύοντες ἐς τὸδε τοῦ χρόνου καὶ τὰ σφέτερα αὐτῶν ἔχοντες, καίπερ ἐξεληλεγμένοι διαφανῶς, ἀλλὰ καὶ στρατηγοῦντες Ῥωμαίων ἔτι καὶ ἐς τὸ τῶν ὑπάτων ἀναγεγραμμένοι τελοῦσιν ἀξίωμα (Those who treacherously formed the plot against him, going so far even as to plan his assassination, are not only living up to the present moment, and in possession of their own property, even though their guilt was proved with absolute certainty, but are actually still serving as generals of the Romans, and are holding the consular rank to which they had been appointed³¹).

Justinian forgave other conspirators as well. Perhaps most famous is the general Belisarius, who was accused of planning for Justinian's death while the emperor was ill with the plague in 542. Belisarius was stationed in the east and was prosecuting war with the Persian Empire. When Justinian was reportedly near death, several officers in his army discussed the situation and some unspecified number of them agreed that ἦν βασιλέα Ῥωμαῖοι ἑτερόν τινα ἐν Βυζαντίῳ καταστήσονται σφίσιν, οὐ μήποτε αὐτοὶ ἐπιτρέψωσιν

28. Procopius, *Bella*, V-VIII, ed. J. HAURY – G. WIRTH, Leipzig 1963, 431-432 [= Procopius, *Wars*, 7.31.2-14 (LCL 173)].

29. Procopius, *Bella*, V-VIII, 432-451 [= Procopius, *Wars*, 7.31.15-32.51].

30. Procopius, *Bella*, V-VIII, 472 [= Procopius, *Wars*, 7.39.8-(LCL 217)].

31. Procopius, *de Aedificiis* [as in n. 24], 8 [=Procopius, *Buildings*, 1.1.16].

(“if the Romans in Byzantium foisted another emperor like that upon them all, they would never allow it”)³². The implication was perhaps that the officers would not accept a civilian as emperor, but expected an emperor with a military background, maybe even Belisarius himself. While Procopius leaves vague whether Belisarius himself participated in this discussion, he does state that other officers accused him of doing so. Unfortunately for Belisarius, Justinian recovered, and hearing about this discussion he and Theodora interpreted it, not unreasonably, as an insult³³. So Belisarius lost his position, was expelled from military service, his guardsmen were divided up and sent to other generals, his friends were forbidden from seeing him, and much of his wealth was confiscated. Procopius wrote: καὶ περιήρχετο πικρὸν θέαμα καὶ ἄπιστος ὄψις, Βελισάριος ἰδιώτης ἐν Βυζαντίῳ, σχεδὸν τι μόνος, σύννου ἀεὶ καὶ σκυθρωπὸς καὶ τὸν ἐξ ἐπιβουλῆς ὀρρωδῶν θάνατον (“What a bitter spectacle and incredible sight it was to see Belisarius going about in Byzantium as a private citizen: virtually alone, always gloomy and sullen, in constant terror of a murderer’s knife”)³⁴.

As with Artabanes, this disgrace did not last long. By 544, if not a little earlier, Justinian had already exercised mercy and restored Belisarius to a position of trust. Exactly how this happened is obscure, because Procopius takes the opportunity of this restoration to write an invective screed about Belisarius’ subordination to his wife Antonina, who along with Theodora is given the credit of Belisarius’ restoration³⁵. It is extremely unlikely that Justinian had as little to do with this exercise of mercy as Procopius makes it seem. When the curtain falls on the farcical tragedy penned by Procopius, Belisarius has regained most of his wealth and honor and accepted an appointment as Commander of the Imperial Grooms (*comes sacri stabuli*) and the command of the imperial war effort in Italy³⁶. He would hold the position for five years. However, the clemency was not total. Belisarius

32. Procopius, *Historia Arcana*, ed. J. HAURY – G. WIRTH, Leipzig 1963, 25 [= Procopius, *Secret History*, 4.1-2 ed. H. B. DEWING, (LCL 290), Cambridge Mass. 1935, transl. A. KALDELLIS, *The Secret History with Related Texts*, Indianapolis 2010, 18.

33. Procopius, *Historia Arcana*, 26 [= Procopius, *Secret History* 4.3-5].

34. Procopius, *Historia Arcana*, 26 [= Procopius, *Secret History* 4.13-17].

35. Procopius, *Historia Arcana*, 27 [= Procopius, *Secret History* 4.18-32].

36. Procopius, *Historia Arcana*, 30 [= Procopius, *Secret History* 4.39]; Procopius, *Bella* V-VIII, 336-337 [=Procopius, *Wars* 7.9.20-7.10.1].

did not regain his guardsmen, and the emperor and empress kept some of his wealth³⁷. Perhaps they considered this a fine for his alleged behavior. So Belisarius plotted (or at least was accused of plotting) for life after Justinian, was punished severely, but then through an act of clemency had that punishment reduced and returned to active military service.

Belisarius has the distinction of receiving mercy from Justinian twice. In 562, there was a plot against Justinian, organized by Ablabius, Marcellus, and Sergius. During the course of the investigation, one of the men under interrogation fingered the retired Belisarius, who according to Malalas came “under imperial anger.” However, by 563 Belisarius was restored to imperial favor and enjoyed his honors as before³⁸. This incredibly brief entry in Malalas does not provide much in the way of detail, but we might imagine how the sequence of suspicion, disgrace, forgiveness, and restoration worked based on what we know from the previous, more detailed examples of mercy we have examined.

A less well-known example of clemency is Justinian's treatment of Eugenius, a former praetorian prefect of the East. In 560, Eugenius accused George and Aetherius of a conspiracy against the emperor, but the accusation was proven false. Justinian satisfied himself with confiscating Eugenius' home, but did not harm him nor deprive him of his liberty. As Malalas put it in his brief summation of the story, Eugenius *προσφυγὼν δὲ ἐκεῖνος τῇ ἐκκλησίᾳ ἐσώθη* (“sought refuge in the church and was saved”)³⁹. This, then, is an example of Justinian showing mercy by exacting a more minor penalty than might otherwise be expected given the severity of the false accusation. As with the first grant of clemency to Belisarius, not all acts of clemency were complete exonerations.

Other instances of Justinian's mercy lurk just beyond the historical record and must be reconstructed from the known context. An interesting case is Justinian's tumultuous relationship with his cousin Germanus. In 549, the same conspirators who enlisted Artabanes in their plot against Justinian also approached Germanus through his son Justin. Germanus immediately

37. Procopius, *Historia Arcana*, 6 [= Procopius, *Secret History* 4.31]; Procopius, *Bella* V-VIII, 337 [=Procopius, *Wars*, 7.10.1].

38. Ioannis Malalas, *Chronographia*, 18.141-147, ed. THURN, 425-430.

39. Ioannis Malalas, *Chronographia*, 18.131, ed. THURN, 412.

reported the matter to Marcellus, commander of the palace guards (*comes excubitorum*). Marcellus insisted on not yet reporting the plot to the emperor; he wanted the opportunity to entrap the conspirators by arranging another meeting⁴⁰. Apparently Marcellus did not report the plot to Justinian until “many days” later⁴¹. The emperor’s investigators charged Germanus, and Justinian himself was furious and blamed Germanus for not reporting the conspiracy earlier. Germanus was only saved from punishment by Marcellus coming forward and taking full responsibility for the delay⁴². Not long after this, in early 550, Justinian decided to appoint Germanus to the important position of commander in chief of imperial forces in Italy (a post recently vacated by Belisarius). However, for reasons that even Procopius did not know, the emperor changed his mind and instead appointed Liberius to the position⁴³. Then, by summer of 550, the emperor again changed his mind and appointed Germanus⁴⁴. He would hold the post throughout the summer, making preparations to move an army to Italy, until he unexpectedly fell ill and died before he could leave⁴⁵.

It is difficult to know what to make of these rapid-fire appointments in 550, but it is surely telling that they occurred shortly after the tense exchange between Justinian, Germanus, and Marcellus over the conspiracy of 549. It is possible that these appointments represent some vacillation in Justinian’s mind between remaining suspicious of Germanus and showing mercy and trust. It is clear that in the end, mercy won out, and Germanus was entrusted with one of the most significant military posts of the period. That he died before he could accomplish anything takes away nothing from Justinian’s exercise of mercy after his earlier anger.

While interesting and telling, these examples are isolated anecdotes. To know more about the philosophical underpinnings of the regime’s emphasis on mercy and the way it trumpeted this propaganda, we can turn to legal evidence. References to Justinian’s mercy abound in his law code, the *Codex Justinianus*, particularly in the Novels, the new laws produced by the

40. Procopius, *Bella*, V-VIII, 437-438 [= Procopius, *Wars*, 7.32.22-32].

41. Procopius, *Bella*, V-VIII, 440 [= Procopius, *Wars*, 7.2.42].

42. Procopius, *Bella*, V-VIII, 440-441 [= Procopius, *Wars*, 7.32.44-50].

43. Procopius, *Bella*, V-VIII, 466-467 [= Procopius, *Wars*, 7.37.24-27].

44. Procopius, *Bella*, V-VIII, 471-472 [= Procopius, *Wars*, 7.39.6-9].

45. Procopius, *Bella*, V-VIII, 477 [= Procopius, *Wars*, 7.40.8-9].

emperor. The language of the preface to Novel 129 of 551 is fairly typical of such references: (Οὐδὲν οὕτω μέγα τῶν ὑπηκόων τινὸς τῶν ἡμετέρων ἐστὶν ἀμάρτημα, ὥς μὴ τῆς ἐξ ἡμῶν ἀξιωθῆναι φιланθρωπίας. κἂν γὰρ εἰ τὰ παρ' αὐτῶν γεγονότα μισήσαντες πρὸς τὴν ὑπὲρ αὐτῶν διαναστῶμεν ἐκδίκησιν, ἀλλὰ τὸν καιρὸν θεραπεύοντες καὶ τοῖς προσήκουσι τοὺς ἀμαρτάνοντας νουθετήσαντες τρόποις πάλιν πρὸς τὴν ἡμῶν αὐτῶν φιλανθρωπίαν ἐπάνιμεν, τὸ δίκαιον τῆς ὀργῆς ἀγαθότητος καταλαβάνοντες λογιμοῖς (“No offense on the part of any of our subjects is so great as to be deemed unworthy of our clemency. Even though our abhorrence of what they have done rouses us to punish them for it, still, having regard for time, we soothe our righteous indignation by considerations of clemency”)⁴⁶.

Here we see mercy in the sense of traditional Roman *clementia*, though, because the novel is written in Greek, the word here translated as “clemency” is Greek *φιλανθρωπία*. This particular code is about the rolling back of previous anti-Samaritan legislation, and so the mercy Justinian has in mind here is for this religious sect particularly, but the language he employs suggests that his regime has a more blanket policy of forgiveness. Particularly interesting is Justinian’s intimation that this mercy must have regard for time. In other words, mercy may not always be immediate in nature. This fits in well with some of the anecdotes for which we have detailed information, such as the forgiveness of Artabanes and Belisarius, who were not granted mercy immediately, but only after the passage of many months.

Other legal evidence demonstrates that Justinian wanted to convey the impression that his mercy extended to all of his subjects, not just the specific individuals mentioned in the historical anecdotes examined above. The preface to Novel 147 of 553 makes this clear in the context of forgiving the payment of delinquent taxes: ὅσα μὲν οὖν τοῖς ἐκάστοτε προσιούσιν ἡμῖν καὶ χρεῖα προτεινομένοις δημόσια καὶ ἀπορίαν τῆς ἀποδόσεως ἐτοίμως φιλοτιμούμεθα, καὶ ὥς οὐδεὶς φιλανθρωπίας δεηθεὶς ἄπρακτος ἐκ τῆς ἡμετέρας ἀνεχώρησεν ὀψεως, τοῦτο λέγειν οὐχ ἡμέτερόν ἐστι, τῶν

46. *CJ*, Novel 129, ed. P. KRUEGER, *CIC*, 3 vols., Berlin 1886-88, trans. D. J. D. MILLER and P. SARRIS, *The Novels of Justinian: A Complete Annotated English Translation*, 2 vols., Cambridge 2018, 859, with my own modifications. Here English “clemency” translates the Greek *φιλανθρωπία*. Cfr. T. C. LOUNGHIS – B. BLYSIDOU – S. LAMPAKES, *Regesten der kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 476 bis 565*, Nicosia 2005, 330, n. 1366.

ὑπὲρ τούτου γεγραμμένων γραμμάτων καὶ αὐτῶν τῶν τὰς φιλοτιμίας λαβόντων ἐπιμαρτυρούντων ἡμῖν. ἀλλ' ἐπειδὴ μικρὸν καὶ βασιλείας ἀνάξιον εἶναι νομίζομεν τὸ περὶ τοὺς ἐκάστοτε προσιόντας ἰδικὰς τινὰς φιλοτιμίας ποιεῖσθαι, ἢ καὶ μέχρι χωρίων ἢ πόλεων μόνων ἢ καὶ ὅλων ἐπαρχιῶν τὴν ἡμετέραν ἐκτείνειν φιλανθρωπίαν, ἀλλὰ μὴ μέγα τι καὶ κοινὸν ἐπὶ πᾶσι τοῖς ὑπηκόοις ποιήσασθαι ("It is not for us to speak of all the occasions when we have been readily generous towards those who petition us, bringing to our notice tax-indebtedness and lack of means to pay, and of how no-one who has petitioned for our clemency has ever left our presence unsuccessfully ... However, we regard it as petty, and unworthy of Sovereignty, to be making particular individual acts of generosity in connection with successive petitions, or even to extend our clemency only to lands or cities, or indeed whole provinces, rather than taking some action on a large scale for the common good of all subjects"⁴⁷.)

In this novel, the clemency described leans more toward the original Hellenistic sense of *φιλανθρωπία* as in the ruler's general benevolence to the people. It is also close to charity in the form of kindness through a tax break. However, echoes of the mercy of traditional Roman *clementia* remain in the sense that debtors to the state are considered criminals who would throw themselves upon the emperor's mercy to relieve their debt. Justinian here brags that anyone who has appealed to him has not gone away without satisfaction. This is of course an enormous exaggeration, as we know many people must have thrown themselves upon the emperor's mercy in various situations without success. Hypatius, who was imprisoned by Justinian after the people acclaimed him in the Nika Riot of 532, is a prominent example. Instead of being pardoned, he was executed and his body flung into the sea⁴⁸. So, as with all propaganda, it is possible of course to show that Justinian wished to be known for mercy without necessarily believing that he was always merciful.

Justinian's laws also give ample evidence that the Christian origins of clemency were very much an important part of his propaganda campaign.

47. *CJ*, Novel 147, ed. KRUEGER, *CIC*, trans. MILLER and SARRIS, *The Novels*, 953, with my own modifications. Here English "clemency" translates the Greek *φιλανθρωπία*. Cfr. LOUNGHS et al., *Regesten*, 334, N. 1389.

48. Procopius, *Bella* I-IV, 123-133 = Procopius, *Wars* 1.24.56 (LCL 48).

He alludes to the mercy and forgiveness of God directly. In the preface to Novel 77, he writes: *Πᾶσιν ἀνθρώποις τοῖς εὖ φρονοῦσι πρόδηλον εἶναι νομίζομεν, ὅτι πᾶσα ἡμῖν ἐστι σπουδὴ καὶ εὐχὴ τὸ τοὺς πιστευθέντας ἡμῖν παρὰ τοῦ δεσπότου Θεοῦ καλῶς βιοῦν καὶ τὴν αὐτοῦ εὐρεῖν εὐμένειαν, ἐπειδὴ καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ φιланθρωπία οὐ τὴν ἀπώλειαν ἀλλὰ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ τὴν σωτηρίαν βούλεται, καὶ τοὺς πταίσαντας καὶ διορθομένους δέχεται ὁ Θεός* (“We suppose it is quite obvious to all right-thinking people that our whole object and prayer is for all those entrusted to us by the Lord God to live rightly, and participate in God’s clemency. God’s love of mankind desires not their perdition, but their conversion and salvation; God pardons those who have gone wrong and been set right”⁴⁹).

Here the law reads almost as a homily delivered by a priest, urging people to live virtuously and accept God’s forgiveness when they do not. We also find direct reference to Jesus’ admonitions to show mercy and forgive others in a law that had special personal relevance to Justinian. Sometime in the early 520s, Justinian’s uncle Justin issued a law that allowed Justinian to marry Theodora, a former actress. The preamble to the law states, “God is always willing to pardon the sins daily committed by man, accept Our repentance, and bring us to a better condition. Hence, We should seem to be unworthy of pardon Ourselves were We to fail to act in this manner with reference to those subject to Our empire”⁵⁰. Here the law more or less paraphrases the commandment to forgive given by Christ in Matthew 6. The emperor openly recognizes that in order to achieve forgiveness from God, he must practice forgiveness on his subjects.

In this particular law, the forgiveness is targeted and specific: forgiveness for former actors and actresses who have renounced their old profession. But it is impossible not to see the broader theme that the holder of imperial power should be characterized by his clemency. Yet even in this intensely Christian expression of mercy, echoes of Roman *clementia* and

49. *CJ*, Novel 77, ed. KRUEGER, *CIC*, trans. MILLER and SARRIS, *The Novels*, 539, with my own modifications (Cfr. LOUNGHIS et al., *Regesten*, 288, N. 1158). Here English “clemency” translates the Greek *φιλανθρωπία*.

50. *CJ*, 5.4.23 proem., ed. KRUEGER, *CIC*: *qui cottidianis hominum peccatis semper ignoscere dignatur et paenitentiam suscipere nostram et ad meliorem statum reducere: quod si circa nostro subiectos imperio nos etiam facere differamus, nulla venia digni esse videbimur*, trans. KALDELLIS, *The Secret History*, 133 (Cfr. LOUNGHIS et al., *Regesten*, 138, N. 439).

Greek *φιλανθρωπία* are to be found. If the emperor is to be characterized by clemency, he is not far off from Tiberius, who adorned his coin with the legend *CLEMENTIA*. In the preamble to this same law, the emperor states, “We believe that the benevolence of God and His exceeding clemency toward the human race should be imitated by us as far as Our nature will permit”⁵¹. This is a reflection of the *φιλανθρωπία* of the Hellenistic monarchs, who believed they mirrored the gods by showing benevolence to their people. Thus the Christian references to mercy in the law for the marriage of Justinian and Theodora neatly absorb both the Roman and Greek traditions of clemency, packaging them in the commands of Christ.

This evidence strongly suggests that Justinian and his ministers wanted to cultivate for the emperor a reputation as a ruler being merciful because it was his Christian duty, and that by being merciful the emperor was acting like God. Justinian’s forgiveness mirrored God’s forgiveness. These conclusions may be supported by a quantitative examination of some of Justinian’s laws mentioning mercy. Greek phrases that may be translated “Our Clemency” and “God’s Clemency” appear often in the Novels of Justinian. For example, variations of *ἡμετέρα φιλανθρωπία* (Our Clemency) appear in the Novels four times⁵². While four occurrences is not many, it seems that the authors of some laws preferred alternate vocabulary, the most common being *ἡμετέρα ἡμερότης* (Our Gentleness), appearing three times⁵³. This phrase implies a similar mercy to *ἡμετέρα φιλανθρωπία* and is sometimes also translated “Our Clemency” in English. It is interesting that references to God’s Clemency occur even more often in the Novels. Variations of *Θεοῦ φιλανθρωπία* (God’s Clemency) appear nine times⁵⁴. By contrast, in the earlier portion of the Code that includes legislation from previous emperors, Latin phrases that may be translated “Our Clemency” appear ten times, but phrases that may be translated

51. *Cod. Just.* 5.4.23 [see previous note]: *ita credimus dei benevolentiam et circa genus humanum nimiam clementiam quantum nostrae naturae possibile est imitari*. Here English “clemency” translates the Latin *clementiam*.

52. *CJ*, Novel 42, 78, 129, 147.

53. *CJ*, Novel 112, 115, 118. There is also an instance of a similar phrase in Latin (*nostrae mansuetudinis*) in the Latin-only Novel 9.

54. *C.*, Novel 22, 59, 77, 122, 133, 137, 141, 144, 149. There is also an instance of a similar phrase in Latin (*dei clementia*) in the Latin-only Novel 37.

“God’s Clemency” do not appear at all⁵⁵. While this is not an exhaustive study, and occasionally related words with similar meanings might be used, this is still a relatively stark difference⁵⁶. It would appear that Justinian in his Novels continued a long-standing Roman imperial tradition of referring to “Our Clemency” but also introduced many Christian references to “God’s Clemency” that had not been common before. The frequent use of Christian references to divine mercy and the repetition of both types of phrases in the laws seems to be new to Justinian’s reign and characteristic of the Novels. It is possible that reference to both imperial and divine mercy was purposeful and intended to encourage conflation of the two. This is a strong indication of the way Justinian and his ministers blended and advanced Christian, Hellenistic, and Roman traditions of mercy as a powerful propaganda tool, to enhance the emperor’s reputation.

It was not just the laws of Justinian that illustrated his desire to be known for showing mercy. He also ensured that authors in his orbit would write on imperial mercy, both about his specific acts and the virtue in general. The words of Procopius in the preface to the laudatory *Buildings*, mentioned above, along with the words of other contemporaneous courtiers of Justinian, make clear that the language of mercy was very much “in the air” of imperial politics in the sixth century. Paul the Silentiary, an important court attendant from a wealthy family, wrote a panegyric, known as the *Description of Hagia Sophia*, in December 562 or January 563⁵⁷. In it he praised Justinian in this way:

Ταῖς τοῦ βίου γὰρ συμπαθὼν ἁμαρτίαις
ἐπεστέναξας πολλάκις τοῖς πταίσμασιν
ἡμῶν, ἄριστε, πολλάκις δὲ δακρύοις
τὸ πρᾶον ὄμμα βασιλικῶς ὑποβρέχεις,

55. The ten may be divided up into laws that use the phrase *nostra clementia* (CJ, Book 1 Introduction, 1.14.8, 1.27.10, 1.51.11, 4.63.4) and laws that use the phrase *nostrae mansuetudinis* (CJ, 1.23.6, 1.26.3, 1.33.3, 2.7.16, 3.2.1). For the relation between *clementia* and *mansuetudo*, see DOWLING, *Clemency & Cruelty*, 6.

56. For example, CJ, Novel 10 makes use of the phrase *ἡμετέραν φιλοτιμίαν*, which may be translated “Our Generosity.” This makes it a related term and while such related terms are worth examining, they do not have the same precise implication of clemency as the words addressed here.

57. P. N. BELL, *Three Political Voices from the Age of Justinian*, Liverpool 2009, 14.

ἀλγῶν ἐφ’ ἡμῖν· πρὸς δὲ τὴν ἀκρασίαν
 βλέπων μάλιστα, τὴν σύνοικον τῷ βίῳ,
 λύεις ἅπαντας τῶν κακῶν ὀφλημάτων
 ὥσπερ τὸ θεῖον, πρὸς δὲ συγγνώμην τρέχεις

...

(“With compassion for the errors of life, you have groaned often at our transgressions, Best of Men... Especially when on seeing lack of self-control, life’s housemate, you release everyone from their evil debts, like God, and hasten to forgive”⁵⁸).

Just as Justinian had intimated in the language of his law codes, Paul here directly compares Justinian’s forgiveness to God’s forgiveness. Because the *Description of Hagia Sophia* is a panegyric, likely solicited by the court to celebrate the re-dedication of the church at this time, its tone and content probably reflects ideals Justinian would have wanted to hear. So at the end of his reign Justinian is bragging through a courtier what he had been publicizing in his laws for decades: his propaganda that he is merciful and his mercy imitates God’s mercy⁵⁹.

Further external confirmation of the importance the regime attached to clemency and its religious roots comes from Agapetus, who wrote *Advice to the Emperor Justinian*, probably in the early years of the emperor’s reign (perhaps between 527 and 530)⁶⁰. In this “Mirror for Princes” exhortation, the major theme is *φιλανθρωπία* in all of its varied meanings⁶¹. Some of this advice embraces the broader definition of *φιλανθρωπία* as love of fellow man, such as chapter 20: Σεπτὴ δικαίως ἐστὶν ἡ ὑμῶν βασιλεία,

58. Paul the Silentiary, *Description of Hagia Sophia*, vv. 40-47, ed. P. FRIEDLÄNDER, *Johannes von Gaza und Paulus Silentiarius*, Leipzig 1912, 228 (= *Descriptio Sanctae Sophiae. Descriptio Ambonis*, ed. C. de STEFANI, Leipzig 2011, 2-3). Trans. BELL, *Three Political Voices*, 191.

59. It is important to recognize that clemency is not simply something that Justinian claimed at the end of his reign. M. MEIER, *Justinian: Herrschaft, Reich und Religion*, Munich 2004, has argued for a change in Justinian’s reign after the arrival of the plague and other setbacks that made the emperor recognize his own limitations and become pensive about the future. However, it does not seem that Justinian’s claim of mercy was a result of any change in outlook, as it had steadily been a part of his regime from the beginning.

60. P. HENRY, A Mirror for Justinian: the *Ekthesis* of Agapetus Diaconus, *GRBS* 8.4 (1967), 281-308 at 283.

61. HENRY, A Mirror for Justinian, 300.

ὅτι τοῖς πολεμίοις μὲν δεικνύει τὴν ἐξουσίαν, τοῖς ὑπηκόοις δὲ νέμει φιλανθρωπίαν (“Your rule over us is justly venerated because to enemies it shows its power, but to subjects it dispenses clemency”)⁶². However, several passages of the work specify *φιλανθρωπία* in the sense of clemency and link up with the language used by Justinian in his laws and Paul in his panegyric. In chapter 37, Agapetus links the emperor and God in their exercise of mercy: ἐν τούτῳ δὲ μάλιστα τὸν Θεὸν μιμήσεται ἐν τῷ μηδὲν ἡγεῖσθαι τοῦ ἐλέειν προτιμότερον (“In this he will best imitate God if he thinks nothing is to be preferred to mercy”)⁶³. Interestingly, on two different occasions Agapetus adds in incentive for behaving in this way and showing clemency. Chapter 23 rather baldly equates exercising mercy with receiving heavenly reward: προεισενέγκωμεν οὖν τῷ ἐλέῳ τὸν ἔλεον, ἵνα τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἀντιλάβωμεν (“Let us, therefore, first pay an advance of mercy for mercy, that we in turn may receive like for like”)⁶⁴. Chapter 64 phrases it even more grandly: Συγγνώμην αἰτούμενος ἁμαρτημάτων συγγίνωσκε καὶ αὐτὸς τοῖς εἰς σὲ πλημμελοῦσιν ὅτι ἀφέσει ἀντιδίδοται ἄφεσις καὶ τῇ πρὸς τοὺς ὁμοδούλους ἡμῶν καταλλαγῇ, ἢ πρὸς Θεὸν φιλία καὶ οἰκείωσις (“When asking for forgiveness of sins, forgive also yourself those who offend you. For forgiveness is given in return for forgiveness, and for reconciliation with our fellow slaves, friendship and familiarity with God”)⁶⁵. All of these passages further demonstrate that the theme of imperial mercy was common propaganda coming from Justinian’s regime, and that it was consciously and repeatedly linked to religious scruples. Justinian was certainly not the first Roman emperor to emphasize his clemency, or to make it a bragging point of his regime’s propaganda, but the magnitude of the religious impact of clemency and the volume with which it is mentioned in Justinian’s laws, by his historians (like Procopius), and by his courtiers (like Paul and

62. Agapetus, *Advice to the Emperor* 20, ed. R. RIEDINGER, *Agapetos Diakonos, Der Fürstenspiegel für Kaiser Justinianus*, Athens 1995 (trans. BELL, *Three Political Voices*, 107, with my own modifications).

63. Agapetus, *Advice to the Emperor* 37, ed. RIEDINGER (trans. BELL, *Three Political Voices*, 112).

64. Agapetus, *Advice to the Emperor* 23, ed. RIEDINGER (trans. BELL, *Three Political Voices*, 108).

65. Agapetus, *Advice to the Emperor* 64, ed. RIEDINGER [who deletes the last six words] (trans. BELL, *Three Political Voices*, 119).

Agapetus) is extraordinary and has generally been underappreciated by modern historians.

Justinian's trumpeting of his mercy was a shrewd political calculation. His forgiveness provided at least two distinct political advantages. First, by selectively exercising clemency on important, high ranking generals within his army, Justinian moderated the tendency toward sedition that he feared in them in the first place. Once caught and forgiven by the emperor, he probably calculated that in their gratitude they would be less likely to plot again. Forgiving these generals enabled Justinian to continue to utilize them to control the army. The emperor seems to have preferred to continue tried and true veterans in the service, regardless of their prior misbehaviors⁶⁶.

Second, by making public his moments of mercy, Justinian cultivated a reputation as a just and benevolent ruler. Such publicity might have been quite important to counteract critiques of his regime, which the works of authors like Procopius and John Lydus make clear were in circulation⁶⁷. Justinian does not typically speak directly of political advantages to mercy in his laws, but we would not necessarily expect him to do so either. He perhaps comes close in Novel 8 of 535: *Καὶ γὰρ δὴ καὶ ἡμεῖς διὰ τοῦτο αὐτὸν ἐθέμεθα ὅπως ἂν ἐκ τῆς κατὰ νόμον δικαιοσύνης ἰσχύσωμεν τῷ δεσπότῃ Θεῷ οικειῶσαι ἑαυτοὺς καὶ τὴν ἡμετέραν συστήσαι βασιλείαν ἵνα μὴ δόξωμεν περιορᾶν ἀνθρώπους ἀδικουμένους οὓς ἡμῖν παρέδωκεν ὁ Θεός, ὅπως ἂν αὐτῶν διὰ πάντων φειδόμεθα τῇ αὐτοῦ κατακολουθοῦντες ἀγαθότητι* ("A further reason for our enacting [this law] is to be able to bring ourselves closer to the Lord God, and commend our reign to him, as a result of the justice contained in the law, so that we may not be seen as allowing any unjust treatment of the people whom God has entrusted to us; and in order to show mercy to them consistently, in keeping with his goodness"⁶⁸).

66. D. A. PARNELL, *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers, 518-610*, London 2017, 96.

67. On the extent of Procopius' critiques in the *Secret History* and the spread of the work, see TREADGOLD, *The Early Byzantine Historians*, 205-213. On the complaints of John Lydus and similar civil servants, see C. KELLY, *Ruling the Later Roman Empire*, Cambridge, Mass. 2006.

68. CJ, Novel 8.11, ed. KRUEGER, *CIC*, trans. MILLER and SARRIS, *The Novels*, 139. Here English "mercy" translates the Greek *φειδόμεθα* (to spare, to be merciful). Cfr. LOUNGHIS et al., *Regesten*, 264, N. 1059.

This passage neatly links Justinian's relationship with God, divine approval for his reign, mercy for his people, and his public image (not being seen to be unjust). The potential political advantage of mercy may also be found in another chapter of the advice of Agapetus: *Τιμιώτατον πάντων ἐστὶν ἡ βασιλεία· τότε δὲ μάλιστα τοιοῦτον ἐστίν, ὅταν ὁ τοῦτο περικείμενος τὸ κράτος μὴ πρὸς αὐθάδειαν ρέπῃ, ἀλλὰ πρὸς ἐπιείκειαν βλέπῃ, τὸ μὲν ἀπάνθρωπον ὡς θηριῶδες ἀποστρεφόμενος, τὸ δὲ φιλάνθρωπον ὡς θεοείκελον ἐνδεικνύμενος* ("Kingship is the most honored of all things. This is especially so when he who is invested with this power inclines not to willfulness but looks toward fairness. He turns away from inhumanity as something bestial, and exhibits clemency as something divine")⁶⁹. So Agapetus recommended fairness and clemency in order for the emperor to be honored and considered as approaching the divine. Here there is not necessarily a link to being merciful or kind for religious reasons, but the motivation is more simply to retain the regard of the people. This sort of reasoning for mercy is relatively rare in the sources of this period compared to reasoning that provides a Christian justification, but that does not mean it was not on the emperor's mind. So being merciful provided Justinian with at least two political advantages. Of course, it is also possible that Justinian's clemency was not just for propaganda purposes, and that he was genuinely merciful because of personal religious belief. Although this cannot be discounted, it also cannot be proved.

While the frequency of anecdotal instances and propagandistic references to clemency in the reign of Justinian are impossible to ignore, it is also not necessary to completely revise modern interpretations of Justinian as a ruler. The same emperor that bragged about exercising remarkable acts of forgiveness and clemency also ordered executions, the suppression of revolts, and the prosecution of many wars. However, if we are to form a balanced and accurate image of the reign of Justinian in particular and the practice of early Byzantine imperial governance in general, then we need to pay attention to mercy and the way the state and its agents presented it to its subjects. It is apparent that Justinian, his ministers, and his courtiers believed cultivating a reputation for imperial mercy was an

69. Agapetus, *Advice to the Emperor* 40, ed. RIEDINGER (trans. BELL, *Three Political Voices*, 112-113, with my own modifications).

important component of representing the regime to its people. For this reason it deserves careful examination by modern historians. Beyond being interesting on its own merits, Justinian's language of imperial mercy is also a useful case study on the blending of Roman, Greek, and Christian traditions in this period.

Η ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΚΑΙ Η ΘΕΙΑ ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ

Σύμφωνα με τις απόψεις της επιστημονικής έρευνας, ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός δεν διακρινόταν για την φιλανθρωπία του. Αλλά κατά την διάρκεια της βασιλείας του τόσο ο ίδιος όσο και οι υπουργοί του κατηύθυναν μια συντονισμένη προσπάθεια να παρουσιασθεί ως ελεήμων. Ο Προκόπιος και ο Μαλάλας έχουν καταγράψει πολυάριθμα και συγκεκριμένα παραδείγματα των μεγάλων πράξεων φιλανθρωπίας του αυτοκράτορα. Ο αυτοκράτορας και οι νομικοί του προέβαλαν την φιλανθρωπία στις *Νεαρές*, και αυλικοί όπως ο Αγαπητός και ο Παύλος ο Σιλεντιάριος επαίνεσαν επίσης τον Ιουστινιανό. Η προπαγάνδα περί της φιλανθρωπίας του Ιουστινιανού βασίστηκε σε ιστορικές παραδόσεις από την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, τον ελληνιστικό κόσμο, και την χριστιανική διδασκαλία.

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΗΣ ΣΤΗΡΙΞΕΩΣ ΣΥΝΕΠΙΤΥΓΜΕΝΩΝ ΤΡΟΥΛΛΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΝΑΟΔΟΜΙΑ*

Στις βυζαντινές, μονόκλιτες, τρουλλαίες βασιλικές ο τρούλλος είχε διάμετρο ίση με τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ καὶ στηριζόταν ἀπευθείας στὴν κατὰ μῆκος καμάρα καὶ στοὺς μακροὺς τοίχους¹, ὅπως συμβαίνει σὲ διάφορα παραδείγματα. Ὁ τρόπος αὐτὸς τῆς στηρίξεως μειονεκτοῦσε, κατὰ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο, σὲ δύο σημεία, ὡς πρὸς τὸν μεγάλο ὄγκο τοῦ τρούλλου καὶ ὡς πρὸς τὴν ἀνεπαρκῆ στηρίξή του λόγῳ ἐλλείψεως ἀντερεισμάτων.

Στὴ μεταβυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ ὑπάρχει μία κατηγορία ναῶν οἱ ὁποῖοι ἐξωτερικῶς φαίνονται ὡς σταυροείδεις ἐγγεγραμμένοι. Ἄλλοτε πάλι, ἓνας δυσανάλογα μικρὸς τρούλλος ἀναδύεται ἀπὸ μία βαρεία, ἐνιαία στέγη. Οἱ ναοὶ αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἓναν ἰδιαίτερο τύπο ἐπιμήκων, μονόκλιτων ναῶν μετὰ τρούλλο ὁ ὁποῖος δὲν καταλαμβάνει ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ συμπτύσσεται στὸ κέντρο. Σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς περιπτώσεις ὁ χώρος τοῦ ναοῦ καλύπτεται μετὰ διαμήκη ἡμικύλινδρο ὁ ὁποῖος διακόπτεται γιὰ νὰ παρεμβληθεῖ ὁ τρούλλος, στηριζόμενος στὰ τόξα μετώπου τοῦ διαμήκους ἡμικυλίνδρου πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ τὰ δυτικά καὶ σὲ ἓνα σύστημα ἐγκάρσιων τόξων ἢ μετώπων καμαρῶν μετὰ μικρότερο ἄνοιγμα πρὸς τὰ βόρεια καὶ τὰ νότια. Τὶς περισσότερες φορὲς τὰ ἐγκάρσια τόξα στεγάζονται μετὰ ἰδιαίτερες ἀμφικλινεῖς στέγες ἔτσι ὥστε οἱ ναοὶ ἐξωτερικῶς νὰ ἔχουν ὄψη σταυροείδους ἐγγεγραμμένου.

* Τὸ θέμα παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση στὸ 38ο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, βλ. 38ο Συμπόσιο ΧΑΕ. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 2018, 92-93.

1. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, *ABME A'* (1935), 57-59, 69-70.

Στὸ «Εὐφρόσυνον ἀφιέρωμα» στὸν Μανόλη Χατζηδάκη ὁ ἀείμνηστος Χ. Μπούρας εἶχε δημοσιεύσει ἄρθρο μὲ τίτλο «Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς»². Παλαιότερα, ἄλλοι ἐρευνητὲς ἐντόπισαν ναοὺς μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους στὴν Πελοπόννησο, σημείωσαν τὰ προβλήματά τους καὶ ἔκαναν κάποιες τυπολογικὲς διακρίσεις³. Οἱ ἔως τότε χαρακτηρισμοὶ τῶν ναῶν ὡς *μονόκλιτες*, *τρούλλαῖες βασιλικές*, ἢ ὡς *σταυρεπίστεγες μὲ τρούλλο*, ἀμφισβητήθηκαν. Ὁ Χ. Μπούρας στὸ ἄρθρο του εἶχε διευκρινίσει ὅτι οἱ τρόποι στηριῖξως τῶν συνεπτυγμένων τρούλλων, παρὰ τὴ φαινομενικὴ ὁμοιότητά τους, εἶναι πολλοὶ καὶ ὅτι τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἐκτείνονται πέρα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο, στὸν εὐρύτερο γεωγραφικὸ χῶρο τῆς Ἑλλάδας καὶ τῶν Βαλκανίων, καὶ τοὺς κατέταξε σὲ ἑννέα παραλλαγές (εἰκ. 1).

2. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς*, 7ο Συμπόσιο ΧΑΕ Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Εἰσηγήσεων καὶ Ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1987, 50-51, Ο ΙΔΙΟΣ, *Στηριῖξεις συνεπτυγμένων τρούλλων σὲ μονόκλιτους ναοὺς*, *Εὐφρόσυνον Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Ἀθήνα 1992, 407-416, πίν. 212-216.

3. R. TRANQUAIR, *The churches of Western Mani*, BSA 15 (1908-1909), 187, 198 πίν. XV, 204 (εἰκ. 3,7,8), 205 πίν. XV, Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία*, Ἀθήναι 1942, 500, Ν. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηριῶν τῆς Γορτυνίας*, ἐν Ἀθήναις 1956, 153-157, Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς τῆς ἀρχαίας Βούρας. Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις*, Ἀθήναι 1958, 81-84 καὶ πίν. XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, Ο ΙΔΙΟΣ, *Ἡ Παλαιὰ πόλις τῆς Αἰγίνης. Ἱστορικὴ καὶ μορφολογικὴ ἐξέτασις τῶν μνημείων*, Ἀθήναι 1962, 241-273, ὅπου τὸ τυπολογικὸ θέμα τυγχάνει γενικῆς ἀντιμετώπισεως, Ι. ΚΑΚΟΥΡΗΣ, *Τὸ μοναστήρι τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μουρᾶς στὸ Παλαιοχώρι Κυνουρίας, Πελοποννησιακὰ ΙΣΤ' (1985-1986) [Φίλιον Δώρημα εἰς τὸν Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον]*, Ἀθήναι 1986, 312-321, Θ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Ἡ ἐκκλησία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν στὴν Στεμνίτσα, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση I (1979)*, 217-223, Α. ΜΙΧΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ναοὶ στὸ Καστέλλι τῶν Σπετσῶν, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση III (1989)*, 211-227, Α. ΠΟΛΙΤΗ, *Ἡ μονὴ Γενεσίου Θεοτόκου στὴν Πλάκα Ἀράχθου, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση I (1979)*, 137-145, Η ΙΔΙΑ, *Ἡ Χρυσοσπηλιώτισσα τῶν Γουριανῶν Ἄρτας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση III (1989)*, 140-141, Η ΙΔΙΑ, *Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Τσιούκας στὰ Κατσανοχώρια, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση IV (1993)*, 75-86, Α. ΤΖΑΚΟΥ, *Τὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς Ἄβελ στὴ Βήσσανη τοῦ Πωγωνίου, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση II (1982)*, 58-66, Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ – Μ. ΧΡΥΣΑΦΗ-ΖΩΓΡΑΦΟΥ, *Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ὁρι Νεμέας, Ἐκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἄλωση VII (2013)*, 51-56, Κ. ΚΑΠΠΑΣ – Γ. ΦΟΥΣΤΕΡΗΣ, *Ἐπανεξέταση δύο ναῶν τοῦ Σοφικοῦ Κορινθίας, ΔΧΑΕ ΚΖ' (2006)*, 61-72.

Στις μακροχρόνιες έρευνές μας στὸν χώρο τῆς δυτικῆς Θεσσαλίας ἐντοπίσαμε ὀρισμένα μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους καὶ προσπαθήσαμε νὰ κατατάξουμε, ὅσα μπορέσαμε, στὶς ἀντίστοιχες παραλλαγές ὅπως τὶς εἶχε ὀρίσει ὁ ἀείμνηστος Καθηγητῆς, ἐνῶ κάποια ἀπὸ αὐτὰ παρουσιάζουν μικρὲς ἢ μεγαλύτερες ἀποκλίσεις.

Μονόκλιτοι ναοί - δεύτερη παραλλαγή: Κατὰ Χ. Μπούρα, τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα εἶναι καμάρες. Γιὰ νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ ἰσοστάθμιση, τὰ τόξα μετώπου τῶν κύριων καμαρῶν γίνονται παχύτερα μὲ τὴ βοήθεια σφενδονίων τὰ ὁποῖα τὶς ἐνισχύουν κατὰ ἀποστάσεις, καταλήγουν δὲ κάτω σὲ ποδαρικά. Ἔτσι, τὰ κλειδιά τῶν σφενδονίων καὶ τὰ κλειδιά τῶν ἐγκάρσιων καμαρῶν βρίσκονται στὸ ἴδιο ὕψος⁴. Ἐντοπίσθηκε ὁ ναὸς τῆς Παναγίας Γαλακτοτροφούσας κοντὰ στὸ χωριὸ Ἀνθούσα Τρικάλων, παρὰ τὸν Ἀχελῷο ποταμὸ (1799). Στὸ μνημεῖο ἡ διαμήκης καμάρα βρίσκεται ψηλότερα ἀπὸ τὰ ἐγκάρσια τόξα. Ἡ ἰσοστάθμιση ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ χρήση δύο σφενδονίων ποὺ καταλήγουν κάτω σὲ ποδαρικά (εἰκ. 2).

Μονόκλιτοι ναοί - τρίτη παραλλαγή: Κατὰ Χ. Μπούρα, τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα ἐκατέρωθεν τοῦ τρούλλου εἶναι χαμηλωμένες καμάρες οἱ ὁποῖες στηρίζονται ἐπάνω ἀπὸ τὰ τόξα μετώπου τῶν μεγάλων καμαρῶν. Ἔχουν τὴ μορφή χαμηλωμένων τόξων προκειμένου τὰ κλειδιά τους νὰ βρεθοῦν στὴν ἴδια στάθμη μὲ τὸ κλειδὶ τοῦ διαμήκους ἡμικυλίνδρου⁵. Ἐντοπίσθηκαν, οἱ ναοί, τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὴν Ἀγία Παρασκευὴ (Τζούρτζια) Τρικάλων (πρὸ 1790) (εἰκ. 3) καὶ τοῦ Προφήτη Ἡλίου στὸ Χαλίκι Τρικάλων (1835;). Ὁ δεύτερος εἶναι ναὸς περίπου τετράγωνος σὲ κάτοψη. Ἐδῶ ὁ τρούλλος ἀντικαθίσταται ἀπὸ τυφλό, σχεδὸν ἡμισφαιρικὸ φουρνικό. Ὁ διαμήκης ἡμικύλινδρος ἔχει μικρὸ μήκος, 70 ἑκατοστὰ ὁ κάθε βραχίονας. Τὰ ἐγκάρσια στοιχεῖα εἶναι χαμηλωμένα τόξα πλάτους 35 ἑκατοστῶν, ἰσοσταθμισμένα μὲ τὸν διαμήκη ἡμικύλινδρο (εἰκ.4). Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Προφήτη Ἡλίου στὴν Πύρρα Τρικάλων (1859). Ἐδῶ τὰ σφαιρικά τρίγωνα τείνουν νὰ γίνουν ἡμιχώνια (εἰκ. 5). Ἐπίσης, ὁ ναὸς τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἄλλοτε καθολικὸ μονῆς στὸ Χαλίκι Τρικάλων (δόμηση 1783, ἀνακαίνιση 1868), ὅπου τὰ κλειδιά τῶν χαμηλωμένων καμαρῶν βρίσκονται περίπου 60 ἑκατοστὰ ψηλότερα

4. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 409, 410 σχ. 1β.

5. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 409, 410 σχ. 1γ.

ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς διαμήκους καμάρας (εἰκ. 6). Κατὰ Χ. Μπούρα ἡ ἑνατη παραλλαγή χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν πλήρη ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς διαμήκους καὶ ἀπὸ τὴν ἐμφύτευση τρόπον τινὰ ἐνὸς τρουλλίσκου σὲ αὐτήν⁶. Ἐπειδὴ ὅμως, στὸν ναὸ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος ἡ ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας δὲν εἶναι πλήρης, τὸ μνημεῖο κατατάσσεται στὴν τρίτη παραλλαγή, ἀλλὰ, λόγῳ τῆς ἰδιαιτερότητάς του, προσεγγίζει τὴν ἑνατη.

Μονόκλιτοι ναοὶ – ὄγδοη παραλλαγή. Ὁ Χ. Μπούρας εἶχε ὀρίσει τὴν ὄγδοη παραλλαγή βασιζόμενος στὰ λεχθέντα ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο⁷, κατὰ τὰ ὁποῖα «σὲ μονόκλιτους ναοὺς μὲ πλάγιους χοροὺς, μεταξὺ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τμήματος τοῦ ἡμικυλίνδρου καλύψεως παρεμβάλλεται στενὴ ἐγκάρσια λωρίδα ποὺ καλύπτεται μὲ χαμηλωμένο τυφλὸ θόλο βαίνοντα ἐκατέρωθεν ἐπὶ σφαιρικῶν τμημάτων. Ἡ συνένωση τοῦ σφαιρικοῦ θόλου στὸ μέσον μὲ τὰ τεταρτοσφαίρια τῶν χορῶν γίνεται ὁμαλῶτατα μὲ τὴν παρεμβολὴ σφαιρικῶν τμημάτων. Δηλαδή, ἀνάμεσα στὸν τρούλλο καὶ τὰ τόξα μετώπου τῶν τεταρτοσφαιρίων παρεμβάλλονται τμήματα περιγεγραμμένης σφαίρας καὶ ὄχι κυλινδρικὰ στοιχεῖα»⁸. Ἐντοπίσθηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου στὸ Δροσάτο Καρδίτσας (τοιχογραφίες 1736–37). Πρόκειται γιὰ ναὸ κατηγορίας Κ3 τύπου Καραϊσκάκη, σύμφωνα μὲ τὴν κατάταξη μνημείων τῆς περιοχῆς τῶν Θεσσαλικῶν Ἀγράφων ἀπὸ τὸν Ἰ. Καρατζόγλου⁹ (εἰκ. 7).

Τρίκλιτοι ναοί. Ἐντοπίσθηκαν, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὸ Μαυρομάτι Καρδίτσας (1877), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια, ἀλλὰ τὰ ἐγκάρσια χαμηλωμένα τόξα βρίσκονται πολὺ ψηλότερα καὶ εἰσδύουν μέσῳ ἐπίπεδων τριγώνων στὰ μέτωπα τῶν σφενδονίων (εἰκ. 8), καὶ ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὴν Κρυοπηγὴ Καρδίτσας (1902), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια ποὺ ἰσοσταθμίζουν τὰ τόξα μετώπου τῶν κύριων καμαρῶν μὲ τὰ χαμηλωμένα ἐγκάρσια τόξα (εἰκ. 9).

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ προαναφερθέντα μνημεῖα, στὸν εὐρύτερο χῶρο ἐντοπίσθηκαν καὶ ἄλλα μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους ὡς

6. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 413, 412 σχ. 3θ.

7. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηρίζεις συνεπτυγμένων τρούλλων (σημ.3), 413, 412 σχ. 3η.

8. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ΑΒΜΕ, Ε' (1939–40), 185–186.

9. Ι. ΚΑΡΑΤΖΟΓΛΟΥ, *Ναοὶ ἀθωνίτικου τύπου στὰ Θεσσαλικά Ἄγρια (16ος αἰ.–18ος αἰ.)*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 2002, 125, 199–203.

ἀκολουθῶς κατὰ παραλλαγή: Τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Ἀνθοχώρι Μετσόβου (1732), (δεύτερη παραλλαγή), ὅπου ὑπάρχουν σφενδόνια, χωρὶς ποδαρικά, ἐνῶ ὅλοι οἱ θόλοι εἶναι ἰσοσταθμισμένοι (εἰκ. 10). Ὁ ναὸς τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὴν Βελωτούλα Εὐρυτανίας (1791), (δεύτερη παραλλαγή), ὅπου ὑπάρχουν συστήματα τεσσάρων τόξων σὲ δύο καθ' ὕψος στάθμες, μὲ τὰ κλειδιά τους ἰσοῦψῃ κατὰ στάθμη (εἰκ. 11). Στὴν κάτω στάθμη ἀνήκουν τὰ ἡμικυκλικά σφενδόνια καὶ τὰ ἐγκάρσια χαμηλωμένα τόξα μεταξὺ τῶν ποδαρικών. Τὰ δεύτερα ἔχουν πλάτος 50 ἑκατοστά, ὅσο καὶ τὸ βάθος τῶν ποδαρικών. Ἐπομένως δὲν μειώνουν τὴν διάμετρο τοῦ τρούλλου. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν προστέθηκαν στὴν ἄνω στάθμη τέσσερα χαμηλωμένα τόξα μὲ ἰσοῦψῃ τὰ κλειδιά τους, δύο ἀνατολικά καὶ δυτικά, ποὺ πατοῦν στὰ ἐγκάρσια τόξα τῆς κάτω στάθμης σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ὑποκείμενα σφενδόνια καὶ δύο τόξα στὸν βόρειο καὶ νότιο τοῖχο ποὺ πατοῦν στὰ δύο προηγούμενα. Ἔτσι ἐπιτυγχάνεται μείωση τοῦ πλάτους τοῦ ναοῦ καὶ ὀρθογωνισμὸς τοῦ χώρου.

Ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς στὴν Ἀστροβίτσα Αἰτωλοακαρνανίας (1698), (τρίτη παραλλαγή) (εἰκ. 12), ὁ ναὸς τοῦ Σωτῆρος Ἀνατολικῆς Φραγγίστας Εὐρυτανίας (1725), (ὄγδοη παραλλαγή), ὅπου ἡ στεφάνη τοῦ τρούλλου δὲν εἶναι πλήρης κύκλος ἀλλὰ πεπλατυσμένη ἀνατολικά καὶ δυτικά. Τό ἴδιο σχῆμα ἔχει καὶ τὸ τύμπανο τοῦ τρούλλου, τὸ ὁποῖο εἶναι τυφλὸ καὶ ἐξωτερικὰ γίνεται ὀρθογώνιο (εἰκ. 13), τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Κοζύλης στὴν Πρέβεζα (τοιχογραφίες 1785), (ὄγδοη παραλλαγή) χωρὶς ὅμως πλάγιους χοροὺς (εἰκ. 14), ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, καθολικὸ τῆς Μονῆς Γκρυμπόβου Ἰωαννίνων (1764, 1777), (ὄγδοη παραλλαγή), χωρὶς πλάγιους χοροὺς (εἰκ. 15) καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου στὴν Λευκοθέα (Ἀραχοβίτσα) Ζίτσας Ἰωαννίνων (1778), (ἕνατη παραλλαγή), ἐφ' ὅσον ἔχουμε πλήρη ὑπερύψωση τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδὶ τῆς διαμήκους καὶ τὴν ἐμφύτευση τρουλλίσκου σὲ αὐτὴν (περίπτωση σταυρεπιστέγου μὲ τρούλλο) (εἰκ. 16). Τέλος, ἔχουμε τὴν περίπτωση συνεπτυγμένου τρούλλου σὲ νάρθηκα. Πρόκειται γιὰ τὸν ναὸ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας (τοιχογραφίες ναοῦ 1372/73, τοιχογραφίες νάρθηκα 1560/1561)¹⁰ (τρίτη παραλλαγή), ὅπου ἡ κύρια

10. Σ. ΚΙΣΣΑΣ, *Ἡ Μονὴ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Νερομάνας Αἰτωλίας, Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, Γ' (1971-1972), 30, σχ. 4, 32, σχ. 6, 33, σχ. 7.

καμάρα διατάσσεται ἐγκαρσίως πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ (εἰκ. 17). Τὰ κλειδιά τῆς ἐγκάρσιας καμάρας βρίσκονται μὲν ψηλότερα ἀπὸ τὸ κλειδί τῆς κύριας (ὅπως συμβαίνει στὴν ἑνατη παραλλαγή), ὅμως, ἡ ὑπερύψωση δὲν εἶναι πλήρης.

Ἐπίσης ἐντοπίσθηκαν μνημεῖα μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους, τὰ ὁποῖα παραθέτουμε χωρὶς νὰ τὰ κατατάξουμε σὲ παραλλαγές, λόγω ἑλλείψεως ἐπαρκῶν σχεδίων ἀποτυπώσεων καὶ φωτογραφικοῦ ὕλικου: οἱ ναοὶ τῆς Ἀγίας Τριάδας στὸ Πισοδέρι Φλώρινας (1730)¹¹, τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία στὴν Καστοριά (περιοχὴ Γράμμου) (τέλους ΙΣΤ' – ἀρχῶν ΙΖ' αἰ.)¹², τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Γενεσίου τῆς Θεοτόκου Ραφταναίων στὰ Τζουμέρκα¹³ καὶ τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ροδιάς στὴ Βίγλα Ἄρτας (μέσα ΙΘ' αἰ., τοιχογραφίες 1884)¹⁴.

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ὅτι οἱ ἀρχιτέκτονες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας προσπαθοῦσαν νὰ κατασκευάσουν τρούλλους, ἐπαναλαμβάνοντας τὴν συμβολικὴ τους μορφή, μετριάζοντας ὅμως τὶς δυσκολίες δομῆς ποὺ ἀνακύπτουν ὅταν ὁ τρούλλος ἔχει μεγάλη διάμετρο καὶ στερεῖται ἀντερείσμάτων. Ἔτσι δημιουργήσαν δύο ἐγκάρσια τόξα ποὺ ξευγνύουν τὰ δύο τμήματα, ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τῆς διαμήκους καμάρας καὶ στήριξαν τρούλλους πολὺ μικρότερης διαμέτρου ἀπὸ τὸ πλάτος τοῦ χώρου ποὺ πρόκειται νὰ καλύψουν. Τὰ ἐγκάρσια αὐτὰ τόξα, ἐπίσης, λειτουργοῦν ὡς ἀντερείσματα, παραλαμβάνοντας τὰ ὑπερκείμενα φορτία καὶ μεταφέροντάς τα στὶς ὑποκείμενες τοιχοποιίες. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα ποὺ ἔχουν κατὰ καιροὺς παραθέσει οἱ προαναφερθέντες ἐρευνητὲς καὶ ἀπὸ ὅσα παρουσιάζονται στὴν παρούσα μελέτη, εἶναι

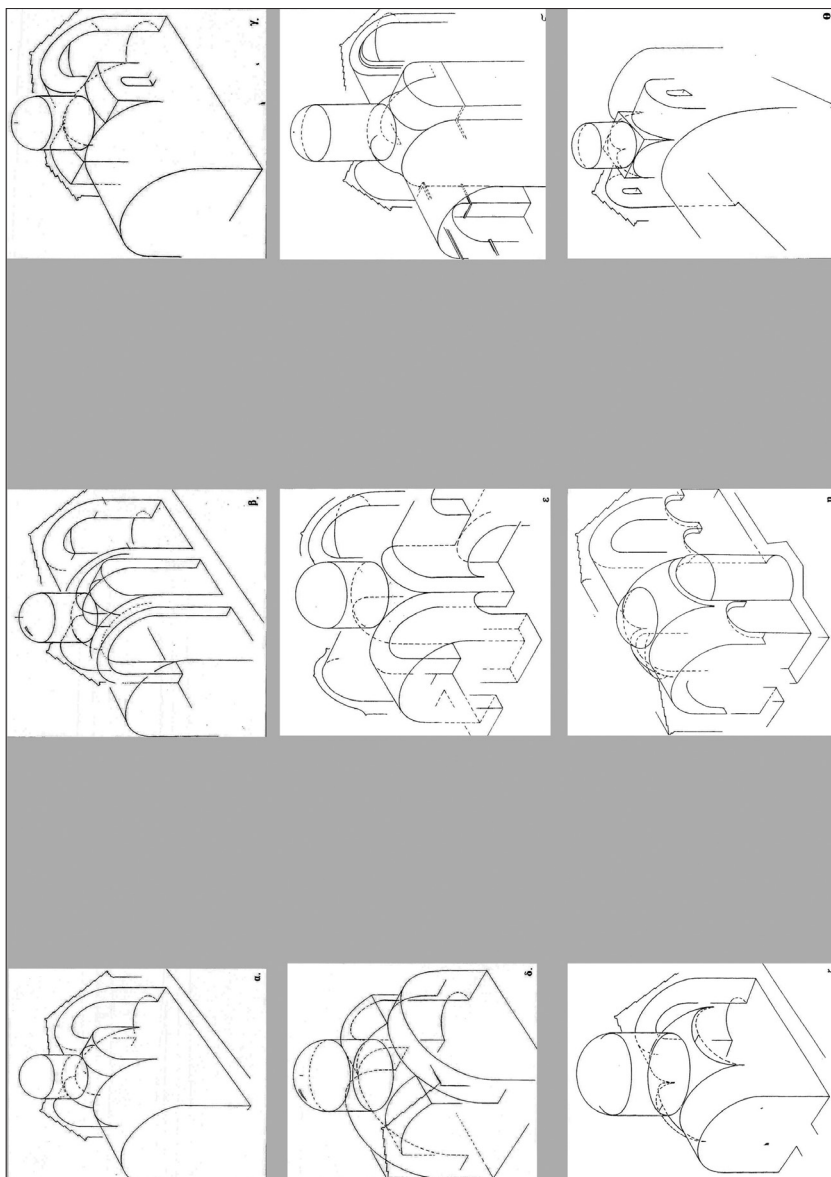
11. N. MOUTSOPOULOS, *The churches of the Prefecture of Florina*, Thessaloniki 1966, πίν. 53-54.

12. Μ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία Καστοριάς, ΑΔ 22 (1967) Α' Μελέται, 77-86.

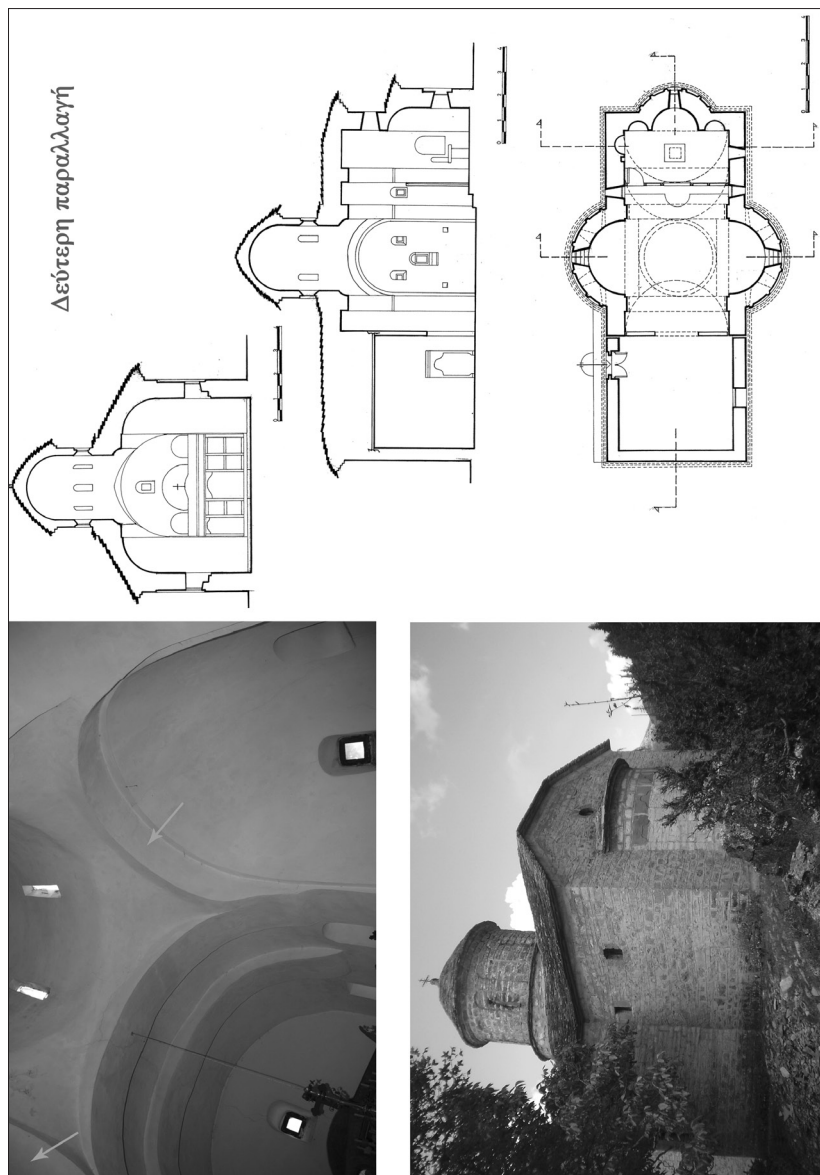
13. Κ. ΖΗΝΔΡΟΥ, Σύντομη ἐπισκόπηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐκκλησιαστικῶν μνημείων στὴν περιοχὴ τῶν Τζουμέρκων, *Πρακτικὰ Α' Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου γιὰ τὰ Τζουμέρκα*, Ἰωάννινα 2008, 73 εἰκ. 4.

14. Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, 8η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ΑΔ 43 (1988) Χρονικά, 321, πίν. 184β, Σ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Τὸ τέλος τῆς «Παράδοσης» στὴ ναοδομία. Τὸ παράδειγμα τῆς Ἠλείου, Α' Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο τῆς Νεοελληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Τέχνης. Β' Ἀμφιθέατρο Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. 14-15 Μαρτίου 2008. Πρακτικά, Ἀθήνα 2009, 171, 181 εἰκ. 1, 188 εἰκ. 13.

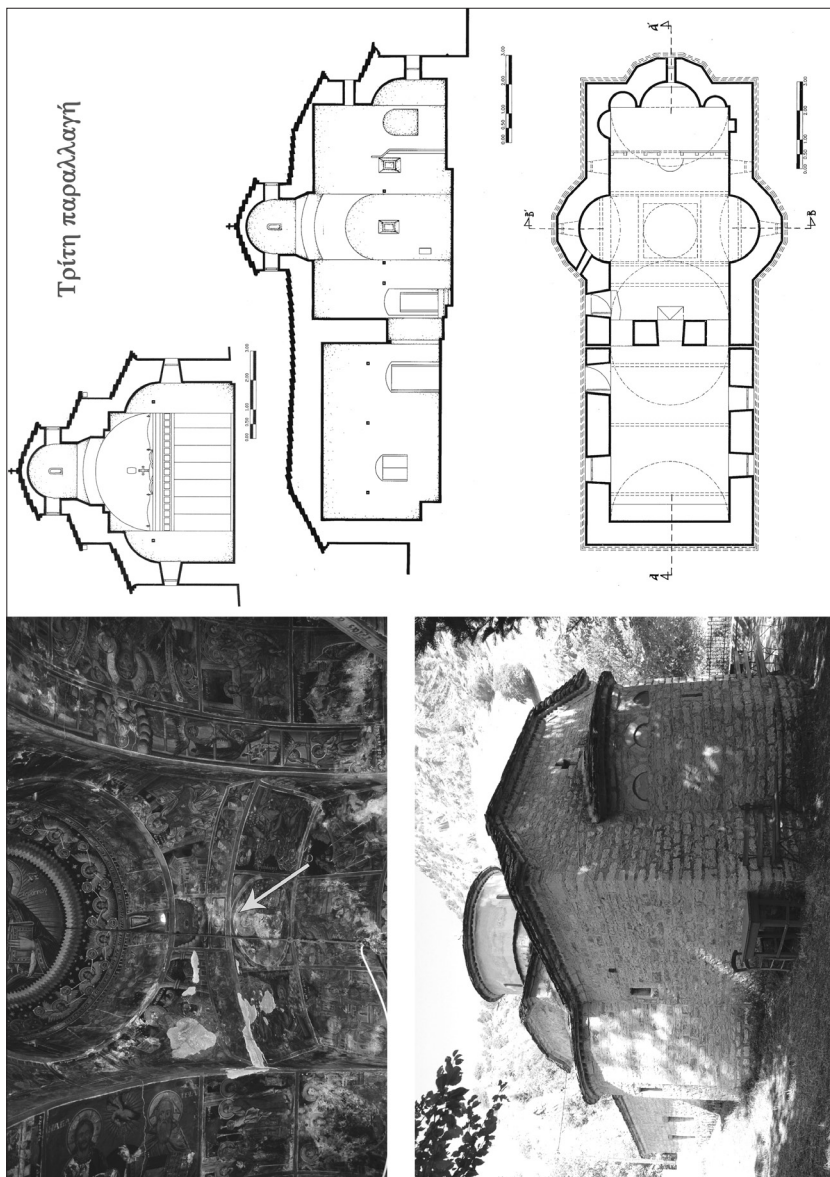
φανερό ότι, στην προσπάθεια συμπτύξεως τῶν τρούλλων ἀναπτύχθηκαν κατὰ τόπους διαφοροποιήσεις στὶς διατάξεις τῶν θόλων καὶ ποικιλία στὸν τρόπο στηρίξεως μὲ χαρακτηριστὰ αὐτοσχεδιαστικὰ. Ἡ ἐπινόηση τῆς ὑποστηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλλων ἐφαρμόστηκε, ὄχι μόνο σὲ μονόκλιτους, ἀλλὰ καὶ σὲ τρίκλιτους ναοὺς. Ὁ Χ. Μπούρας θεώρησε ὅτι τὸ θέμα εἶναι κυρίως κατασκευαστικὸ καὶ ἐλάχιστα τυπολογικόν. Ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος καλύψεως ναῶν μὲ συνεπτυγμένους τρούλλους δὲν ἔβλαψε διόλου τὴν λειτουργικότητα, τὸν φωτισμὸ καὶ τὴν μορφολογία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Κατάφερε ὅμως νὰ διατηρήσει τὸ συμβολικὸ στοιχεῖο τοῦ τρούλλου, νὰ ἀποφύγει τὴ χρήση κιόνων καὶ νὰ δώσει στὰ περισσότερα μνημεῖα ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου τύπου ἐξομαλύνοντας ἢ μειώνοντας τὰ ὑπάρχοντα δομοστατικὰ προβλήματα.

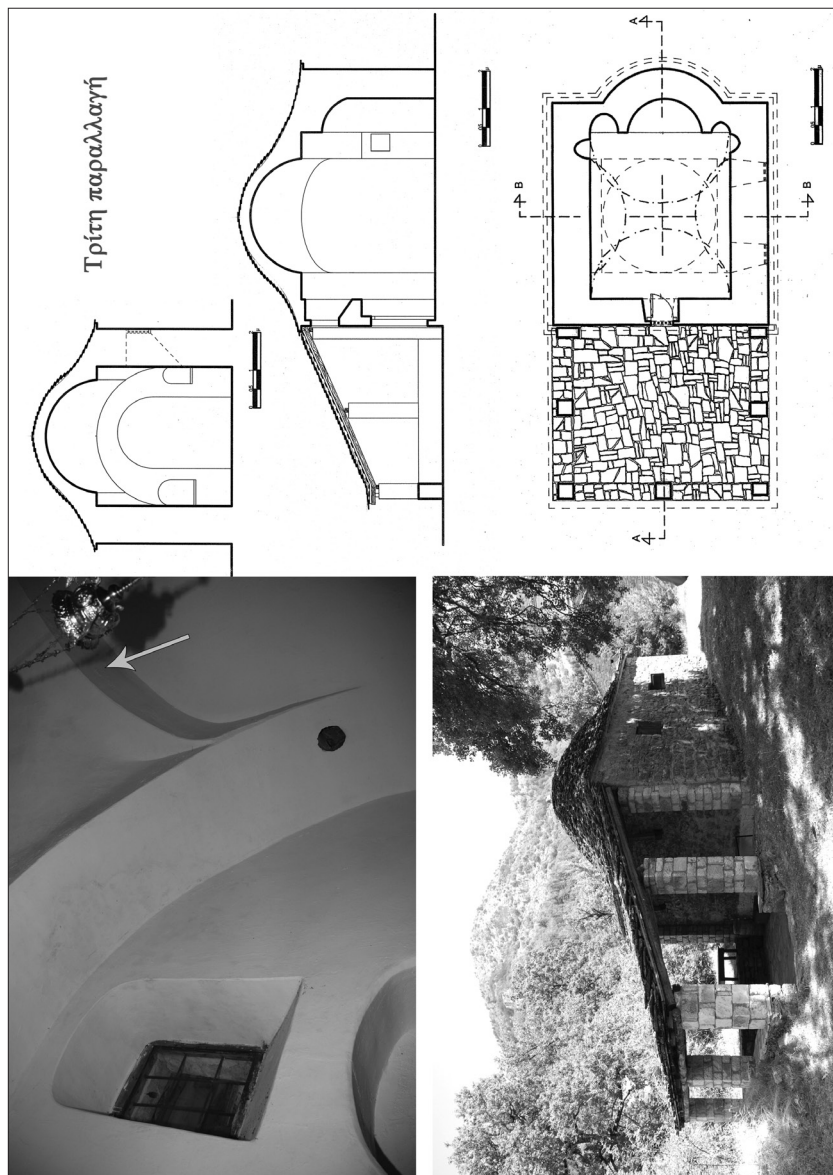
Εικ. 1. Παραλλαγές τρόπων στηρίξεως συνεπτυγμένων τρούλων κατά Χ. Μπούρα.

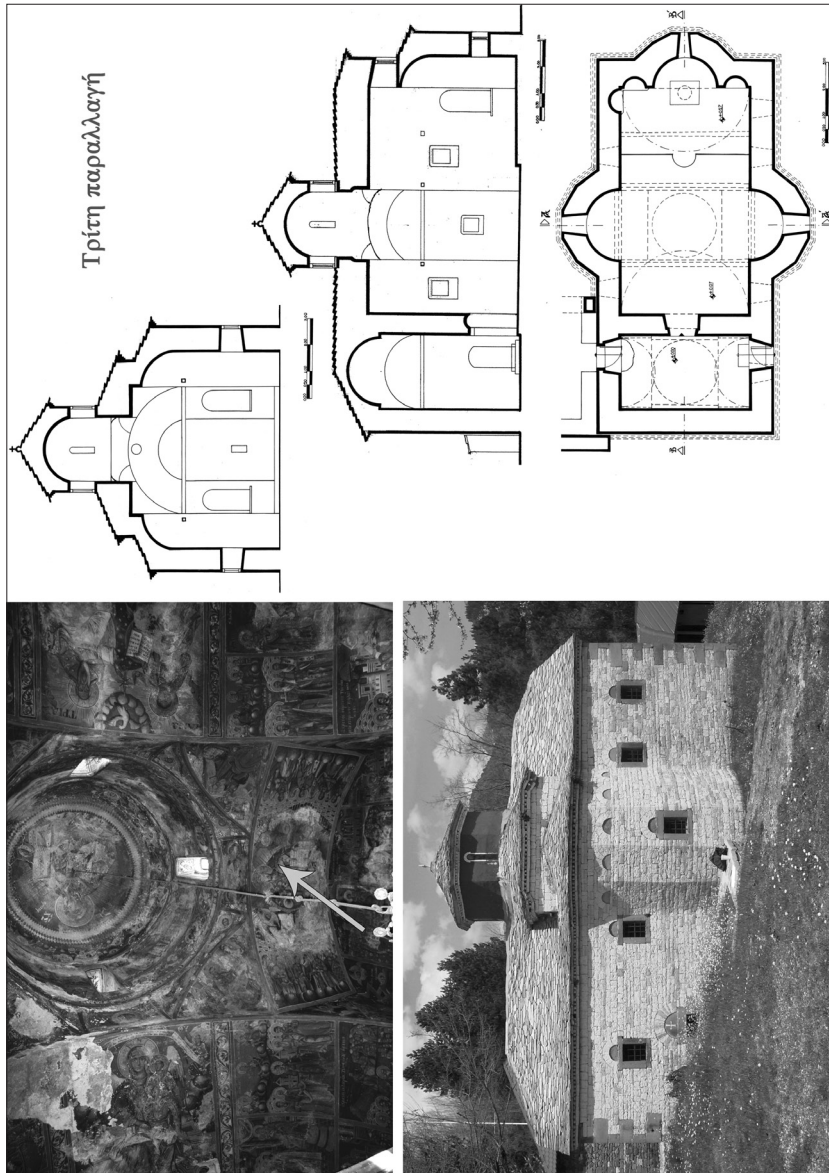
Εικ. 2. Τρίφαλα - Άνθοῦσα, Παναγία Γαλακτοτροφούσα παρὰ τὸν Ἀγελῶ ποταμὸ (1799) δεύτερη παραλλαγή).

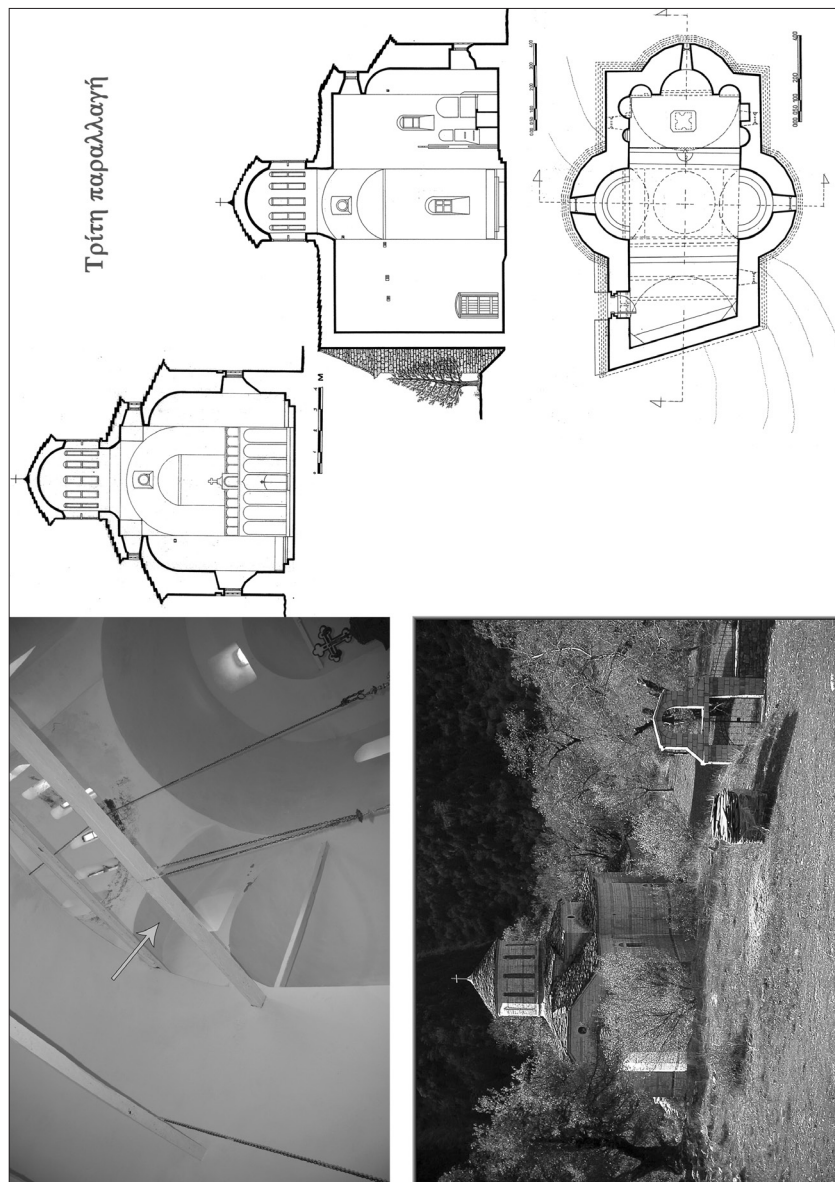
Είκ. 3. Τρίκαλα - Άγια Παρασκευή (Τζουρτζι), Άγιος Γεώργιος (τοιχογραφίες 1790) (τρίτη παραλλαγή).

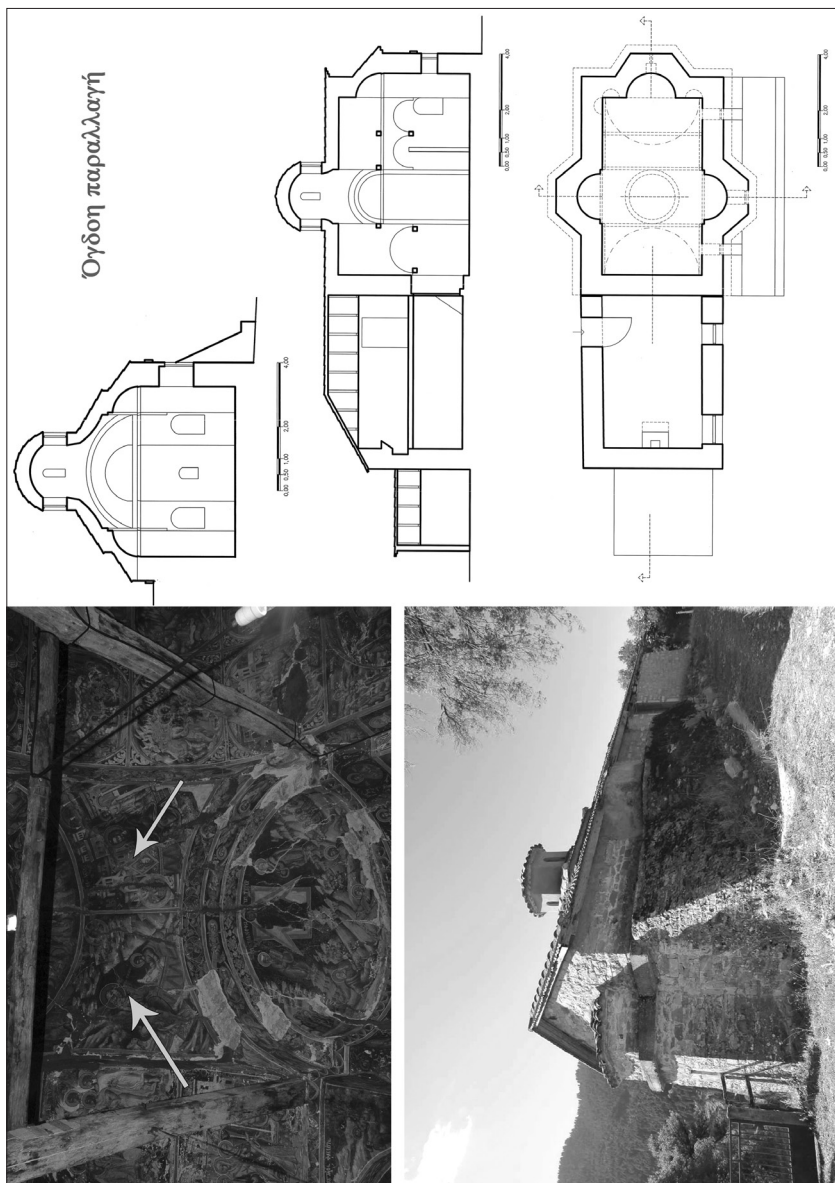
Εικ. 4 Τρότσαλα - Χαλίκι, Προφήτης Ηλίας (1835) (τρίτη παραλλαγή).

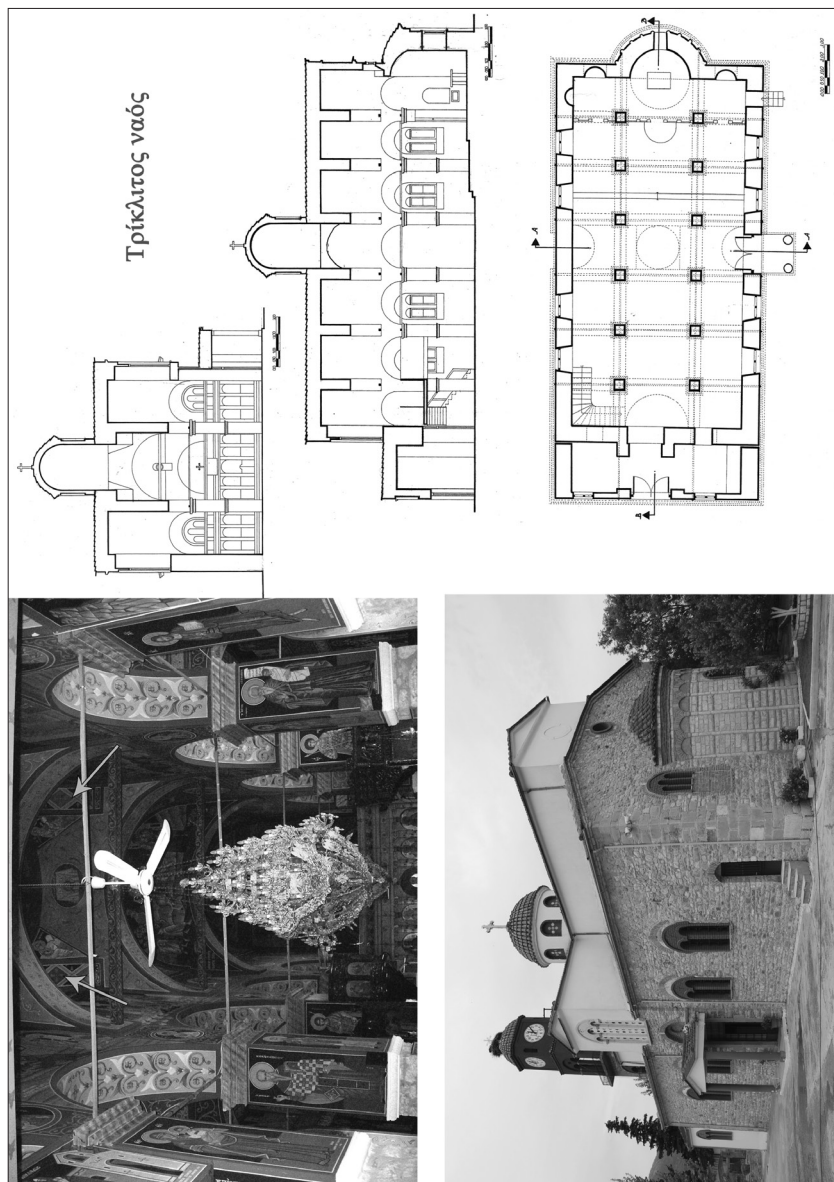
Εἰκ. 5. Τρίκαλα – Πύρρα, καθολικὸ μονῆς Προφήτη Ἠλία (1859) (τρίτη παραλλαγή).

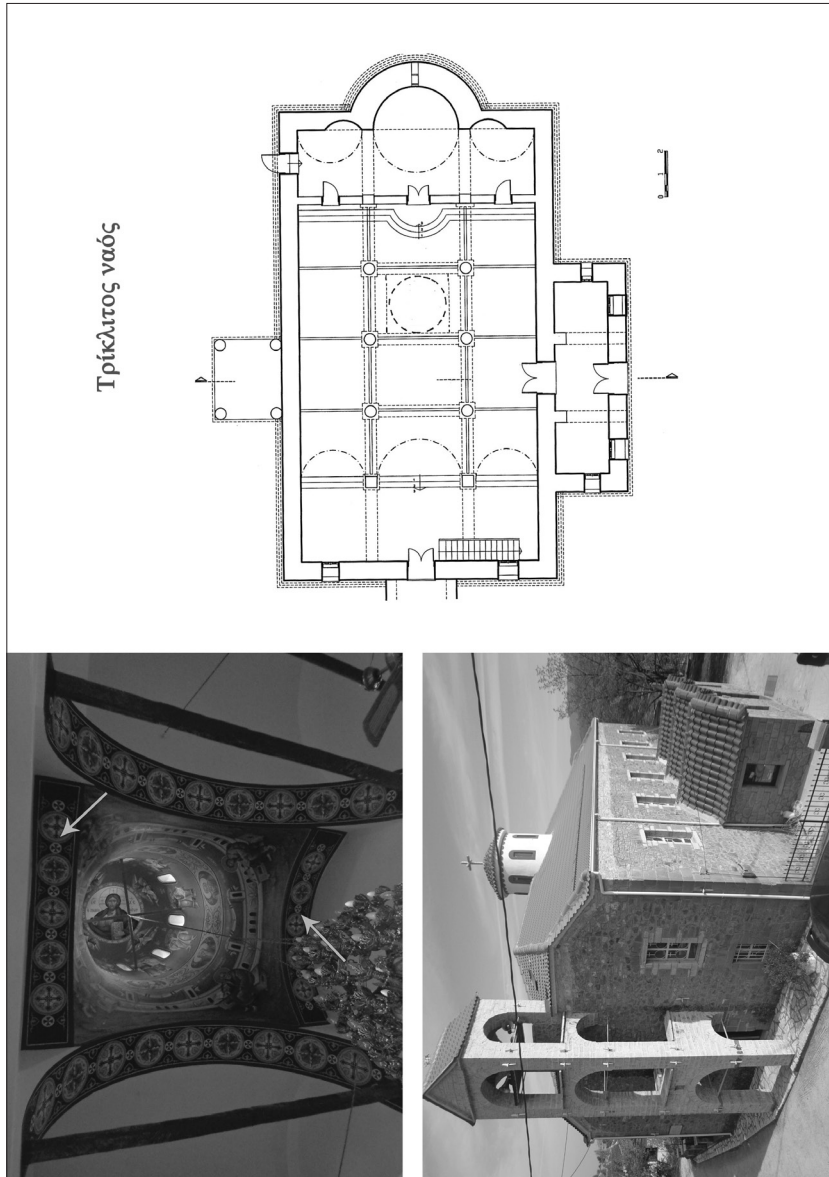
Εικ. 6. Τρίκαλα – Χαλκί, καθολικὸ μνηεὶ Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος (1783, 1868) (τρίτη παραλλαγή).

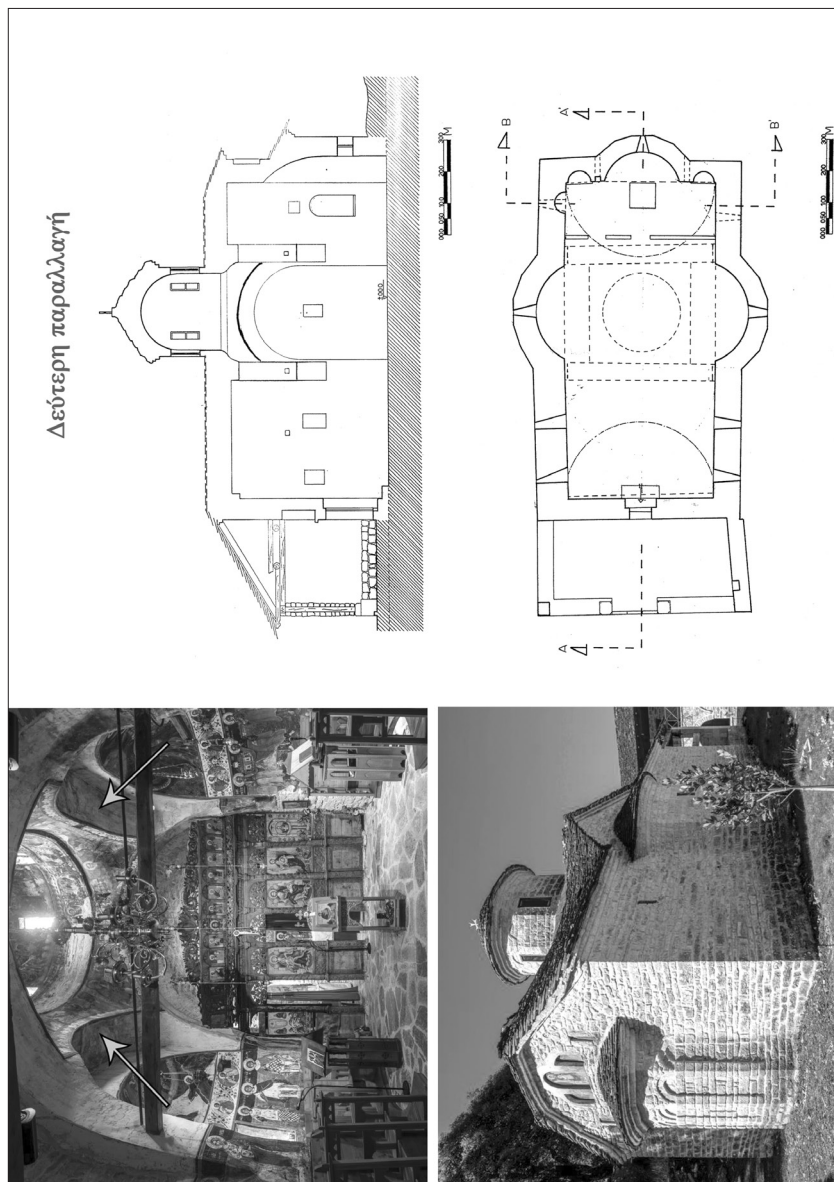
Εἰκ. 7. Καρδίτσα - Δροσάτο, Ἅγιος Ἀθανάσιος (1736- 1737) (όγδοη παραλλαγή). Σχέδια Ἰ. Καρατζόγλου.

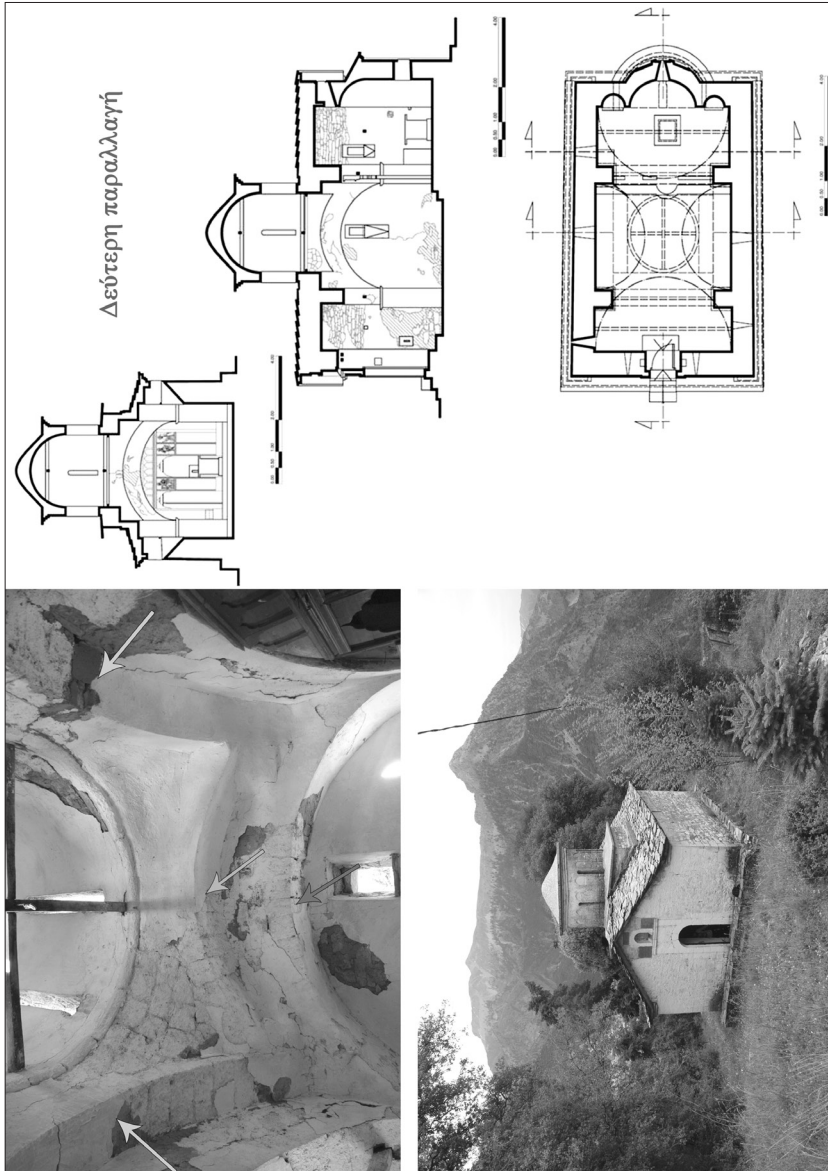
Εικ. 8. Καρόιτσα - Μαυρομάτι, Άγιος Νικόλαος (1877) (τρικίλιτος ναός).

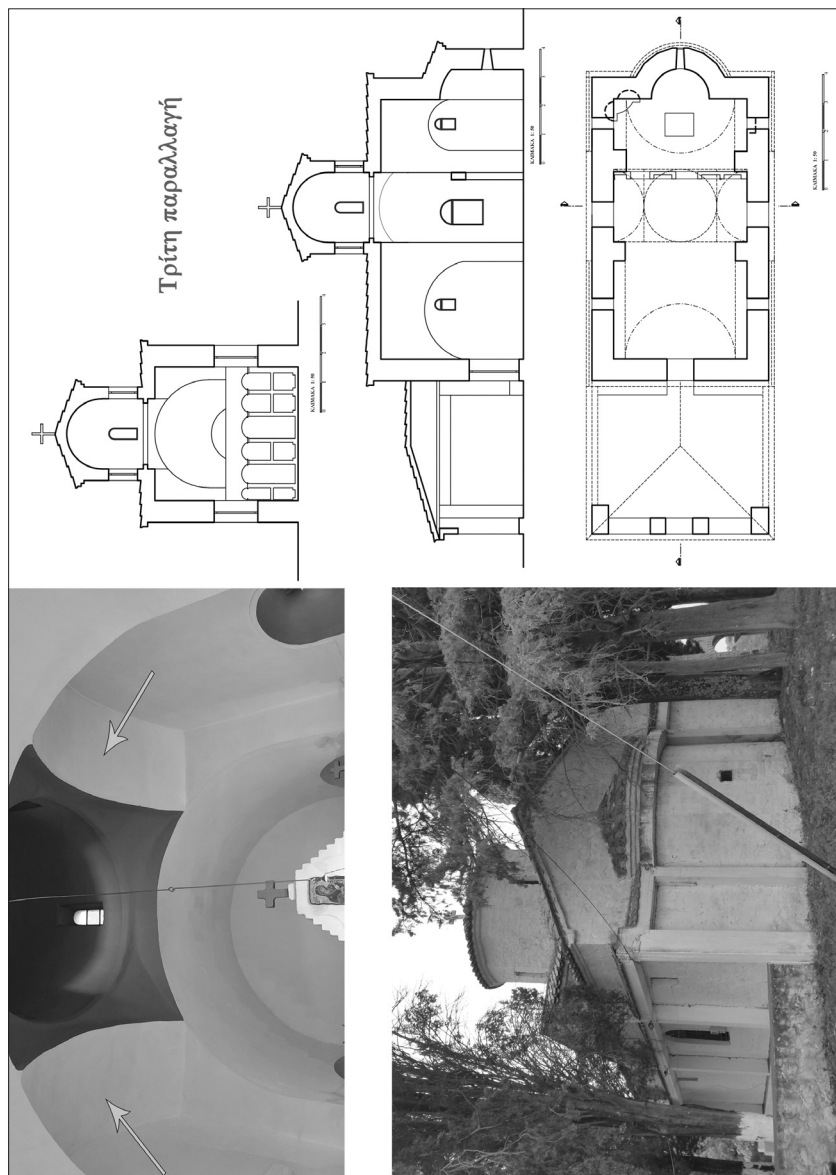
Ειχ. 9. Καρδίτσα - Κρυοπηγή, Κοίμηση Θεοτόκου (1902) (τρίκλιτος ναός).

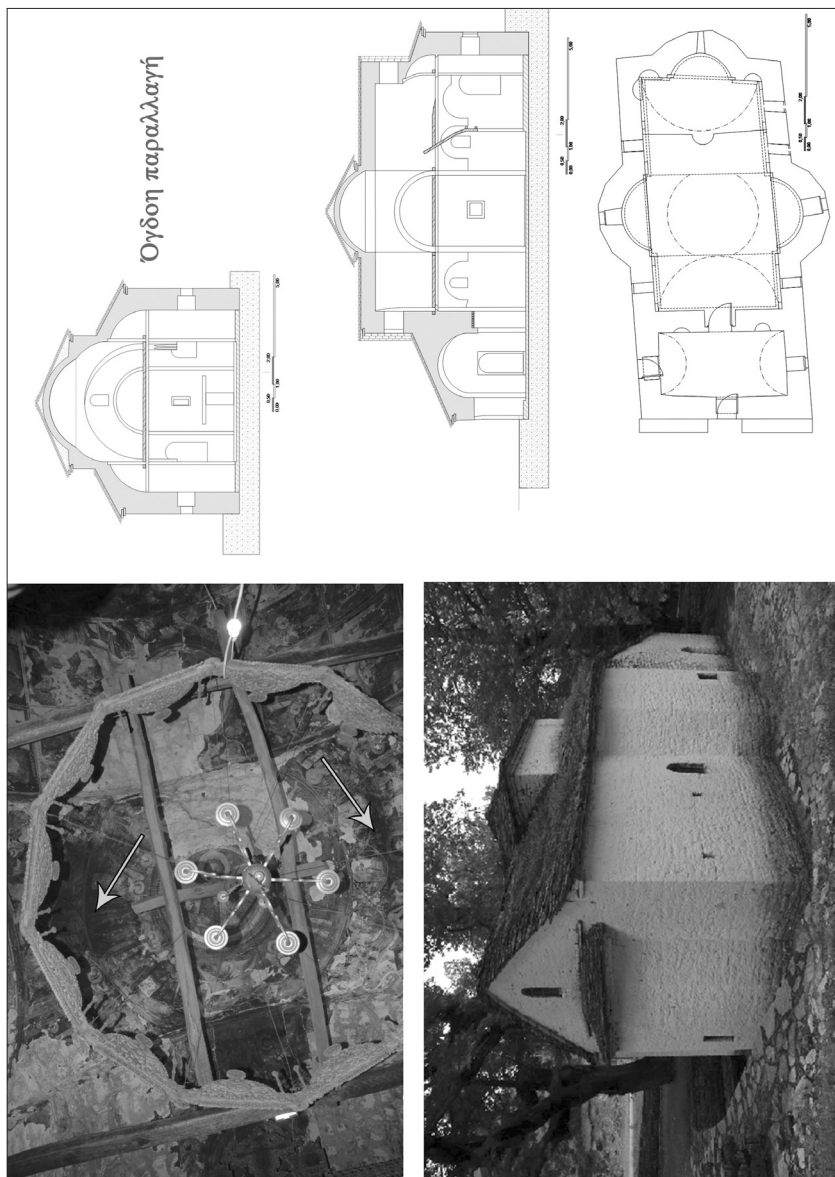
Εἰκ. 10. Μέτσοβο – Ἀνθογῶροι, καθολικὸ μνηεῖ Ζωοδόχου Πηγῆς (1732) (δεύτερη παραλλαγή),
ἔσωτ. φωτ. πηγὴ: διαδίκτυο argesnet.eu

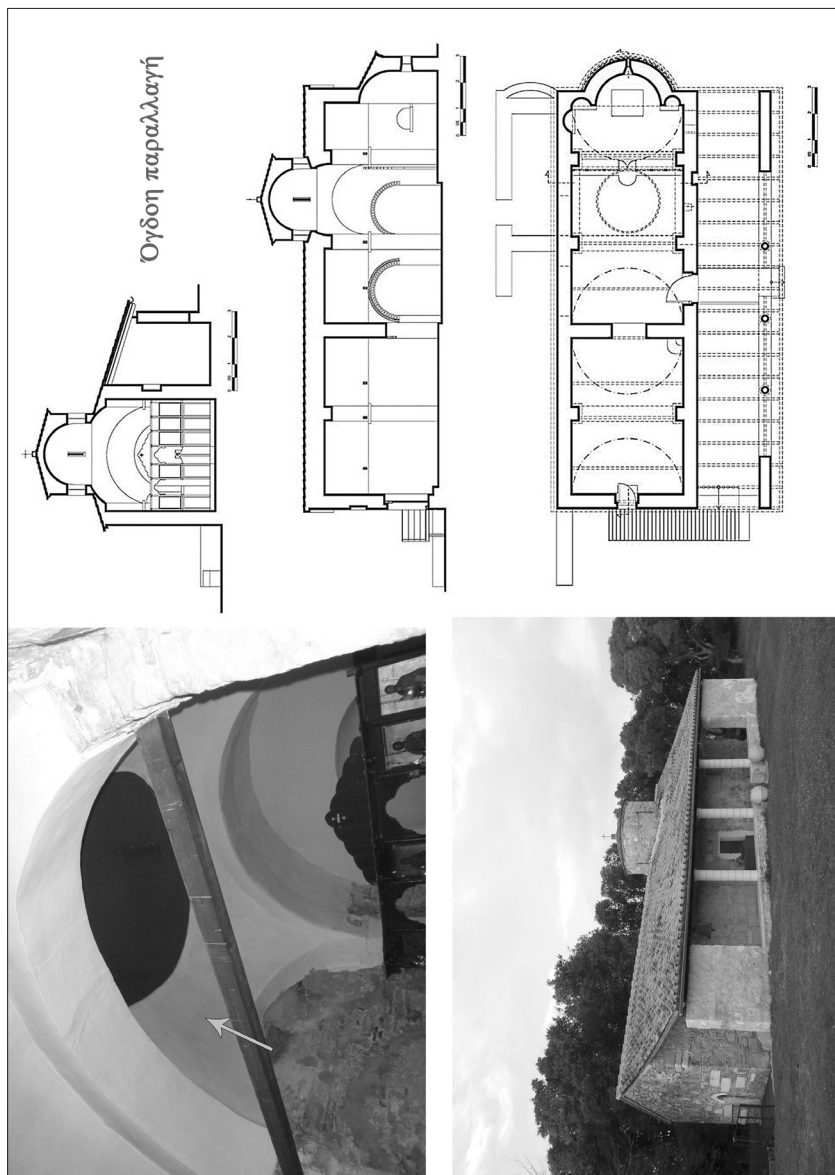
Εἰκ. 11. Εὐρυτανία – Βελωποῦλα, Ζωοδόχος Πηγὴ (1791) (δεύτερη παραλλαγή). Σχέδια Ἀθ. Ζιάκας.

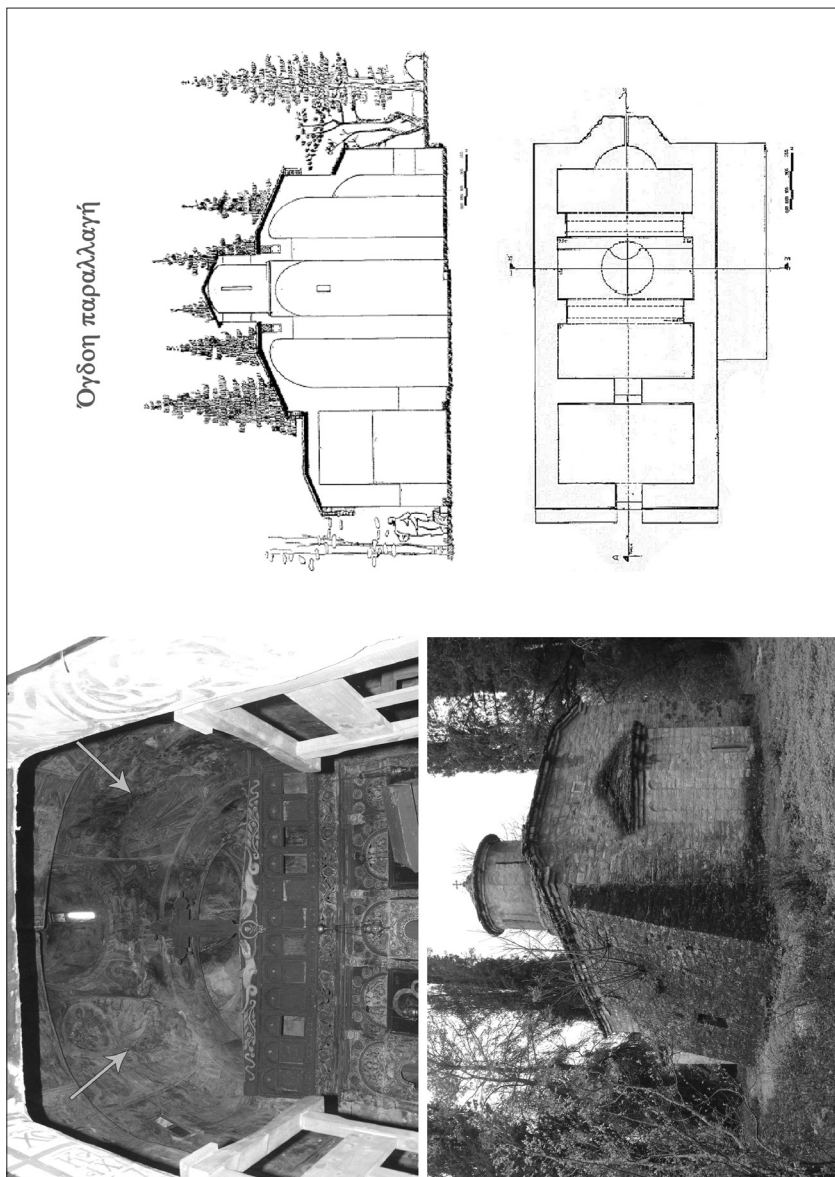
Εικ. 12. Αίτωλοακαρνανία - Άστροβίτσα, Άγια Παρασκευή (1698) (τρίτη παραλλαγή).

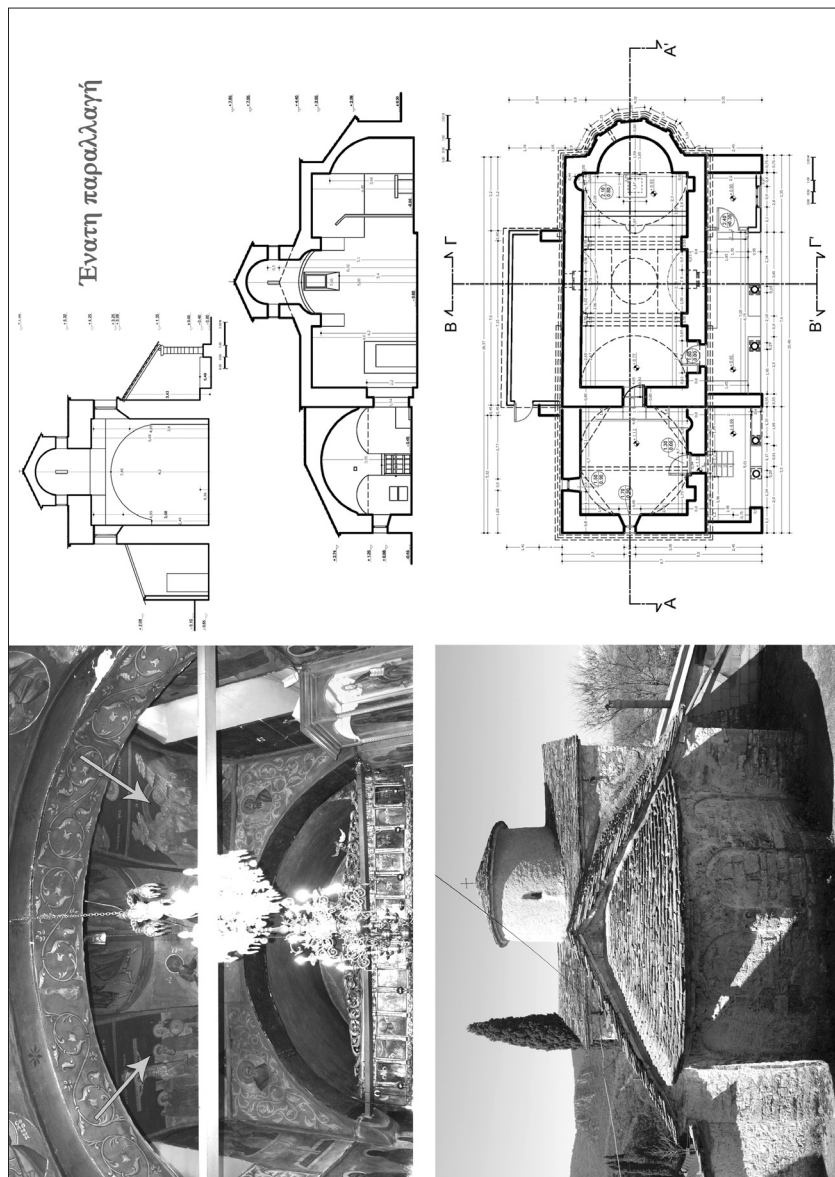
Εικ. 13. Εύρυτανία - Άνατολική Φραγγίτσα, ναός τοῦ Σωτήρος (1725) (ὄγδοι παραλλαγὴ). Σχέδια Χαρ.-Δ. Τζήμας.

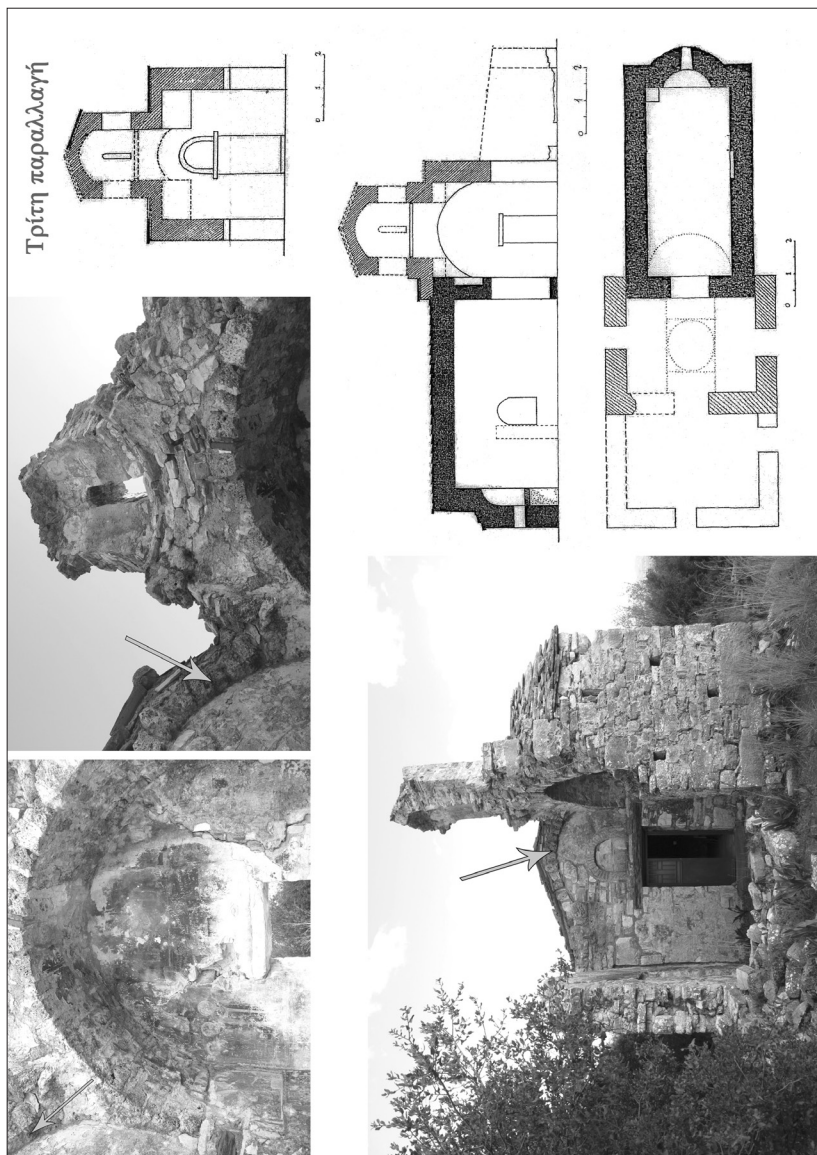
Είκ. 14. Προβέξα, καθολικό μονής Κοζύλης (1785) (όγδοη παραλλαγή), χωρίς χορούς. Σχέδια Κ. Σούρδη.

Είκ. 15. Ίωάννινα - Γκορίμποβο (1764, 1777) (όγδοη παραλλαγή), χωρίς χορούς. Σχέδια Μ. Ε. Χατζηγιάννης.

Είλ. 16. Ίωάννινα - Λευκοθέα (Άραγοβίτσα) Ζίτσας, Άγιοι Απόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος (1778)
(ἐνάτη παραλλαγή). Σχέδια Ἄνδρ. Νασιούλη.

Εικ. 17. Αίτωλία, Άγιοι Απόστολοι Νερομιάνας (τοιχογραφίες ναού 1372/73, τοιχογραφίες νάρθηκα 1560/61) (τρίτη παραλλαγή). Σχέδια Σ. Κίσας. Φωτογραφίες Έ. Κατσούλη.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SUPPORTING SYSTEMS
OF ABBREVIATED DOMES IN POST-BYZANTINE ARCHITECTURE

During both the Byzantine era and that of Turkish rule there appeared a special type of elongated single-nave church with a dome, which does not occupy its entire span, but is abbreviated in the middle of the building. In almost every case, the church is covered with a longwise semi-cylinder interrupted by the dome which is supported by the metope arches of the semi-cylinder both to the east and to the west in a system of transverse vaults or metope arches with smaller span to the north and to the south.

In “*Ευφρόσυνον Αφιέρωμα*” to Manolis Hatzidakis Professor Ch. Bouras published an article entitled “*Supporting systems of abbreviated domes over single- nave churches*”. In western Thessaly and its wider vicinity we have located monuments with abbreviated domes and we are presenting them in an effort to classify them in the respective variation, as defined by the late Professor.

From the relevant specimens, it is obvious that in the attempt to abbreviate the domes, variations of the layout of the vaults had been developed. The application of this system has succeeded in maintaining the symbolic element of the dome, by avoiding the use of columns and providing most monuments with an external appearance of a cross-in-square domed type smoothening out or reducing the existing structural issues.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Λ. ΚΩΣΤΟΥΡΑΚΗΣ

ΝΗΣΙΑ ΚΑΙ ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΑ ΕΤΗ 1081-1204.
ΜΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΣΧΕΣΗ ΣΕ ΚΡΙΣΗ;*

Ένα από τα γνωρίσματα του βυζαντινού κράτους που έχουν αναδείξει δικαίως οι μελετητές του είναι ο συγκεντρωτισμός που κληρονόμησε από τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Στα απότοκα αυτής της ανστηρής κρατικής οργάνωσης εντοπίζεται συχνά η υπεροχή των Βυζαντινών έναντι των ομοθρήσκων τους Δυτικών, η οποία γενικά θεωρείται ότι κλονίζεται μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα¹. Συμβαίνει την ίδια εποχή να εκδηλώνονται για πρώτη φορά στο Βυζάντιο αποσχιστικά κινήματα σε δύο διακριτές φάσεις, αφενός, κατά την κρίσιμη δεκαετία του 1090, και, αφετέρου, κατά την τελευταία 25ετία πριν την κατάλυση του βυζαντινού κράτους από τις δυνάμεις της Δ' Σταυροφορίας. Η πρώτη σχετίζεται με τη συγκυριακή αδυναμία της κεντρικής εξουσίας, ενώ για τη δεύτερη έχει προταθεί ότι συνιστά σύμπτωμα της αυξανόμενης επιρροής της φεουδαρχικής νοοτροπίας².

* Το παρόν άρθρο συνιστά επεξεργασμένη μορφή εργασίας που εκπονήθηκε στο πλαίσιο του Διεπιστημονικού Σεμιναρίου «Νίκος Οικονομίδης» (2017-2018) υπό την εποπτεία της καθηγήτριας Τ. Μανιάτη-Κοκκίνη.

1. Ενδεικτικά βλ. J. HALDON, *Οι πόλεμοι του Βυζαντίου*, μετ. Ν. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, Αθήνα 2004, 237-238.

2. Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'Empire de Nicée: À propos de la 'Partitio Romaniae'*, στο: *XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Rapports et co-rapports*, I, Athènes 1976, 3-28, εδώ 22 (= ανατύπωση στο: *Byzantium from the Ninth Century to the Fourth Crusade*, Aldershot 1992, n. XX). Γενικά για τον προτεινόμενο «εμφεουδαρχισμό» της αυτοκρατορίας επί Κομνηνών βλ. Α. Ρ. ΚΑΖΗΔΑΝ, *Κεντρομόλες και κεντρόφυγες τάσεις στο βυζαντινό κόσμο (1081-1261)*. Η δομή της Βυζαντινής Κοινωνίας, μετ. Τ. Κ. ΛΟΥΓΓΗΣ, *Βυζαντινά* 3 (1983), 91-110.

Σκοπός της μελέτης δεν είναι να αναλυθεί η λεγόμενη «αποτυχία του Κομνήνειου συστήματος»³, αλλά απλώς να ερμηνευθεί ο χαρακτήρας των αποσχιστικών κινήσεων που απαντούν κατά την εποχή αυτή στα νησιά της Κρήτης, της Κύπρου, της Εύβοιας και, ενδεχομένως, της Ρόδου και μερικών μικρότερων νησιών του Αιγαίου πελάγους⁴. Αυτό σημαίνει ότι οι αυτονομιστικές κινήσεις που εκδηλώνονται στην ηπειρωτική χώρα, των οποίων ο χαρακτήρας ενδέχεται να διαφέρει από εκείνον των νησιών, δεν διερευνώνται. Για την κατανόηση των νησιωτικών κοινωνιών σημαντική υπήρξε η συμβολή της Elisabeth Malamut⁵, η εξέταση της καινοτόμου πρότασης της οποίας για μία συστηματική προσπάθεια αυτονόμησης των νησιών την εποχή αυτή αποτελεί βασικό άξονα της παρούσας έρευνας. Για να διαπιστωθεί αν τα κινήματα είχαν αυτονομιστικό χαρακτήρα ή συνιστούσαν πολιτικές αποφάσεις των επικεφαλής τους⁶ εξετάζονται δύο θεμελιώδεις παράμετροι: α) η ταυτότητα των ηγετών, και β) η στάση του τοπικού πληθυσμού, όπου αυτή είναι διακριτή, έναντι τόσο των κεφαλών των κινήματων, όσο και της κρατικής εξουσίας, με επίκεντρο το μείζον ζήτημα της φορολογικής καταπίεσης. Παράλληλα, γίνεται προσπάθεια εξακρίβωσης της ύπαρξης ή μη αποσχιστικής/αυτονομιστικής δράσης σε προβληματικές περιπτώσεις, όπως αυτές της Κρήτης, των νησιών του κεντρικού Αιγαίου και της Ρόδου κατά τη δεύτερη περίοδο.

3. Για μία πρόσφατη ανασκόπηση του ζητήματος βλ. A. SIMPSON, *Perceptions and Interpretations of the Late Twelfth Century in Modern Historiography*, στο: *Byzantium 1180-1204: "the Sad Quarter of a Century?"* [IBE/EIE. Διεθνή Συμπόσια, 22], εκδ. A. SIMPSON, Athens 2015, 13-34.

4. Για την πιθανότητα αυτονομιστικών δράσεων στα Ιόνια νησιά βλ. D. TSOUGARAKIS, *Defection and 'Separatism' in the Aegean in the 11th and 12th Centuries*, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), 283-297, εδώ 290-292· E. VRANOUSSI, *À propos des opérations des Normands dans la Mer Égée et à Chypre après la prise de Thessalonique (1185-1186)*, *Βυζαντινά* 8 (1976), 203-211, εδώ 209· E. MALAMUT, *Les îles de l'empire byzantin, VIIIe-XIIe siècles* [Byzantina Sorbonensia, 8], τ. I-II, εδώ II, Paris 1988, 526-527.

5. Βλ. E. MALAMUT, *Les îles de la mer Égée de la fin du XIe siècle à 1204*, *Byz.* 52 (1982), 310-350· Η ΙΔΙΑ, *Les îles*.

6. Τη θέση ότι οι κινήσεις αυτές ήταν αποσχιστικές και δεν εξέφραζαν επιθυμία των τοπικών πληθυσμών για αυτονόμηση έχει υποστηρίξει ο TSOUGARAKIS, *Defection*.

Οι αποστασίες της Κρήτης και της Κύπρου (ca. 1091-1093)

Η έναρξη των στάσεων του Καρύκη⁷ και του Ραψομάτη στην Κρήτη και την Κύπρο, αντίστοιχα, τοποθετείται βάσει της μαρτυρίας του πατριάρχη Αντιοχείας Ιωάννη Οξείτη⁸ στα τέλη του 1090 ή τις αρχές του 1091⁹, έχει προταθεί όμως και η εκδήλωσή τους μετά την ήττα του Τζαχά στα μέσα του 1092¹⁰. Η αποστασία των δύο σπουδαιότερων βυζαντινών νησιών φαίνεται ότιθορύβησε τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό (1081-1118) και συνέτεινε, παράλληλα με την οξεία απειλή της δράσης του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, στην επανασύσταση ισχυρών ναυτικών δυνάμεων¹¹. Αυτές ετέθησαν για πρώτη φορά, στο ευρύτερο πνεύμα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Αλεξίου, υπό τη διοίκηση ενός αξιωματούχου που έφερε τον τίτλο του *μεγάλου δονκός*¹². Τις απειλές αντιμετώπισε ο γυναικάδελφος του αυτοκράτορα Ιωάννης Δούκας¹³, ο οποίος σημείωσε σημαντικές επιτυχίες κατά του Τζαχά ανακαταλαμβάνοντας τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου

7. Βλ. Β. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Les personnages byzantins de l'Alexiade: Analyse prosopographique et synthèse* [Université de Louvain, Recueil de Travaux d'Histoire et de Philologie, 6e Série, 20], Louvain 1980, 160-161, n. 100.

8. P. GAUTIER, *Diatribes de Jean l'Oxite contre Alexis Ier Comnène*, *REB* 28 (1970), 5-55 (ο λόγος 19-55), εδώ 35⁴.

9. P. GAUTIER, *Défection et soumission de la Crète sous Alexis Ier Comnène*, *REB* 35 (1977), 215-228, εδώ 220· D. TSOGARAKIS, *Byzantine Crete from the 5th Century to the Venetian Conquest* [Historical Monographs, 4], Athens 1988, 80· Δ. ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραψομάτη στην Κύπρο επί Αλεξίου Α΄ Κομνηνού (περ. 1091-1093), *Βυζαντιανά* 20 (2000) (= *Μνήμη Ι. Ε. Καραγιαννόπουλου*), 153-196, εδώ 163.

10. A. G. C. SAVVIDES, Can we refer to a concerted action among Rapsomates, Caryces and the emir Tzachas between a.d. 1091 and 1093?, *Byz.* 70 (2000) (= *Volume offert au professeur Justin Mossay*), 122-134, εδώ 123· Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο 1990, 155· J. HERRIN, Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos (1180-1205), *DOP* 29 (1975), 253-284, εδώ 276· C. GALATARIOU, *The Making of a Saint. The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge 1991, 198.

11. H. AHRWEILER, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* [Bibliothèque byzantine, Études 5], Paris 1966, 185· HERRIN, Realities, 276.

12. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, *Annae Comnenae Alexias*, 1: Prolegomena et textus [CFHB 40, 1/2], εκδ. D. R. REINSCH – A. KAMBYLIS, Berlin 2001, 259³³⁻³⁶· AHRWEILER, *Mer*, 186.

13. Για τον Ιωάννη Δούκα και τις επιχειρήσεις κατά του Τζαχά βλ. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Personnages*, 145-150, n. 89.

κατά το α΄ μισό του 1092. Ακολούθως, επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά σύντομα αναχώρησε με σκοπό την καταστολή των δύο νησιωτικών στάσεων¹⁴.

Η βυζαντινή κυριαρχία αποκαταστάθηκε στην Κρήτη κατά το β΄ μισό του 1092 με εύκολο τρόπο, καθώς ο στασιαστής δολοφονήθηκε πριν την άφιξη του *μεγάλου δουκός*¹⁵. Οι πηγές, όμως, παραδίδουν διαφορετικές εκδοχές ως προς τις λεπτομέρειες, καθώς, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, ο Καρύκης δολοφονήθηκε από τους *Κρήτες*, όταν αυτοί έμαθαν ότι ο στόλος βρισκόταν στην Κάρπαθο¹⁶. Αντιθέτως, στον *Βίο Μελετίου* αναφέρεται ότι ο στασιαστής φονεύθηκε κατά τη διάρκεια ειρηνευτικών διαπραγματεύσεων, τις οποίες εκκίνησε ο *μέγας δούξ* ευρισκόμενος στην Εύβοια μετά από σχετική παραίνεση του Αγίου¹⁷. Το πιθανότερο είναι ότι ο στόλος όντως στάθμευσε στην Εύβοια και πως η δολοφονία του Καρύκη συνέβη όπως περιγράφεται στην *Άλεξιάδα*, η μεγαλοποίηση, δηλαδή, του ρόλου του Αγίου συνιστά επινόηση του βιογράφου¹⁸.

Ως προς την ταυτότητα του στασιαστή, μπορεί να λεχθεί με ασφάλεια ότι δεν επρόκειτο για επιφανές πρόσωπο¹⁹, καθώς μαρτυρείται μόλις άλλος ένας Καρύκης, ονόματι Νικήτας. Αυτός ήταν *δούξ Βουλγαρίας* ή *Βελιγραδίου* κατά την Α΄ Σταυροφορία και συνεπώς δεν μπορεί να

14. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 259⁴⁰-262³⁵.

15. TSOUGARAKIS, *Crete*, 79· GAUTIER, *Défection*, 225· Ι. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία βυζαντινού Κράτους (1081-1204)*, τ. Γ΄, Θεσσαλονίκη 1999, 62. Αντιθέτως, ο P. FRANKOPAN, *Challenges to Imperial Authority in Byzantium: Revolts on Crete and Cyprus at the End of the 11th C., Byz.* 74 (2004) (= *Volume offert au professeur Jean Balty*), 382-402, εδώ 387, τοποθετεί την καταστολή των δύο στάσεων μετά το 1094.

16. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 262³⁵⁻³⁸. *Καταλαβόντα δὲ τὸν Δούκαν τὴν Κάρπαθον οἱ Κρήτες μεμαθηκότες, ἐπεὶ οὐ πόρρω ταύτην εἶναι ἐγίνωσκον, ἐπιθέμενοι τῷ Καρύκῃ δεινὸν τὸν φόνον κατ' αὐτοῦ ἀπειργάσαντο καὶ οὕτω τὴν Κρήτην τῷ μεγάλῳ δυνάμει παραδεδώκασιν.*

17. Νικόλαος Μεθώνης, *Βίος Μελετίου του Νέου. Οι βίοι του Αγίου Μελετίου του Νέου*, εκδ. Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ, Αθήνα 2018, 112¹-114²⁸. Βλ. και Νικόλαος Μεθώνης, *Βίος Μελετίου του Νέου*, εκδ. V. VASIL'EVSKYI, *Pravoslavnyj Palestinskij sbornik* 17 (1886), 1-39, εδώ 28⁷⁻³⁴.

18. GAUTIER, *Défection*, 224· ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, *Η στάση του Ραφιομάτη*, 161, 182.

19. Η ανάθεση της διοίκησης των νησιών σε μέλη οικογενειών που δεν ανήκαν στην άρχουσα τάξη ήταν συνήθης πρακτική μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα. Βλ. MALAMUT, *Les îles II*, 519.

ταυτιστεί με τον στασιαστή²⁰. Μολονότι έχει υποστηριχθεί ότι το αξίωμά του ήταν φορολογικής φύσεως²¹, το πιθανότερο είναι ότι ασκούσε τη στρατιωτική και οικονομική διοίκηση ως δούξ²², καθώς το αξίωμα απαντά στην Κρήτη ήδη από το 1088/1089²³.

Μεγάλες αποκλίσεις εντοπίζονται μεταξύ των συγχρόνων ιστορικών ως προς τα αίτια και τον χαρακτήρα της στάσης. Σύμφωνα με μία ομάδα μελετητών, η φορολογική καταπίεση και η αίσθηση ανασφάλειας αποτέλεσαν τη θρυαλλίδα που πυροδότησε την λανθάνουσα επιθυμία για αυτονομία από την Κωνσταντινούπολη, εγχείρημα το οποίο κατέστη δυνατό λόγω της δεινής θέσης στην οποία είχε βρεθεί ο βυζαντινός αυτοκράτορας στις αρχές της δεκαετίας του 1090²⁴. Αντιθέτως, μία άλλη μερίδα θεωρεί ότι το κίνημα του Καρύκη δεν εξέφραζε μία συλλογική επιθυμία των Κρητών για αυτονομία λόγω της επαχθούς φορολογίας, αλλά τις προσωπικές φιλοδοξίες του στασιαστή, ο οποίος δεν κατάφερε να συσπειρώσει γύρω του τον τοπικό πληθυσμό²⁵.

Η απόδοση κομβικού ρόλου στη φορολογική καταπίεση στηρίζεται, αφενός, στη διαπίστωση ότι τη συγκεκριμένη εποχή η επιβάρυνση ήταν μεγαλύτερη λόγω των πολέμων κατά των Πετσενέγκων και του Τζαχά²⁶ και, αφετέρου, στην υπόθεση ότι ο Καρύκης ήταν αξιωματούχος του φύσκου²⁷. Η απουσία, ωστόσο, συγκεκριμένης αναφοράς σε δυσανεξία των Κρητών λόγω υπερφορολόγησης, καθώς και το γεγονός ότι ο Καρύκης ήταν δούξ του νησιού²⁸, φαίνεται ότι εμποδίζουν την αποδοχή

20. GAUTIER, *Défection*, 222. Ο FRANKOPAN, *Authority*, 392, εκτιμά ότι δεν υπάρχει συγγένεια μεταξύ τους. Βλ. και J.-Cl. CHEYNET, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* [Byzantina Sorbonensia, 9], Paris 1990, 409.

21. CHEYNET, *Pouvoir*, 410.

22. H. AHRWEILER, *L'administration militaire de la Crète Byzantine*, *Byz.* 31 (1961), 217-228, εδώ 226· ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορία της Κρήτης*, 155.

23. TSOUGARAKIS, *Crete*, 78, 185.

24. MALAMUT, *Les îles* II, 526· AHRWEILER, *Crète*, 185· ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, *Η στάση του Ραψομάτη*, 178-180· FRANKOPAN, *Authority*, 384, 387· HERRIN, *Realities*, 276.

25. GAUTIER, *Défection*, 225· TSOUGARAKIS, *Crete*, 79· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 63-64· SAVVIDES, *Action*, 127-128.

26. Η δράση του εμίρη πιθανότατα μείωσε τη φοροδοτική ικανότητα των νησιών. Βλ. FRANKOPAN, *Authority*, 385.

27. Βλ. σημ. 21.

28. TSOUGARAKIS, *Defection*, 285.

της παραπάνω ερμηνείας. Ταυτόχρονα, αμφίβολος είναι ο τονισμός του αισθήματος ανασφάλειας προ της απειλής του Τζαχά²⁹, εφόσον το νησί δεν διέθετε δυνάμεις ικανές να εγγυηθούν την ασφάλειά του, το ανορθολογικό, δηλαδή, μίας τέτοιας επιλογής την καθιστά λιγότερο πιθανή. Η πρόταση για συσπείρωση μέρους του τοπικού πληθυσμού γύρω από τον Καρύκη εδράζεται στη χρήση του πληθυντικού *Κρήτες* σε ποίημα του Αλεξίου Α΄³⁰ και στη δολοφονία του Καρύκη μόλις μαθεύτηκε ότι ο αυτοκρατορικός στόλος πλησίαζε, και όχι νωρίτερα³¹. Ο πληθυντικός, ωστόσο, φαίνεται πως έχει ποιητικό και όχι ιστορικό χαρακτήρα, ενώ η μοναδική εμπλοκή των Κρητών ως συλλογικού υποκειμένου προκάλεσε τη λήξη της στασιαστικής κίνησης του Καρύκη³².

Για την τεκμηρίωση της αποστροφής των νησιών, επομένως και της Κρήτης, προς τη Βασιλεύουσα έχει χρησιμοποιηθεί η εύκολη κατάληψη των νήσων του ανατολικού Αιγαίου από τον Τζαχά³³. Η υπόθεση, όμως, αυτή δεν θα πρέπει να προτιμηθεί, καθώς καμία πηγή δεν μαρτυρεί συνεργασία των νησιωτών με τον εμίρη³⁴, ενώ απαντούν και περιπτώσεις αξιόλογης αντίστασης³⁵. Φαίνεται δηλαδή ότι αποδίδεται υπερβολική σημασία στη στάση των τοπικών πληθυσμών, οι οποίοι, ακόμα και αν ήταν σε θέση να καθορίσουν την τύχη τους, θα ήταν παράλογο να στηρίζαν έναν πειρατή που λυμαινόταν τα νησιά τους³⁶. Εξ αυτών προκύπτει ότι ο Καρύκης χρησιμοποίησε το αξίωμά του για να επιβάλει πραξικοπηματικά την απόσχιση της επαρχίας του από την κεντρική εξουσία, τη στιγμή ακριβώς που αυτή έδειχνε να καταρρέει. Έτσι, μόλις οι Κρήτες διαπίστωσαν ότι η αποκατάσταση της τάξης ήταν προ των πυλών πήραν την κατάσταση στα χέρια τους δολοφονώντας, με τρόπο

29. FRANKOPAN, Authority, 383· MALAMUT, Mer Égée, 347· CHEYNET, Pouvoir, 410.

30. P. MAAS (εκδ.), Die Musen des Kaisers Alexios I, BZ 22 (1913), 348-369, εδώ 357²⁹⁴.

²⁹⁵: καὶ Κρήτες ἀντάραντες ἐν τυραννίδι, καὶ Κύπριοι φεύγοντες ἡγεῖσθαι νόμους.

31. ΚΟΥΡΜΠΙΤΗΣ, Η στάση του Ραψομάτη, 180· FRANKOPAN, Authority, 387.

32. TSUGARAKIS, Defection, 285-286. Δεν είναι σαφές αν με τον όρο *Κρήτες* η Άννα Κομνηνή εννοεί τον τοπικό πληθυσμό, τους άρχοντες ή τη φρουρά. Βλ. και ΚΑΡΑΓΙΑΝ-ΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 63.

33. MALAMUT, Mer Égée, 346-347· Η ΙΔΙΑ, *Les îles* I, 91-92.

34. TSUGARAKIS, Defection, 288.

35. MALAMUT, *Les îles* I, 94· TSUGARAKIS, Defection, 287.

36. TSUGARAKIS, Defection, 289.

που υποδεικνύει μίσος³⁷, έναν εχθρό της Κωνσταντινούπολης. Σχετικά με τις φιλοδοξίες του Καρύκη η πλειοψηφία των ερευνητών συμφωνεί ότι αυτός δεν απέβλεπε στον βυζαντινό θρόνο³⁸, ενώ η θεώρηση της στάσης ως έκφρασης της επιθυμίας της τοπικής φρουράς για ανέλιξη δεν βρίσκει τεκμηρίωση στις πηγές³⁹.

Αναζητώντας τις ομολογουμένως ασαφείς, λόγω της φειδούς των πηγών, αιτίες των αποστασιών δύο μελετητές υποστήριξαν με διαφορετικό τρόπο την εμπλοκή σε αυτές του Νικηφόρου Διογένη, γιου του Ρωμανού Δ' (1068-1071). Σύμφωνα με την Ahrweiler, δηλαδή, ο Καρύκης διαδέχθηκε τον Νικηφόρο Διογένη στη διοίκηση της Κρήτης και η αποστασία του συνιστούσε συνέχεια στασιαστικών ενεργειών του Διογένη⁴⁰. Παράλληλα, έχει προταθεί ότι ο Καρύκης δεν διαδέχθηκε απλώς τον Διογένη, αλλά διορίστηκε από αυτόν, καθώς ο Αλέξιος Α' είχε εκχωρήσει στον ευνοούμενό του το νησί ως «*appanage*»⁴¹. Οι παραπάνω θεωρίες προϋποθέτουν τη χρονολόγηση της διοίκησης του Νικηφόρου πριν από εκείνη του Καρύκη, αλλά αυτή, ωστόσο, θα πρέπει να τοποθετηθεί περί το 1092-1094, εφόσον ο Μιχαήλ Καρναντηνός υπηρέτησε πριν από τον Καρύκη⁴². Η φράση της Άννας Κομνηνής *εἰς ἐνδιαίτημα ἴδιον*⁴³ σχετικά με την ανάθεση της διοίκησης της Κρήτης στον Νικηφόρο Διογένη έχει επιτρέψει την υπόθεση ότι ο Αλέξιος εκχώρησε το νησί ως «*appanage*», το πιθανότερο, όμως, είναι ότι στον Διογένη παραχωρήθηκαν απλώς οι πρόσοδοι των βασιλικών κτημάτων⁴⁴.

37. Βλ. σημ. 16.

38. MALAMUT, *Mer Égée*, 347· TSOUGARAKIS, *Defection*, 286. Ο ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραφομάτη, 180-181, 184 θεωρεί πιθανόν οι στάσεις των Καρύκη και Ραφομάτη να απέβλεπαν στην υπεράσπιση των δικαιωμάτων του θεωρούμενου ως διαδόχου Κωνσταντίνου Δούκα.

39. ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραφομάτη, 195.

40. AHRWEILER, *Crète*, 224-226.

41. CHEYNET, *Pouvoir*, 365-366.

42. TSOUGARAKIS, *Crete*, 77-78, 183-185. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραφομάτη, 182, με το επιχείρημα ότι σε μία τέτοια περίπτωση ο Καρύκης θα είχε στασιάσει τρία χρόνια πριν τον κύριό του. Πρβλ. AHRWEILER, *Mer*, 161, 225· HERRIN, *Realities*, 277, οι οποίες υποστηρίζουν ότι ο Μιχαήλ Καρναντηνός διορίστηκε δούξ από τον Ιωάννη Δούκα.

43. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 271²⁴⁻²⁵.

44. ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραφομάτη, 173.

Πιο ρηξικέλευθη είναι η προτεινόμενη από τον Frankopan ταύτιση του Νικηφόρου Διογένη⁴⁵ με τον Ραψομάτη. Σύμφωνα με τον ιστορικό, το όνομα Ραψομάτης δεν είναι παρά ένα ψευδώνυμο⁴⁶ που επινόησε η Άννα Κομνηνή με σκοπό να αποκρύψει την άστοχη επιείκεια του πατέρα της προς τον Νικηφόρο, ο οποίος, μετά τη στάση του στην Κύπρο, συνωμότησε εκ νέου κατά του ευεργέτη του. Μετά τη δεύτερη συνωμοσία, ο αυτοκράτορας τον τύφλωσε, πράξη από την οποία η Άννα εμπνεύστηκε το ψευδώνυμο⁴⁷. Την αποδοχή, όμως, της ταύτισης δυσκολεύουν τέσσερις διαπιστώσεις: α) η μετατόπιση της αρχής του Νικηφόρου Διογένη από την Κρήτη στην Κύπρο στηρίζεται αποκλειστικά στις συχνά ελλιπείς γεωγραφικές γνώσεις της Άννας Κομνηνής, β) η ύπαρξη και άλλων προσώπων με το επίθετο Ραψομάτης αποδυναμώνει το ενδεχόμενο να επρόκειτο για ψευδώνυμο⁴⁸, γ) η μεταγωγή του Ραψομάτη στην πρωτεύουσα δεν υποδεικνύει βασιλική καταγωγή, καθώς το ίδιο είχε συμβεί και στην περίπτωση του Θεοφίλου Ερωτικού 50 χρόνια νωρίτερα⁴⁹, και δ) η πρόταση ότι ο Νικηφόρος διορίστηκε διοικητής της Κύπρου στα μέσα της δεκαετίας του 1080 δεν συμφωνεί με την πληροφορία της Άλεξιάδος ότι το 1087 ο αυτοκράτορας έσωσε τον Νικηφόρο κατά τη διάρκεια μίας μάχης με τους Πετσενέγκους⁵⁰.

Στην κατανόηση του χαρακτήρα της αποστασίας της Κύπρου υπό τον Ραψομάτη θα συμβάλει μία σύντομη αναφορά στην αντίστοιχη κίνηση του στρατηγού του νησιού Θεοφίλου Ερωτικού το 1042, η οποία συνιστά την πρώτη απόπειρα αυτονομίας επαρχίας στη βυζαντινή ιστορία⁵¹. Συγκεκριμένα, ο Θεόφιλος, μετά την ανατροπή του Μιχαήλ Ε΄

45. Βλ. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Personnages*, 233-237, n. 146.

46. Βλ. R. BEATON, *Byzantine Historiography and Modern Greek Oral Poetry: the Case of Rapsomatis*, *BMGS* 10 (1986), 41-50.

47. FRANKOPAN, *Authority*, 394-399.

48. CHEYNET, *Pouvoir*, n. 126, 98 σημ. 2.

49. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, εκδ. H. THURN [CFHB 5], Berlin 1973, 429¹⁵⁻¹⁷.

50. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 214³³⁻³⁷.

51. Σκυλίτζης, *Σύνοψις*, 429¹⁻¹⁷. CHEYNET, *Pouvoir*, 410· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΔΗΣ, Ο πολιτικός ρόλος του λαού των επαρχιών στο Βυζάντιο (7ος-11ος αι.), *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νίκου Σβορώνου (30-31 Μαρτίου 1990)*, Αθήνα 1993, 187-199, εδώ 192· GALATARIOU, *Neophytos*, 41.

(1041-1042), επεδίωξε να εκμεταλλευθεί την πολιτική αστάθεια για να εδραιωθεί ως αυτόνομος ηγεμόνας της Κύπρου. Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής απέσπασε τη λαϊκή υποστήριξη στρέφοντας τον τοπικό πληθυσμό κατά του *κριτή* της νήσου, ο οποίος και δολοφονήθηκε. Η προθυμία μέρους των Κυπρίων να συνεργαστεί με έναν ηγέτη που υποσχόταν ανακούφιση από τα φορολογικά βάρη και αυτονόμηση είναι ενδεικτική δυσαρέσκειας στο νησί για υπερφορολόγηση τον 11ο αιώνα. Η στάση, όμως, κατεστάλη εύκολα, καθώς ο Θεόφιλος συνελήφθη και οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί δεν του επιβλήθηκε σωματική ποινή, αλλά απλώς εξευτελισμός στον Ιππόδρομο, δείγμα της έλλειψης φόβου του Κωνσταντίνου Θ' (1042-1055) για την κίνηση αυτή.

Δύο πρώτα ερωτήματα σχετικά με την αποστασία του Ραψομάτη αφορούν τον χρόνο εκδήλωσης και καταστολής της, καθώς και το αξίωμα του στασιαστή. Αν και έχει υποστηριχθεί ότι αυτή εξεργάγη λίγο μετά την αντίστοιχη κίνηση στην Κρήτη, ίσως τον Μάρτιο του 1091⁵², η έναρξη των δύο κινημάτων θα πρέπει να θεωρείται ταυτόχρονη ή σχεδόν ταυτόχρονη⁵³. Μετά την καταστολή της στάσης του Καρύκη και τη στρατιωτική ενίσχυση του νησιού, στο β' μισό του 1092, ο Ιωάννης Δούκας κινήθηκε προς την Κύπρο⁵⁴, όπου, μετά από σύντομη εκστρατεία, συνέλαβε τον Ραψομάτη. Συνεπώς, η λήξη της αποστασίας θα πρέπει να τοποθετηθεί στα τέλη του 1092 ή και τις αρχές του 1093⁵⁵. Αναφορικά με το αξίωμα του εξεγεμένου, έχει παρατηρηθεί ότι αυτό δεν θα μπορούσε να είναι στρατιωτικό⁵⁶ λόγω της πλήρους απειρίας του, όπως αυτή περιγράφεται στην *Άλεξιάδα*⁵⁷. Οι προτάσεις, δηλαδή, ότι επρόκειτο για τον *δούκα* του νησιού⁵⁸ ή τον επικεφαλής των Αθανάτων δεν θα

52. SAVVIDES, *Action*, 126-127· ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ, *Η Κύπρος υπό τους Κομνηνούς (Α')*, στο: *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ': *Βυζαντινή Κύπρος*, εκδ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Λευκωσία 2005, 293-347, εδώ 307.

53. TSOUGARAKIS, *Defection* 284.

54. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 262³⁸⁻⁴¹.

55. GAUTIER, *Défection*, 226· CHEYNET, *Pouvoir*, 97· AHRWEILER, *Mer*, 186· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 64.

56. CHEYNET, *Pouvoir*, 410.

57. Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάς*, 262^{44-45, 49-56}.

58. Στ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, *Το αξίωμα του στασιαστή Ραψομάτη στην Κύπρο (περίπου 1091-1092)*, *Βυζαντινός Δόμος* 19-21 (2011-2013) (= *Τιμητικός τόμος αφιερωμένος στην*

έπρεπε να προτιμηθούν⁵⁹. Έτσι, φαίνεται πιθανόν, όχι όμως βέβαιο, ότι ο Ραψομάτης ήταν *κριτής/κουράτωρ* του νησιού, ο υπεύθυνος δηλαδή για τη φορολόγηση⁶⁰.

Μετά την αιφνιδιαστική κατάληψη της Κερύνειας από τον μεγάλο δούκα, ο Ραψομάτης απέφυγε την κατά μέτωπο σύγκρουση λόγω της απειρίας ή του φόβου του. Ο δισταγμός αυτός, παρά την επαρκή προπαρασκευή των Κυπρίων⁶¹, επέτρεψε σε ορισμένους στρατιώτες να αυτομολήσουν στον Μανουήλ Βουτουμίτη⁶², επικεφαλής των χερσαίων δυνάμεων⁶³. Ακολούθως, ο στασιαστής αποφάσισε να συμπλακεί με το αυτοκρατορικό στράτευμα και 100 ακόμα στρατιώτες του αυτομόλησαν, εξέλιξη που τον έκανε να χάσει κάθε ελπίδα και να επιδιώξει ατυχώς τη φυγή στη Συρία, καθώς λίγο αργότερα συνελήφθη από τον Βουτουμίτη⁶⁴. Στη συνέχεια, ο Αλέξιος αποβλέποντας στην αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στο νησί διόρισε ως *κριτή και έξισωτή* τον Καλλιπάριο, άνδρα γνωστό για την ακεραιότητά του, και ως *στρατοπεδάρχη* τον Ευμάθιο Φιλοκάλη. Τέλος, οι βυζαντινές δυνάμεις κατά την επιστροφή τους μετέφεραν στην πρωτεύουσα τον Ραψομάτη μαζί με το σώμα των Αθανάτων, τον σημαντικότερο υποστηρικτή της αποστασίας του⁶⁵.

Ομότιμη Καθηγήτρια Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη), 551-559, εδώ 553-554 C. P. KYRRIS, *History of Cyprus*, Nicosia ²1996, 209.

59. ΑΣΔΡΑΧΑ, Κύπρος Α', 310.

60. CHEYNET, *Pouvoir*, n. 126, 97, σημ. 1. Ο ΚΟΥΡΜΠΕΤΗΣ, Η στάση του Ραψομάτη, 192, υποστηρίζει ότι ο Ραψομάτης ήταν *κριτής* με καθήκοντα στρατοπεδάρχη.

61. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 262⁴¹⁻⁵²: Ὁ δὲ ἀνεβάλλετο τέως τὴν μάχην οὐχ ὅπως εἰς συμβολὴν πολέμου παρασκευασθῆσόμενος ὥς δῆθεν ἀνετοίμως ἔχων (παρεσκευάστο γὰρ εὖ μάλα καί, εἴπερ ἐβούλετο, συνεκρότησεν ἂν αὐτίκα τὸν πόλεμον), ἀλλ' ὥς ἂν μηδὲ συμπλακῆναι βουλόμενος. Η παρατήρηση της Άννας Κομνηνής επιτρέπει την υπόθεση ότι μεταξύ των παραγόντων που συνέτειναν στην αυτονομίηση του νησιού, σε αντίθεση με την Κρήτη, συγκαταλεγόταν και η αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση του Τζαχά.

62. ΣΚΟΥΛΑΤΟΣ, *Personnages*, 181-185, n. 118.

63. Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, 262⁵²⁻⁶¹.

64. *Ἀλεξιάς*, 262⁶¹-263⁷⁷.

65. *Ἀλεξιάς*, 263⁷⁷⁻⁹¹: Ὁ δὲ βασιλεὺς ἀποδεξάμενος αὐτῶν τὸν ἀγῶνα δεῖν ἔγνω τὰ κατὰ τὴν Κύπρον ἀσφαλίσασθαι. Κριτὴν μὲν οὖν τηρικαῦτα καὶ ἐξισωτὴν τὸν Καλλιπάριον προὔβαλλετο ἀνὴρ δὲ οὗτος οὐ τῶν ἐπισήμων, μαρτυρίαν δὲ πολλὴν δικαιοπραγίας τε καὶ ἀφιλοχρηματίας καὶ ταπεινοφροσύνης συνεπαγόμενος. Ἐπεὶ δὲ καὶ τινος ἢ νῆσος ἐδεῖτο τοῦ ταύτην φρουρήσοντος, τὸν Φιλοκάλην Εὐμάθιον τὴν ταύτης

Η σαφώς εκτενέστερη περιγραφή του περιστατικού από την Άννα Κομνηνή υποδεικνύει τη μεγαλύτερη σπουδαιότητά του σε σχέση με την αποστασία της Κρήτης. Οι τοπικές δυνάμεις δεν πρόδωσαν τον ηγέτη της αυτονομιστικής κίνησης, καθώς ένα μέρος τους έμεινε πιστό σε αυτόν μέχρι τέλους. Βέβαια, οι δύο αποστασίες στρατιωτών δείχνουν ότι δεν υπήρξε ομόθυμη επιθυμία του τοπικού πληθυσμού για διάρρηξη των δεσμών με την Κωνσταντινούπολη⁶⁶. Αυτές οι δυνάμεις ίσως αναγκάστηκαν να προσχωρήσουν στην κίνηση του Ραψομάτη και τον εγκατέλειψαν μόλις αυτό κατέστη δυνατό. Για την ερμηνεία της στάσης χρειάζεται να τονιστεί ότι το μεγαλύτερο στήριγμα του Ραψομάτη δεν εντοπίζεται στον τοπικό πληθυσμό, αλλά σε ένα σώμα μικρασιατών στρατιωτών, τους Αθανάτους, το οποίο πιθανότατα εχθρευόταν τον Αλέξιο λόγω της πρότερης αφοσίωσής του στον Νικηφόρο Γ΄ Βοτανειάτη (1078-1081)⁶⁷. Συνεπώς, η δράση της συγκεκριμένης δύναμης δεν εγγράφεται στο πλαίσιο της αναζήτησης αυτονόμησης των Κυπρίων, αλλά σε αυτό της κωνσταντινουπολίτικης πολιτικής. Για την εκδήλωση, όμως, της στάσης φαίνεται ότι υπήρχε ένα υπόβαθρο τοπικής δυσανεξίας σχετικά με τη φορολόγηση και τη διοίκηση⁶⁸, καθώς κατά την προσπάθεια του *τὰ κατὰ τὴν Κύπρον ἀσφαλίσασθαι* ο αυτοκράτορας δεν αρκέστηκε στη στρατιωτική εξασφάλιση του νησιού, όπως στην Κρήτη, αλλά προχώρησε και στον διορισμό ενός εγνωσμένα αποτελεσματικού οικονομικού αξιωματούχου, με σκοπό να μην επαναληφθούν φαινόμενα που θα προκαλούσαν εκ νέου λαϊκή δυσανεξία προς την κεντρική εξουσία⁶⁹.

Το τελευταίο ερώτημα σχετικά με τις δύο αποστασίες αφορά την πιθανή σύμπραξη μεταξύ των δύο στασιαστών, ή και με τον εμίρη Τζαχά. Σύγχρονοι μελετητές θεωρούν δεδομένη λόγω της χρονικής σύμπτωσης,

ἀναθέμενος φρουρὰν στρατοπεδάρχῃν προεχειρίσατο ναῦς πολεμικὰς δεδωκὼς αὐτῷ καὶ ἱππότητας ἐφ' ᾧ τὰ κατὰ τὴν Κύπρον διὰ τε θαλάττης καὶ ἡπείρου ἀσφαλίζεσθαι. Ὁ μὲντοι Βουτουμίτης ἀναλαβόμενος τὸν Ῥαψομάτην καὶ τοὺς συναποστατήσαντας αὐτῷ Ἀθανάτους ἐπάνεισι πρὸς τὸν Δούκαν, καὶ οὕτως εἴσεισι πρὸς τὴν βασιλεύουσαν.

66. ΑΣΔΡΑΧΑ, Κύπρος Α΄, 311.

67. CHEYNET, Pouvoir, 367· ΚΟΥΡΜΠΕΤΗΣ, Η στάση του Ραψομάτη, 176.

68. SAVVIDES, Action, 127-128· MALAMUT, *Les îles I*, 93· ΑΣΔΡΑΧΑ, Κύπρος Α΄, 310· KYRRIS, *Cyprus*, 209· ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία*, 64.

69. CHEYNET, *Pouvoir*, 411.

τη συνεννόηση μεταξύ των δύο αποστατών⁷⁰, και ορισμένοι προχωρούν στην υπόθεση ότι εκείνοι συνεργάστηκαν με τον εμίρη Τζαχά⁷¹ στο πλαίσιο ενός κοινού αγώνα κατά του βυζαντινού κράτους. Οι θεωρήσεις αυτές, όσο και αν φαίνεται πως συμπληρώνουν την ελλιπή εικόνα που σκιαγραφούν οι πηγές για τις στάσεις, δεν συμβάλουν στην κατανόηση του ιστορικού περιεχομένου τους, καθώς δεν εδράζονται σε γραπτή ή άλλη μαρτυρία, αλλά συνιστούν απλώς νεότερες ερμηνείες⁷². Μολαταύτα, χρειάζεται να επισημανθεί ότι η συνεργασία μεταξύ των δύο αποστατών, αν και αναπόδεικτη, φαίνεται σαφώς πιθανότερη από τη σύμπραξή τους με έναν Τούρκο πειρατή που λυμαινόταν το Αιγαίο έχοντας επεκτατικές βλέψεις στον ευρύτερο νησιωτικό χώρο.

Αυτονομήσεις νησιών κατά τα έτη 1183/1184–1204

Η πρώτη επιτυχής αυτονόμηση⁷³ βυζαντινής επαρχίας, κατά την κρίση του τελευταίου τέταρτου του αιώνα πριν την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους, έλαβε χώρα στην Κύπρο το 1183/1184 υπό τον Ισαάκιο Δούκα Κομνηνό (1183/1184–1191)⁷⁴. Της επιβολής της

70. Β. ΝΕΡΑΝΤΖΗ-ΒΑΡΜΑΖΗ, *Μεσαιωνική ιστορία της Κύπρου μέσα από τις βυζαντινές πηγές*, Θεσσαλονίκη 1995, 66· ΚΟΥΡΜΠΙΕΤΗΣ, Η στάση του Ραφομάτη, 180–181.

71. ΓΑΛΑΤΑΡΙΟΤΟΥ, *Neophytos*, 41· HERRIN, *Realities*, 276· ΚΥΡΡΙΣ, *Cyprus*, 209.

72. ΣΑΒΙΔΕΣ, *Action*, 122· FRANKOPAN, *Authority*, 384· ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορία της Κρήτης*, 155–156.

73. Επί Ανδρονίκου Α΄ εκδηλώθηκαν αποτυχημένες απόπειρες σε τρεις μικρασιατικές πόλεις. Βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Διήγησις Χρονική*, *Nicetae Choniatae Historia* [CFHB 11], τ. Ι, εκδ. J.-L. VAN DIETEN, Berlin – New York 1975, 280⁴²–281⁶⁵. Βλ. και Κ. Α. ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, Το έγκλημα καθοσίωσης στην εποχή των Κομνηνών (1081–1185), στο: *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, εκδ. Β. ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ, Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, τ. Α΄, Ρέθυμνο 1986, 210–229, εδw 221–222.

74. Ο Ισαάκιος καταγόταν από την πλευρά της μητέρας του από τους Κομνηνούς, καθώς εκείνη ήταν κόρη του σεβαστοκράτορος Ισαακίου, αδελφού του Μανουήλ Α΄, και από την πλευρά του πατέρα του πιθανότατα από τους Δούκες. Βλ. D. I. POLEMIS, *The Doukai. A Contribution to Byzantine Prosopography*, London 1968, 132· Α. ΑΣΔΡΑΧΑ, Η Κύπρος υπό τους Κομνηνούς (Β΄), στο: *Ιστορία της Κύπρου*, τ. Γ΄: *Βυζαντινή Κύπρος*, εκδ. Θ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΛΟΣ, Λευκωσία 2005, 349–412, εδw 385. Το βιβλίο του Α.Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΑΗ, *On Isaac Ducas Comnenus' Cypriot "separatist" state (A.D. 1184/85–1191), the last of the Cypriot revolts against Byzantium*, Athens 2019, κυκλοφόρησε αφού είχε ολοκληρωθεί η σελιδοποίηση του παρόντος άρθρου.

εξουσίας του σφετεριστή προηγήθηκε μία σειρά γεγονότων, τα οποία θα παρατεθούν συνοπτικά. Ο Ισαάκιος περί το 1175 διορίστηκε δούξ Κιλικίας και από τη θέση αυτή ενεπλάκη σε πόλεμο με τους Αρμενίους⁷⁵, ο ηγεμόνας των οποίων τον συνέλαβε λίγο πριν το 1180. Περίπου δύο χρόνια αργότερα, όταν ο Ρουπέν Γ΄ αιχμαλωτίστηκε από τον Βοημούνδο Γ΄ της Αντιοχείας, ο Αρμένιος ηγεμόνας έδωσε σε αντάλλαγμα για τη δική του ελευθερία τον Ισαάκιο, από τον οποίο ο Βοημούνδος ανέμενε ότι θα αποκόμιζε αξιόλογο κέρδος. Οι προσδοκίες του τελευταίου δικαιώθηκαν, καθώς έλαβε 30.000 νομίσματα από τον Ανδρόνικο Α΄ (1183-1185), ενώ αντίστοιχο ποσό συγκέντρωσε και ο Ισαάκιος στην Κύπρο μετά την απελευθέρωσή του⁷⁶. Ακόμα και αν ίσχυε η πληροφορία δυτικών πηγών ότι το πρώτο μισό του ποσού δόθηκε από τους άρχοντες της Κύπρου⁷⁷, αυτό δεν θα μπορούσε να εκληφθεί ως στήριξη της νήσου στο πρόσωπο του Ισαακίου, ο οποίος την εποχή αυτή δεν είχε εκδηλώσει τις φιλοδοξίες του⁷⁸.

Μετά την απελευθέρωση⁷⁹ και την άφιξή του στην Κύπρο, ο Ισαάκιος παρουσίασε στην τοπική διοίκηση έγγραφα σύμφωνα με τα οποία διοριζόταν δούξ του νησιού. Αν και η μαρτυρία του Χωνιάτη ότι επρόκειτο για προϊόντα πλαστογραφησης δεν μπορεί να αγνοηθεί⁸⁰,

75. Τη σύγκρουση δεν εμπόδισε ο γάμος του με μία κόρη του Ρουπενίδη Θόρος Β΄. Βλ. W. H. RUDT DE COLLEMBERG, *L'Empereur Isaac de Chypre et sa fille (1155-1207)*, Byz. 38 (1968), 123-177, εδw 133.

76. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 290¹²⁻²¹. RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 129-130, 134· ΑΣΔΡΑΧΑ, Κύπρος Β΄, 386-389.

77. Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑ, Κύπρος Β΄, 388.

78. TSOUGARAKIS, *Defection*, 296. Πρβλ. MALAMUT, *Les îles* II, 528, 532, η οποία εκτιμά ότι η πληρωμή των λύτρων δηλώνει υποστήριξη στο πρόσωπο του Ισαακίου.

79. Για αυτήν καθοριστικός ήταν ο ρόλος της θείας του Θεοδώρας Κομνηνής, ερωμένης του αυτοκράτορα, και των συγγενών του, Ανδρονίκου Δούκα και Κωνσταντίνου Μακροδούκα. Οι δύο τελευταίοι τιμωρήθηκαν από τον Ανδρόνικο Α΄ μετά την αποστασία του, παρά τη θερμή υποστήριξή τους σε εκείνον. Βλ. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 290²²⁻²⁷, 292⁶⁸⁻²⁹³⁸⁷.

80. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 291²⁸⁻⁴⁰. Οὔτος τοίνυν ὁ Ἰσαάκιος Ἀνδρονίκῳ οὐχ ὑπέκτειν ἐθέλων καὶ τὴν πατρίδα ὡς ἐν ἄστρασι φανταζόμενος καὶ συγγενείας ἢ ἐρατεινῆς ὁμηλικίας οὐδένα λόγον τιθέμενος, τυραννίδος δ' ἐρῶν καὶ ἀρχῆς ἔφεσιν τρέφων, οὐ μὴν ὑποκύπτειν ἀνεχόμενος ἄρχουσιν, ἐφοδίους χρῆται καὶ συνερίθους τοῖς πεμφθεῖσιν αὐτῷ ἐκ Βυζαντίου χρήμασιν εἰς τὸ κακοβούλως ἀρχὴν ἑαυτῷ μνηστεύσασθαι. τοίνυν μετὰ

είναι πιθανόν ο Ισαάκιος να διορίστηκε όντως από τον Ανδρόνικο⁸¹, εφόσον δεν μαρτυρείται κάποιος δούξ πριν από αυτόν. Ανεξαρτήτως αυτού⁸², το κεντρικό ερώτημα σχετικά με τη δράση του Ισαακίου στην Κύπρο, αν δηλαδή επρόκειτο για εκδήλωση προσωπικών φιλοδοξιών ή αυτονομιστικών τάσεων του νησιού, δεν επηρεάζεται καθόλου από τις εξελίξεις πριν την αναγόρευσή του, εφόσον, μέχρι τότε, για τους Κυπρίους ο ανιψιός του Μανουήλ ενεργούσε βάσει των επιταγών της πρωτεύουσας⁸³.

Όλες οι αφηγηματικές πηγές περιγράφουν τον Ισαάκιο ως τύραννο, οι μεν ελληνικές λόγω της αποσχιστικής δράσης του, οι δε λατινικές σε μία προσπάθεια να νομιμοποιήσουν την εκτροπή της Γ΄ Σταυροφορίας κατά χριστιανικής δύναμης⁸⁴, διαπίστωση η οποία οδηγεί σε μερική αποκατάστασή του⁸⁵. Πολυτιμότερη πηγή για την κατάσταση στην Κύπρο

χειρὸς συγῆς καταπλεύσας ἐς Κύπρον τὰ μὲν πρῶτα τὸν ἔννομον καὶ πρὸς βασιλέως ἀπεσταλμένον δυνάστην ὑπεζωγράφει βασιλικά ὑποδεικνύων τοῖς Κυπρίοις γράμματα, ἅπερ αὐτὸς συνέθετο, καὶ διαταγὰς ἀναγινώσκων αὐτοκρατορικὰς ἐπιπλάστους τὸ ποιητέον δῆθεν ὑποτιθεμένας ἐκείνῳ καὶ τᾶλλα διαπραττόμενος, ὅσα οἱ ἀφ' ἑτέρων ἄρχειν ταχθέντες πρὸς ἀνάγκης ποιεῖν ἔχουσι· μετ' οὐ πολὺν δὲ τὸν τυραννοῦντα παραγυνώσας καὶ ἦν ἔτρεφεν ἀπήνειαν ἐκκαλύψας ἀπανθρώπως τοῖς ἐκεῖ προσφέρεται. Μ. GRÜNBART, *How to Become an Emperor: The Ascension of Isaakios Komnenos (of Cyprus)*, στο: *Medieval Cyprus - A Place of Cultural Encounter, Conference Münster, 6-8 December 2012* [Schriften des Instituts für Interdisziplinäre Zypern-Studien, τ. 11], εκδ. S. ROGGE, M. GRÜNBART, Münster 2015, 11-28, ἐδὼ 18· GALATARIOU, *Neophytos*, 42· AHRWEILER, Crète, 238· NEPANTZH-BAPMAZH, *Πηγές*, 86.

81. ΑΣΑΡΑΧΑ, Κύπρος Β΄, 390· RUDT DE COLLEBERG, Isaac, 135-136.

82. Όπως παρατηρεί ο P. EDBURY, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades 1191-1374*, Cambridge 1991, 3, δεν είναι ξεκάθαρο τι ακριβώς συνέβη μετά την απελευθέρωση του Ισαακίου το 1182.

83. GRÜNBART, Isaakios, 18-19.

84. RUDT DE COLLEBERG, Isaac, 125-126. Για την εικόνα του Ισαακίου στις λατινικές πηγές και τη *Χρονογραφία του Μιχαήλ του Σύρου*, βλ. S. NEOCLEUS, *Imaging Isaac Komnenos of Cyprus (1184-1191) and the Cypriots: Evidence from the Latin Historiography of the Third Crusade*, Byz. 83 (2013), 297-337· S. G. GEORGIU, *The Regime of Isaac Doukas Komnenos (1184-1191) in Cyprus: The Testimony of Michael the Syrian*, *Bizantinistica*, 18² (2017), 191-199.

85. Για μία ευνοϊκή αποτίμηση της εξουσίας του Ισαακίου βλ. RUDT DE COLLEBERG, Isaac. Για μια μετριοπαθέστερη κρίση βλ. CHEYNET, *Pouvoir*, 317-318· GALATARIOU, *Neophytos*, 43.

κατά την επταετή διακυβέρνησή της από τον Ισαάκιο Δούκα Κομνηνό είναι τα έργα του συγχρόνου του, Νεοφύτου του Εγκλείστου. Ο Άγιος τού άσκησε δριμεία κριτική, κυρίως λόγω της αποκοπής της Κύπρου από την αυτοκρατορία⁸⁶, και δευτερευόντως λόγω της σκληρής οικονομικής πολιτικής του, η οποία έπληττε κυρίως τους άρχοντες του νησιού⁸⁷. Είναι σαφές ότι ο Ισαάκιος πρώτα έλαβε την εξουσία ως απεσταλμένος της Κωνσταντινούπολης και ακολουθώντας στασίασε⁸⁸, πράγμα που σημαίνει ότι μία αρχική συμμαχία του με την άρχουσα τάξη της νήσου δεν φαίνεται πιθανή⁸⁹. Αντιθέτως, διαπιστώνεται εύκολα η οξύτητα της αντιπαράθεσης μεταξύ των δύο πλευρών, δείγμα της έλλειψης αυτονομιστικών τάσεων μεταξύ της κυπριακής ελίτ. Ως προς τον πραγματικό χαρακτήρα της εξουσίας του, διαφωτιστική είναι η αρνητική μαρτυρία του *Χρονικού* του Λεοντίου Μαχαιρά, το οποίο δεν απηχεί την κωνσταντινουπολίτικη προπαγάνδα, αλλά την τοπική προφορική παράδοση⁹⁰.

Η Malamut προχώρησε σε μία ριζοσπαστική ερμηνεία της σύγκρουσης μεταξύ Ισαακίου και αρχόντων, αποδίδοντάς της ταξικό περιεχόμενο. Ειδικότερα, εκτιμά ότι ο ηγεμόνας του νησιού ηγήθηκε μίας κοινωνικής επανάστασης, στην αποτυχία της οποίας οφείλονται, αφενός, η έλλειψη υποστήριξης στο πρόσωπό του κατά τις επιχειρήσεις του Ριχάρδου, και,

86. Ο Νεόφυτος εμφορούνταν πλήρως από τη βυζαντινή πολιτική ιδεολογία. Βλ. GALATARIOU, *Neophytos*, 205-206· GRÜNBART, Isaakios, 15.

87. Αγίου Νεοφύτου του Εγκλείστου *Συγγράμματα*, επιμ. Ι. Ε. ΣΤΕΦΑΝΗΣ, Έκδοση ιεράς βασιλικής και σταυροπηγιακής μονής Αγίου Νεοφύτου, τ. Α΄-Στ΄, Ηλεκτρονική επανέκδοση, Θεσσαλονίκη 2012, 6, κεφ. 5: *δυσωπηθείς δὲ παρὰ τῆς συγγλήτου βουλῆς στέλλει πάμπολλα λύτρα καὶ ἐξωνεῖται ἐκ Λατίνων τὸν ῥηθέντα Ἰσαάκιον. Ὅς ἐλθὼν ἐν τῇ Κύπρῳ κρατεῖ αὐτὴν καὶ φημίζεται βασιλεὺς καὶ κρατεῖ αὐτὴν ἐπὶ χρόνοις ζ΄· ἐκάκωσε δὲ οὐ τὴν χώραν ἀπλῶς καὶ τῶν πλουσίων τοὺς βίους καθόλου διήρπασεν ἀλλὰ καὶ τοὺς ἰδίους ἄρχοντας αὐτοῦ ποινηλατῶν καθ' ἑκάστην καὶ θλίβων, ὥστε πάντας ἐν ἀμηχανίᾳ διάγειν καὶ τρόπον τινὰ ἐπιζητοῦντας φεύξασθαι ἀπ' αὐτοῦ.* RUDT DE COLLENBERG, Isaac, 144.

88. CHEYNET, *Pouvoir*, 166.

89. Βλ. MALAMUT, *Les îles* II, 532. Ο KYRRIS, *Cyprus*, 211, υποστηρίζει ότι ο Ισαάκιος είχε τη στήριξη της τοπικής ελίτ κατά την αναγόρευσή του.

90. Λεόντιος Μαχαιράς, *Χρονικόν, Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, τ. 1, εκδ. R. M. DAWKINS, Oxford 1932, κεφ. 9⁴⁰⁻⁴¹: *Τότε ἔπειπεν δοῦκα νὰ κρίνῃ τὸν λαόν, καὶ ἀπὸ τότε ἔπειπεν δούκαν, καὶ κατὰ καιρὸν ἄλλασσέν τον, καὶ οὕτως ἐπορεύονταν ὡς τὸν καιρὸν ὅπου ἔπειπεν δούκαν ὀνόματι Ἰσαάκιον, ὁποῖος ἦτον πόρνος.* GALATARIOU, *Neophytos*, 43, σημ. 9.

αφετέρου, η *damnatio memoriae* που υπέστη⁹¹. Η θεώρηση, όμως, αυτή προσκρούει στην πλήρη απουσία μαρτυριών στήριξης των Κυπρίων στον Ισαάκιο⁹². Αντιθέτως, ο Άγιος Νεόφυτος ο Έγκλειστος, ο οποίος διακρινόταν σαφώς για αισθήματα συμπάθειας προς τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα⁹³, υπήρξε πολέμιος του αυτονομιστή ηγέτη. Η εικόνα συμπληρώνεται, όταν ληφθεί υπ' όψιν ότι η πραγματική στόχευση του Ισαακίου ήταν ο θρόνος της Κωνσταντινούπολης. Ο ανιψιός, δηλαδή, του Μανουήλ φοβούμενος να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, όπου ο Ανδρόνικος δολοφονούσε μαζικά μέλη του βασιλικού οίκου για να εδραιώσει τον σφετερισμό του, αποφάσισε να προστατεύσει τη ζωή του⁹⁴ αποκτώντας παράλληλα μία βάση που θα του επέτρεπε να επιστρέψει στην πρωτεύουσα, όταν οι συνθήκες γίνονταν ευνοϊκότερες⁹⁵. Τη φιλοδοξία αυτή φανερώνουν: α) η στέψη του σε αυτοκράτορα, β) ο ορισμός πατριάρχη⁹⁶, γ) η κοπή νομίσματος⁹⁷, δ) η προβολή της ιδέας ότι, λόγω της σύνδεσής

91. MALAMUT, *Les îles* II, 529.

92. Roger of Howden, *Gesta, Gesta Regis Henrici Secundi et Ricardi Primi Benedicti Abbatis* [Rolls Series], τ. I-II, εκδ. W. STUBBS, London 1867, 521. Ο RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 151-152, εκτιμά ότι η στέψη ενός συγγενούς του Ισαακίου κατά την κατάληψη του νησιού από τους Άγγλους συνιστά δείγμα αποδοχής της εξουσίας του αυτόνομου ηγεμόνα. Ωστόσο, η εγγύτητα στον φορέα οποιασδήποτε εξουσίας, ακόμα και τυραννικής, συνιστά ισχυρό παράγοντα νομιμοποίησης. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα του Πρίσκου, γαμπρού του τυράννου Φωκά (602-610), στον οποίο προτάθηκε να τον διαδεχθεί μετά τη δολοφονία του. Βλ. W. E. KAEGI, *Heraclius, Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 52.

93. Νεοφύτου του Έγκλειστου *Συγγράμματα*, 15, κεφ. 1: ἡ ὅτι θάνατος ἐπελθὼν ἐγίνωσεν αὐτὸν πάσης εὐδαιμονίας (καὶ ἡ εὐκλεία πρὸς δύσκειαν ἐξάπινα παρημέμφθη) θρήνους καὶ ὀλολυγμοὺς πληρώσας τὴν πρὸ μικροῦ εὐθυμοῦσαν οἰκίαν, ἄλλος ἀπὸ τιμῆς καὶ σεμνότητος πρὸς ἀτιμίαν μετήχθη, ἄλλος ἐξ ἀπηνείας ἀσυμπαθῶν φορολόγων κατεβαρύνετο σφόδρα, καὶ ἕτερος τὴν ἀπροσδοκῆτως ἐπελθοῦσαν αὐτῷ θλίψιν ἐθρήνει. Για τον κοινωνικό προβληματισμό του Νεοφύτου βλ. GALATARIOTOU, *Neophytos*, 185, 200.

94. Βλ. σημ. 80. GRÜNBART, Isaakios, 19.

95. CHEYNET, *Pouvoir*, 545.

96. Μιχαήλ Σύρος, *Chronique de Michel le Syrien*, τ. III, εκδ. Tr. J.-B. CHABOT, Paris 1905, 402-403· Roger of Howden, *Gesta*, 446. Η άποψη του RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 137, ότι η στέψη από τον αυτοκέφαλο αρχιεπίσκοπο Κύπρου τού έδινε τη νομιμότητα που στερούνταν άλλοι σφετεριστές πρέπει να απορριφθεί. Βλ. ΑΣΠΑΧΑ, Κύπρος Β', 384.

97. Για τα καλής ποιότητας νομίσματα του Ισαακίου βλ. V. PENNA – C. MORRISON,

του με τον οίκο των Κομνηνών, ήταν ο μόνος νόμιμος υποψήφιος για τον θρόνο μετά την πτώση του Ανδρονίκου Α΄⁹⁸, και ε) η προσπάθειά του να σφετεριστεί τον θρόνο το 1195 σε συνεννόηση με τους Σελτζούκους⁹⁹. Μία ακόμα ένδειξη βίαιης επιβολής επί του τοπικού πληθυσμού είναι η στήριξη της εξουσίας του σε Αρμενίους στρατιώτες, η δράση των οποίων προκαλούσε τη δυσαρέσκεια των Κυπρίων¹⁰⁰. Εξ αυτών προκύπτει ότι η επταετής αποκοπή του σπουδαιότερου νησιού της αυτοκρατορίας δεν δύναται να συσχετισθεί με τα αυτονομιστικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στα τέλη του 12ου αιώνα¹⁰¹, αλλά εν πολλοίς υπήρξε αποτέλεσμα της αδυναμίας των βυζαντινών ναυτικών δυνάμεων και της συμμαχίας του Ισαακίου με το νορμανδικό βασίλειο της Σικελίας¹⁰². Παραμένει, όμως, το ερώτημα, αν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για αυτονόμηση της Κύπρου, και αυτή απλώς δεν προέκυψε λόγω της τυραννικής εξουσίας του Ισαακίου και της κατάκτησής της από τους Άγγλους¹⁰³.

Η παραπάνω πρόταση είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θεώρηση της βυζαντινής εξουσίας στο νησί ως καταπιεστικής ή και «αποικιακής» κατά τον 12ο αιώνα, εκτίμηση για την οποία προβάλλονται τα εξής επιχειρήματα: α) ο διορισμός κωνσταντινουπολιτών στην κεφαλή της διοίκησης δηλώνει την υποταγή του νησιού στην κεντρική εξουσία, η οποία δεν επιτρέπει την ανάδειξη Κυπρίων στο αξίωμα του δούκως, β) η καινοφανής για τα δεδομένα της νήσου παρουσία κωνσταντινουπολίτικης ζωγραφικής και

Usurpers and rebels in Byzantium: Image and message through coins, στο: *Power and Subversion in Byzantium. Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 2010*, εκδ. D. ANGELOV – M. SAXBY, Farnham 2013, 21-42, εδω 40-42.

98. RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 128· GRÜNBART, Isaakios, 19.

99. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 463⁸¹-464⁸⁸. Βλ. EDBURY, *Cyprus*, 10.

100. Ambroise, *L'estoire de la guerre sainte: histoire en vers de la troisième croisade (1190-1192)*, εκδ. G. PARIS, Paris 1897, στ. 1552, 1650, 1691. Βλ. RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 140· EDBURY, *Cyprus* 9.

101. Απόδοση αυτονομιστικού χαρακτήρα στην κίνηση του Ισαακίου γίνεται από τους MALAMUT, *Les îles* II, 530· J. HARRIS, *Byzantium and the Crusades*, Bloomsbury 2014, 139· AHRWEILER, *Crète*, 283. Πρβλ. TSUGARAKIS, *Defection*, 296.

102. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 370⁸⁴⁻⁹⁴. CHEYNET, *Pouvoir*, 454· RUDT DE COLLEMBERG, Isaac, 141, 145· ΑΣΔΡΑΧΑ, *Κύπρος Β΄*, 393-394.

103. Την υπόθεση αυτή διατυπώνει ο M. ANGOLD, *The Byzantine Empire, 1025-1204: a Political History*, London 1984, 276-277.

αρχιτεκτονικής μέσω δωρεών της πολιτικής και εκκλησιαστικής διοίκησης δείχνει μία προσπάθεια πολιτισμικής επιβολής¹⁰⁴, γ) η υποτιμητική άποψη των κατοίκων της πρωτεύουσας για τους Κυπρίους, όπως την σκιαγραφεί ο Κωνσταντίνος Μανασσής, υποδεικνύει την κωνσταντινουπολίτικη εκτίμηση ότι η εν λόγω επαρχία δεν είναι παρά μία αποικία¹⁰⁵, δ) η αναφορά του Σκυλίτζη σε *ἔθνος Κυπρίων* στοιχειοθετεί την ύπαρξη μίας διακριτής ταυτότητας¹⁰⁶, ε) το σχέδιο του Ιωάννη Β΄ (1118-1143) για τη δημιουργία μίας ηγεμονίας υπό τον Μανουήλ που θα περιελάμβανε την Κύπρο, την Κιλικία και την Αντιόχεια, δείχνει αποδοχή της ιδέας ότι η Κύπρος πρέπει να διοικείται αυτόνομα¹⁰⁷, και στ) η διαμαρτυρία του αρχιεπισκόπου Κύπρου Νικολάου Μουζάλωνα για υπερβολική φορολόγηση επί Αλεξίου Α΄¹⁰⁸ και η ακόλουθη παραίτησή του, σε συνδυασμό με τη δολοφονία ενός *δουκός* επί Ιωάννη Β΄¹⁰⁹, έχουν εκληφθεί ως δείγματα επιθυμίας αυτονομίας, η οποία θα επανερχόταν όταν η κεντρική εξουσία εξασθενούσε εκ νέου¹¹⁰.

Αυτή η οπτική, ωστόσο, αποδεικνύεται ότι δεν απεικονίζει την πραγματική σχέση πρωτεύουσας-νησιού, εφόσον ληφθούν υπ' όψιν τα παρακάτω δεδομένα: α) η ανάθεση της διοίκησης περιοχών σε μη γηγενείς είναι μία συνηθέστατη πρακτική του βυζαντινού κράτους, και όχι μία ρύθμιση εφαρμοζόμενη ειδικά για την Κύπρο¹¹¹, β) η κυριαρχία της τέχνης

104. C. MANGO, Chypre, Carrefour du monde byzantin, στο: *XVe Congrès International d'Etudes Byzantines, Rapports et co-rapports*, V, Athènes 1976, 3-13, εδώ 8 (= ανατύπωση στο: *Byzantium and its Image, History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, London 1984, n. XVII).

105. Κωνσταντίνος Μανασσής, *Οδοιπορικόν, Το Οδοιπορικόν του Κωνσταντίνου Μανασσή. Κριτική έκδοση, μετάφραση, σχόλια*, εκδ. Κ. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, Θεσσαλονίκη 2015 (δ.δ.), (το ποίημα 116-167), εδώ 144⁹⁸⁻¹⁰², 160⁸⁹-164¹³⁰. MANGO, Chypre, 10-11.

106. Σκυλίτζης, *Σύνοψις*, 429⁹. MANGO, Chypre, 9.

107. CHEYNET, *Pouvoir*, 418.

108. Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κύπρου. Ἀνέκδοτον ἀπολογητικὸν ποίημα, εκδ. Σ. Ι. ΔΟΝΙΔΟΥ, *Ελληνικά* 7 (1934), 109-150 (το ποίημα 110-141), εδώ 136⁸⁹-137⁹¹². P. MAGDALINO, *Η αυτοκρατορία του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, 1143-1180*, μετ. Α. ΚΑΣΣΑΓΛΗ, 287, Αθήνα 2008.

109. PG, 188, Orderic Vitalis, *Historia ecclesiastica*, 830.

110. Βλ. σημ. 107.

111. Τον 12ο αιώνα τη διοίκηση της Κύπρου ανέλαβαν μέλη των επιφανέστερων οικογενειών. Βλ. MALAMUT, *Les îles* II, 520.

της πρωτεύουσας στην Κύπρο θα πρέπει να συσχετισθεί με μία συνειδητή προσπάθεια της Βασιλεύουσας να συσφίξει τους δεσμούς με το νησί¹¹², αφενός εξαιτίας του κινδύνου νέας αυτονομίησης, και αφετέρου λόγω της αναβάθμισης της στρατηγικής σημασίας του μετά την Α΄ Σταυροφορία και την ίδρυση των λατινικών κρατιδίων στη Συροπαλαιστίνη¹¹³, γ) η άποψη περί κωνσταντινουπολίτικου «σνομπισμού» έναντι των Κυπρίων βασίζεται σε επιλεκτική ανάδειξη των τοποθετήσεων του Μανασσή, οι οποίες αθροιστικά θα χαρακτηρίζονταν ουδέτερες, καθώς περιλαμβάνουν και θετικές κρίσεις¹¹⁴. Είναι σαφές ότι οι κωνσταντινουπολίτες θεωρούσαν τους Κυπρίους, όπως και όλους τους επαρχιώτες, κατώτερους¹¹⁵, αλλά αυτό δεν συνιστά καινοτομία του 12ου αιώνα ή κίνδυνο για την ακεραιότητα του κράτους, δ) ο όρος *ἔθνος* έχει γεωγραφική, και όχι εθνοτική σημασία¹¹⁶, ε) η σκέψη του Ιωάννη Β΄ συνδέεται με την ανατολική πολιτική του, καθώς επιθυμούσε να δημιουργήσει μία χριστιανική «σφήνα» μεταξύ των μουσουλμανικών δυνάμεων συνενώνοντας υπό μία διοίκηση τις κτήσεις του δουκάτου της Αντιοχείας του 11ου αιώνα¹¹⁷, και στ) αυτά τα δύο περιστατικά είναι ενδεικτικά αυτονομιστικών τάσεων, αλλά οι παθογένειες φαίνεται ότι διορθώθηκαν στα χρόνια του Μανουήλ Α΄ (1143-1180), ο οποίος ήταν αγαπητός στο νησί¹¹⁸. Οι παραπάνω παρατηρήσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η θέση της Κύπρου κατά τον 12ο αιώνα ήταν μάλλον καλύτερη από εκείνη άλλων επαρχιών, και, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Εκκλησία της Κύπρου ήταν η πρώτη που

112. Σημαντική επίσης είναι η παρατήρηση ότι την εποχή αυτή σημειώνεται εντυπωσιακή άνθιση του μοναχισμού. Βλ. GALATARIOΤΟΥ, *Neophytos*, 47, 57-60.

113. CHEYNET, *Pouvoir*, 417· GALATARIOΤΟΥ, *Neophytos*, 47.

114. Μανασσής, *Οδοιπορικόν*, 142⁸⁴⁻⁸⁶, 148¹⁸.

115. GALATARIOΤΟΥ, *Neophytos*, 221-224. Γενικά για το αίσθημα υπεροχής των ευγενών της πρωτεύουσας βλ. P. MAGDALINO, *Byzantine Snobbery*, στο: *The Byzantine Aristocracy IX to XIII Centuries*, εκδ. M. ANGOLD [BAR International Series, 221], Oxford 1984, 58-78.

116. Ε. ΧΡΥΣΟΣ, Το βυζαντινό πρόσωπο της Κύπρου, στο: *Κύπρος. Το πολιτιστικό της πρόσωπο δια μέσου των αιώνων*. Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου. Πρακτικά Συμποσίου Λευκωσία 19-21.4.2001, Λευκωσία 2003, 142-150, εδώ, 149-150· Στ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ, Το κίνημα του Θεόφιλου Ερωτικού (1042) και το «ἔθνος των Κυπρίων», *Βυζαντινά* 29 (2009), 151-161, εδώ 157, 161.

117. MAGDALINO, *Μανουήλ*, 84-86.

118. GALATARIOΤΟΥ, *Neophytos*, 215-216.

αναγνώρισε τα δικαιώματα της Νίκαιας¹¹⁹, δίνουν αρνητική απάντηση στο υποθετικό ερώτημα αν θα μπορούσε να εκδηλωθεί αυτονομιστική κίνηση στην Κύπρο τον ύστερο 12ο αιώνα. Η θέση, δηλαδή, περί του αποικιακού και επαχθούς χαρακτήρα της βυζαντινής διοίκησης εγγράφεται στο πλαίσιο της βρετανικής «αποικιοκρατικής» ιστοριογραφίας του β' μισού του 20ου αιώνα¹²⁰.

Μία ενδιαφέρουσα υπόθεση αφορά τη συγκεκαλυμμένη αυτονόμηση της Κρήτης τη δεκαετία του 1180 μετά την καταστολή μίας λαϊκής εξέγερσης από τους ευγενείς του νησιού, στα χέρια των οποίων περιήλθε ατύπως η εξουσία στη συνέχεια¹²¹. Η πρόταση αυτή βασίζεται στη μαρτυρία ενός εκ των εγγράφων που πλαστογράφησαν οι μεγάλες κρητικές οικογένειες, οι *Άρχοντόπουλοι*, επί βενετοκρατίας για να θεμελιώσουν τη νομιμότητα των κτήσεών τους¹²². Σύμφωνα με αυτό, ο Αλέξιος Κομνηνός Πορφυρογέννητος έστειλε το 1182 τον γιο του Ισαάκιο μαζί με δώδεκα ευγενείς οικογένειες για να καταστείλει μία εξέγερση στο νησί¹²³. Δοθέντος, όμως, ότι τα έγγραφα αυτά είναι πλαστά και έχουν υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις λόγω των πολλαπλών αντιγραφών και μεταφράσεών τους, η ακρίβεια των ιστορικών μαρτυριών τους δεν θα πρέπει να θεωρείται δεδομένη¹²⁴. Είναι βέβαιο ότι ο πλαστογράφος βασίστηκε στα αληθινά γεγονότα μίας ένοπλης αντιπαράθεσης με την κεντρική κυβέρνηση και στον ακόλουθο εποικισμό του νησιού από επιφανείς οικογένειες της πρωτεύουσας, αλλά η έλλειψη άλλης μαρτυρίας για εξέγερση στο νησί στα τέλη του 12ου αιώνα¹²⁵ μάλλον αποδυναμώνει την υπόθεση ότι αυτή έλαβε χώρα τότε.

119. GALATARIOU, *Neophytos*, 224.

120. Αντίστοιχη περίπτωση συνιστά το λεγόμενο Condominium Βυζαντινών και Αράβων στο νησί μεταξύ 8ου και 10ου αιώνα. Βλ. ΧΡΥΣΟΣ, Το βυζαντινό πρόσωπο της Κύπρου, 147-149.

121. MALAMUT, *Les îles* II, 529.

122. TSUGARAKIS, *Crete*, 81. Βλ. και C. A. MALTEZOU, *Byzantine Legends in Venetian Crete*, στο: *Αετός: Studies in Honour of Cyril Mango*, εκδ. I. ŠEVČENKO – I. HUTTER, Stuttgart-Leipzig 1998, 233-242.

123. L'histoire de la noblesse Cretoise au moyen âge, εκδ. E. GERLAND, *Revue de l'Orient Latin* 11 (1905-1908), 7-144, εδώ 7-16.

124. TSUGARAKIS, *Crete*, 82-83.

125. H MALAMUT, *Mer Égée*, 348-349, παρατηρεί ότι η υπόθεση βασίζεται αποκλειστικά στην εντύπωση που δίνουν τα πλαστά έγγραφα. Βλ. και TSUGARAKIS, *Defection*, 287.

Αντιθέτως, τα στοιχεία που φανερώνουν τη στενή σχέση του νησιού με την Κωνσταντινούπολη τον 12ο αιώνα, σε συνδυασμό με τις ενδείξεις ότι ο πλαστογράφος απηχεί τα γεγονότα της στάσης του Καρύκη¹²⁶, υποδεικνύουν ότι στα τέλη του 12ου η Κρήτη δεν επιχείρησε να αυτονομηθεί. Η ανάθεση της διοίκησης του νησιού σε επιφανείς οικογένειες, με τους Δούκες και τους Κοντοστέφανους να κυριαρχούν, καθώς και οι ισχυρές κωνσταντινουπολίτικες επιδράσεις στην τοπική τέχνη, φανερώνουν την ύπαρξη ισχυρών δεσμών μεταξύ πρωτεύουσας και επαρχίας¹²⁷. Διδακτική είναι η περίπτωση του δονυχός Κρήτης, που επί Ανδρονίκου Α΄, παράλληλα δηλαδή με την προταθείσα αυτονόμηση, αναγκάστηκε να τυφλώσει δύο στασιαστές κατόπιν εντολής του αυτοκράτορα, παρά την αρχική πρόθεσή του να τους βοηθήσει¹²⁸. Μολονότι η αναφορά σε φορολογική καταπίεση του τοπικού πληθυσμού γίνεται με τρόπο σαφή, αποκλείεται δηλαδή να συνιστά επινόηση του πλαστογράφου¹²⁹, αυτή δεν αρκεί για να θεμελιώσει αυτονομιστική κίνηση στην Κρήτη την εποχή αυτή. Χρήσιμες ενδείξεις για τα αισθήματα του τοπικού πληθυσμού έναντι της Κωνσταντινούπολης παρέχει η σχέση του με τη βενετική εξουσία μετά το 1211. Ειδικότερα, για ενάμιση αιώνα οι άρχοντες του νησιού, οι οποίοι λόγω των καταβολών τους μπορούν να θεωρηθούν συνεχιστές της βυζαντινής διοίκησης, είχαν την ένθερμη υποστήριξη των Κρητών στις επαναστάσεις που κινούσαν¹³⁰. Την παρατήρηση αυτή συμπληρώνει η αναφορά στους βυζαντινούς αυτοκράτορες ως βασιλείς *ἡμῶν* σε κτητορικές επιγραφές ναών μέχρι και την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, γεγονός που πιστοποιεί ότι οι Κρήτες θεωρούσαν διαρκώς εαυτούς υπηκόους του αυτοκράτορα¹³¹.

126. Για τα επιχειρήματα υπέρ της ταύτισης βλ. GAUTIER, *Défection*, 226. Άλλωστε, η χρήση του όρου *Ἀρχοντόπουλοι* οδηγεί στην εποχή του Αλεξίου Α΄. Βλ. TSUGARAKIS, *Crete*, 84.

127. TSUGARAKIS, *Crete*, 81. Για τον προσανατολισμό της Κρήτης προς την πρωτεύουσα βλ. και MALAMUT, *Les îles* II, 523.

128. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 263⁴⁷-264⁷². TSUGARAKIS, *Crete*, 80.

129. TSUGARAKIS, *Défection*, 286.

130. Ν. ΣΒΟΡΩΝΟΣ, Το νόημα και η τυπολογία των κρητικών επαναστάσεων του 13ου αι., *Σύμμεικτα* 8 (1989), 1-14, εδw 6-13.

131. Δ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ, Η συνείδηση της ταυτότητας των κοινοτήτων της Κρήτης στη βυζαντινή εποχή και στην πρώιμη Βενετοκρατία, στο: *Πεπραγμένα Θ΄ Διεθνούς*

Η προσωρινή κατοχή νησιών του κεντρικού Αιγαίου από τον νορμανδικό στόλο περί τα έτη 1185–1187¹³², καθώς και νήσων του βορείου Αιγαίου από τον γενοβέζο πειρατή Καφούρη κατά τα έτη 1190–1199¹³³, έχει προταθεί ότι συνδέεται με την επιθυμία αυτονομήσής τους, με το επιχείρημα ότι αυτά δεν προέβαλαν αντίσταση. Σύμφωνα με το εγκώμιο του Θεοδοσίου Γουδέλη για τον Άγιο Χριστόδουλο¹³⁴, ο Μαργαρίτης, πρώην πειρατής και επικεφαλής του σικελικού στόλου, ήταν κύριος πολλών νησιών του Αιγαίου, από τα οποία εισέπραττε φόρους. Στους μοναχούς της Πάτμου πρότεινε να εκχωρήσει ένα μεγάλο νησί, δηλαδή την Εύβοια ή την Κρήτη, σε αντάλλαγμα για το λείψανο του Αγίου¹³⁵. Οι πληροφορίες αυτές, ωστόσο, δεν απηχούν παρά τη σύντομη κυριαρχία του Μαργαρίτη επί μικρών νήσων, δηλαδή της Πάτμου, της Μάκρης και της Μυκόνου¹³⁶. Η αντικειμενική αδυναμία των εν λόγω νησιών να προβάλουν αντίσταση στην υπέρτερη δύναμη των Νορμανδών συνεπάγεται ότι αυτά αναγκάστηκαν να υποταχθούν στον Μαργαρίτη, και δεν το επέλεξαν για να προστατευθούν από την πειρατεία¹³⁷. Ταυτόχρονα, η υπόθεση για κατάληψη της Κρήτης από τον Μαργαρίτη δεν θα έπρεπε να προκριθεί, εφόσον δεν υπάρχει μαρτυρία για κατοχή, αλλά απλώς για πληρωμή φόρου¹³⁸. Την εκτίμηση αυτή ενισχύει η πληροφορία ότι ο σικελικός

Κρητολογικού Συνεδρίου, εκδ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ – Α. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ, Ηράκλειο 2006, 25-45, εδώ 39-41· Ο ΙΔΙΟΣ, *La tradizione culturale bizantina nel primo periodo della dominazione veneziana a Creta. Alcune osservazioni in merito alla questione dell'identità culturale*, στο: *Venezia e Creta*, εκδ. Gh. ORTALLI, Venezia 1998, 509-522, εδώ 510-513.

132. Το 1187 υπεγράφη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Βυζαντίου και Νορμανδών, οι οποίοι αποχώρησαν από το Αιγαίο. Βλ. VRANOSSI, *Opérations*, 210.

133. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 481⁹⁵-482⁷. MALAMUT, *Mer Égée*, 348. Γενικά για τον Καφούρη βλ. AHRWEILER, *Crète*, 289-290.

134. *Ἀκολουθία ἱερὰ τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Χριστοδοῦλου τοῦ θαυματουργοῦ*, εκδ. Κ. ΒΟΙΝΗΣ, Ἀθήνησι 1884, 176-177, 184, 192-194, 201-202. Για μία επισκόπηση των γεγονότων που σχετίζονται με τη δράση του Μαργαρίτη βλ. Ε. ΒΡΑΝΟΥΣΗ, *Τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα τοῦ ὁσίου Χριστοδοῦλου, ἰδρυτοῦ τῆς ἐν Πάτμῳ Μονῆς. Φιλολογικὴ παράδοσις καὶ ἱστορικὰ μαρτυρία*, Ἀθήνα 1966, 71-74.

135. VRANOSSI, *Opérations*, 207.

136. TSUGARAKIS, *Defection*, 294.

137. VRANOSSI, *Opérations*, 209· MALAMUT, *Mer Égée*, 348· CHEYNET, *Pouvoir*, 120, 447.

138. TSUGARAKIS, *Crete*, 88· ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορία της Κρήτης*, 156.

στόλος απέτυχε να καταλάβει το μικρότερο νησί της Σάμου¹³⁹. Αναφορικά με τη δράση του Καφούρη, αρκεί να λεχθεί ότι η πειρατεία ήταν πολύ πιο επιζήμια από την παρουσία του βυζαντινού φοροεισπράκτορα, γεγονός που αφαιρεί κάθε κίνητρο στήριξης στον γενοβέζο πειρατή¹⁴⁰. Η αντίφαση μεταξύ, αφενός, της προσχώρησης των νησιών του κεντρικού Αιγαίου στους Νορμανδούς για να προστατευθούν από την πειρατεία, και, αφετέρου, της αποδοχής της εξουσίας ενός πειρατή στο βόρειο, ίσως είναι ενδεικτική μίας ιστοριογραφικής τάσης που αναζητεί αυτονομιστικές τάσεις, ακόμα και όταν δεν φαίνεται να υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις.

Μολονότι τα νησιά υπήρξαν πιστά στην κεντρική εξουσία κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, η στάση τους φαίνεται να μεταβάλλεται στις αρχές του 13ου, δηλαδή λίγο πριν τον διαμελισμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις σταυροφορικές δυνάμεις. Πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με τα τμήματα της αυτοκρατορίας που είχαν αυτονομηθεί περί το φθινόπωρο του 1203 παρέχει η *Partitio Romaniae*. Αυτή στηρίχθηκε σε βυζαντινό φορολογικό έγγραφο, από το οποίο απουσιάζουν οι περιοχές που δεν απέδωσαν φόρο στην κεντρική κυβέρνηση¹⁴¹. Η πληρέστερα τεκμηριωμένη περίπτωση είναι αυτή της κεντρικής Εύβοιας, η οποία περί το 1203 προσχώρησε στην ηγεμονία του Λέοντος Σγουρού¹⁴². Αντιθέτως, τα δύο άκρα της νήσου περιλαμβάνονται στην *Partitio*, πράγμα που σημαίνει ότι δεν αυτονομήθηκαν¹⁴³. Αν συνδυαστεί η κυρίαρχη παρουσία του Χαλκούτζη στην περιοχή του Ευρίπου¹⁴⁴ με την αναφορά του Χωνιάτη σε ευμετάβλητη πολιτική συμπεριφορά των Ευβοέων¹⁴⁵, μπορεί

139. TSUGARAKIS, *Defection*, 294. Η MALAMUT, *Mer Égée*, 348, περιλαμβάνει τη Σάμο στα νησιά που κατέλαβε ο Μαργαρίτης.

140. TSUGARAKIS, *Defection*, 297.

141. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Partitio*, 5,12,22.

142. MALAMUT, *Mer Égée*, 346,349. Η Φ. Θ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΥ, *Λέων Σγουρός, Ο βίος και η πολιτεία του βυζαντινού άρχοντα της βορειοανατολικής Πελοποννήσου στις αρχές του 13ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2002, 77-78, χρονολογεί την προσχώρηση το 1204.

143. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Partitio*, 17.

144. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Ἐπιστολαί, Michaelis Choniatae Epistulae* [CFHB 41], εκδ. F. ΚΟΛΟΒΟΥ, Berlin 2001, 223²⁴⁻²⁶, 224¹⁷⁻²⁰, 225¹²⁻²²⁶¹⁵. MALAMUT, *Les îles II*, 497.

145. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 609⁸⁴-610⁹⁵: ἐπὶ πᾶσιν οὐδ' Εὐβοία γενναῖον βλέπει τι καὶ ἐλεύθερον, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ χεῖρα προτείνει καὶ τοῦ παλιροῦ πορθμοῦ ταχύτερον μεθαρμόζεται καὶ ὑποστρώννυσσι τὴν διαβάθραν εὐρωτέρῳ τοῦ Εὐρίπου στρατεύματι καὶ φρούριον ὄρᾳ δομηθὲν ἐπ' αὐτῷ γε δὴ τῷ πορθμῷ καὶ στρατιὰν ἰζάνουσαν ἐνδοθεν

να υποτεθεί εύλογα ότι υπήρξε συμφωνία μεταξύ Σγουρού και Χαλκούτζη για προσχώρηση στην ηγεμονία του πρώτου της περιοχής που τελούσε υπό την επιρροή του δεύτερου¹⁴⁶. Η κίνηση αυτή, ωστόσο, δεν συνιστά εκδήλωση αυτονομιστικών τάσεων του τοπικού πληθυσμού¹⁴⁷ ή του Χαλκούτζη, αλλά μία πολιτική επιλογή στα συμφραζόμενα της εποχής, καθώς ο Λέων Σγουρός συγκροτούσε μία δυναμική ηγεμονία, λόγος για τον οποίο ο έκπτωτος Αλέξιος Γ' (1195-1203) αποφάσισε να τον κάνει γαμπρό του¹⁴⁸.

Για την περίπτωση της Ρόδου οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες, καθώς το νησί δεν περιλαμβάνεται στην *Partitio*, αλλά η μοναδική σαφής μαρτυρία αυτονομίσεώς του αναφέρεται στα χρόνια μετά την άλωση¹⁴⁹. Ακόμα, όμως, και αν η Ρόδος αυτονομήθηκε πριν την άλωση, αυτό θα έγινε μετά την ανατροπή του Αλεξίου Γ' τον Ιούλιο του 1203. Συνεπώς, θα έπρεπε να ερμηνευθεί ως μία ρεαλιστική λύση υπό το κράτος της αναρχίας, και όχι ως εκδήλωση μίας υποφώσκουσας αποστροφής προς την πρωτεύουσα¹⁵⁰. Είναι γενικά αποδεκτό ότι της αυτονομίσεως ηγήθηκε

πρὸς τὸ ἀνάρρουν ἀναστοιβάζουσιν δὴπου τὰ τῶν Εὐβοέων ἀγχίστροφα διαβούλια καὶ τὸ τῆς γνώμης παλίμβολον ἐπισχίσουσιν.

146. Η MALAMUT, *Les îles* II, 532, αναφέρει ότι ο Σγουρός έχαιρε της αποδοχής των τοπικών αρχόντων.

147. Βάσει της στάσεως του τοπικού πληθυσμού κατά την κατάκτηση του νησιού από τους Λατίνους μπορεί να υποτεθεί ότι η σύντομη κυριαρχία του Σγουρού ήταν καταπιεστική. Βλ. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 610⁸⁸⁻⁹⁵. Βλ. και Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Η Εύβοια κατά τα τέλη του ΙΒ'-Αρχές του ΙΓ' αι. μ.Χ., Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν* 24 (1981-82), 313-323, ἐδὼ 318.

148. Χωνιάτης, *Διήγησις*, 608⁴⁷⁻⁵¹.

149. Όπως διαπιστώνει ο ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Partitio*, 18, γνωρίζουμε μόνο ότι το 1204 το νησί βρισκόταν υπό την αυτόνομη εξουσία του Γαβαλά. Την αυτονομίση του νησιού πριν το 1204 υποστηρίζουν οι MALAMUT, *Les îles* I, 100· CHEYNET, *Pouvoir*, 151· R. MACRIDES, *George Acropolites, The History. Introduction, Translation and Commentary*, Oxford 2007, 188. Πρβλ. Α. Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και την Μικρά Ασία 1189 - c. 1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987, 302· TSOUGARAKIS, *Defection*, 297 οι οποίοι θεωρούν ότι έλαβε χώρα μετά τον Απρίλιο του 1204.

150. Προς το συμπέρασμα αυτό συντείνει και η μαρτυρία του Θεόδωρου Αλωπού, φίλου του Μιχαήλ Ψελλού, ο οποίος θεωρούσε τον εαυτό του ταυτόχρονα Ρόδιο και Κωνσταντινουπολίτη, υποδεικνύοντας ότι τον 11ο αιώνα οι δύο ταυτότητες δεν συγκρούονταν, αλλά μπορούσαν να συνυπάρξουν στο ίδιο πρόσωπο. Βλ. *Michaelis Pselli Scripta minora: Epistulae*, τ. 2, εκδ. Ε. KURTZ, Milan 1941, 82¹³⁻¹⁶ Σκυλίτζης, *Σύνοψις*, 496⁸²⁻⁸³. Βλ. και MALAMUT, *Les îles* II, 506, 525.

ο Λέων Γαβαλάς, ο οποίος προηγουμένως είχε διοριστεί διοικητής του νησιού¹⁵¹. Το πιθανότερο είναι, όμως, να επρόκειτο για έναν συγγενή του, εφόσον ο Βλεμμύδης¹⁵² αναφέρεται σε κληρονομική διαδοχή¹⁵³. Ως προς την ιδιότητα του προσώπου, εφόσον δεν μπορεί να τεκμηριωθεί παρουσία των Γαβαλάδων στο νησί πριν το 1204, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι επρόκειτο για διορισμένο διοικητή¹⁵⁴. Τέλος, η απουσία της Κρήτης από την *Partitio* πιθανόν σχετίζεται με τα δικαιώματα που εξαγόρασαν οι Βενετοί από τον Βονιφάτιο, και όχι με αυτονομιστή της στις αρχές του 13ου αιώνα¹⁵⁵.

Για την αιτιολόγηση του αυτονομιστικού ή αποσχιστικού χαρακτήρα που αποδόθηκε στα κινήματα θα αντιπαραβληθούν τα δεδομένα κάθε ενός με τους άξονες ανάλυσης που έχουν τεθεί. Η περίπτωση της αποστασίας της Κρήτης υπό τον Καρύκη είναι μία από τις σαφέστερες, καθώς η κεφαλή του κινήματος δεν είχε σχέση με το νησί, δεν υπάρχουν μαρτυρίες δυσαρέσκειας για τη φορολόγηση και η μοναδική εμπλοκή των Κρητών συνίσταται στη δολοφονία του στασιαστή και την παράδοση του νησιού στον Ιωάννη Δούκα. Πιο σύνθετη εμφανίζεται η αυτονομιστική της Κύπρου υπό τον Ραψομάτη, επίσης ξένο προς το νησί, καθώς διαπιστώνεται ότι: α) υπήρχε φορολογική καταπίεση, β) η στάση δεν

151. Ο ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Κινήματα*, 302, προχωρά στον χρονικό προσδιορισμό της ηγεσίας του Λέοντος Γαβαλά επί Αλεξίου Γ', βασιζόμενος στην υπόθεση του Χ. Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ένσωμάτωσή της Δωδεκανήσου* (1948), Αθήνα 1972, 256-257. Βλ. και CHEYNET, *Pouvoir*, 150-151.

152. *Nicephori Blemmydae autobiographia, sive, curriculum vitae, necnon epistula universalior*, εκδ. J. A. MUNITZ, CCSG 13, Leuven 1984, 56, κεφ. 23¹⁻³.

153. Την υπόθεση επιτρέπει το γεγονός ότι ο Χωνιάτης, *Διήγησις*, 639⁷⁶, δεν κατονομάζει τον ηγέτη του νησιού μετά το 1204. Βλ. M. F. HENDY *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Volume 4: Alexius I to Michael VIII, 1081-1261 - Part 2: The Emperors of Nicaea and Their Contemporaries (1204-1261)*, Washington 1999, 648-649.

154. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, *Κινήματα*, 302.

155. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Partitio*, 18. Η πιθανότατα μοναδική αυτονομιστική της Κρήτης απαντά κατά τα έτη 1204-1206, δηλαδή μεταξύ της κατάλυσης του βυζαντινού κράτους και της προσωρινής κατάληψης του νησιού από τους Γενοβέζους. Βλ. TSOUGARAKIS, *Crete*, 89.

κατέρρευσε με την απόβαση του Δούκα, γ) ένα μέρος των υποστηρικτών του Ραψομάτη προσχώρησε σε αυτόν, και δ) καθοριστικής σημασίας υπήρξαν οι φιλοδοξίες του στασιαστή που αξιοποίησε τη δυσανεμία των Κυπρίων. Η αποστασία του νησιού τον επόμενο αιώνα υπήρξε έργο αποκλειστικά του Ισαακίου Δούκα Κομνηνού, ο οποίος απέβλεπε στο στέμμα και χρησιμοποίησε την Κύπρο βραχυπρόθεσμα για να κατοχυρώσει την ασφάλειά του, και μεσοπρόθεσμα για να μπορέσει να διεκδικήσει τον θρόνο υπό καλύτερες συνθήκες. Ακόμα, όμως, και αν δεν είχε εκδηλωθεί αυτή η κίνηση, έναντι της οποίας ο τοπικός πληθυσμός διέκειτο εχθρικά, φαίνεται ότι στα τέλη του 12ου αιώνα δεν συνέτρεχαν οι προϋποθέσεις για αυτονομία της Κύπρου. Στην αυγή του 13ου αιώνα υπήρξαν δύο αποσχίσεις νησιών με καθαρά πολιτικό χαρακτήρα, της Εύβοιας το 1203 και της Ρόδου περί το 1203/1204. Στην περίπτωση της Εύβοιας, ο ισχυρότερος γαιοκτήμονας του κεντρικού μέρους της συνεργάστηκε με τον Λέοντα Σγουρό, την ανερχόμενη δύναμη της περιοχής. Στην απόφαση αυτή δεν τον ακολούθησαν τα δύο άκρα της νήσου, πράγμα που δηλώνει ότι δεν υπήρχε επιθυμία του ευβοϊκού πληθυσμού για διάρρηξη των δεσμών με την πρωτεύουσα. Στην προβληματική περίπτωση της Ρόδου αρκεί να τονιστεί, αφενός, ότι τον 11ο αιώνα οι δεσμοί με την Κωνσταντινούπολη ήταν ισχυροί και, αφετέρου, ότι η αυτονομία της υπό τον διορισμένο διοικητή της ενδέχεται να έγινε τις παραμονές της άλωσης, και όχι νωρίτερα, πράγμα που δείχνει ότι συνιστούσε απάντηση στην έκρυθμη πολιτική κατάσταση της εποχής.

Η σκιαγράφηση των ιδιομορφιών κάθε κινήματος επιτρέπει την τοποθέτηση επί του εν γένει χαρακτήρα των αποστασιών και επί της διαλογικής σχέσης, αν αυτή υπήρξε, μεταξύ των δύο διακριτών φάσεων εκδήλωσής τους. Όπως υποστηρίχθηκε παραπάνω, οι νησιωτικές κοινωνίες κατά την εξεταζόμενη περίοδο, με την πιθανή εξαίρεση της Κύπρου του 11ου αιώνα, δεν διακρίνονταν από αυτονομιστικές τάσεις. Έτσι, η ερμηνεία της *Malamut* για την εκδήλωση της επιθυμίας αυτής σε δύο συναφείς φάσεις, μία πρώτη που απέτυχε λόγω της έλλειψης ισχύος και ερεισμάτων των κεφαλών των κινήματων, και μία δεύτερη που πέτυχε διότι την ηγεσία τους ανέλαβε η ενισχυμένη κατά τον 12ο αιώνα τοπική «αριστοκρατία»¹⁵⁶, θα πρέπει να κριθεί με επιφύλαξη για τρεις λόγους:

156. MALAMUT, *Mer Égée*, 349.

α) η άποψη περί εσωτερικής συνοχής μεταξύ των δύο αποσχιστικών κυμάτων προσκρούει στην αδυναμία εντοπισμού αυτονομιστικών κινήσεων στο ίδιο νησί και στις δύο φάσεις, β) η ειδοποιός διαφορά αποτυχίας ή επιτυχίας των κινημάτων εντοπίζεται σαφώς στο μέτρο της αυτοκρατορικής ισχύος, εφόσον οι αποστασίες του ύστερου 11ου αιώνα τερματίστηκαν λόγω της ανασύστασης του βυζαντινού ναυτικού επί Αλεξίου Α΄, ενώ αυτές των ετών πριν την άλωση πέτυχαν εξαιτίας της βυζαντινής αδυναμίας, όπως αυτή αποκαλύπτεται χαρακτηριστικά στην περίπτωση του Ισαακίου Δούκα Κομνηνού, και γ) η εκτίμηση περί καθοριστικής συσπείρωσης των μαζών γύρω από μία ισχυρή «αριστοκρατία» που υπερασπιζόταν τα τοπικά συμφέροντα δεν θα έπρεπε να γίνει αποδεκτή, αφενός διότι η επιτυχία των κινημάτων δεν φαίνεται να οφείλεται στον λαϊκό παράγοντα και, αφετέρου, επειδή οι αποστασίες της Κύπρου, της Εύβοιας και ενδεχομένως της Ρόδου, συνιστούσαν αποφάσεις των επικεφαλής τους, ενώ η Κρήτη ουδέποτε στασίασε. Εξ αυτών συνάγεται ότι τα νησιά του Αιγαίου και η Κύπρος κατά τη διακυβέρνηση της αυτοκρατορίας από τους Κομνηνούς και τους Αγγέλους δεν επεδίωξαν, πλην συγκεκριμένων περιπτώσεων, την αυτονόμησή τους, φαίνεται, δηλαδή, ότι δεν υπήρξε επιρροή φεουδαρχικών προτύπων και ότι σε μεγάλο βαθμό η παραδοσιακή σχέση εξάρτησης των νησιών από τη Βασιλίδα των πόλεων δεν κλονίστηκε.

ISLANDS AND CENTRAL GOVERNMENT, 1081-1204.
A TRADITIONAL RELATIONSHIP IN CRISIS?

During the twelfth century (1081-1204) the Byzantine Empire faced a series of separatist movements, such as those of Theodore Mangaphas in Asia Minor and of Leo Sgouros in southern Greece. The byzantine islands were no exception to the rule, as Crete, Cyprus, Negroponte and Rhodes seem to have pursued their independence from the central government. The aim of this article is to ascertain which of those revolts actually took place, and then to shed light on their character. Researchers have not drawn a definite conclusion concerning the incentives behind the secessionist movements. Some support that the isles were oppressed by the burdens the government imposed, especially taxation, while others have argued that the islands did not manifest any tangible intention to secede. This paper favours the latter view, claiming that ambitious local magnates sought to take advantage of political instability in order to subdue the islands to their personal authority. However, an effort has been made not to overlook the cases where popular discontent fuelled the reaction against imperial authority.

NICHOLAS N. PATRICIOS

THE DOME IN BYZANTINE CHURCH ARCHITECTURE

Architectural history books distinguish between Roman architecture¹ and Byzantine architecture². It is intended to argue that this does not apply to one common feature, the dome, as there was a continued development in architectural form and symbolism of the dome between the two periods. As David Talbot Rice commented, the most famous of the Byzantine churches, Hagia Sophia in Constantinople, was not the beginning of a new dome tradition in Byzantine architecture but the culmination of the soaring vault architecture of the Roman West but in brick and not concrete³. What did distinguish the Byzantine dome from the Roman was function, its use almost entirely in religious structures, the commemorative and the congregational churches, with a few utility building exceptions, such as in a Byzantine bath or the refectory or kitchen in a monastery⁴. It will also be contended that the shift from the gable roofed basilica type church after the sixth century to the domed type involved a human factor. The argument on typological and symbolic continuity and distinction in function will be presented within

1. For example S. GRUNDMANN (ed.), *The Architecture of Rome*, Stuttgart: Edition Axel Menges, 1998.

2. For example C. MANGO, *Byzantine Architecture*, Milano: Electa Editrice, 1978; IDEM, *Approaches to Byzantine Architecture*, *Murqarnas* 8, K.A.C. Creswell and his Legacy, 1991, 40-44, <http://www.jstor.org/stable/1523151> (accessed September 4, 2017).

3. D. TALBOT RICE (ed.), *The Great Palace of the Byzantine Emperors*. Second Report, Edinburgh: The University Press, 1958, 103.

4. F. REVITHIADOU and K. T. RAPTIS, *Restoration-Consolidation of the Byzantine Bath in Thessaloniki*, Thessaloniki: Hellenic Ministry of Culture and Sports, 2014; Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, Athens 1958.

the context of a most informative historical outline of Byzantine churches provided by Robert Ousterhout⁵. Although the focus here will be on the dome in Byzantine churches it should not be forgotten that the dome was also an architectural feature of Christian baptisteries that began in Italy during the fourth century and spread during the following century⁶. Before proceeding to discuss the dome in Byzantine church architecture it will be important to define Byzantine terminology to ensure clarity of understanding.

DOME TERMINOLOGY

The Byzantine church dome - an astute architectural or art historian could point out two anachronisms. First, the term *Byzantine* was never used in the Eastern Roman Empire itself during the centuries of its existence. The people of the Empire referred to themselves as *Ρωμαῖοι* while the Emperor considered himself as heir of the old Caesars⁷. In historical studies, however, the term *Byzantine* is now well established to refer to the Eastern Roman Empire from the fourth to the fifteenth centuries AD ever since the publication of *Corpus Historiae Byzantinae* by the German historian and humanist Hieronymus Wolf (1516-1580)⁸. Scholars debate the beginning date of the

5. R. OUSTERHOUT, *Churches and Monasteries*, in E. JEFFREYS with J. HALDON and R. CORMACK (eds.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 353-371. See also J. A. HAMILTON, *Byzantine Architecture and Decoration*, 2nd ed., London: B. T. Batsford Ltd., 1934; C. CAVARNOS, *Byzantine Church Architecture*, Belmont MA: The Institute for Byzantine and Modern Greek Studies, 2007.

6. *Encyclopedia Britannica*, s.v. "Baptistry Architecture"; B. FLETCHER. *A History of Architecture*, 19th ed., London: The Butterworth Group, 1987, 285; J. F. BALDOVIN, *The Empire Baptized*, in G. WAINWRIGHT – K. B. WESTERFIELD TUCKER (eds.), *Oxford History of Christian Worship*, Oxford: Oxford University Press, 2006, 84. The baptistry was originally an ordinary rectangular room or chapel, usually with a small apse and the building kept separate. As baptism was seen as a mystic re-experience of death and resurrection of Christ the baptistry was envisaged as the tomb of Christ. Probably the central plan and domical Lateran baptistry in Rome set a precedent for baptisteries.

7. G. OSTROGORSKY, *History of the Byzantine State*, New Jersey: Rutgers University Press, 2002, 28.

8. G. MEZGER, Wolf, Hieronymus, *Allgemeine Deutsche Biographie* 43(1898), 755-757, <https://www.deutsche-biographie.de/gnd100706460.html#adbcontent> (accessed September 4, 2017). – H. G. BECK, *Der Vater der deutschen Byzantinistik: das Leben des Hieronymus Wolf von ihm selbst erzählt* [MBM 29], München 1984.

Byzantine Empire but many would agree on the year AD 330 and the end as 1453⁹. Then, second, the word *dome*, derived from the Latin *domus* and the Italian *duomo* refer to the rounded vault forming the roof of a building or chief part of it. The term was first used in 1513 after the Byzantine Empire no longer existed¹⁰. Furthermore, from 1549 onward, a rounded vault could also be called a *cupola* from the Latin *cuppa*¹¹. Remarkably the authoritative *The Oxford Dictionary of Byzantium* does not have an entry for “cupola.” Architects distinguish between a *dome* and a *cupola* where the dome is a hemispherical vault over a circular or polygonal space compared to a cupola which is a spherical roof placed like an inverted cup over a square, circular or polygonal space¹². Interestingly enough, the author of the only extant Roman text on architecture, Vitruvius, uses the term “vaults”¹³. Then, to complicate matters even more there was no settled usage or established meanings for the hemispherical vault in Byzantine literature itself. Domical structures were variously called ἡμισφαίριον or σφαῖρα¹⁴. A dome could also be called a τροῦλλος as in the *Πάτρια* description of the construction of Hagia Sophia in Constantinople by Justinian¹⁵. Procopius, on the other

9. On the periodization of Byzantine History see, e.g. A.G.C. SAVVIDES – B. HENDRICKX, *Introducing Byzantine History*; Paris 2001, 19-21; cf. N. N. PATRICIOS, *The Sacred Architecture of Byzantium: Art, Liturgy and Symbolism in Early Christian Churches*, London: I. B. Tauris & Co. Ltd., 2014, 1.

10. *Oxford English Dictionary* (hereafter *O.E.D.*), s.v. “Dome.”

11. *O.E.D.*, s.v. “Cupola.”

12. FLETCHER, *A History*, 1532.

13. Vitruvius (Marcus Vitruvius Pollio), *De Architectura*. Trans. by R. SCHOFIELD, London: Penguin Group, 2009, V, X, 3.

14. G. DOWNEY, On Some Post-Classical Greek Architectural Terms, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 77 (1946), 22-34.

15. *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, referred to also by the latin name *Scriptores originum Constantinopolitanarum*, is a collection of short notes and anecdotes about the statues and buildings of the city of Constantinople, compiled around AD 995 and based partly on the *Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί*, a guide composed probably as early as the beginning of the eighth century (on the debated problem of chronology see A. KAZHDAN, *A history of Byzantine Literature 650-850*, Athens 1999, 308-313). See also the edition and translation of the *Parastaseis* by A. CAMERON – J. HERRIN, *Constantinople in the early eighth century: the Parastaseis syntomoi chronikai (introduction, translation, and commentary)*, Leiden: Brill 1984, and the translation of the *Patria* by A. BERGER, *The Patria: Accounts of Medieval Constantinople*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013, 4:6, 11 & 14.

hand, uses the word *θόλος*¹⁶. Whichever of these expressions is used the dome is still defined as: “A vault conversing upwards and inwards towards a single centre, and having as its base a ring of masonry, commonly circular but sometimes elliptical or polygonal, which is usually but not necessarily at a point some height above the floor”¹⁷. In the end to be literally correct about a Byzantine vault one would have to describe it as a large hemispherical vault surmounting, most generally, the central space of an Orthodox Christian church in the Eastern Roman Empire between the sixth and fifteenth centuries AD. To avoid such a cumbersome expression the compact phrase *Byzantine church dome* that depicts a well-recognized and accepted image is adopted here.

DOME TYPOLOGY

D. S. Robertson ably traces the development of the hemispherical vault from the simple semicircular dome of the Romans in the second century BC to the dome supported on an octagonal drum of the Byzantines in the eleventh century AD¹⁸. What is clear is that there was a continued development in the architectural form, structure, and construction methods of domes from the Roman through to the Byzantine period. The form of Roman domes was originally conical but then mainly hemispherical

16. Procopius, *Περὶ Κτισμάτων* (*De aedificiis*), ed. J. HAURY – G. WIRTH, *Procopii Caesariensis opera omnia*, v. 4, Leipzig 1964, 141 [=Procopius, *Buildings*, Ed. & trans. by H. B. DEWING & G. DOWNEY (Loeb Classical Library [hereafter LCL] VII, I, viii, 13 & 14-16.

17. D. S. ROBERTSON, *Greek & Roman Architecture*, Cambridge, MA: Cambridge University Press 1988, 383.

18. ROBERTSON, *Greek and Roman Architecture*, Chapter 15: Roman Construction. Arches, Vaults, and Domes, 231-266. See also J. BARDILL, Vaulting: *Building Materials and Techniques*, in *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* [as in n.5], 340-344; H. J. COWAN, A History of Masonry and Concrete Domes in Building Construction, *Building and Environment* 12 no. 1 (1977), 1-24; E. A. DUMSER, Dome, in M. GAGARIN and E. FANTHAM, *The Oxford Encyclopedia of Ancient Greece and Rome*. 1, New York, NY: Oxford University Press, Inc. 2010, 436-438; R. MARK – A. S. ÇAKMAK – K. HILL – R. DAVIDSON, Structural analysis of Hagia Sophia: a historical perspective, *Transactions on the Built Environment* 4 (1993), 33-46; M. G. MELARAGNO, *An Introduction to Shell Structures: The Art and Science of Vaulting*, New York, NY: Van Nostrand Reinhold, 1991; J. B. WARD-PERKINS, Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture, in D. TALBOT RICE (ed.), *The Great Palace* [as in n. 3], 77-95.

covering a circular or octagonal space that became typical in Roman architecture during the reign of Trajan (r. AD 98 – 117) primarily in *θέρμαι* or bath complexes but also in palaces, mausolea and other edifices (Figure 1). Structurally domes were at first solid but then coffers were introduced to lighten the load. To decrease the weight even further the ribbed dome with infill panels was developed. Roman domes were initially constructed out of wood but this material was eventually replaced by masonry and then from the second century BC a new and revolutionary material, concrete, was used. Methods of building are conjectural but some form of wood centering would have been necessary.

In general Byzantine vaulting initially followed Roman typology but over time developed a number of refinements (Figure 2). A distinguishing feature of the typical Byzantine dome was a hemisphere raised on a drum punctured by windows¹⁹ (Figure 3). Theories on how Byzantine builders could construct domes without centering were presented by Choisy in his work on understanding the geometry, constructions and structural behavior of Byzantine vaulted buildings²⁰. As Roman domes were placed over mainly circular spaces supported by cylindrical walls, sometimes octagonal or segmented, they did not have the problem of resting a dome on an internally square structure. In the few instances they did have the precedent of the corbelled domes of the Etruscans and developed the use of squinch arches across the angles. The Romans also used primitive pendentives but it was left to the Byzantine architects of the sixth century to perfect pendentives – curved triangles between the top of a square section and the circular base of a dome²¹. The *μηχανικοί*²², Anthemius of Tralles

19. OUSTERHOUT, *Churches and Monasteries*, 208.

20. S. HUERTA, *The Geometry and Construction of Byzantine vaults: the fundamental contribution of Auguste Choisy*, August 1, 2010:

http://www.augustechoisy2009.net/pdfs/ponencias/12_Huerta.pdf (accessed September 26, 2017).

21. D. YARWOOD, *The Architecture of Europe: The Ancient Classical and Byzantine World, 3000 BC – AD 1453*. 1, London: B. T. Batsford Ltd, 1992, 97-99; J. G. VANDERPOOL, A Comparison of Byzantine Planning at Constantinople and in Greece, *The Art Bulletin* 18 no. 4 (Dec., 1936), 555.

22. See J. FREELY – A. ÇAKMAK, *Byzantine Monuments of Istanbul*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, 94, for the difference in the status of *μηχανικός*, a man of broad knowledge, and *ἀρχιτέκτων*, a master builder. Also J. WARREN, *Greek Mathematics*

and Isidorus of Miletus, the designers of Hagia Sophia in Constantinople most likely translated the concrete dome of the Pantheon into Byzantine, largely-brick construction²³.

Recent research has shown the influence of the Roman and Byzantine dome extended to the Near East, as well as to the Balkans, Southern Italy, Calabria, and Aquitaine²⁴. A review of the literature and observation reveals that the architectural role of the dome in Byzantine churches was to provide a signature architectural feature but also complexity in appearance. The geometrical forms of Byzantine dome could be hemispherical, pumpkin shape, ribbed, scalloped, or saucer shaped arrayed either singly or with multiple domes arranged symmetrically or asymmetrically. Most often the dome was raised on a drum that could be either short or long in length, cylindrical and later polygonal in form with the octagon as the most favored shape, usually pierced by windows, and often with decorated surfaces. Internally domes could be supported on four columns, or in Greece frequently two columns to the west and two piers to the east, and later on with arches and niches. Then the transition from square bay to circular base was accomplished with squinches at first and then later on with pendentives or integrated pendentive domes. Construction materials could be timber (all of which have disappeared now), brick or stone²⁵.

and the Architects to Justinian, *Art and Archaeology Research Papers*, London: Coach Publishing, December 1976, 2. G. DOWNEY, Byzantine Architects: Their Training and Methods, *Byz.* 18 (1946), 99-118.

23. R. MARK et al., Structural analysis of Hagia Sophia: [as in n. 18], 33.

24. MORVARID MAZHARI MOTLAGH, A Comparison between Sassanid Vaults and those of the Roman and Byzantine Periods, *Iran* 48 (2010), 43-58; S. ČURČIĆ, The Role of Late Byzantine Thessaloniki in Church Architecture in the Balkans, *DOP* 57 (2003), 65-84; C. E. NICKLIES, Builders, Patrons, and Identity: The Domed Basilicas of Sicily and Calabria, *Gesta* 43, 2 (2004), 99-114; R. OUSTERHOUT, An Apologia for Byzantine Architecture, *Gesta* 35, 1 (1996), 21-33, here 21, notes Byzantine prototypes may have influenced the domed churches of Southern Italy and Aquitaine.

25. E. BALDWIN SMITH, *The Dome: A Study in the History of Ideas*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, Chaps. II, III, IV, 10-94; Ch. BOURAS, Twelfth- and Thirteenth-Century Variations of the Single Domed Octagon Plan, *ΔΧΑΕ* 9 (1977-79), 21-34.

DOME SYMBOLISM

Symbolism of the dome shape

The roots of the symbolism of the domical shape as the cosmic house go back in time²⁶. In different parts of the ancient world cultures desired to make permanent their primitive domed shelter as a revered and eternal home of the dead. In Syria and Palestine, for example, the conoid or beehive shape of the ancestral hut was venerated for centuries as a cosmic house (Figure 4). This gave rise to various domical traditions that in the Mediterranean basin took the form of rock-cut and corbelled tholos tombs. The idea of a domical sepulchral house was continued by the Mycenaeans and the Etruscans from whom the Romans derived much of their religious practices and funerary customs. In Hellenistic and then Roman times round and domical *ἡρώα* were erected to the memory of dead heroes and it became customary to construct *aedicula* in cemeteries and funeral gardens for notable persons to shelter their soul. The Hellenistic ideas regarding the *θόλος* and the Roman conception of the dome as a mortuary symbol merged into the image of a celestial covering in the Christian *martyrium* and *ciborium*²⁷.

The Christian preoccupation with life after death led them to attach much significance to the shape of the dome as a sepulchral symbol. When martyrs became to be thought of as the successors of the classical heroes all the cosmic meanings associated with the dome were transferred to Christian imagery. Christian theologians turned to the book of Isaiah to support their view of dome symbolism where they read that God as the builder of the world who “... lives above the circle of the earth ... [who] has stretched out the heavens like a cloth, spread them like a tent ...” (40, 22) and in the question “... what house could you build me.” (66, 1)²⁸. There was, however, no agreement as to the shape of the vaulted chamber or celestial tent which could in fact take various geometrical forms. John of Damascus in his *Exposition on the Orthodox Faith* took Isaiah’s reference to mean

26. SMITH, *The Dome*, 5 ff.

27. SMITH, *The Dome*, 61. The ciborium that functions as a threshold between the human and the divine was defined by the same architectural models used to define the Byzantine church building: J. BOGDANOVIC, *The Framing of Sacred Space: The Canopy and the Byzantine Church*, New York: Oxford University Press, 2017, 264.

28. A. JONES, *The Jerusalem Bible*, New York, NY: Double Day & Co., 1966.

heaven was a hemispherical dome²⁹. Gregory of Nazianzus depicted the vault of the Great Church at Antioch as οὐρανός that “flashes down upon us from above, and it dazzles our eye with the abundant sources of light”³⁰. The 6th century traveler Cosmas Indicopleustes, imagined the universe as a rectangular box with four walls and a vaulted lid representing the “heaven of heavens” and described the sky (οὐρανός) as a θόλος³¹ (Figure 5). He also listed a number of Syrian churchmen who pictured the universe as a domical house. An influential religious teacher, the Antiochian Diodorus of Tarsus, wrote: “Two heavens there are, one visible, the other invisible; one below, the other above: the latter serves as the roof of the universe, the former as the covering of our earth not round or spherical (like the former), but in the form of a tent or arch”³².

The tent metaphor, a four-sided tent pegged down at the corners, would be apparent to a worshipper in a Byzantine church when envisaging four anchored arches supporting a circular dome merged with pendentives. Antecedents of the cosmic tent may have stretched back to Egypt as the

29. John of Damascus, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.. *Expositio Fidei*. Besorgt von P. B. KOTTER O. S. B., Berlin – New York: Walter de Gruyter 1973, 52: ἔτεροι δὲ ἡμισφαίριον τὸν οὐρανὸν ἐφαντάσθησαν ... ἐκ τοῦ λέγειν ... τὸν μακάριον Ἡσαΐαν «ὁ στήσας τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ καμάραν. Trans. by A. C. McGIFFERT, *Library of Nicene and post Nicene Fathers*, Vol. 9, New York: Charles Scribner's sons 1908.

30. Gregory of Nazianzos, *Oratio XVIII – Funebris in patrem, praesente Basilio*, P.G. 35, 1038. Ὅκτὼ μὲν ἰσοπλεύροις εὐθείαις εἰς ἑαυτὸν ἀπαντῶντα, κινόντων δὲ καὶ στοῶν κάλλεσι διωρόφων εἰς ὕψος αἰρόμενον, καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτῶν πλάσμασιν οὐ λειπομένοισι τῆς φύσεως οὐρανῷ δὲ ἄνωθεν καταστράπτοντα, πηγαῖς δὲ φωτὸς πλουσίαις τὰς ὄψεις περιανγάζοντα, ὥσπερ ἀληθῶς φωτὸς οἰκητήριον. Trans. in SMITH, *The Dome*, 31.

31. See, *The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes*, edited with geographical notes by E. O. WINSTEDT, Cambridge, Cambridge University Press, 1909, IV. 8, 130: Οὐρανὸν οὐρανοῦ καλέσας τὸν πρῶτον τὸν καμαροειδῆ, ὃς οὐρανός ἐστι τοῦ στερεώματος, ὡς ἀνώτερος καὶ ὑψηλότερος αὐτοῦ ὑπάρχων ἄνωθεν δὲ ὑψηλότατος ἐλισσόμενος ὡς θόλος λουτροῦ μεγάλης, κάτωθεν πέλιμα ἔχουσα τὴν γῆν, αὐτὸς δὲ τοῖχος καὶ καμάρα ὑπάρχων.

32. Diodoros of Tarsus, in Photius, *Bibliotheca*, cod. 223 (ed. R. HENRY, Paris 1965), 42: δύο μὲν οὐρανοὺς λέγει γεγενῆσθαι, ἓνα μὲν τοῦ ὀρωμένου ἀνώτερον, ὃν καὶ συνυφεστάναι τῇ γῇ, θάτερον δὲ τὸν ὀρώμενον· δύο δὲ ὄντων τὸν μὲν ὀροφῆς ἐπέχειν λόγον, τὸν δὲ ὡς μὲν τὴν γῆν ὀροφῆς ὡσαύτως, ἐδάφους δὲ καὶ βάσεως ὡς τὸν ὑπερέχοντα. Μὴ σφαῖραν δὲ τὸν οὐρανὸν εἶναι, ἀλλὰ σκηνῆς καὶ καμάρας διασφάζειν σχῆμα... Trans. in Smith, *The Dome*, 88. See also M. KOMINKO. *The World of Kosmas: Illustrated Byzantine codices of the Christian Topography*, Cambridge; Cambridge University Press 2013, 43-44.

hieroglyph for “sky” was an image for a tent or canopy ³³. Then the Persians used the term “heaven” for the name of the round awning coverings for their royal tents³⁴. The custom of decorating temporary awnings with heavenly representations was continued in the audience tents of Alexander the Great with its celestial decorations, in those of Achaemenid and Indian rulers, and into the Roman imperial age. Roman emperors, who saw themselves as a divine being and a cosmic ruler, represented a heavenly covering symbolizing the cosmic tent in the vaults of their palace throne rooms and audience halls³⁵ (Figure 6). One of the few Byzantine literary references appears in the twelfth-century short *ἔκφρασις* of the church of Hagia Sophia in Constantinople by Michael of Thessalonica³⁶. He wrote that even though the interior of the church was an immense space with a gold hand-wrought roof it could not compare to the “tent of the heavens”.

The difficulty in finding direct literary references to Byzantine church symbolism is that Byzantine descriptive tradition largely failed to link the appearance of the church with its religious purpose³⁷. Most written works focused on the iconographic program of the ceiling mosaics and hardly on architectural form. One of the few precedents for evoking a church in term of its spiritual function is the description by Eusebius of Caesarea of the congregational church at Tyre that could have served as a model but subsequent writers did not follow through³⁸. In his description Eusebius celebrates the building as an architectural manifestation of the “living temple” and one that closely echoes the Temple in Ezekiel and Josephus. In his *Ecclesiastical History* Eusebius further envisages the architecture of the church as reflecting the structure of the universe as when the Creator built the whole world beneath the sun he formed again “this spiritual image

33. A. GARDINER, Standard Sign List, in *Egyptian Grammar: Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs*. Third Edition, London: Clarendon Press, 1957, N1.

34. K. LEHMANN, The Dome of Heaven, *The Art Bulletin* 27 no. 1 (Mar. 1945), 18.

35. LEHMANN, The Dome of Heaven, 26.

36. Ἀλλὰ τι ταῦτα πρὸς τὰ ἐντὸς μεγέθη καὶ κάλλη τῆς ἀντιτύπου τῶν οὐρανίων σκηνῆς ... : C. MANGO – J. PARKER, A Twelfth-Century Description of St. Sophia, *DOP* 14 (1960), 233-245, at 237.

37. R. MACRIDES – P. MAGDALINO, The architecture of *ἔκφρασις* construction and context of Paul the Silentiary's poem on Hagia Sophia, *BMGS* 12 (1988), 51.

38. MACRIDES – MAGDALINO, The architecture of *ἔκφρασις*, 52.

upon the earth of those vaults beyond the vaults of Heaven”³⁹. The church of Hagia Sophia in Constantinople was depicted by Niketas Choniates in his *Ιστορία* as a “most great and holy of all churches, thou heaven on earth,”⁴⁰ then Romanus, the great sixth century composer of hymns, in the kontakion *On earthquakes and fires* sang of Hagia Sophia as a replica of the dome of heaven⁴¹, and in the fifteenth century Pseudo-Phrantzes in his *Chronicon Maius* wrote that “the beautiful Cathedral of the Heavenly Wisdom, that heaven on earth”⁴². Other symbolic allusions are Paul the Silentiary’s description of Hagia Sophia as Wisdom building herself a house; the church as heaven on earth; comparisons with Solomon and the Temple; and the dome as a vault in which the “wandering eye reaches up to the great circle of heaven itself”⁴³. Prokopius has limited symbolic references and similarly there are restricted allusions apparent in the *Homilies* by Photius on the Pharos church and by Leo VI on the churches built by Anthony Kauleas and Stylianos Zaoutzes⁴⁴. It was not until the eighth century that the Patriarch of Constantinople, St. Germanos, could write: “The church is heaven upon earth, the place where the God of heaven dwells and moves”⁴⁵. Previously in

39. Eusebius *Ecclesiastical History* X, IV, 69: Τοιοῦτος ὁ μέγας νεὼς ὃν καθ’ ὅλης τῆς ὑφ’ ἡλίον οἰκουμένης ὁ μέγας τῶν ὄλων δημιουργὸς λόγος συνεστήσατο, τῶν ἐπέκεινα οὐρανίων ἀψίδων πάλιν καὶ αὐτὸς νοερὰν ταύτην ἐπὶ γῆς εἰκόνα κατεργασάμενος: Eusebius of Caesarea, *The Ecclesiastical History*, v. II, Cambridge Mass. 1964, 443 (trans. by J. E. L. OULTON).

40. Nicetae Choniatae *Historia*, ed. J. L. Van DIETEN [CFHB 25], Berlin:de Gruyter, 1975, 592. Παμμέγιστε ναὲ καὶ θεϊότατε, οὐρανὲ ἐπίγειε. Trans. in H. KÄHLER. *Hagia Sophia*, New York, NY: Frederick A. Praeger Publishers, 1967, 11, 6.

41. P. MAAS – C. A. TRYPANIS, *Sancti Romani Melodi Cantica. Cantica Genuina*, Oxford 1963, 471 ... Ὁ οἶκος αὐτὸς ὁ τῆς ἐκκλησίας / ἐν τοσαύτῃ ἀρετῇ οἰκοδομεῖται, /ὡς τὸν οὐρανὸν μιμεῖσθαι, τὸν θεῖον θρόνον. .

42. Georgios Sphrantzes. *Memorii 1401-1477*, ed. V. GRECU [*Scriptores Byzantini* 5. Bucharest: Academia Republicae Romanicae, 1966], 456. Τὸν δὲ περικαλλῇ καὶ θεῖον ναὸν τῆς Θεοῦ σοφίας, τὸ περιβόητον κειμήλιον, τὸν οὐρανὸν τὸν ἐπίγειον καὶ τὸ ξένον ἄκουσμα. .

43. MACRIDES – MAGDALINO, The architecture of ἔκφρασις, 77.

44. MACRIDES – MAGDALINO, The architecture of ἔκφρασις, 78-79.

45. Germanos, *Ιστορία Ἐκκλησιαστικὴ καὶ Μυστικὴ Θεωρία*, PG 98: 381: Ἐκκλησία ἐστὶν ἐπίγειος οὐρανός, ἐν ᾗ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ἐνοικεῖ καὶ ἐμπεριπατεῖ. Trans. in SMITH, *The Dome*, 93.

the seventh century St. Maximus Confessor had expressed the church as a symbol of heaven⁴⁶.

From now on the church building as a model of heaven on earth began more frequently to be depicted as a material manifestation of immaterial beauty under the influence of Neo-Platonic philosophy⁴⁷. Constantine of Rhodes in his tenth century poem conveys the message that the Holy Apostles church was a divinely-ordered construction with mystical numbers (2, 4, 5, 7, 12 and 48) and geometrically ordered with cubes, domes and the cross “like another star-composed celestial heavenly arc ...” (line 457)⁴⁸. The building was shaped as a cross “for it is the glorious sceptre of Christ ...” (line 465) and the ceiling was meant to evoke a heaven that sparkled with marvelous stars and its own constellations (lines 505-529). Symbolic allusions continued to be made as late as the fifteenth century when Symeon of Thessalonica wrote: “The temple, as the House of God, is the image of the whole world ... (where) ... the sanctuary is the symbol of the higher and supra-celestial spheres ... the vault, the visible heaven ...”⁴⁹.

These testimonies indicate a growing recognition of the symbolic allusion that the Byzantine church was heaven on earth. Perhaps the most extensive evidence for the religious symbolism of church architecture comes from the seventh century Syriac hymn, known as *Another Sogitha*⁵⁰, composed

46. Maximus the Confessor. *Μυσταγωγία*, ed. in C. SOTEROPOULOS, *Ἡ Μυσταγωγία τοῦ Ἁγίου Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ*, Athens, 1978, 204; *Καὶ αὐθις μόνου τοῦ αἰσθητοῦ καθ’ ἑαυτὸν κόσμου τὴν ἀγίαν τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίαν εἶναι σύμβολον ἑφασκεν, ὡς οὐρανὸν μὲν τὸ θεῖον ἱερατεῖον ἔχουσαν, γῆν δὲ τὴν εὐπρέπειαν τοῦ ναοῦ κεκτημένην*. See also J. WILKINSON, Christian Worship in the Byzantine Period, in *Ancient Churches Revealed*, Yoram TSAFIR (ed.), Jerusalem: Israel Exploration Society, 1993, 21.

47. P. A. MICHELIS, Neo-Platonic Philosophy and Byzantine Art, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 11 no. 1 (Sept. 1952), 21-45.

48. Constantine of Rhodes, On Constantinople and the Church of the Holy Apostles, Text. & Trans. by I. VASSIS, in: Liz JAMES, *Constantine of Rhodes: On Constantinople and the Church of the Holy Apostles*, Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2012, 15-85.

49. Symeon of Thessaloniki, *Περὶ τοῦ Θείου Ναοῦ*, P.G. 155: 337-340. Ὁ ναὸς δὲ ὡς οἶκος Θεοῦ ὅλον τὸν κόσμον τυποῖ ... καὶ τὸ ἱερώτατον βῆμα εἰς τύπον τῶν ὑπερουρανίων ἐστὶ καὶ τῶν ὑπεράνω ... καὶ τὰ ὑπεράνω μὲν τοῦ ναοῦ τὸν ὁρόμενον οὐρανὸν: Trans. by Père S. SALAVILLE, *Liturgies Orientales*, Paris 1938, 123.

50. A. GRABAR, Le temoignage d’une hymne syriaque sur l’architecture de la cathedrale d’Edesse au Vie siècle et sur la symbolique de l’edifice, *Cahiers archéologiques* 2 (1947), 59-60.

in praise of the church of Hagia Sophia at Edessa. The church was rebuilt sometime between AD 543 and 554 after serious damage in the great flood of 525 but it was destroyed in 1031⁵¹. It is a significant literary document as it is one of the earliest texts that interpret the symbolism of a precise monument expressed poetically as a cosmic house. The church is presented as an admirable replica of the universe as its smallness should be similar to the vast World. The most remarkable and exalted feature of the church is

*Its ceiling [which is] stretched out like the sky and without columns arched and simple, And it is also decorated with golden mosaic, as the firmament [is] with shining stars. And its lofty dome – behold, it resembles the highest heaven, ... the splendor of its broad arches – they portray the four ends of the earth*⁵².

In the eyes of the poet the four great arches represent the four quarters of the world that contribute to the cosmic symbolism of the church designed by Asaph and Addai for the Bishop Amidonius⁵³. In the poem it is clearly stated: “There is no wood at all in its ceiling, which as if entirely cast from stone” (strophe 10). In the poem the numbers have religious significance, the three facades and the three windows in the apse are “... as the form of the Holy Trinity ...,” the eleven columns of the ambo are “... like the eleven apostles ...,” the five doors into the church are “... like the five virgins ...,” the ten columns that support the altar “... are the ten apostles ...,” and the nine steps of the synthronon portray “... the nine orders of angels.” (strophes 12-19).

Symbolism of interior dome decoration

Besides the symbolism applied to the shape of the dome allegories were also expressed in the interior decoration of the dome. Celestial connotations are first evident in ancient civilizations which were accustomed to associate the curved ceilings of their revered buildings with the sky. Hence the presence of blue ceilings with stars in Egyptian tombs, Babylonian palaces,

51. K. E. McVEY, *The Domed Church as Microcosm: Literary Roots of An Architectural Symbol*, *DOP* 37 (1983), 91.

52. McVEY, *Domed Church*, Text & Trans., II: strophes 5-7.

53. A. DUPONT-SOMMER, *Une Hymne syriaque sur la cathédrale d'Edesse*, *Cahiers archéologiques* 2 (1947), 34.

and decorated coffers in Greek and Roman temples⁵⁴. But in Christian art the approach became more cosmic, the dome as a vision of heaven. At Ravenna, for example, in the dome of the Mausoleum of Galla Placidia a golden cross is set in blue sky studded with golden stars⁵⁵ (Figure 7). There was continuity between antique and Christian monuments in interior dome decoration in that the sky images in the ceilings of the villas, palaces, and baths of antiquity gave way in Christian church iconography to the image of heaven that exceeded ornamental allusion to the sky.

The earliest literary evidence of Roman astronomical ceiling decoration is the famous description of an aviary which Varro gives in his book on agriculture. He describes the aviary as "... a large domed building [θόλος] ..." and implies that it built of wood⁵⁶.

Intrinsecus sub tholo stella lucifer interdiu, noctu hesperus, ita circumeunt ad infimum hemisphaerium ac moventur, ut indicent, quot sint horae. In eodem hemisphaerio medio circum cardinem est orbis ventorum octo, ut Athenis in horologio, quod fecit Cyrrestes;

(Inside, under the dome of the rotunda, the morning-star by day and the evening-star at night circle around near the lower part of the hemisphere, and move in such a manner as to show what the hour is. In the middle of the same hemisphere, running around the axis, is a compass of the eight winds, as in the Horologium at Athens, which was built by the Cyrrestrian).

Varro's θόλος was of wood construction which has led to much scholarly debate on the extent of wooden domes in the ancient world. Another literary reference is the alleged description by the Greek philosopher and teacher Apollonius of Tyana (ca. AD 40 – 120) of a Babylonian hall. He wrote: ...

54. V. HAMMOND, The Dome in European Architecture, in D. STEPHENSON (ed.), *Visions of Heaven: The Dome in European Architecture*, New York, NY: Princeton University Press, 2005, 169.

55. G. BUSTACCHINI, *Ravenna: Mosaics, monuments and environment*, Ravenna: Cartolibreria Salbaroli, N.D., fig. 14.

56. Varro (Marcus Terentius Varro), *Res rustica* [LCL]. Trans. by W. D. HOOPER, III, 1.

φασὶ δὲ καὶ ἀνδρῶν ἐντυχεῖν, οὗ τὸν ὄροφον ἐς θόλου ἀνῆχθαι σχῆμα οὐρανῷ τινι εἰκασμένον, σαπφειρίνη δὲ αὐτὸν κατηρέφθαι λίθῳ—κυανωτάτῃ δὲ ἡ λίθος καὶ οὐρανία ἰδεῖν—καὶ θεῶν ἀγάλματα, οὓς νομίζουσιν, ἴδρυνται ἄνω καὶ χρυσᾷ φαίνεται, καθάπερ ἐξ αἰθέρος

(...they saw a hall, the ceiling of which was constructed in the form of a dome, like the heavens, covered with sapphire stone – this stone being intensely blue and the color of the sky – and in the heights are the images of the gods in whom they believe and they appear golden as if it were from the ether⁵⁷).

Painted reproductions of domes appear in Etruscan rock-cut tombs and Pompeian wall paintings with great importance to Early Christian architecture⁵⁸. The decoration of a blue sky with ornamental stars in the bathing domes of second and first centuries BC in Pompeii continued in early imperial times, in the large stone domes of the Roman *thermae*, such as in the so-called Temple of Mercury in Baiae⁵⁹. But it is Nero's (r. AD 54-68) *Domus Aurea* which marks an important development in both the construction of monumental domes and painted vision of heaven on the ceilings. The revolving wooden cupola of the grand room with its astronomical decorations became the impetus for imperial domes in Roman palace architecture⁶⁰. Nero issued a special decree for a celebration in the theaters and as described by Dio Cassius "the curtains stretched overhead to keep off the sun were of purple and in the center of them was an embroidered figure of Nero driving a chariot, with golden stars gleaming all about him"⁶¹. Then there was, according to Martial, the palatial dining hall of Domitian (r. AD 81-96) in which his guests when they feasted and looked at the canopy overhead appeared that they were in the center of

57. Philostratus, *The Life of Apollonius of Tyana* [LCL]. Trans. by F. C. CONYBEARE, I, XXV.

58. K.A.C. CRESSWELL, *Early Muslim Architecture: Umayyads AD 622-750*, Oxford: Clarendon Press, 1969, I, 42 ff., 83 ff.

59. LEHMANN, *The Dome of Heaven*, 21.

60. SMITH, *The Dome*, 53.

61. Dio Cassius, *Historiae Romanae*, LXIII.6 [LCL]. Trans. by Earnest CARY: *Τά γε μὴν παραπετάσματα τὰ διὰ τοῦ ἀέρος διαταθέντα, ὅπως τὸν ἥλιον ἀπερύκοι, ἀλουργὰ ἦν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἄρμα ἐλαύνων ὁ Νέρων ἐνέστικτο, περίξ δὲ ἀστέρες χρυσοὶ ἐπέλαμπον.*

the cosmos with the emperor depicted as the Lord of the Oecumene, as the Sun God amidst the stars of heaven⁶². Dio Cassius also mentions that in another imperial palace on the Palatine Hill in Rome Septimus Severus “... had caused them (the stars under which he was born) to be painted on the ceilings of the rooms in the palace where he was wont to hold court, so that they were visible to all”⁶³. Perhaps the most famous building as a symbol of heaven was the Pantheon in Rome which derived its name, according to Dio Cassius, “because of its vaulted roof, it resembles the heavens”⁶⁴. Hadrian (r. AD 117–138), who was responsible for building the Pantheon, also had elaborate celestial ceiling decorations in his villa at Tivoli⁶⁵. In a lost ceiling decoration from the Villa of Hadrian the sky with the stars is shown the belt of the zodiac on a vault that is clearly a tent-like canopy⁶⁶. Lehmann notes that the starry dome symbolism most like spread from Syria and Palestine to the Italian mainland converting celestial images such as the gilded rosettes as stars in the Pantheon dome, the vault of the Stabian baths in Rome, the dome in the house of Caecilius in Pompeii and most clearly in the blue mosaic ceiling embedded with golden stars in the vault of the fifth century mausoleum of Galla Placidia in Ravenna⁶⁷.

In some Byzantine dome decorations there is a central circular motif surrounded by radial or concentric patterns and groups of symbolic features⁶⁸. The title *Ὁ Παντοκράτωρ* (*The All Ruler*) has been used to refer

62. Martial (Marcus Valerius Martialis), *Epigrams* [LCL]. Trans. by Walter C.A. KER. II, LIX; VIII, XXXVI.

63. Dio Cassius, *Historiae*, LXXVI, 11, ἐκ τῶν ἀστέρων ὑφ’ ὧν ἐγεγέννητο καὶ γὰρ ἐς τὰς ὁροφὰς αὐτοῦς τῶν οἰκῶν τῶν ἐν τῷ παλατίῳ, ἐν οἷς ἐδίκαζεν, ἐνέγραψεν, ὥστε πᾶσι, πλὴν τοῦ μορίου τοῦ τὴν ὥραν, ὡς φασιν, ἐπισκοπήσαντος ὅτε ἐς τὸ φῶς ἐξήει, ὁρᾶσθαι.

64. Dio Cassius, *Historiae*, LIII 27, Τό τε Πάνθειον ... προσαγορεύεται δὲ οὕτω ... ὡς δὲ ἐγὼ νομίζω, ὅτι θολοειδὲς ὄν τῷ οὐρανῷ προσέοικεν.

65. LEHMANN, *The Dome of Heaven*, 23.

66. LEHMANN, *The Dome of Heaven*, 7.

67. LEHMANN, *The Dome of Heaven*, 21, figs. 58, 59.

68. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 31, 261-299, fig. 736; H. WYBREW, *The Orthodox Liturgy: The Development of the Eucharistic Liturgy in the Byzantine Rite*, Crestwood, NY: St. Vladimir’s Seminary Press, 1990, 30-31; C. CAVARNOS, *Orthodox Iconography*, Belmont, MA: The Institute of Byzantine and Modern Greek Studies, 2007 (Sixth Printing), 24; S.

CURČIĆ, *Divine Light: Constructing the Immaterial in Byzantine Art and Architecture*, in:

to the central dome image⁶⁹ (Figure 8). But this iconic image of Christ as the sole occupant of the central dome appears only in the late ninth and early tenth century but devoid of a reference to Ὁ Παντοκράτωρ. A variety of words are used instead, such as he who oversees the earth, he who is governor of all, or he who is the universal king⁷⁰. So it is important to distinguish between the image of Christ as Ὁ Παντοκράτωρ in dome images that appear surprisingly late and in many late and post-Byzantine dome images, from other icons or images of Christ. There were also cosmological inferences as in Gregory of Nyssa's definition of Ὁ Παντοκράτωρ as "O Thou who bearest and holdest everything together in Thy hand"⁷¹.

The term Ὁ Παντοκράτωρ can be seen in a dome image of Christ in the twelfth century Cappella Palatina at Palermo and the apse image of Christ at Monreale. In Greece the image is first labeled as Ὁ Παντοκράτωρ in the dome fresco of the Ὁμορφη Ἐκκλησία in Attica dated to the last decades of the thirteenth century⁷². Inscribed Παντοκράτορες proliferate in the sixteenth century frescoes on Mount Athos and Meteora, in many Byzantine churches in later centuries until the present day. Literary evidence supports the visual evidence of the late appearance of Christ with the title Ὁ Παντοκράτωρ as sources prior to the fifteenth century do not mention a dome image with this epithet⁷³. In a tenth century homily Photios describes the lavish interior dome decoration of the Pharos church at Constantinople as Christ in the form of a "man-like" image in the midst of a throng of angels⁷⁴. Mesarites in his description of the Church of the Holy Apostles at

B. D. WESCOAT and R. G. OUSTERHOUT (eds.), *Architecture of the Sacred*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 313; G. MACKIE, Symbolism and Purpose in an Early Christian Martyr Chapel: The Case of San Vittore in Ciel d'Oro, Milan, *Gesta* 34 no. 2 (1995), 93, 95.

69. For what the Ὁ Παντοκράτωρ might have meant in Byzantium in the ninth century see C. BARBER, From Transformation to Desire: Art and Worship after Byzantine Iconoclasm, *The Art Bulletin* LXXV, no. 1 (March 1993), 13.

70. J. T. MATTHEWS, The Byzantine Use of the Title Pantocrator, *OCP* 44 no. 2 (1978), 454.

71. Gregory of Nyssa, *De Perfecta Christiani Forma*, P.G. 46, 265; Trans. in Smith, *The Dome*, 100.

72. MATTHEWS, Pantocrator, 455, 447.

73. MATTHEWS, Pantocrator, 454.

74. C. MANGO (ed.), *The Homilies of Photius, Patriarch of Constantinople*, Cambridge, MA: Cambridge University Press, 1958, 186; V. RUGGIERI, *Byzantine Religious Architecture (582-867): Its History and Structural Elements*, Roma: Pont. Institutum Studiorum Orientalium, 162.

Constantinople mentions that its “dome (σφαίρα) shows in picture form the God-Man Christ, leaning and gazing out as though from the rim of heaven, at the point where the dome begins, toward the floor of the Church and everything in it, but not with His whole body or in His whole form”⁷⁵.

The dome should not be seen in isolation as it is part of an iconographic program that reflects the theological dogmas of the Eastern Orthodox Church⁷⁶. Along with Christ Ὁ Παντοκράτωρ the chief dogmas are Jesus as Teacher placed at the entrance to the church and the Theotokos positioned in the sanctuary apse⁷⁷. In a domed church the floor symbolizes earth and the large dome heaven. They are united by the semi-dome of the apse which contains an image of the Theotokos, known as Ἡ Πλατυτέρα, holding the child Jesus and escorted by two archangels. She is the one who unites the upper world of heaven with the lower level of the earth by means of the divine child in her arms. Overall, the symbolism of the Byzantine church in Byzantine literature was either cosmic or theological, the church as a small-scale model of the universe with the association of the dome as the vault of heaven⁷⁸. There was also cosmic symbolism alluded to in the number of doors, windows, and other architectural elements that was inspired by theological concepts such as the trinity of the Godhead.

DOME FUNCTION

After Emperors Constantine and Licinius issued the Edict of Milan in AD 313 Christianity became an officially recognized religion in the Roman Empire⁷⁹. New purpose-built Christian churches could now be erected and some had a dome, an architectural feature previously of Roman θέρμαι and palaces. This meant that the function of domes now expanded from a

75. Nikolaos Mesarites, *Ἐκφρασις* (Description of the Church of the Holy Apostles at Constantinople). Text & Trans. by G. DOWNEY, *Transactions of the American Philosophical Society* 47 pt. 6, 1957, 855-924, XIV, 1, here 901. Αὕτη ἡ σφαίρα ὡς ἐξ οὐρανίας ἀντυγος τῆς ταύτης ἀρχῆς πρὸς τὸ τοῦ ναοῦ ἔδαφος καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ παρακύπτοντα τὸν θεάνθρωπον ἡμῖν εἰκονικῶς ὑποδεικνύει Χριστόν, οὐχ ὁλόσωμον οὐδὲ καθ' ὁλόκληρον.

76. C. KALOKYRIS, *The Essence of Orthodox Iconography*. Trans. by Peter CHAMBERAS, Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1985, 20.

77. CAVARNOS, *Orthodox Iconography*, 23.

78. MANGO – PARKER, *A Twelfth-Century Description of St. Sophia*, 241.

79. M. WHITE L., 2 vols., *The Social Origins of Christian Architecture*, Valley Forge, PA: Trinity Press International, 1997, I, 115.

secular to a religious use. The purpose-built churches that were constructed from the early fourth century onward can be divided into two classes, the commemorative and the congregational. In his book *Martyrium* André Grabar calls the commemorative churches shrines and the congregational as regular churches⁸⁰. He points out that each was a clearly distinct kind of building. Until the fifth century the distinction between an ἐκκλησία and a μαρτύριον was quite clear⁸¹. Whether a 'church', 'palace church,' 'chapel,' or 'cathedral' the building was a place of assembly for Christians who met in the building on a regular basis for worship, that is a congregational church⁸². The *martyrium*, on the other hand, was a commemorative church and was traditionally viewed as a chapel or shrine, built over a martyr's tomb where an annual celebration was held in the martyr's memory.

Prior to the fourth century shrines consisted of reliquary chapels and tombs. After the recognition of Christianity, shrines developed into the commemorative church with the growing popularity of the Cult of the Martyrs. According to Grabar the commemorative church as a *martyrium* or *memorium* is a site which has witnessed the presence of Christ or of the Theotokos (Virgin Mary), or the tomb of a witness to Christ, or a martyr (from the Greek μάρτυς, a witness)⁸³. The *martyrium* was originally a place of a testimony that gradually assumed a meaning of a structure, a church dedicated to a martyr. Grabar's taxonomy of *martyria* or commemorative church consists of the square, rectangular, simple apse, triconch, transept, circular or polygonal, and cruciform plan types⁸⁴ (Figure 9). The source of the square, circular or polygonal, and cross form *martyria* types was pagan funerary architecture. In particular, the square Christian *martyrium*

80. A. GRABAR, *Martyrium: Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*. 2 vols. and atlas, Paris: Collège de France, 1943-1946. Chapter I; Reviewed by eminent scholars R. KRAUTHEIMER, *The Art Bulletin* 35 no. 1, Mar. (1953), 57-61; J. B. WARD-PERKINS, *Memoria, Martyr's Tomb and Martyr's Church*, *J. Theol. Studies* XVII no. 1 (1966), 20-37.

81. W. MAYER – P. ALLEN, *The Churches of Syrian Antioch (300 – 638 CE)*, Leuven-Paris-Walpole MA, 2012, 166-174.

82. J. B. WARD-PERKINS, *Constantine and the Origins of the Christian Basilica*, *Papers of the British School at Rome* 22 (1954), 69-90.

83. R. OUSTERHOUT, *The Temple, the Sepulchre, and the Martyrion of the Savior*, *Gesta* 29 no. 1 (1990), 51. He points out that Early Christian writers limited their definition of *martyrium* to the shrines of martyrs and places of martyrdom.

84. GRABAR, *Martyrium*, 77-94.

was a carry-over of the square mausoleum of pagan antiquity typical of the suburban cemeteries of Rome. It is significant that all these *martyria* types were domed⁸⁵. The most famous *martyrium* was the Holy Sepulchre in Jerusalem built by order of Emperor Constantine as a memorial tomb of Christ⁸⁶. As the Holy Sepulchre was the most revered monument in Christendom it influenced the form of other Christian tombs. One of last memorial rotunda structures of the Roman-Byzantine period is the Mausoleum of Theodoric at Ravenna (c. AD 526)⁸⁷.

The congregational or regular churches Grabar describes as the meeting places for Eucharistic assemblies of Christian congregations. In the fourth century Emperor Constantine began the process of constructing brand new church buildings to provide an architectural setting for the liturgy, the celebration of the Eucharist. There followed in the fourth and fifth centuries the construction of a large number of churches throughout the Roman Empire that displayed a number of architectural forms but more so in the East than the West. For Byzantine congregational churches a number of scholars have proposed a taxonomy⁸⁸. The one adopted here is that of mine as it closely parallels that of André Grabar⁸⁹. I identify the types of congregational churches as the basilica, cruciform, centralized, domed basilica, converted temple, cross-in-square and Athonite. Except for the basilica and converted temple types the remaining five types of congregational churches during the Byzantine era were all domed.

85. SMITH, *The Dome*, Chapter V, Domical Churches: Martyria, 95-131; GRABAR, *Martyrium*, Chapter IV; R. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore, Maryland: Penguin Books, 1965 (Reprinted 1967), 57-58.

86. SMITH, *The Dome*, 106-107; 98-99.

87. FLETCHER, *A History*, 285.

88. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 68-73. H. BUCHWALD, *Form, Style and Meaning in Byzantine Church Architecture*, Ashgate Variorum, 1999, VII, 1-19; R. OUSTERHOUT, Contextualizing the Later Churches of Constantinople: Suggested Methodologies and Examples, *DOP* 54 (2000), 241; M. SAVAGE, Dome Typology in Byzantine Constantinople, *Transactions of the State Hermitage Museum LII, Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th centuries*, St. Petersburg: The State Hermitage Publishers, 2010, 132-147.

89. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 49-64; see also MANGO, *Byzantine Architecture*, 51: The typological classification of early Christian churches was not based on function but architectural form.

The cruciform type of congregational church seemed to be favored in northern Italy as evidenced by the fifth century churches⁹⁰. Three congregational churches of the cruciform type have also been identified in Palestine, those at Gerasa, Salona, and Gaza with domes constructed of timber⁹¹. The multi-domed cruciform plan was employed in the rebuilding by Justinian of the Church of St. John at Ephesus (Figure 10), completed before AD 565, and the late eleventh century Basilica of San Marco in Venice. Recent research has shown that the vaulting in the reconstruction of the Church of St. John at Ephesus under the auspices of Justinian is of great significance because of the sophisticated brick construction in an era where most churches were timber-roofed and that instead of domed bays cut off from each other the vaults tended to unify the spaces⁹². It is significant that Renaissance architects considered the Greek cross church plan of so great importance that Donato Bramante used this form for his AD 1506 design to rebuild St. Peter's in Rome⁹³. The major centralized congregational churches were to be found in Rome, Milan, Ravenna, Constantinople and elsewhere in the vast Byzantine Empire⁹⁴. In the sixth century the dome was fitted to the basilican form to create a new type – the domed basilica. Justinian after building the centralized Church of SS. Sergius and Bacchus, completed before AD 536, and restoring the Church of Hagia Eirene (Figure 11) completed about the same time AD 532 to 537, rebuilt the other more famous domed basilica, the nearby monumental Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία or as it is better known, Hagia Sophia⁹⁵.

90. KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 58.

91. J. W. CROWFOOT, *Early Churches in Palestine*, College Park, Maryland: McGrath Publishing Company, 1971, 85-90.

92. N. KARYDIS, The Vaults of St. John the Theologian at Ephesos: Visualizing Justinian's Church, *Journal of the Society of Architectural Historians* 71, 4 (December, 2012), 525, 548.

93. FLETCHER, *A History*, 869.

94. To mention only fifth and sixth century examples: The octagonal Church of the Theotokos on Mount Garizim; an octagonal church enclosed in a square structure at Pamukkale/Hierapolis; an octagonal church at Philippi; a circular church at Bosra; and a tetraconch church at R'safah/Sergiopolis: KRAUTHEIMER, *Early Christian and Byzantine Architecture*, figs. 47, 51, 74; Ch. BOURAS, *Byzantine & Post-Byzantine Architecture in Greece*, Athens: Melissa Publishing House, 2006, 291; MANGO, *Byzantine Architecture*, fig. 68.

95. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 137-138; FLETCHER, *A History*, 286-293. As G. DOWNEY [The Name of the Church of St Sophia in Constantinople, *The Harvard Theological*

From the ninth century until the end of the Byzantine era the dominant church design was the cross-in-square type, a small structure that had either a single central dome or five domes with a large central dome and four smaller domes over the arms of the cross, such as the Church of the Prophets, Martyrs and Apostles (AD 464-465) at Gerasa (Figure 12), and the *Νέα Ἐκκλησία* built by Emperor Basil I at Constantinople around AD 880⁹⁶. The five domed church became the ideal⁹⁷ (Figure 13). There has been much dispute regarding the origins of the cross-in-square church⁹⁸. In Greek texts it is called *τετρακάμαρον* (literarily “four rooms,” that is, those four vaulted spaces that form the corners of the inscribed square around the central cross shape) and appears late, AD 781⁹⁹. This church type dominates from the

Review 52 no. 1 (Jan. 1959), 37-41] notes different sources at different times gave different forms of the name but in most periods it was commonly called *Ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία*. The name *Σοφία* came into use only at a later time with the name not referring to a saint but to Christ as Wisdom just as in the nearby church of Hagia Eirene the reference is to Christ as Peace. See also A. CAMERON, Procopius and the Church of St. Sophia, *The Harvard Theological Review*, 38 no. 1, Jan. (1965), 161-163; R. J. MAINSTONE, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York: Thames and Hudson, 1988, 132; In paragraph 11 of the *Παραστάσεις Σύντομοι Χρονικαί* it is stated that *ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῇ νῦν ὀνομαζομένη ἁγία Σοφία...* . A. CAMERON – J. HERRIN (eds.), *Constantinople in the early Eighth Century* [as in n. 15], 70-71.

96. W. MACDONALD, *Early Christian & Byzantine Architecture*, New York: George Braziller, 1962, fig 67.

97. The Church of the Holy Apostles in Constantinople, now demolished, was regarded as the ideal five-domed church. Its significance, milieu, and legacy is recounted by M. MULLETT – R. OUSTERHOUT in: The Holy Apostles: Dumbarton Oaks Symposium, *DOP* 70 (2016), 325-326; Scholarly interpretations of an anonymous homily dated to the late ninth- or early tenth-century are discussed by L. JAMES – I. GAVRIL, A Homily with a description of the Church of the Holy Apostles in Constantinople, *Byz.* 83 (2013), 149-160.

98. OUSTERHOUT, *Master Builders*, 16-17, asserts that it evolved from an existing ecclesiastical architecture during the Transitional period and compares this to Cyril Mango's suggestion that it developed in the monastic context in Bithynia surviving example being the early ninth century church of Hagios Stephanos (Fatih Camii or Mosque of the Conqueror) in Trilve and the ruined church of St John at Pelekete.

99. The terms are contemporary. RUGGIERI, *Byzantine Religious Architecture*, 139, notes that in Byzantine texts the term *τετρακάμαρον* was used for the “cross-in-square” a plan type which he believes originated in Bithynia. It should be noted as well that in Byzantine texts the “basilica” type is referred to as *δρομικὸς* which does not translate well into English as it literary means a “road” or “runway” to allude to its longitudinal form. It is

end of the Byzantine period to the modern day with the dome becoming the ubiquitous feature of Byzantine architecture¹⁰⁰ (Figure 14). On Mount Athos and elsewhere the cross-in-square form was adapted to create the so-called Athonite type that is found in the main church, the *καθολικόν*. A recent study has reached the conclusion that in all likelihood the cross-in-square type with the addition of lateral apses (*χωροί*), the so-called ‘Athonite’ church, had been already completely formed in Constantinople or in the area under its influence, before its architectural plan was applied on Mount Athos¹⁰¹.

The city in which all seven types of Byzantine congregational churches are still extant and operational is Thessaloniki in northern Greece. It was the second city, and also as the “co-reigning” or “co-capital” with Constantinople during the Byzantine Empire. The two cities were connected by the Roman built Via Egnatia that extended westward to Dyrrachium on the Adriatic Sea¹⁰². The major basilica church types in Thessaloniki are St. Demetrios (AD 412/3 rebuilt in 1917) and the Theotokos Archeiropoietos (AD 447/8). Churches with multiple polygonal and tall drums with scalloped roof lines are Panagia Chalkeon (AD 1028) and the Holy Apostles (AD 1312-15) each with a cross-in-square type plan and St. Catherine (AD thirteenth century) with a centralized plan. The church with a single dominant polygonal and tall drum is Prophet Elijah (AD 1360) which has a cruciform / Athonite plan type¹⁰³. Hagia Sophia (AD 690-730) is the sole domed basilica church

surprising that the authoritative Liddell and Scott Greek-English Dictionary does not refer to the meaning. In *LBGr* it is translated as “langgestreckt”.

100. RUGGIERI, *Byzantine Religious Architecture*, figs. 48, 114.

101. S. MAMALOUKOS, A Contribution to the Study of the ‘Athonite’ Church Type of Byzantine Architecture, *Zograf* 35 (January, 2011), 39-50; A. TANTSIS, The so-called ‘Athonite’ type of church and two shrines of the Theotokos in Constantinople, *Zograf* 34 (2010), 3-11 also asserts that the alterations carried out in the two most important Theotokos churches in Constantinople, the Blachernae and the Theotokos in Chalkoprateia, with the addition of lateral apses to the buildings, is very likely the source of influence and also the basis for the transference of the concept of lateral apses in Athonite *καθολικά*; P. M. MYLONAS, *Pictorial Dictionary of the Holy Mountain Athos: Atlas of the Twenty Sovereign Monasteries*, Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, 2000.

102. F. O’SULLIVAN, *The Egnatian Way*, Harrisburg, PA: David & Charles, 1972.

103. T. PAPAZOTOS, The Identification of the Church of ‘Profitis Elias’ in Thessaloniki, *DOP* 45 (1991), 121-127.

and has a single hemispherical dome¹⁰⁴. St. George was originally a Roman rotunda (ca. 300 BC) built by Emperor Galerius that was converted into a church around the year 400.

While the spatial concentration of post-Byzantine churches at Meteora¹⁰⁵ are of interest, the Byzantine era churches at Mystras¹⁰⁶ deserve special attention as the reconstructed domed churches combine different ground floor and upper level plans. The Hodegetria (Aphentiko), founded about 1310, is the *καθολικὸν* of one of the oldest monasteries in Mystras. The church is a two-story, five-domed building which has a lower story basilica form with three-aisles and a cross-in-square plan form above. The *καθολικὸν* of Panagia Pantanassa (1428) similarly has a basilica plan on the ground floor and a five-domed cross-in-square style above – a central dome and four small corner domes. Interior decoration of Pantanassa with its classicizing motifs is one of the most complex achievements of fifteenth century Byzantine art¹⁰⁷. The church of St. Demetrios, known as the Metropolis, was built as a three-aisled basilica with barrel vaults around 1291 or 1292 but in the fifteenth century in an attempt to emulate the Hodegetria and Pantanassa the roof was torn off and an upper story with a cross-in-square plan and five domes was added ‘rather ineptly’¹⁰⁸. The fourteenth century *καθολικὸν* Hagia Sophia of monastery of Christos

104. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 188, 193-213. See also S. MOLHO, *Monuments of Thessaloniki*, Thessaloniki: S. Molho, 1968, 47-156; E. MASTROGIANNOPOULOS, *Byzantine Churches of Greece and Cyprus*, Brookline, MA: Holy Cross Orthodox Press, 1984, 78-87; E. KOURKOUTIDOU-NIKOLAΪDOU – A. TOURTA, *Περίπατοι στη Βυζαντινὴ Θεσσαλονίκη*, Athens: Kapon Editions, 1997, 177-181.

105. Theotechni, Sister, *Meteora*. Trans. by K. Koini-Moraitis. Athens: Eptalofos S.A., 1981; MASTROGIANNOPOULOS, *Byzantine Churches*, 62-67; I. POULOS, *The Past in the Present: A Living Heritage Approach – Meteora, Greece*, Ubiquity Press, 2014, 73-87.

106. M. CHATZIDAKIS, *Mystras: The Medieval City and the Castle*, Athens: Ekdotike Athenon S. A., 1981, 25-97; MASTROGIANNOPOULOS, *Byzantine Churches*, 50-61; M. ACHEIMASTOU-POTAMIANOU, *Mystras: Historical and Archaeological Guide*, Athens: Hesperos Editions, 2003, 15-99; S. KALOPISSI-VERTI, *Mistra. A Fortified Late Byzantine Settlement* in: J. ALBANI – E. CHALKIA (eds.), *Heaven and Earth: Cities and Countryside in Byzantine Greece*, Athens: Hellenic Ministry of Culture and Sports, 2013, 224-239.

107. A. MATTIELO, *Visual Antiquarianism in Mystras*, *Mitteilungen des Kunsthistorischen Institutes in Florenz*, 60, 1 (2018), 15.

108. CHATZIDAKIS, *Mystras*, 29.

Zoodote and that of the monastery of Perivleptos on the other hand are simple two-columned cross-in-square churches with a central scalloped dome and a *cloisonné* masonry decorated drum. The church of the Agioi Theodoroi, built between 1290 and 1296, was unique for Mystras with its dome on an octagonal drum. Its restored drum has arched windows with alternate niches.

Mention should be made of three unusual united shrine-regular church complexes. These were built by Emperor Constantine. The first was the original Church of the Nativity complex in Bethlehem that consisted of a colonnaded forecourt, an aisled basilica, and an octagonal rather than round chapel over the cave that according to tradition Jesus was born. The structures were rebuilt by Justinian in AD 529¹⁰⁹. The second was the original complex of the Church of the Holy Sepulchre which similarly consisted of a forecourt, an aisled basilica, but in this case a domed circular structure, known as the *Anastasis*, over the place where Jesus had been crucified and buried at Golgotha¹¹⁰ (Figure 15). The circular chapel with a diameter of 111 feet most likely had a wooden dome originally¹¹¹. Constantine built the Church of the Nativity and the Church of the Holy Sepulchre in Jerusalem at the behest of his mother, Augusta Helena a pilgrim to the Holy Land in AD 326-327 at the grand age of 80. The third shrine-regular church complex is in Rome and consists of a rotunda attached to rectangular basilica church. It was initially planned as Constantine's own mausoleum but in the end was used as a burial tomb for his mother, St. Helena when she died in AD 330¹¹². This complex was originally known as the *Mausoleo di S. Elena* but is presently called the Pignattara Gate from the word *pignatte* (amphora) which were built into the vault to reduce its weight.

DOME ANTHROPICS

An intriguing question has been raised by the distinguished Byzantine scholar Cyril Mango: "... one of the central problems of Byzantine ecclesiastical architecture, namely, why it was that the timber-roofed basilica went

109. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 183-186.

110. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, 183.

111. SMITH, *The Dome*, 16-22.

112. GRUNDMANN, *The Architecture of Rome*, 66.

out of fashion after the sixth century and was replaced by the domed or vaulted building for all types of church, whatever its exact destination.”¹¹³

The anthropic approach, the humanistic dimension, is needed here to answer the question, that is, the role of major individuals, particularly emperors, played in the building of domed churches.

The Roman imperial princess Anicia Juliana, the great-granddaughter of Galla Placidia and a direct descendant of the distinguished family of Emperor Theodosius the Great, was very involved with religious affairs in Constantinople and embellished many churches in the city¹¹⁴. The turning point in her life was due to two great disappointments. The first was when her husband refused the throne of the Eastern Roman Empire following a revolt in AD 512¹¹⁵. The second was when her son did not succeed to the throne when his father-in-law died in AD 518 but instead passed to Justin I, an elderly, probably illiterate soldier of peasant background. Anicia Juliana's antipathy toward Justin increased when he brought to Constantinople his peasant nephew Flavius Peter Sabbatios from the province of Illyria who in time actually ran the empire as co-emperor. All this did not sit well with Anicia Juliana who had profound and undisguised contempt for both men¹¹⁶. She took it upon herself to build the largest church in Constantinople with a novel form in, it would seem, an act of defiance. In AD 524 she selected to rebuild on a grand scale the old church erected by Empress Eudocia, her great-grandmother, and dedicated to St. Polyeuktos in a new form, the domed basilica (Figure 16). When completed in AD 527 the church decoration included a most revealing inscribed epigram. It was discovered in 1960 in the archaeological remains of the church and survives in written form in the *Palatine Anthology* compiled about the year AD 1000¹¹⁷. The first part of the poem is in praise of the Byzantine princess Anicia Juliana and her royal lineage. The second part describes the

113. MANGO, *Approaches to Byzantine Architecture*, 43.

114. *O.D.P.*, s.v. “Anicia Juliana,” “Justinian I,” “Galla Placidia.”

115. FREELY – ÇAKMAK, *Byzantine Monuments of Istanbul*, 75.

116. S. RUNCIMAN, Foreword, in Martin HARRISON, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul*, Austin, TX: University of Texas Press, 1989, 7.

117. *The Greek Anthology: Anthologia Palatina*. Trans. by W. R. PATON, revised by M. A. TUELER [LCL], Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014, 14-15.

rich and splendid church which she erected in honor of St. Polyeuktos and compares her work to that of Constantine and her forebear Theodosius. A revealing line (*AP* 1, 10) is: ἄξιον ἧς γενεῆς καὶ ὑπέρτερον ἦνυσεν ἔργον / εἰν ὀλίγοις ἐτέεσσι, χρόνον δ' ἐβιήσατο μούνη, / καὶ σοφίην παρέλασσε ἀειδομένου Σολομῶνος, / νηδὸν ἀναστήσασα θεηδόχον ("She alone has conquered time and surpassed the wisdom of Solomon, raising a temple to receive God, ..."), which underlined her intention to match Solomon's temple in using cubits as a measurement and for which she spared no expense on the decorations. In the same year the church was completed, AD 527, Justin died and was succeeded by his nephew who took on the name Justinian. There is a record that Justinian visited the newly completed church¹¹⁸. Not to be outdone by the princess he set about rebuilding Hagia Sophia, a basilica type church with a wooden roof built by Rufinus completed in AD 415 by Anicia Juliana's great-uncle Theodosius II, as the largest and grandest church in the whole Empire. He could have rebuilt the church as a traditional basilica on a grand scale like St. Peter's in Rome, or a larger version of the geometrically simple centralized plan of SS. Sergius and Bacchus that he had under construction, yet chose the hybrid domed basilica type. Beginning on 23 February, 532 the new church was dedicated on 27 December, 537, less than six years later¹¹⁹.

Further evidence of Justinian's political rivalry with Anicia Juliana is provided in a recent study with regard to the circumstances surrounding the construction of the church of SS. Sergius and Bacchus in Constantinople¹²⁰. While the first church built by Justinian in Constantinople, SS. Peter and Paul, was a longitudinal basilica completed either in 520 or 521 his next church dedicated to St. Sergius (later St. Bacchus was added) that he built in the mid-520 was of a centralized plan form and is most frequently linked to San Vitale at Ravenna which contains the two famous mosaic panels of

118. HARRISON, *Temple for Byzantium*, 40. See J. BARDILL, A New Temple for Byzantium: Anicia Juliana, King Solomon, and the Gilded Ceiling of the Church of St. Polyeuktos in Constantinople, in W. W. BOWDEN, A. GUTTERIDGE and C. MACHADO (eds.), (*Late Antique Archaeology* 3), *Social and Political Life in Late Antiquity* (Leiden 2006), 339-370.

119. R. J. MAINSTONE, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*, New York, NY: Thames & Hudson, 1988, 185.

120. B. CROKE, Justinian, Theodora, and the Church of Saints Sergius and Bacchus, *DOP* 60 (2006), 25-63.

Justinian and Theodora¹²¹. Interestingly both are centrally planned churches crowned by a dome reflecting the status of Justinian's elevation to the rank of *caesar* in 525. Justinian's impulse and initiative to build the church of St. Sergius must lie in his rivalry with Anicia Juliana¹²².

On completion of Hagia Sophia Justinian's remark that he had surpassed Solomon was most likely aimed at overshadowing Anicia Juliana's legacy. According to a legendary account, the *Narratio de Sancta Sophia* dating from the eighth or ninth century AD, when Justinian entered the completed church of Hagia Sophia he did exclaim: "Glory to God who has thought me worthy to finish this work. Solomon, I have surpassed thee!"¹²³. Scholars have always considered this remark to refer directly to the great tenth century BC temple in Jerusalem built by King Solomon the splendor and glory of which are described in *I Kings* (ch. 6) and *II Chronicles* (chs. 2 to 7). But on careful analysis another explanation points to Justinian's choice of a domed basilica type in the rebuilding of Hagia Sophia. It involves the tendentious relationship between Justinian and Anicia Juliana.

The issue comes back to what was the novel form of the church of St. Polyeuktos. Anicia Juliana found the original church was of the longitudinal basilican form but to create an impressive space she added a dome to increase the internal height of the new building – combining the horizontality of the basilica form with the verticality represented by the dome forms (Figure 17). Her rebuilt church was thus a domed basilica with "columns standing upon sturdy columns support the rays of a golden roof ... pursuing the stars of heaven"¹²⁴. Although there were examples of domed basilicas in western Asia Minor¹²⁵, it is not clear if Anicia Juliana followed any precedent. What she did do was perhaps stimulate Justinian to build an even grander domed basilica and after that the dome became the distinguishing architectural feature of Byzantine congregational churches although not of the domed basilica type. Another factor to consider is that in the forty days from the burning down of

121. S. E. BASSETT, Style and Meaning in the Imperial Panels at San Vitale, *Artibus et Historiae* 29, 7 (2008), 49-57.

122. CROKE, Justinian, Theodora, and the Church of Saints Sergius and Bacchus, 53.

123. FREELY – ÇAKMAK, *Byzantine Monuments of Istanbul*, 84.

124. HARRISON, *Temple for Byzantium*, 40.

125. N. KARYDIS, The Early Byzantine Domes Basilicas of West Asia Minor: An Essay in Graphic Reconstruction, *Late Antique Archaeology* 9 no. 1 (2012), 358.

the second church of Hagia Sophia on January 13, 532 during the Nika Riot to the start of the rebuilding of the third Hagia Sophia on February 23 it seems highly unlikely that either Justinian or Anthemius and Isidorus could arrive at the innovative concept of a domed basilica without a precedent. That precedent more than likely was the church of St. Polyuktos. And yet the domed basilica Church of Hagia Sophia in Constantinople presents a cohesive interior space and unparalleled vision no doubt due to the symmetrical arrangement of the semi-domes flanking the large central dome (Figure 18). In the words of Prokopius this church “... boasts of an ineffable beauty, for it subtly combines its mass with the harmony of its proportions, having neither any excess nor any deficiency ...”¹²⁶. The contrast is with the awkwardness of other domical basilicas such as the nearby Church of Hagia Eirene. Even so it is difficult to surpass the heightened experience presented by the incomparable unified and integral spaces of the central, cruciform, and cross-in-square Byzantine regular church types¹²⁷. And so it was that the introduction of the domed basilica type by Princess Anicia Juliana and Emperor Justinian at Constantinople, between AD 527 and 537, led to the dome becoming the signature architectural feature of the Byzantine church from then on, not in domed basilica types but in cross-in-square church plans throughout the Empire.

Conclusion

There is no exact line that separates the architectural form and structure of Roman and Byzantine domes as there was continual development during these periods. Roman hemispherical domes evolved into the Byzantine semicircular and then domes supported on octagonal drums and in the Near

126. Procopius, *Περὶ Κτισμάτων* [as in n. 16] I, 23 ff. *Θέαμα τοίνυν ἡ ἐκκλησία κεκαλλιστευμένον γεγένηται τῷ τε γὰρ ὄγκῳ κεκόμψευται καὶ τῇ ἁρμονίᾳ τοῦ μέτρου, οὔτε τι ὑπεράγαν οὔτε τι ἐνδεῶς ἔχουσα.*

127. Newly available data reinforces the significance of the church: F. WENZEL, Investigations into the construction and repair history of the Hagia Sophia, *Construction History* 25 (2010), 1-20; B. WESCOAT – R. OUSTERHOUT, *Architecture of the sacred* [as in n. 68], 289; P. NIEWÖHNER – N. TETERIATNIKOV, The South Vestibule of Hagia Sophia at Istanbul: The Ornamental Mosaics and the Private Door of the Patriarchate, *DOP* 68 (2014), 117-156; N. TETERIATNIKOV, The Last Palaiologan Mosaic Program of Hagia: The Dome and Pendentives, *DOP* 69 (2015), 273-296.

East eventually replaced the traditional conical and pyramidal forms. Early domes in the Roman world were of wood that were superseded gradually by brick, stone and concrete as a construction material except in the Near East where the change occurred very late. The Romans sought to lighten the weight of their domes through ribbed construction and placing hollow pots in the dome but it was the Byzantine builders who perfected the pendentive dome form and found ways to eliminate centering.

The Byzantine church is unique in integrating architecture, art, symbolism, and liturgy (Figure 19). The symbolism of the dome is two-fold, first in its shape and second in its interior decoration. For Byzantine Christians the shape of the dome could represent the cosmic tent or the cosmic house. The decoration of the interior the ceiling of the dome that could symbolize the celestial vault or sky, on the other hand, followed more of a development path as theological images replaced the astronomical and astrological symbols that decorated the ceiling in antiquity. From the sixth century onward the Byzantine church dome in both its shape and interior decoration was viewed as an allusion to heaven on earth. The powerful image of Christ as *Ὁ Παντοκράτωρ* in the central dome begins to dominate Byzantine church interiors only from the thirteenth century. But it was not only the dome that was being imbued with symbolism more and more but also the narthex, naos, aisles, holy bema, apse, synthronon, and solea¹²⁸. It is the central vault, however, represented as the “dome of heaven”¹²⁹ that dominates all the metaphorical allusions.

While there was continuity in the form, structure, and symbolism of the Roman and Byzantine dome the function of the dome changed between the two eras from use in secular buildings to religious structures. The Byzantines took over the Roman tradition of domed mausolea when they began building *martyria*, commemorative churches, with varied geometrical forms but each crowned by a dome. Congregational churches of the fourth and fifth centuries were virtually all of the basilica type with domed churches of various geometrical forms appearing only in the sixth century and dominating thereafter. The construction of domed basilica types in the capital Constantinople stimulated the building of domed churches

128. PATRICIOS, *Sacred Architecture*, Chapter 7: 389-404.

129. LEHMANN, *The Dome of Heaven*, 1-27.

throughout the Byzantine Empire from the sixth century onward and in Eastern Orthodox churches after the Fall of Constantinople until the present day. The Byzantine church presents a building with a soaring space that leads to an uplifting sensual experience (Figure 20).

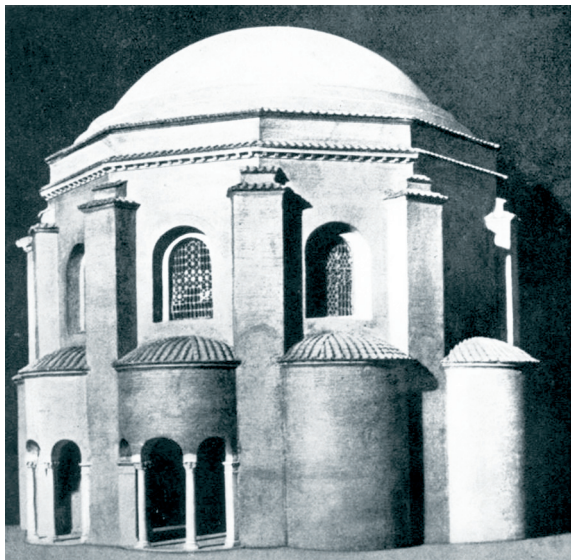

Figure 1. Roman hemispherical dome: Ninfa degli Horti Liciani / Temple of Minerva, Rome, model, AD 320 (W. McDONALD, *Early Christian & Byzantine Architecture*. New York: George Braziller, 1962, fig. 7).

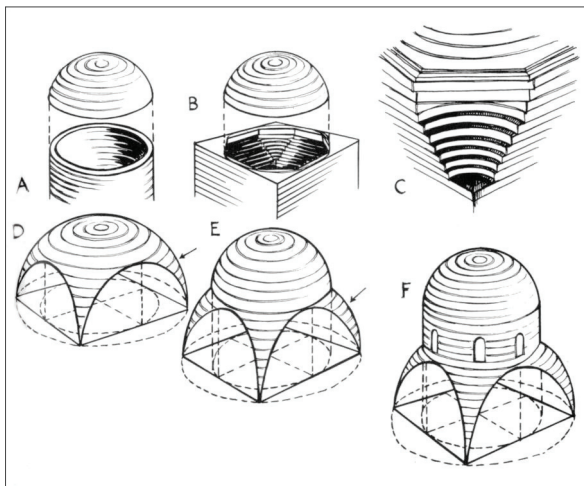

Figure 2. Dome development: Diagrams (after D. YARWOOD, *The Architecture of Europe: The Ancient Classical and Byzantine World, 3000 BC-AD 1453*, London: B. T. Batsford Ltd, 1992, fig. 175). A: Dome over cylinder B: Dome over square with squinches across corners to make an octagon C: Squinch D: Pendentives integral with dome E: Pendentives independent of dome F: Dome raised on a drum.

Figure 3. Byzantine domes and roofs, St. Demetrios (Metropolis), Mystras, rebuilt in early 15th century (photograph by author).

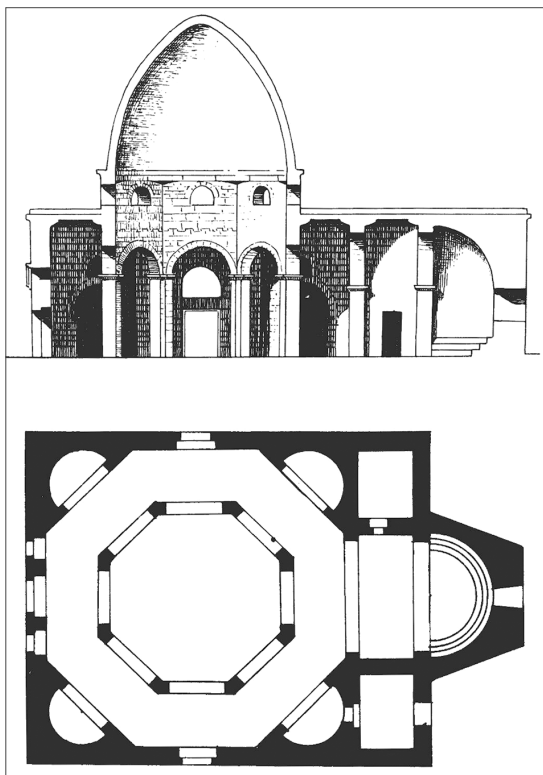

Figure 4. Near East conical dome: St. George Martyrium, Zorah, section & plan, AD 515 (E. Baldwin SMITH, *The Dome: A Study in the History of Ideas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, figs. 50 & 51).

Figure 5. Cosmos as domed (Cosmos Indicopleustes) *Χριστιανική Τοπογραφία* [Christian Topography] (Cod. Sinaiticus Gr. 1185, 65r in E. CHATZITRYPHONOS & S. ĆURČIĆ, *Αρχιτεκτονική ως εικόνα* [Architecture as Icon: Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art] Thessaloniki: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2009, fig. 17).

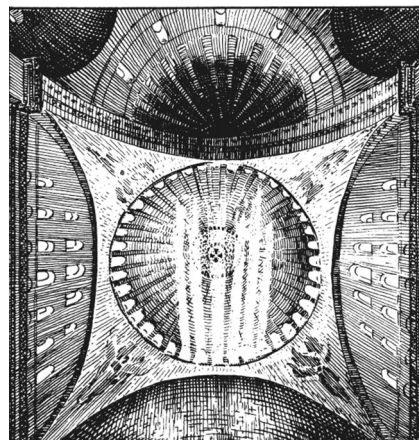

Figure 6. Cosmic tent: A Byzantine Emperor's canopy tent (top) & the Hagia Sophia "tent" (below) (H. GAGATSIU, *Byzantine Wisdom*. Athens: Papatotiriou, 2014, no p #; E. Baldwin SMITH, *The Dome: A Study in the History of Ideas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, fig. 151).

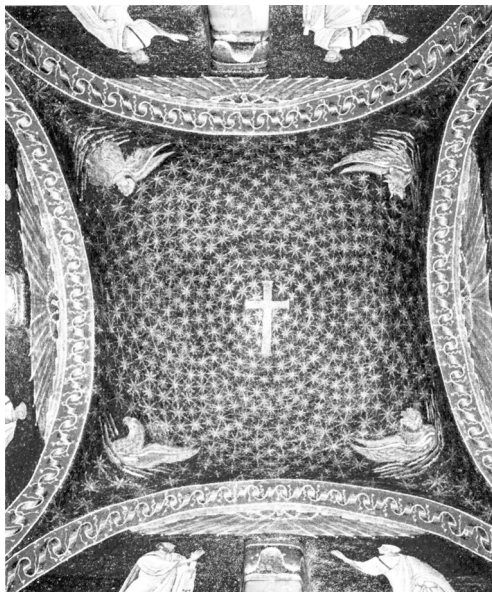

Figure 7. Sky metaphor: The ceiling of the Mausoleum of Galla Placidia, Ravenna. AD 425-30 (A. DRANDAKI et al. eds. *Heaven on Earth: Art of Byzantium from Greek Collections. Catalogue.* Athens: Benaki Museum, 2013, fig. 44).

Figure 8. Byzantine central dome mosaic image: Christ Παντοκράτωρ encircled by twelve prophets, Parekklesion of the Theotokos Pammakaristos [“All-Blessed”], Constantinople, AD 1320 (photograph by author).

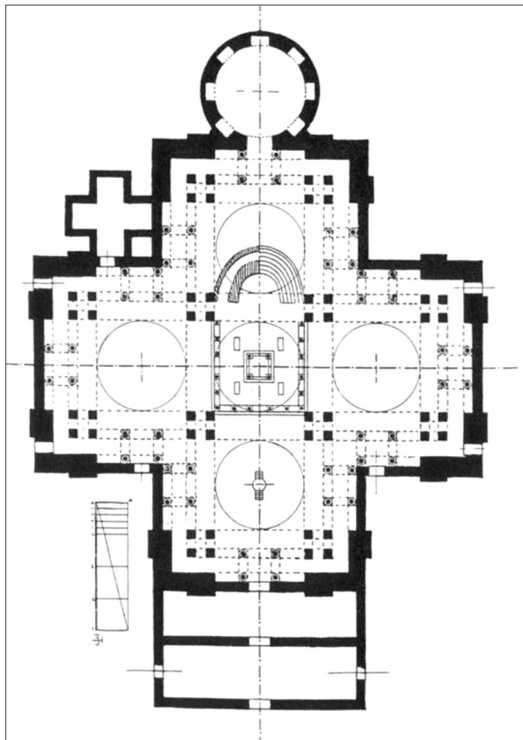

Figure 9. Cruciform martyrium: Church of the Holy Apostles, Constantinople, AD 330-357 / AD 527-565 (reconstructed plan by G. Soteriou in C. MANGO, *Studies on Constantinople*. Aldershot: Variorum, 1993, 12).

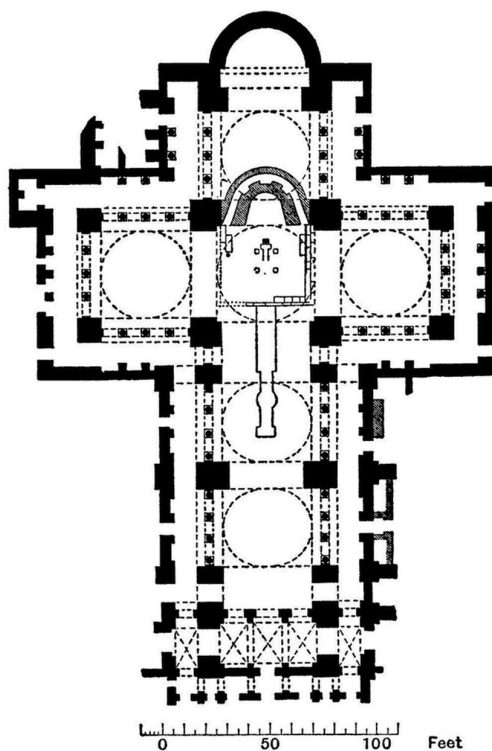

Figure 10. Cruciform regular church type: Church of St. John, Ephesus, model and plan, AD 565 (M. BÜYÜKKOLANCI, *The Life and Monument of St. John*. Selçuk-Izmir: Efes 2000 Foundation, 2001, 44; H. B. DEWING & G. DOWNEY, eds., txt. & trs. *Procopius VII*, Cambridge: Cambridge University Press, 1940, 47).

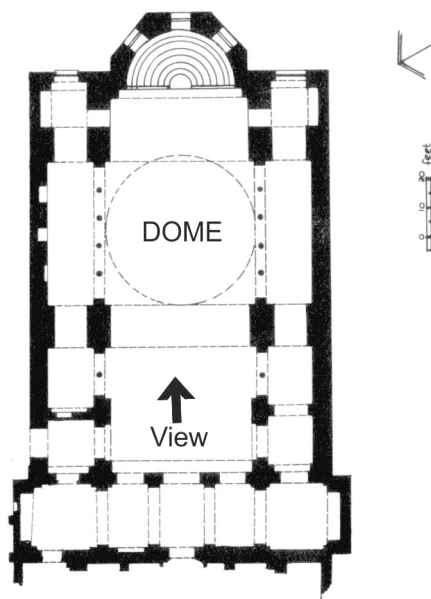

Figure 11. Domed basilica regular church type: Church of Hagia Eirene, Constantinople, AD 537 underwent several rebuildings and substantially repaired in the 8th century (J. FREELY & A. CAKMAK, *Byzantine Monuments of Istanbul*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, pl. 17; after J. WARREN, *Greek Mathematics and the Architects to Justinian*, *Art and Archaeology Research Papers* (London: Coach Publishing, December 1976, 2).

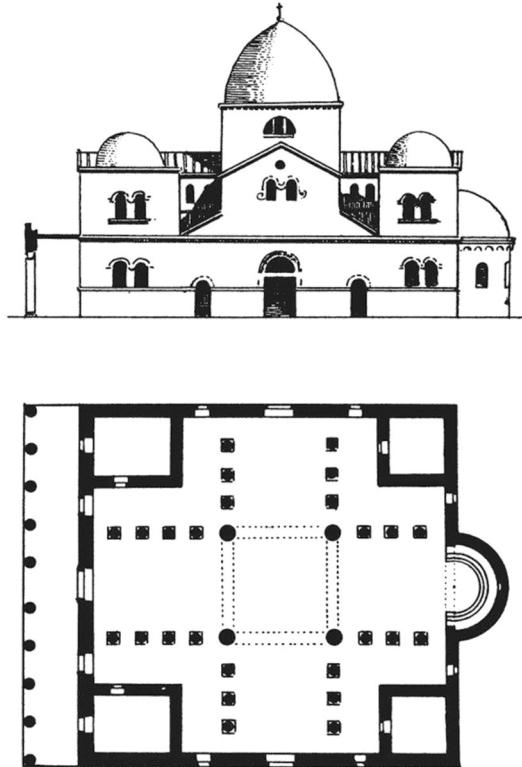

Figure 12. Cross-in-square regular church type: Church of the Prophets, Martyrs & Apostles, Gerasa, elevation and plan, AD 464-5 (E. Baldwin SMITH, *The Dome: A Study in the History of Ideas*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1971, figs 175 & 177).

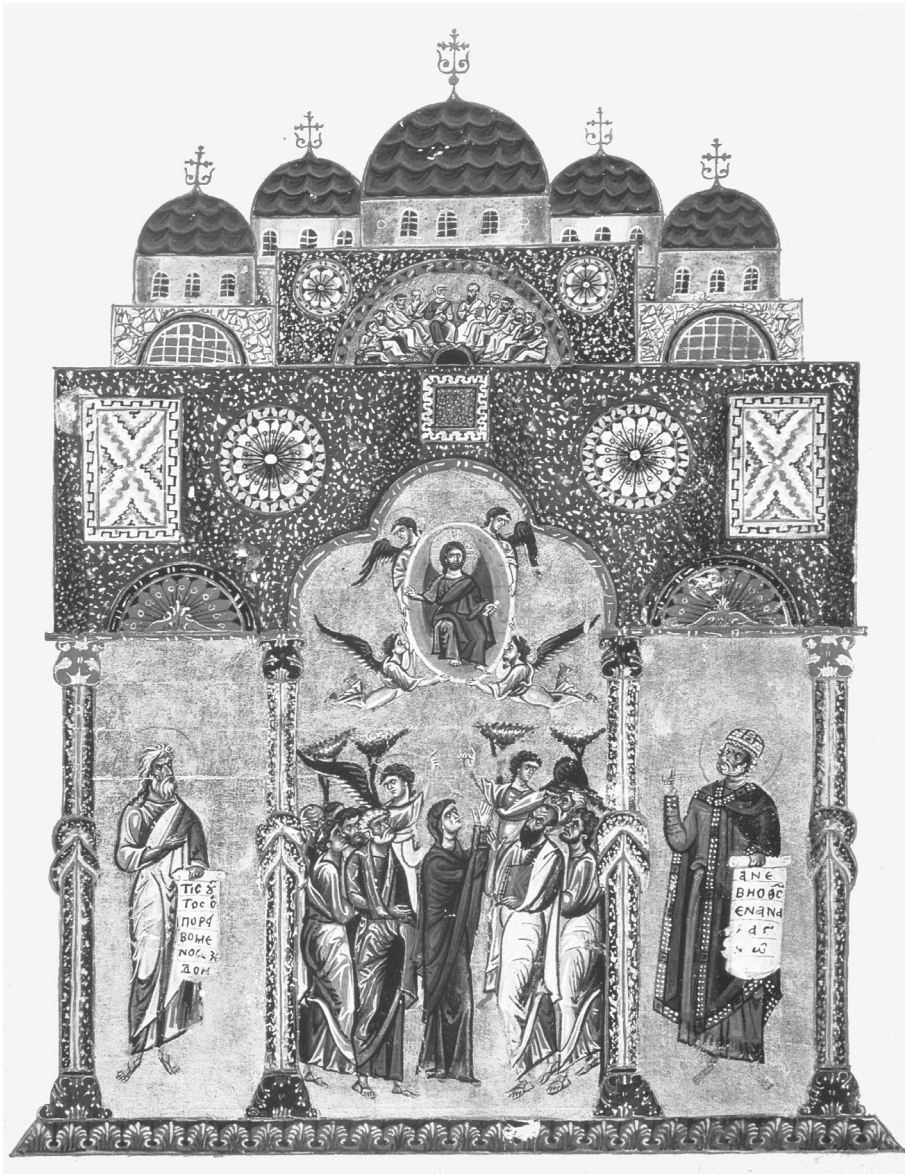

Figure 13. Ideal five-domed Byzantine church: Frontispiece. *Ομιλίες Ιακώβου Κοκκινόβαφου* (Discourses of James Kokkinovafos), AD 1125-1150 (Cod. Gr. 1208, 3b, Paris, Bibliothèque Nationale in G. GALAVARIS, *Ζωγραφική Βυζαντινών χειρογράφων*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2006, fig. 146).

Figure 14. Byzantine dome: *Katholikon* of Nea Moni, Chios, AD 1056, restored in 1890 (N. McGILCHRIST, *Greek Islands*: London: Genius Loci Publications, 2010. 20 volumes, 14: Chios, 60).

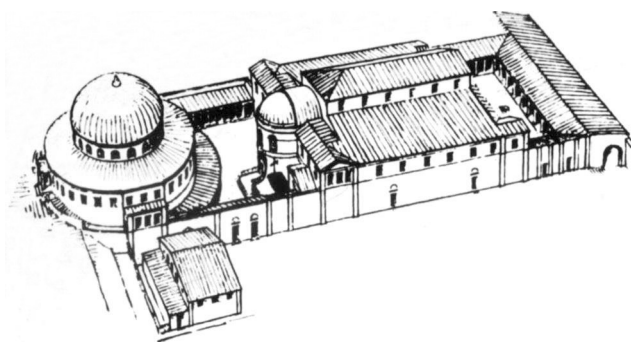

Figure 15. Shrine-regular churches complex: Church of the Holy Sepulcher, Jerusalem, ca. AD 326 (W. McDONALD, *Early Christian & Byzantine Architecture*. New York: George Braziller, 1962, fig. 9).

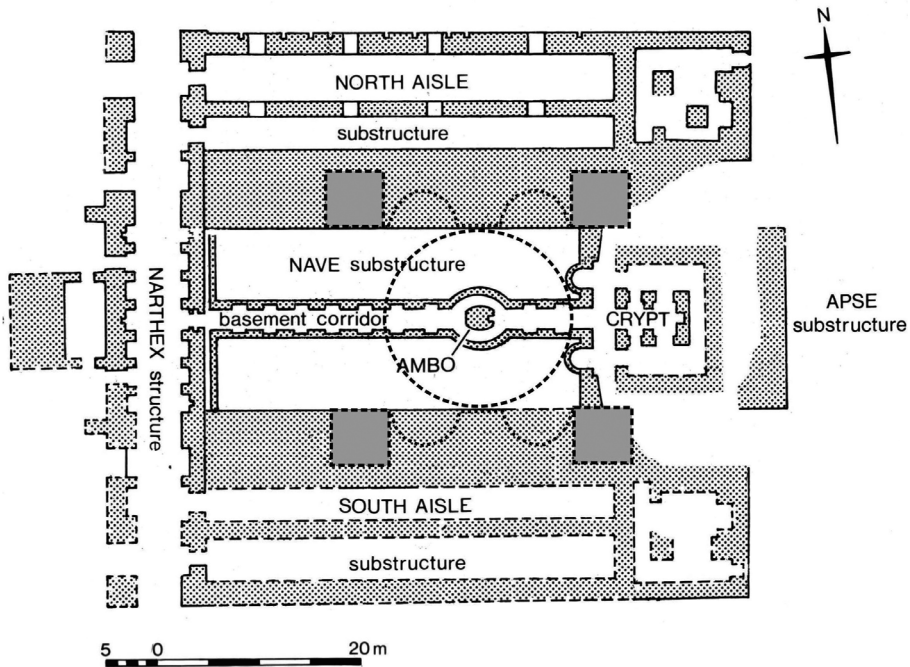

Figure 16. Domed basilica precedent: St. Polyeuktos (after M. HARRISON, *A Temple for Byzantium: The Discovery and Excavation of Anicia Juliana's Palace-Church in Istanbul*. Austin, TX: University of Texas Press, 1989, fig. 48).

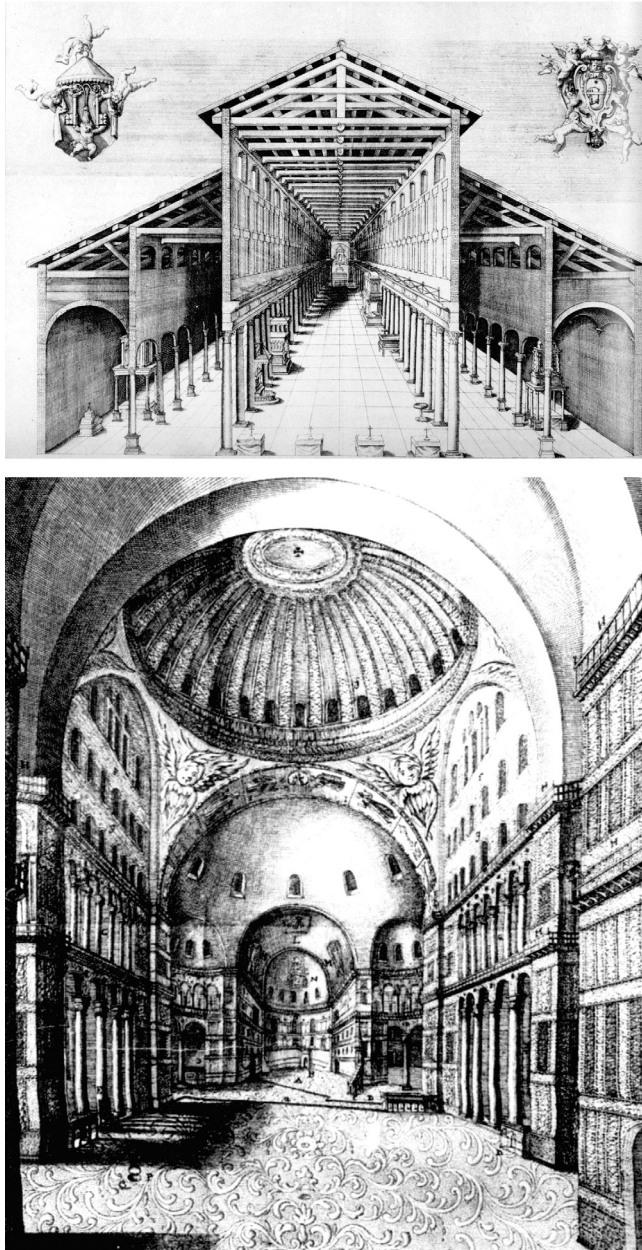

Figure 17. Horizontality vs Verticality: Original St. Peter's, Rome vs Hagia Sophia, Constantinople (R. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church*. London: Thames and Hudson, 1988, figs. 155 & 150).

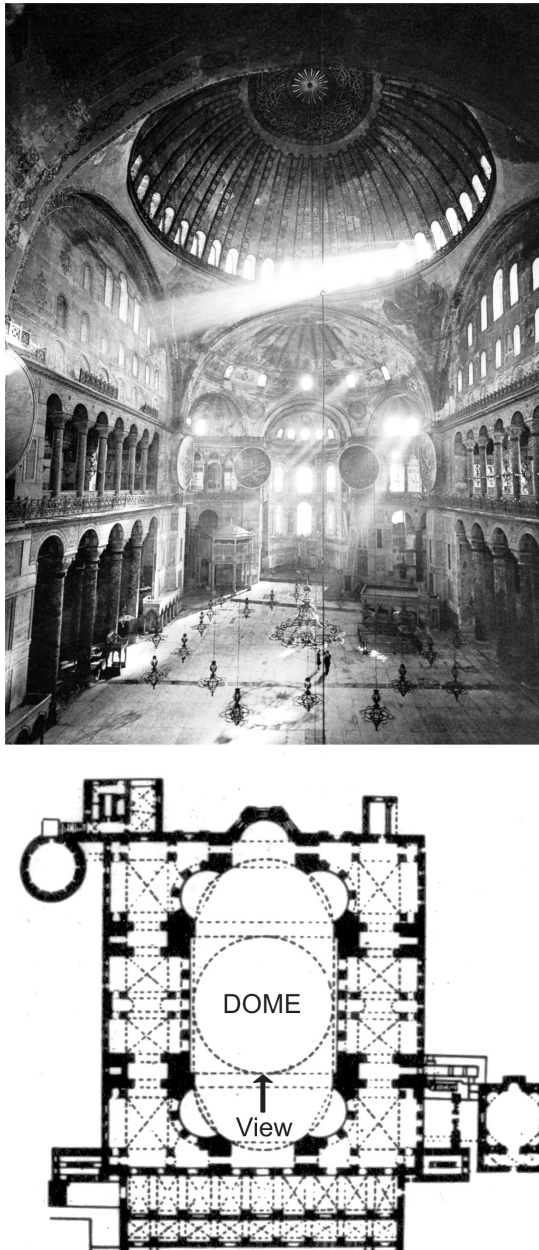

Figure 18. Domed basilica regular church type: Hagia Sophia, Constantinople, AD 563 (A. GRABAR, *The Golden Age of Justinian: From the Death of Theodosius to the Rise of Islam*. Trans. by Stuart Gilbert and James Emmons, New York: Odyssey Press, 1967, fig 4; after J. WARREN, *Greek Mathematics and the Architects to Justinian*, *Art and Archaeology Research Papers* (London: Coach Publishing, December 1976, 7).

Figure 19. Artist's rendition of the fusion of architecture, iconography, and theology. St. Gregory of Nazianzus writing his 'Liturgical Homilies' (Cod. Sinaiticus Gr. 338, fol 4v. Holy Monastery of St. Catherine, Sinai in E. CHATZITRYPHONOS & S. ĆURČIĆ, *Αρχιτεκτονική ως εικόνα* [*Architecture as Icon: Perception and Representation of Architecture in Byzantine Art*] Thessaloniki: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, 2009, fig. 22).

Figure 20. Byzantine church heightened experience: Pareklésion of the Theotokos Pammakaristos [“All-Blessed”], Constantinople (photograph by author).

Ο ΤΡΟΥΛΛΟΣ ΣΤΗΝ BYZANTINH ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο τρούλλος ήταν ένα σημαντικό αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό τόσο στη ρωμαϊκή όσο και στη βυζαντινή περίοδο. Υποστηρίζεται ότι υπήρξε συνεχιζόμενη ανάπτυξη της αρχιτεκτονικής μορφής και του συμβολισμού του τρούλλου μεταξύ των δύο περιόδων, αλλά με επέκταση της τυπολογίας του και σημαντική ενίσχυση του συμβολισμού του στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της βυζαντινής εποχής. Στο ερώτημα τί διακρίνει τον τρούλλο μεταξύ των δύο περιόδων, η απάντηση πρέπει να αναζητηθεί κατά κύριο λόγο στην λειτουργία τους – στην χρήση του τρούλλου στα κοσμικά κτήρια κατά την Ρωμαϊκή περίοδο σε σύγκριση με τα κατά κύριο λόγο θρησκευτικά κτήρια του Βυζαντίου. Ο τρούλλος δεν είναι μόνο ένα σταθερό αρχιτεκτονικό χαρακτηριστικό των βυζαντινών εκκλησιών διαφόρων αρχιτεκτονικών τύπων αλλά συγχρόνως φορτίστηκε με συμβολικά και θεολογικά μηνύματα και θεωρήθηκε ότι συμβολίζει τον ουρανό και τον παράδεισο, ενώ στον εσωτερικό διάκοσμο προσδόθηκε μυστικιστική σημασία.

PRZEMYSŁAW MARCINIAK

OF FALSE PHILOSOPHERS AND INEPT TEACHERS:
THEODORE PRODROMOS' SATIRICAL WRITINGS

(with a translation of the poem *Against the old man with a long beard*)*

Theodore Prodromos, an ingenious 12th century writer, has been referred to as “the Byzantine Lucian”¹. However, this compliment only partially reflects Prodromos’ literary activities, as he authored far more than merely satires, which were only a fraction of his oeuvre². Some of his works were created in connection with his educational undertakings, and this could come in the form of literary exercises for his students (e.g. the *Κατομνομαχία*, *Βίων προῶσις* [*Sale of Lives*], schede)³ or texts meant to advertise and perhaps even defend Prodromos’ teaching methods (e.g. the *Ἀμαθής*, *Φιλοπλάτων*). The poem *Κατὰ μακρογενείου γέροντος* (*Against the old man with a long beard*,

* This text has been written as part of the National Center for Science Project UMO – 2013 /10/E/ HS 2/00170. I am deeply grateful to anonymous reviewers for their remarks and corrections.

1. A. KALDELLIS, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*, Cambridge 2008, 251 and 258.

2. A full list of Prodromos’ works can be found in W. HÖRANDNER (ed.), *Theodoros Prodromos, Historische Gedichte* (WBS 11), Vienna 1974, 37-78. On the comic elements in the 12th century literary production see K. ΧΡΥΣΟΓΕΛΟΣ, *Κωμική Λογοτεχνία και γέλιο τον 12ο αιώνα: η περίπτωση του Κωνσταντίνου Μανασσή*, *ΒυζΣυμ* 26 (2016), mainly 141-144.

3. On the *Κατομνομαχία* see recently P. MARCINIAK – K. WARCABA, *Katomyomachia as a Byzantine version of mock-epic*, in *Middle and Late Byzantine Poetry: Text and Context*, ed. A. RHOBY – N. ZAGKLAS, Turnhout 2018, 97-110; on the *Sale of Lives* (*Βίων προῶσις*), P. MARCINIAK, *Theodore Prodromos’ Bion Prasis – a Reappraisal*, *GRBS* 53.1 (2013), 219-231; on Prodromic schede see P. A. AGAPITOS, *New Genres in the Twelfth Century: The Schedourgia of Theodore Prodromos*, *Medioevo Greco* 15 (2015), 1-41.

as it is usually referred to), which is translated in the appendix, belongs to the latter group. It shares its purpose with, and evokes the same literary motifs and traditions as other, hitherto unstudied, works by Prodomos, such as the *Ἀμαθής*, and the *Φιλοπλάτων*. The main focus of this contribution will thus be on two interconnected issues – a competition between *γραμματικοί*, and an ensuing *ὑπόκρισις*, i.e. pretending to be somebody else.

The poem *Against the old man* draws heavily on Lucianic imagery – perhaps most importantly, it should be noted how the self-proclaimed philosopher is contrasted with Menippos, who himself performed the role of “a self-parodic preacher making fun of supernatural attempts to get at the truth”⁴. Menippos, a character from Lucianic texts (vv. 25-26), might forcibly cut both the beard and the lifted eyebrows of the impostor. This imagery serves several purposes simultaneously. To begin with, when taken in tandem with the reference to Thoukritos as the symbol of old age, it roots the text in the Lucianic tradition, and more specifically the tradition of anti-(pseudo)philosophical discourse⁵. Such discourse has a long tradition, and was also popular with the Latin authors of the Imperial age such as Fronto, Gellius, and Apuleius. Additionally, as with Prodomos, the figure of the false philosopher in their writings symbolized a general concern of their age, “a deep concern about the prevalence of teachers who engaged in higher education without displaying any inclinations or qualities relevant for those who should be an intellectual and moral example to their pupils”⁶. Moreover, the reference to Menippos also dictates the tone of the text, which could be read as a “Menippean satire” – as Northrop Frye has noted: “The Menippean satire deals less with people as such than with mental

4. J. C. RELIHAN, Vainglorious Menippus in Lucian’s “Dialogues of the Dead”, *Illinois Classical Studies* 12.1 (1987), 189.

5. On Lucian’s relationship with philosophy and philosophers see M. CASTER, *Lucien et la pensée religieuse de son temps*, Paris, 1937, 9-122; see also G. ANDERSON, *Lucian. Theme and Variation in the Second Sophistic*, Leiden 1976, 113-135; C. P. JONES, *Culture and Society in Lucian*, Cambridge, Mass. 1986, 24-32. In a forthcoming paper, Nikos Zagklas argues that the students of this poem tend to overlook the influence of the epigrammatic tradition on the text, see N. ZAGKLAS, Satire in the Komnenian Period: Poetry, Intellectualism, and the Ancients, in *Byzantine Satire and Parody*, ed. P. MARCINIAK – I. NILSSON (forthcoming).

6. W. KEULEN, Gellius, Apuleius, and Satire on the Intellectual, in *The World of Aulus Gellius*, ed. L. HOLFORD-STREVS – A. VARDI, Oxford 2005, 230.

attitudes”⁷. Thus, Prodnromos’ text becomes a mixture of both social and intellectual satire. It addresses both a real social problem facing his times (a surplus of teachers vying for the attention of potential students)⁸ and also highlights the problem of intellectual frauds, who twist the definitions of wisdom, rhetoric, and philosophy. Prodnromos thus (re)creates a Lucianic world populated by frauds, false prophets and charlatans, which mirrors his own concerns as a twelfth century γραμματικός.

This short work is usually paired with a second verse invective authored by Prodnromos, *Κατὰ φιλοπόρνου γράος* (*Against an old lustful woman*)⁹. While these two texts bear some similarities on the level of diction (e.g. the use of the Lucianic figure of Thoukritos), their purposes appear to be rather different. While the invective against the old hag looks like yet another *réécriture* of the old literary τόποι that can be found in ancient Greek poetry¹⁰, the poem against an old man is a form of Prodnromos’ educational manifesto, in which he both defends his teaching method and attacks the false philosophers and γραμματικοί¹¹. Moreover, while the poem against the old crone is indeed a collection of invectives taken from ancient Greek poetry, comedy and the epigrammatic tradition, the other work is built on a completely different principle. Instead of merely piling up abuses, Prodnromos collects anecdotes and comparisons, and these ultimately serve the purpose of extolling his own knowledge, rather than simply ridiculing the opponent. Therefore, the poem can be surmised to be closer to two other satirical works by Prodnromos: the *Lover of Plato or the leather tanner* (the *Φιλοπλάτων ἢ Σκυτοδέψης*) and the *Uneducated man, or the false grammarian* (the *Ἀμαθὴς ἢ παρὰ ἑαυτῷ γραμματικός*). In the *Φιλοπλάτων*, Prodnromos’ monologue opens with lavish praise of Plato, who seemingly has but one flaw: he was not gifted with attributes of a non-existent tenth Muse

7. N. FRYE, *Anatomy of Criticism: Four Essays*, Princeton 1971, 309.

8. On such competition between teachers in the 11th century see F. BERNARD, *Writing and Reading Byzantine Secular Poetry 1025-1081*, Oxford 2014.

9. On this text see P. MARCINIAK, Prodnromos, Aristophanes and a lustful woman. A Byzantine satire by Theodore Prodnromos, *ByzSlav* 73 (2015), 23-33.

10. See for instance J. HENDERSON, Older Women in Attic Old Comedy, *TAPA* 117 (1987), 105-129.

11. See J. KUCHARSKI - P. MARCINIAK, The Beard and its Philosopher. Theodore Prodnromos on philosophic beards in Byzantium, *BMGS* 41.1 (2017), 9-10.

described as *ἐμπνευσίλογος*¹². This is a *ἅπαξ λεγόμενον*, which can be roughly translated as “the one who is the inspiration for reason/thinking”. This obscure passage might in fact hold the key to the interpretation of this piece – even Plato, *qua* his works, does not have the power to breathe inspiration and knowledge into a person who has just begun to read them (*οὐ μὴν καὶ γνῶσιν ἐμπνέειν ἔλαχες τοῖς ἐκ πρώτης, ὃ φασιν, ἀφετηρίας πελάσασί σου ταῖς βίβλοις*). This is the Prodromos *γραμματικός* speaking – everyone needs proper guidance, and a proper teacher. What follows is a stinging attack on a person who claims to be well-versed in Platonic philosophy but, in fact, knows nothing about it. At the same time, it is also a warning against being misled by a bad teacher: *Εἴτα ἵνα σε, Πλάτων, παραλιπὼν ἐπὶ τὸν ὑβριστὴν σου τῆς βίβλου τράπωμαι, καὶ πρὸς αὐτὸν ἀποτενοῦμαι τὸν λόγον. [...] Οὐ παραπαίεις εὖ μάλα οὐδὲ μελαγχολᾷς, ἀνθρώπων ἀπάντων ταλαιπορώτατος, εἰ παντάπασιν ἀμελετήτως ἔχων μὴ ὅτι γε τῆς κατὰ Πλάτωνα φάναι φιλοσοφίας [...] ἀλλὰ καὶ τῆς κατὰ προσωδίαν αὐτῆς ἀναγνώσεως καὶ οὐδὲ ταύτης τῆς ἐντριβῆς*¹³.

However, the *Φιλοπλάτων* is much richer in sophisticated abuses than the poem *Against the old man*. The self-proclaimed specialist in Plato's philosophy is called the ass of Cumae (*κυμαῖος ὄνος*), rural Praxiteles (lit. Praxiteles from barley, *κρίθινος Πραξιτέλης*), and Mud-Plato (*Πηλοπλάτων*). However, all these invectives are elaborated allusions to fables, Lucianic texts or other literary sources. For example, “rural Praxiteles” alludes both to the famous sculptor and the phrase *κρίθινος Δημοσθένης* (Herm. *Id.* 2.11), the ass of Cumae refers to the proverbial story from Lucian's *The Fisher* (c. 32) wherein the ass pretends to be a lion. The nickname “Mud-Plato” was given to a Greek rhetorician, Alexander of Seleukia (Philostr. *VS* 2.5.1). According to tradition, one of his listeners is supposed to have said that after Alexander's speech, instead of Plato he found *πηλός* (mud).

12. *LBGr*, s.v.: Denken einhauchend.

13. (“So, having left you, Plato, aside, I will turn to this person who offended your book and my speech will be directed to him. [...] Aren't you completely crazy and insane, the most wretched of all people since, as an ignorant, you are obviously not capable of discussing Plato's philosophy [...] but as far as I can see you cannot even read it aloud properly). If not stated otherwise, the translations are my own (ed. T. MIGLIORINI, *Gli scritti satirici in greco letterario di Teodoro Prodromo: Introduzione, edizione, traduzione e commento*, Pisa 2010, 69).

Therefore, the *Φιλοπλάτων* creates the impression that its main purpose is not to denigrate the pseudo-specialist but to rather demonstrate Theodore Prodromos' knowledge and promote him as the true (and better) teacher of Plato's philosophy. Perhaps the list of philosophers mentioned in the *Against the old man* also has a deeper purpose. Not only does it refer to real philosophers who did not need an extravagant beard to be called wise (such as Plato, Aristotle, Empedokles, Pythagoras, and Socrates)¹⁴, it also announces Prodromos' own versatility when it comes to teaching philosophy.

What is even clearer is how Prodromos expresses his programmatic educational statements in the *Ἀμαθής*¹⁵. This work is directed against a (false) *γραμματικός*, who is apparently lacking the necessary basic scholarly competencies required to teach. However, instead of simply hurling invective against the *γραμματικός*, Prodromos delineates what looks to be a part of the *curriculum studiorum*¹⁶. Prodromos' list includes a discussion regarding the definition(s) of grammar (or more precisely, a division between elementary and advanced) and their relationship to both *ἐμπειρία* and *τέχνη*. His arguments go back to Plato and Aristotle (who are both mentioned by Prodromos), but he also alludes to the works of Dionysios the Thrax and

14. It would be tempting to conclude that this list is arranged according to some criteria such as Prodromos' personal preference or the importance of the philosophers mentioned in the poem.

15. Prodromos also reveals both his educational methods and the content of his teaching in other texts, see N. ZAGKLAS, *Theodore Prodromos: The Neglected Poems and Epigrams. Edition, Translation and Commentary*, Vienna 2014, unpublished PhD thesis, 75 and passim.

16. On Byzantine "secondary education" and the content of teaching see S. EFTHYMIADIS, *L'enseignement secondaire à Constantinople pendant les XIe et XIIe siècles: Modèle éducatif pour la Terre d'Otrante au XIIIe siècle*, *Νέα Πώμη* 2 (2005) 259-275; A. MARKOPOULOS, *De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif*, in *Lire et écrire à Byzance*, ed. B. MONDRAIN, Paris 2006, 85-96, and IDEM, *Teachers and Textbooks in Byzantium, Ninth to Eleventh Centuries*, in *Networks of Learning. Perspectives on Scholars in Byzantine East and Latin West, c. 1000-1200*, S. STECKEL et al., Zürich-Münster 2014, 3-15; A. GIANNOULI, *Education and Literary Language in Byzantium*, in *The Language of Byzantine Learned Literature*, ed. M. HINTERBERGER, Turnhout 2014, 52-71. For a brief survey of "higher education" see A. MARKOPOULOS, *In search of 'Higher Education' in Byzantium*, *ZRVI* 50 (2013), 29-44.

Philo of Alexandria¹⁷. Next, he moves on to the issues of etymology, by criticizing a way of teaching it: the self-proclaimed grammarian, arguably following some unmentioned ancient authority, explains the name Xenophon as “the one who was killed in foreign lands”¹⁸. Finally, Prodromos discusses *σύγκρισις* (here exemplified by the comparison between Homer and Hesiod). This is, however, by no means a random list: Prodromos, under the guise of an insult, demonstrates to the listener/reader the whole array of his teachings – this starts from the basics (what is grammar? how should teaching therefore be structured?) to linguistic issues, and finally to a discussion of the poets (what is earlier described as advanced grammar) and more specifically to the *σύγκρισις* being one of the *προγυμνάσματα*. Similar to the *Φιλοπλάτων*, the entire text is an educational manifesto that is designed to display Prodromos’ knowledge and educational programme.

All three texts, albeit different in form, tackle the same topic – education – and all of them also contain an elaborated insult. However, it might be naïve for us to believe that the antagonists: a false philosopher, a self-proclaimed *γραμματικός*, and an incompetent teacher of Plato, might have been real people. Jean François Boissonade, in his edition of the poem *Against the old man*, went as far as to suggest that the name of the false philosopher was Thoukritos¹⁹. While it cannot be excluded that the literary protagonists had some real-life counterparts, or were inspired by real people at the very least, it is equally possible to surmise that they were just figments of Prodromos’ imagination. In the 11th century, some of the invective poems penned by literati and *γραμματικοὶ* provide testimony for what is called *λογικοὶ ἀγῶνες*. These formalised contests were supposed to showcase the skills of both students, and of teachers who hoped to attract pupils²⁰. I argue that the satirical/education texts by Prodromos do not reflect real contests (or any formalised rivalry) between teachers. They are rather imaginary

17. On the ancient definitions of the art of grammar see M. SEPPÄNEN, *Defining the art of grammar: Ancient perceptions of γραμματική and grammatica*, Turku 2014 (unpublished doctoral thesis).

18. On the etymology of the name Xenophon see *Etymologicum Gudianum*, s.v. *Ξενοφῶν*, ὁ ἐν τοῖς ξένοις νήφων, τουτ’ ἔστιν εὐχόμενος ἢ ὁ ἐν τοῖς ξένοις τόποις φονευόμενος. Perhaps Prodromos mocks such a naïve, but popular, explanation.

19. *Anecdota Graeca*, v. 4, ed. J. Fr. BOISSONADE, Paris 1832, 430.

20. BERNARD, *Writing and Reading*, esp. 253-290.

ἀγῶνες, where the opponent is not of importance, and most likely does not exist at all, but rather this is an opportunity to display the author's knowledge and underscore the attractiveness of his teaching programme that needs highlighting. In a highly competitive society, such a presentation of the teacher, his offer and his competences could be construed as more attractive and convincing.

A LIFE AMONGST ΥΠΟΚΡΙΤΑΙ

One of the recurring themes in some of the Prodromic works is ὑπόκρισις, which is understood as 'pretending' and 'mimicry'. These also occur, while not immediately connected to his activities as a teacher, in works such as *Against an old woman*. Similar to Lucian, Prodromos often explores what it means to 'imitate' and 'to lie'. Lucianic preoccupation with mimicry and pretending goes as far as to draw attention to 'the artificiality of his own first-person voice'²¹. In a prose treatise 'On those who blaspheme against Providence on account of poverty', Prodromos explores this topic by describing how certain appearances can be deceitful (PG 133, 1296). He concludes by stating: Ὅρᾳς ὡς ὑποκρίσει ζῶμεν ἄνθρωποι τὰ πολλὰ καὶ πλανώμεθα περὶ τὸν ὄνον τῇ λεοντικῇ καὶ τῇ νυμφικῇ στολῇ περὶ τὴν γαλῆν. [...] οὕτω σκηνὴ βαθεῖα περὶ ἡμᾶς καὶ παίζομεν ἑαυτοὺς καὶ παιζόμεθα²².

This is more than just a worn-out metaphor of life being parallel to a stage²³. Rather, this is a programmatic statement, which Prodromos

21. J. KÖNIG, *Greek Literature in the Roman Empire*, London, 2009, 40.

22. ("See how we people for the most part live in hypocrisy. And we are deceived by the ass disguised as a lion and the weasel disguised as a bride. [...] In this way we are on the big stage and we put on a performance for others and we are played").

23. Such imagery is to be found previously in Epictet's *Ἐγχειρίδιον* 17: Μένησο ὅτι ὑποκριτὴς εἶ δράματος οἶον ἂν θέλῃ ὁ διδάσκαλος. ἂν βραχύ, βραχέος ἂν μακρόν, μακροῦ ἂν πτωχὸν ὑποκρίνασθαι σε θέλῃ, ἵνα καὶ τοῦτον εὐφυνὸς ὑποκρίνηται ἂν χωλόν, ἂν ἄρχοντα, ἂν ιδιώτην. σὸν γὰρ τοῦτ' ἐστι, τὸ δοθὲν πρόσωπον ὑποκρίνασθαι καλῶς. (Remember that you are an actor in a play, which is decided by its producer: if short, [it will be] short; if long, [it will be] long. If he wants you to perform as a beggar, so you perform even that in a skillful manner, as with a cripple, a ruler or a citizen. Because this is what you should do: to perform the role that is given to you well.) In the later period, this imagery was extensively used by Theodore Metochites, see W. PUCHNER, *Greek Theatre Between Antiquity*

consequently develops, especially, but not exclusively, in his writings categorised as satirical.

Prodromos' description of social interactions based on theatrical imagery is also reminiscent of Edwin Goffman's dramaturgical metaphor, which was later adopted and developed by other scholars²⁴. According to this model, social interactions are understood in terms of how people live and behave, akin to actors performing on a stage. These performances (presentations of self) are designed to convince the audience (other people), and to make a specific impression on them²⁵. A successful performance means that the audience is convinced by the actor and does not challenge the presentation. Prodromos, in his works, positions himself as a member of the audience, and questions the social performance of the objects of his attack (whether these are imaginary is irrelevant at this juncture) and seeks to expose their act (in Goffman's model, this would roughly –but not completely– correspond with the role of a “spotter”, a person who has more insightful information about a performance and reveals these insights to the audience). In his writings, Prodromos uses vocabulary and imagery designed to underscore the act of pretending, and to illustrate the attempts being made to convince others of the possession of skills and wisdom that one does not really have.

Prodromos almost obsessively refers to Aesopian fables in his texts, and uses tales which tell the story of dissimulation and pretending to possess certain talents and qualities: the story about a donkey disguised as a lion (Perry no. 188); a weasel turned into a man by Aphrodite (Perry no. 50); a raven cheated by a fox because he believed in the fox's deceitful praises (Perry no. 126). In the *Ἀμαθῆς*, not only does he openly state that the self-proclaimed grammarian “plays/imitates a teacher” (ἐὺ οἷδ' ὅτι,

and Independence. A History of Reinvention from the 3rd Century BC to 1830, Cambridge 2017, 67.

24. E. GOFFMAN, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Edinburgh 1956. For a survey of similar readings of life in theatrical terms see R. TRONSTAD, Could the World become a Stage? Theatricality and Metaphorical Structures, *SubStance* 31.2/3.98/99, 216-224. The application and usefulness of this metaphor was recently criticized, see P. SCHULTE, The World as Stage and Representation: Notes on the Theatrum Mundi Metaphor, in *Metaphors shaping culture and theory*, ed. H. GRABES – A. NÜNNING – S. BAUMBACH, Tübingen 2009, 179-193.

25. GOFFMAN, *The Presentation*, 10: “They [observers] are asked to believe that the character they see actually possesses the attributes he appears to possess [...]”.

τὸν διδάσκαλον ὑποκρίνοιο) but he also reverts to using a theatrical comparison. According to Prodrōmos, even the mimes have to train in order to be able to perform and dance the κόρδαξ. Given the usual disdain for and low status of scenic performers, in addition to the thoroughly negative connotations of the κόρδαξ, this comparison is meant as an obvious insult²⁶. Furthermore, it could be assumed that Prodrōmos, by bringing forth this type of performative analogy, sought to highlight the imitation performed by the γραμματικός. In the *Φιλοπλάτων*, the act of reading and interpreting the writings of Plato by the unqualified teacher is also described as a performance: ἔπειτα τὸ πλατωνικὸν ἀναπτύσσεις βιβλίον καὶ τοῦτο κατὰ κεφαλῆς, νῆ τὸν οὐρανόν, καὶ καθιζάνεις ἐπὶ τοῦ γόνατος καί, τὸν πῆχυν ἐπερείδῃ τῇ παρειᾷ καὶ παντοίως τὸν ἀναγινώσκοντα σχηματίζῃ, οἷς τε ὑποψήλλεις²⁷ τὴν χεῖρα καὶ οἷς τὰ βλέφαρα ξυγχαλᾷς²⁸ [...]²⁹.

This excerpt illustrates how the pseudo-specialist does not actually read – he just assumes the role of somebody who reads by re-creating the bodily posture and movement. Such a bodily performance reaches its extreme in the poem *Against an old lustful woman*, as the piece focuses on describing how the protagonist attempts to conceal her age and her old looks, along with how she plays a young girl when she is no longer able to attract young lovers. She uses makeup in order to deceive spectators and to appear younger³⁰. In other words, the body of the old hag becomes a corporeal performance that is presented to play with potential spectators³¹. However, the machinations of an old woman will still be uncovered, and her efforts to conceal her true age,

26. J. KODER, Kordax und Methe: lasterhaftes Treiben in byzantinischer Zeit, *ZRVI* 50 (2013), 947-948.

27. According to *LSJ* ὑποψήλλω means “to sing”. However, here it is probably meant as murmuring, silently speaking senseless things.

28. Lit. “loosen eyelids”.

29. ed. MIGLIORINI [as in n. 13], 69 (“And then you open the Platonic book and, for heaven’s sake, upside down, and you put it on your lap, you press [your] fists against your cheek and you in every aspect assume the position of someone who is reading: you both murmur with your lips and squint your eyes”).

30. Ὡ γράϊς ὥχρ᾽ ἀ καὶ πλανᾷς ψιμμιθίῳ!

[O, old pale crone, even though you deceive with white lead (v. 26)].

31. On similar corporeal performances in a holy context see S. CONSTANTINOI, *Female corporeal performances. Reading the body in Byzantine passions and lives of holy women*, Uppsala 2005.

as well as her attempts to seduce a younger lover using material means, will fail. As the narrator states proverbially, only someone very stupid would eat dung mixed with honey or would marry a pig covered with gold³², and this statement underscores the fact that external qualities *qua* ornaments which do not correspond to someone's character, age, and education make him or her simply look hilarious. Similarly, Prodromos speaks in the *Philoplaton* about a ruby on a pig, a golden ring worn by a monkey, and a weasel in a purple robe, while in the *Ἀμάραντος*, or *the passions of an old man*, he tells the story of an older philosopher, Stratokles, who marries a young girl and uses extensive makeup and a haircut to hide his age and act as a young groom³³.

However, the most misused prop in these performances is the philosophical beard³⁴. The protagonists of Prodromos' stories refer to it as having the power to transform them into philosophers, teachers, and wise people. In the *Ἀμαθής*, when the false *γραμματικός* puts on a performance, he lets his beard loose (*χαλάσεις μὲν τὴν ὑπὴν*), while in the poem *Against the old man*, the beard plays a central role, as it becomes the most important sign of the old man's wisdom. The act of having it shorn off by Menippos, Lucian's *porte parole* (vv. 21-29) could perhaps be conceived as the act of revealing the truth with the help of satirical, Lucianic, writing. However, what is most interesting would be how the beard defines Stratokles in the *Ἀμάραντος*. Before his transformation into a groom, Stratokles presents himself as a philosopher: *Ταῦτα ὁ μὲν ἔλεγεν ἔθανμάζομεν δὲ ἡμεῖς καὶ ἔμακαρίζομεν καὶ τῷ ὄντι εὐδαίμονα ἐκαλοῦμεν, τῇ τε διδασκαλίᾳ τῶν ὥτων οἷον ἐξαιωρούμενοι δεινότητος γὰρ εἰπεῖν ὁ ἀνὴρ—καὶ τῇ ιδέα πιστεύοντες ἥ τε γὰρ ὑπὴν καθεῖτο μέχρι καὶ ἐπὶ γόνατον καὶ ὁ τράχηλος ἐσιμοῦτο καὶ συνέσπαστο ἢ ὀφρὺς καὶ ἢ ὥχρα περιεπλανᾶτο τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ὅλον εἰπεῖν φιλόσοφον αὐτὸν καὶ τοῖς ἀγνοοῦσι*

32. Ἡ τίς φάγοι μέλιτι συμμιγῇ κόπρον, / Ἡ χρυσοπάστω συζυγῇ δελφακίῳ, / Εἰ μὴ βλαβεῖν τὸν τε νοῦν καὶ τὰς φρένας (vv. 68-70). See also P. MARCINIAK, It is not What It Appears To Be: A Note on Theodore Prodromos' *Against a Lustful Old Woman*, *EOS* 103.1 (2016), 109-116.

33. Recently on the *Amarantos* see E. CULLHED, Theodore Prodromos in the Garden of Epicurus: the *Amarantos*, in *Dialogues and Debates from Late Antiquity to Late Byzantium*, ed. A. CAMERON – N. GAUL, Abingdon 2017, 153-166 (where the performance of Stratokles is also discussed).

34. See J. KUCHARSKI – P. MARCINIAK, The Beard and its Philosopher [as in n. 11], 50-53.

τὸ εἶδος ἐκήρυττεν. Ἀλλ' ἡ χθὲς, ὃ φιλότης, τό τε δρᾶμα ὑφείλετο καὶ περιείλετο τὴν σκηνὴν καὶ τὸ ἀληθὲς ἐξεπόμευσεν³⁵.

The appearance of Stratokles was just a performance designed to convince the audience that he was a philosopher. However, he changed his appearance when his aims were redefined – instead of playing a philosopher in order to impress listeners, he turned himself into a groom: he wore heavy makeup, his beard was cut in a way that was inappropriate for a philosopher. Performing the self does not exclude mutability, and therefore a person's identity is not unchangeable, and could be remade as the person interacts with others – this is exactly what Stratokles does when he reinvents himself to interact with his bride and wedding guests. Amarantos, one of his former students, however, sees this new performance as fundamentally contradictory to the previous one, and consequently he believes that the earlier Stratokles merely impersonated a philosopher/teacher. Nevertheless, Stratokles' new appearance is also described with the help of theatrical imagery (ὄθεν ἡμῖν εὐρεθείη οὗτος ὁ μῖμος), and thus supports the suggestion that this is indeed just a new performance.

Enacting a performance, however, goes beyond corporeal presentation. In the *Sale of Lives* (*Βίων προαίσις*), one of the auctioned characters is Hippocrates, who promises to turn the potential buyer into a successful doctor³⁶. Hippocrates' advice is to recite the titles of his works and as many maxims as possible. This is more than just a re-use of a traditional *τόπος* of an incompetent medic, and Hippocrates' instruction is reminiscent of the superficial knowledge that is displayed by the self-proclaimed grammarian in the *Ἀμαθής*, and the incompetent teacher of Plato in the *Φιλοπλάτων*. The doctor from Kos is not teaching how to be a real doctor but how to *perform* as one.

35. T. MIGLIORINI, Teodoro Prodromo Amaranto, *MEG* 7 (2007), ch. 8, 85. ("He said this, and we admired him, praised him and called him fortunate indeed, and we were all ears when he taught, because the man is a terrific speaker, and we trusted in his appearance. For his beard fell down to his knees and his neck was bent, his eyebrows were drawn together, and ochre was all over his face and, generally speaking, his look indicated that he was a philosopher even to those who did not know him. But yesterday, my dear, unveiled the drama and took away the skene and revealed the truth").

36. Ὅμως μέντοι τοῖσι πολλοῖσι τῶν νῦν ἱητρῶν ἐμφερέα σε ποιέειν οὐ χαλεπὸν ("However, it is not difficult to make you similar to the modern doctors").

Understandably enough, Prodromos embeds the notion of a *ὑπόκρισις* within the theatrical imagery – through bodily movements, makeup, and even props. This theatrical/dramatical connection was more thoroughly explored by Eustathios of Thessalonike in his oration *On simulation* (*Περὶ ὑποκρίσεως*), wherein the contemporary *ὑπόκρισις* was presented as a corrupted offshoot of the ancient dramatical art³⁷. Eustathios discusses various manifestations of this phenomenon, including false friends, politicians, and even wives who pretend to be happy in a marriage (*Γυνὴ γὰρ ὑποκρινομένη τὸ τῆς συζυγίας εὐάρμοστον, οἰστροηλατεῖται εἰς μοιχικόν*, ed. TAFEL 9.19). Bishop's treatment of a *ὑπόκρισις* is both wider and more general than that of Prodromos, as he is more concerned with morality and the moral implications of falsehood, lying and pretence. Prodromos, as stated earlier, is perhaps less troubled by the moral consequences and more so by the immediate effect of a *ὑπόκρισις* on his own well-being.

CONCLUSION

Prodromos seems to be obsessed with people who pretended to be someone else, or to use an anachronistic description, with con-men who had social motivations. As stated earlier, a surplus of literati who sought positions as teachers, or a job in the state administration, or who sought to secure a commission from a wealthy patron in twelfth-century Constantinople, thereby resulted in fierce competition between them. Moreover, it was not only knowledge or innovative methods that counted. Rather, it was likely that the ability to present one's skills –to *perform*– was also a factor. As Emmanuel Bourbouhakis notes, “competition among rhetors in Byzantium was not decided on the basis of texts alone; the brilliance of a speech was a function of the performance it enabled”³⁸. This must have led to situations where less skilled teachers and literati relied more on their performative

37. On this text see a recent paper by B. van den BERG, *The Excellent Man Lies Sometimes: Eustathios of Thessalonike on Good Hypocrisy, Praiseworthy Falsehood, and Rhetorical Plausibility in Ancient Poetry*, *Scandinavian Journal of Byzantine and Modern Greek Studies* 3 (2017), 15-35. On this work see also P. ROILLOS, *Amphoteroglossia. A Poetics of the Twelfth-Century Medieval Greek Novel*, Cambridge–London 2005, 233.

38. E. BOURBOUHAKIS, *Rhetoric and Performance*, in *The Byzantine World*, ed. P. STEPHENSON, London–New York 2008, 175-178.

skills than on their knowledge. Greater importance was attached to external, unimportant symbols and appearances, such as the ‘philosophical beard’, rather than real wisdom and experience.

A closer reading of texts, many of which are concerned with similar issues such as teaching and *ὑπόκρισις*, suggests that Prodrornos, similarly to Lucian, recycled his own motifs, ideas, and imagery by creating new works out of old ones. This multiplying of works on seemingly identical topics should, however, be construed as a conscious literary technique, where similar problems were given varied literary forms. Prodrornos was “the new Lucian”, but this descriptor should be understood as much more than simply a superficial comparison. Rather, what makes the Byzantine author a true successor to the Syrian satirist was the use of similar motifs and imagery to express his own opinions and social fears.

TRANSLATION

Against an old man, who thinks himself wise because of his long beard

- Yow ow ow!³⁹ That bushy beard,
 which that decrepit, putrid old man, Thoukritos⁴⁰,
 lets fall, all the way down to his breast.
 Yow ow ow! That smell, that stench of goat!
 5 Oh, that burden so enormous of the beard!
 How big is its length, its width how big,
 how big, quite simply, all its dimensions.

39. “Yow ow ow” gr. *ιαταταιάξ*; a interjection defined by the ancient and Byzantine lexicographers as expressive of sorrow (*θρηνητικὸν ἐπίρρημα*; Suda s.v.); used in Old Attic Comedy (Aristophanes, *Ἰππῆς* 1); the translation “Yow ow ow” is Jeffrey Henderson’s. Prodrornos used the same word once again in a satirical/comical context in the song of the chorus in the *Κατομνομαχία* (v. 193). I am grateful to Janek Kucharski for his help in preparing the commentary. Some fragments of the translation were used in J. KUCHARSKI – P. MARCINIAK, *The Beard and its Philosopher* [as in n. 11].

40. Thoukritos is a protagonist of the *Dialogi mortuorum*, 16. This dialogue tells the story of a young legacy hunter, Terpsion, who squandered his own means and health striving to inherit the wealth of the nonagenarian Thoukritos, and ultimately died before him; the name Thoukritos is never before associated with such a figure in extant literature; Prodrornos’ protagonist is also very old, and elsewhere he uses the name as a byword for old age, see *Against an old lustful woman* 3.

- That's why you're stooping down, old man.
 And yet you carry this hump and you bend your back⁴¹:
- 10 For that beard is pulling your neck downward,
 As it is big, and of immoderate weight.
 Trim that hair of the upper lip, you wretch,
 depilate your face, you miserable one,
 make use of razors, scissors, naked axes,
- 15 swords, blades, may there even be a saw.
 Liberate your jaw from the burden,
 liberate your neck from the weight.
 You see, how the poor thing bents downward,
 and makes you look like a suppliant,
- 20 begging to be freed from this burden.
 Cut off, you fool, that enormous hair.
 For if you won't hurry to shave it,
 Menippos is close, and you know the dog,
 he carries a well-sharpened shipwright's axe;
- 25 for the sweet Syrian will provide us with it,
 having drawn it from his writing tablets.
 And should the dog come first, woe to you, wretch;
 for he will not only cut off your beard,
 but also with it a part of your eyebrows⁴².
- 30 You're foolishly deluding yourself, old man,
 taking the exuberance of your beard
 to be a sign of philosophy.
 Indeed, the man from Athens, the great one,
 the glory of dialogues⁴³, the theologian,
- 35 the purest reason, nature above nature,
 the son of Ariston, whose name was Plato,

41. See Diodorus. Siculus, *Bibliotheca historica* 2.51 and 2.54 where camels are described.

42. Bushy beard and lifted eyebrows were signs of Lucianic philosophers, cf. *Timon the Misanthrope*, ch. 54 where Thrasyacles the philosopher is characterized as having bushy beard, lifted eyebrows and hair thrown back from his forehead. This entire passage should be probably read as a threat – the false philosopher will be exposed with the help of satire.

43. In the *Φιλοπλάτων* Prodromos credits Plato with the invention of the dialogue.

- and the greatest student of nature, Aristotle,
 the greatest offspring of Stageira⁴⁴, and Empedokles, who played with
 fire⁴⁵,
- 40 and Pythagoras, the Samian by descent,
 and Sokrates, sown by Sophroniskos,
 if they had indeed⁴⁶ let their beards grow down,
 all the way to their ankles,
 and reeked the stench of he-goat,
- 45 and bore resemblance to bearded stars
 –by virtue of the beard and not of the light–,
 would we not call them philosophers, or wise,
 or just, or noble and decent?
 And what if some man, replete with arrogant slanders
- 50 ugly to behold, and even uglier in his way of life,
 stupid, ignorant, another Archibiades,
 of whom Plutarch tells us elsewhere⁴⁷,

44. Migliorini translates “l'estrema fioritura” as he understands this line differently – Aristotle was supposed to be the last famous son of Stageira, which was destroyed by Philipp of Macedonia.

45. According to tradition Empedokles threw himself into Mount Etna (Diogenes Laertius, *Vitae philosophorum* 8.69.5). The word *πάρεργον* may mean offshoot, secondary work. A similar expression is to be found for instance in Euripides, *Helen* 925: *πάρεργον δοῦσα τοῦτο τῆς δόξης* (this addition ... to my fate). Perhaps then this passage should be translated “Empedokles who became an addition to fire”.

46. “If ... indeed” (εἰ μὲν) – following Mangelli’s conjecture (E. MAGNELLI, *Prodromea* (con una nota su Gregorio di Nazianzo), *Medioevo Greco* 10 (2010), 120-21); the MS reads “if they had not” (εἰ μή).

47. “There was a certain Archibiades, nicknamed Laconistes, because in imitation of the Spartans, he let his beard grow to an extravagant size” (*πώγωνά τε καθεμμένος ὑπερφυῖ μεγέθει*), always wore a short cloak, and had a scowl on his face. Phokion was once interrupted in the council, and called upon this man for testimony and support in what he said. But when the man rose up and gave such counsel as was pleasing to the Athenians, Phokion seized him by the beard (*ἄψάμενος αὐτοῦ τῶν γενείων*) and said: “O Archibiades, why then didst thou not shave yourself” (*τί οὖν οὐκ ἀπεκείρω*), Plutarch, *Φωκίων* 10.1 (tr. B. Perrin; Loeb); the point here is that Phokion himself was considered a stern laconophile (more in terms of *mores* than foreign policy) and expected support from an apparently kindred spirit; with his hopes frustrated, he questions the laconizing stance of Archebiades (J. KIRCHNER, *Prosopographia Attica*, 2 vols (Berlin, 1901), 1302; *A Lexikon of Greek Personal Names* II 2, 4) by asking him to shave off the beard he wore in a Spartan fashion; the whole story seems highly anecdotal, and its authenticity has been questioned.

- is blessed with abundance of facial hair?
Should he now be called wise, and even a great wise man?
- 55 And here, all ready is the noble Phokion,
to grab the hairiest with both hands.
If only I were a new Phokion, the general,
an enemy to you, the Archibiades of our times.
If I would grab this accursed thing, old man,
- 60 quickly I'd show your entire chin bare.
But tell me, Thoukritos, five times as old,
already the age of Iapetos and Kronos:
if a runaway slave, one deserving a good whipping, came to you⁴⁸
not knowing even one bit of speech, as the saying has it⁴⁹,
- 65 and yet he would carry the burden of an enormous beard,
what would you think about him? That he is an expert in reasoning
(*logos*)?
– Oh my, what an insolence against wise teachings! –
What a person purchased for one mina could be?
– Oh my, what an insolence against a long beard! –⁵⁰
- 70 It seems to me that you assign philosopher's grace
rather to the flocks of goats
if you're defining reason by the beard:
for it is goats that grow a big beard.
But let us not give reason to the beard,
- 75 nor count goats among philosophers:
Just like among intelligent men no one would be called wise
having put on a himation which reaches to his feet,
or at least girded around the waist⁵¹.

48. Interestingly enough the motif of a runaway slave appears also in the *Βίων προῶσις*.

49. Migliorini, *Gli scritti satirici*, 26 sees this line as an allusion to Aristophanes, *Πλούτος* 17: καὶ ταῦτ' ἀποκρινομένῳ τὸ παράπαν οὐδὲ γρῦ (with scholia). However, the text itself refers to a proverb and the possible source is Zenob. 5.56: Οὐδὲ τὸ Δίῳνος γρῦ (E. LEUTSCH – F. G. SCHNEIDEWIN, *Corpus paroemiographorum Græcorum*, v. 1, Gottingen 1839 (repr. Hildesheim 1965), 142-143.

50. Or perhaps "what an insolence of a long beard".

51. It is rather difficult to make sense of Prodromos' vision of ancient Greek fashion. He seems to refer here to the χιτὼν, which could have been girded around the waist.

As Plato ungirded in yesterday's times
 80 came to the heart of the Academy
 and spoke these words to his students:
 "if Plato gird himself today, and spoke girded,
 he would be no better than of yesterday⁵²;
 for it is not garments that distinguish men of knowledge,
 nor the changing fashions of belts and sandals,
 85 but spirited nature and learning from books,
 and great eloquence in argument and inquiry".
 Thus long beards have nothing to do with judging
 the intellect of both student and teacher.
 My good man, even if the entire philosophy
 90 did indeed hang from your beard,
 you ought to cut it nonetheless,
 so that you would avoid its ugliness;
 since the beauty of limbs comes from due proportion,
 of hands, legs, –simply speaking– the entire body⁵³,
 95 while all contractions and dilations
 bring ugliness, just as vices do,
 so does the dignity of the beard lie in proportion.
 "Moderation is the best thing", as the old saying goes⁵⁴.
 But, my dear beard, do grow even more,
 100 cut your way forward in every direction, in width and in length⁵⁵
 and drag down along with you the back of that decrepit one,
 until you break him down completely.

52. Following the sense suggested by MAGNELLI, *Prodromea*, 122; the source of the anecdote is unknown. Perhaps Prodromos alludes to the Roman custom of wearing an ungirded tunica when a person was at home or resting and thus creating a difference between a working and resting person. However, Plato's philosopher remains a philosopher regardless of what he is wearing (and how).

53. Well-proportioned limbs were one of the most important features, which constituted a Byzantine ideal of physical beauty, see M. HATZAKI, *Beauty and the male body in Byzantium. Perceptions and Representations in Art and Text*, New York, 2009, 8-14.

54. *Μέτρον ἄριστον*. This is a saying attributed, like many others, to Kleoboulos of Lindos.

55. lit: 'grow in width and grow in length'.

ΨΕΥΔΟΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΚΑΙ ΑΔΑΕΙΣ ΔΑΣΚΑΛΟΙ:
ΤΑ ΣΑΤΙΡΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΠΡΟΔΡΟΜΟΥ

Ορισμένα από τα σατιρικά κείμενα του Θεοδώρου Προδρόμου (όπως ο *Φιλοπλάτων*, ο *Αμαθής*, ή το ποίημα *κατά μακρογενείου γέροντος*) μπορούν να θεωρηθούν ως οι διδακτικές του προγραμματικές δηλώσεις. Επιπλέον δείχνουν πώς αντιλαμβανόταν ο Πρόδρομος την «υπόκρισιν», να προσποιείται δηλαδή κάποιος ότι είναι ένας άλλος.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΣΟΛΩΜΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΗΧΟΥ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΝΤΑΚΟΥΖΗΝΟΥ*

Στόχος του άρθρου είναι ο εντοπισμός και η ερμηνεία του ήχου στο ιστοριογραφικό έργο του Καντακουζηνού, το οποίο πραγματεύεται την περίοδο 1326 έως 1356 και συνιστά τον υποκειμενικό απολογισμό μιας συγκρουσιακής εποχής. Σε πρώτο επίπεδο, ο ήχος θα ερευνηθεί στο συγκεκριμένο κείμενο υπό την λεξιλογική οπτική και σε δεύτερο επίπεδο κοινωνιολογικά, σε συνδυασμό με τις προθέσεις του αφηγητή¹.

* Το συγκεκριμένο άρθρο προήλθε από ανακοίνωση της συγγραφώς στη Β' [Θ'] Συνάντηση Ελλήνων Βυζαντινολόγων, Πάτρα 13-15 Δεκεμβρίου 2017, με τον τίτλο «*Ηχητικές επισημάνσεις στην Ιστορία του Καντακουζηνού*». Επίσης, αποτέλεσε αφορμή για την ένταξή της στο ερευνητικό πρόγραμμα «*Προφορικότητα και Επιτέλεση στην ελληνική παράδοση*» του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών (ΙΙΕ), του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών (ΕΙΕ). Πρωτίστως, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή Ταξιάρχη Κόλια, τότε Διευθυντή του ΙΙΕ/ ΕΙΕ, για την παρότρυνση, την εμπιστοσύνη και την υποστήριξή του, ώστε να ενταχθώ στο συγκεκριμένο ερευνητικό πρόγραμμα, τον Φεβρουάριο του 2018, όπως και για τις συμβουλές του στη συγγραφή του άρθρου. Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στην Επιστημονική Υπεύθυνη και Συντονίστρια του αναφερόμενου ερευνητικού προγράμματος του ΙΙΕ/ΕΙΕ, Δρ. Νίκη Τσιρώνη, για την ευκαιρία και τη δυνατότητα που μου έδωσε να συμμετάσχω στην ερευνητική ομάδα, όπως και για το ερευνητικό πεδίο, το οποίο μου πρότεινε προς μελέτη: «*Ηχοτοπία κατά την παλαιολόγια περίοδο σε σχέση με την προφορικότητα και την επιτέλεση*». Το συγκεκριμένο άρθρο, επομένως, συνιστά μέρος μίας ευρύτερης έρευνας, η οποία θα δημοσιευθεί προσεχώς σε συλλογικό τόμο, όπου θα περιλαμβάνονται οι μελέτες όλων των μελών της ερευνητικής ομάδας. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω την αείμνηστη καθηγήτρια R. Macrides για την ανάγνωση και τις επισημάνσεις της στην αρχική μορφή του άρθρου. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στους ανώνυμους κριτές για τις χρήσιμες υποδείξεις τους.

1. Ο J. O. ROSENOVIST, *Η Βυζαντινή Λογοτεχνία από τον 6ο αιώνα ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, μετ. Ι. ΒΑΣΣΗΣ, Αθήνα 2008, 226-227, σημειώνει για την

Επιπροσθέτως, θα ερευνηθούν η ηχητική πλαισίωση των συναισθημάτων και η απήχηση των λέξεων που δηλώνουν ήχο, τόσο στο άμεσο όσο και στο προσδοκώμενο ακροατήριο, του ιστορικού έργου. Λόγω λοιπόν, της προσέγγισης είναι απαραίτητο να γίνει μνεία στο σχετικό επιστημονικό θεωρητικό υπόβαθρο.

Η ανθρωπολογική έρευνα για τον ήχο εντοπίζεται χρονικά στα τέλη της δεκαετίας του 1960, συστηματοποιείται, όμως, τη δεκαετία του 1990, οπότε οι ήχοι του περιβάλλοντος, οι θόρυβοι και οι τελετουργικοί ήχοι άρχισαν να εξετάζονται ως εθνογραφικά δεδομένα². Κατά τον W. Ong, έναν από τους μελετητές της προφορικότητας (Orality), καμία αίσθηση δεν λειτουργεί τόσο άμεσα όσο η ακοή, άρα και ο ήχος, σε τέτοιο

Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζηνού, ότι συγκριτικά με τον Νικηφόρο Γρηγορά, ο Καντακουζηνός δίνει μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των ιστορικών συμβάντων, ενώ παράλληλα προσπαθεί να διορθώσει τη διήγηση του Γρηγορά. Πρόκειται για ένα αξιόλογο λογοτεχνικό εγχείρημα, στο οποίο κυριαρχεί μία συγκεκριμένη θεματολογία: το πρόσωπο του ίδιου του αυτοκράτορα και τα επιτεύγματά του στην *Ιστορία*. Ως υποκειμενικός και μεροληπτικός απολογισμός μίας εποχής πλήρους συγκρούσεων, μπορεί να συγκριθεί με τη *Χρονογραφία* του Μιχαήλ Ψελλού. Και τα δύο έργα δίνουν την εντύπωση ότι ακολουθούν το πρότυπο της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, από άποψη περιεχομένου. Ωστόσο, οι δύο συγγραφείς τοποθετούν στο επίκεντρο τον εαυτό τους και τον ρόλο τους με έναν τέτοιο τρόπο που απομακρύνονται από την ιστοριογραφία. Παρατηρεί, επίσης ο Rosenqvist, ότι ο συγγραφέας έχει επηρεαστεί από ένα συγκεκριμένο κλασικό πρότυπο, εκείνο του Θουκυδίδη, ιδιαίτερος στους επινοημένους λόγους, που παρεμβάλλονται στην αφήγηση. Για τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα της *Ιστορίας* του Καντακουζηνού, βλ. M. HINTERBERGER, *Autobiographische Traditionen in Byzanz*, Wien 1999, 316-331. Η *Ιστορία* του Καντακουζηνού παραδίδεται σε έξι χειρόγραφα, εκ των οποίων κανένα δεν είναι αντίγραφο του άλλου. Τέσσερα χρονολογούνται τον 14ο αιώνα: Seragliensis gr. 28, Bononiensis 2212, Parisiensis – Coislinianus 144 και Laurentianus IX. 9 που είναι το αρχαιότερο χειρόγραφο της *Ιστορίας*, της οποίας η συγγραφή ολοκληρώθηκε τον Δεκέμβριο του 1369, σύμφωνα με σημείωμα του κώδικα. Δύο άλλα χειρόγραφα χρονολογούνται στον 16ο αιώνα (Mutinensis 224-225, Monacensis 106). Στην έκδοση της Βόννης ο L. SCHOPEN στον πρώτο τόμο στηρίχθηκε στις γραφές του παρισινού χειρογράφου που είχε αποτελέσει τη βάση της πρώτης έκδοσης (Παρίσι 1645), στους υπόλοιπους δύο αξιοποίησε τον κώδικα του Μονάχου, βλ. Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', (13ος-15ος αι.), Αθήνα 2015, 187-212, 209.

2. Μ. ΣΕΡΠΗΣ, *Ηχοτοπία (Soundscapes) της Αθήνας (1880-1896)* στο συγγραφικό έργο του Μ. Μητσάκη. Συμβολή στη διεύρυνση της θεματολογίας της κοινωνικής Λαογραφίας, *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου 100 χρόνια Ελληνικής Λαογραφίας (1909-2009)* Πανεπιστήμιο Αθηνών, 11-13 Μαρτίου 2009, Αθήνα 2013, 881.

σημείο μάλιστα που να μπορεί να συλλάβει την εσωτερικότητα χωρίς να την παραβιάζει³. Άρα, ο ήχος είναι μία αίσθηση ενωτική. Επιπλέον, το ακουστικό ιδεώδες συντελεί στην αρμονία και τη σύνδεση. Τα δύο αυτά γνωρίσματα του ήχου, η εσωτερικότητα και η αρμονία, είναι χαρακτηριστικά της ανθρώπινης συνείδησης. Συνεπώς, η φαινομενολογία του ήχου διεισδύει βαθύτατα στην αίσθηση της ανθρώπινης ύπαρξης, όπως την επεξεργάζεται ο προφορικός λόγος. Ο τρόπος, λοιπόν, με τον οποίο βιώνεται ο λόγος, έχει καθοριστική σημασία για την ψυχική ζωή, καθώς το ηχητικό τοπίο περιβάλλει τον άνθρωπο και επηρεάζει την αίσθησή του για τον κόσμο⁴. Η προφορικότητα ερευνήθηκε, επίσης, σε ευρεία κλίμακα στην αρχαία ελληνική γραμματεία από τον G. Nagy, με ιδιαίτερη έμφαση στα έπη του Ομήρου⁵. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούμε και σε άλλους πρωτοπόρους και διακεκριμένους μελετητές της προφορικής παράδοσης και της πρωταρχικής προφορικότητας, όπως τον M. Parry, τον A. Lord, τον E. Havelock και τον M. Mc Luhan⁶. Ο τελευταίος απέδειξε με ποιόν τρόπο κάθε στάδιο που συνδέεται με την ανάπτυξη της τεχνολογίας μέσω της ιστορίας της επικοινωνίας, δηλαδή από την επινόηση της ομιλίας, των εικονικών σχεδίων, του φωνητικού αλφάβητου, της τυπογραφίας, των σημερινών ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας, ανασυγκροτεί την

3. W. ONG, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, Ηράκλειο 2015 (ανατύπωση 1ης έκδοσης 1995 στην ελληνική γλώσσα), 98.

4. ONG, *Προφορικότητα και Εγγραμματοσύνη*, 100, 101. Για την προφορικότητα βλ. και το πρόσφατο Διεθνές Συνέδριο: *From Homer to Hatzi-Yavrouda: Aspects of Oral Narration in the Greek Tradition*, Athens, 29-30 September 2018, Danish Institute.

5. Ενδεικτικά: G. NAGY, Performance and Text in Ancient Greece, στο: *The Oxford Handbook of Hellenic Studies*, έκδ. G. BOYS – STONES, B. GRAZIOZI, P. VASUNIA, Oxford 2009, 417-431. Ο ΙΔΙΟΣ, *Plato's rhapsody and Homer's music: the poetics of the Panathenaic festival in classical Athens*, Washington 2002. Ο ΙΔΙΟΣ, *Homeric responses*, Austin 2003. Ο ΙΔΙΟΣ, *The ancient Greek hero in 24 hours*, Cambridge 2013.

6. A. PARRY, *The making of Homeric Verse: The collected papers of Milman Parry*, Oxford 1971. E. HAVELOCK, *A preface to Plato*, Cambridge – Mass. 1963. Ο ΙΔΙΟΣ, *The muse learns to write: Reflections on Orality and literacy from antiquity to the present*, New Haven 1986. A. LORD, Perspectives on recent work on the oral traditional formula, *Oral Tradition* vol. 1, no. 3 (1986), 467-503. Ο ΙΔΙΟΣ, Characteristics of Orality, στο: *A Festschrift for Walter J. Ong*, *Oral Tradition* vol. 2, no. 1 (1987), 54-72. Ο ΙΔΙΟΣ, *Epic Singers and Oral Tradition*, New-York 1991. Ο ΙΔΙΟΣ, Oral Composition and 'Oral Residue' in the Middle Ages, στο: *Oral Tradition in the Middle Ages*, έκδ. W. F. H. NICOLAISEN, New-York 1995, 7-29.

ανθρώπινη συνείδηση, επιφέροντας βαθιές αλλαγές όχι μόνο στα όρια της ανθρώπινης δυνατότητας αλλά και σε εκείνα της ανθρώπινης φαντασίας⁷. Συγγενής έννοια με τον ήχο, η οποία κυριαρχεί στα επιστημονικά πεδία αρχαιοελληνιστών⁸, βυζαντινολόγων⁹ και νεοελληνιστών¹⁰ είναι εκείνη του *ηχοτοπίου*. Ως *ηχοτοπίο* ορίζεται κάθε ακουστικό πεδίο μελέτης, όπως το φυσικό ακουστικό περιβάλλον, που συντίθεται από ήχους της φύσης και των ζώων, το ανθρώπινο περιβάλλον, αγροτικό ή αστικό και το σχεδιαζόμενο ή παραγόμενο ηχητικό περιβάλλον¹¹. Σήμερα, το *ηχοτοπίο* έχει αναγνωρισθεί ως σημαντικός τρόπος πρόσληψης και έκφρασης των σχέσεων μεταξύ ανθρώπου, ήχου και περιβάλλοντος¹². Εισηγητής της έννοιας του *ηχοτοπίου* (*Soundscape*) ο R. Murray Schafer, δημιουργός του διεπιστημονικού προγράμματος, *World Soundscape Project*, κατά τη δεκαετία του 1970, επιχείρησε να ταξινομήσει το αστικό και αγροτικό ηχητικό στοιχείο, να χαρτογραφήσει την εξέλιξη του ήχου και να αναδείξει τη σημασία του στην καθημερινή ζωή¹³. Συνεχιστής του R. M. Schafer, ο G. Rousseaux (*paysage sonore*), ερευνήσε τον τρόπο με τον οποίο αποκωδικοποιείται ο ήχος και πώς αυτός διεγείρει τη φαντασία¹⁴.

Από τη λεξικογραφική διερεύνηση προκύπτει ότι ο όρος *ήχος* παραδίδεται σε γραπτά κείμενα της βυζαντινής περιόδου, γεγονός που επιβεβαιώνει τη σημασία που προσέδιδαν σε αυτόν οι Βυζαντινοί σε όλες τις εκφάνσεις του βίου του. Οι σημασίες του ήχου συνοψίζονται

7. M. Mc LUHAN, *The Gutenberg Galaxy: The making of typographic man*, Toronto 1962.

8. D. YATROMANOLAKIS, Soundscapes (and two speaking Lyres) στο: *Epigraphy of Art. Ancient Greek Vase – Inscriptions and Vase-Paintings*, ed. D. YATROMANOLAKIS, Oxford 2016, 1-42. J. PETROPOULOS, *Soundscapes of the ancient greek world*, <https://academia.edu/34152640>.

9. S. ANTONOPOULOS, Kalophonia and the Phenomenon of Embellishment in Byzantine Psalmody, και A. PAPALEXANDROU, Perceptions of Sound and Sonic Environments across the Byzantine Acoustic Horizon, στο: *Knowing Bodies, Passionate Souls. Sense Perceptions in Byzantium*, έκδ. S. ASHBROOK HARVEY – M. MULLETT, Washington 2017, 87-109 και 67-85 αντιστοίχως.

10. ΣΕΡΓΗΣ, *Ηχοτοπία*.

11. SCHAFFER, *Soundscape*, 7. ΣΕΡΓΗΣ, *Ηχοτοπία*, 888.

12. SCHAFFER, *Soundscape*, 7. K. KAUFMAN – SHELEMAY, *Exploring music in a changing word*, New-York 2006². ΣΕΡΓΗΣ, *Ηχοτοπία*, 882-883.

13. R. MURRAY SCHAFFER, *The soundscape: Our sonic environment and the tuning of the world*, Vermont 1994². ΣΕΡΓΗΣ, *Ηχοτοπία*, 882.

14. <https://www.Designacademy.nl/Events/Project.aspx>.

στις ακόλουθες: α) η αίσθηση των λέξεων, β) ο αντίλαλος, γ) ο τρόπος εκφοράς των φθόγγων, καθώς στη γραμματική διακρίνονται σε δασύ και ψιλό ήχο, δ) η φωνή και ε) ο θόρυβος στη δημώδη γραμματεία¹⁵. Μάλιστα, και στο εκκλησιαστικό τελετουργικό προσδιορίζεται ο ήχος ως μουσικός τρόπος και επισημαίνονται οκτώ ήχοι, τέσσερις γνήσιοι (ἤχος α', ἤχος β' ἤχος γ', ἤχος δ') και τέσσερις νόθοι, οι οποίοι καλούνται πλάγιοι (ἤχος πλάγιος του πρώτου, πλάγιος του δευτέρου, ἤχος βαρύς, ἤχος πλάγιος δ')¹⁶. Ενδεικτική της σημασίας που απέδιδαν οι Βυζαντινοί στον ήχο, στον πολιτισμό τους, από την πρώτη βυζαντινή εποχή, είναι ότι ο Χριστός είναι η υπόσχεση του Θεού, η οποία προσδιορίζεται αλλιώς ως ο ήχος του Θεού¹⁷.

Υπό το πρίσμα της ρητορικής, η ηχητική μίμηση, δηλαδή η εύστοχη επιλογή λέξεων που δημιουργούν ήχο, είναι γνωστή από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία, ενώ η νέα τάση και στη μελέτη της βυζαντινής είναι η επανεκτίμηση του ρυθμού και της μουσικότητας των κεμένων στο πλαίσιο κυρίως της ιστορίας και της θεωρίας της ρητορικής¹⁸. Έχει ήδη επισημανθεί εύστοχα ότι όλα τα μέσα που χρησιμοποιεί η μετρική και η ρητορική στηρίζονται στην ακουστική αντίληψη¹⁹.

Από τα ανωτέρω είναι έκδηλο ότι τόσο η κοινωνιολογική έρευνα για τον ήχο όσο και η λεξικογραφική αλλά και εκείνη της ρητορικής

15. LSJ, 780, s.v. ἤχος. LAMPE, 610, s.v.: N. ANDRIOTIS, *Lexikon der Archaismen in neugriechischen Dialekten*, Wien 1974. τὸ ἤχος, Klang, Schall. Βλ. ακόμη συγγενεῖς ἑννοίαι, τὸ ἤχημα, ὁ ἠχητής, ἠχητικῶς τὸ ἤχησμα, ὁ ἠχισμός, ὁ ἠχοποιός. E. SOPHOCLES, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine periods (from B.C. 146 to A.D. 1100)*, Boston 1870 (ανατ. Hildesheim – New York 1975) 567-568. E. ΚΡΙΑΡΑΣ, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημώδους Γραμματείας*, 1100-1669, τ. Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, 70.

16. LAMPE, 610, 2η σημασία, musical mode, μουσικός τρόπος. LBGr, τ. 4, 662. Sophocles, 567-568.

17. LAMPE, 610, τί...ἐστὶν Χριστὸς ἀλλ' ὁ λόγος, ἤχος τοῦ Θεοῦ. *Acta Petri cum Simone*, ἐκδ. R. A. LIPSUS – M. BONET, *Acta Apostolorum Apocrypha* I, 2 Leipzig 1891-1903, σ. 96.8. ἤχος δὲ πᾶσα προφητικὴ τάξις, Ωριγένης, Σχόλια στο Ευαγγέλιο του Ιωάννη, 6.20, ἐκδ: E. PREUSCHEN, [*Die Griechisch-Christlichen Schriftsteller* 4 (1903)].

18. V. VALIAVITCHARSKA, *Rhetoric and Rhythm in Byzantium. The Sound of Persuasion*, Cambridge 2013, 186.

19. W. HÖRANDNER, *Der Prosarhythmus in der rhetorischen Literatur der Byzantiner* [WBS 16], Wien 1981, 50. H. HUNGER, *Ο κόσμος του βυζαντινού βιβλίου. Γραφή και ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μετάφρ. Γ. ΒΑΣΙΛΑΡΟΣ, επ. Τ. ΚΟΛΙΑΣ, Αθήνα 1995, 165.

παράδοσης καταλήγουν, αν και από διαφορετικές διαδρομές, στο ίδιο συμπέρασμα: στη σημασία που προσέδιδαν οι βυζαντινοί συγγραφείς στην απόδοση του ήχου καθόλη την υπερχλιετή περίοδο, κυρίως στα ρητορικά κείμενα αλλά και σε όσα ακολουθούσαν τις επιταγές της ρητορικής.

Στην τελευταία κατηγορία εντάσσονται και τα ιστορικά κείμενα, στα οποία οι βυζαντινολόγοι διαβλέπουν τεχνικές της ρητορικής. Η R. Macrides, σημειώνει ότι η ιστορική γραφή διέπεται από τις ρητορικές επιταγές της αφήγησης, της διήγησης, η οποία αποσκοπούσε στην παραγωγή μίας πειστικής ιστορίας. Οι συγγραφείς της ιστορικής αφήγησης εφάρμοζαν τις ίδιες τεχνικές, που χρησιμοποιούσαν κατά τη συγγραφή και άλλων λογοτεχνικών ειδών²⁰. Ο D. Reinsch στη μελέτη του *Stixis und Hören*²¹, παρατηρεί εύστοχα ότι η στίξη των χειρογράφων προς εξυπηρέτηση της ηχηρής ανάγνωσης στο Βυζάντιο δεν ήταν ιδίον μόνο των ρητορικών έργων, αλλά αφορούσε και στο κυρίαρχο είδος της ιστοριογραφίας²². Κατά τον G. Cavallo, η φωνή στο Βυζάντιο είναι το θεμέλιο και το μέσο της επικοινωνίας, σε τέτοιο βαθμό, ώστε η απουσία της να δηλώνεται με λέξεις, όπως *σιγή* ή *σιωπή*²³. Ο A. Kazhdan στο σχετικό άρθρο του, όπου προσεγγίζει λογοτεχνικά την *Ιστορία* του

20. R. MACRIDES, How the Byzantines Wrote History, *Proceedings of the 23rd International Congress of Byzantine Studies. Plenary Papers*, Beograd 2016, 257-263, ιδιαιτέρως 261. Πρβλ. J. LJUBARSKI, How should a Byzantine text be read?, στο: *Rhetoric in Byzantium. Papers from the thirty-fifth Spring Symposium of Byzantine Studies, Exeter College, University of Oxford, March 2001*, έκδ. E. JEFFREYS, Burlington 2003, 117-125. Πρβλ. και το πρόσφατο άρθρο του St. LAMPAKIS, The ΔΗΜΗΓΟΡΙΑΙ in the historiographical work of Georgios Pachymeris, στο: *Laudator temporis acti. Studia in memoriam I. A. BOŽILOV*, έκδ. I. A. BILIARSKY, Serdicae 2018, v. II, *Ius, Imperium, Potestas, Litterae, Ars and Archaeologia*, 124-131.

21. D. R. REINSCH, *Stixis und Hören*, στο: *Πρακτικά του 5^{ου} Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21-27 Σεπτεμβρίου 2003), επ. επιμ. Β. ΑΤΣΑΛΟΣ – Ν. ΤΣΙΡΩΝΗ, Αθήνα 2008, τ. Α', 259-269.

22. REINSCH, *Stixis und Hören*, 265.

23. G. CAVALLO, *Η ανάγνωση στο Βυζάντιο*, μετ. Σ. ΤΣΟΧΑΝΤΑΡΙΑΟΥ – Ρ. ODORICO, Αθήνα 2008, 80. Για την υστεροβυζαντινή εποχή, βλ. επιστολή Ιωσήφ Βρυνένιου προς Αλέξιο Απόκαυκο και επιστολή Θεόδωρου Υρτακηνού προς τον Κωνσταντίνο Λουκίτη, τον πρωτοβεστιάριτη της Τραπεζούντας.

Καντακουζηνού²⁴, αποκαλύπτει με ποιόν τρόπο η επιλογή των λέξεων απηχεί τις επιδιώξεις του αφηγητή. Μάλιστα, καταγράφει στο παράρτημα όρους, που αποδίδουν ήχο: *θορυβέω*²⁵, *θόρυβος*²⁶, *ταραχή*, *τάραχος*²⁷. Από τη μελέτη της *Ιστορίας* του Καντακουζηνού διαπιστώνεται ότι το ρήμα *θορυβέω* δεν χρησιμοποιείται μόνο για την απόδοση αναστάτωσης, ως αποτέλεσμα εμφυλίου ή εξωτερικού πολέμου²⁸, αλλά και απόδοσης συναισθηματικής κατάστασης των προσώπων²⁹. Επίσης, το ουσιαστικό *θόρυβος* μαρτυρείται τόσο με την κυριολεκτική σημασία (II. 417. *θορύβου ἤκουον καὶ ἀλαλαγμοῦ Περσῶν*) όσο και με τη μεταφορική, δηλαδή εκείνη της ψυχικής αναστάτωσης (I. 391. *...νῦν οὐκ ἂν ἐν θορύβῳ πολλῶ καὶ ταραχῇ αὐτός τε ἦν ...*).

24. A. KAZHDAN, *L'histoire de Cantacuzène en tant qu'oeuvre littéraire*, Byz. 50 (1980) 279-335.

25. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, έκδ. L. SCHOPEN, *Ioannis Cantacuzeni Eximperatoris Historiarum. Libri IV Graece et Latine* [CSHB 5, 6, 7], Bonnae 1828-1832, τ. I. 281, στ. 1. 377, στ. 1, σ. 475, στ. 12. τ. II. σ. 278, στ. 11, σ. 281, στ. 24, σ. 286, στ. 8 και 20, σ. 294, στ. 16, σ. 344, στ. 11, σ. 358, στ. 15, σ. 369, στ. 24, σ. 372, στ. 7, σ. 374, στ. 19, σ. 430, στ. 1 και 7, σ. 605, στ. 6. τ. III, σ. 41, στ. 6, σ. 203, στ. 14, σ. 286, στ. 17, σ. 290, στ. 2, σ. 295, στ. 6, σ. 300, στ. 17, σ. 304, τ. III. στ. 20, σ. 327, στ. 4 και 9.

26. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. σ. 391, στ. 21, σ. 398, στ. 2. II. σ. 336, στ. 18, σ. 344, στ. 7, σ. 373, στ. 17, σ. 482, στ. 15, σ. 612, στ. 20, III. σ. 275, στ. 20, σ. 285, στ. 11, σ. 286, στ. 16, σ. 290, στ. 4, σ. 305, στ. 22, σ. 306, στ. 6, σ. 324, στ. 16, σ. 351, στ. 6, σ. 359, στ. 2.

27. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. σ. 18, στ. 3, σ. 32, στ. 7, σ. 55, στ. 20, σ. 58, στ. 24, σ. 81, στ. 5, σ. 90, στ. 4 και 16, σ. 96, στ. 21, σ. 97, στ. 9, σ. 101, στ. 21, σ. 137, στ. 2, σ. 209, στ. 21, σ. 219, στ. 19, σ. 383, στ. 13, σ. 391, στ. 21, σ. 397, στ. 16, σ. 398, στ. 22, σ. 401, στ. 10, σ. 414, στ. 16, σ. 416, στ. 12, σ. 424, στ. 18, σ. 442, στ. 17, σ. 543, στ. 1, 2, σ. 550, στ. 18, 24, σ. 557, στ. 14. τ. II. σ. 27, στ. 4, σ. 31, στ. 16, σ. 65, στ. 5, σ. 111, στ. 16, σ. 131, στ. 18, σ. 142, στ. 5, σ. 145, στ. 19, σ. 235, στ. 3, σ. 246, στ. 12, σ. 249, στ. 21, σ. 253, στ. 17, σ. 310, στ. 10, σ. 336, στ. 19, σ. 339, στ. 24, σ. 344, στ. 7, σ. 543, στ. 19, σ. 549, στ. 14, σ. 570, στ. 3, σ. 606, στ. 6. III. σ. 47, στ. 1. I. σ. 255, στ. 12, σ. 256, στ. 24, σ. 286, στ. 16, σ. 291, στ. 5, σ. 359, στ. 1, σ. 363, στ. 12. KAZHDAN, *Cantacuzène*, 331.

28. Καντακουζηνός, *Ιστορία* [στο εξής στις παραπομπές σημειώνεται κατά σειράν τόμος, σελίδα και στίχος χωρίς τις ενδείξεις σ. και στ.]. II. 294, 15 *...καὶ δεινῶς ἐθορυβοῦντο* [ενν. οἱ Ρωμαῖοι] *καὶ ἐστασίαζον*, ... I. 475, 12. *πρῶτα μὲν οὖν ἐθορυβήθη* [ενν. ο κρᾶλης] *δείσας τὴν βασιλέως ἔφοδον*, ... I. 344, 8-9. *ὑπὸ τοῦ θορύβου καὶ τῆς ταραχῆς ἀλλήλους συμπατοῦντες* [ενν. οἱ Μυσοί].

29. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 405, 22. I. 445, 3-4: *Συργιάννην μὲν οὖν εὐθὺς οὐκ ὀλίγον ἐθορύβησαν οἱ λόγοι*, ...

Με αφορμή την αναφερόμενη καταγραφή και από την έρευνα στο απομνημονευματικό πόνημα είναι δυνατή η σύνταξη αλφαβητικού καταλόγου όρων δηλωτικών ήχων υπό λεξιλογική οπτική (βλ. Παράρτημα, Αλφαβητικός κατάλογος όρων, δηλωτικών ήχων, σελ. 180-181). Από την καταγραφή των όρων προκύπτει ότι ο αφηγητής με κριτήριο την ένταση αποδίδει όλες τις διακυμάνσεις του ήχου δημιουργώντας ένα *crescendo* από την απόλυτη σιγή, την πνοή, τους ύμνους, τους θρήνους μέχρι τους αλλαλαγμούς. Είναι δυνατή η ένταξη των όρων, δηλωτικών ήχων, σε δέκα επτά ομάδες: 1) σιγή, σιωπή, ἄφωνος, ἡσυχία, ἡσύχασε, 2) πνοή, πνεύσαντος, ἀναπνεύσαντες, 3) φθέγγεσθαι, φθέγμα, φθέγξασθαι, ἀπεφθεγγόμενην, 4) ἀκκοέναι, ἀκούσαντες, ἀκροᾶσθαι, ἀκροατής, ἡχείτωσαν, ἡχοῦς, 5) λάλον, φλύαρον, ψευδόμενον, 6) ἀντιλογία, ἐπέπληττε, λογομαχών, 7) ἐγκώμια, ἔπαινος, ὕμνοι, παιωνίσαντες, 8) ἄδω, ἐκτραγωδήσαντος, κιθαρωδός, μονωδών, ψαλμοί, ψαλμωδός, 9) βοή, διαβεβοημένων, 10) θόρυβος, θροῦς ταραχή, 11) ἀνεκλαίετο, κλαύση, 12) θρήνος, ἐθρήνησε, θρηνεῖν, θρηνών, συνθρηνοῦντων, θρηνοῦντες, 13) οἰμωγή ἀνώμωξεν, ἀνοιμῶξαι, 14) αὐλός, σάλπιγξ, σῦριγξ, 15) πάταγος, 16) κρότος, προσκεκρουκέναι, προσκεκρούκασι, προσκεκρουκώς, 17) ἀλαλαγμοί, ἀλαλαξάτωσαν. Οι συγκεκριμένοι όροι εκτείνονται και εναλλάσσονται καθόλη την ιστορική αφήγηση, σκιαγραφώντας τις διακυμάνσεις του ήχου, το ηχόχρωμα (βλ. Παράρτημα, κλίμακα έντασης ήχου, σελ. 179). Επιπλέον, το ηχόχρωμα επιτυγχάνεται μέσω του αγαπημένου αντιθετικού σχήματος των βυζαντινών συγγραφέων και ποιητών³⁰, που εν προκειμένω λαμβάνει τη μορφή ήχος-σιωπή. Από τα ανωτέρω είναι έκδηλο ότι ο αφηγητής προσεγγίζει τον ήχο και ποιοτικά, καθώς σημειώνονται τόσο οι ηδείς όσο και οι τραχείς ήχοι. Οι ηδείς δημιουργούνται από τις λέξεις: ἄδω, αὐλός, ἐγκώμια, ἔπαινος, κιθαρωδός, ὕμνοι, παιωνίσαντες. Οι μέσοι: ψαλμοί, ψαλμωδός. Οι τραχείς: ἀλαλαγμοί, ἀλαλαξάτωσαν, θόρυβος, θροῦς, κρότος, πάταγος, προσκεκρουκέναι, προσκεκρούκασι, προσκεκρουκώς, σάλπιγξ, σῦριγξ, ταραχή, τραχυτέρα τοῦ δέοντος χρησάμενος τῇ φωνῇ³¹, τραχύτερον ἀκούσαντες φθεγξαμένου³².

30. H. HUNGER, Die Antithese. Zur Verbreitung einer Denkschablone in der Byzantinischen Literatur, ZRVI 23 (1984), 9-27.

31. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 70, 12-13.

32. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 71, 11-12. Πβ., I. 71, 12-13 ..., ἐπὶ κακῷ τε τοῦ νέου βασιλέως τὴν τραχύτητα τῆς φωνῆς οἰηθέντες εἶναι, ...

Περαιτέρω, ως προς τη σημασία τους, η δήλωση των ήχων δύναται να κατηγοριοποιηθεί σε³³: Α') Ήχους συνοδευτικούς εθιμοτυπικού και επίσημων τελετών (δημηγορίες, αυτοκρατορικές γαμήλιες τελετές, άφιξη αξιωματούχου, άφιξη πρεσβευτή από τη Δύση), Β') Ήχους σύγκρουσης (Δημοσίων και Ιδιωτικών Συγκρούσεων), Γ') Ήχους στρατιωτικούς (Μαχών), Δ') Ήχους θρησκευτικούς και εκκλησιαστικούς (Ψαλμοί, θρησκευτικά κινήματα), Ε') Ήχους απόδοσης συναισθηματικής κατάστασης (επιθανάτιος θρήνος, θρήνος αντιθετικά με το αγαλλίαμα, θυμός, οργή, μέσω της σιγής), Σ') Ήχους ανθρώπινους, του σώματος, δηλωτικούς ασθένειας (περιγραφή λοιμού, ψυχομαχητό Ανδρονίκου Γ'), Ζ') Ήχους της φύσης: γεωφυσικούς και βιοφυσικούς (βόρειος άνεμος, άνεμος ενισχυτικός φωτιάς, στρουθίον με ανθρώπινη φωνή (βλ. παράρτημα, Πίνακας «Κατηγορίες Ήχων», σελ. 182-183). Βέβαια, σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονισθεί ότι συχνά υπάρχει αλληλοεπικάλυψη κατηγοριών, όμως προκρίθηκαν σε κάθε παράδειγμα τα χαρακτηριστικά που είναι σύντονα με τις προθέσεις του αφηγητή.

Η μελέτη της καταγραφής των ήχων από την αφηγηματική τους οπτική καταδεικνύει ότι έχουν αρχιτεκτονική λειτουργία. Εναργέστερα, ο αφηγητής επιλέγει όλα τα στάδια της κυματομορφής του ήχου, προκειμένου να ενδύσει τα ανδρικά και γυναικεία πορτρέτα, να σχολιάσει τις προθέσεις και τη συμπεριφορά των ηρώων τόσο στα αφηγηματικά τμήματα όσο και στις δημηγορίες και να υποβάλει στο κοινό εκείνα τα συμβάντα, μέσω των οποίων διαφαίνεται η νομιμότητα της εξουσίας του σφετεριστή Καντακουζηνού. Προς επίρρωση της προφορικότητας του παρόντος ιστορικού έργου είναι και η πληθώρα των δημηγοριών, ένα από τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του, οι οποίες μάλιστα λαμβάνουν ποικίλες μορφές, εκείνη της εκτεταμένης ομιλίας ή του σύντομου λόγου, που εκφωνεί το 1322 η Θεοδώρα Παλαιολογίνα, είτε λόγοι που πλαισιώνουν μία σύνοδο ή ένα συμβούλιο³⁴. Οι δημηγορίες, εκτενείς ή σύντομες, εκφωνημένες τόσο από άντρες όσο και από γυναίκες, από κοσμικούς όσο

33. Η κατηγοριοποίηση των ήχων βασίζεται σε εκείνη που προτείνουν οι R. M. SCHAFER και M. ΣΕΡΗΣ.

34. A. ANGELOU, Subversion and duplicity in the *Histories* of John Kantakouzenos, στο: *Power and subversion in Byzantium. Papers from the forty-third spring symposium of byzantine studies, University of Birmingham*, March 2010, έκδ. D. ANGELOV – M. SAXBY, Farnham 2013, 263-279, ιδιαιτέρως 264.

και από εκκλησιαστικούς άρχοντες, από ξένους απεσταλμένους ή από στρατιωτικούς αρχηγούς ή ακόμη και από τον *δήμο* των πόλεων, όπως του Διδυμότειχου, οι οποίοι το 1342 γράφουν ένα υβρεολόγιο εναντίον του Αλέξιου Απόκαυκου, απηχούν τη δικανική και συμβουλευτική ρητορική παράδοση: ο συντάκτης τους χρησιμοποιεί είτε την αρχή ενός ποιήματος είτε γενικές αρχές, για να μετακινηθεί από εκείνες σε μία εξειδικευμένη περίπτωση³⁵. Ο Καντακουζηνός, προκειμένου να επιτύχει την αληθοφάνεια σε συμβάντα στα οποία δεν ήταν αυτόπτης μάρτυρας, προσφέρει είτε την εξιδανικευμένη εκδοχή ενός πρωταγωνιστικού προσώπου είτε την αρνητική του εκδοχή στην υπερβολή της. Και στις δύο περιπτώσεις πλάθει τους χαρακτήρες καταφεύγοντας στη ρητορική τεχνική της *ήθοποιίας*, η οποία μπορεί να αναπτυχθεί είτε σε έναν μονόλογο είτε σε έναν διάλογο εκφράζοντας τις ιδέες του κύριου προσώπου³⁶. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής της *ήθοποιίας* είναι οι δημηγορίες μέσω των οποίων εκτίθεται στο κοινό, τις οποίες προσδίδει ο αφηγητής στον αγαπητό του φίλο Ανδρόνικο Γ', προκειμένου να πείσει το ακροατήριό του για τη δημοφιλία του. Ενδεχομένως ο αφηγητής να επιδιώκει, επίσης, να πείσει για την αντιπροσωπευτικότητα και για τα νέα πολιτικά ήθη που ήθελε να εισαγάγει ο νέος Ανδρόνικος³⁷. Ένα ακόμη παράδειγμα *ήθοποιίας* συνιστά ο δραματικός μονόλογος της Άννα της Σαβοΐας, όταν μαθαίνει ότι ο Καντακουζηνός παραιτείται από τη δημόσια ζωή, αφήνοντάς την μόνη της να διαχειρίζεται τις υποθέσεις

35. ANGELOU, Subversion and duplicity, 264-266.

36. A. ANGELOU, Word and Deed: Types of Narrative in Kantakouzenos's Histories, στο: *Pour une poétique de Byzance. Hommage à Vassilis Katsaros*, έκδ. S. EFTHYMIADIS – CH. MESSIS – P. ODORICO – I. POLEMIS, Paris 2015, 57-73, ιδιαιτέρως 63.

37. ANGELOU, Subversion and Duplicity, 274-276. Για τη βυζαντινή αντιπροσωπευτικότητα των προηγούμενων Παλαιολόγων, συγκεκριμένα επί Μιχαήλ Η' και Ανδρόνικου Β', βλ. Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ, Απολυταρχία και διαπραγματεύση: πολιτικές αλλαγές την εποχή των Παλαιολόγων», ανακοίνωση στο συνέδριο *Μετακινήσεις πληθυσμών, φύλο και οικονομία στο Βυζάντιο. Ένα συνέδριο στη μνήμη της Αγγελικής Λαΐου*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 23 Οκτωβρίου 2009, όπου είχε αναφέρει ότι η βυζαντινή αντιπροσωπευτικότητα ήταν ουσιαστικά συμβολική και ότι οι Βυζαντινοί δεν διαπραγματεύονταν με τμήματα του κοινωνικού σώματος. Σ. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Ο πολιτικός ρόλος των μεγάλων οικογενειών κατά την παλαιολόγεια περίοδο. Τα πρόσωπα και τα κείμενα (1258-1453)*, Αθήνα 2016 (Διδακτορική Διατριβή = <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/39415>), 762.

του κράτους. Ο μονόλογος αυτός τυγχάνει περαιτέρω επεξεργασίας λαμβάνοντας τη μορφή αναφοράς προς τον πατριάρχη Καλέκα³⁸. Συνεπώς και η τεχνική της ηθοποιίας συμβάλλει στην προφορικότητα του έργου, καθώς διεγείρει την ακοή.

Η πρόθεση του αφηγητή τόσο στις δημηγορίες όσο και στα αφηγηματικά τμήματα είναι έκδηλη: η ανάδειξη του ως νόμιμου συνεχιστή του αυτοκρατορικού θρόνου, όπως έχει ήδη επισημανθεί από τον Ν. Gaul³⁹, λόγω των συχνών αναφορών στο βυζαντινό εθιμοτυπικό εντός του ιστορικού έργου. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι ο ήχος κυριαρχεί στις επίσημες τελετές (στέψη βασιλέα, πρόκυψη σε γαμήλιες τελετές, άφιξη αξιωματούχου, άφιξη πρεσβευτή από τη Δύση) καθώς μέσω αυτών εκφράζεται ο σεβασμός στη νόμιμη εξουσία και στην αυτοκρατορική παράδοση και η διατήρηση αυτής μέσω της βασιλείας του. Κατά την περιγραφή της στέψης του νέου Ανδρόνικου ο πατριάρχης μετά τη διαδικασία του χρίσματος δυνατά φωνάζει τη λέξη *ἅγιος*, λέξη που επαναλαμβάνεται τρεις φορές από όσους στέκονται στον άμβωνα⁴⁰. Η επανάληψη της λέξης δημιουργεί ένα *ηχοτοπίο* του οποίου οι ακροατές είναι συμμετέτοχοι και ταυτόχρονα υποβάλλεται και η πρόθεση του αφηγητή να προπαγανδίσει υπέρ της βασιλείας του νέου Ανδρόνικου. Το λεκτικό σύνολο *μεγάλη φωνή* υποδηλώνει τη σημασία της προφορικότητας στο βυζαντινό τελετουργικό. Στο πορτρέτο της Άννας της Σαβοΐας, αφού η αυτοκράτειρα ανέβηκε στο βάθρο, ώστε η φωνή της να ακούγεται στους Ρωμαίους, απευθύνεται σε αυτούς μεγαλοφώνως, *ἵν' ἔξῃ διὰ πάντων ἔξιγνεῖσθαι τὴν φωνήν, ὄρθιον βοήσομαι καὶ μεγαλοφωνότατον*⁴¹. Ο ήχος αισθητοποιείται μέσω της παρήχησης του φθόγγου φ και της επανάληψης

38. ANGELOU, Word and Deed, 64. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 32-37.

39. N. GAUL, The Partridge's Purple Stockings: Observations on the historical, literary and manuscript context on Pseudo-Kodinos' Handbook on Court Ceremonial, στο: *Theatron, Rhetorische Kultur in Spätantike und Mittelalter/Rhetorical Culture in Late Antiquity and the Middle Ages*, έκδ. M. GRÜNBART, Berlin – New York 2007, 67-103, ιδιαιτέρως 100-103.

40. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 198, 8-11. ὁ πατριάρχης δὲ τῷ θεῷ μύρω σταυροειδῶς χρίει τὴν βασιλέως κεφαλὴν, ἐπιλέγων μεγάλη φωνὴ ἅγιος. Διαδεχόμενοι δὲ οἱ ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος ἱστάμενοι τὴν φωνήν, ἐκ τρίτου καὶ αὐτοὶ λέγουσιν ἅγιος.

41. Καντακουζηνός, *Ιστορία* II. 36, 21-22. Δεν πρόκειται για πρόκυψη, καθώς η τελετή αυτή περιορίζεται μόνο στις εορτές των Χριστουγέννων, των Θεοφανείων και στις γαμήλιες τελετές.

ομόηχων λεκτικών συνόλων. Τα λεγόμενα της Άννας της Σαβοΐας αξιολογούνται από τον αφηγητή ως *δίκαια καὶ προσήκοντα ἐφθέγγατο*⁴². Στα απομνημονεύματα του Καντακουζηνού ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στους συνοδευτικούς ήχους γαμήλιων τελετών. Ευκρινέστερα, η γαμήλια πρόκυψη της Θεοδώρας Καντακουζηνής και του Ορχάν στη Σηλυβρία το 1346, πριν από την αναχώρηση της Θεοδώρας, κατακλύζεται από ακουστικές λέξεις και εικόνες. *Σάλπιγγες δὲ ἤχησαν ἐπιπλείστον καὶ αὐλοὶ καὶ σύριγγες καὶ ὅσα πρὸς τέρψιν ἐξεύρηται ἀνθρώποις. πανσαμένων δὲ ἐκείνων, ἐγκώμια ἦδον οἱ μελωδοὶ ὑπὸ τινων λογίων πρὸς τὴν νύμφην πεποιημένα*⁴³. Παρατηρεῖται ὅτι τα αναφερόμενα μουσικά ὄργανα ανήκουν στην κατηγορία των πνευστών. Εκτός από τον ήχο των μουσικών οργάνων, δηλώνεται και ο ήχος, που παράγεται από την ανθρώπινη φωνή, μέσω των εγκωμίων από τους μελωδούς και τους λογίους. Στη στέψη και τη γαμήλια τελετή της Ελένης Καντακουζηνής με τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο επισημαίνεται ὅτι, σύμφωνα με τη βυζαντινή συνήθεια, έλαβαν χώρα *εὐωχίαι καὶ κρότοι καὶ δημόσιαι ἐορταί, ἧ προσήκε τοῖς*

42. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 5. 37, 20-21.

43. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 587, 9-13. 588, 5-13. R. MACRIDES – J. A. MUNITIZ – D. ANGELOV, *Pseudo-Kodinos and the Constantinopolitan Court: Offices and Ceremonies*, [Birmingham Byzantine and Ottoman Studies, τ. 15] Farnham, Surrey-Burlington 2013, 405, 439. Πρβλ. Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, II, 616. 16-618.5, ὅπου επιβεβαιώνει την παρουσία μουσικών οργάνων στην πρόκυψη. Οι σάλπιγγες έλαβαν μέρος στην πρόκυψη του Ιωάννη Ε΄ των Χριστουγέννων και των Επιφανείων 1341/1342, ὅπως αποκαλύπτεται από τον Γρηγορά με έμμεσο τρόπο: MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, 439. Ο Γρηγοράς αναφέρει ὅτι η μητέρα του Καντακουζηνού ακούει τις επευφημίες για τον Ιωάννη Ε΄ στην πρόκυψη των Χριστουγέννων, ὅπως επίσης και τις κατηγορίες εναντίον του Ιωάννη Καντακουζηνού από το κτήριο, στο οποίο αυτή διέμενε στην αυτοκρατορική αυλή. Η ίδια εικόνα επαναλαμβάνεται δώδεκα μέρες αργότερα, όταν λίγο πριν από τον ήχο των αυλών, αυτή πεθαίνει. Ν. ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινά Μουσικά ὄργανα*, Αθήνα 2007, 322-328, 369-372, σημειώνεται ὅτι η πρόκυψη ήταν η επισημότερη τελετή της υστεροβυζαντινής περιόδου, κατά την οποία ο αυτοκράτορας εμφανιζόταν σε μία ψηλή εξέδρα ενώπιον του λαού. Μπροστά από την εξέδρα υπήρχε ένα σύνολο από οργανοπαίχτες. Ψευδο-Κωδινός, 197. Πβλ. *Μανουήλ Ολόβολος*, Λόγος Γ΄, έκδ. Μ. TREU, *Mannelis Holoboli Orationes*, Potsdam 1907, 94, στ. 14-17, 20-22 (Μνεΐα οργάνων στην τελετή του θριάμβου). *Ἐπὶ τούτοις ὁ λαμπρὸς ἐκεῖνος ἐτελέσθη καὶ πολυθρύλλητος θρίαμβος. Παρὴν ἐκεῖ καὶ αὐθις στίφος ἄπαν συγκλητικόν, πλήθος δημοτικόν, ἀγοραῖον πλείστον καὶ βάνανσον (...) παρήσαν μέληθηρα κύμβαλα παρήσαν σαλπικταί· οὐκ ἀπήσαν βυκανισαὶ καὶ τιτυριστὰ καὶ ἄλλοι πλείστοι παιανίζοντες τε καὶ συριγγίζοντες.*

βασιλέων γάμοις⁴⁴. Η μουσική διαδραματίζει, λοιπόν, σημαντικό ρόλο τόσο στις επίσημες στατικές εκδηλώσεις, όπως η *πρόκνυσις*, όσο και στις τελετές, εκείνες της αναχώρησης και της άφιξης⁴⁵. Μία περίπτωση τελετής άφιξης αξιωματούχου μετά μουσικής συνιστά η υποδοχή του μεγάλου δονκός, Αλέξιου Απόκανκου, η οποία πραγματοποιείται *μετὰ κρότων πολλῶν καὶ θαυμασίων ἐγκωμίων*. Το πλήθος τον αποκαλεί *σωτήρα, πρόμαχο και ελευθερωτή*⁴⁶. Οι δυνατοί ήχοι που πλαισιώνουν την άφιξη του Απόκανκου, τα ηχηρά επίθετα υποβάλλουν και εντείνουν στο ακροατήριο την απογοήτευση από την πτώση του ήρωα, λόγω της μελλοντικής προδοτικής συμπεριφοράς, καθώς η πορεία των γεγονότων διαψεύδει τους θετικούς χαρακτηρισμούς. Σύμφωνα με το θουκυδίδειο πρότυπο, λοιπόν, αναδεικνύεται η τραγικότητα του προσώπου από τα γεγονότα που ακολούθησαν. Κατά τη διήγηση της άφιξης του πρεσβευτή του πάπα Κλήμεντος VI, Ινιβέρτου από τη Δύση, το 1346, προς τη βασίλισσα Άννα της Σαβοΐας, ο απεσταλμένος καταθέτει την έκθεσή του χρησιμοποιώντας πληθώρα λέξεων δηλωτικών ήχων, που εμμέσως τονίζουν το βυζαντινό μεγαλείο: *ἀλλαλαξάτωσαν ἄσμενοι τῶν πιστῶν ἅπας ὁ δῆμος*⁴⁷. Η σημαντική παρουσίαση του ήχου σε κοσμικές τελετές συνάδει με τη γενικότερη επιδίωξη του αφηγητή: να καταδείξει ότι αυτός είναι ο νόμιμος βασιλέας και αυτοκράτωρ.

Οι ήχοι της σύγκρουσης αποδίδουν το συγκρουσιακό κλίμα των εμφυλίων πολέμων και του κινήματος των Ζηλωτών. Η σφοδρότητα της σύγκρουσης των δύο βασιλέων, Ανδρονίκου Β΄ και Ανδρονίκου Γ΄

44. Καντακουζηνός, *Ιστορία* III. 30, 21-23.

45. MACRIDES – MUNITIZ – ANGELOV, *Pseudo-Kodinos*, 440.

46. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 335, 22-24, 336, 1. *Ἀπόκανκος δὲ ὁ μέγας δοῦξ εἰς Βυζάντιον ἀπέπλευσε, καὶ ὑπεδέχοντο αὐτὸν οἱ ἐν Βυζαντίῳ μετὰ κρότων πολλῶν καὶ θαυμασίων τῶν ἐγκωμίων, σωτήρα καὶ πρόμαχον καὶ ἐλευθερωτὴν ἀποκαλοῦντες ...*

47. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 15, 15-23. *Ἰνιμπέρτω δὲ Δελφίνῳ Ντεβιάνα, παρ' οὗ καὶ πρεσβευτὴς πρὸς Ἄνναν ἦκε τὴν βασιλίδαν, οὕτως. «ἀλλαλαξάτωσαν ἄσμενοι τῶν πιστῶν ἅπας ὁ δῆμος· ψαλάτωσαν ὁ χορὸς τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως· ἀνακαινιζέσθωσαν ἐν ταῖς ἱεραῖς καὶ ἀγίαις ἐκκλησίαις· περιφανεῖς ἑορταί· ἠχεῖτωσαν εἰς τὸ ὕψος αἱ ψαλμωδίαί· τὰ τῶν μοναχῶν ὄργανα πληττέτωσαν τὸν ἀέρα, καὶ διὰ στόματος ἴτωσαν πάντων, καὶ πᾶσαν τὴν περὶχωρον διατρεχέτωσαν αἱ προσηνεῖς αὗται πανηγύρεις, ὅπως ἡ τῶν χαιρόντων κραυγὴ μὴ μόνον παρὰ τῶν ἐπιγείων, ἀλλ' ἔτι καὶ παρὰ τῶν οὐρανίων ἀκούηται πολιτῶν. Για τὸν Ἰνιμπέρτο, απεσταλμένο του πάπα Κλήμεντος VI βλ. *PLP*, αρ. 8211.*

είναι τόση μεγάλη, ώστε η συμφορά χρειάζεται να διεκτραγωδηθεί από κάποιον τραγικό ποιητή. ..., τότε ἤδη τραγικοῦ τινος δεησόμεθα ποιητοῦ τὰς συμβησομένας παρ' ἀλλήλων Ῥωμαίοις ἐκτραγωδήσοντος συμφοράς⁴⁸. Η σύγκρουση των δύο Ανδρονίκων αισθητοποιείται ηχητικά μέσω του ονομαστικού συνόλου *τραχυτέρα τοῦ δέοντος χρησάμενος τῇ φωνῇ*⁴⁹, το οποίο συνιστά σχόλιο του αφηγητή. Ο β' εμφύλιος πόλεμος στην περιοχή της Χριστούπολης ηχοποιείται μέσω του ρηματικού συνόλου, *καὶ δεινῶς ἐθορυβοῦντο*⁵⁰. Κατά την περιγραφή του κινήματος των Ζηλωτών, η επικρατούσα σύγχυση αποδίδεται με την ηχηρή φράση *πάταγον δεινὸν καὶ θροῦν ἄσημον ἐξακουόμενον*⁵¹. Ο προκαλούμενος ἦχος υπογραμμίζεται μέσω του ομοιοτέλετου *ον*, ενώ η σάλπιγγα συνιστά ένα πολεμικό προσκλητήριο του δήμου εναντίον των δυνατών. ... *καὶ τὴν σάλπιγγα διὰ πάσης τῆς νυκτὸς βοῶσαν καὶ συγκαλουμένην τὸν δῆμον ἐπὶ τοὺς δυνατούς*⁵². Η μεροληψία του Καντακουζηνού υπέρ των δυνατών, στη συμπλοκή τους με τους Ζηλωτές, υπογραμμίζεται μέσα από το επίρρημα *ἄθορῡβως*⁵³, το οποίο από κοινού με το επίρρημα *τεταγμένως*, δηλώνει τη διαφορετική κατάσταση που επικρατούσε στις δύο πλευρές. Ας σημειωθεί ότι για τους Ζηλωτές ο Καντακουζηνός δεν συντάσσει δημηγορία, διότι τα κίνητρά τους είναι ανταγωνιστικά προς τη δική του κοινωνική ομάδα, συνεπώς η ἔλλειψη δημόσιου λόγου για τους επαναστάτες συνιστά έναν τρόπο υπονόμησης εκ μέρους του αφηγητή για την αντίπαλη κοινωνική ομάδα⁵⁴. Παρόλα αυτά, ο συγγραφέας και αφηγητής Καντακουζηνός επιλέγει, μέσω της περιγραφής και των κατάλληλων λεκτικών συνόλων, να αναπαραστήσει ηχητικά τις συμπλοκές με τους Ζηλωτές. Επιπροσθέτως, η σύγκρουση εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας αισθητοποιείται στον αφορισμό του Ιωάννη Καντακουζηνού από τον πατριάρχη Ιωάννη Καλέκα (1334-1347),

48. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 21, 18-19.

49. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 70, 12-13.

50. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 294, 16.

51. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 577, 9-10: Για τον Ανδρέα Παλαιολόγο, αρχηγός των Ζηλωτών *PLP*, αρ. 21425.

52. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 577, 10-11.

53. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 577, 11-13. *ἐκείνους δὲ πρὸ τῆς ἀκροπόλεως ἐστρατοπεδευμένους ἄθορῡβως μὲν καὶ τεταγμένως ...*

54. ANGELOU, *Subversion and Duplicity*, 266.

πλαισιώνεται ηχητικά και μνημονεύεται, όταν ο αφορισμός αίρεται από τον πατριάρχη Ισίδωρο (1347-1350). Ο πατριάρχης εξ άμβωνος, ώστε η φωνή να εκτείνεται σε όλο το ακροατήριο, αφορίζει τον βασιλέα Καντακουζηνό: *Ἰσίδωρος δὲ ὁ πατριάρχης ὀλίγω μετὰ τὴν χειροτονίαν ὕστερον καὶ τοὺς ἄλλους τῶν ἀρχιερέων ἔχων, ὅσοι παρῆσαν, ἡνίκα κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ πολέμου μάλιστα Ἰωάννης ὁ πατριάρχης κατὰ βασιλέως τοῦ Καντακουζηνοῦ ἐξεφώνει τὸν ἀφορισμὸν παρὰ πάντα τοῦ δικαίου λόγον καὶ προσήκοντα, τοὺς αὐτοὺς δὴ καὶ οὕτως ἔχων, ἐπὶ τοῦ ἁμβωνος λεγομένου ἀναβάς, ἵνα μᾶλλον διὰ πάντων διηκνοῖτο ἡ φωνή, τὸν ἀφορισμὸν διέλυε πάντων ἀκουόντων*⁵⁵. Το μοτίβο της αντίθεσης σιωπᾶν καὶ φθέγγεσθαι μηδέν, επιστρατεύει ο αφηγητής, για να καταδείξει τις σχέσεις μεταξύ εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας κατά τη Σύνοδο των αρχιερέων, προκειμένου να τονιστεί η επιβολή του μεγάλου δομέστικου⁵⁶. Σε ιδιωτικό επίπεδο, η σύγκρουση του Απόκανκου με τον μέγα δομέστικο Ιωάννη Καντακουζηνό εκφέρεται με το μετοχικό σύνολο *φανερῶς προσκεκρουκῶς*⁵⁷. Ο Αλέξιος Απόκανκος παρουσιάζεται ως ο άνθρωπος των παρασκηνίων, ο οποίος έχει ένα συγκεκριμένο κίνητρο: αποφεύγει τη δημόσια θέα, επειδή φοβάται ότι η κακία του θα μεγεθυνθεί και ταυτόχρονα θα αυξήσει την ισχύ του Καντακουζηνού. Για αυτό τον λόγο, ο Αλέξιος Απόκανκος παρουσιάζεται να εμποδίζει κάθε προσπάθεια του Ιωάννη Καντακουζηνού, επειδή ο ίδιος θεωρεί ότι δεν θα επιβιώσει πολιτικά από μία τέτοια διαδικασία. Εσκεμμένα, λοιπόν, ο αφηγητής σκιαγραφεί τον Απόκανκο με τέτοιον τρόπο, ώστε να είναι ικανός να κατευθύνει μόνο παρασκηνιακές διεργασίες· ο Καντακουζηνός, ταυτόχρονα και εμμέσως υπερασπίζεται τον εαυτό του στη δημόσια ακρόαση⁵⁸.

Κατά την περιγραφή των μαχών πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραματίζουν ηχητικά οι σάλπιγγες. Επί παραδείγματι, η σάλπιγγα σηματοδοτεί την έναρξη της μάχης κατά την κατασκευή μιας τειχομαχικής μηχανής: ... ἡ μὲν ἄλλη πᾶσα στρατιὰ τῶν σημαίων [sic] ἀρθέντων καὶ

55. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 27-28, 17-24. Για τὰ πρόσωπα βλ. *PLP*, ἀρ. 3140, 10288.

56. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 319, 6-7.

57. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 102, στ. 6.

58. ANGELOU, *Word and Deed*, 66.

τῆς σάλπιγγος σημενάσης, ἐτειχομάχουν⁵⁹, ἐνῶ σε ἄλλο σημεῖο μέσω τῆς σάλπιγγος δηλώνεται ἡ προετοιμασία μιᾶς πορείας: στρατοπεδεύσας δὲ ὁ βασιλεὺς ἐν Ζίχνα ἡμέρας δύο, ὥς ἂν ἔκ τε τῶν τῆς ὁδοιπορίας πόνων καὶ τῶν ὑετῶν καὶ τῶν χειμῶνων ἡ στρατιὰ ἀνακτῆσθαι ἐαυτὴν (ἦν γὰρ δὴ κατὰ μῆνα Ἰανουάριον ἢ τοῦ χειμῶνος ὥρα) τῇ τρίτῃ ἅμα ἔω ὀπλίζεσθαι τὴν στρατιὰν τῇ σάλπιγγι ἐκέλευσε σημεῖναι. ἐπεὶ δὲ περιέθεντο τὰ ὄπλα, ταξάμενοι ὥς ἐς μάχην, ἦσαν εὐκόσμως ἅμα καὶ μετὰ σιγῆς⁶⁰. Ἡ σάλπιγγα μπορεῖ, ἐπίσης, νὰ δίδει τὸ ἐναρκτήριο σύνθημα⁶¹ ἢ τὸ σύνθημα τῆς υποχώρησης ἢ τῆς σύμπτυξης⁶². Οἱ ἦχοι στis περιγραφές τῶν τειχομαχιῶν καὶ γενικότερα στis μάχες εἶναι περιορισμένοι συγκριτικά με ἐκείνους που περιβάλλουν ἄλλα περιστατικά στin Ἱστορία τοῦ Καντακουζηνοῦ.

Επιπροσθέτως, οἱ θρησκευτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἦχοι, εἴτε ὡς ἀναφορὰ σε ψαλμούς, εἴτε ὡς περίβλημα τῶν ἐκκλησιαστικῶν κινήματων, ἀποκαλύπτουν με τὴν τονικότητά τους τis ἐπιδιώξεις καὶ τis πεποιθήσεις τοῦ ἀπρόθυμου αυτοκράτορα. Ἡ παράθεση τῶν ψαλμῶν τῶν βασιλέων Σολομώντος καὶ Δαβὶδ ἐξυπηρετεῖ καὶ ἐκεῖνη τὴ νομιμοποίηση τῆς ἐξουσίας τοῦ σφετεριστῆ, καθὼς προβάλλεται μέσω αὐτῶν ἡ ἀντίληψη περὶ τῆς ἀδιάλειπτης συνέχειας μιᾶς σειρᾶς ἡγεμόνων, που ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Δαβὶδ καὶ καταλήγει στὸν ἴδιο τὸν ἀφηγητῆ, συγχρόνως, ὁμως, προβάλλεται καὶ ὁ σεβασμὸς στὴ λογοτεχνικὴ παράδοση. Ἡ παράθεση τῶν ψαλμῶν, ἐπίδραση ἀπὸ τὴν *Παλαιὰ Διαθήκη*, ἰδιαίτερως ἡ ἐπὶ κλήση στὸν *Εκκλησιαστή* τοῦ Σολομώντος κεφ. 3.1, συχνὴ στὴ βυζαντινὴ λογοτεχνία, μαρτυρεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι γνώστης τῶν ρητορικῶν τεχνικῶν⁶³: *φησὶ γάρ ὁ σοφώτατος Σολομών «καιρὸς τῷ ὑπὸ*

59. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, I. 174, 8-10.

60. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, I. 262, 20-23, 263, 1-3.

61. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, II. 241, 6-7 ἐκέλευέ τε αὐτίκα τῇ σάλπιγγι τὴν ὁδοιπορίαν τῇ στρατιᾷ σημαίνειν. II. 253, 14-16. πρὸς οὗν τὴν τοιαύτην βραχυλογίαν καὶ ὁ βασιλεὺς ἤσθεις, ἐκέλευε τῇ σάλπιγγι τὴν ἀναχώρησιν σημαίνειν καὶ συνταξάμενοι ἐχώρουν. Βλ. καὶ ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινὰ Μουσικὰ ὄργανα*, 188.

62. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, I. 352, 3-7. Τοιαῦτα τοῦ μεγάλου δομestίκου βουλευσαμένου, ὃ, τε βασιλεὺς ἐπείθετο αὐτίκα καὶ τοῖς ἄλλοις ἄριστα ἐδόκει. καὶ τῶν σημείων ἀρθέντων ἅμα καὶ τῆς σάλπιγγος ἀνάξεν ξιν σημενάσης, πρὸς τὸ στρατοπέδον ἐχώρουν, παιωνίσαντες ὡς ἐπὶ νίκη. Βλ. καὶ ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινὰ Μουσικὰ ὄργανα*, 189.

63. Καντακουζηνός, *Ἱστορία*, III. 16, 17-19. Βλ. *Ἐκκλησιαστής*, 3.1. τοῖς πᾶσι χρόνοις καὶ καιρὸς τῷ παντὶ πράγματι ὑπὸ τὸν οὐρανόν. Πρὸβλ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, *De mundi Creatione Oratio III*. Βλ. ἀκόμη, Σχόλια στὸν *Εκκλησιαστή*, 3. 13, ἐκδ. P. GEHIN,

τὸν οὐρανὸν παντὶ πράγματι, καὶ πάντα καλὰ ἐν καιρῷ αὐτῶν. καιρὸς θρήνου καὶ καιρὸς χαρμονῆς». Ο Δαβίδ προσδιορίζεται ως ψαλμωδός και κιθαρωδός οὐράνιος· ο αφηγητής επικαλείται τον 117ο ψαλμό⁶⁴. Είναι έκδηλη η προσπάθεια σύνδεσης του βυζαντινού αυτοκράτορα με τα πρότυπα ηγεμόνων ολόκληρου του χριστιανικού κόσμου των Μέσων Χρόνων, που είναι κυρίως ο Προφητάναξ Δαβίδ, αλλά και ο δίκαιος Σολομών⁶⁵. Αυτό επιβεβαιώνεται και από την πληθώρα των Δαβιδικών απεικονίσεων⁶⁶. Σχετικά με την ηχητική απόδοση των θρησκευτικών κινήματων εξαιρούνται κατά την αφήγηση τα των Βαβλαάμ και Ακινδύνου, οι οποίοι διατάχθηκαν, τόσο από την κοσμική εξουσία όσο και από τον πατριάρχη Κάλλιστο, να μην γράφουν ούτε να μιλούν για τα δόγματα, ώστε να μην διαφθείρουν τους πιο ακέραιους εξαπατώντας τους. Άλλοι μεν πείστηκαν και επέλεξαν τη σιγή, άλλοι δε συνέχιζαν να μιλούν: οἱ μὲν οὖν αὐτῶν ἐπείθοντο καὶ ἤγον ἡσυχίαν, τοῖς δὲ οὐκ ἤρκει σιωπᾶν ...⁶⁷. Η επιλογή από τον αφηγητή συνώνυμων λεκτικών συνόλων, αν και έχουν αντίθετη σημασία, υποβάλλει ηχητικά ένα κλίμα προσποιητής ησυχίας.

Οι ἤχοι, που αποδίδουν τη συναισθηματική κατάσταση των προσώπων, επενδύουν τους κοινούς τόπους των απομνημονευμάτων του, δηλαδή της φιλίας, της εμπιστοσύνης, της ειλικρίνειας⁶⁸. Λόγου χάρη, ο θρήνος πλαισιώνει ηχητικά τη φιλία. Ευκρινέστερα, το πένθος του Καντακουζηνού για τον φίλο του, νέο Ανδρόνικο, υποβάλλεται

Évagre Le Pontique, Scholies à l'ecclésiaste, Paris 1993 [SC] 86, 2-3, οὕτω γὰρ καὶ πάντα καλὰ ἔσται ἐν καιρῷ αὐτοῦ...

64. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 17, 14-16. «οὕτω καὶ ὁ ψαλμωδὸς καὶ κιθαρωδὸς οὐράνιος ἐκεῖνος Δαβὶδ ἦσεν· «παιδεύων ἐπαίδευσέ με ὁ κύριος, τῷ δὲ θανάτῳ οὐ παρέδωκέ με»..

65. N. MALIARAS, *Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und des 10. Jahrhunderts. Eine Quellenuntersuchung*, München 1991, 148-153. ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινά Μουσικά όργανα*, 347. Η ονομασία «Σολομώντειος θρόνος» προέρχεται φυσικά από τον θρόνο του Σολομώντα, που αναφέρεται στην Παλαιά Διαθήκη (*Βασιλειών Γ'*, 10, 18-21 και αλλού).

66. ΜΑΛΙΑΡΑΣ, *Βυζαντινά Μουσικά όργανα*, 238-242.

67. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 171, 5-6.

68. F. TINNEFELD, *Idealizing Self-centered Power Politics in the Memoirs of Emperor John VI Kantakuzenos*, στο: *To EΛΛΗΝΙΚΟΝ: Studies in Honor of Speros Vryonis, Jr., I. Hellenic Antiquity and Byzantium*, New Rochelle, New York 1993, 397-415.

μέσω των πικρών ομιωγών και της επανάληψης παράγωγων και σύνθετων του ρήματος *θρηγῶ*. Ταυτόχρονα, ο αφηγητής επιστρατεύει το οπλοστάσιο της ρητορικής τέχνης με αναφορές στον Λιβάνιο⁶⁹. Ο *τόπος* της φιλίας ενισχύεται ηχητικά και μέσω των δημηγοριών ήδη από την αρχή του έργου, όταν ο Καντακουζηνός σε συζήτηση δηλώνει ότι θέτει στη διάθεσή του φίλου του, του νέου Ανδρόνικου, την περιουσία του, τα χρήματά του, τους ακόλουθούς του (1320) ή όταν ο Ομούρ σε μία ομιλία επιθυμεί ο στρατός του να κάνει ό,τι μπορεί προς όφελος του φίλου του Καντακουζηνού⁷⁰. Το συναίσθημα του θυμού, αποτέλεσμα της προδοσίας αποδίδεται ηχητικά τόσο με τα συνώνυμα επίθετα *φλύαρον* και *λάλον* όσο και μέσω του ομοιοτέλετου -ον, ενώ και η παρήχηση του υγρού φθόγγου λ συμβάλλει στη δημιουργία ακουστικής αισθητικής απόλαυσης: *αὐτὸς γὰρ αὐτοῦ ἀκηκοέναι λοιδορίας σοῦ καταχέοντος πολλὰς, φλύαρον καὶ λάλον ἀποκαλοῦντος καὶ ψευδόμενον ὡς τὰ πολλὰ καὶ φθορέα καὶ προδότην τῶν κοινῶν*⁷¹. Το λογοτεχνικό μοτίβο της αντίθεσης Ἦχος – Σιωπή επιλέγει ο αφηγητής, προκειμένου να περιγράψει τη συναισθηματική κατάσταση του νέου Ανδρόνικου μετά τον θάνατο του Μιχαήλ Θ'. Ο νέος Ανδρόνικος σιωπηλά υπέφερε καταπνίγοντας τον θυμό του: *ἔφερε δὲ τὸ ἄλγος σιγῇ, θυμὸν ἔδων*⁷², κατά τον Όμηρο, (Οδύσσεια, κ. 379, *θυμὸν ἔδων*⁷³) σύμφωνα με τον αφηγητή.

69. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 402, 1-5. Ὁ μέγας δὲ δομέστικος ἀποκρίνασθαι μὲν ἴσχυσεν οὐδέν, τῆς ψυχῆς ἤδη τῇ λύπῃ καταβεβαπτισμένης· ἔξω δὲ ἐλθὼν ἀνώμωξέ τε πικρῶς καὶ τὸν φίλον ἀνεκαλεῖτο, καὶ μικροῦ μὲν ἐδέησεν ἀφεῖναι καὶ τὴν ψυχὴν ἐπὶ τοῖς θρήνοις· Βλ. Λιβάνιος, *Πρὸς Ἀριστείδην ὑπὲρ τῶν ὀρχηστῶν*. βούλει μαθεῖν ὅπως ἰσχύσεις ψυχὴν λύπῃ βεβαπτισμένην ἀνενεγκεῖν, *Libanius Opera*, τ. IV, ἐκδ. R. FOERSTER, Leipzig 1908 [ανατ. Hildesheim 1963], 494. G. FATOUROS – T. KRISCHER, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte* [Bibliothek der Griechischen Literatur 17, 21] Stuttgart 1986, II, 195-196, υποσημ. 137.

70. ANGELOU, *Subversion and Duplicity*, 270.

71. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 119, 6-9.

72. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 18, 7-8. Για τα συναισθήματα στο Βυζάντιο και ειδικότερα για το συναίσθημα του θυμού, βλ. M. HINTERBERGER, *Emotions in Byzantium*, στο: *A Companion to Byzantium*, ἐκδ. L. JAMES, Chichester, 2010, 123-133, ιδιαιτέρως 133. Βλ. και το ερευνητικό πρόγραμμα, A. PIZZONE, *Emotions through time: from Antiquity to Byzantium* (<http://emotions.shca.ed.ac.uk/ett-digital-archive/>). Η ΙΔΙΑ, *Emotions and Audiences in Eustathios of Thessaloniki's Commentaries on Homer*, *DOP* 70 (2016), 225-244.

73. Ομήρου *Οδύσσεια*, ἐκδ. M. WEST, *Homerus Odyssea* [Bibliotheca Scriptorum Graecorum et Romanorum 2026], Berlin-Boston 2017, 217.

Μέσω της λέξης *σιγῆς* περιγράφεται από τον Καντακουζηνό η οργή του γηραιού Ανδρονίκου προς τον νέο Ανδρόνικο⁷⁴. Η σύγκρουση των δύο Ανδρονίκων αφηγηματικά πλαισιώνεται από πληθώρα λόγων, που ανταλλάσσουν οι τρεις υποστηρικτές του νέου Ανδρόνικου, δηλαδή από τον ίδιο τον Καντακουζηνό, τον Συργιάννη και τον Συναδηνό, με αφορμή τη μετακίνηση του Ιωάννη Καντακουζηνού από την Κωνσταντινούπολη στην Πελοπόννησο από τον Ανδρόνικο τον Β΄ το 1321⁷⁵. Οι λόγοι αυτοί συνιστούν αναμφίβολα στοιχείο της προφορικότητας και ενισχύουν την ηχητική μίμηση, την οποία επιδιώκει ο συγγραφέας να εφαρμόσει στο πόνημά του.

Η τιμιότητα των προθέσεων του μεγάλου δομεστίκου δηλώνεται από τον ανήλικο βασιλέα Ιωάννη Ε΄, ο οποίος αποφαίνεται ότι οι κατηγορίες εναντίον του Καντακουζηνού έχουν υφανθεί από συκοφάντες και ψεύτες⁷⁶. Η ειλικρίνεια των προθέσεων αισθητοποιείται ηχητικά μέσω των αντωνύμων και της επανάληψης λέξεων σχετικών με την κατηγορία. Η εκδήλωση του θρήνου ως αποτέλεσμα φόβου και τρόμου πλαισιώνει την αφήγηση της πυρκαγιάς στο φρούριο των Σάκκων, κοντά στη Σηλυβρία: *οἱ δὲ ἅμα τοῖς κατοικοῦσι τὸ χωρίον ἀνθρώποις τε καὶ κτήνεσιν ὑπὸ τοῦ πυρὸς ἐναπειλημμένοι, οὐκ ἔχοντες ὅ,τι χρήσονται πρὸς ὀλοφυρμούς ἐτράποντο καὶ οἰμωγὰς*⁷⁷.

Οι ανθρωπinoι ήχοι, δηλωτικοί της ασθένειας του σώματος εντοπίζονται στη ρεαλιστική περιγραφή της συμπτωματολογίας της πανώλους 1347/1348 (αφωνία⁷⁸, δυσκαμψία γλώσσας⁷⁹, ασυνταξία νοημάτων⁸⁰) με αφορμή τον θάνατο του νεότερου γιου του Καντακουζηνού,

74. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 33, 23, 34, 1. *βαρεῖαν δ' ἦν τῇ σιγῇ καὶ τοῖς ἤθεσι τὴν ὀργὴν ἐνδείκνυμενος τῷ ἐγγόνῳ*.

75. ANGELOU, *Subversion and Duplicity*, 263-279, ιδίως 265.

76. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 93, 13-22. *ἡ μὲν οὖν βασιλὶς ... πρὸς βασιλέα γενομένη τὸν νῖόν, κατηγορεῖ τοῦ μεγάλου δομεστίκου, ὡς βασιλειῶντος, καὶ συνεβούλευε φυλάττεσθαι τὸν ἄνδρα, ὡς τὴν εἴνοιαν ὑποκρινόμενον, ἀγνωμονήσαντα δέ, ἦν λάβηται καιροῦ. βασιλεὺς δὲ πρὸς μὲν βασιλῖδα τὴν μητέρα πολὺν ὑπὲρ μεγάλου δομεστίκου ἐποιήσατο τὸν λόγον, συκοφάντας καὶ ψευδομένους ἀποφαίνων τοὺς τὰ τοιαῦτα κατηγορηκότας*.

77. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 145, 11-14.

78. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 50, 12 ..., *ἄφωνία κατεῖχοντο...*

79. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 50, 14-15 ... *δυσκίνητος δὲ ἡ γλῶσσα ἦν...*

80. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 50, 15 ... *καὶ ἀδιάρθρωτα τὰ πολλὰ ἐφθέγγοντο*,

οι οποίοι πέρα από το στοιχείο της θουνκυδίδειας μίμησης, καθιστούν ηχηρή τη βαρύτητα της μολυσματικής ασθένειας. Η απόδοση των ήχων του σώματος ανιχνεύεται και πρωτύτερα στην αφήγηση κατά την περιγραφή του ψυχομαχητού του νέου Ανδρόνικου (1341), του οποίου τα μέλη και η φωνή του εξασθένησαν. *τὰ μέλη παρείτο καὶ τὴν φωνὴν*⁸¹, ... *ἡσύχασέ τε παντελῶς καὶ ἀπ' ἐκείνης τῆς ὥρας ἄφωνός τε καὶ ἀκίνητος ἔμεινεν ὄρθρου ἄχρι παντελῶς, ξὴν μόνω πιστευόμενος τῷ ἀναπνεῖν, ...*⁸² ενισχύοντας τον κοινό τόπο της φιλίας. Άρα, οι ήχοι του σώματος συνδέονται με δυσάρεστα συμβάντα.

Οι ήχοι της φύσης, γεωφυσικοί και βιοφυσικοί, είναι ελάχιστοι, διότι δεν εξυπηρετούν τον σκοπό του αφηγητή. Ο αφηγητής, για να αιτιολογήσει τη δριμύτητα της κακοκαιρίας, η οποία δυσχέραινε το έργο των ιππέων, καταγράφει τον βόρειο άνεμο επιλέγοντας την απόλυτη μετοχή *πνεύσαντος*, ενώ η μουσικότητα επιτυγχάνεται μέσω της παρήχησης του υγρού φθόγγου *ρ* και της συνακόλουθης ακουστικής εικόνας. Αφηγηματικά ο ήχος πλαισιώνει τη σκηνή και αιτιολογεί την κρυστάλλωση του ποταμού: ... *τοῦ βορέα πνεύσαντος δριμύτερον, ἅμ' ἡμέρα κρυσταλοῦσθαι ἤρχετο ὁ ποταμὸς καὶ ὀλίγῳ ὕστερον ... κρυσταλωθεῖς*⁸³. Αναφέρεται ο ήχος μιας πηγής στο περιθώριο της αφήγησης κατά την παράδοση των Ρωγών από τον Καβάσιλα, και ο αφηγητής εμπνέεται από τον Λιβάνιο⁸⁴: *ὀδεύοντι δὲ αὐτῷ, ἐπεὶ ἐγένετο κατὰ τινα πηγὴν ψυχρὸν ἅμα ῥέουσιν καὶ διεδῆς καὶ ἥδιστον πιεῖν, ...*⁸⁵. Ο ήχος πρωταγωνιστεί και στον μύθο του Ιξευτού (πτηνοθήρα) και του στρουθίου, γνωστό μοτίβο από

H. HUNGER, Thukydides bei Johannes Kantakuzenos. Beobachtungen zur Mimesis, *JÖB* 25 (1976), 181-193. T. MILLER, The plague in John VI Cantakuzenus and Thucydides, *GRBS* 18 (1976), 385-395. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, τ. Δ', 208.

81. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 409, 10.

82. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 410, 7-9.

83. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 187. 25, 188, 1-2.

84. Λιβάνιος, *Ἀντιοχικός*, έκδ. R. FOERSTER, *Libanius Opera*, v. II, fasc. II, *Orationes* VI-XI, Leipzig 1908 [ανατ. Hildesheim 1963], 460: ... *πίνει τῆς πηγῆς ὕδωρ ψυχρὸν τε καὶ διαφανὲς καὶ ἥδιστον*. FATOUROS -KRISCHER, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, II, 243-244, υπ. 328.

85. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 515, 14-15. FATOUROS - KRISCHER, *Johannes Kantakuzenos. Geschichte*, II. 243-244.

την αρχαιότητα, αν και η συγκεκριμένη παραλλαγή είναι άγνωστης προέλευσης. Το στρουθίον προσωποποιείται και φέρεται να εκφέρει ανθρώπινη φωνή: *ἰξευτῇ γάρ φασί τι στρουθίου κεκρατηκότι, φωνῇ χρῆσάμενον τὸ στρουθίον ἀνθρωπίνῃ*⁸⁶, ενώ ο ἰξευτής, ο πτηνοθήρας, θρηνεῖ μεγαλοφώνως, την απώλεια του γιού του: *τὸν ἰξευτὴν δὲ τὴν πανταχόθεν ἀπορίαν συνιδόντα, μέγα ἀνοιμῶσαι*⁸⁷. Ο ἄνεμος που πνέει συμβάλλει στην εξάπλωση της φωτιάς κατά την περιγραφή της πυρπόλησης των πύργων του Γαλατά από τους Ενετούς: ... (*ἦσαν γὰρ οὐκ ὀλίγοι ξύλοις ἄνωθεν ἐπεσκευασμένοι*), ὥστε διὰ τοῦ πύργου καὶ ταῖς οἰκίαις ἐπελθεῖν τὸ πῦρ, ἀνέμου πνεύσαντος. ἀνύειν δὲ οὐδὲν οὐδ' ἢ ἐκείνου ἐπίνοια ἐδύνατο, ἀποδεουσῶν τῶν κεραιῶν⁸⁸. Επίσης, η φωτιά ευθύνεται για τις φωνές των ανθρώπων και των ζώων κατά την πυρπόληση του φρουρίου των Σάκκων⁸⁹. Από τα ανωτέρω παραδείγματα συνάγεται ότι η απλότητα του ύφους και η ἑλλειψη ρητορικών εξάρσεων αντισταθμίζεται από την απόδοση των ήχων της φύσης και την τονικότητα.

Αν τα αναφερθέντα στοιχεία ενταχθούν στις γενικότερες επιδιώξεις του συγγραφέα, διαπιστώνεται ότι ο αφηγητής μέσω της προτίμησης του ήχου, σκόπιμα αυτό – προβάλλεται ως ο συνεχιστής μιας μακραίωνης λογοτεχνικής παράδοσης, στην οποία ο ήχος διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο, αρχής γενομένης από τους Πατέρες της εκκλησίας και με ενδιαμέσους σταθμούς τον Φώτιο και τον Μιχαήλ Χωνιάτη⁹⁰. Συνεπώς, και μέσω της προτίμησης του ήχου, αναδεικνύεται ο επιδιωκόμενος σεβασμός του αφηγητή στη λογοτεχνική βυζαντινή παράδοση, στοιχείο, το οποίο εμμέσως απηχεί τον σεβασμό του στη νόμιμη εξουσία.

Οι ανωτέρω ηχητικές επισημάνσεις αποκτούν βαθύτερο νόημα αν συσχετισθούν με την προκαλούμενη επίδραση-λειτουργία των ήχων στο ακροατήριο – κοινό μέσω της ηχηρής ανάγνωσης, η οποία διαιωνίστηκε και εκθειάστηκε στο Βυζάντιο⁹¹. Η επίδραση της ηχηρής ανάγνωσης

86. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 367, 3-4.

87. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 367, 7-8.

88. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, III. 195, 13-15.

89. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 145. Βλ. και σημ. 77.

90. CAVALLO, *Ανάγνωση*, 76-77.

91. HUNGER, *Ο Κόσμος του βυζαντινού βιβλίου*, 163-170. CAVALLO, *Ανάγνωση στο*

στο ακροατήριο έχει καταδειχθεί και από άλλους μελετητές, όπως ο Αθ. Μαρκόπουλος⁹² και ο Στρ. Παπαϊωάννου⁹³. Ο B. Croke, εξετάζοντας το ακροατήριο της περιόδου 1300-1400, υπογραμμίζει ότι στην ιστορική αφήγηση του Καντακουζηνού είναι έκδηλα τα σημάρδια που προσφέρει στο ακροατήριό του για την κατεύθυνση της αφήγησής του⁹⁴. Ο Α. Angelou, επίσης, επισημαίνει ότι το ακροατήριο του Καντακουζηνού δεν αποτελούνταν μόνο από τον κύκλο των φίλων του, αλλά περιλάμβανε και ένα ευρύτερο *θέατρον* ακροατών, το οποίο ήταν ασκημένο στο να ακούει και να διακρίνει τα κομβικά σημεία και τους αρμούς μίας ασυνάρτητης αφήγησης⁹⁵. Ήδη έχει επισημανθεί ότι η *Ιστορία* του Καντακουζηνού ήταν γραμμένη για δημόσιο *θέατρον*⁹⁶. Ο Καντακουζηνός μιμούμενος την παράδοση της ηχηρής ανάγνωσης, γνωρίζει καλά, αφενός τις προσδοκίες του ακροατηρίου του, αφετέρου θέτει στην υπηρεσία των δικών του επιδιώξεων την επίδραση του ήχου. Γι' αυτό, ο αφηγητής Καντακουζηνός περιβάλλει με μουσικότητα και ρυθμό τα σημεία, που επιδιώκει να κρατήσουν στη μνήμη τους οι ακροατές, ενώ οι ήχοι υποβάλλουν τα συναισθήματα του ακροατηρίου και ενισχύουν την πειθώ του αφηγητή⁹⁷. Ευκρινέστερα, η επιλογή των λέξεων που παραπέμπουν στον ήχο, οι παρηχήσεις, τα ομοιοτέλευτα, η μνεία στα μουσικά όργανα, συγκινούν και πείθουν το κοινό μετά τη στροφή των μέσων του 14ου αιώνα, ακριβέστερα το 1369, οπότε και ο απρόθυμος αυτοκράτορας ολοκληρώνει το πόνημά

Βυζάντιο, 83. Βλ και τον πρόσφατο συλλογικό τόμο, *Reading in the Byzantine empire and beyond*, έκδ. T. SHAWCROSS – I. TOTH, Cambridge 2018.

92. A. MARKOPOULOS, Le public des textes historiographiques à l'époque macédonienne, *Παρεκβολαί* 5 (2015), 53-73.

93. S. PAPAIOANNOU, Voice, Signature, Mask: The Byzantine Author, στο: *The author in middle Byzantine literature: Modes, Functions, and Identities*, έκδ. A. PIZZONE [Byzantinisches Archiv 28], Berlin-Boston 2014, 21-40, ιδιαιτέρως, 27. Πρβλ. Ο ΙΔΙΟΣ, Rhetoric and Rhetorical theory, στο: *The Cambridge intellectual history of Byzantium*, έκδ. A. KALDELLIS – N. SINIOSOGLOU, Cambridge 2017, 101-112.

94. B. CROKE, Uncovering Byzantium's historiographical audience, στο: *History as literature in Byzantium, Papers from the Fortieth Spring Symposium, of Byzantine Studies*, University of Birmingham, April 2007, Farnham – Burlington 2010, 25-53, ιδιαιτέρως 52.

95. ANGELOU, Subversion and duplicity, 263-279, ιδιαιτέρως 273.

96. ANGELOU, Word and deed, 72.

97. VALIAVITCHARSKA, Rhetoric and Rhythm, 182.

του, σύμφωνα με τις ενδείξεις από τη χειρόγραφη παράδοση⁹⁸. Η χρήση λέξεων που σχετίζονται με την ακρόαση και το ακροατήριο, όπως *ἀκροατήν, ἡκηκόειν, ἀκοήν, ἀκροαταί, ... ἢ καὶ ἄλλοις τισὶ λόγοις τὸν ἀκροατήν δοκοῦσι συνετώτερον ποιεῖν ἑαυτοῦ, παρεῖναι καὶ ἀκροᾶσθαι τὸν Μιχαήλ*⁹⁹· *ὧν δ' ἡκηκόειν εὐεργετούμενος παρὰ σοῦ ...*¹⁰⁰, *θαυμάσιά τε καὶ ἀκοήν ἐκπλήττοντα κατώρθωσάν τινα*¹⁰¹· *... καὶ οἱ προσκληθέντες δὲ τῆς δίκης ἀκροαταί ...*¹⁰², αποκαλύπτει τη σύνδεση του αφηγητή με την κουλτούρα της συνακρόασης και της προφορικότητας και την επιδίωξή του να αναγνωσθεῖ το ἔργο του στο κοινό. Το προηγούμενο χωρίο προέρχεται από την περιγραφή της δίκης του Ανδρονίκου Γ' και συνιστά μία διαδικασία συνακρόασης, όπου οι ακροατές κατονομάζονται από τον αφηγητή¹⁰³. Η έννοια *ἀκροατῆς* χρησιμοποιείται σε αντιδιαστολή με εκείνη *των κριτῶν* από τον νέο Ανδρόνικο στη δημηγορία του, που αναφέρεται στη σύγκρουση με τον παππού του, για να καταδειχθεί η προβαλλόμενη δυσμενής θέση του Ανδρονίκου Γ'¹⁰⁴. Κατά τη δίκη του Συργιάννη ο μέγας δομέστικος Ιωάννης Καντακουζηνός περιγράφεται ως σιωπηλός ακροατής: *ὁ μέγας δομέστικος ἐφθέγγετο οὐδέν, ἀλλὰ καθῆστο μόνον ἀκροώμενος τῶν λεγομένων*¹⁰⁵. Η συνακρόαση δηλώνεται, επίσης,

98. Βλ. ἐδὼ υποσημείωση 1 και παρακάτω, όπου το ακροατήριο μελετάται σε σχέση με τον χρόνο και τον χώρο.

99. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 15, 12-14.

100. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 32, 16.

101. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 65, 19-20. I. 67, 4. Πρβλ. *LSJ*, *ἀκροάζομαι*, 56. *LBG*, τ. 1, 47, *ἀκροατῆς*, *Schiedsrichter*, *Richter*, μεταξύ άλλων πηγών ο E. TRAPP παραπέμπει και στην *Ιστορία του Καντακουζηνού*.

102. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 67, 4.

103. Καντακουζηνός, *Ιστορία* I. 67, 5-13. *Γεράσιμος τε ὁ πατριάρχης, χαρίτων μὲν θεῶν πεπληρωμένος καὶ τῆς μοναδικῆς πολιτείας εἰς ἄκρον ἑλληλακώς, πολιτικῶν δὲ πραγμάτων καὶ δημοσίων παντάπασιν ἀπείρως ἔχων καὶ ὁ τὸν τῆς Φιλαδελφείας θρόνον κοσμῶν Θεόληπτος, καὶ αὐτὸς μὲν εἰς ἄκρον ἀρετῆς ἦκων, καὶ πολιτείας ἀκρίβειαν μοναδικῆς οὐ μόνον κατορθωκώς, ἀλλὰ καὶ ἐτέρους ἱκανῶς ἔχων διδάξαι· ἔτι δὲ καὶ φρονήσεως εὖ ἔχων, καὶ παιδείας τῆς ἔξωθεν οὐκ ὀλίγον μεταλαβών*. Για τον πατριάρχη Γεράσιμο (1320-1321) βλ. *PLP*, ἀρ. 3783.

104. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 229, 7-8..., *ἀλλ' ἐμοὶ μὲν κριτὰς καθῆσθαι, ἐκείνῳ δὲ ἀκροατὰς καὶ μόνον*.

105. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 448, 14-15.

λεκτικά με τους όρους σύλλογον και θέατρον κατά την αφήγηση της συνόδου εκκλησιαστικής και κοσμικής εξουσίας, επί Ανδρονίκου Γ¹⁰⁶. Η από κοινού εκφορά με τη λέξη *σιωπή* και *ἀκοάς*, επιτείνει τη συλλογικότητα της ακρόασης. Σε αυτό το σημείο είναι χρήσιμο να υπενθυμισθεί ότι ο όρος *θέατρον* από την ύστερη αρχαιότητα μέχρι και την τελευταίες δεκαετίες της βυζαντινής ιστορίας σημαίνει, εκτός από την αρχική σημασία του θεάτρου, τη συνάθροιση ανθρώπων ή ταυτίζεται με το ακροατήριο¹⁰⁷. Τα βυζαντινά *θέατρα* ήταν τόποι, όπου παρουσιάζονταν πολλά είδη κειμένων για διάφορες περιστάσεις. Η Margaret Mullett ερευνώντας τα βυζαντινά *θέατρα* του 12ου αιώνα παρατηρεί ότι τα πιο σημαντικά λογοτεχνικά έργα γράφτηκαν, για να παρουσιασθούν στα *θέατρα* της Κωνσταντινούπολης¹⁰⁸. Η ανάγνωση των κειμένων με δυνατή φωνή αποδεικνύει, κατά την προηγούμενη ερευνήτρια, ότι η προφορικότητα στο Βυζάντιο είναι ακόμη σημαντική παρά την κυριαρχία του γραπτού λόγου¹⁰⁹. Σύγχρονοι μελετητές έχουν επισημάνει ότι δύο στοιχεία είναι απολύτως απαραίτητα στο βυζαντινό *θέατρον*, ένας πρωταγωνιστής και ένα ακροατήριο, που έχουν μία αμφίδρομη σχέση. Ανάμεσά τους υπάρχει το μήνυμα που πρέπει να κοινοποιηθούν, δηλαδή η παρουσίαση του κειμένου. Μάλιστα, σε πηγές της παλαιοιολόγιας περιόδου, όπως στις επιστολές του Γρηγορίου Ακίνδυνου και του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου αποκωδικοποιούνται οι

106. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, I. 226, 21-24. βασιλεὺς δὲ ἅμα ἔω τῶν τε ιδίων τοὺς ἐπιφανεστέρους καὶ τοὺς ἐκ βασιλέως ἀφιγμένους εἰς τὸν σύλλογον ἐκάλει, ὥς δὲ πάντες παρήσαν, σιωπὴ μὲν τὸ θέατρον κατέσχεν ἐπὶ μικρόν, καὶ πάντες ὥς ἐπὶ καινοῖς τισι παρεῖχον μετεώρους τὰς ἀκοάς.

107. P. MARCINIAK, Byzantine theatron – A place of Performance? στο: *Theatron*. [βλ. σημ. 39], 277-285, ιδιαιτέρως 278. Ο όρος *θέατρον* με την αρχική σημασία του θεάτρου απαντά κυρίως στην πρώιμη περίοδο του Βυζαντίου, αργότερα ταυτίζεται με τον υπόδρομο ή κάθε είδους θέαμα και στη συνέχεια συνδέεται με τη δημόσια έκθεση στο κοινό, ό.π., 277.

108. M. MULLETT, Aristocracy and patronage in the literary circles of Comnenian Constantinople, στο: *The Byzantine Aristocracy IX- XIII centuries*, έκδ. M. ANGOLD, Oxford 1984, 173-201, ιδιαιτέρως 175.

109. MULLETT, Aristocracy and patronage, 179. Η ΙΔΙΑ, Rhetoric, theory and the imperative of performance: Byzantium and now, στο: *Rhetoric in Byzantium*, έκδ. E. JEFFREYS, Aldershot 2003, 151-170. Βλ. MARCINIAK, Byzantine theatron, 285.

αντιδράσεις του ακροατηρίου¹¹⁰. Επιπροσθέτως, η Ida Toth ερευνώντας το ρητορικό θέατρον στο παλαιολόγειο Βυζάντιο και δη στους αυτοκρατορικούς λόγους σημειώνει ότι ο όρος θέατρον δηλώνει τους κύκλους των λογίων, οι οποίοι συγκεντρώνονταν, προκειμένου να παρουσιάσουν το λογοτεχνικό τους έργο ή για να ακούσουν με τη σειρά τους το έργο των ομοτέχνων τους. Επρόκειτο για μία δημοφιλή πρακτική διακεκριμένων λογίων της παλαιολόγειας περιόδου, όπως του Νικηφόρου Γρηγορά, του Δημητρίου Κυδώνη, του Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου και του Ιωάννη Χορτασμένου¹¹¹. Οι βυζαντινοί λόγιοι χρησιμοποιούσαν τη βυζαντινή ρητορική με σκοπό να επιζητήσουν την αναγνώριση. Η παρουσίαση ενός ρητορικού λόγου ενώπιον του αυτοκράτορα και άλλων αρχόντων της αυλής ήταν μία ευκαιρία που ο λόγιος ρήτορας έπρεπε να αδράξει, ώστε να κερδίσει τις εντυπώσεις¹¹². Από τα ανωτέρω, λοιπόν, είναι εμφανές ότι οι αναφερόμενοι όροι, σύλλογος, θέατρον, αποτελούν ένδειξη, αφενός ότι το κοινό του Καντακουζηνού ήταν εξοικειωμένο με τις συνυποδηλώσεις των συγκεκριμένων όρων, αφετέρου δείχνουν την προσπάθεια του αφηγητή να ενστερνισθεί την ορολογία που παρέπεμπε στη γενικευμένη πρακτική της λογιосύνης της εποχής του.

Ακολουθώντας, αν επιχειρήσουμε να σκιαγραφήσουμε το ακροατήριο του ιστορικού έργου του Καντακουζηνού, θα ήταν σκόπιμο αυτό να ερευνηθεί στον συγκεκριμένο χρόνο και χώρο. Τέσσερα από τα έξι χειρόγραφα στα οποία διασώζεται το ιστορικό πόνημα εικάζεται ότι αντιγράφηκαν στον Μυστρά γύρω στο 1369 και ίσως έχουν προέλθει από το βιβλιογραφικό εργαστήριο του Μανουήλ Τζυκανδής¹¹³. Συγκεκριμένα, το σημείωμα στον κώδικα Laurentianus IX. 9, του πρωιότερου χειρογράφου της Ιστορίας, σύμφωνα με το οποίο αυτή περατώθηκε τον Δεκέμβριο του έτους 1369, παρέχει ένα *terminus ante quem* για το κοινό στο οποίο απευθυνόταν, ενώ η χρονολόγηση των τεσσάρων χειρογράφων τον 14ο αιώνα, δείχνει πιθανόν την απήχηση του ιστορικού έργου. Λαμβάνοντας υπόψη το ιστορικό συγκεκριμένο

110. MARCINIAK, Byzantine theatron, 282-283 και υποσημείωση 42 και 43.

111. I. TOTH, Rhetorical *Theatron* in late Byzantium: The example of Palaiologan imperial orations, στο: *Theatron* [βλ. σημ. 39], 429-448, ιδιαίτερος, 430.

112. TOTH, Rhetorical, *Theatron* 447.

113. Βλ. PLP αρ. 28129 και παραπάνω υποσημείωση 1.

της ανωτέρω περιόδου, είναι έκδηλο ότι το άμεσο ακροατήριο των απομνημονευμάτων του, κυρίως της πρωτεύουσας, εάν η συγγραφή των απομνημονευμάτων ολοκληρώθηκε στη μονή Χαρσιανίτου, τη Νέα Περίβλεπτο¹¹⁴, φέρει τα ακόλουθα χαρακτηριστικά: παρουσιάζεται καταπονημένο από τους εμφυλίους πολέμους, από τον οικονομικό μαρασμό, από τη μαύρη πανώλη και από τη συρρίκνωση των εδαφών¹¹⁵. Για αυτούς τους λόγους έχει ανάγκη να ακούσει, προκειμένου να ανυψωθεί ψυχολογικά, ότι το πάλαι ποτέ μεγαλείο της βυζαντινής αυτοκρατορίας συνεχίζεται αλώβητο. Ο αφηγητής έχει γνώση, λόγω της πολιτικής του ιδιότητας και της συμμετοχής του στα τεκταινόμενα, της ψυχολογικής κατάστασης του κοινού. Επιπλέον, το προσδοκώμενο ακροατήριο, στο οποίο απευθύνεται, ενδεχομένως στο περιβάλλον του Μυστρά, είναι πεπαιδευμένο, καθώς ο Μυστράς κατέστη το καταφύγιο των λογίων, οι οποίοι αναγκάστηκαν να φύγουν τόσο από την Κωνσταντινούπολη όσο και από τη Θεσσαλονίκη (εστία Παλαμισμού) λόγω των θρησκευτικών τους αντιλήψεων¹¹⁶. Στον Μυστρά, επομένως, σχηματίστηκε ένας μικρός κύκλος λογίων, οι οποίοι απέδρασαν από το status quo της πρωτεύουσας και είχαν δυνατότητες να εκφραστούν με περισσότερη πνευματική ελευθερία¹¹⁷. Μεταξύ των πιο σημαντικών λογίων που δραστηριοποιούνται στην αναδυόμενη πολιτική και πνευματική εστία στο β' ήμισυ του 14ου αιώνα είναι ο Γεώργιος Γαβριηλόπουλος, γνωστός και ως Γεώργιος Φιλόσοφος και ο Μανουήλ Ραούλ Μετοχίτης¹¹⁸. Ας σημειωθεί ότι στον Μυστρά την ίδια περίοδο

114. D. NICOL, *Ιωάννης Καντακουζηνός. Ο απρόθυμος αυτοκράτορας. Αυτοκράτορας του Βυζαντίου και Μοναχός (1295-1383)*, μετ. Κ. ΧΑΛΜΟΥΚΟΥ, Αθήνα 2008, 220.

115. D. NICOL, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, μετ. ΣΤ. ΚΟΜΝΗΝΟΣ, Αθήνα 2005⁴, 294-330, 331-394. Για τις συνθήκες στο δεσποτάτο του Μυστρά της περιόδου 1348-1384, βλ. D. ZAKYTHINOS, *Le despotat grec de Morée*, τ. I. (αναθ. έκδ. Χ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ), London 1975, 94-118.

116. N. SINIOSSOGLU, *Radical Platonism in Byzantium*, Cambridge 2011, 121. Για την πνευματική ζωή στον Μυστρά, βλ. ZAKYTHINOS, *Morée*, τ. I. 113, τ. II, 320. S. RUNCIMAN, *Mistra, Byzantine Capital of the Peloponnese*, Λονδίνο 1980. Σ. ΜΕΡΙΤΑΛΗ, Γύρω από την πνευματική ζωή στο δεσποτάτο του Μυστρά κατά τον 14ο αιώνα, *Βυζαντινά Μελέται* 3 (1991), 241-260, ιδιαιτέρως 242-243. ΣΟΛΩΜΟΥ, *Ο πολιτικός ρόλος των μεγάλων οικογενειών* [σημ. 38], 769-775.

117. ΜΕΡΙΤΑΛΗ, Πνευματική ζωή, 245-246.

118. SINIOSSOGLU, *Radical Platonism*, 121.

παρατηρείται δραστηριότητα των αντιγραφών, η οποία μαρτυρεί τη βαθιά επίδραση που άσκησε η Ησυχαστική διαμάχη¹¹⁹. Σε αυτό το πνευματικό περιβάλλον οι σύγχρονοι συγγραφείς που αντιγράφονται στο Δεσποτάτο του Μορέως είναι κυρίως ο Πρόχορος και ο Δημήτριος Κυδώνης, ο Ιωάννης Καντακουζηνός και, αργότερα, ο Νικηφόρος Γρηγοράς¹²⁰. Όπως εύστοχα διαπιστώνει ο Α. Angelou πρόκειται για ένα κοινό του οποίου η παιδεία του επέτρεπε να ταυτίζει εάν ένα απόσπασμα προέρχεται από τον Όμηρο, ή από κάποιον τραγικό ποιητή, ιστορικό ή ρήτορα. Οι ακροατές ήταν σε θέση να αξιολογήσουν τις υφολογικές μικρολεπτομέρειες ως αποπροσανατολιστικές σε μία εκτεταμένη σκηνή ή να εκτιμήσουν ότι ο αφηγητής εστιάζει χρονικά σε μία σημαντική ημέρα και περιλαμβάνει ξαφνικά πλούσιες λεπτομέρειες του τόπου και του χρόνου, οι οποίες συνιστούν θεμελιώδη σημάδια στην αφήγηση¹²¹. Άρα, λοιπόν, σε αυτά τα λόγια συμφραζόμενα θα πρέπει να ενταχθεί και το ευάριθμο αλλά μορφωμένο ακροατήριο της Ιστορίας του Καντακουζηνού, που καταλύει στο αναδυόμενο πολιτικό και πνευματικό κέντρο της Πελοποννήσου. Περαιτέρω, ο αφηγητής απευθύνεται και σε ένα επινοημένο ακροατήριο αναγνωστών, με σκοπό, όχι μόνο να καταγράψει ένα συγκεκριμένο γεγονός, αλλά να παρουσιάσει μία συνολική κριτική, έναν εκτεταμένο κοινωνικό λόγο, δηλαδή μία κοινωνική αξιολόγηση του ίδιου του συγγραφέα. Εναργέστερα, ο τελευταίος αποσκοπεί όχι μόνο στη χρονολογική καταγραφή της επαναστατικής κίνησης των Ζηλωτών και του εμφυλίου πολέμου, αλλά κυρίως στην ανάλυσή τους μέσω των λόγων¹²².

Επιπροσθέτως, ο αφηγητής χρησιμοποιεί και εκείνος, όπως άλλοι προκάτοχοί του, τις ρητορικές τεχνικές στο απομνημονευματικό του οικοδόμημα. Οι αναφορές σε επικούς και τραγικούς ποιητές, τα παραθέματα από τον Λιβάνιο, εκτός από ανάδειξη της λογιοσύνης, έχουν τις ρίζες τους στη ρητορική¹²³. Επιπλέον, η τονικότητα,

119. SINOSSOGLU, *Radical Platonism*, 121.

120. SINOSSOGLU, *Radical Platonism*, 121.

121. Α. ANGELOU, *Word and Deed*, 57-73, ιδιαιτέρως 72.

122. SINOSSOGLU, *Radical Platonism*, 70.

123. Γ. ΚΑΡΑΑ, Η αυτοσκηνοθέτηση του ρήτορα στους αυτοκρατορικούς λόγους (Ύστερη αρχαιότητα και Βυζάντιο), στο: *Figura in Praesentia. Μελέτες αφιερωμένες στον καθηγητή Θ. Νάκα*, έκδ. Κ. ΝΤΙΝΑΣ, Αθήνα 2018, 134-150.

επενεργεί καίρια και διεγείρει συναισθηματικά τους ακροατές, των οποίων τα προκαλούμενα συναισθήματα συμβάλλουν στην κοινωνική αλληλεπίδραση σε ένα ρητορικό περιβάλλον¹²⁴. Ως εκ τούτου, ο ήχος χρησιμοποιείται εσκεμμένα από τον Καντακουζηνό στην επικοινωνία με το κοινό για την αντήχηση των σκοπών του. Ο ήχος, λοιπόν, αποτελεί την καλλιτεχνική επιλογή του αφηγητή, μέσω του οποίου ηχοποιούνται οι πεποιθήσεις του και η αλήθεια των προθέσεων του¹²⁵. Ταυτόχρονα συνιστά μία πρόσκληση στο ακροατήριο, για να συμμετάσχει στην εμπειρία της ακρόασης· χαρακτηριστικά αναφέρει ο ίδιος ότι ενδιαφέρεται συγχρόνως, για τη ραστώνη του ακροατηρίου του¹²⁶, για να εισαγάγει την αφήγηση της δοκιμασίας του πυρακτωμένου σιδήρου της μοιχαλίδος. Η ρητή διατύπωση εκ μέρους του αφηγητή για τη ραστώνη του ακροατηρίου του αποκαλύπτει τις λογοτεχνικές προθέσεις και τις φιλοδοξίες του αφηγητή, δηλαδή του Καντακουζηνού, να απευθυνθεί στο αναγνωστικό του κοινό, άμεσο και προσδοκώμενο, με σκοπό και την τέρψη του. Στο πλαίσιο αυτό, ο αφηγητής χρησιμοποιεί εκείνα τα στοιχεία της ηχητικής μίμησης που θα διεγείρουν την ακοή του κοινού του και περαιτέρω το συναίσθημα και τη μνήμη του.

Συμπερασματικά, ο ήχος στο ιστορικό έργο του Καντακουζηνού συνδέεται με τις επίσημες τελετές, άρα με τη νομιμοποίηση της εξουσίας του σφετεριστή Καντακουζηνού, που αποτελεί τον συνδετικό αρμό των απομνημονευμάτων του. Μέσω της καταγραφής του εθμοτυπικού των τελετών, συμπεριλαμβανομένων και των μουσικών οργάνων, υποβάλλεται αισθητικά στο ακροατήριο το αδιάλειπτο της αυτοκρατορικής εξουσίας. Ο απρόθυμος αυτοκράτορας επιχειρεί να πείσει ηχηρά για τις καλοπροαίρετες προθέσεις του, ενώ η αυτοκρατορική ιδεολογία αναδεικνύεται ως ισχυρή ενάντια στην παρακμιακή πραγματικότητα.

Ένα δεύτερο συμπέρασμα είναι ότι ο ήχος, ιδιαίτερος εκείνος που προκαλείται από λέξεις που φανερώνουν σύγκρουση, ενδύει τα περιστατικά των εμφυλίων πολέμων, τα οποία ο αφηγητής πραγματεύεται διεξοδικά στην Ιστορία, καθώς συνιστούν τον ακρογωνιαίο λίθο της

124. VALAVITCHARSKA, *Rhetoric and Rhythm*, 182.

125. A. KAZHDAN – S. FRANKLIN, *Μελέτες στη βυζαντινή λογοτεχνία του 11ου και 12ου αιώνα*, μτφ. Μ. ΑΥΓΕΡΙΝΟΥ-ΤΖΙΟΓΑ, Αθήνα 2007, 252.

126. Καντακουζηνός, *Ιστορία*, II. 171, 22-23 ... ὁ ῥαστώνης χάριν διηγῆσομαι.

αφήγησης. Ιδιαίτερος ηχοποιούνται οι συμπλοκές με τους Ζηλωτές. Το συγκρουσιακό κλίμα αντηχεί στο ακροατήριο προκαλώντας ανάκληση στη μνήμη του των προηγούμενων γεγονότων της ταραγμένης περιόδου. Ο συγγραφέας επιλέγει εσκεμμένα να μην αφιερώσει στους Ζηλωτές δημιουργία, εν τούτοις η προφορικότητα επιτυγχάνεται με τις περιγραφές των συμπλοκών και την επιλογή κατάλληλων λέξεων που δηλώνουν ή παραπέμπουν σε ήχο. Επίσης, οι ήχοι της σύγκρουσης κυριαρχούν στις σχέσεις κοσμικής και εκκλησιαστικής εξουσίας όπως και στις ιδιωτικές σχέσεις.

Επιπροσθέτως, ο ήχος περιβάλλει τους κοινούς τόπους των απομνημονευμάτων: φιλία, τιμιότητα, εμπιστοσύνη, ειλικρίνεια, και δημιουργεί στο ακροατήριο την πληρέστερη αντίληψη και την κατανόηση των ιδεών, που θέλει να τονίσει ο συγγραφέας και να τα κοινοποιήσει στο ακροατήριό του. Οι συγκεκριμένες ιδέες συνδέονται με τους ήχους, ώστε να εντυπωθούν στη μνήμη των ακροατών και να αποτελέσουν μέρος της συλλογικής μνήμης.

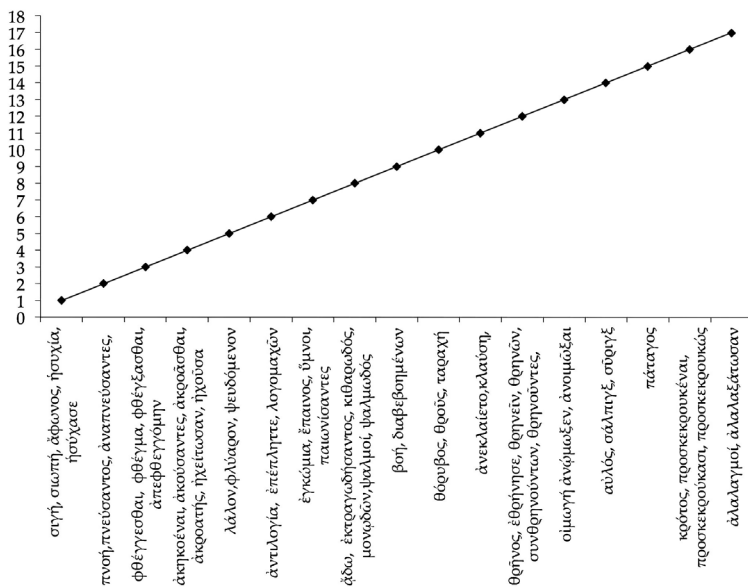
Επιπλέον, τα συναισθήματα της λύπης, του φθόνου και οι εκδηλώσεις αυτών, όπως ο θρήνος και οι συγκρούσεις αντίστοιχα, πλαισιώνονται ηχητικά και συγκινούν το ακροατήριο. Πρόκειται για συναισθήματα οικεία στους βυζαντινούς συγγραφείς που εντείνονται με την ηχητική πλαισίωση, άρα καθίστανται εύληπτα στο ακροατήριο, όπως και τα γεγονότα. Στους ανθρώπινους ήχους κυριαρχούν εκείνοι που συνδέονται με δυσάρεστες καταστάσεις του σώματος που συνδέεται με την ασθένεια της πανώλους και των φωνών που παράγονται λόγω πυρπόλησης.

Ακόμη, η ακουστική των λέξεων από κοινού με τα σχήματα λόγου υπηρετούν το δωρικό ύφος των απομνημονευμάτων και συμβάλλουν στην αισθητική απόλαυση του ακροατηρίου μέσω των ηχητικών κυμάτων. Το εξοικειωμένο ακροατήριο μπορούσε να αντιληφθεί τη μουσικότητα και τον ρυθμό του κεμένου, στοιχεία τα οποία αντισταθμίζουν την έλλειψη ρητορικών εξάρσεων. Επιπλέον, ήταν σε θέση να διακρίνει και τις τεχνικές για την απόδοση των ποικίλων κατηγοριών των ήχων. Συνεπώς, τα σχεδιαζόμενα ηχοτοπία εκ μέρους του αφηγητή καθίστανται εύληπτα μέσω της ηχηρής ανάγνωσης και της συνακρόασης.

Τέλος, η προτίμηση του ήχου απηχεί τη συνέχεια της λογοτεχνικής παράδοσης, που επιδιώκει ο αφηγητής να προβάλει, η οποία υπηρετεί με τον καλύτερο τρόπο την απολογητική του διάθεση. Στα βαθύτερα

επίπεδα της στρωματογραφίας του ιστοριογραφικού κειμένου, ο ήχος ως έννοια υφέρεται και συνδέεται τόσο με την χριστιανική κοσμοθεωρία του συγγραφέα, αντηχώντας τις απηχήσεις της παλαιοδιαθηκικής και καινοδιαθηκικής παράδοσης όσο και με τις τεχνικές της προφορικότητας. Συνεπώς, ο λόγιος αυτοκράτορας ενσωματώνει στοιχεία του προφορικού πολιτισμού, τα εμπλουτίζει και τα εξισορροπεί με εκείνα του εγγράμματου πολιτισμού. Στο ιστορικό έργο του Καντακουζηνού ο ήχος είναι δυνατό να ερευνηθεί τόσο με τη προσέγγιση των ρητορικών τεχνικών, που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, όσο και με τη σύγχρονη θεωρία των ηχοτοπίων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικ. 1. Κλίμακα ηχοχρώματος σχηματισθείσα από λέξεις, δηλωτικές ήχου, στην *Ιστορία* του Ιωάννη Καντακουζηνού.

Αλφαβητικός κατάλογος όρων κατά οικογένειες λέξεων
από την Ιστορία του Καντακουζηνού, δηλωτικών ήχων
(Αναφέρεται ο τόμος και η σελίδα της κριτικής έκδοσης)

A: ἄδω (ἦδον II. 588 ἦσε, III. 17), ἀδόντων (II. 16) ἀκηκοέναι (I. 32, 100, II. 107. 113. II. 438, 462. 504. III. 54), ἀκηκοότα (I. 129), ἀκοή (I. 65, II. 37), ἀκοάς (I. 120, III. 142), ἀκοῶν (II. 508), ἀκούειν (I. 248, 280), ἀκούηται (III. 16), ἀκούοντα (II. 38) ἀκούσαντες, ἀκούσατε (III. 16), ἀκούων (I. 8) ἀκούω (II. 48), ἐξακουόμενον (II. 577), ἀκροᾶσθαι (I. 15), ἀκροατής (I. 15, 18, 229.), ἀλαλαγμοί (I. 302, 354. II. 417.), ἀλλαλαξάτωσαν (III. 15), ἀναπνεῖν (I. 86), ἀνέμου (III. 195), ἀνομιῶξαι (II. 367), ἀνώμωξεν (I. 402, 408) ἀντιλογία, (II. 101), ἀπολογία, ἀπολογούμενος, αὐλός, αὐλοί (II. 588).

B: βοᾷ (III. 17) βοή, (I. 302, 303. II. 304. III. 132) βοῇ (III. 132) βοώντων (I. 145), βοῶσαν (II. 577), μεγαβοῶν (I. 479) διαβεβοημένων (I. 30), βοήσομαι (II. 36) ἐπεβόων (II. 143), βροντῆς (I. 547).

E: ἐγκώμια, (I. 30, 65. II. 335, II. 588) ἐπέπληττε, ἐκτραγωδήσαντος (I. 21.), ἔπαινος (I. 28, 29. II. 509) ἐπαινέσονται (III. 142), ἐπιβοῶντες (II. 257), ἐπῆνει (III. 39), ἐπῆνεσαν (I. 8) ἐπῆνεσα (I. 9) ἐσήκουον (I. 271) ἐξηκούετο (II. 16).

H: ἡσυχίαν (III. 171), ἡσύχασε (I. 410), ἡσυχάζοντες (I. 544), ἡχείτωσαν (III. 15), ἡχεῖ (I. 465), ἡχησαν (II. 588), ἦχον (I. 547), ἡχοῦσα (I. 465), ἀπηχῆς (I. 465).

Θ: θέατρον (I. 226), θόρυβος (II. 48, 84, 85, 87, 91. II. 336. 417. 606. 612 III. 176), θορύβων, 177, θόρυβον) θορυβέω (I. 281, 405), θορυβεῖν (II. 85), θορυβηθεῖς (I. 269, II. 107), ἀθορύβως (I. 280, I. 544. II. 577), θορυβεῖν (II. 85), θορυβῆσθαι (II. 142), ἐθορύβει (II. 358), ἐθορυβοῦντο (II. 294), θορυβούντων (II. 369), θορυβούμενοι (III. 222), θορυβουμένους (II. 612), τεθορυβημένος (II. 430), θρηῆνος, (I. 408, III. 16. 17), θρηνεῖν (I. 408. II. 64, 98), θρηνοῦντες (I. 409), θρηνούντων (II. 14), θρηνούση (I. 559), θρηνῶν (I. 408) ἐθρήνησαν (I. 407), ἐθρήνησε (II. 38), συνθρηνούντων (I. 408), θροῦς (II, 16. II. 577.), θορυβούντων (II. 369).

K: κατεβόα (I. 448), κιθαρωδός (III. 17), κλαύση (I. 408), κλύδων (I. 223), κρότος (II. 335.), κρότοι (III. 30), συνεκροτοῦντο (II. 336), κραυγή (III. 15).

Λ: λαλήσω (III. 16), λάλον (II. 119), λογομαχῶν (III. 172), λογομαχοῦντα (II. 84).

Μ: μεγαβοῶν (I. 479), μονωδῶν (III. 174), μέλος (II. 16), μελωδοί (II. 588).

Ο: οἰμωγή (I. 145), ἀνώμωξεν (I. 402, 408) οὓς (ῥτων), μέχρι ἄκρων ῥτων ἀνεχομένους (I. 115), οἱ δὲ μὴδ' ἄκροις ὥσί... (I. 134), ὀλοφυρομένων (I. 145), ὄργανα (III. 15).

Π: παιωνίσαντες (I. 352), πάταγον (II. 577), παύσαιτο (II. 235), πανσαμένων (II. 390), πνεύματος (III. 220. 221), πνεύματα (III. 232), πνεύσαντος (II. 187. III. 195), ἀναπνεύσαντες, ἐμπνέοντες (III. 227), προσκεκρουκέναι (I. 208, II. 105), προσκεκρούκασι (I. 272), τοῖς προσκεκρουκόσι (I. 321), προσκεκρουκώς (I. 315. II. 90, 102, 106. III. 18 προσκεκρούτων), προσκρούειν (II. 121).

Ρ: ἀνεῳγίπσθη (II. 12).

Σ: σάλπιγξ (I. 263, 343, 352. II. 241. 253. 577. 588), σάλω (II. 606), σιγῇ (I. 18, 27, 33. II. 26, 32, 38), σιγήσας (I. 315), σιωπή (I. 226, 237, 247, 263), σιωπᾶν (I. 7. 319. III. 171), σιωπῶν (I. 490), ἔστενε (I. 408), σύριγγες (II. 588).

Τ: ταραχή (I. 18, 32. 442. II. 142. 235. 253. II. 336, 339, 369. 606), ἑταράχθη (II. 20) τάραχος (II. 244), τρικυμία (I. 223).

Υ: ὕμνοι (I. 300, II. 16), ὕμνηται (I. 552).

Φ: φθέγγεσθαι (I. 31, 248, 319. II. 21, 51. III. 50. 258), ἀντιφθέγγεσθαι (II. 32), φθέγγομαι (I. 96, 553), φθέγγονται οἱ μοναχοὶ (I. 553) φθεγγόμενος (I. 315, 444, 449, 552. II. 33. III. 173), φθεγγομένου (II. 33), ἐφθέγγετο (I. 448), ἐφθέγγοντο (III. 50), φθέγμα (I. 33), φθεγξαμένου (I. 71), φθέγξασθαι (I. 64. II. 32. III. 258), ἐφθεγξάμην (I. 32), ἐφθέγξω (I. 32, 315), ἐφθέγξατο (II. 37, 97, 100, 185), ἐφθεγξάμεθα (I. 50, 99), φθέγξαιτο (II. 122), φθέγξομαι (I. 96), ἀπεφθεγγόμην φλύαρον (II. 119), φωνή (I. 27, 70, 71, 76, 198, 293, 409. II. 36. 367. 552. III. 16. 27), ἀφωνία (III. 50), ἄφωνος (I. 410), μεγαλοφωνότατον (II. 36), ἔξεφώνει (III. 27), ἐπιφωνοῦσι (I. 198).

Ψ: ψαλάτωσαν (III. 15), ψαλμωδαί (III. 15), ψαλμωδός (III. 17), ψευδομένους (II. 93).

Ω: συνωδὰ (I. 553).

Πίνακας: Κατηγορίες Ήχων στην Ιστορία του Ιωάννη Καντακουζηνού

Ήχοι εθνομιστικών και επίσημων τελετών	Ήχοι σύγκρουσης	Ήχοι μάχης	Ήχοι θρησκευτικοί και εκκλησιαστικοί	Ήχοι συναισθηματικής κατάστασης	Ήχοι ασθένειας	Ήχοι της φύσης
Επιδημίες ασηγήτη: Η ηχητική υποβολή της νομιμότητας της εξουσίας.	Επιδημίες ασηγήτη: Υποβολή συγκρουσιακού κλίματος και ειλικρίνεια προθέσεων.	Επιδημίες ασηγήτη: Έμφυση στο τελετουργικό της μάχης	Επιδημίες ασηγήτη: Ο τονισμός της νομιμότητας, συνέχεια βιζαντινής λογοτεχνικής παράδοσης.	Επιδημίες ασηγήτη: Τονισμός συναισθημάτων φιλίας, ειλικρίνειας, τιμότητας	Επιδημίες ασηγήτη: Μίμηση (Θουκυδίδης) Προβολή της φυλικής σχέσης.	Επιδημίες ασηγήτη: Ο ήχος ως αιτία ενός φυσικού φαινομένου και φυσικής καταστροφής. Αποδοση συναισθηματικής κατάστασης ανθρώπων και ζώων λόγω πυρπολήσης
Αυτοκρατορικές τελετές: Στέγη Ανδρονίκου Γ'. Ιστορία, Ι. 198. Η αυτοκράτειρα Άννα Σαβόιας απευθύνεται στον λαό. Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 36, 21-22.	Δημοσίων συγκρούσεων. Α. Εμφύλια πόλεμοι 1321-1328 Α. Εμφύλιος πόλεμος: 1321-1328 Σύγκρουση δύο Ανδρονίκων: Καντακουζηνός, Ιστορία, Ι. 70, 12-13. Β' Εμφύλιος Πόλεμος: 1341-1347 Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 294, 16. Ζηλωτές, Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 577, 9-10, 10-11, 11-13. Β. Σύγκρουση εκκλησίας-κράτους: αφορισμός. Καντακουζηνός, ΙΙ. 27-28, 17-24. Σύνδοδος αρχιερέων: Καντακουζηνός, Ι. 319, 6-7. Γ. Ιδιωτικών συγκρούσεων Προδοσία Απόκακου, Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ.102, 6.	Έναρξη μάχης: Καντακουζηνός, Ιστορία, Ι. 174, 8-10. Πορεία Καντακουζηνός, Ιστορία, Ι. 262, 20-23, 263, 1-3. Έναρξη ήρωα σύνθημα Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 241, 6-7. Ο.π., ΙΙ. 253, 14-16. Σύνθημα υποχώρησης ή σύμπτυξης Καντακουζηνός, Ιστορία, Ι. 352, 3-7.	Ψάλλοι: Παράθεση συγκεκριμένων ψάλλων: Σολομών, Δαβίδ. Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 17, 14-16.	Επιθανάτιος θρήνος για τον νέο Ανδρόνικο Ι. 402, 1-5. Θρήνος Άννας Σαβόιας, ΙΙ. 36, 11-12, 38, 2. Θρήνος πηνοθήρα για την απώλεια του γιου του. Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 367, 7-8.	Περίγραφή λοιμού Αφροίδια: Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 50, 12. Ασυνταξία λεγόμενων. Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 50, 15. Εξασθένιση φωνής. Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 50, 12	Βόρεος άνεμος Καντακουζηνός, Ιστορία, ΙΙ. 187, 25, 188, 1-2.

Αυτοκρατορικές γαμήλιες τσέλες Καντακουζηνός, Ιστορία, II. 587, 9-13, 588, 5-13.			Θρησκευτικά κινήματα Βαυλαίμ I/S Ακτιδόνος Καντακουζηνός, Ιστορία, III. 171, 5-6	Θρήνος από τις δοκιμασίες I/S ἀγαλλίαμα III. 17, 10.	Ψυχομαχητό Ανδρονίκου Γ'. Εξασθένιση φωνής; Καντακουζηνός, Ιστορία, I. 409, 10. Καντακουζηνός, Ιστορία, I. 410, 7-9.	Στρουθίον με ανθρώπινη φωνή. Καντακουζηνός, Ιστορία, II. 367, 3-4.
Αφιή αξιωματόγυου Καντακουζηνός, II. 335, 22- 24, 336, 1.				Θυμός ; παρηγήσεις, ομοιοτέλετα. Καντακουζηνός, Ιστορία, II. 119, 6-9. Καντακουζηνός, Ιστορία, I. 18, 7-8.		Άνεμος αναστατός φοτιάς για την πυρπόληση φρουρίου του Γαλατά. Καντακουζηνός, Ιστορία, III. 195, 13-15.
Αφιή πρεσβευτή από τη Αίση Καντακουζηνός, Ιστορία, III. 15, 15-23.				Ορή : σπηή Καντακουζηνός, Ιστορία, I. 33, 23-34, 1.		Πυρπόληση φρουρίου Σάκκων, φωνές ανθρώπων και ζώων: Καντακουζηνός, Ιστορία, I. 145, 14-15.

CONTRIBUTION TO THE STUDY OF SOUND IN THE *HISTORY* OF
JOHN KANTAKOUZENOS

In the present article we study the different kinds of sound in the *History* of John Kantakouzenos. Sounds are firstly studied through a lexical approach, then in relation to the intentions of the author and finally from an anthropological point of view. Our conclusions can be summarised as follows: The sound is related mainly to official ceremonies, strengthening the justification of his authority, the guiding principle of his memoirs. The events of civil wars, especially the conflicts with the Zealots, are invested with sound. Furthermore, the ‘topoi’ of memoirs, such as friendship, honesty, sincerity, are bordered by sound as well as the emotions of sadness, or anger. The purpose of the author is to provoke an aesthetic pleasure to the audience, as he aims to persuade it for the truth of his narration. The use of sound is shaped both by John Kantakouzenos’ christian ideology and the techniques of rhetoric and oral tradition.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΥΣ ΑΘΛΟΥΣ ΤΟΥ ΗΡΑΚΛΕΟΥΣ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΠΕΔΙΑΣΙΜΟΥ

Ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος ὑπῆρξε μιὰ σημαντικὴ προσωπικότητα τοῦ β' μισοῦ τοῦ 13ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 14ου αἰ. Μεγάλο μέρος τοῦ ἔργου του ἀπόκειται σὲ χειρόγραφα, καὶ δὲν ἔχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς μέχρι σήμερα. Τὸ 1274 βρισκόταν στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ *ὑπάτου τῶν φιλοσόφων* ποὺ προφανῶς ἔλαβε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Η'. Ἀργότερα, γύρω στὸ 1280, μετέβη στὴν Ἀχρίδα ὡς *χαρτοφύλαξ* πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας. Ἄν ἰσχύει ἡ ταύτισή του μὲ τὸν διάκονο Ἰωάννη Πόθο, ἀπὸ τὸ 1283/84 βρισκόταν στὴ Θεσσαλονίκη ὡς *μέγας σακελλάριος τῆς μητροπόλεως*. Στὴ Θεσσαλονίκη πρέπει νὰ παρέμεινε μέχρι τὸν θάνατό του, μεταξὺ 1310-1314, ἐργαζόμενος ὡς δάσκαλος¹.

1. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ τοῦ Ἰωάννη Πεδιάσιμου, βλ. C. CONSTANTINIDES, *Higher Education in Byzantium in the 13th and early 14th centuries (1204-ca. 1310)* [Cyprus Research Centre. Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982, 117-127. Κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Οἱ ἀπαρχὲς τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα, *Δωδώνη* 21 (1992), 142-147. ODB, τ. 3, λήμμα Pediasimos, John (R. J. MACRIDES)-S. MERGIALI. *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*, Ἀθῆναι 1996, 21-23. D. BIANCONI, *Tessalonica nell'età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta* [Centre d'études byzantines, néo-helleniques et sud-est européennes. E.H.E.S.S. Dossiers Byzantins 5], Paris 2005, 60-72. I. PÉREZ MARTÍN, L'écriture de l'*Hypatos* Jean Pothos Pédiasimos d'après ses Scholies aux *Elementa* d'Euclide, *Scriptorium* 64 (2010), 111-113. N. GAUL, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik. Studien zum Humanismus urbaner Eliten in der frühen Palaiologenzeit* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 10], Wiesbaden 2011, 224. K. LEVRIE, *Jean Pédiasimos Essai sur les douze travaux d'Héraclès. Édition critique, traduction et introduction* [Orientalia Lovaniensia Analecta 270], Leuven – Paris – Bristol, CT 2018, 1-3.

Τὰ διασωθέντα ἔργα του δείχνουν ὅτι τὰ ἐνδιαφέροντά του (καὶ τὰ διδακτικά του ἀντικείμενα) ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μυθολογία μέχρι τὴν ποίηση, τὰ μαθηματικά, τὴ φιλοσοφία καὶ τὸ δίκαιο, ἀκόμη καὶ τὴν ἰατρικὴ κ.ἄ. Στὰ ἔργα του ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ μυθολογία ἐντάσσονται καὶ οἱ Ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους² ποὺ συνέταξε, προφανῶς γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, βασισμένος στὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ψευδο-Ἀπολλόδωρου³.

Ἡ ομάδα τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς Ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους κειμένων ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο παραδίδονται σὲ δύο μορφές, πεζὴ καὶ ποιητικὴ.

Ἡ πεζὴ μορφή ποὺ ἐκδόθηκε κριτικὰ ἀπὸ τὴν Katrien Levrie ἀποτελεῖται ἀπὸ τὰ ἑξῆς κείμενα:

1. Ἀρχ. Τοὺς Ἡρακλείους ἀνδρικοὺς δεκαδύο (Levrie 123)
2. Ἀρχ. Τὸν ἐν Νεμέᾳ λέοντα, ὕδραν, ἔλαφον, κάπρον (Levrie 123)
3. <Περὶ τοῦ ἐν Νεμέᾳ λέοντος⁴>. Ἀρχ. Ἐξέμηνε τὸν Διὸς Ἡρακλῆν (Levrie 123-125)
4. <Περὶ τῆς Λερναίας ὕδρας>. Ἀρχ. Ἔδεισε δι' ἀνδρείας ὑπερβολήν (Levrie 127-129)

2. Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ ἔργου *Περὶ τῶν δώδεκα ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους* ἔγινε ἀπὸ τὸν Λέοντα Ἀλλάτιο μὲ μετάφραση στὰ λατινικὰ καὶ χωρὶς νὰ ἀποδίδεται στὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο, βλ. L. ALLATI, *Excerpta Varia Graecorum Sophistarum, ac Rhetorum*, v. 1, Romae 1641, 321-341. Πολὺ ἀργότερα, τὸ 1843, ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Antonius Westermann ὡς ἔργο τοῦ Πεδιάσιμου, βλ. A. WESTERMANN, *Μυθογράφοι Scriptores Poeticae Historiae Graeci*, Brunsvigae 1843, 349-354. Κριτικὴ ἔκδοση τῶν κειμένων ἔγινε ἀπὸ τὸν Richard Wagner τὸ 1894 καὶ ἀνατύπωση τὸ 1996, βλ. *Mythographi Graeci. v. I. Apollodori Bibliotheca, Pediasimi Libellus de duodecim Herculis laboribus* (R. WAGNER ed.), Editio stereotypa editionis alterius, Stutgardiae – Lipsiae 1996, 249-259. Πρόσφατα πραγματοποιήθηκε νέα κριτικὴ ἔκδοση ἀπὸ τὴν LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 121-149, καὶ ἔκδοση μαζὶ μὲ ἄλλα σχεδoγραφικὰ κείμενα ἀπὸ τὸν κώδικα Laurentianus 56.17 ἀπὸ τοὺς I. VASSIS – S. KOTZABASSI – I. POLEMIS, *A Byzantine Textbook of the Palaeologan period. The Schedographic Collection of ms Laurentianus 56.17, Παρεκβολαὶ* 9 (2019), 86-99.

3. Γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν Ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Πεδιάσιμου ἀπὸ τὴ *Βιβλιοθήκη*, βλ. *Mythographi Graeci. v. I*, IXL-CONSTANTINIDES, *Higher Education*, 122-N. WILSON, *Scholars of Byzantium*, London 1983, 242 [= *Οἱ λόγιοι στὸ Βυζάντιο*, μετ. Ν. ΚΟΝΟΜΗΣ, Ἀθήνα 1991, 308]. Ἡ LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 12, τοὺς θεωρεῖ «παράφραση» τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς *Βιβλιοθήκης* τοῦ Ψευδο-Ἀπολλόδωρου.

4. Τοὺς τίτλους τῶν μύθων ἀντλοῦμε ἀπὸ *Mythographi Graeci. v. I*, 249-259.

5. <Περὶ τῆς χρυσόκερω ἐλάφου>. Ἀρχ. Τρίτον ἐπέταξεν ἄθλον (Levrie 129)

6. <Περὶ τοῦ Ἑρμιανθίου κάπρου>. Ἀρχ. Ἡδίκηει τὴν Φωκίδα κάπρος (Levrie 131)

7. <Περὶ τῆς Αὐγείου κόπρου>. Ἀρχ. Ἔως Ἡρακλῆς τοῖς φθάσασιν (Levrie 133-135)

8. <Περὶ τῶν Στυμφαλίδων ὀρνίθων>. Ἀρχ. Τὰς Στυμφαλίδας σοβεῖν (Levrie 135-137)

9. <Περὶ τοῦ Μίνωος ταύρου>. Ἀρχ. Μίνως ὁ Κρής, ὁ Διὸς ἔκγονος (Levrie 137-139)

10. <Περὶ τῶν Διομήδους ἵππων>. Ἀρχ. Ἀρχαιότερος τοῦ Τυδεΐδου (Levrie 139-141)

11. <Περὶ τοῦ Ἴππολύτης ζωστήρος>. Ἀρχ. Ὁ τῆς Ἴππολύτης ζωστήρ (Levrie 141-143)

12. <Περὶ τῶν βοῶν Γηρυόνου>. Ἀρχ. Τέρας ἦν ἐν Γαδείροις ὁ Γηρυόνης (Levrie 143-145)

13. <Περὶ τῶν μῆλων τῶν Ἑσπερίδων>. Ἀρχ. Χρύσεια μῆλα (Levrie 145-147)

14. <Περὶ Κερβέρου>. Ἀρχ. Κέρβερον ἐξ Ἄδου κομίζειν (Levrie 147-149)

Στὸν κατάλογο ποὺ καταρτίσθηκε γιὰ τὴ νέα κριτικὴ ἔκδοσις⁵ ἀπαριθμοῦνται τριάντα ἐννέα χειρόγραφα. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν χειρογράφων ποὺ τὸ παραδίδουν, τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ἰωάννη Πεδιάσιμου συνάγεται ὅτι εἶχε μεγάλη διάδοση στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῶν τελευταίων αἰώνων τῆς Παλαιολόγειας περιόδου⁶. Εἰδικότερα, τὰ κεῖμενα παραδίδονται ἀπὸ τέσσερα χειρόγραφα τοῦ 14ου αἰ., στὰ ὁποῖα μποροῦν

5. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 32-73.

6. Γιὰ τὴ θέση τῶν Ἀθλῶν τοῦ Ἡρακλέους τοῦ Ἰωάννη Πεδιάσιμου στὶς σχολικὲς ἀνθολογίες τῶν Παλαιολόγειων χρόνων, βλ. P. CANART, *Pour un répertoire des anthologies scolaires commentées de la période des Paléologues*, στὸν τόμο: *The Legacy of Bernard de Montfaucon: Three Hundred Years of Studies on Greek Handwriting. Proceedings of the Seventh International Colloquium of Greek Palaeography (Madrid - Salamanca, 15-20 September 2008)* [Bibliologia 31A], ἐκδ. A. BRAVO GARCÍA - I. PÉREZ MARTÍN - J. SIGNES CODOÑER, Turnhout 2010, 461· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Les anthologies scolaires commentées de la période des Paléologues: à l'école de Maxime Planude et de Manuel Moschopoulos*, στό: *Encyclopedic Trends in Byzantium?: Proceedings of the International Conference held in Leuven, 6-8 May 2009* [Orientalia Lovaniensia Analecta 212], ἐκδ. P. VAN DEUN - C. MACÉ, Leuven - Paris - Walpole 2011, 310.

νὰ προστεθοῦν ἄλλα τρία, ὁ κώδικας τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων 405, φφ. 1r-3r⁷, ὁ Paris. Gr. 1000, φφ. 89-92⁸, καὶ ὁ Laurentianus 56.17, φφ. 103v-114v⁹, καὶ ἓνα ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο-16ο αἰ. Τὴ μεγαλύτερη ἀπήχηση στὴν ἐκπαιδευτικὴ πράξη τῶν Βυζαντινῶν εἶχαν κατὰ τὸν 15ο αἰ. (παραδίδονται ἀπὸ 19 χειρόγραφα καὶ 4 ποὺ τοποθετοῦνται μεταξὺ 15ου-16ου αἰ.), ἐνῶ στὴ συνέχεια ἡ δημοτικότητά τους ἀρχίζει νὰ φθίνει. Τὸν 16ο αἰ. βρίσκονται σὲ ὀκτὼ χειρόγραφα, σὲ ἓνα τὸν 17ο καὶ σὲ δύο τὸν 18ο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας μᾶλλον ἀτόνησε ἡ διδασκαλία τῶν Ἀθλῶν τοῦ Ἡρακλέους, καθὼς στὰ μαθηματάρια τῆς ἐποχῆς κυριαροῦν οἱ Μῦθοι τοῦ Αἰσώπου¹⁰.

Πρέπει, ὅμως, νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι ὅλα τὰ χειρόγραφα δὲν παραδίδουν τὰ ἴδια ἀκριβῶς κείμενα. Ἔτσι, ὀρισμένα χειρόγραφα παραδίδουν τὰ δύο εἰσαγωγικὰ κείμενα καὶ τοὺς δώδεκα ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους¹¹, κάποια τὸ ἓνα εἰσαγωγικὸ κείμενο καὶ τοὺς ἄθλους¹², καὶ ἄλλα μόνον τοὺς δώδεκα ἄθλους¹³ ἢ ἓνα μέρος ἀπὸ αὐτοὺς χωρὶς τὰ εἰσαγωγικὰ κείμενα¹⁴. Ἐπιπλέον, κάποτε τὰ κείμενα τοῦ Πεδιάσιμου παραδίδονται χωρὶς ἐπιμερισμούς¹⁵, ἄλλες φορὲς μὲ διάστιχα σχόλια¹⁶ καὶ ἄλλοτε συνοδεύονται καὶ ἀπὸ τὰ δύο (διάστιχα σχόλια καὶ ἐπιμερισμούς μετὰ τὴν παράθεση τοῦ κειμένου)¹⁷.

7. Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη ἥτοι Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὀρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1, ἐν Πετροπόλει 1891 (ἀνατ. Bruxelles 1963), 408.

8. H. OMONT, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale, Première partie. Ancien fonds grec, Théologie*, Paris 1886, 199-200.

9. VASSIS – KOTZABASSI – POLEMIS, *A Byzantine Textbook*, 85-99.

10. Γιὰ τὴν παρουσία τῶν μύθων στὰ μαθηματάρια βλ. Α. ΣΚΑΡΒΕΛΗ – ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Μαθηματάρια τῶν ἐλληνικῶν σχολείων κατὰ τὴν Τουρκοκρατία*, Ἀθῆναι 1994, 43-47.

11. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Paris. Suppl. gr. 652, φφ. 166r-168v.

12. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Paris. gr. 1000, φφ. 89r-92v, ὅπου περιέχονται οἱ δώδεκα ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους καὶ στὸ τέλος τους τὸ δεύτερο εἰσαγωγικὸ κείμενο τοῦ Πεδιάσιμου.

13. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Vat. Barb. gr. 140, φφ. 138v-144v, ὅπου περιέχονται οἱ δώδεκα ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους χωρὶς σχολιασμό.

14. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Μουσείου Μπενάκη 75 (TA 152), φφ. 126r-140v.

15. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Vat. Barb. gr. 140, φφ. 138v-144v.

16. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Paris. Suppl. gr. 912, φφ. 18v-23r, ὅπου περιέχονται τὸ δεύτερο εἰσαγωγικὸ κείμενο καὶ τρεῖς ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους μὲ διάστιχο σχολιασμό.

17. Βλ. ἐνδεικτικὰ, κώδ. Vind. phil. gr. 172, φφ. 1r-12v.

Τόσο ἀπὸ τὴ χειρόγραφη παράδοση ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἔκδοση τῆς K. Levrie εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ δύο πρῶτα κείμενα εἶναι εἰσαγωγικὰ καὶ τὰ δώδεκα ἐπόμενα περιέχουν τοὺς Ἡρακλείους ἄθλους ἕναν πρὸς ἕναν. Τὰ δύο εἰσαγωγικὰ κείμενα θὰ μελετηθοῦν στὴ συνέχεια λεπτομερέστερα, καθὼς στὴν ἔκδοση δημιουργοῦνται λανθασμένες ἐντυπώσεις γι' αὐτά.

Τὰ δύο πρῶτα κείμενα ἔχουν ἐκδοθεῖ ὡς ἐνιαῖο ποιητικὸ κείμενο ποὺ ἔχει ὀκτῶ στίχους. Ἡ ἐκδότρια τὰ θεωρεῖ ὡς τίτλο τοῦ ἔργου, πού, παραδόξως, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους καὶ ἑξὶ πολιτικοὺς στίχους¹⁸. Προσεκτικὴ μελέτη, ὅμως, δείχνει ὅτι πρόκειται γιὰ δύο ξεχωριστὰ κείμενα, ποὺ ἔχουν συντεθεῖ σὲ διαφορετικὰ μέτρα καὶ γιὰ διαφορετικὸ σκοπὸ τὸ καθένα. Ἔτσι τὸ πρῶτο κείμενο ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο στίχους σὲ ἱαμβικὸ δωδεκασύλλαβο καὶ εἶναι ἔμμετρος πρόλογος¹⁹ τοῦ ἔργου τοῦ Πεδιάσιμου. Ἡ ὁλοκληρωμένη μορφή του, εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

*Τοὺς Ἡρακλείους ἀνδρικοὺς δεκαδύο
ἐντεῦθεν ἐκμάνθανε, φιλότης, ἄθλους²⁰.*

Τὸ δεύτερο κείμενο ἔχει ἄλλη μορφή καὶ στὴ χειρόγραφη παράδοση ὑπάρχουν διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ αὐτή. Κάποτε δὲν ὑπάρχει σχετικὴ ἔνδειξη στὸ χειρόγραφο καὶ ἀντιγράφεται ἔχοντας μορφή πεζοῦ κειμένου. Ἔτσι στὸν κώδικα Paris. Suppl. gr. 912, φ. 18v, τὸ κείμενο ἐπιγράφεται *Οἱ τοῦ Ἡρακλέους ἄθλοι* καὶ δὲν φέρει ἐπισήμανση ἂν πρόκειται γιὰ

18. Βλ. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 13 “Le titre”.

19. Γιὰ τοὺς ἔμμετρος προλόγους κυρίως ἐκκλησιαστικῶν ἔργων, βλ. Α. ΚΟΜΙΝΗΣ, *Τὸ Βυζαντινὸν ἱερὸν ἐπίγραμμα καὶ οἱ ἐπιγραμματικοί* [Ἀθηνᾶ. Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων 3], ἐν Ἀθήναις 1966, 42-44. Γιὰ τοὺς ἔμμετρος προλόγους στὰ ἀγιολογικὰ ἔργα, βλ. ΤΗ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΥ, *On the Reception of Homilies and Hagiography in Byzantium: The Recited Metrical Prefaces*, στὸ: *Imitatio – Aemulatio – Variatio: Akten des internationalen wissenschaftlichen Symposions zur byzantinischen Sprache und Literatur* (Wien, 22.-25. Oktober 2008) [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften der Philosophisch-Historischen Klasse 402. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung 21], ἐκδ. Α. RHÖBY – Ε. SCHIFFER, Wien 2010, 57-79.

20. Βλ. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 123. Τὸ δίστιχο ἔχει ἀποδελτιωθεῖ ἀπὸ τὸν Ι. VASSIS, *Initia Carminum Byzantinorum* [Supplementa Byzantina. Texte und Untersuchungen 8], Berlin – New York 2005, 795.

πεζὸ ἢ γιὰ ποιητικὸ κείμενο. Στὸν κώδικα Oxoniensis Baroccianus 72, φ. 89r, τὸ ἴδιο κείμενο ἐπιγράφεται: +διὰ στίχου, οἱ δώδεκα ἀγῶνες τοῦ Ἡρακλέους, ἐνῶ στὸν κώδικα Marcianus gr. IX, 6 (coll. 1006), φ. 51r: Διὰ στίχου οἱ δώδεκα ἀγῶνες τοῦ Ἡρακλέους. Ἀπὸ τὰ παραπάνω καθίσταται σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ ποιητικὸ κείμενο, καὶ ὡς τέτοιο τὸ ἀναγνώριζαν οἱ ἀντιγραφεῖς τῶν χειρογράφων καὶ οἱ γραμματικοὶ ποὺ τὸ χρησιμοποιοῦσαν στὴ διδακτικὴ πράξη. Φαίνεται, ἐπομένως, ὅτι τὸ εἰσαγωγικὸ αὐτὸ κείμενο, ποὺ περιέχει καὶ τοὺς δώδεκα ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους, ἀποτελεῖται ἀπὸ στίχους δεκαπεντασύλλαβους, καὶ μάλιστα ἑξί. Τὸ παράξενο στὴν ὅλη ὑπόθεση εἶναι ὅτι ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος εἶναι γνωστὸς ὡς ποιητῆς δωδεκασύλλαβων²¹, ἀλλὰ ὄχι δεκαπεντασύλλαβων στίχων.

Στὸν κώδικα ὅμως Parisinus gr. 1000, φ. 92v, παραδίδεται τὸ ἀνωτέρω κείμενο, ἀλλὰ μὲ τὸν ἐξῆς τίτλο: +Τοῦ Βουλγαρί(ας) χαρτοφύλακος Πόθου ἄθλα τοῦ Ἡρακλέους. ἔξαποστειλ(άριον), πρ(ός), τοῖς μαθηταῖς συνέλ(θωμεν). Ἐπομένως, μὲ βάση τὸν προαναφερθέντα κώδικα, τὸ κείμενο τοῦ Πεδιάσιμου μὲ τοὺς δώδεκα ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους ἔχει τὴ μορφὴ ὑμνογραφικοῦ κειμένου, καὶ μάλιστα ἔξαποστειλαρίου²², ποὺ ψάλλεται σύμφωνα μὲ τό, Τοῖς μαθηταῖς συνέλθωμεν ἐν ὄρει Γαλιλαίας²³. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἦταν

21. Παράβαλε τὰ ποιήματά του *Εἰς γυναῖκα πονηρὰν καὶ κακότροπον* καὶ *Εἰς γυναῖκα σώφρονα καὶ ἐνάρετον*, ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ 27 βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους τὸ καθένα, βλ. M.-L. AGATI, *Pediasimi carmen de utroque genere foeminarum*, *Bollettino dei Classici* s. III, 6 (1985), 86-106. Ἐπίσης, ὁ Πεδιάσιμος ἔχει κάνει τὴν παράφραση τῶν θεοτοκίων τῶν ὁκτῶ ἡχῶν τοῦ Ἰωάννου μοναχοῦ σὲ ἱαμβικά γιὰ διδακτικοὺς σκοποὺς, βλ. D. SKREKAS, *Translations and Paraphrases of Liturgical Poetry in Late Byzantine Thessalonica*, στί: *Middle and Late Byzantine Poetry: Texts and Contexts* [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization 14], ἐκδ. A. RHOBY – N. ZAGKLAS, Turnhout 2018, 269-275.

22. Γιὰ τὴ λειτουργικὴ χρῆση τοῦ ἔξαποστειλαρίου, βλ. W. CHRIST – M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca Carminum Christianorum*, Lipsiae 1871, LX-LXI· E. WELLESZ, *A History of Byzantine Music and Hymnography*, 2° Oxford 1961, 237· Θ. ΞΥΔΗΣ, *Ἐξαποστειλάρια*, στί: *ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Βυζαντινὴ Ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978, 274-286.

23. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Παρακλητικὴ ἤτοι Ὀκτώηχος ἡ μεγάλη...*, ἐν *Ρώμῃ* 1885, 706 (=PaR)· *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον...*, ἐν *Ρώμῃ* 1883, 469· CHRIST – PARANIKAS, *Anthologia Graeca*, 110.

πολὺν συνηθισμένη στὸ Βυζάντιο καὶ διαδεδομένη στὴ διδακτικὴ πράξι²⁴. Προφανῶς μὲ τὴν παραπάνω μέθοδο τὰ κείμενα γίνονταν πιὸ προσιτὰ καὶ ἀπομνημονεύονταν εὐκολότερα ἀπὸ τοὺς μαθητές. Στὴν περίπτωσή μας εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος συνθέτει τὸ ἀνωτέρω ποίημα, ποὺ κατατάσσεται στὴ διδακτικὴ ποίηση²⁵, προκειμένου οἱ μαθητές του νὰ ἀπομνημονεύσουν τοὺς δώδεκα ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους²⁶ μὲ μεγαλύτερη εὐκολία καὶ νὰ προχωρήσει στὴ συνέχεια στὴν ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ κάθε ἄθλου χωριστά. Μὲ βάση ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω, ἂν ἀποδεχτοῦμε ὅτι τὸ κείμενο εἶχε τὴ μορφὴ ἐξαποστειλαρίου, πρέπει νὰ ἐκδοθεῖ ὡς ἐξῆς:

24. Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Νικίτα Ἡρακλείας, ποὺ συνέθεσε δεκάδες ἀνάλογα ἔργα γιὰ διδακτικούς σκοποὺς χρησιμοποιώντας ρυθμιστικὰ μέτρα, βλ. J. SCHNEIDER, La poésie didactique à Byzance: Nicéas d'Héraclée, *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* 58/4 (1999), 388-423· Th. ANTONOPOULOU, The Orthographical Kanons of Nicetas of Heraclea, *JÖB* 53 (2003), 171-185.

25. Γιὰ τὴ διδακτικὴ ποίηση στὸ Βυζάντιο, βλ. SCHNEIDER, La poésie didactique, 388-423· ANTONOPOULOU, The Orthographical Kanons, 171-185· M. LAUXTERMANN, Byzantine Didactic Poetry and the Question of Poeticity, στὸ: «*Doux Remède...*» *Poésie et Poétique à Byzance. Actes du IVe colloque international philologique «ΕΡΜΗΝΕΙΑ» Paris, 23-24-25 février 2006* [Dossiers Byzantins 9], ἐκδ. P. ODORICO – P. AGAPITOS – M. HINTERBERGER, Paris 2009, 37-46· W. HÖRANDNER, The Byzantine Didactic Poem – A Neglected Literary Genre? A Survey with Special Reference to the Eleventh Century, στὸ: *Poetry and its Contexts in Eleventh-century Byzantium*, ἐκδ. F. BERNARD – K. DEMOEN, Surrey 2012, 55-67· W. HÖRANDNER, *Ἡ ποίηση στὴ βυζαντινὴ κοινωνία. Μορφὴ καὶ λειτουργία*, μετ. I. ΒΑΣΣΗΣ – M. ΛΟΥΚΑΚΗ, Ἀθήνα 2017, 129-151· W. HÖRANDNER, Teaching with Verse in Byzantium, στὸ: *A Companion to Byzantine Poetry*, ἐκδ. W. HÖRANDNER – A. RHOBY – N. ZAGKLAS, Leiden – Boston 2018, 459-486.

26. Ἀνάλογοι ἔμμετροι κατάλογοι, ποὺ ἄλλοτε παραδίδουν δώδεκα καὶ ἄλλοτε δεκατρεῖς Ἡρακλείους ἄθλους, περιέχονται στὰ Σχόλια στὶς *Τραχίνιες* τοῦ Σοφοκλῆ καὶ στὴν Πλανούδεια Ἀνθολογία, βλ. G. XENIS, *Scholia vetera in Sophoclis Trachinias* [Sammlung griechischer und lateinischer Grammatiker 13], Berlin – New York 2010, 57-58· H. BECKBY, *Anthologia Graeca*, IV. Buch XII-XVI., München ²1968, XVI, 91-93, 350, 352.

σὲ κάθε στίχο, τότε εἶναι σαφὲς ὅτι πρόκειται γιὰ κείμενο ποιητικὸ σὲ ἱαμβικὸ δεκαπεντασύλλαβο (πολιτικὸ στίχο), ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἑξὶ στίχους. Μποροῦμε, ἐπομένως, νὰ ἐκδώσουμε ὡς ἑξῆς τὸ ἴδιο κείμενο, στηριζόμενοι στὸν κώδικα Oxoniensis Baroccianus 71, φ. 89r:

Διὰ στίχου, οἱ δώδεκα ἀγῶνες τοῦ Ἡρακλέους.

*Τὸν ἐν Νεμέᾳ λέοντα, ὕδραν, ἔλαφον, κάπρον,
κόπρου Αὐγείου κάθαρσιν, ὄρνιθας Στυμφαλίδας,
ταῦρον τὸν Κρήτηθεν, ἵππους Θρακικὰς Διομήδους,
ζωστήρα Ἴππολύτης τε, βόας τε Γηρυόνου,
μῆλα τὰ Ἑσπερίδων τε, Κέρβερόν τε τὸν κύνα, 5
ὁ Ἡρακλῆς τετέλεκε δυοκαίδεκα ἄθλους²⁹.*

Ποῦ βρίσκεται ἡ λύση τοῦ προβλήματος; Στὴ διαπίστωση, βέβαια, ὅτι τὰ ἑξαποστειλάρια τοῦ Πορφυρογέννητου ἀνήκουν μὲν στὴ ρυθμοτονικὴ ποίηση, ἂν ἐνωθοῦν ὅμως τὰ κῶλα (στίχοι) μεταξύ τους (τὸ 1ο μὲ τὸ 2ο, τὸ 3 μὲ τὸ 4ο, τὸ 5ο μὲ τὸ 6ο, τὸ 7ο μὲ τὸ 8ο, τὸ 9ο μὲ τὸ 10ο καὶ τὸ 11ο, τὸ 12ο μὲ τὸ 13ο), σχηματίζονται ἑξὶ πολιτικοὶ στίχοι³⁰. Ἐπομένως, μὲ ὅποια μορφή παραδίδεται στὰ χειρόγραφα τὸ κείμενο τοῦ Πεδιάσιμου, εἴτε διὰ στίχων εἴτε ὡς ἑξαποστειλάριο, δὲν ὑπάρχει λάθος.

Βλέπουμε, ἀπὸ ὅσα ἐκτέθηκαν παραπάνω, ὅτι ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος συνέταξε τὴ συλλογὴ αὐτὴ τῶν Ἀθλῶν τοῦ Ἡρακλέους, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκατέσσερα κείμενα (δύο ἔμμετρα εἰσαγωγικὰ καὶ δώδεκα πεζὰ γιὰ τοὺς ἀγῶνες του) καὶ εἶχε μεγάλη διάδοση στὴ χειρόγραφη παράδοση, ἄρα καὶ ἀπήχηση, γιὰ διδακτικούς σκοποὺς καὶ χωρὶς νὰ διακρίνεται κάποια πρόθεσή του γιὰ πρωτοτυπία.

29. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο ἐκδίδεται, ἀλλὰ σὲ συνεχή μὲ τὸ προηγούμενο δίστιχο ἀρίθμηση στίχων, καὶ ἀπὸ τὴν ἐκδότρια· βλ. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 123. Ἐπίσης ἐκδίδεται καὶ ἀπὸ τοὺς VASSIS – KOTZABASSI – POLEMIS, *A Byzantine Textbook*, 85. Ὡς ξεχωριστὸ ποίημα ἔχει ἀποδεκτικῶς ἀπὸ τὸν VASSIS, *Initia*, 774.

30. Γιὰ τὴ μετρικὴ μορφή τῶν ἑξαποστειλαρίων τοῦ Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου, βλ. Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗΣ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. Γ΄. *Ἡ ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Κομνηνῶν (867-1204)*, Ἀθήνα 2018, 163. LAUXTERMANN, *The Spring of Rhythm*, 36-37 [=Οἱ ἀπαρχές τοῦ ρυθμοῦ, 48-49]. ΓΡ. ΣΤΑΘΗΣ, *Ἡ δεκαπεντασύλλαβος ὕμνογραφία ἐν τῇ βυζαντινῇ μελοποιίᾳ καὶ ἑκδόσις τῶν κειμένων εἰς ἓν Corpus* [Ἰδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας. Μελέται 1], Ἀθήναι 1977, 61-64.

Παράλληλα υπάρχει καὶ ἓνα ἔμμετρο κείμενο σχετικὰ μὲ τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους. Τὸ 1908 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Β. Κνὸς ἓνα ποίημα ἀποτελούμενο ἀπὸ 211 ἱαμβικοὺς στίχους μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς θέμα³¹. Παραδίδεται ἀπὸ τὸν κώδικα Uppsaliensis gr. 15, φφ. 128v-132v, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰ.³², καὶ φέρεται ἀνωνύμως. Ἡ στενὴ γλωσσικὴ του ἐξάρτηση ἀπὸ τὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Ψευδο-Ἀπολλόδωρου καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἔργα τοῦ Πεδιάσιμου, ὁδήγησε τοὺς μελετητὲς νὰ προσγράψουν τὸ ἔργο στὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο³³, κάτι ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἀπέχει ἀπὸ τὴν πραγματικότητα.

Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι καὶ στὴν ἔκδοσή του ὁ Β. Κνὸς καὶ ἡ Κ. Levrie στὸ σχολιασμό της μιλοῦν γιὰ ἓνα ποίημα, αὐτὸ δὲν φαίνεται νὰ ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὴν παράδοση τοῦ ἔργου στὸν κώδικα. Μελετώντας τὸν κώδικα διαπιστώνουμε ὅτι τὸ κείμενο παραδίδεται ὡς ἑξῆς:

1. (φ. 128v) <Τίτλος>: Εἰς οὓς ἄθλους ἤνυσεν Ἡρακλῆς πάλαι, στ. 1 (Κνὸς)
2. (φ. 128v) <Περὶ τοῦ ἐν Νεμέα λέοντος>. Ἀρχ. Πρόσταγμα πληρῶν Ἡρακλῆς Εὐρυσθέως, στ. 8 (Κνὸς)
3. (φ. 128v) Ἐπιμερισμοὶ³⁴
4. (φ. 128v) <Περὶ τῆς Λερναίας ὕδρας>. Ἀρχ. Ὁ τοῦ Διὸς παῖς Ἡρακλῆς ὁ γεννάδας, στ. 12 (Κνὸς)
5. (φφ. 128v-129r) Ἐπιμερισμοὶ
6. (φ. 129r) <Περὶ τῆς χρυσόκερω ἐλάφου>. Ἀρχ. Τρίτον κατ' ἄθλον Ἡρακλῆς ἔμπνουν φέρειν, στ. 12 (Κνὸς)

31. Β. ΚΝΟΣ, Ein spätgriechisches Gedicht über die Arbeiten des Herakles, *BZ* 17 (1908), 397-429. ἡ ἔκδοση τοῦ ποιήματος στίς σελίδες 406-421. Προσθήκες καὶ διορθώσεις στὸ ἀνωτέρω ἄρθρο ἐπέφερε στὸ σύντομο σημείωμά του ὁ Στ. ΞΑΝΘΟΥΔΑΙΔΗΣ, Συμβολὴ εἰς τὸ ἄρθρον: Börje Knös, Ein spätgriechisches Gedicht über die Arbeiten des Herakles. *B. Z. XVII* (1908), 397-429, *BZ* 18 (1909), 296-297.

32. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 23-25.

33. LEVRIE, *Jean Pédiasimos*, 27-28, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

34. Ἡ Μ.-Λ. ΑΓΑΤΙ [Una "tecnologia" inedita al carme De utroque genere foeminarum di Giovanni Pediasimo, *Bollettino dei Classici* s. III, 7 (1986), 152-162] χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *τεχνολογία*, ἡ Φ. ΝΟΥΣΙΑ (βλ. ἐνδεικτικὰ F. NOUSIA, *Byzantine textbooks of the Palaeologan period* [Studi e Testi 505], Città del Vaticano 2016, 81, 82, 83), τὴν ὁποία εὐχαριστῶ γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις της, τὸν ὄρο *analysis*, ἐνῶ οἱ VASSIS – KOTZABASSI – POLEMIS, *A Byzantine Textbook*, 41-46, χρησιμοποιοῦν τὸν ὄρο *ἐπιμερισμοί*. Θεωρῶ πὶδ πρόσφορη τὴ χρήση τοῦ τελευταίου ὄρου.

7. (φφ. 129r-v) Ἐπιμερισμοὶ
8. (φ. 129v) <Περὶ τοῦ Ἑρμανθίου κάπρου>. Ἀρχ. Ἄκουε τὸν τέταρτον ἄθλον ὡς ἔχει, στ. 13 (Knös)
9. (φ. 129v) Ἐπιμερισμοὶ
10. (φ. 129v) <Περὶ τῆς Αὐγείου κόπρου>. Ἀρχ. Ὁ πέμπτος ἄθλος οὗτος ἦν Ἡρακλέους, στ. 20 (Knös)
11. (φ. 130r) Ἐπιμερισμοὶ
12. (φ. 130r) <Περὶ τῶν Στυμφαλίδων ὀρνίθων>. Ἀρχ. Τὸν ἕκτον ἄθλον ἐκμαθὼν οὕτως ἔχω, στ. 14 (Knös)
13. (φφ. 130r-v) Ἐπιμερισμοὶ
14. (φ. 130v) <Περὶ τοῦ Μίνως ταύρου>. Ἀρχ. Μίνως ὁ Κρής, ὡς φασιν, ἦκων εἰς ἅλα, στ. 14 (Knös)
15. (φφ. 130v-131r) Ἐπιμερισμοὶ
16. (φ. 131r) <Περὶ τῶν Διομήδους ἵππων>. Ἀρχ. Θρακῶν ὁ Διομήδης ἐβασίλευεν πάλαι, στ. 23 (Knös)
17. (φ. 131r) Ἐπιμερισμοὶ
18. (φ. 131r) <Περὶ τοῦ Ἴππολύτης ζωστήρος>. Ἀρχ. Ἦδειξε καὶ γυναικας ὁ χρόνος τρέχων, στ. 22 (Knös)
19. (φ. 131v) Σχολιασμός
20. (φφ. 131v-132r) <Περὶ τῶν βοῶν Γηρυόνου>. Ἀρχ. Τῷ Γυρηόνη τῷ παιδὶ τοῦ Χρυσάορος, στ. 22 (Knös)
21. (φ. 132r) Ἐπιμερισμοὶ
22. (φ. 132r) <Περὶ τῶν μήλων τῶν Ἑσπερίδων>. Ἀρχ. Ἄγειν δὲ ταχθεῖς Ἡρακλῆς ἐξ ἐσπέρας, στ. 24 (Knös)
23. (φφ. 132r-v) Ἐπιμερισμοὶ
24. (φ. 132v) <Περὶ Κερβέρου>. Ἀρχ. Μικροῦ διασχὼν Ἡρακλῆς τὴν γῆν, ὅλην στ. 27 (Knös)
25. (φ. 132v) Ἐπιμερισμοί.

Ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τοῦ χειρογράφου εἶναι φανερὸ ὅτι τὰ κείμενα δὲν παραδίδονται ὡς ἐνιαῖο ποίημα. Προηγεῖται ἓνα μονόστιχο, ἕμμετρος τίτλος τοῦ ὅλου ἔργου, καὶ στὴ συνέχεια παραδίδεται ἓνα ποίημα γιὰ κάθε ἄθλο ξεχωριστὰ σὲ βυζαντινοὺς δωδεκασύλλαβους στίχους. Οἱ ἀριθμοὶ τῶν στίχων σὲ κάθε ποίημα ποικίλλουν ἀπὸ ὀκτὼ μέχρι εἴκοσι ἑπτὰ. Μετὰ ἀπὸ κάθε ποίημα – ἄθλο ἀκολουθοῦν οἱ ἐπιμερισμοὶ του, ὅπως εἶναι συνηθισμένο στὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια τῆς ἐποχῆς. Σὲ περίπτωσι πού ἐπρόκειτο γιὰ ἐνιαῖο ποίημα, θα παραδιδόταν αὐτὸ ὁλόκληρο καὶ

θὰ ἀκολουθοῦσαν οἱ ἐπιμερισμοί. Ἐπομένως, σὲ μελλοντικὴ κριτικὴ ἔκδοση τῶν ἔμμετρων ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους, ποὺ μᾶλλον προέρχονται ἀπὸ τὴ γραφίδα τοῦ Ἰωάννη Πεδιάσιμου, τὰ κείμενα πρέπει νὰ ἐκδοθοῦν ὡς χωριστὰ ποιήματα. Ἡ ἔμμετρη αὐτὴ ἀπόδοση τῶν ἄθλων ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκατρία ποιήματα σὲ βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο. Τὸ πρῶτο εἶναι ἔμμετρος τίτλος καὶ τὰ ὑπόλοιπα δώδεκα ἀναφέρονται ἓνα πρὸς ἓνα στοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλέους.

Γιὰ νὰ γίνει περισσότερο κατανοητὴ ἡ ἐνέργεια τοῦ Ἰωάννη Πεδιάσιμου, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἔχει συντάξει παρόμοια κείμενα γιὰ δύο «ἥρωες», ἓναν ἐθνικὸ, τὸν Ἡρακλῆ, καὶ ἓναν χριστιανό³⁵, τὸν ἅγιον Δημήτριον³⁶. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι στὸ χειρόγραφο τοῦ Μουσείου Μπενάκη 75 (TA 152), ποὺ χρονολογεῖται στὸν 15ο αἰῶνα, προηγοῦνται οἱ ἄθλοι τοῦ Ἡρακλέους (φφ. 126r-140v) καὶ ἔπονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸν ἅγιον Δημήτριον κείμενα (φφ. 140v-169r), τὰ ὁποῖα εἰσάγονται μὲ τὸ ἀκόλουθο χαρακτηριστικὸ ποίημα – ἔμμετρο πρόλογο (φ. 140v):

*Τῶν μαρτυρικῶν, φιλότης, ἄθλων λάβε
τὴν γνῶσιν εὐσύνοπτον ἀγῶνων χάριν·
μάνθανε τανῦν μαρτυρικοὺς ἀέθλους
χάριν λογικῶν ἀέθλων, πε[λ]φιλιμένε³⁷.*

Εἶναι προφανὴς ἡ ὁμοιότητα ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ ἀνωτέρω ποίημα καὶ στὸ πρῶτο κείμενο τῆς πεζῆς συλλογῆς τῶν Ἀθλων τοῦ Ἡρακλέους. Πρόκειται γιὰ ἔμμετρος προλόγους σὲ βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο, ὁ ἓνας δίστιχος στοὺς Ἡρακλείους ἀγῶνες καὶ ὁ ἄλλος τετράστιχος στοὺς ἀγῶνες τοῦ ἁγίου Δημητρίου, προστάτη τῆς Θεσσαλονίκης, ὅπου πρέπει νὰ ἔζησε καὶ νὰ ἔδρασε ὁ Πεδιάσιμος τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του.

35. Ἐνδεικτικὴ χρῆσι τοῦ ὄρου «ἥρωες» γιὰ τοὺς ἁγίους, βλ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ – ΓΑΛΑΚΗ (ἐκδ.), *Οἱ ἥρωες τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας: οἱ νέοι ἄγιοι 8ος-16ος αἰῶνας* [ΕΙΕ/ΙΒΕ. Διεθνὴ Συμπόσια 15], Ἀθήνα 2004.

36. Τὰ τελευταῖα κείμενα παρουσίασα καὶ προσέγραψα στὸν Ἰωάννη Πεδιάσιμο σὲ ἀνακοίνωσή μου στὴν Α' [H'] Συνάντησι Ἑλλήνων Βυζαντινολόγων στὴν Ἀθήνα τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2015 μὲ τίτλο «Σχεδογραφικὰ κείμενα προερχόμενα ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη».

37. Βλ. ΕΥ. ΛΑΠΠΑ-ΖΙΖΗΚΑ – Μ. ΡΙΖΟΥ-ΚΟΥΡΟΥΠΟΥ, *Κατάλογος Ἑλληνικῶν χειρογράφων τοῦ Μουσείου Μπενάκη (10ος-16ος αἰ.)*, Ἀθήνα 1991, 252.

Ἐπομένως, ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος συνέθεσε γιὰ διδακτικὴ χρῆσι τοὺς *Ἀθλους τοῦ Ἡρακλέους* τόσο σὲ πεζὴ ὅσο καὶ σὲ ἔμμετρη μορφῇ. Σὲ πεζὴ μορφῇ ἦταν πολὺ δημοφιλὴ κείμενα στὰ σχολικὰ ἐγχειρίδια τῶν 14ου, 15ου, 16ου αἰ., γεγονὸς ποὺ φανερώνει ὁ μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων ποὺ τοὺς παραδίδει καὶ δὲν ἀποκλείεται σὲ αὐτὰ νὰ προστεθοῦν καὶ ἄλλα στὸ μέλλον. Ἡ πλήρης συλλογὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκατέσσερα κείμενα: ἓνα δίστιχο σὲ βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο ποὺ εἶναι ἔμμετρος πρόλογος τοῦ ἔργου, ἓνα ποιητικὸ κείμενο πού, ὅπως ἔγινε σαφὲς παραπάνω, μπορεῖ ἄλλοτε νὰ ἐμφανίζεται στὴ χειρόγραφη παράδοση ὡς ἐξαποστειλάριο καὶ ἄλλοτε ὡς ἐξάστιχο σὲ δεκαπεντασύλλαβο (πολιτικὸ στίχο) ποὺ ἀποτελεῖ κατάλογο τῶν δώδεκα ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους, καὶ δώδεκα σύντομα πεζὰ κείμενα γιὰ τοὺς ἀντίστοιχους ἀγῶνες τοῦ μυθικοῦ ἥρωα. Ἐπειδὴ τὰ ἀνωτέρω κείμενα εἶναι ἤδη ἐκδεδομένα, θὰ ἄξιζε στὸ μέλλον νὰ γίνῃ ἡ ἔκδοση τῶν διάστιχων σχολίων καὶ τῶν ἐπιμερισμῶν ποὺ τὰ συνοδεύουν κατὰ χειρόγραφο³⁸. Ἡ ἔμμετρη μορφὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκατρία κείμενα: ἓνα μονόστιχο σὲ βυζαντινὸ δωδεκασύλλαβο, ποὺ εἶναι ἔμμετρος τίτλος τοῦ ἔργου, καὶ δώδεκα ποιήματα μὲ τὸ ἴδιο μέτρο, ἓνα γιὰ κάθε Ἡράκλειο ἄθλο. Ἐπειδὴ τὰ τελευταῖα σὲ παλαιότερη μελέτη ἐκδόθηκαν ὡς ἐνιαῖο ποίημα, θὰ πρέπει σὲ μελλοντικὴ κριτικὴ ἔκδοση νὰ ἐκδοθοῦν χωριστά, ὅπως ὑπαγορεύει τόσο ἡ χειρόγραφη παράδοση ὅσο καὶ ἡ σύγκριση μὲ τὴν ἀντίστοιχη πεζὴ ἔκδοχὴ τοῦ ἔργου.

38. Ὅπως π.χ. στὴν πρόσφατη ἔκδοσή τους ἀπὸ τὸν κώδικα Laurentianus 56.17, ὅπου τὰ κείμενα τῶν *Ἀθλων* συνοδεύονται ἀπὸ τὰ διάστιχα σχόλια καὶ τοὺς ἐπιμερισμούς τους, βλ. VASSIS – KOTZABASSI – POLEMIS, *A Byzantine Textbook*, 86-99.

REMARKS ON *HERCULES' LABOURS* OF JOHN PEDIASIMOS

Hercules' Labours were composed by John Pediasimos for educational purposes in a peculiar form comprising both prose and verse. The *Hercules' Labours* had been among the most popular texts of school textbooks during the 14th, 15th, 16th centuries; the fact is well shown by the extensive number of manuscripts (42) transmitted.

The complete “prose” collection consists of fourteen texts. The first is a metrical preface, i.e. a distich in Byzantine dodecasyllable. The second, a poetical work, is transmitted either as an ἑξαποστειλάριον or as a poem composed in six political verses and it contains the list of the twelve *Labours* of the hero. The remaining twelve texts contain respectively each one of the twelve well known *Labours* of the mythical hero. The aforementioned texts have already been published, but it would be worth publishing the interlinear comments and the ἐπιμερισμοί related to them contained in the manuscripts.

The poetic form consists of thirteen texts: a monostich in Byzantine dodecasyllable which is the metrical title of the work and twelve poems written in the same meter, one of each *Labour* of Hercules. The latter texts were treated up to now as one and single poem. Nevertheless, it would be better to handle them as twelve different and single poems.

GEORGIOS TEREZAKIS

THE LATE BYZANTINE AND EARLY OTTOMAN TRIKALA OF THESSALY

I. INTRODUCTION

Over the last thirty years the availability of both late Byzantine and early Ottoman sources resulted to a certain number of studies, which focused to the issue of transition during the crucial period of ottoman expansion in the Balkans. I do not intend to give a detailed historiographical overview, although we can not overlook the importance of the two conferences which took place in the early eighties, in 1982, at Dumbarton Oaks, and three years later, in the Spring Symposium of Byzantine Studies in Birmigham. Among others, Anthony Bryer and Michael Ursinus underlined the fact that “Byzantinists and Ottomanists found they were talking the same language”, since they shared common social, economic, intellectual and material concerns¹. A large volume of researches have been devoted to the question of transition, over a long time span from the 1980s to the present day, in the prospect of contributing to the study of socio-economic and demographic history of the Balkans². Although they present a great diversity, both

1. A. BRYER – M. URSINUS, Editorial Note, in: A. BRYER – M. URSINUS (eds.), *From Mantzikert to Lepanto, the Byzantine World and the Turks 1071-1571: Papers given at the 19th Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham March 1985*, BF 16 (1991), 3-4.

2. A. BRYER, The structure of the Late Byzantine Town: Dioikismos and the Mesoi, in: A. BRYER – H. LOWRY (eds.), *Continuity and change in Late Byzantine and Early Ottoman society; papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982*, Birmingham and Washington 1986, 263-269; J. HALDON, The Ottoman State and the Question of State Autonomy: Comparative Perspectives, *The Journal of Peasant Studies* 18 (1991), 18-108; H. INALCIK, *The Ottoman Empire: the classical age, 1300-1600*, London 1994; C. KAFADAR, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Los Angeles 1995; M. KIEL,

chronologically and typologically, this comparative research can offer interesting insights, taking in account the availability of documentary material, which inevitably influenced the methodological approach, locally centralized, focusing particularly on limited geographic areas.

In this respect, my research will aim at the study of Trikala, in central Greek peninsula, by combining sources both from Byzantine and Ottoman periods, in order to contribute further to the subject of the transition from the late Byzantine to the early Ottoman society. By the late Byzantine period the urban landscape of Thessaly had undergone significant changes. It is sufficient to recognize that the new model of the local cities is worthy of intensive treatment. In Byzantine – and, since we are concerned with the 15th century, Ottoman – perception, a large or smaller city (“πόλις”, in contrast to a “πόλισμα”, “κάστρον”, “φρούριον”, or “şehir” and “kasaba”) was basically identified with the administrative – and, in the case of Byzantium, religious – centre of a larger region³. However Byzantine perception of a city

The incorporation of the Balkans into the Ottoman Empire, in: *The Cambridge History of Turkey*, I, Cambridge University Press 2009, 138-191; H. LOWRY, From lesser wars to the mightiest war: the Ottoman conquest and transformation of Byzantine urban centers in the fifteenth century, in: BRYER - LOWRY, *Continuity and change*, 323-338; K. MOUSTAKAS, *The transition from Late Byzantine to early Ottoman southeastern Macedonia (14th-15th Centuries): A socioeconomic and demographic study*, unpublished PhD thesis, University of Birmingham 2001; N. NECİPOĞLU, *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*, Cambridge 2009; G. TEREZAKIS, *Η θεσσαλική κοινωνία 12ος-15ος αι.: ιστορικές παράμετροι της σύνθεσης και κατανομής του πληθυσμού*, Ioannina 2013 [<https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/36845>]; P. WITTEK, *La Formation de l'Empire ottoman*. Edited by V. L. MÉNAGE, Collected Studies Series 153, London 1982.

3. G. OSTROGORSKY, Byzantines Cities in the Early Middle Ages, *DOP* 13 (1959), 45-65; D. ZAKYTHINOS, La Ville Byzantine, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1958, 75-90 [=IDEM, *Byzance: Etat-société-Économie*, Variorum Reprints, London 1973, VII]; A. HARVEY, *Economic expansion in the Byzantine Empire 900-1200*, Cambridge Univ. Press 1989, 198-199; J. HALDON, The Feudalism Debate once More: The Case of Byzantium, *The Journal of Peasant Studies* 17/ 1 (1989), 5-40; A. LAIOU, Exchange and Trade, Seventh-Twelfth Centuries, in: A. LAIOU (ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, Washington 2002, 697-770; A. AVRAMEA, Ο εκχριστιανισμός της Θεσσαλίας και η οργάνωση της εκκλησίας έως το α' μισό του Η' αιώνα, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 4 (1983), 6-9; S. DİVİTÇİOĞLU, Modèle économique de la société ottomane (les XIVe et XVe siècles), *La Pensée* 144 (1969), 41-66; Y. A. LEVITSKY, Problems of methodology of medieval town history (Analyzes on base of the history of West

was informed by socio-economical parameters like trading activity or the presence of nobility⁴.

The fragmentary nature – and, often, scarcity – of sources regarding the cities of Thessaly (and all Byzantine and Balkan cities in general) indicates that we should study their nature using a long-term approach covering the period between the 12th and 15th centuries, in order to fully understand and describe the developments of certain socio-economic and political parameters that defined that particular urban network. It is therefore imperative that we study the location, position, phases of development, functions, and needs of the city of Trikala, particularly regarding the socio-economic developments during the crucial period between the 12th and mid-15th centuries. Such region-specific research is now facilitated by the fairly recent (2001) publication of a very early Ottoman tax register, one of the earliest to have survived, from the year 1454/5, sixty years after this area was conquered (henceforth mentioned as BBA/MM 10).

II. THE CASE OF TRIKALA

a) Historiographical Overviews

Due to its location at the foot of the Chasia mountain range by the Lithaios River, near Stagoi and Phanari, Trikala was quickly established as a major economic centre and communication hub in the region⁵. The main roads

European town), in: *La Ville Balkanique XVe-XIXe siècles*, Sofia 1970, 7-16 [hereafter *Ville Balkanique*]; T. STOIANOVICH, Model and Mirror of the Premodern Balkan City, in: *Ville Balkanique*, 83-110; Ö. L. BARKAN, Contribution à l'étude démographique des villes Balkaniques au cours des XVe-XVIe siècles, in: *Ville Balkanique*, 181-182; N. BELDICEANU, *Recherches sur la ville ottomane du XVe siècle*, Paris 1973, 15-33.

4. Ioannis Tzetzae *Epistulae*, ed. P.A.M. LEONE, Leipzig 1972, 81-82; Georges Pachymérès *relations historiques*, ed. A. FAILLER, v. IV, Paris 2000, 637-639; *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, ed. S. LAMBROS, v. I, Athens 1879 (reprint: Groningen 1968), 354-355; LAIOU, Exchange [as in previous n.], 753; K. P. MATSCHKE, The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries, in: LAIOU *Economic History*, 467-468.

5. J. KODER – F. HILD, *Hellas und Thessalia* (TIB 1), Wien 1976, 277 [hereafter KODER-HILD, *Hellas und Thessalia*]; F. STÄHLIN, *H Αρχαία Θεσσαλία*, (Translation G. Papasotiriou, A. Thanopoulou), Thessalonica 2002, 217; A. AVRAMEA, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν*, Athens 1974, 132 [hereafter AVRAMEA, *Θεσσαλία*]; R. J. LILIE, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den*

that connected Thessaly with Kastoria to the north – leading further to the Adriatic coast–Thessalonika route – and Ioannina, and Epirus, through the Zygos and Metsovo passages to the west, all ended in the city⁶.

Both Anna Avramea's thesis and the historical dictionary by Johannes Koder and Friedrich Hild focused on the city's political history and strategic location⁷. Paul Magdalino suggested that Trikala became an urban centre of major importance only after the beginning of the 14th century, when western Thessaly began to enter a period of prosperity⁸. Also, Božidar Ferjančić and Donald Nicol highlighted Trikala's function as an administrative centre in the period following the conquest of Thessaly by the Serbs⁹. A mid-14th century "ekphrasis" of Trikala – the sole surviving description of a Thessalian city from the Byzantine era – was the subject of an article by Demetrios Agoritsas¹⁰. Based on an account by Chatib Celebi or Hadji Kalfa from the early 17th century, Alexios Savvides estimated that the city was captured by the Ottomans in the hijri year of 798 (16 October 1395)¹¹. Nicoară Beldiceanu and Petre Năsturel's work used data

italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genoa in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204), Amsterdam 1984, 63, 216; V. SPANOS, *Οι Οικισμοί της Βορειοδυτικής Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατία (από τον 18' έως τον 19' αι., Athens 2004, 537-557; N. NIKONANOS, Μετέωρα. Τα μοναστήρια και η ιστορία τους*, Athens 1992, 12; M. STAMATELATOS, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, v. III, Athens 1996, 346.

6. AVRAMEA, *Θεσσαλία*, 96-97; G. KOULOURAS, Το οδικό δίκτυο της Θεσσαλίας κατά τους Μέσους Χρόνους, in: *Ιστορική Γεωγραφία. Δρόμοι και Κόμβοι της Βαλκανικής από την αρχαιότητα στην ενιαία Ευρώπη*, Thessalonika 1997, 136-37.

7. AVRAMEA, *Θεσσαλία*, 132-135; KODER-HILD, *Hellas und Thessalia*, 277-279.

8. P. MAGDALINO, *The History of Thessaly, 1266-1393* (unpublished PhD thesis), University of Oxford 1976, 122, 209.

9. B. FERJANČIĆ, *Tesalija u XIII i XIV veku*, Beograd 1974, 290 [hereafter: FERJANČIĆ, *Tesalija*]; D. NICOL, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, Cambridge 1984, 131, 139.

10. D. AGORITSAS, Ἑκφρασις Τρίκης (ca. 1363). Η εικόνα της πόλης και η χρήση του ιστορικού παρελθόντος από τον Αντώνιο Λαρίσης, *Τρικαλινά* 26 (2006) [= *Πρακτικά 7ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών* (Trikala, 11th-13th November 2005)], 231-242 [Text initially published by D. SOPHIANOS, Τὰ ἀγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου Τρίκης (α'. Ἀντωνίου Λαρίσης Ἑγκώμιον, β'. Ἀκολουθία) καὶ ἡ χειρόγραφη παράδοσή τους, *Τρικαλινά* 21 (2001), 23-50. Re-edited by V. PSEFTOGAS, *Αντωνίου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης Λόγοι Θεομητορικοί, Δεσποτικοί-Αγιολογικοί*, Thessalonika 2002, 308-339.

11. A. SAVVIDES, Splintered Medieval Hellenism: The Semi-Autonomous State of

from the Ottoman censuses of 1454/44 and 1506¹², while an article by Sofia Laiou highlighted the role of the vakifs in the shaping of Trikala's urban character¹³. In this context, Fokion Kotzageorgis' pioneering attempt to outline the basic elements of the local urban society, concludes that the economic data for the region reveal a rapidly growing economy, at least until the late 16th century¹⁴.

b) Urban History and Infrastructure

From the 11th century onwards Trikala became a major administrative center of strategic importance. Following the capture of Neai Patrai by the Catalans in 1318 and the eventual disappearance of the οἶκος of Doukas, the Seat of the Thessalian hegemony was transferred to Trikala – the most thriving city in western Thessaly – and remained autonomous for a few years¹⁵. The city's functions expanded dramatically: it became the Seat of local and Serbian rulers and governors¹⁶, and then, after the second decade of the 14th century, the Seat of the local metropolis¹⁷ – an indication of the city's growing importance in the region. Later, under Ottoman rule, Trikala became the seat of the sanjak bey of the same

Thessaly (A.D. 1213/ 1222 to 1454/ 1470) and its place in History, *Byz.* 68 (1998), 406-418 [= IDEM, *Βυζαντινά, Τουρκικά, Μεσαιωνικά: ιστορικές συμβολές*, Thessalonica 2002, 217]; IDEM, Τα προβλήματα για την Οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο, *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 28 (1995), 56-57.

12. N. BELDICEANU – P. S. NASTUREL, La Thessalie entre 1454/55 et 1506, *Byz.* 53 (1983), 121-122, 139-140.

13. S. LAIOU, Το δίκτυο των Βακουφίων της πόλης των Τρικάλων, 15ος-16ος αι., in *Ιόνιος Λόγος. Τόμος Χαραστήριος στον Δημήτρη Ζ. Σοφιανό*, Kerkyra 2007, 125-150.

14. F. KOTZAGEORGIS, *Πρώμη Οθωμανική Πόλη*, Athens 2019, 151-173.

15. NICOL, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, 80, 101.

16. TAFEL – THOMAS, v. I, Vienna 1856 (reprinted Amsterdam 1964), 498; L. VRANOUSIS, Τὸ Χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων, *Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου* 12 (1962), 77; A. RUBIO I LLUCH, *Περὶ τῶν καταλωνικῶν φρουρῶν τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδας* (Translation: G. Mavrakis), Athens 1912, 160; NICOL, *The Despotate of Epiros 1267-1479*, 101, 131, 139; FERJANČIĆ, *Tesalija*, 290; SAVVIDES, *Splintered Medieval Hellenism*, 214-215.

17. J. DARROUZÈS, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, 243, 284, 304, 327, 363; MM, v. I, 588; For this see D. AGORITSAS, 'Διὰ τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ τοῦ πρώην'. Επανεξετάζοντας την ιστορία της επισκοπῆς Τρίκκης κατὰ τοὺς 14ο-16ο αἰῶνες, *Θεσσαλικά Μελετήματα* 8 (2019), 51-76.

name, taking up many of Larissa's administrative functions after the latter's decline¹⁸.

Sources from the mid-6th to the late 14th centuries mention a *πόλις* and a *κάστρον*, indicating continuity from the early Byzantine town of Trikke. The castle of Trikala is on the NE part of the city. According to Procopius, it was built by Justinian on the site of the acropolis of ancient Trikke¹⁹. The castle's interior is divided into three sections: a) the lower one, at the heel of the southern slope, b) the middle, and largest in size, c) and the small enclosed section at the top of the hill²⁰. On the northern side of the acropolis lie the remains of Justinian's fortifications. In the 1950's excavations on Prophet Elias hill at the northern side of the castle brought to light a mosaic floor from the narthex of a basilica from the second half of the 5th century²¹. According to Demetrios Theocharis, the church also had a cemeterial function²². Inside the castle lay the remains of the walls of a Byzantine church – possibly the church of Christ the Saviour, the *μετόχιον* of Porta-Panagia²³.

Archaeological remains and written sources paint a picture of a vigorous city. The mid-14th century encomium to the local saint Oikoumenios by Antonios, metropolitan of Larissa, includes an "ekphrasis"

18. *Laonici Chalcocondylae Atheniensis Historiarum libri decem*, ed. I. BEKKER (CSHB), Bonn 1843, 28-29; SAVVIDES, *Splintered Medieval Hellenism*, 217.

19. *Procopii Caesariensis opera omnia*, IV. *De Aedificiis*, eds. J. HAURY, G. WIRTH, Leipzig 1913 (reprinted Leipzig 1964), 112-113: ... καὶ ἄλλων τῶν ἐπὶ Θεσσαλίας πόλεων ἀπασῶν, ἐν αἷς Δημητριάς τέ ἐστι καὶ Μητρόπολις ὄνομα καὶ Γοιμοὶ καὶ Τρικάρτους περιβόλους ἀνανεωσάμενος, ἐν τῷ ἀσφαλεῖ ἐκρατύννατο, χρόνῳ τε καταπεπονηκότας μακρῷ, εὐπετῶς δὲ ἄλωτοὺς ὄντας, εἴ τις προσίοι.

20. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 278; P. LAZARIDIS, Μεσαιωνικά Μνημεία Θεσσαλίας, ΑΔ 20 (1965) Χρονικά Β', 2, 324; IDEM, ΑΔ 29 (1973-1974) Χρονικά Β', 2, 585, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά Β', 1, 186, ΑΔ 32 (1977) Χρονικά Β', 1, 140, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά Β' 1, 173, ΑΔ 34 (1979), Β', 1 230, ΑΔ 35 (1980) Β', 1, 296; A. SPYRAKI-KALANTZI, Στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες, συντήρηση τοιχογραφιών, καθαρισμός και διαμόρφωση χώρων, ανασκαφικές εργασίες, ΑΔ 37 (1982), Β', 2, 262; TH. NIMAS, Τα κάστρα των Αντιχασίων Τρικάλων, *Τρικαλινά* 8 (1988), 265-266.

21. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 278.

22. D. THEOCHARIS, Αρχαιότητες και Μνημεία Θεσσαλίας, ΑΔ 21 (1966), Χρονικά Β' 1, 247-255.

23. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 278.

of Trikala, which, as D. Agoritsas points out in his article, is the only known description of a Thessalian city from the Byzantine era²⁴. One point of interest is the demarcation of urban space that distinguishes it from the surrounding rural areas²⁵: the city is delineated by the physical boundary of Pindos in the west and the Peneios River in the west and south²⁶. The text includes mentions of a hill and contemporary descriptions of the city, with the magnificent metropolitan church of Theotokos²⁷ and the church of Michael the Archangel²⁸, founded by the emperor Michael III, to the right side of the city's gate²⁹. Apart from the fortifications, there are allusions to Trikala's size, beauty, and historical past³⁰. These allusions indicate a large city of major importance; however, the hints to its "greek" past could be an

24. AGORITSAS, *Ἑκφρασις Τρίκης* [as in n. 10], 231-242.

25. SOPHIANOS, *Τὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα* [as in n. 10], 32 = PSEFTOGAS, *Αντωνίου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης Λόγοι* [as in n. 10], 209: Ἦς ὑπέρκειται μέν, ὡς ἐκ πολλοῦ τοῦ διαστήματος, ὅρος τῶν ἀνεφῶν ἐν καὶ ὑψικόμενων καὶ χιονοιμένων προφητικῶς. Πίνδος τοῦτο... Τῶν μέντοι ποταμῶν ὁ μέγιστος Πηνειὸς οὗτός ἐστιν, ὃς Τέμπη τὰ θετταλικὰ διατέμνων, εἰς θάλασσαν ποιεῖται τὰς ἐκβολάς, ἡρέμα πως τῇ Τρίκῃ πλησιάζων ποιεῖται τὴν κίνησιν.

26. AGORITSAS, *Ἑκφρασις Τρίκης* [as in n. 10], 235.

27. According to S. GOULOUIS (Βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν Τρικάλων καὶ τῶν γύρω οικισμῶν. Μία πρώτη παρουσίαση, *Τρικαλινὰ* 8 (1988) [= *Πρακτικά 1ου Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν* (Trikala-Kalambaka-Meteora, 6-8/11/1987), 304, the church stood to the east of the castle.

28. GOULOUIS, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν Τρικάλων [see previous n.], 305-307.

29. SOPHIANOS, *Τὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα* [as in n. 10], 32-33 = PSEFTOGAS, *Αντωνίου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης Λόγοι* [as in n. 10], 319-320: Τῆς μέντοι πόλεως οὐ πόρρω λόφος τις ὑπερῆρται... Εἶτα τὴν ὑπώρειαν κατιόντι, ἀνατέλλειν ἡ πόλις ἄρχεται... πόλις ἡ νῦν οὕσα καὶ ὑφ' ἡμῶν οἰκουμένη, εἰ χρὴ τάλιθέστερον φάναι, τὸν μέγαν Οἰκουμένιον κεκτημένη πολιοῦχον καὶ οἰκιστὴν, ἄγρυπνον φύλακα, καὶ πρὸ γε τούτου καὶ μετὰ τοῦτον τὸν μέγιστον τῶν ἄνω δυνάμεων Ταξιάρχην. Τὴν γὰρ πύλην, εἰ βούλει τῆς πόλεως εἰσελθεῖν, ἔξεις ἐπὶ δεξιὰ τοῦτον τὸν μέγαν ἔχοντα θησαυρόν, τὴν τῶν λειψάνων ἱεραρχικὴν θήκην, τοῦ τῶν ἀγγελικῶν δυνάμεων ἐξάρχοντος Μιχαήλ, θεῖον νεών.

30. SOPHIANOS, *Τὰ ἁγιολογικὰ καὶ ὑμνογραφικὰ κείμενα* [as in n. 10], 32 = PSEFTOGAS, *Αντωνίου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης Λόγοι* [as in n. 10], 319: Πόλις τοίνυν ἡ Τρίκη μεγίστη τε καὶ τῶν ἐκ παλαιοῦ προελθουσῶν εἰς κάλλος καὶ μέγεθος, οὕμενον ἀπολειπομένη καθοτιοῦν. Πόλις ἐλληνὶς καὶ ἀρχαία καὶ τῶν ἐπὶ τούτοις ἔχουσῶν ὄνομα, οὐ πολλῷ Δευτέρα τυγχάνουσα.

attempt to legitimize Trikala as the new Seat of the local metropolis in the eyes of the faithful³¹.

c) The Economic Typology of Trikala, 12th-14th c.

Fortunately, there is a wealth of available information about Trikala – which is not always the case for other cities in Thessaly. According to Idrisi's account, by the 12th century Trikala was already a thriving city with a rich and fertile mainland; it must have been a popular stop in the route from Kastoria to Larissa, because it is the only city Idrisi chooses to mention in his account³². Also, reports about Trikala in Alexius III Angelos' chrysobull in favour of the Venetians³³ and Benjamin of Tudela's account³⁴ about a local Jewish community suggest that by the mid-12th century the city had developed into a thriving trading centre. From the late 13th through the 14th centuries, the majority of the available information about the city of Trikala comes from property deeds and monastic land ownership records. It is probably no accident that these documents were diligently kept and preserved, since they coincided with Thessaly's political autonomy and the emergence of several regional ruling *οἴκοι* in the area. The monasteries founded by members of the ruling *οἶκος* of Doukai³⁵ enjoyed the politically motivated support of subsequent Byzantine and Serbian rulers much more than other foundations established by persons of lower social status – a fact which undoubtedly contributed to the preservation of their archives. Surviving documents from the Porta-Panagia monastery³⁶, in particular,

31. According to H. SARADI, *The Kallos of the Byzantine City: The Development of a Rhetorical Topos and Historical Reality*, *Gesta* 34.1 (1995), 37-56, the rhetorical style of “κάλλος” (beauty) begins to re-appear in late period documents as a kind of rhetorical convention. This viewpoint is also shared by AGORITSAS, *Ἐκφρασις Τρίκκης* [as in n.10], 234.

32. IDRISI, *Géographie*, (Translation: P. JAUBERT), Paris 1836, 292, 294.

33. TAFEL – THOMAS, 267, 279.

34. IDRISI, *Géographie*, 11; N. GIANNOPOULOS, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν ἰουδαϊκῶν παροικιῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἑπειρωτικῇ Ἑλλάδι, *ΕΕΒΣ* 7 (1930), 259.

35. P. MAGDALINO, Between Romaniae: Thessaly and Epirus in the Later Middle Ages, *Mediterranean Historical Review* 4 (1989), 87-110; D. POLEMIS, *The Doukai: A contribution to Byzantine prosopography*, London 1968, 97.

36. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 245; NICOL, *The Despotate of Epiros 1267-*

contain a wealth of information about the socio-economic conditions of 14th century Trikala. Also of interest is a series of documents from the late 13th to the late 14th centuries about concessions and privileges granted to the aforementioned monastery³⁷. The ratification of earlier privileges and the granting of new ones reflect both the expansionist tendencies of large land owners and the administration's eagerness to win favour with the local aristocracy.

The documents reveal that the monastic estates of Porta-Panagia went on to expand in urban as well as rural areas. This study will deal with the monastery's urban properties. The churches of St. George Kriskos, St. Anthimos and Christ the Saviour, located in the city of Trikala, were granted to the monastery by Andronikos III Palaiologos in 1336. Of special interest here are the reports about vineyards, arable lands, and dependent farmers, all of which help shine a light on local economic activity³⁸.

1479, 241; S. KALOPISSI, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece*, Wien 1992, 59-60: The Porta-Panagia monastery was founded by John I Doukas (1283).

37. These documents include a 1336 chrysobull by Andronikos III Palaiologos [D. SOPHIANOS, Τὸ Χρυσόβουλλο τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Γ' Παλαιολόγου (1336) ὑπὲρ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα-Παναγιᾶς), *Τρικαλινὰ* 9 (1989), 24-26, hereafter SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο], an oath-taking epistle by Michail Gavrielopoulos from 1342 [MM V, 260-261 = D. SOPHIANOS, Τὸ «Ὁρκωμοτικὸν Γράμμα» (Ιούν. 1342) τοῦ Μιχαὴλ Γαβριηλόπουλου πρὸς τοὺς Φαναριώτες τῆς Καρδίτσας, *Πρακτικά Α' Συνεδρίου για την Καρδίτσα και την περιοχὴ της*, Karditsa 1996, 40-41, hereafter SOPHIANOS, Ὁρκωμοτικὸν Γράμμα], the minutes of the Zablantia synod in 1382 [L. HEUZEY, Jugement Synodal en faveur du couvent de la Panaghia des Grandes-Portes, *REG XXXII* (1919), 302-317 = D. SOPHIANOS, Τὸ συνοδικὸ γράμμα (1389, Νοέμ.) τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεῖλου ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Θεοτόκου τῶν Μεγάλων Πυλῶν (Πόρτα Παναγιᾶς), *Τρικαλινὰ* 10 (1990), 7-31, hereafter HEUZEY, Jugement and SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα respectively], and a sigillion by Patriarch Antonius IV from 1393 [F. DEMETRAKOPOULOS, Τὸ σιγίλλιο τοῦ πατριάρχου Ἀντωνίου Δ' (1393) γιὰ τὴ μονὴ τοῦ Σωτῆρος τῶν Μεγάλων Πυλῶν, *Δίπτυχα* 2 (1980-1981), 106-108, hereafter DEMETRAKOPOULOS, σιγίλλιο].

38. SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο, 25: *περὶ τὰ Τρίκαλα θεῖον ναὸν εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου λεγόμενον τοῦ Κρίσκου, μετὰ ἀμπελῶνος χωρφαϊαῖας γῆς καὶ τῶν ἐκεῖσε προσκαθημένων... ἀλλὰ δὴ καὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου Τρικάλων θεῖον ναὸν εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Σ(ωτῆ)ρ(ο)ς Χ(ριστο)ῦ, μετὰ τῶν [ἐκ] βάθρων ἀνοικοδομηθέντων παρὰ τῶν τοιούτων μοναχ(ῶν) περὶ αὐτὸν ὁσπητίων ὡσαύτως καὶ περὶ το ἐμπόριον Τρικάλων γῆ ἐν ᾗ καὶ ἀνοικοδομοῦσι ναὸν τῷ ἁγίῳ*

Sources from 1342 mention several farms³⁹, while later accounts from 1382 include references to a garden and a mill near Trikala⁴⁰. A sigillion issued by Patriarch Antonius in 1393 contains a detailed list of the monastery's assets inside the city of Trikala – including houses, workshops, vineyards, *στάσεις*⁴¹, arable lands, and gardens – and mentions the existence of fruit-bearing trees in the St. Dimitrios monastery, near Trikala⁴². The local population was involved in agriculture – as evidenced by the references to

ἱερομάρτυρι Ἀνθίμῳ... καὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου Τρικάλων ὀσπητοτόπια δ[ύο ὁ]νομαζόμενα τοῦ Ἰσαριώτου, μετὰ τοῦ ἀμπελίου αὐτοῦ ἃ δὴ πάντα καὶ κατέχουσιν ὡς ἀνέφερον, ἀνενοχλήτως μέχρι τοῦ νῦν.

39. SOPHIANOS, Ὁρκωμοτικὸν Γράμμα, 40: ἔτει δὲ ἵνα κατέχωσιν καὶ εὐσεβασίῃ μονῇ τῆς υπεράγιου μου Θεομήτορος ἡγουν ἡ Λευκουσάδα καὶ ἡ Μεγάλη Πόρτα τὰ κτίματα ὅσα ἂν ἔχουσιν διαχρυσοβούλον καὶ ἑτερων δικαιωμάτων

40. SOPHIANOS, Συνοδικὸν γράμμα, 27-28: ἐσωκλήπια πλησίον τοῦ κάστρου, πέρα τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, ἀναγόμενα ἀπὸ τὴν ὀνομαστήν Ἀργυρολύμνην καὶ διήκοντα μέχρι τοῦ δένδρου, ἀνερχόμενα ἕως τὸ παλαιὸν μυλωθέσιον τοῦ Ἐπιφάνους καὶ καταγόμενα τὴν παραποταμίαν ἐν καταλήξει τῆς Ἀργυρολύμνης, ἅτινα νῦν διαμεμερισμένα περιεῖχον ἢ τε μοναχὴ Κοτεανιζένη καὶ ἢ τοῦ Γυμνοῦ θυγάτηρ καὶ ὁ τοῦ δικαιοφύλακος καὶ τοῦ Νοταροπούλου υἱὸς καὶ οἱ τοῦ νομοφύλακος παῖδες.

41. Properties recorded between the 11th and 15th centuries include *staseia* (or ὑποστάσεις or οἰκοστάσια), with arable lands (fields, vineyards, and gardens), livestock (cattle, sheep), houses, and other facilities (mills). For this see ODB, 1944.

42. DEMETRAKOPOULOS, Σιγίλλιο, 106-108: τὸν περὶ τὰ Τρίκαλλα θεῖον ναὸν τοῦ ἁγίου μου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιφόρου Γεωργίου, καὶ ἐπιλεγόμενον τοῦ Κρίσκου, μετὰ τοῦ ἀμπελῶνος αὐτοῦ... ἐκτὸς τοῦ κάστρου Τρικάλων σεπτὸν ναὸν εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ Κ(υρίου) καὶ Θ(εο)ῦ καὶ Σ(ωτῆ)ρ(ος) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστο)ῦ, ὃν ἀνήγειρεν ἐπὶ σ(ταυ)ροπηγίῳ πατριαρχικῷ ὁ Καῖσαρ ἐκεῖνος ὁ Ἄγγελος μετὰ τῶν ἀνοικοδομηθέντων περὶ αὐτὸν παρὰ τῶν μοναχῶν ὀσπητίων τὴν περὶ τὸ ἐμπόριον Τρικάλων γῆν, ἐν ἣ καὶ ναὸν ἀνεγείρουσι τῷ ἁγίῳ καὶ ἐνδόξῳ ἱερομάρτυρι Ἀνθίμῳ πέραν τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ κηπουροτόπια... ὡσαύτως καὶ ἀπὸ προσενέξεως τῶν κτητόρων, ἣν ἐκ βάθρων ἀνήγειραν ἐν τοῖς Τρικάλλοις σεβασμίαν μονὴν τοῦ Κ(υρίου) καὶ Θ(εο)ῦ καὶ Σ(ωτῆ)ρ(ος) ἡμῶν Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστο)ῦ καὶ ἀμπελίον ἀπὸ προσενέξεως τῶν αὐτῶν ἐν Τρικάλλοις, ὅσον καὶ οἷον ἐστὶ καὶ ἐξ ἀγορασσί(ας) τῶν αὐτῶν ἕτερον ἀμπελίον τοῦ Ἰβάνη, ὡσεὶ μοδίῳ πέντε καὶ ὀσπήτιον μετὰ ἐργαστηρίων εἰς τὸν φόρον τῆς μέσης καὶ σὺν αὐτοῖς τοῦ Μεληδόνη τὸ στασεῖον, ἀμπελιά [τε] χωράφια ὀσπήτια καὶ ἐργαστήριον ἐν τῷ φόρῳ καὶ ταφικὸν ἀμπελίον λεγόμενον Ἀγγέλου τοῦ Τζυμισχῆ, ὅσον καὶ οἷον ἐστὶ περὶ τὰ Τρίκαλλα ἀπὸ προσενέξεως τῆς μοναχῆς Μιγιαρίνης, μονύδριον τοῦ ἁγίου Δημητρίου πέραν τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ, μετὰ τῶν ἀμπελίων καὶ ὀπωρῶν καὶ τῆς χωραφιαίας γῆς.

arable lands, mills, vineyards, and fruit-bearing trees – or practiced some kind of craft, as suggested by the various workshops. The fact that this monastery also owned vast estates outside the city indicates the close links between the city and its surrounding areas. Considering the privileged status of monastic lands, it would be safe to assume that there would have been extensive economic dealings – including the distribution of goods and workforce – between the monastery and the surrounding areas. The reports about dependent farmers clearly indicate that large land ownership relied on direct control of the workforce⁴³.

A series of mid-14th century documents by Serbian rulers further illuminates economic activities within the city of Trikala. In 1348 Stephan Dušan granted the *μετόχιον* of Theotokos and the church of Christ the Saviour, inside Trikala, to the Lykusada monastery⁴⁴. A similar policy was followed by Symeon Uroš Palaiologos, who granted the monasteries of St. Nicholas and Christ the Saviour, the churches of the Three Hierarchs and Theotokos Eleousa, and a series of buildings within the city to the monastery of St. George of Zablantia in 1359⁴⁵ and 1366⁴⁶. More importantly, there

43. SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο: καὶ τῶν ἐκεῖσε προσκαθημένων.

44. A. SOLOVIEV – V. MOSIN, *Grcke povelje srpskich vladara*, Belgrade 1936, 154, 156-158 [hereafter SOLOVIEV- MOSIN] = D. SOPHIANOS, Τὰ ὑπὲρ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας τῆς Λυκουσάδας τοῦ Φαναρίου Καρδίτσας παλαιὰ βυζαντινὰ (Π' καὶ ΙΔ' αἰ.) ἔγγραφα (χρυσόβουλλα κ.α.). Διπλωματική ἔκδοση, *ΕΕΒΣ* 52 (2004-2006) [hereafter SOPHIANOS, Ἔγγραφα Λυκουσάδας], 505, 507: περὶ τὰ Τρίκαλα μετόχιον εἰς ὄνομα τιμώμενον τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου μετὰ τοῦ ἐν αὐτῷ λουτροῦ καὶ τῶν ἐνοίκων καὶ παροίκων καὶ τῆς χωραφιαίας γῆς καὶ τῶν δύο ὑδρομυλῶνων... περὶ τὰ αὐτὰ Τρίκαλα ἀμπέλια ἐν διαφόροις τμήμασιν... θεῖον ναὸν περὶ τὰ Τρίκαλα ἐν τῷ τοῦ Σκούρη αὐλοτοπίῳ ἐπ' ὀνόματι τετιμημένου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ ἐπικεκλημένου τοῦ Ζωοδότου, ὃν ἀνήγειρων ὁ Ἄγγελος ἐκεῖνος ἐν τῇ τοῦ θανατικοῦ θεηλάτου ὁργῇ.

45. SOLOVIEV – MOSIN 220: ἐντὸς τῶν Τρικάλων μονύδριον τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου Νικολάου, μετὰ πάσης τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς καὶ τῶν δικαίων αὐτοῦ, μεθ' ὧν κέκτηται ἀμπελίων, χωραφίων, ὑδρομυλῶνων, κηπουροτοπίων καὶ προσκαθημένων... ὁμοίως καὶ τὴν μονὴν τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτοῦ, ἀμπελίων, χωραφίων, ὑδρομυλῶνων, λόγγου καὶ βιβαιοτοπίων ἔτι καὶ τοῦ Κησσανοῦ τὸ ὀσπίτιον καὶ τὸ ἀμπέλιον περὶ τὰ Τρικαλινά, στρέμματα ἑξ... καὶ εἰς τὸ ἐξοβράχελον τοῦ κάστρου ὀσπίτιον κτιστουποκέραμον, καὶ εἰς τὸ ἐμπόριον σπιτότοπα δύο μετὰ τῶν αὐτοῖς προανλίων.

46. SOLOVIEV – MOSIN, 254-256: τὴν τε ἀγορὰν αὐτῆς τοῦ Δρακονταετοῦς ἐκείνου τὸν θεῖον καὶ ἱερὸν ναὸν τῶν ἁγίων Τριῶν ἱεραρχῶν, ὅπερ ἐκ βάθρων ἀνήγειρεν τοὺς

are also references to houses, vineyards, gardens, *βιβαροτόπια* (fish farms) (probably in Peneios), and arable lands (judging by the presence of water mills in the area, these were probably used for grain production). All this was part of what the Byzantines called *βελτιώσεις* (improvements) – measures to increase efficiency. Both the 1336 chrysobull of Andronikos III Palaiologos in favour of Porta-Panagia⁴⁷ and the 1348 chrysobull of Stephan Dušan in favour of Lykusada monastery⁴⁸ include reports about the monks' aspirations to make their properties more efficient.

The issue of how surplus production was distributed to the local markets is partly illuminated by a 1373 epistle regarding the Metamorphosis monastery⁴⁹. Written by nun Theodouli, the epistle mentions a plot of land within Trikala that was granted to the Metamorphosis monastery. At the edge of the city's castle there was a cell that the monks had built as a place of rest for themselves and their animals. However, when the building was found to be impractical, the monastery was granted another stretch of land near the Three Hierarchs church, where a new cell was constructed⁵⁰.

ύδρομύλωνα καὶ τὴν γῆν, ὅσιν ἐθωκεν μετὰ τῆς νομῆς καὶ περιοχῆς αὐτῆς διὰ διαθηκῶν γραμμάτων ταύτης, ἅπερ καὶ ὀφείλουσιν ἐτησίῳ τέλει τῇ ἀγιωτάτῃ ἐπισκοπῇ Τρικάλων... τὸν τε θεῖον καὶ ἱερὸν ναὸν τῆς Κυρίας μου τῆς Ἐλεύσας, μετὰ ἀμπελίων, χωραφίων καὶ τῆς νομῆς περιοχῆς αὐτῆς τὰ ἀμπέλια τοῦ Γλούπαβου, ἅπερ δέδωκε ὁ γλυκύτατος ἀδερφὸς τῇ βασιλείᾳ μου μέγας δούκας ὁ Ἀρχοντίτζης ταφικὸν μετὰ τῶν χωραφίων καὶ τῆς νομῆς αὐτῶν τῆς Φλαμουλίνης περὶ τὰ Τρίκαλα εἴ τι ἂν καὶ εὕρισκεται... τὰ ἀμπέλια καὶ ὁσπίτια τοῦ Κυρσιανοῦ ἐκείνου, ἅπερ ὀφείλουσι τῇ ἐκκλησίᾳ ὁμοίως τοῦ Γεωργίου τοῦ Θεοτόκη ἀμπέλια καὶ ὁσπίτια.

47. SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο, 26: καὶ βελτιοῦν καὶ συνιστᾶν αὐ[τά, καθ' ὅσον ἂν πράττειν] δύνωνται.

48. SOLOVIEV – MOSIN, 158/ SOPHIANOS, Ὑπόμνημα Λυκουσάδος, 507: καὶ συνιστᾶ καὶ βελτιοῖ αὐτὰ κατὰ τὸν ἐγγχωρῶντα καὶ δυνατὸν αὐτῇ τρόπον καὶ καθὼς ἂν ἄλλως ἰσχύη καὶ δύνηται.

49. N. BEES, Σερβικὰ καὶ βυζαντινὰ γράμματα Μετεώρων, *Βυζαντινὰ* 2 (1910/11), 98-100 [hereafter BEES, Γράμματα].

50. BEES, Γράμματα, 98-99: οἱ ἐν τῷ Μετεώρῳ μετὰ τοῦ κῆρ Ἀθανασίου εὕρισκόμε(ν) οἱ μοναχοὶ ἐλθόντες πρὸς μετὴν ἐν μοναζούσαις ἐλαχίστη Θεοδούλῃ τῇ κ(α)τ(α) κόσμον καλουμ(έν)η Κοτεανίτζενα, ἠτήσαντο μοι τόπον, εἰς οἰκοδομὴν κελλίου, ἵν' ὅτε παραβάλλωσιν ἐντάυθα, ἔχουσι τοῦτο εἰς ἀνάπαυσιν αὐτῶν τε καὶ τῶν ἀχθοφόρων ζώων αὐτῶν... δέδωκα αὐτοῖς τοπίον ἐντὸς τοῦ διπλωτίχου, ὃ καὶ ἀπεκατεστήσαντο κελλίον μετ' ἐξώδου αὐτῶν, διὰ τὴν εἰρημ(έν)ην ἀνάπαυσιν. μετὰ οὖν τὸ οἰκοδομήσαι καὶ ἀπαρτῆσαι τοῦτο, ἔδοξεν αὐτοῖς οὐκ εἰς συμφέρον εἰθούτως προμ[θ]οιμ(έν)η τὸ

The concession was ratified by Joasaph, metropolitan of Larissa, in a 1393 epistle⁵¹. The fact that the monks dwelt at the edge of the city suggests that an organized system for transporting agricultural goods and supplies had been already in effect for some time. Later, though, as demand gradually increased, a new building had to be constructed in the city to satisfy the monks' need for more space. It appears that the monks were involved in trading activities, distributing part of their agricultural production through the market of Trikala. Also, the chrysobull of Andronikos III Palaiologos, the chrysobulls of Symeon Uroš Palaiologos from 1359 and 1366, and the patriarchal sigillion of Antonius IV from 1393, all reference an *emporium* of some kind⁵² – an indication of the increased trading activity in Trikala⁵³. Further, though indirect, information about the breadth of local trading activity is provided by the claim of the St. Nicholas monastery on the cell donated by nun Theodouli to the Metamorphosis monastery. According to Vasilis Spanos, this claim was based on the fact that the cell in question stood next to the Three Hierarchs church, which had been granted to the

έμον' ένθεον έργον, δέδωκα αὐτοῖς έτερον τόπ(ον) πλησίον τοῦ ναοῦ οὗ ἀνήγειρα ἐκ' βάθρων τῶν ἁγίων εν'δόξων μεγάλων Ἱεραρχῶν.

51. D. ZAKYTHINOS, Ἀνέκδοτα πατριαρχικά καὶ ἐκκλησιαστικά γράμματα περὶ τῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, Ἑλληνικά 10 (1937-38), 284 [hereafter ZAKYTHINOS, Γράμματα: κ(αὶ) ἰδοῦ προτάσω κ(αὶ) αὐτὸς ἵνα ἔχωσιν οἱ μοναχοὶ τοῦ Μετεώρου, τὸ παρὰ τῆς κτησθὲν κελλίον ανενόχλητον κ(αὶ) ἀδιάσηστον, κ(αὶ) ἀκ(α)τ(α)ξή<τη>τον ἀποτουνῦν κ(αὶ) εἰς τοὺς ἐξῆς αἰῶν(ας) κ(αὶ) μηδὲς τῶν ἀπάντ(ων) ἔξη επαδί(ας), ἡμίζων ἡμικρὸς(ς) ἐνοχλήσαι αὐτοὺς τί τοῖονοῦν.

52. ODB, 694. E. KRIARAS, Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας, v. VI, Athens 1978, 23: This was either a market situated inside or outside the walls of the city, or an exclusively commercial district. Writing about Corinth at the end of the 12th century, Niketas Choniates differentiates between the two parts of the city: the town and the fortified acropolis. He describes the town as an *emporium* and speaks of a vibrant market beneath the castle: πόλιν ἀφνειὸν καὶ κειμένην πρὸς τῷ Ἰσθμῷ καὶ ὀλβιζομένην ὑπὸ λιμένων δυοῖν, ὧν ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας καὶ ἀδίους τὰς ἐκατέρωθεν εἰσαγωγὰς τε καὶ ἐξαγωγὰς τῶν φορτίων ἔχουσιν καὶ τὰς πρὸς ἀλλήλους ποιουμένην ἀμοιβὰς (Nicetae Choniatae Historia, ed. J. A. VAN DIETEN, Berlin-N. York 1975, 74-75). Further on, he adds: Ἔστι δὲ ὁ Ἀκροκόρινθος τῆς μὲν πάλαι πόλεως Κορίνθου ἀκρόπολις ἐπ' ἀνάντους ὄρους κειμένη καὶ δυσάλυτος τοῖς προσβάλλουσιν (ibidem, 611).

53. SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο, 25; SOLOVIEV – MOSIN, 220, 254; DEMETRAKOPOULOS, Σιγίλλιο, 106-108.

St. Nicholas monastery by nun Theodouli⁵⁴. However, both nun Theodouli's epistle⁵⁵ and the patriarchal sigillion of Antonius IV⁵⁶ castigate the St. Nicholas monastery for its expansionist designs, which could mean that the monastery was seen as trying to draw some or all of the profit from the commercial transactions that took place in the vicinity of the aforementioned cell. Even though there is no data, we can only assume that these monasteries were involved in trade activities, taking in account on the one hand the reports about the local monks' aspirations to make their properties more efficient⁵⁷ and on the other the aforementioned rivalry between Metamorphosis and St. Nicholas monasteries related to the possession and control of a certain area within Trikala.

d) Population, size and measurement – Forms and entities of economic exchange

i. 13th-15th c.

An analysis of the admittedly fragmentary demographic and anthroponymic data from the period between the 13th and 15th centuries provides us with a list of 85 people in all [1 (13th c.), 82 (14th c.), 2 (15th c.)].

54. V. SPANOS, *Ιστορία-προσωπογραφία της ΒΔ Θεσσαλίας το β' μισό του ΙΔ' αιώνα με βάση μοναστηριακά έγγραφα της περιοχής*, Athens 1995, 73.

55. BEES, Γράμματα, 100: τοῦ μὴ Δύνανται οἱ μοναχοὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου ἀντοῦς ἐνοχλεῖν.

56. ZAKYTHINOS, Γράμματα, 286: ἀλλοι δὲ οἱ μοναχοὶ τοῦ ἀγ(ίου) Νικολάου, οἵτινες ὑγουμένεβωσι ἀπὸ γε τοῦ νῦν, οἱ γὰρ πρόην ὑγούμενοι συνέδοκαν τοῦτο κ(αὶ) ἀπέγραψαν, οὐδὲ λοιποὶ μοναχοὶ ἔχουσιν ἐπαδίας, ἢ κενωλογίην τὴν περὶ τούτου, ἢ μίζον ἢ μικρὸν ῥῆμα, ἐπεὶ προτοῦ δοθῆναι πρὸς(ς) αὐτ(οῦς) ὁ τὰ κτήμ(α)τ(α) τῆς Κοτεανίτζεν(ας), ἀπεδόθη ὁ τόπος πρὸς(ς) τοὺς μοναχοὺς ἀλλὰ δὴ πρὸς(ς) τὴν ὑπεραγίαν Θ(εοτό)κον τὴν μετεωρίτησαν, καθὼς τὰ γράμμ(α)τ(α) ἡμῖν ἐσάφησαν, κ(αὶ) αὐτὴ ἡ μοναχὴ κατενώπ(ιον) ἡμῶν κ(αὶ) τῶν ἐντιμοτάτων ἐκκλησιαστικῶν τρανότερον εβεβαίωσε.

57. For this see footnotes 47 and 48.

Table 1

Anthroponyms	Status	Date	Sources
John	bishop of Trikala	1276-1278	PLP 8455.
			PLP 13926; S. GOULOULIS, Τα εγκαίνια του επισκοπικού ναού του αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Τρίκαλα (Τρίκκη) και η αναδιοργάνωση της Θεσσαλικής Εκκλησίας, <i>Τρικαλινά</i> 26 (2006) [= Πρακτικά 7ου Συμποσίου Τρικαλινών Σπουδών (Trikala, 11-13 Νοεμβρίου 2005)], 219 [hereafter GOULOULIS, Αναδιοργάνωση]; PSEFTOGAS, <i>Αντωνίου Αρχιεπισκόπου Λαρίσης Λόγοι</i> , [as in n. 10]
Cyprianus	metropolitan of Larissa	1318-1332/33	11-23.
			PLP 20; S. ARISTARCHES, Έκθεσις ἐπὶ τῶν διαγωνισμάτων Θεσσαλίας καὶ Ηπείρου, <i>Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος</i> 3 (1867), 36.
Avasgos Georgilas	landowner	1331	PLP 29463; BEES, Γράμματα, 66, 69.
Yaleas	landowner	1333	PLP 1098; M. LASKARIS, Deux chartes de Jean Uroš, dernier Némanide (Novembre 1372, Indiction XI), <i>Bsl</i> 25-27 (1955-1959), 281; BEES, Γράμματα, 18-19, 72, 94-95; MAGDALINO, <i>History</i> , 308-15; GOULOULIS, <i>Αναδιοργάνωση</i> , 220.
Antonios	metropolitan of Larissa, «Καθολικός κριτής τῶν Ρωμαίων» (judge, after 1359)	1340-1362	PLP 93374; ARISTARCHES, Ἐκθεσις 36.
Grammatikos	landowner	1336	PLP 24324; ARISTARCHES, Ἐκθεσις 36.
Rogozenos	landowner	1336	PLP 607; BEES, Γράμματα, 64.
Alexios	kaballarios	1340	PLP 555; BEES, Γράμματα, 64.
Alexios Alvanites	landowner	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Andreas Zaklivanes	landowner	1340	PLP 2188; BEES, Γράμματα, 64.
Bardanes	landowner / archon	1340	

Anthroponyms	Status	Date	Sources
Vodesades	landowning family	1340	PLP 2909; BEES, Γράμματα, 62-72.
George Kourvouleas	archon (from Voksista)	1340	PLP 13518; BEES, Γράμματα, 67.
Demetrios Voutos	landowner	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Ioannis Alvanites	landowner (Alexios' brother)	1340	PLP 555; BEES, Γράμματα, 64.
Ioannis Vrakos		1340	PLP 3147; BEES, Γράμματα, 67, 70.
Kalotas	archon (from Voksista)	1340	BEES, Γράμματα, 67.
Konstantinos Vodesis	landowner	1340	PLP 2910-2911; BEES, Γράμματα, 69.
Konstantinos Kalofiles	assistant to Migiares, the census-taker	1340	PLP 10734; BEES, Γράμματα, 64.
Leon Spinges	landowner / archon	1340	PLP 26546; BEES, Γράμματα, 64.
Manuel Alvanites	landowner (Alexios' son)	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Meletios	priest at the Porta-Panagia monastery	1340	PLP 17751; BEES, Γράμματα, 67, 70.
Michael Alvanites	landowner (Alexios' son)	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Theodosios Alvanites	landowner (Alexios' son)	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Michael Makrogenis	landowner / archon	1340	BEES, Γράμματα, 64.
Nikephoros Neolos	Thessalian archon	1340	PLP 20100; BEES, Γράμματα, 64.
Nicholaos	chartoularios	1340	PLP 20422; BEES, Γράμματα, 64.
Phrankopulos	inhabitant	1340-1341	PLP 30142; I. SAKKELION – A. SAKKELION, <i>Κατάλογος χειρογράφων της Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος</i> , Αθήνα 1892, 159.
Ioannis Bourgos	inhabitant, father of Phrankopulos		SAKKELION, <i>Κατάλογος</i> 159.
Manuel	“kephale” of Trikala	1342-1359	PLP 16684; SOLOVIEV – MOSIN, 224; Kantakouzenos [as in n. 85], v. II, 311.

Anthroponyms	Status	Date	Sources
Alysyres	paroikos	1348	PLP 726; SOLOVIEV-MOSIN, 156/ SOPHIANOS, Ὑεγγραφα Λυκουσάδος, 506.
Pacheus	landowner in Kalogeriane (near Trikala)	1348	PLP 22170; SOLOVIEV – MOSIN, 156/ SOPHIANOS, Ὑεγγραφα Λυκουσάδος, 506.
Petros Koutzalas	megas stratopedarches	1348	PLP 13618; SOLOVIEV – MOSIN, 156/ SOPHIANOS, Ὑεγγραφα Λυκουσάδος, 506; BEES, Γράμματα, 71.
John Angelos	governor of Thessaly	1342-1348	PLP 204/ 91038; Kantakouzenos [as in n. 85], II 320; H. HUNGER, Urkunden und Memoirentext: Der Chrysoboullos Logos der Johannes Kantakouzenos für Johannes Angelos, <i>JÖB</i> 27 (1978), 121; NICOL, <i>Despotate of Epiros 1247-1469</i> , 107.
Preljub	Serbian governor	1355-56	PLP 23720.
Voulpavos	landowner	1359	PLP 3090; SOLOVIEV – MOSIN, 220.
Vratisis	landowner	1359	PLP 3191; SOLOVIEV – MOSIN, 220.
Georgios Andritzas	<i>Doukas</i> of Trikala	1359	PLP 938; SOLOVIEV – MOSIN, 224.
Georgios Balsamas	ειδήμονα τῶν πραγμάτων καὶ τοποδείκτην εἰς ἅπαντα, landowner	1359	PLP 2094; SOLOVIEV – MOSIN, 224.
Gloubavas	paroikos	1359	PLP 4240; SOLOVIEV – MOSIN, 218, 256.
Theotokis	landowner	1359	PLP 7560; SOLOVIEV – MOSIN, 220.
Koteanitzis	landowner	1359	PLP 13326; SOLOVIEV – MOSIN, 220.
Michalakis	landowner	1359	PLP 19162; SOLOVIEV – MOSIN, 222.
Pigonites	landowner	1359	PLP 23151; SOLOVIEV – MOSIN, 222, 226.
Symeon Uroš Palaiologos	ruler of Thessaly	1359-1371	PLP 21185; SOLOVIEV – MOSIN, 208-211, 212-215, 216-229, 240-249, 250-257.

Anthroponyms	Status	Date	Sources
Kessianos	home owner	1359-1366	PLP 11702/ 14079; SOLOVIEV – MOSIN, 220.
Michael	priest, sakellarios of the cathedral of Larissa	1365	PLP 19122.
Aspietes	landowner	1366	PLP 1569; SOLOVIEV – MOSIN, 254.
George Theotokis	landowner	1366	PLP 7564; SOLOVIEV – MOSIN, 256.
Drakondaetis	landowner	1366	PLP 5809; SOLOVIEV – MOSIN, 254.
Theodosios	megas oikonomos of the St. Nicholas monastery	1366	PLP 7155; SOLOVIEV – MOSIN, 252.
Iakovos	prior at the St. Nicholas monastery	1366	SOLOVIEV – MOSIN, 252.
Loukiane Koteanitzena	nun	1366	PLP 13325; SOLOVIEV – MOSIN, 254.
Georgios Perdikis	megas skeuophylax and dikaiofylax, envoy of the patriarch	1371	PLP 22438; MM I, 514.
Theodoretos	priest	1371	PLP 7346; MM I, 514.
Thomais	wife of Symeon Uroš Palaiologos	1363-1372	PLP 7759; D. PAPACHRYSAANTHOU, A propos d' une inscription de Syméon Uroš, <i>TM</i> 2 (1967), 487.
Moses	priest, envoy of the patriarch	1371-1379	PLP 19943; MM I, 514.
Neilos	metropolitan of Larissa	1371-1388	PLP 20043; BEES, Γράμματα, 100; HEUZEY, <i>Jugement</i> , 308, 314/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 27, 29; MM I, 587-589; N. GIANNOPOULOS, Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι Θεσσαλίας, <i>Ἑπετηρὶς Φιλ. Συλλ. Παρνασσός</i> 11 (1915), 172-225, <i>Θεολογία</i> 11 (1933), 329-342, 12 (1934), 125-141, 13 (1935), 22-36, 14 (1936), (1933), 341; LASKARIS, <i>Deux Chartes</i> , 281.

Anthroponyms	Status	Date	Sources
	children of the nomophylax	1381/82	HEUZEY, Jugement, 310/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Archoditzes Maliassinos	landowner	1381/82	PLP 1458; HEUZEY, Jugement, 310/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
son of Notaropoulos	landowner	1381/82	PLP 20735; HEUZEY, Jugement, 310 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Gymnos	landowner	1381/82	PLP 4664; HEUZEY, Jugement, 310/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Zaglivanes	landowner	1381/82	PLP 6503; HEUZEY, Jugement, 310 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Zervos	landowner	1381/82	PLP 6537; HEUZEY, Jugement, 310 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Theodoros Sevastopoulos	pinkernes	1381/82	HEUZEY, Jugement, 316/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 29.
Ioasaph / John Uroš Doukas Palaiologos	monk (son of Symeon Uroš Palaiologos)	1381/82, 1385/86	PLP 21179; HEUZEY, Jugement, 308, 316 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 27, 29; N. BEES, <i>Tὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων</i> , v. I, Athens 1998, 219 (cod. 195), 568 (cod. 555); NICOL, <i>The Despotate of Epiros 1267- 1479</i> , 152.
Makarios	prior at the Porta- Panagia monastery	1381/82	PLP 16178; HEUZEY, Jugement, 314/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 29.
Maria	wife of Alexios Angelos Philanthropenos	1381/82	HEUZEY, Jugement, 306 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 27.
Neilos	metropolitan of Larissa	1381/82	PLP 20043; HEUZEY, Jugement, 308, 316 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 27, 29; BEES, <i>Γράμματα</i> , 39; MM I, 587-589.
Nicholaos	grammatikos	1381/82	HEUZEY, Jugement, 316 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 29.

Anthroponyms	Status	Date	Sources
Notaropoilos	dikaiophylax of the Trikala bishopric	1381/82	PLP 20735; HEUZEY, Jugement, 310 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28.
Petros	pinkernes	1381/82	HEUZEY, Jugement, 316 / SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 29.
Alexios Angelos Philanthropenos	governor of Thessaly	1373-1389	PLP 29750; DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107; HEUZEY, Jugement, 306/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 27; BEES, Γράμματα, 27, 99.
Theodouli Koteanitzena	nun	1381-1393	PLP 13324; HEUZEY, Jugement, 310/ SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28; BEES, Γράμματα, 98.
Thomas Xeros	priest, chartophylax of the bishopric	1385-86	PLP 20919; BEES, <i>Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων</i> , v. I, 219 (cod. 195), 568-569 (cod. 555).
Manuel	grapheus, dikaiophylax and protonotarios of the Metropolis of Larissa	1392/3	ZAKYTHINOS, Γράμματα, 286.
Avarogos Georgilas	landowner	1393	PLP 18. He is probably identified with Avasgos Georgilas (PLP 20).
Angelos Tzimisches	landowner	1393	PLP 27959; DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107.
Ivanis	landowner	1393	DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107.
Melidones	landowner	1393	PLP 17758; DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107.
Migiarine	nun	1393	PLP 19839; DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107.
Chalapas Giurgitzas	inhabitant	1393	PLP 30380; DEMETRAKOPOULOS, Σιγῖλλιο, 107.
Ioasaph I	metropolitan of Larissa	1383/4, 1386/7, 1388/89, 1392/3- 1401/2	PLP 8914; ZAKYTHINOS, Γράμματα, 286; GIANNOPOULOS, <i>Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι</i> (1933), 341; BEES, Γράμματα, 35. IDEM, <i>Τὰ Χειρόγραφα τῶν Μετεώρων</i> , v. I, 4-5 (cod. 2), 24 (cod. 21), 75 (cod. 51), 456 (cod. 450).

Anthroponyms	Status	Date	Sources
Michael Kavaris	dikaiophylax and protonotarios of the Metropolis of Larissa	1392/3-1401	PLP 10059; BEES, Γράμματα, 41, 45, 47; ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, Γράμματα, 284.
Ignatios	priest-monk, Exarch of Thessalonica, Thessaly, Beroia, Larissa, and second Thessaly	1401	PLP 8012; MM II, 524.
Dionessios I	metropolitan of Larissa	1490-1499	D. AGORITSAS, Γράμμα του Οικουμενικού Πατριάρχη Ιωακείμ Α΄ (1498, Αύγ.) για τα πατριαρχικά σταυροπήγια στη Θεσσαλία, Βυζ Σύμ 29 (2019), 250.

It must be noted that Alexios Alvanites, his brother, Ioannis, and three sons, Manuel, Michael and Theodosios, actually resided in Klinovista, (or Kleino, a settlement 57 km. west of Trikala)⁵⁸. Also, although we have no knowledge of the exact place of residence of Andreas Zaklivanes, Bardanes, Demetrios Voutos, Michael Makrogenis, Leon Spinges, and Nikephoros Neolos, we can assume that they probably resided in the region, because their names are mentioned in a document regarding the dispute between the Vodesades family and the Kalogeriane monastery, which lies 55 km. NW of Trikala⁵⁹. *Archontes* George Kourvouleas and Kalotas are related with Voksista, a settlement of unknown location within the Trikala region⁶⁰.

Division of labour – already evident by the late Byzantine period – had led to the development of artisan activity, as suggested by the existence of *workshops* that processed an array of goods. Also, references to *trade* and *markets* suggest that the city had become the local market centre for the region. Not surprisingly, this seems to have

58. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 282; STAMATELATOS, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, v. II, 122.

59. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 180; STAMATELATOS, *Ελληνική Γεωγραφική Εγκυκλοπαίδεια*, v. II, 27.

60. KODER – HILD, *Hellas und Thessalia*, 282; J. KODER – F. HILD – K. SPANOS – D. AGRAFIOTIS, *Η Βυζαντινή Θεσσαλία. Οικισμοί-Τοπωνύμια-Μοναστήρια-Ναοί* (Translation G. PARASKEVAS), *Θεσσαλικό Ημερολόγιο* 12 (1987), 35-36; BEES, Γράμματα, 72.

attracted a large number of land-owners to the area: Petros Koutzalas (μέγας στρατοπεδάρχης)⁶¹, Nikephoros Neolos, Alexios Alvanites and his three sons, Manuel, Michael, and Theodosios⁶², Konstantinos Vodesis⁶³, George Theotokes⁶⁴, Koteanitzes⁶⁵, Vratesis⁶⁶, Michalakis and Pigonites⁶⁷, Aspietes⁶⁸, Drakondaetis⁶⁹, Archoditzes Maliassinos⁷⁰, Ivanis⁷¹, and Melidones⁷², all mentioned between 1340 and 1393. Unfortunately, there is no other information about their exact place of residence. Even though there is no quantitative data – except for George Theotokes, who owned seven

61. SOLOVIEV – MOSIN, 156/ SOPHIANOS, Ἐγγραφα Λυκουσάδος, 507: ἕτερον (μετόχιον) ἀπὸ προσενέξεως τοῦ μεγάλου στρατοπεδάρχου τοῦ Κουτζαλά τὸ εἰς ὄνομα τιμώμενον τοῦ ἁγίου μεγαλομάρτυρος καὶ τροπαιοφόρου Γεωργίου μεθ' ὧν ἔχει ἀμπελίων, χωραφίων, κηπουροτοπίων καὶ μυλικοῦ ἐργαστηρίου.

62. BEES, Γράμματα, 64: συμπαρόντων ἡμῖν καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχόντων... τοῦ Νεόλου κῦρ Νικηφόρου... τῶν υἱῶν κῦρ Ἀλεξίου τοῦ ἐπονομαζο[μένου] Ἀλβανίτου τοῦ τε Μανουὴλ καὶ Μιχαὴλ καὶ Θεοδοσίου.

63. BEES, Γράμματα, 69: ὕβρισαν δε καὶ τὸν Βοδέσην Κωνσταντῖνον ὡς διαβάλλοντα αὐτούς.

64. SOLOVIEV – MOSIN, 220: ἐν τῇ τοποθεσίᾳ τοῦ Ἀφρατά, στρέμματα ἐπτὰ, ἅτινα δέδωκε ὁ Θεοτόκης, 256: ὁμοίως τοῦ Γεωργίου τοῦ Θεοτόκη ἀμπέλια καὶ ὁσπίτια.

65. SOLOVIEV – MOSIN, 220: ἕτερον (ἀμπέλιον) ὅπερ ἠγόρασεν ὁ Κωτεανίτης καὶ δέδωκεν εἰς τὴν μονήν, στρέμματα δύο.

66. SOLOVIEV – MOSIN, 220: ἕτερον (ἀμπέλιον) εἰς τὴν Ραπηναίαν, ὅπερ κατεφύτευσεν ὁ Βράτσης εἰς χωράφιον τοῦ μοναστηρίου.

67. SOLOVIEV – MOSIN, 222: ἀπὸ τῆς στάσεως τοῦ Πηγονίτου ἐκείνου ἐξήλωσεν ἄνθρωπος τις λεγόμενος Μιχαλάκης τόπον ἀλσώδη καὶ λογώδη, ἥτοι ἄβατον, καὶ καλλιέργησεν αὐτὸν εἰς γῆν χωραφιαίαν.

68. SOLOVIEV – MOSIN, 254: ἔτι γε καὶ τὸ ἡμῖν τῆς Ζουλιάνεως, ὅπερ καὶ εὐεργέτησεν ἡ βασιλεία μου, καὶ ἅπερ δέδωκεν ὁ Ἀσπιέτης ἐκείνος.

69. SOLOVIEV – MOSIN, 254: τὴν τε ἀγορὰν αὐτῆς τοῦ Δρακονταετοῦς ἐκείνου.

70. HEUZEY, Jugement, 310: Ὡσαύτως καὶ χωραφιαίαν γῆν καὶ αὐτὴν προσενηνεγμένην ἐκ τοῦ Δέση, ὡς καὶ τοιαῦτα εἰρημένα ἐσωκήπια, ἡ δὲ καὶ ὑπάρχει πέρα τοῦ ποταμοῦ, παραρρέοντος ἑτέρου ποταμοῦ Πυργετοῦ, ἣν κατεῖχεν ὁ Ἀρχοντίτης Μαλιασσηνός, SOPHIANOS, Συνοδικὸ γράμμα, 28: Ὡσαύτως καὶ χωραφιαίαν γῆν καὶ αὐτὴν προσενηνεγμένην ἐκ τοῦ εἰρημένου Δέση, ὡς καὶ τοιαῦτα εἰρημένα ἐσωκήπια, ἡ δὲ καὶ ὑπάρχει πέρα τοῦ παραρρέοντος ἑτέρου ποταμοῦ Πυργητοῦ, ἣν καὶ κατεῖχεν ὁ Ἀρχοντίτης Μαλιασσηνός.

71. DEMETRAKOPOULOS, Σιγίλλιο, 107: καὶ ἐξ ἀγορασί(ας) τῶν αὐτῶν ἕτερον ἀμπέλιον τοῦ Ἰβάνη, ὥσει μοδίων πέντε.

72. DEMETRAKOPOULOS, Σιγίλλιο, 107: καὶ σὺν αὐτοῖς τοῦ Μεληδόνη τὸ στασεῖον, ἀμπέλια [τε] χωράφια ὁσπήτια καὶ ἐργαστήρια.

στρέμματα of land, and Afratas, who owned a vineyard of five *μόδιοι* – we can construct an approximate picture of their properties, which included farmlands, vineyards, vegetable gardens, mills, and private residences inside the city of Trikala. A dispute between Michalakes and Pigonites reveals an attempt to increase agricultural production by expanding tillable land. Records show that Michalakes had encroached on a piece of untilled land belonging to Pigonites, carrying out certain improvements to turn it into arable land⁷³. In the end, ownership of the encroached land was handed over to Michalakes by Stephanos Gavrielopoulos, governor of Trikala since 1325, and, following the city's capture by the Byzantines, by the Byzantine emperor Andronikos III Palaiologos⁷⁴. In a similar incident recorded in Symeon Uroš Palaiologos' chrysobull in favour of the St. George Zablantia monastery, a man named Vratesis had gone on to farm six *στρέμματα* of land that belonged to the monastery. These concessions reveal an increasingly conciliatory stance adopted by the authorities, who more often than not made decisions favouring those who carried out improvements to the land so as to increase production, thereby raising tax revenues. Intensification of agricultural production highlighted the importance of local market centres for the distribution of local produce and led to the involvement of land-owners in trade and crafts, as demonstrated by the existence of *markets* and workshops in the city. Finally, the Trikala hoard / 1949 suggests that by the middle of the 13th c. several inhabitants of the city had already begun using money for transactions⁷⁵.

73. SOLOVIEV – MOSIN, 222: *καὶ καλλιέργησεν αὐτὸν εἰς γῆν χωραφιαίαν*.

74. SOLOVIEV, MOSIN, 222: *καὶ ἐδόθη αὐτῷ παρὰ τοῦ τότε αὐθεντέοντος σεβαστοκράτορος τοῦ Γαβριηλοπούλου, καὶ κατεῖχεν αὐτό, μὴ παρὰ τινος διανοχλούμενος, ἐλθόντος δὲ τοῦ αἰδοίου βασιλέως ἐκείνου, τοῦ Παλαιολόγου, καὶ τὴν κατάστασιν τῶν Τρικάλων ποιησαμένου, ἐδόθη καὶ τῷ ῥηθέντι Μιχαλάκη διὰ προστάγματος το εἰρημένον χωράφιον*.

75. G. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Νομισματική κυκλοφορία στη βυζαντινὴ Θεσσαλία, in: *Το νόμισμα στο Θεσσαλικό χώρο*, Athens 2004, 584; M. GALANI-KRIKOU, Συμβολή στην έρευνα της κυκλοφορίας μεσαιωνικῶν νομισμάτων στο Δεσποτάτο της Ηπείρου, in: *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου (Άρτα 27-31 Μαΐου 1990)*, Arta 1992, 127-128, 142; ΕΑΔΕΜ, Συμβολή στην κυκλοφορία βενετικών grossi ΙΓ'-ΙΔ' αι. στον ελληνικό χώρο, με αφορμή ένα θησαυρό, *Άρχαιολογικά Ανάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* 21 (1988), 172-173; A. STAHL, Venetian coinage in Medieval Greece, in *Economies méditerranéennes, équilibres et intercommunications Actes du IIe Colloque International d'histoire*, Athènes

Trikala's role as the administrative centre for the region influenced local social stratification, with *doukas* / “kephale” and *archontes* making it their place of residence. In 1348, following the Serbian conquest of Thessaly, general Preljub made Trikala the seat of his administration and in 1359 Symeon Uroš Palaiologos settled permanently in the city. Also, the fact that the *μέγας στρατοπεδάρχης* was stationed there demonstrates the city's function as a military centre. During the entire 14th century, Trikala is described as a *κάστρον* – another indication of its military function⁷⁶.

There are several reports about the local bishopric and metropolis – especially after Trikala became the Seat of the local metropolis in the early 14th century – and the monasteries of Porta Panagia and St. Nicholas, as well as their respective administrative structures. The offices mentioned are those of bishop; metropolitan; prior; priest; *μέγας σκενοφύλαξ* and *δικαιοφύλαξ* (of the Trikala bishopric); *δικαιοφύλαξ* and *πρωτονοτάριος* (of the Metropolis); priest and *σακελλάριος*, *γραφεύς*, *δικαιοφύλαξ* and *πρωτονοτάριος* (of the Metropolis); *χαρτοφύλαξ* (of the Metropolis); *χαρτοφύλαξ* and *μέγας οἰκονόμος* (of the St. Nicholas monastery). This highlights the importance of the administration of the church within the local community, particularly in the management of the diocese's assets – as revealed by the presence of a patriarchal exarch, a *χαρτοφύλαξ*, a *πρωτονοτάριος*, and a *σακελλάριος* in the city – and the handling of judicial affairs – as demonstrated by the offices of *δικαιοφύλαξ* and *χαρτοφύλαξ*, which, according to Theodoros Valsamon, were in effect at least by the late 12th century.

The detailed listing of church officials suggests that Trikala was an ecclesiastical province heavily staffed from top to bottom by a hierarchy of appointed bureaucrats. The transfer of the Seat of the local metropolis

1985, 371; D.M. METCALF, Questions of style and detail in Byzantine Numismatics, *GRBS* 3 (1960), 212-213.

76. TAFEL, THOMAS, 498: *castrum de Latrichala...* (From a 1325 epistle by Sanudo); SOPHIANOS, Χρυσόβουλλο, 25: *ἀλλὰ δὴ καὶ ἐντὸς τοῦ κάστρου Τρικάλων* (From the 1336 chrysobull issued by Andronikos III Palaiologos in favour of the Porta-Panagia monastery); HEUZEY, Jugement, 310/ SOPHIANOS, Συνοδικό γράμμα, 27: *Ἐσωκήπια πλησίον τοῦ κάστρου* (minutes of the Zablantia synod from 1381/82); DEMETRAKOPOULOS, Σιγίλλιο, 106-108: *ἐντὸς τοῦ κάστρου Τρικάλλων* (From a 1393 sigillion issued by Patriarch Antonius IV in favour of the Christ the Saviour of Megalai Pylai monastery).

from Larissa to Trikala in the early 14th century represented a move towards a more centralized power structure within the church. After all, the metropolitan of Larissa had already settled in Trikala, where his jurisdiction was extended over a number of bishoprics in Thessaly and Magnesia, as evidenced by a patriarchal document from 1371⁷⁷.

ii. 1454/55

An analysis of the data from the 1454/55 Ottoman tax register reveals further information about the size of Trikala's population. The capital of the sanjak of the same name at the time, Trikala was home to 251 Muslim families and 9 Muslim widows (47.7 %) and 212 Christian families and 73 Christian widows (52.29%) – a total of 545 tax units⁷⁸. According to the average household size suggested by N. Beldiceanu and Irene Beldiceanu-Steinherr⁷⁹, Trikala's total population was approximately 2500, with Christians comprising 40% (994 people) and Muslims 60% (1524). The districts of câmi (mosque), Tabbâğân (tanners), Bolayir, kassâb Ahmed (Ahmed the butcher), kassâz Mustafa (Mustafa the silk-breeder), Helvâyî Ali (Ali the halvah maker), Birgi, and Yazici Hizir (Hizir the clerk) were predominantly Muslim⁸⁰, as were the freedmen community of Turahan Bey and Omer Bey, and a village called Petroporos (Petroporid)⁸¹. Christians occupied six districts: the second (Sâniye), third (Sâlise), fourth (Râbi), and fifth (Hâmise), the district of Michael Martis (Mihal Marti), and the Arvanites (Arnavudân) district⁸².

By the mid-15th century Trikala's population roughly equaled that of Larissa – they were the two biggest cities in the Thessaly region. However, unlike Larissa, Trikala was a comparatively thriving city at the time of its capture by the Ottomans. Its Byzantine inhabitants chose to remain in the

77. MM I, 587-589.

78. The list of inhabitants includes an individual called Süleyman, an Islamized Jew (Yahudi) (M. DELILBAŞI – M. ARIKAN, *Hicrî 859 Tarihli sûret-i Defter-i Sancak-i Tirhala*, Ankara: Türk Tarih Kurumu 2001, 2. BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 120).

79. N. BELDICEANU – IR. BELDICEANU-STEINHER, *Recherches sur la Morée (1461-1512)*, *SüdostF* 39 (1980), 46-47.

80. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 1-4.

81. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 4.

82. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 4-7.

city, which retained a strong Christian element, even though by the mid-15th century the majority of the population were Muslim. Larissa, on the other hand, was more or less re-established as a Turkish Muslim city after its conquest.

One issue that arises here is whether the population data from the 15th century actually reflect the size of the city during the previous late Byzantine era. The approximate number of a thousand Christian inhabitants found in the 1454/55 document seems rather small – the total number of the city's inhabitants during the late Byzantine era had to be bigger than that. This number probably reflects the size of the city's population at the end of the 14th century, when it was captured by the Ottomans, after a century-long demographic decline⁸³. Also, apart from the demographic crisis, Trikala appears to have been hit by the “black death” in 1348, when the epidemic spread to Thessaly. Among its victims was John Angelos, who, in all probability, died in Trikala – the seat of his administration – along with a substantial number of the city's inhabitants. However, throughout the 14th century and even before the Ottoman conquest and subsequent colonization, Trikala had seen an influx of migrants, who had probably filled population vacuums created by the epidemic. Among the Christian districts of Trikala listed in the 1454/55 document there is one that was occupied by Arvanites. Several more Arvanites were interspersed in the other Christian districts – 35 persons out of a total of 285 (12.2 % of the city's Christian population)⁸⁴. According to John Kantakouzenos' account, the Arvanites first came to Thessaly in the 1320s⁸⁵. Considering the time that would have elapsed before

83. K. MOUSTAKAS, Η δημογραφική κρίση του ύστερου μεσαίωνα στον ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας (14ος-15ος αι.), *Μνήμων* 25 (2003), 9-33.

84. DELILBAŞI, ARIKAN, *Defter*, 5, 7.

85. *Ioannis Cantacuzeni eximperatoris Historiarum*, ed. L. SCHOPEN, v. I, (CSHB), Bonnae 1828, 474: οἱ τὰ ὄρεινὰ τῆς Θετταλίας νεμόμενοι Ἀλβανοὶ ἀβασίλευτοι Μαλακάσιοι καὶ Μποῦιοι καὶ Μεσαρίται ἀπὸ τῶν φυλάρχων προσαγορευόμενοι, περὶ δυσχιλίους καὶ μυρίους ὄντες, προσεκύνησαν ἐλθόντες καὶ ὑπέσχοντο δουλεύσειν. ἐδεδοίκεσαν γὰρ μὴ, χειμῶνος ἐπελθόντος, διαφθαρῶσιν ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων, ἅτε πόλιν οἰκοῦντες οὐδεμίαν, ἀλλ' ὄρεσιν ἐνδιατρίβοντες καὶ χωρίοις δυσπροσόδοις; MAGDALINO, *History*, 109, 250, 320-322; BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 105; FERJANČIĆ, *Tesalija*, 98-105; SPANOS, *Οικισμοί* [as in n.5], 28, 31, 137, 140-141, 204-206, 240-241, 260-264, 276-278, 303-307, 377-379, 424-431, 622-623; D. NICOL, *Meteora, the rock monasteries of Thessaly*, London 1963, 85.

a number of these farmers and stock-farmers started to move to cities, it therefore follows that the Arvanites began to settle in Trikala after 1348 – probably to make up for a shrinking population.

Ultimately, it is possible that the approximately 1000 Christians who were registered as living in Trikala in 1454/55 represented the entire population of the city in the late 14th century. However, considering the population decrease that almost certainly occurred during that crucial century, it is likely that the population of Trikala in the early 14th century would have been considerably larger – possibly approaching the number of the city's inhabitants in the middle of the following century, after the city would experience further growth as the Seat of political and ecclesiastical power in the region.

The number of Trikala's islamized inhabitants appears to be negligible: Only three Muslims are described as being Islamized in the 1454/55 document (Yusuf and Inebeyi, described as ahriyân, and Süleyman, who was formerly Jewish)⁸⁶. However, the low numbers of indigenous islamized inhabitants do not necessarily reflect the number of islamized Muslim inhabitants of the city. A considerable portion of Trikala's Muslim inhabitants were freedmen (azade) – most likely former slaves, who were islamized before or after their emancipation, or as a prerequisite for it. The 35 freedmen among the 260 registered members of the local Muslim community (13.46%) were certainly not native to the city. Given that sixty years had passed since the Ottomans conquered Trikala and its surrounding area, it is likely that the enslavement of the local population would have stopped along with the Ottoman raids⁸⁷. Therefore, these freedmen – who would not have been very old at the time – were probably captured during Ottoman raids in other areas outside the Ottoman state and brought to Trikala as slaves to wealthy Muslims⁸⁸.

86. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 2, 3, 4.

87. This is corroborated by the existence of freedmen itself. These were former slaves that subsequently became involved in local productive activities, as evidenced by data on the tax register.

88. For more about this, see K. Moustakas' remarks about the Drama region [K. MOUSTAKAS, Η περιοχή της Δράμας στο μεταίχμιο των μεσαιωνικών και των νεότερων χρόνων. Πληθυσμός και οικισμοί (β' μισό 15ου – αρχές 16ου αιώνα), in *Επιστημονική Συνάντηση. Η Δράμα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός. Δράμα 18-21 Μαΐου 2006*, Drama 2013, 431-454]. See also KOTZAGEORGIS, *Οθωμανική Πόλη* [as in n.14], 159-163.

Several of these slaves were probably from Peloponnesus and would have been captured during the raids of Turahan Bey – the same person who led the conquest of Larissa and Thessaly in 1423 – between 1423 and 1453. Also, a large portion of Trikala's freedmen were freed by Turahan Bey himself. These were registered as a distinct group among the Muslim population and probably enjoyed some kind of tax exemption, although there is no explicit mention of such a thing in the available sources⁸⁹. Eventually, it appears that the overwhelming majority of Trikala's Muslim population was in fact made up of settlers or slaves, as evidenced by the listing of freedmen in the tax registers.

e. Social and Economic development, 1454/55

Trikala's economy in the mid-15th century is reflected in the available tax data:

Table 2⁹⁰

Type of tax	Activity / Product	Revenue (in aspra)	Percentage
Agricultural activities and products		10.669	23,13%
	wheat	1.904	4,12%
	barley	375	0,81%
	flax	200	0,43%
	viticulture	7.460	16,17%
	cotton	150	0,32%
	mills (11)	330	0,71%
	pigs	250	0,54%
Commercial taxes		29.700	64,41%
	Kist-i bazâr ve niyâbet ve ihtisâb	27.000	58,55%
	Ma' ber der âb-i Likostem	2.700	5,85%
Personal taxes (ispence)		5.738	12,44%
Total		46.107	100%

89. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 4.

90. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 1, 7-8.

It is clear that trade and crafts were the lifeblood of the city's economy. Agricultural activity appears to have been limited, with the exception of viticulture, which, given the Muslim attitude towards alcohol, was probably dominated by Christians. Here, the census taker makes an important distinction between Christians and Muslims, listing the latter's professional occupations but omitting further information about the former. Muslims were mostly involved in trade and crafts. N. Beldiceanu and P.S. Nasturel arrive at the following categorization: 43 individuals were involved in the textile industry (4 knitting manufacturers, 2 priestly cap makers, 5 silk spinners, 13 tailors, 3 haberdashers)⁹¹; 57 families were involved in leather processing and manufacturing (14 tanners, 11 boot makers, 18 slipper makers, 7 sandal makers, and 7 saddle makers)⁹²; there are also 6 butchers, 4 potters, 4 farriers, 2 boza makers, 2 jewellers⁹³, 1 boiler maker, 1 rope maker, 1 drum manufacturer, 1 porter, 1 grocer, 2 pedlars, and 2 tradesmen (without any further information). Finally, several inhabitants belonged to the military unit of the *aqıngı*⁹⁴. 144 households in total were involved in trade and crafts. Unfortunately, the professional occupations of Christians have not been recorded. However, it is highly likely that a number of Christians would have also been involved in trade and crafts, as well as viticulture – the only agricultural activity of note in the area. Also, it appears that Mehmed II had issued a *berat* granting viticulture privileges to the Christian families living in the third quarter⁹⁵.

There is also a detailed listing of the properties of Turahan Bey's vakif in Trikala⁹⁶; these included a bath, several butchers' shops, commercial stores and market stalls, two mills, and four flour manufacturing facilities, yielding a total income of 13000 aspra⁹⁷. A 1446 endowment deed reveals

91. BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 140.

92. BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 140.

93. BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 140.

94. Turkish light cavalry unit that fought for spoils. For this see BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 149.

95. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 6.

96. For further discussion see KOTZAGEORGIS, *Οθωμανική Πόλη*, 155-163.

97. DELILBAŞI – ARIKAN, *Defter*, 34-35; For further information see G. STOURNARAS, *Θεσσαλικές πόλεις κατά την πρώιμη οθωμανική περίοδο. Τα Τρίκαλα (Tirhala) και η Λάρισα (Yenişehir) μέσα από τις αρχειακές πηγές*, in P. DRAKOULIS – G.P. TSOTSOS (ed.),

that Turahan Bey founded a mosque, two churches, two zawiyas, and several charitable institutions in Trikala, endowing them with property and assets for their upkeep. The assets in Trikala were listed as follows: 3 workshops, 2 butchers' shops, a salt shop, a coppersmith's workshop, a soap manufacturing facility, and an unspecified number of other workshops⁹⁸. The vakif's annual expenses for building maintenance and salaries amounted to 3650 aspra⁹⁹. According to the unpublished register BBA/TT 36 from 1506, the vakif's income that year amounted to 31740 aspra. There are also mentions of a bath, a shop that sold heads of lambs, a boza manufacturing facility, a weaving mill, a butcher's shop, a tented market stall, 12 mills (inside and around the city), 18 dugâgin-i serhâ (these too were shops that sold heads of lambs), and 79 other shops¹⁰⁰. Two endowment deeds from 1474 and 1484 reveal the establishment of another vakif by Omer Bey. The 1474 document mentions several charitable foundations that had been set up in Trikala – four churches, the Haider Hane (zawiya), the Tsille Hane (zawiya) with its 12 rooms – and a number of properties and assets all across the city: 44 workshops, 9 inns, 7 tanneries, 16 residences, one two-storey building, 4 mills (three of them in the Alonia district)¹⁰¹, 7 fountains, 2 sour orange orchards, gardens, vineyards, and unspecified numbers of butchers' shops, groceries, wool shops, other workshops, and inns¹⁰². The document from 1484 lists two additional charitable foundations – a seminary (medrese) and a school that had been established during the intervening decade – and shows an increase in the vakif's assets, which now appear to include 25 cobbler's shops, 29 tanneries, 10 wool shops, 87 workshops, 3 inns, 2 mills, one estate, an unspecified number of farrier workshops, and several plots of land¹⁰³. Expenses for the Trikala foundation amounted to 5110 aspra for 1474 and

Ιστορική, κοινωνική και πολεοδομική ανάλυση του χώρου. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ευάγγελο Π. Δημητριάδη, Thessalonica 2014, 269-285.

98. S. GOULOULIS, *Τα αφιερωτήρια των Τουραχανίδων: η ελληνική μετάφραση*, Athens 2003, 53-61.

99. GOULOULIS, *Αφιερωτήρια Τουραχανίδων*, 64.

100. BELDICEANU – NASTUREL, *Thessalie*, 122.

101. SPANOS, *Οικισμοί* [as in n. 5], 191.

102. GOULOULIS, *Αφιερωτήρια Τουραχανίδων*, 71-79.

103. GOULOULIS, *Αφιερωτήρια Τουραχανίδων*, 89-107.

30827,5 aspra for 1484¹⁰⁴. According to the BBA/TT 36 register from 1506, the total income from Omer Bey's vakif in Thessaly was 207474 aspra¹⁰⁵. In her article *Το δίκτυο των Βακουφίων της πόλης των Τρικάλων, 15^{ος}-16^{ος} αι.* (= The Vakif Network in Trikala, 15th-16th c.), S. Laiou addresses the role of the vakif in the shaping of the city's character¹⁰⁶. She believes that the establishment of the charitable foundations provided a boost to the city's economy and helped transform its urban landscape. The founding of a vakif was a socially and culturally established Muslim practice designed to preserve family wealth. It was a way for the upper military class to ensure that their assets would pass to their heirs / relatives, as suggested by the hereditary nature of the position of the trustee¹⁰⁷.

CONCLUSIONS

A comparison between the data of the BBA/MM 10 tax register and data from late period Byzantine sources reveals that the city had continued to function as an administrative and trading centre, although by then agricultural production had probably been reduced. This was probably the result of a strong Muslim presence – already evident by the mid-15th century – that helped transform Trikala's character.

104. GOULOUKIS, *Αφιερωτήρια Τουραχανίδων*, 81-82, 110-111.

105. M. KIEL, Das Türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands, in: *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Göttingen 1996, 143.

106. LAIOU, *Δίκτυο Βακουφίων* [as in n. 13], 125-150.

107. LAIOU, *Δίκτυο Βακουφίων*, 138, 150.

ΤΑ ΤΡΙΚΑΛΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ BYZANTINΗ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Η σύνθεση των δεδομένων του οθωμανικού καταστίχου BBA/MM 10 με τα στοιχεία των πηγών της υστεροβυζαντινής περιόδου, αποκαλύπτει τη συνέχεια στις λειτουργίες της πόλης των Τρικάλων ως εξέχοντος διοικητικού και εμπορικού κέντρου, ενώ το αγροτικό σκέλος της οικονομίας της πόλεως είχε ενδεχομένως περιοριστεί. Η βασική διαφοροποίηση έχει να κάνει με την ισχυρή, και πλειοψηφική ήδη από τα μέσα του 15ου αιώνα, παρουσία του μουσουλμανικού στοιχείου, που αλλάζει σε σημαντικό βαθμό την φυσιογνωμία της πόλης.

ΜΥΡΣΙΝΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΑΝΕΚΔΟΤΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΙΑΣ ΤΟΥ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΤΟΥ ΕΝ ΣΙΚΥΩΝΙ

Σκοπὸς τῆς παρούσας μελέτης εἶναι ἡ παρουσίαση τῆς ἀνέκδοτης μέχρι σήμερα ἀκολουθίας τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ ἐν Σικυῶνι, ἡ παράθεση τῶν νέων στοιχείων ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴν καὶ τέλος ἡ προσπάθεια ταύτισης τοῦ συγκεκριμένου ἀγίου μὲ τὸν ὁσιο Λουκᾶ τὸν ἐκ Ταυρομενίου¹.

Στὸ χειρόγραφο 568 τῆς μονῆς Σινᾶ στὰ φύλλα 32ν-36ν, παρουσιάζεται ἐλλιπὴς ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ ἐν Σικυῶνι. Ἐδῶ νὰ ἀναφέρω ὅτι τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφο εἶναι μεμβράνινο, χρονολογεῖται στὸν 11ο αἰ.², ἀποτελεῖ *μηναιό* τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου καὶ περιλαμβάνει καὶ ἄλλες ἀνέκδοτες ἀκολουθίες, ὅπως λόγου χάρι τοῦ μάρτυρος Πορφυρίου στὰ φφ. 22ν-25r, τοῦ ἱερομάρτυρος Σισινίου στὰ φφ. 90ν-93ν καὶ τοῦ πατρὸς ἡμῶν Πέτρου Ἀλεξανδρείας στὰ φφ. 99ν-104r. Σημαντικὸ στοιχεῖο ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ χειρογράφου εἶναι ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοποθετεῖται στὶς 6 Νοεμβρίου καὶ ὄχι στὶς 7 ὅπου τὴν κατατάσσει ἡ Ἑλένη Παπαηλιοπούλου στὸ ἔργο τῆς *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἀσματικῶν κανόνων*³. Σημαντικὸ ἐξίσου εἶναι ὅτι ἡ παροῦσα ἀκολουθία ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ πηγὴ

1. Ἡ παροῦσα μελέτη προέρχεται ἀπὸ ἀνακοίνωσή μου στὴ Β' [Θ'] Συνάντηση Ἑλλήνων Βυζαντινολόγων (Πάτρα 15 Δεκεμβρίου 2017, «Ἡ ἀνέκδοτη ἀκολουθία τοῦ Ἀγίου Λουκᾶ τοῦ ἐν Σικυῶνι»). Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες στοὺς καθηγητὲς Ἀντ. Παναγιώτου καὶ Ἰ. Πολέμη γιὰ τὴν παρότρυνση νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς καίριες ὑποδείξεις τους.

2. Βλ. V. GARDTHAUSEN, *Catalogus Codicum Graecorum Sinaiticorum*, Oxonii 1886, 136.

3. Βλ. Ε. ΠΑΠΑΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ-ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΥ, *Ταμεῖον ἀνεκδότων βυζαντινῶν ἀσματικῶν Κανόνων*, Ἀθήνα 1996, 82.

πού αναφέρει τὸν ἅγιο ὡς ὅσιος Λουκά τὸν ἐν Σικυνῶνι. Ἡ ἀκολουθία δηλαδή φέρει τὸν τίτλο: *Τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Λουκά τοῦ ἐν Σικυνῶνι*⁴.

Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἀξίζει νὰ γίνει ἀναφορὰ σὲ κάποια βασικὰ στοιχεῖα σχετικῶς μὲ τὴ δομὴ καὶ τὸ περιεχόμενο τῆς ἀκολουθίας. Ἡ ἀκολουθία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα *κάθισμα* προσόμοιον πρὸς τὸ *τὴν σοφίαν καὶ λόγον*, ἓνα *κοντάκιο*, δύο *οἶκους*, τρία *στιχηρὰ τῶν αἰνῶν* καὶ ἓνα ἐπιπλέον *στιχηρὸ προσόμοιο* πρὸς τὸ *χαίροις ἀσκητικῶς*, πού ἐπέχει τὴ θέση *δοξαστικοῦ*, καὶ ἀπὸ τὸν *κανόνα*. Ἐδῶ, ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀταξία πού ὑπάρχει στὴν τυπικὴ σειρὰ τῆς ἀκολουθίας, παραδείγματος χάριν ὁ *κανόνας* ἔπρεπε νὰ προηγεῖται τῶν *αἰνῶν*, ἵσως δείχνει ὅτι ὁ ἀντιγραφεὺς γνώριζε τὴν ἀκολουθία καὶ ἀπλῶς παρέθετε κάποια *τροπάρια* τὰ ὁποῖα δὲν θυμόταν καὶ τόσο καλὰ, δεδομένου ὅτι στὶς ἄλλες ἀκολουθίες τοῦ χειρογράφου ἡ σειρὰ τοῦ τυπικοῦ τηρεῖται κανονικά. Ὁ *κανόνας* φέρει *ἀκροστιχίδα*: *Λουκᾶν ἀννιμῶ τὸν καλόν μου προστάτην*⁵ καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀκτῶ ὠδές. Κάθε ὠδὴ ἔχει τρία *τροπάρια* καὶ τὸ *θεοτοκίον*. Ἔχει συντεθεῖ μὲ βάση τὸν *εἰρμό*: *Ἐν βυθῷ κατέστρωσε ποτὲ τοῦ β' ἡχου*⁶.

Ὅσον ἀφορᾷ στὸ περιεχόμενο τῆς ἀκολουθίας παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς:

Στὸ *κάθισμα* ὁ ὑμνογράφος ἀναφέρεται γενικῶς στοὺς σκληροὺς ἀσκητικοὺς ἀγῶνες πού κατέβαλε ὁ ἅγιος καὶ ἔλαβε ἐξ αἰτίας αὐτῶν τῶν ἀγῶνων του ἰδιαίτερη χάρη καὶ εὐλογίες ἀπὸ τὸν Θεό: *ὅθεν καὶ ἐδέξω τὴν τοῦ πνεύματος χάριν/ πλουσίως θεόληπτε*⁷.

Ἀπὸ τὸ *κοντάκιο* φαίνεται ὅτι ὁ ὅσιος Λουκάς ἀπὸ νεαρὰ ἡλικία ζοῦσε μία ἰδιαίτερος πνευματικὴ ζωὴ καὶ εἶχε προσηλωθεῖ σὲ ἔργα πίστεως καὶ ἐσωτερικῆς καθάρσεως: *Ἐκ βρέφους Χριστῷ κατ' ἔχνος ἡκολούθησας κ.λπ.*⁸.

Στὸν πρῶτο *οἶκο* ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἀναφορὰ στοὺς πνευματικούς καὶ ἀσκητικούς ἀγῶνες πού ὁ ὅσιος κατέβαλε καὶ ἐπισημαίνεται ὅτι εἶναι πάρα πολὺ δύσκολο κάποιος νὰ τοὺς περιγράψει⁹.

Στὸν δεύτερο *οἶκο* παρουσιάζεται ἡ μοναστικὴ ἀκολουθία τὴν ὁποία εἶχε συστήσει ὁ ὅσιος καὶ τὴν ὁποία ἐποίμεινε μὲ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ

4. Sinaiticus gr. 568, φ. 32v.

5. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r.

6. Βλ. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Εἰρημολόγιον*, Paris 1932 [ἀνατ. Ἀθήνα 2006], 55.

7. Sinaiticus gr. 568, φ. 32v.

8. Sinaiticus gr. 568, φ. 32v.

9. Sinaiticus gr. 568, φ. 33r: *Τίς ἐξειπεῖν δυνήσεται [...] τοὺς κόπους, / τοὺς μόχθους καὶ τοὺς ἀγῶνας καὶ / τὴν πάννυχον στάσιν καὶ κακουχίαν [...]*.

πνευματικότητα: [...] *μοναζόντων ἀδόντων ἄσμα/ τῶν ἀγγέλων τὸν βίον ἐκμιμουμένων, / μετὰ σαρκὸς τοὺς ἀσάρκους ἐχθροὺς / ἐτροπώσαντο, εὐχαῖς σου τούτοις ρυθμίζων* [...] ¹⁰.

Στὰ στιχηρὰ τῶν αἰνῶν ἀφενδὸς ὁ ὅσιος ἐγκωμιάζεται γιὰ τοὺς πνευματικούς του ἀγῶνες, γιὰ τὸ πόσο ἔντονη ἀσκητικὴ ζωὴ ἔζησε, γιὰ τὸ πῶς ἔλαβε ἰδιαίτερα χαρίσματα ἀπὸ τὸν Θεό, ἀφετέρου προστίθεται ἓνα νέο στοιχεῖο τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἡ πρόσκληση τοῦ ποιητῆ στὴν ἐτήσια πανήγυρη ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὁσίου: *Δεῦτε τῶν πιστῶν ὁ σύλλογος τὴν / τοῦ ὁσίου φαιδρὰν εὐφημῶμεν σήμερον / μνήμην τὴν ἐτήσιον καὶ πιστῶς ἀννυμνήσωμεν* ¹¹.

Σχετικῶς μὲ τὸ περιεχόμενο τοῦ κανόνα παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς:

Στὴν α΄ ὠδὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γενικὲς ἀρετὲς μὲ τὶς ὁποῖες κοσμεῖ ὁ ποιητὴς τὸν ὅσιο, δηλαδὴ τὴν ἐγκράτεια, τὸν ζῆλο κ.λπ. ἀναφέρεται καὶ στὴν τεσσαρακονθήμερη παραμονή του σὲ κάποιο ὄρος τῆς Σικελίας, ὅπου διέμεινε μόνος καὶ παρομοιάζεται πρὸς τὸν Μωυσή ¹².

Στὴν γ΄ ὠδὴ ὁ ποιητὴς περιγράφει ἓνα ὄραμα ποὺ εἶδε ὁ ὅσιος, δηλαδὴ τὴν ἐμφάνιση σὲ αὐτὸν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου: *Ἀθόλωτον τὸ ὄμμα τὸ τῆς ψυχῆς σου ὅσιε / διὰ παντὸς ἐτήρησας, ὅθεν ὥφθη σοι ἐν τῷ / ὄρει Χριστὸς σὺν μητρὶ τῇ παρθένῳ ἐνισχύων σε* ¹³.

Στὴν δ΄ ὠδὴ ἐπαναλαμβάνονται γενικῶς οἱ ἀσκητικοὶ ἀγῶνες τοῦ ὁσίου καὶ ἡ ἐξ αὐτῶν δοθεῖσα χάρις σὲ αὐτὸν τοῦ Θεοῦ ¹⁴.

Στὴν ε΄ ὠδὴ ἀναφέρεται ὅτι ὁ ὅσιος φεύγοντας ἀπὸ τὴν Δύση ἔφθασε στὴν Βασιλεύουσα καὶ διέμεινε κάποιο χρόνο ἐκεῖ ¹⁵. Ἐπίσης, στὴν ἴδια ὠδὴ γίνεται λόγος γιὰ κάποια πρόρρηση τοῦ ὁσίου σχετικῶς μὲ τὴν ἀντιμετώπιση ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ Ταυρομενίου, κάποιας ἐχθρικῆς ἐπιθέσεως ¹⁶.

Στὴν στ΄ ὠδὴ, ὅπως καὶ στὸν δεῦτερο οἶκο τῆς ἀκολουθίας, ἐπισημαίνεται ὅτι ὁ ὅσιος ἦταν ἡγούμενος μοναστικῆς συνοδείας ¹⁷.

10. Sinaiticus gr. 568, φ. 33r.

11. Sinaiticus gr. 568, φ. 33v.

12. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r: [...] καὶ σεράκοντα ἡμερῶν διετέλεσας / δίαυλος θεόφρων ὡς πρὶν Μωϋσῆς ὁ ἱερώτατος.

13. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r.

14. Sinaiticus gr. 568, φ. 34v.

15. Sinaiticus gr. 568, φ. 35r: Ὁλοαμπὴς ὥσπερ ἥλιος πάτερ δυσμῶν / ἀπάρας, κατέλαβες θάπτον τὴν βασιλίδα / καὶ τοὺς ἐκεῖσε κατεφώτισας / πάντας θεοὺς λόγοις διδασκαλίας σου / ἡ καὶ μετὰ πάντων γεραίρει τὴν ποίμνην σου.

16. Sinaiticus gr. 568, φ. 35r.

17. Sinaiticus gr. 568, φ. 35r: Ἀνύστακτον λαμπάδα τὴν σὴν πάτερ τετήρηκας / καὶ

Στὴ ζ΄ ὡδὴ ὁ ποιητὴς μᾶς δίδει τὴν πληροφορία ὅτι ὁ ὅσιος Λουκᾶς ὄχι μόνον ἀπεβίωσε στὴν Σικυῶνα ἀλλὰ ὅτι ἐκεῖ βρίσκονται καὶ τὰ τίμια λείψανά του τὰ ὁποῖα θαυματουργοῦν καὶ γι' αὐτὸν τὸν λόγο προσέρχονται πάρα πολλοὶ πιστοὶ γιὰ νὰ τὰ προσκυνήσουν¹⁸.

Στὴν η΄ ὡδὴ παρουσιάζεται ἡ πολὺ μεγάλη προσέλευση πιστῶν γιὰ τὴν προσκύνηση τῶν ἱερῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Λουκᾶ καὶ ἀπευθύνεται παράκληση στὸν ἅγιο νὰ συντρέχει ὅσους ζητοῦν τὴ βοήθειά του¹⁹.

Τέλος, στὴ θ΄ ὡδὴ οἱ πιστοὶ προσκαλοῦνται νὰ προστρέξουν στὴν ἐτήσια πανήγυρη ἐπὶ τῇ μνήμῃ τοῦ ὁσίου²⁰. Αὐτὰ λοιπόν, ἐν συντομίᾳ εἶναι τὰ ἱστορικὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἀκολουθία ἀναφορικῶς μὲ τὸν ὅσιο Λουκᾶ τὸν ἐν Σικυῶνι.

Τὸ συναξάριο τῆς ἑκτῆς Νοεμβρίου συμπεριλαμβάνει τὸν βίο τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ ἐκ Ταυρομενίου. Ἄς δοῦμε ὅμως, ἐν περιλήψει πῶς περιγράφεται ὁ βίος στὴν παλαιότερη συναξαριακὴ πηγὴ, στὴν ὁποία ἐντοπίζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ δράση τοῦ ἁγίου.

Στὸ συναξάριο τῆς Κωνσταντινουπόλεως στίς στ. 199-200, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ὑπόλοιποι συναξαριστὲς²¹ καθὼς καὶ ὁ Σ. Εὐστρατιάδης στὸ Ἀγιολόγιό του²², ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα: Ὁ ὅσιος Λουκᾶς καταγόταν ἀπὸ τὸ Ταυρομένιο τῆς Σικελίας²³. Ἀπὸ μικρὴ ἡλικία εἶχε μοναδική του ἐνασχόληση τὰ θεῖα καὶ ἐνδιέτριβε στοὺς ναοὺς. Ὅταν

καθοδηγήσας μοναστῶν πληθὺν / αἰοίδιμε εἰς χλόην ἀληθῶς θείας / ἐπιγνώσεως καὶ ἐφ' ὕδωρ σοφῆ ἀναπαύσεως.

18. Sinaiticus gr. 568, φ. 35v: Ὁ πάντα σαφῶς τῇ προνοίᾳ τῇ αὐτοῦ / διακατέχων οἰκονομῆσαι τὸ μακάριον τέλος ἐν γῇ τῆς τοῦ Πέλοπος / δέξασθαι τοῖς τοῦ Σικυῶνος, ἔνθα νῦν γάρ / κατάκειται ἡ τῶν λειψάνων σου σορὸς / ἰάσεις βρῦουσα.

19. Sinaiticus gr. 568, φ. 36r.

20. Sinaiticus gr. 568, φ. 36r-36v.

21. Κ. Χ. ΔΟΥΚΑΚΗΣ, *Μέγας Συναξαριστής*, τ. 11, Ἀθήνα 1895, 140-141. Μ. ΛΑΓΓΗΣ, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. ΙΑ', Ἀθήνα 1998, 172-173. ΝΙΚΟΛΗΜΟΣ ΑΠΟΡΙΕΤΗΣ, *Συναξαριστής τῶν δώδεκα μηνῶν*, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1989, 51-52 καὶ οἱ νεώτεροι ποὺ ἠλεγξα βλ. ΜΑΚΑΡΙΟΣ ΣΙΜΩΝΟΠΕΤΡΙΤΗΣ, *Νέος Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τ. 3, Ἀθήνα 2012, 58-59.

22. Σ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, *Αγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα 1960 [ἀνατ. Ἀθήνα 1995, 27].

23. Βλ. *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* (Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris), Bruxellis 1902 (στὸ ἐξῆς: SEC), στ. 199: Ὅς ὥρμητο ἐκ πόλεως Ταυρομενίου τῆς Σικελῶν ἐπαρχίας.

ἔφθασε σὲ ἡλικία γάμου, οἱ γονεῖς του θέλησαν νὰ τὸν νυμφεύσουν²⁴. Αὐτὸς ὅμως ἔφυγε νύκτα καὶ μετέβη σὲ ἔρημο τόπο, ὅπου παρέμεινε σαράντα ἡμέρες ἀνάμεσα στὰ ἄγρια θηρία ἄσιτος²⁵. Ἐκεῖ συνέβη νὰ δεῖ θεϊκὸ ὄραμα, πράγμα ποὺ τὸν ὀδηγεῖ νὰ μεταβεῖ σὲ μοναστήρι, ὅπου ἐκάρῃ μοναχὸς καὶ διάγει σκληρὴ ἀσκητικὴ ζωὴ²⁶. Ἀφοῦ ἔμεινε ἐκεῖ γιὰ δεκαοκτὼ μῆνες, μετέβη σὲ βουνὸ τῆς Αἵτνας μαζὶ μὲ κάποιον ἄλλο μοναχὸ καὶ ἐκεῖ ἀσκεῖτο μὲ σκληρὴ νηστεία²⁷. Κατόπιν, δημιούργησε μοναστικὴ συνοδεία 12 μοναχῶν τῶν ὁποίων ἦταν ἡγούμενος. Στὴ συνέχεια μετέβη στὸ Βυζάντιο, ὅπου ἀφοῦ παρέμεινε ἀρκετὸ καιρὸ, ἀνεχώρησε καὶ ἦλθε στὴν Κόρινθο σὲ κάποιο χωριό, ὅπου καὶ ἀπεβίωσε μετὰ ἀπὸ ἑπτὰ μῆνες²⁸. Στοὺς ὑπόλοιπους συναξαριστὲς καθὼς καὶ στὸ Ἀγιολόγιο τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου παρουσιάζεται κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ὁ βίος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ μὲ κάποιες μικρὲς παραλλαγές.

Ἄν λοιπόν, συγκριθοῦν τὰ στοιχεῖα ποὺ παρατίθενται στὸν βίον καὶ στὴν ἀκολουθία θὰ γίνεῖ φανερὸ ὅτι ὑπάρχουν πολλὲς ὁμοιότητες, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ ἰδίου ἀγίου. Συγκρίνοντας λοιπόν, τὶς δύο πηγὲς παρατηροῦνται τὰ ἑξῆς: πρῶτον, τόσο στὸ *συναξάριο* ὅσο καὶ στὴν ἀκολουθία ἀναφέρεται ὅτι ἡ κλήση τοῦ ἀγίου πρὸς τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ συνέβη ἀπὸ μικρὴ ἡλικία²⁹.

24. SEC, στ. 199.

25. SEC, στ. 199: Ὡς δὲ οἱ τοῦδε γονεῖς ἐβουλευόντο τοῦτον γυναικὶ συζεῦξαι, αὐτὸς νύκτωρ ἀναστὰς εἰς ἄβατον τόπον ἀναχωρήσας, μετὰ τῶν θηρίων ὥκει, ἡμέρας μὲ διατελέσας ἄσιτος.

26. SEC, στ. 199: [...] ὅθεν θείας καὶ ἀγγελικῆς ἡξιώθη ἐπισκέψεως. Καὶ μετὰ ταῦτα καταλαμβάνει μονὴν τινα καὶ περιβάλλεται τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα, σκληροτέρᾳ ἀγωγῇ ἑαυτὸν ὑποβαλλόμενος.

27. SEC, στ. 199: [...] ἐκεῖθεν ἀπάρας ἔρχεται μετὰ τινος μοναχοῦ ἐν τῇ τῆς Αἵτνης ὄρει, ἐκ τῶν εὐρισκομένων ἐκεῖσε βοτανῶν τρεφόμενος καὶ τὰς παννύχους στάσεις τῆς νυκτὸς συνάπτων ταῖς τῆς ἡμέρας καὶ τὰς τῆς ἡμέρας ταῖς τῆς νυκτός.

28. Βλ. SEC, στ. 200: Διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον ἀφικνεῖται καὶ περιελθὼν τὰ τῶν μοναζόντων οἰκίδια καὶ τοῖς πατράσι κοινωσάμενος, ὑποστρέψας κατῆλθε μέχρι Κορίνθου, καὶ ἐν τινὶ κώμῃ ἐνοικήσας οὐ πλεῖον μῆνας ἑπτὰ, ἐν εἰρήνῃ ἐκοιμήθη.

29. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r: Ὀλικῶς ποθήσας τὸν Χριστὸν μάκαρ ἐκ / νεότητος καὶ πρὸς αὐτὸν ἐκ σπαργάνων ἀνέδραμες [...]. SEC, στ. 199: Οὗτος ὁ μακάριος, νέαν ἄγων τὴν ἡλικίαν ὥσθι χρόνων δεκαοκτῶ, νουνεχῶς ἐσχόλαξεν ἐν τοῖς οἴκοις τοῦ Θεοῦ πορευόμενος καὶ τῶν θείων λογίων ἀκροατῆς καὶ ποιητῆς γινόμενος.

Δεύτερον, καὶ στὶς δύο πηγὲς παραδίδεται ἡ πληροφορία ὅτι ὁ ἅγιος ἀνεχώρησε σὲ ἔρημο τόπο³⁰, ὅπου παρέμεινε ἐπὶ σαράντα ἡμέρες ἐντελῶς νηστικὸς καὶ ἐγκαταβίωνε ἀνάμεσα σὲ ἄγρια θηρία³¹. Τρίτον, καὶ τὰ δύο κείμενα ἀναφέρουν ὅτι κατόπιν μετέβη σὲ μονή, ὅπου καὶ ἐκάρη μοναχός³². Τέταρτον, καὶ οἱ δύο πηγὲς τονίζουν τὴ δημιουργία μοναστικῆς συνοδείας μὲ ἡγούμενο τὸν ἅγιο³³. Πέμπτον, ὁ ἅγιος φαίνεται ὅτι μετέβη καὶ ἔμεινε γιὰ ἄρκετὸ καιρὸ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἑβδομον καὶ ὁ βίος καὶ ἡ ἀκολουθία κάνουν λόγο γιὰ τὴ μετάβασή του κατόπιν στὴν Πελοπόννησο, τὸ μὲν *συναξάριο* ἀναφέρει γενικὰ σὲ κάποιο χωριὸ τῆς Κορίνθου³⁴ ἡ δὲ ἀκολουθία συγκεκριμένα στὴν Σικυῶνα³⁵.

Σημαντικὸ ὅμως εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἀκολουθία παραδίδει καὶ ἄρκετὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ἀπαντῶνται στὴ συναξαριακὴ παράδοση τοῦ βίου τοῦ ἁγίου καὶ θεωρῶ ὅτι μποροῦν νὰ φωτίσουν τὴν προσωπικότητά του καὶ νὰ δώσουν σημαντικὲς ἀγιολογικὲς πληροφορίες γιὰ ἐκεῖνον. Πρῶτον, στὸ κείμενο προσδιορίζεται μὲ σαφήνεια ὁ τόπος, στὸν ὁποῖο ἀπεβίωσε ὁ ἅγιος καὶ αὐτὸς δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν Σικυῶνα³⁶: *Ὁ πάντα σαφῶς τῇ προνοίᾳ τῇ αὐτοῦ/διακατέχων*

30. Ἡ ἀκολουθία κατονομάζει ὡς τόπο ἀπομόνωσης τοῦ ἁγίου τὸ Ἀπίνναιον ὄρος. Βλ. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r: [...] *τὸ ὄρος ἀνέδραμες τοῦ Ἀπίννου ὅσιε [...]*.

31. Sinaiticus gr. 568, φ. 34r: [...] *παρευθὺς πρὸς/ τὸ ὄρος ἀνέδραμες τοῦ Ἀπίννου ὅσιε καί/ σεράκοντα ἡμερῶν διετέλεσας. SEC*, στ. 199: [...] *εἰς ἄβατον τόπον ἀναχωρήσας, μετὰ τῶν θηρίων ὄκει, ἡμέρας μ' διατελέσας ἄσιτος.*

32. Sinaiticus gr. 568, φ. 34v. *SEC*, στ. 199: *Καὶ μετὰ ταῦτα καταλαμβάνει μονὴν τινα καὶ περιβάλλεται τὸ ἀγγελικὸν σχῆμα.*

33. Sinaiticus gr. 568, φ. 35r: *Ἀνύστακτον λαμπάδα τὴν σὴν πάτερ / τετήρηκας καὶ καθοδηγήσας μοναστῶν πληθὴν / αἰοίδιμε [...]. SEC*, στ. 200: *Μετὰ ταῦτα τόπον τινὰ δι' ἀποκαλύψεως καταλαμβάνει καὶ δώδεκα μοναχοὺς ἀθροίσας, τούτων ἐπεμελεῖτο.*

34. Βλ. *SEC*, στ. 200: [...] *ὑποστρέψας κατῆλθε μέχρι Κορίνθου, καὶ ἐν τινὶ κώμῃ ἐνοικήσας [...]*.

35. Sinaiticus gr. 568, φ. 35v: [...] *τὸ μακάριον τέλος ἐν γῇ τῆς τοῦ Πέλοπος / δέξασθαι τοῖς τοῦ Σικυῶνος, ἔνθα νῦν γὰρ / κατάκειται.*

36. Ἡ Σικυῶνα μαζί μὲ τὴν Κόρινθο συνιστοῦν δύο ἀπὸ τὶς ἀρχαιότερες καὶ σπουδαιότερες πόλεις τοῦ νομοῦ Κορινθίας. Ἡ Σικυῶνα ἦρμασε κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ περίοδο ὑπὸ τὴν τυραννία τῶν Ὀρθαγοριδῶν μὲ σημαντικότερο ἐκπρόσωπό της τὸν Κλεισθένη. Κατὰ τοὺς κλασικοὺς χρόνους συνέχισε νὰ ἀποτελεῖ μέλος τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας, ὑπὸ τὴ σκιά βέβαια τοῦ ἰσχυροῦ ἀνατολικοῦ της γείτονος, δηλαδὴ τῆς Κορίνθου. Σταθμὸ στὴν ἱστορία τῆς Σικυῶνος ἀποτελεῖ τὸ 303 π.Χ., ὅταν ὁ Μακεδόνας Δημήτριος Πολιορκητὴς κατέλαβε καὶ κατέστρεψε τὴν παράκτια πόλη,

*οἰκονομῆσαι τὸ μακάριον τέλος ἐν γῇ τῆς τοῦ Πέλοπος δέ/ξασθαι τοῖς τοῦ Σικυῶνος [...]*³⁷. Δεύτερον, ἀναφέρεται ὅτι στὴν Σικυῶνα ὑπῆρχαν τὰ λείψανα τοῦ ἁγίου τὰ ὁποῖα εἶχαν καὶ θαυματουργικὲς ιδιότητες: [...] *τοῖς τοῦ Σικυῶνος, ἔνθα νῦν γὰρ/ κατάκειται ἡ τῶν λειψάνων σου σορὸς/ ἰάσεις βρύνουσα*. Μάλιστα γιὰ τὰ λείψανα εἶχε κατασκευαστεῖ λάρνακα στὴν ὁποία μέσα φυλάσσονταν καὶ στὰ ὁποῖα προσέτρεχαν οἱ πιστοὶ ζητοῦντες τὴ βοήθεια καὶ τὴν προστασία τοῦ ὁσίου. Ἐπιπλέον, ὁ ποιητὴς τῆς *ἀκολουθίας* κάνει λόγο γιὰ ἐτήσια πανήγυρη στὴν ὁποία προσέτρεχε λαὸς καὶ κληρὸς καὶ ἡ ὁποία διεξαγόταν μὲ ἰδιαίτερη λαμπρότητα³⁸. Βεβαίως, ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἤδη ἡ ὑπάρχουσα ἀκολουθία εἶναι δείγμα τοῦ ἐορτασμοῦ τοῦ ἁγίου.

Στὴν *ἀκολουθία* σαφέστατα παραλείπονται καὶ κάποια στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὅμως θεωρῶ ὅτι δὲν ἔχουν ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως λόγου χάρη ἡ προσπάθεια τῶν γονέων τοῦ ἁγίου νὰ τὸν νυμφεύσουν καὶ ἡ ἄρνησή του.

Ἐνα σημαντικὸ ἐρώτημα ποὺ προκύπτει σχετικῶς μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ μᾶς παραδίδει ἡ *ἀκολουθία* εἶναι τὸ ἑξῆς: Ἐφόσον οἱ κώδικες ποὺ διασώζουν τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα τοῦ ἁγίου δὲν ἀναφέρουν κάτι γιὰ τὸν ἀκριβῆ τόπο ὅπου ἀπεβίωσε καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα, ἀπὸ ποῦ ἄραγε ἀντλεῖ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁ ποιητὴς τῆς *ἀκολουθίας*; Μία ὑπόθεση ποὺ θὰ εὐσταθοῦσε εἶναι ὅτι ὁ ποιητὴς τῆς *ἀκολουθίας* ἴσως εἶναι κάποιος ἐγγχώριος ὑμνογράφος, ὁ ὁποῖος γνωρίζει καλὰ τὰ περὶ τοῦ βίου τοῦ ὁσίου Λουκά ἢ ὅτι εἶχε στὴν κατοχή του ἄλλο χειρόγραφο τὸ ὁποῖο διέσωζε

γιὰ νὰ τὴν ἐπανιδρύσει στὴ θέση τῆς ἀκρόπολης, τὸ πλάτωμα δηλαδὴ τοῦ σημερινοῦ Βασιλικοῦ. Μετὰ τὴν ἵδρυση τῶν ρωμαϊκῶν ἀποικιῶν τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Πατρῶν, ὁ ρόλος τῆς Σικυῶνος θὰ περιορισθεῖ δραστικά. Ἐπίσκοπος Σικυῶνος ἐμφανίζεται γιὰ πρώτη φορὰ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. μ.Χ., ἐνῶ καθ' ὅλη τὴν πρώιμη καὶ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἡ Σικυῶνα ὑπάγεται στὴ μητρόπολη τῆς Κορίνθου. Κατὰ τοὺς δύο αἰῶνες τῆς Φραγκοκρατίας (12ος-13ος) ἡ Σικυῶνα ποὺ πλέον ἀπαντᾶται ὡς Βασιλικὸ ἢ Βασιλικὰ ἀποτελεῖ μέρος τῆς *castellania* τῆς Κορίνθου. Βλ. A. GRIFFIN, *Sikyon*, Oxford 1982. Ν. ΦΑΡΑΚΛΑΣ, *Ἡ Γεωπολιτικὴ Ὁργάνωση τῆς Πελοποννησιακῆς Ἀχαΐας* [Πίθυμνα – Θέματα Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας 9], Πέθυμνο 2001. Γ. ΛΩΛΟΣ, *Οἱ σχέσεις Κορίνθου καὶ Σικυῶνος ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, Πελοποννησιακὰ ΚΗ' (2005-2006)*, 97-117. Κ. ΜΕΙΔΑΝΗ, *Ἀρχαϊκὴ Ἑλλάδα καὶ Πόλεμος*, Ἀθήνα 2010, 90-99.

37. Sinaiticus gr. 568, φ. 35v.

38. Sinaiticus gr. 568, φ. 36r-36v: *Τὴν ἱερὰν καὶ φωσφόρον καὶ ἐτήσιον μνή/μην Λουκά νῦν τοῦ θεόφρονος λαοὶ δεῦτε πιστῶς ἐκτελέσωμεν πάντας γὰρ / συγκαλεῖται πρὸς αἶνον καὶ ψδὰς πνευματι/κὰς καὶ παρέχει προσφόρως τοῖς πᾶσι / τὰ συμφέροντα*.

τόσο τὸν ἀκριβὴ τόπο κοιμήσεως τοῦ ἁγίου ὅσο καὶ τὰ ἀφορῶντα στὴν ἑορτὴ του. Ὁ ποιητὴς τοῦ κανόνα τῆς ἀκολουθίας ἀναφέρει ὅτι ὑμνεῖ τὸν ὅσιο Λουκᾶ ἐπειδὴ εἶναι προστάτης του. Ἄρα ἐκ πρώτης ὄψεως μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἐδῶ ἰσχύει ἡ συνήθεια ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ ἐπικρατεῖ καὶ στὶς ἡμέρες μας σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία κάποιοι ἄνθρωποι θεωροῦν συγκεκριμένους ἁγίους ὡς ἰδιαιτέρους προστάτες τους.

Ἀσφαλῶς, δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ἔπαυσε ὁ ἅγιος νὰ ἑορτάζεται καὶ μάλιστα ἔπαυσε μία λαμπρὰ ὅπως γράφει ὁ ποιητὴς τῆς ἀκολουθίας πανήγυρη. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι στὸ *Ἀγιολόγιο τῶν Κορινθίων ἁγίων* ποὺ ἐξέδωσε ὁ Παντελεήμων Καρανικόλας μητροπολίτης Κορίνθου³⁹ δὲν ἐντάσσεται ὁ ὅσιος Λουκᾶς, ἐνῶ στὸ ἠλεκτρονικὸ *ἀγιολόγιο* τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἀναφέρεται ἀπλῶς ὡς ὅσιος Λουκᾶς.

Θὰ ἤθελα ἀκόμη νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἡ ἀναφορὰ σὲ ἐπτάμηνη παραμονὴ τοῦ ὁσίου στὴν ἄγνωστη κατὰ τὸ συναξάριο τοποθεσία τῆς Κορίνθου εἶναι ἀρκετὰ βραχεία, διότι ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ὁ ἅγιος ἀνέπτυξε μεγάλη πνευματικὴ δραστηριότητα ἐκεῖ, ἡ ὁποία ἀφήνει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι παρέμεινε γιὰ ἀρκετὸ χρονικὸ διάστημα.

Ἡ ἔκδοση τῆς ἀκολουθίας, στὴν ὁποία θὰ προβῶ σύντομα, πιστεύω ὅτι θὰ βοηθήσει στὴν περαιτέρω διερεύνηση τῆς προσωπικότητος τοῦ ὁσίου Λουκᾶ τοῦ ἐν Σικυνῶνι καὶ θὰ συμπληρώσει τὸ κενὸ ποὺ ὑπάρχει σχετικῶς μὲ τὸν ἑορτασμὸ τοῦ ἁγίου.

39. Π. ΚΑΡΑΝΙΚΟΛΑΣ, *Ἀγιολόγιον Κορινθιακόν*, Κόρινθος 1977.

COMMENTS ON THE PREVIOUSLY UNKNOWN ACOLOUTHY
OF SAINT LUKAS OF SIKYON

Cod. Sinaiticus gr. 568, ff. 32v-36v includes an, until recently, unknown acolouthy dedicated to the life of Saint Lukas of Sikyon. This paper aims at presenting this text, and revealing the new findings that arise from its study. Furthermore, an effort is made to identify Saint Lukas of Sikyon with Saint Lukas of Tauromenion.

The text offers an interesting description of the life of a saint whose feast ceased to be commemorated throughout the years. The previously unknown acolouthy and vita found in the Synaxarion of Constantinople are used as sources for the narration of the saint's life. It is, however, worth mentioning that the acolouthy offers new information about the life of the saint which is not included in his vita.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΠΚΙΔΗ

ΦΩΤΗΣ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ – ΗΛΙΑΣ ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ:
ΔΥΟ ΥΠΕΡΜΑΧΟΙ ΤΗΣ ΜΟΝΟΦΩΝΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ*

*Δὲν θὰ πάψω ποτέ, ὅσο εἶμαι ζωντανός, νὰ λέγω θαρρετὰ
αὐτὸ ποὺ αἰσθάνομαι γιὰ τὰ πατροπαράδοτα τῆς φυλῆς μου¹.*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ζωή και το πολυσχιδές έργο του Φώτη Κόντογλου έχουν πολλές φορές απασχολήσει την έρευνα. Δεδομένα, λιγότερο ή περισσότερα γνωστά, έχουν προβληθεί και φωτίζουν την αξιόλογη προσωπικότητά του². Ωστόσο, τα χρόνια που έζησε στο Αἶβαλί, όπου έλαβε τα πρώτα διδάγματα στην ψαλτική τέχνη, αλλά και η βραχύχρονη παραμονή του στο Παρίσι και σε άλλες χώρες της Ευρώπης είναι δύο από τις λιγότερο φωτισμένες περιόδους της ζωής του. Σκοτεινά σημεία υπάρχουν και από τη μόνιμη, μετά το 1922, εγκατάστασή του στην Αθήνα· οι συνθήκες που τον ανάγκαζαν κάθε τόσο να μετακινείται και να μένει χωρίς ή σε νέα στέγη έβαζαν αυτόματα ένα τέλος σχεδόν σε οτιδήποτε είχε προηγηθεί. Κανείς δεν γνωρίζει πού μπορεί να κατέληξαν τα κατάλοιπά του. Το

* Θερμές ευχαριστίες απευθύνονται στους ανώνυμους κριτές, για τις γνώσεις και τον χρόνο που διέθεσαν για την αντικειμενική αξιολόγηση και τις υποδείξεις τους ως και τη δημοσίευση της παρούσας εργασίας

1. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Η γιορτή της Σταυροπροσκυνήσεως, Έλευθερία*, Έτος 14ον, Άριθ. 4610, Κυριακή 13 Σεπτεμβρίου 1959, 5.

2. Από την άφθονη βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά: *Μνήμη Κόντογλου. Δέκα χρόνια από την κοίμησή του. Κείμενα για το πρόσωπο και το έργο του με εικόνες & σχέδια του ίδιου, φροντίδα Κώστα Ε. Τσιρόπουλου*, Αθήνα 1975. – *Φώτης Κόντογλου. Έν εικόνη διαπορευόμενος, Εκατό χρόνια από την γέννηση και τριάντα από την κοίμησή του*, επιμέλεια Ι. ΒΙΒΛΑΚΗΣ, Αθήνα 2005.

διασωθέν αρχείο του, όπως είναι γνωστό, από το 2014 φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών³. Πάντως φαίνεται ότι λανθάνουν αρκετά στοιχεία, καθώς τεκμήρια που τον αφορούν εντοπίζονται περιστασιακά σε ιδιωτικές αρχειακές συλλογές. Μια παρόμοια περίπτωση, που αναδεικνύει μια άγνωστη προσωπική επαφή μέσω της αλληλογραφίας του Κόντογλου, αναλύεται και παρουσιάζεται στο παρόν μελέτημα.

Ο Κόντογλου εξέφραζε τα ενδιαφέροντά του γύρω από τη βυζαντινή τέχνη τακτικά και ποικιλοτρόπως. Και κάνοντας λόγο για βυζαντινή τέχνη, αναφερόμαστε σε κάθε είδους, μεταξύ των οποίων και την εκκλησιαστική βυζαντινή μουσική [στο εξής «ΒΜ»]. Οι συναφείς θέσεις του Κόντογλου είχαν παγιωθεί και είναι χαρακτηριστικό ότι ταυτίζονται με την πολιτική ιδεολογία που κυριαρχούσε γύρω στο 1940 στην Ελλάδα. Βασικός άξονας είναι η απόρριψη κάθε νέου στοιχείου που ερχόταν από τη Δύση και η πίστη στην παράδοση και τις λαϊκές ρίζες, με αποτέλεσμα ο Κόντογλου να οδηγηθεί και να διαμορφώσει τελείως εχθρική στάση απέναντι σε κάθε νέα δυτικοτρόπη καλλιτεχνική επιρροή. Αυτή η αλληλεπίδραση των δύο διαφορετικών, μουσικών, εν προκειμένω, πολιτισμών, της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, αφενός και της Ευρώπης αφετέρου, είχε ξεκινήσει ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα να επηρεάζει τα μεγάλα πολιτιστικά κέντρα του Ελληνισμού. Ξεκίνησε από την Κωνσταντινούπολη (η οποία διατηρούσε την αίγλη της ως πρωτεύουσα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) και την Κέρκυρα μαζί με τα νησιά του Ιονίου (που ήταν υπό την Ιταλική επιρροή και καθόλου υπό την Τουρκική) και σταδιακά επηρέασε και την Αθήνα⁴. Προτού αγγίξει την Αθήνα, η τάση του εξευρωπαϊσμού και της πολυφωνίας, είχε

3. Το Αρχείο του Φώτη Κόντογλου παραχωρήθηκε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών από τους εγγονούς του, Φώτη και Παναγιώτη Μαρτίνο: βλ. <https://www.byzantinemuseum.gr/el/?nid=1846>. Θερμά θέλω να ευχαριστήσω και από την θέση αυτή, την διεύθυνση του Μουσείου αλλά και την υπεύθυνη του Αρχείου Κόντογλου, Ιστορικό Τέχνης, Ιωάννα Αλεξανδρή για την αμεσότητα, την εξυπηρέτηση και την ευγένειά τους.

4. Μ. ΜΠΑΡΜΠΑΚΗ, Η σωματειακή δραστηριότητα ως μορφή κοινωνικότητας στα ελληνικά αστικά κέντρα του 19ου αιώνα. Η περίπτωση των μουσικών συλλόγων, στο Μ. ΜΠΑΡΜΠΑΚΗ., *Όψεις της μουσικής ζωής στα ελληνικά αστικά κέντρα το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα*, Κεφ. 1ο, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, 3-10. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/4464>.

εκδηλωθεί και στις ελληνικές παροικίες της Δυτικής Ευρώπης, Βιέννη, Μασσαλία και Τεργέστη, όπου πραγματικά η πολυφωνία καθιερώθηκε στους ναούς που συνήθιζε να επισκέπτεται κόσμος από τα αριστοκρατικά στρώματα της εποχής⁵. Στη Βιέννη μάλιστα, λειτουργούσε από το 1808 μουσική σχολή προς τη διδασκαλία της τετράφωνης ψαλμωδίας⁶ και από το 1844 εισήχθη σε δύο ελληνορθόδοξους ναούς της Αυστριακής πρωτεύουσας.

Σταδιακά, η αθηναϊκή ανερχόμενη αστική τάξη των αρχών του 20ού αιώνα άρχισε να περιφρονεί την εκκλησιαστική και δημοτική παραδοσιακή μουσική και να την θεωρεί ταυτόσημη της δουλείας, της βαρβαρότητας και της «βλαχιάς» που προσβάλλει τον πολιτισμό του αστικού καθωσπρεπισμού⁷.

Η εποχή που αφορά την παρούσα μελέτη, χρονολογικά εντοπίζεται στην μεταπολεμική εποχή, όταν ο Κόντογλου, αρθρογραφούσε από το 1948 ως τον θάνατό του στην εφημερίδα «Ελευθερία», σχετικά με τη ΒΜ⁸.

5. Βλ. ενδεικτικά: ΑΠ. ΒΑΛΛΗΝΔΡΑΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας κατὰ τὴν τελευταίαν 150ετίαν, Ἐκκλησία*, Ἀρ. 49, Ἀθήναι 1972, 91-2. Π. ΦΟΡΜΟΖΗΣ, *Οἱ χορωδιακὲς ἐκδόσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς σὲ εὐρωπαϊκὴ μουσικὴ γραφὴ τῶν Ἰωάν. Χ. Ν. Χαβιαρᾶ, Β. Randhartinger καὶ Ἀνθίμου Νικολαΐδου, Gottfried Preyer: στὶς δύο ὁρθόδοξες ἐλληνικὲς ἐκκλησίες τῆς Βιέννας*, Ἐκδ. Ρηγόπουλος, Θεσσαλονίκη 1967.

6. ΑΝ. ΠΑΛΑΤΙΟΥ, *Ὑπόμνημα ἱστορικὸν αὐτοσχεδιασθὲν ἀφορμὴ τῆς νεωστὶ γενομένης μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκκλησ. ἡμῶν μουσικῆς εἰς τὸ τετράφωνον*, Ἐν Βιέννῃ 1844, 49.

7. Γ. Κ. ΑΓΓΕΛΙΝΑΡΑΣ, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ βυζαντινὴ μουσικὴ ἀπὸ το 1820 ἕως σήμερα, Ἐκφρασις τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης*, Εκδόσεις Ἀθως, Αθήνα 2009, 449.

8. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ: ἔθνικος θησαυρὸς περιφρονημένος, Ἐλευθερία*, Ἀριθ. 1171, Ἀθήναι, Κυριακὴ 27 Ἰουνίου 1948, 3-4. Παρατίθενται με χρονολογικὴ σειρὰ, ενδεικτικὰ σχετικὰ με τὴν ΒΜ ἀρθρα του, δημοσιευμένα στὴν *Ἐλευθερία*, πάντα ἡμέρα Κυριακὴ, κατὰ τὴν περίοδο 1954-1960: «Νέοι Ὑμνογράφοι: μοναχοὶ συνθέτες τῆς Ὁρθοδοξίας», Ἀριθ. 2940, 11 Ἀπριλίου 1954, 3 καὶ 6. «Ἡ ξενομανία μας καὶ ἡ παράδοσις τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς», Ἀριθ. 3272, 8 Μαΐου 1955, 3 καὶ 6. «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ: ἀνάγκη νὰ διατηρήσωμε τὴν παράδοσιν», Ἀριθ. 3690, 9 Σεπτεμβρίου 1956, 3-4. «Ἡ ἀρχαία μουσικὴ: οἱ ρίζες καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς», σε τέσσερις συνέχειες, Α'-Δ': Α', Ἀριθ. 3997, 8 Σεπτεμβρίου 1957, 3. Β', Ἀριθ. 4003, 15 Σεπτεμβρίου 1957, 3. Γ', Ἀριθ. 4009, 22 Σεπτεμβρίου 1957, 3. Δ', Ἀριθ. 4015, 29 Σεπτεμβρίου 1957, 3-4. «Ἐκκλησία καὶ τέχνη: ἡ μουσικὴ καὶ ἡ ἀγιογραφία», Ἔτος 14ον, Ἀριθ. 4352, 9 Νοεμβρίου 1958, 3 καὶ 10. «Νεωτερισμοὶ στοὺς ναοὺς: ὁ Παπαδιαμάντης

Ιστορικά, είχε προηγηθεί η δικτατορία του Μεταξά, που είχε ως όραμα έναν νέο ελληνικό πολιτισμό μέσα από την ένωση της διάνοιας του αρχαίου πολιτισμού με την βαθιά θρησκευτική πίστη του βυζαντινού πολιτισμού⁹, και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Ο Μεταξάς καταδίκασε τη μίμηση των ξένων τρόπων και εκλάμβανε κάθε εκδήλωση του μοντερνισμού που δεν συνοδευόταν από σαφή τεκμήρια της ελληνικής φυλής, ως απειλή κατά του έθνους. Μοιραία, όσο κι αν η δικτατορία του Μεταξά δεν διέθετε μια μαζική φασιστική βάση, όπως τα συγγενικά του καθεστώτα στη Γερμανία και στην Ιταλία, ο εθνοκεντρικός του λόγος περιβλήθηκε από έναν απομονωτικό συγκεντρωτισμό, ο οποίος στην πνευματική ζωή έφερε το αίτημα του ελληνικού μοντερνισμού αντιμέτωπο με εκείνο της επιστροφής στις ρίζες¹⁰.

Κατά την εποχή που δημοσιεύονται τα πρώτα κείμενά του, ο Κόντογλου είχε ήδη διαμορφώσει τις απόψεις του σχετικά με το ύφος της ΒΜ, αλλά και τον τρόπο που ο ίδιος πίστευε πως έπρεπε να ερμηνεύεται στην ελληνορθόδοξη λατρεία. Χαρακτηριστικά γράφει: *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, εἶνε σὰν ληστὲς ἐπικηρυγμένοι ἀπὸ ἓνα σωρὸ ὥραιοπαθεῖς, ποὺ παριστάνουνε διακαῶς τὸν κοσμοπολίτη ... τὸ τί μαθήματα ἔχω ἀκούσει περὶ τοῦ πῶς ἦτο, καὶ πῶς εἶνε καὶ (πρὸ πάντων) πῶς πρέπει νὰ εἶνε ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ, νὰ τὰ πῶ, δὲν θὰ τὰ πιστέψει κανένας ... μὲ τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, ἀκόμα χειρότερα: «Βάρβαρη, ἀσιατικὴ, χύτρα κοχλάζουσα, ἀμανέδες, ρινόφωνη, κ.λπ.» Ἐρῶ ἀγανάκτησις¹¹!*

καὶ οἱ κανταδόροι του», Ἀριθ. 4506, 10 Μαΐου 1959, 3 και 6. «Ἡ γιορτὴ τῆς Σταυροπροσκυνήσεως» [ὡπως σημ. 1]. «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ καὶ ἡ παραμόρφωσή της», Ἔτος 16ον, Ἀριθ. 4919, 9 Ὀκτωβρίου 1960, 3-4. «Ἡ ξενομανία μας καὶ οἱ διπλὲς λειτουργίες», Ἀριθ. 4931, 23 Ὀκτωβρίου 1960, 3 και 8. «Ψαλμωδία καὶ τραγούδι: δύο πράγματα τελείως διαφορετικά», Ἀριθ. 4949, 13 Νοεμβρίου 1960, 5-8.

9. Ι. ΖΑΡΡΑ, Επιστροφή στην παράδοση: Η περίπτωση του Φώτη Κόντογλου (1895-1965), στον τόμο: Ι. ΖΑΡΡΑ – Χ. ΜΕΡΑΝΤΖΑΣ – Σ. ΤΣΙΟΔΟΥΛΟΣ, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό*, Σύνδεσμος Ακαδημαϊκών Ελληνικών Βιβλιοθηκών, Αθήνα 2015, 23. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/3928>.

10. Τ. ΚΑΠΛΑΝΗΣ, *Λογοτεχνία και πνευματική ζωή, στον Συλλογικό Τόμο: Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα. 1922-1940. Ο Μεσοπόλεμος*, Τόμος Β΄, Μέρος Β΄, Κεφ. 19ο, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 2003, 330-340.

11. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ: ἐθνικὸς θησαυρὸς περιφρονημένος [ὡπως σημ. 8].

Προτιμούσε ωστόσο η αρθρογραφία του για την ίδια θεματική να μην είναι ιδιαίτερα συχνή, αλλά κατά αραιά διαστήματα. Παράλληλα εντοπίζονται σε ποικίλα έντυπα της εποχής, κείμενά του και για τις υπόλοιπες βυζαντινές τέχνες, ενώ επιστολογραφούσε και με τα εκάστοτε ιεραρχικά πρόσωπα για την υφιστάμενη κατάσταση γύρω από την εκκλησιαστική μουσική που επικρατούσε σε ναούς των Αθηνών.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΜΕ ΤΟΝ ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟ

Στην ηλικία των 65 χρόνων, εκεί γύρω στο 1960 και έπειτα, λίγο πριν το τέλος της ζωής του, μεταξύ των υπολοίπων επαφών του Κόντογλου, εντοπίζεται άγνωστη μέχρι σήμερα αλληλογραφία με τον Πατρινό δικηγόρο και Άρχοντα Ύμνογράφο της Αγίας του Χριστού Μεγάλης Εκκλησίας¹², Ηλία Μπογδανόπουλο (Πάτρα, 14 Ιανουαρίου 1912 – Λονδίνο, 30 Οκτωβρίου 1978). Τα τεκμήρια που εντοπίζονται στο αρχείο της οικογένειας¹³ είναι χειρόγραφα και ενυπόγραφα, άλλα με μαύρο μελάνι και άλλα με μολύβι· άλλωστε ο Κόντογλου συνήθιζε να γράφει με μολύβι, όπως ο ίδιος μαρτυρεί: *Μὴ παρεξηγήσετε πὼς γράφω μὲ μολύβι. Ἔτσι συνηθίζω*¹⁴. Ωστόσο, εισερχόμενη αλληλογραφία του Μπογδανόπουλου προς τον Κόντογλου δεν θησαυρίζεται ούτε στο αρχείο Μπογδανόπουλου, αλλά ούτε και στο αρχείο Κόντογλου. Φαίνεται πως δεν διατηρούσαν συχνά, αντίγραφα της εξερχόμενης αλληλογραφίας τους. Από τους φακέλους των γραμμάτων μαρτυρούνται και οι διευθύνσεις του αποστολέα και του παραλήπτη: *ὁδὸς Βιζυηνοῦ 16 (Κυπριάδου) / Ἀθήναι*, η διεύθυνση του Κόντογλου και *ὁδὸς Καραϊσκάκη 156α / Πάτρα*, η διεύθυνση του Μπογδανόπουλου.

12. Στο εξής: «ΜτΧΕ».

13. Το Αρχείο του Ηλία Μπογδανόπουλου εντοπίζεται στις οικίες των τριών εν ζωή τέκνων του (Ολυμπίας, Κωνσταντίνου και Χρύσας), μεταξύ Πάτρας και Αθήνας. Ψηφιοποιήθηκε συνολικά από την γράφουσα από την οποία και μελετάται, ενώ παραμένει στο σύνολό του ανέκδοτο (όπως και οι επιστολές που παρουσιάζονται εδώ) με ελάχιστες εξαιρέσεις. Και από τη θέση αυτή ευχαριστώ την Οικογένεια που επέτρεψε την πρόσβασή μου στο υλικό, την ψηφιοποίηση και την δημοσίευσή του, όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο.

14. Χειρόγραφο σημείωμα στο τέλος επιστολής του προς τον Διευθυντή (αδήλου ονόματος) κάποιας εφημερίδας, στις 14 Ιουνίου 1961. Πιθανολογείται ότι πρόκειται για τον τότε Διευθυντή της Πατρινής εφημερίδας «Ἐθνικὸς Κῆρυξ». Βλ. στη συνέχεια του κυρίως κειμένου.

Ο Ηλίας Μπογδανόπουλος είχε σπουδάσει Νομική στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και είχε επανειλημμένα τιμηθεί για τις πρωτοπόρες παιδαγωγικές μεθόδους που εφάρμοζε σε παιδιά σωφρονιστικών ιδρυμάτων σε Πάτρα και Αμερική. Ταυτόχρονα είχε επιδοθεί με ακάματη αφοσίωση στην υμνογραφία, γεγονός που οδήγησε και στην απονομή του αντίστοιχου οφφικίου από τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημήτριο το 1974 στην Κατερίνη. Το υμνογραφικό του έργο πλούσιο, όσο και το μελοποιητικό. Η δραστηριότητά του αναπτύχθηκε κυρίως στην Πάτρα, απ' όπου δημοσίευε κατά καιρούς σχετικές μελέτες και άρθρα του, αλληλογραφούσε με πρόσωπα του ιεροψαλτικού, ακαδημαϊκού, πολιτικού και θρησκευτικού κόσμου της Ελλάδας και του εξωτερικού, διοργάνωνε διάφορες εκδηλώσεις ΒΜ και μοχλούσε να γνωστοποιήσει το έργο του συνεχώς¹⁵.

Η ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ – ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΥ (1960-1963)

Η 1η επιστολή από τον Κόντογλου προς τον Μπογδανόπουλο, χρονολογείται στις 6 Μαΐου 1960 και υπογράφεται με *ἀγάπη καὶ ξεχωριστὴ τιμὴ* προς τον *Ἀγαπητὸ κ. Μπογδανόπουλο*. Αποτελεί ένα ευχαριστήριο σημείωμα, αφού ο Μπογδανόπουλος είχε στείλει το ποσό των 650 δρχ. για κάποιο λόγο, που δεν γνωστοποιείται από τον ίδιο. Ο Κόντογλου επιθυμούσε να διατεθεί το *μικρό αυτό ποσό* για τον ιερό σκοπό του Συνδέσμου Φίλων Βυζαντινῆς Μουσικῆς¹⁶ Πατρών, αλλά τελικά δεν το πρότεινε φοβούμενος ότι θα προσέβαλε τα μέλη και τον αγώνα τους για την ιερή παράδοση μας· τους εύχεται όμως θάρρος στον αγώνα τους που είναι υπέρ της Ορθοδοξίας και δηλώνει την προθυμία του να παράσχει κάθε υπηρεσία που θα μπορούσε να προσφέρει γι' αυτόν τον αγώνα.

Στην ίδια επιστολή ο αποστολέας ζητάει από τον παραλήπτη να τον συγχωρέσει για μια (άγνωστη έως σήμερα) *θλιβερὴ ἱστορία κατὰ*

15. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την ζωή, το έργο και το σύνολο του αρχείου του Ηλία Μπογδανόπουλου, βλ. Μ. ΚΑΠΚΙΔΗ, *Ηχητικά τεκμήρια Βυζαντινῆς Μουσικῆς στην Δισκογραφία του Γραμμοφώνου, Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, Αθήνα 2017, διαθέσιμη στο <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/home.html>. Καθώς και στο: <https://uoa.academia.edu/MariaKapkidu>.

16. Στο εξής: «ΣΦΒΜ».

την όποία δοκιμάσθηκε ή καλωσύνη και ή Χριστιανικότητα της ψυχής του. Όπως προκύπτει από το περιεχόμενο, η επικοινωνία μεταξύ των δύο λογιώτατων ανδρών έχει ήδη ξεκινήσει πριν το 1960, αφού –όπως σημειώνει ο αποστολέας του– *ἐκεῖνο τὸ γράμμα τὸ ἔγραψα βιαστικά, στενοχωρημένος ἀπὸ τὰ λεγόμενα τοῦ κ. Μουστάκη*¹⁷, *ποὺ τόσο εὐγενικὰ δέχτηκε νὰ ἔλθει στὴν Πάτρα*¹⁸ (εικ. 1).

Το επόμενο τεκμήριο αφορά μια χρονολόγητη κάρτα του Κόντογλου προς τον ΣΦΒΜ Πατρών: *ἀγαπητοὶ ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, εὐχαριστῶ διὰ τὰς εὐχὰς σας, σὰς εὐχόμαι κ' ἐγὼ καρτερίαν εἰς τὸν ἀγῶνα, ἐλπίδα εἰς τὸν Θεὸν καὶ φρόνημα ἐν πᾶσι ὁρθόδοξον κ' ἑλληνικόν. Μετὰ της ἐν Χριστῷ ἀγάπης: Φώτιος Κόντογλου* (εικ. 2).

Ας σημειωθεί, ότι ο ΣΦΒΜ με έδρα την Πάτρα ιδρύθηκε το 1956, όταν αναγνωρίστηκε ως Σωματείο. Το πρώτο καταστατικό του Συλλόγου συστήθηκε τον Δεκέμβριο του 1955 με πληρεξούσιο δικηγόρο τον Ηλία Μπογδανόπουλο. Οι ιδρυτές ανέρχονταν σε είκοσι πρόσωπα και σκοπός του ήταν η αποκατάσταση, διαφύλαξη και προαγωγή της Εθνικής Εκκλησιαστικής ΒΜ κατά την παράδοση της ΜτΧΕ. Επίτιμος Πρόεδρος ήταν ο Μητροπολίτης Πατρών Θεόκλητος και Πρόεδρος ο Ηλίας Μπογδανόπουλος¹⁹.

Η επόμενη επιστολή του Κόντογλου χρονολογείται στις 12 Μαΐου 1961. Μετά την ημερομηνία, ακολουθεί η φιλική προσφώνηση, *Φίλε κ. Μπογδανόπουλε*, ενώ στο ίδιο ύφος γίνεται και η αποφώνηση: *μὲ φιλικοὺς χαιρετισμοὺς*. Τα περιεχόμενά της αναφέρονται στην δημοσίευση άρθρων στον τύπο. Ο Κόντογλου ενημερώνει τον Μπογδανόπουλο πως απέστειλε στην πατρινή εφημερίδα «Η Ημέρα» μια σύντομη απάντηση στο άρθρο του Ι. Θανόπουλου. Του ζητούσε μάλιστα να του στείλει δύο-τρία φύλλα με το δημοσιευμένο άρθρο του, ενώ ταυτόχρονα τον ενημέρωνε πως κάποιος επονομαζόμενος Βλάχος του είχε προσκομίσει το

17. Τα έτη 1952-53 ο Φώτης Κόντογλου και ο Βασίλης Μουστάκης είχαν την επιστασία του Μηνιαίου Φυλλαδίου της Ορθοδόξου Διδασχής, *Κιβωτός*, που εξέδιδε ο Εκδοτικός Οίκος Αστήρ.

18. Δεν μας είναι γνωστό το γράμμα στο οποίο αναφέρεται.

19. Τα δύο καταστατικά (του 1955 και του 1956) του ΣΦΒΜ της Πάτρας εντοπίζονται στο Αρχείο του Ηλία Μπογδανόπουλου. Περίληψη του Καταστατικού δημοσιεύθηκε ως εξής: «Ποιοί οί σκοποί τοῦ Συλλόγου Φίλων τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς», *Πελοπόννησος*, Περ. Β', Ἔτος ΙΑ', Ἀριθ. 3323, Σάββατον 25 Φεβρουαρίου 1956, 3.

φύλλο του «Εθνικού Κήρυκα» με το άρθρο του Ι.Θ. και της «Ημέρας» με την απάντηση του Μπογδανόπουλου (εικ. 3). Ο συγγραφέας του άρθρου, Ιωάννης Θανόπουλος, ήταν καθηγητής της Βυζαντινής και Ευρωπαϊκής μουσικής στο Ανώτατο Εκκλησιαστικό Φροντιστήριο και στο Γ' Γυμνάσιο Αρρένων.

Στο εν λόγω άρθρο²⁰ ο Ι. Θ. σχολίαζε τον όρο «Κλασσική Βυζαντινή Μουσική» που χρησιμοποιήθηκε από κάποιον τοπικό σύλλογο, υποδηλώνοντας τον ΣΦΒΜ Πατρών και δηλώνοντας την διαφωνία του, αφού «Κλασσικός» σημαίνει *ἀσφαλῶς ἐδῶ τὴν γνήσια Βυζαντινὴ Μουσικὴ ὅπως τὴν ἐδημιούργησε τὸ Βυζάντιον. Εἶναι ὅμως γνωστόν, ὅτι ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ὅταν ὑποδουλώθηκε στοὺς Τούρκους, στὸν τομέα τῆς μουσικῆς δέχθηκε πολλὰς ἀνατολίτικες ἐπιδράσεις καὶ διεμόρφωσε ἀνατολίτικα στοιχεῖα (ἀμανέδες π.χ.). Υποστηρίζει ἐπίσης ο Ι. Θ. ὅτι ὁ ὅρος δεν ανταποκρίνεται στο πατριαρχικό ὕφος, το οποίο ἔχει ἐντονωτάτῃ ἀνατολίτικὴ ὕψῃ καὶ μοιάζει τόσο πολὺν μὲ τὸν ἀμανέ, ποὺ ὅταν κανεῖς ἀκούσῃ κανένα τέτοιο ψάλλτῃ στὸ ραδιόφωνον διερωτᾶται μήπως κατὰ λάθος ἄνοιξε τὸν σταθμὸν τῆς Ἄγκυρας, ἐνῶ προτιμᾷ τὴν βυζαντινὴ μουσικὴ που ἀφησαν οἱ Ἅγιοι κλασικοὶ Ὑμνωδοί, χωρὶς νὰ παραθέτῃ ονόματα. Με προσβλητικὸ καὶ ειρωνικὸ ὕφος απορρίπτει καὶ τοὺς ἐρχόμενους ἐκ Θεσσαλονίκης, ἀποκαλώντας τοὺς τοπικιστὲς καὶ ξηροκαμπίτες.*

Ο Μπογδανόπουλος, αντίθετα, στο απαντητικό άρθρο²¹ του, στο οποίο υπογράφει *ἐκ μέρους τοῦ Δ.Σ. τοῦ Συλλόγου*, διαφωνεῖ με τον Θανόπουλο διερωτώμενος τις πηγές από τις οποίες είχε πληροφορηθεί ο τελευταίος τα ὅσα καταθέτει. Ο Μπογδανόπουλος αναλύει τους Αγίους Κλασσικούς Ὑμνωδοὺς, χαρακτηρισμὸν τοῦ οποίου ἀπλῶς ἀνέφερε ὁ Θανόπουλος, καὶ καταλήγει στο συμπέρασμα ὅτι οἱ μουσικοδιδάσκαλοι τῆς Πατριαρχικῆς ΒΜ, ἐπέδρασαν ἰσχυρότατα στὴν Τούρκικη μουσικὴ τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ δεν συνέβη το ἀντίθετο, ὅπως συμπέρανε ὁ Θανόπουλος. *Ἀντίστοιχα μὲ τὴ διατήρησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσας,*

20. Ι. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Τὰ περὶ «ὕφους τοῦ Πατριαρχείου»: Ἡ γνήσια ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, *Ἐθνικὸς Κήρυξ*, Ἔτος 27ον, Ἀριθ. 1793, Πάτρα, Δευτέρα 1ῃ Μαΐου 1961, 5.

21. Συλλόγου Φίλων Βυζαντινῆς Μουσικῆς, «Ἡ πατριαρχικὴ βυζαντινὴ μουσικὴ εἶναι ἡ μόνη αὐθεντικὴ καὶ ἀδιάβλητος», *Ἡ Ἡμέρα*, Ἔτος 10ον, Ἀριθ. 3028, Πάτρα, Κυριακὴ 7 Μαΐου 1961, 3-4.

τῆς Ὁρθόδοξης πίστεως καὶ τῆς Ἑλληνικῆς παράδοσης μετὰ τῶν ἐθίμων τῆς, ἔπραξαν μὲ εὐλάβεια καὶ γιὰ τὴ ΒΜ ἐφόσον ἡ προσήλωση καὶ τῶν θεματοφυλάκων Ἱεραρχῶν τοῦ Πατριαρχείου ὑπῆρξε παροιμιώδης, συνεχίζει ὁ Μπογδανόπουλος, γι' αὐτὸ καὶ ἡ Πατριαρχικὴ ΒΜ διαφυλάχθηκε ἀλώβητη καὶ ἀναλλοίωτη στὴ σεπτὴ λάρνακα τοῦ Πατριαρχείου, ἀπὸ τὴν πτώση τῆς Βασιλεύουσας ἕως τὶς μέρες μας.

Ὁ Κόντογλου ἐσπευσε νὰ ἀπαντήσῃ καὶ κινήθηκε πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση με τὸν Μπογδανόπουλο. Ὁ Κόντογλου χαρακτήρισε τὸν Θανόπουλο θιασώτῃ τῆς λεγόμενης «συγχρονισμένης» ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ ὅσο γιὰ τὴν παραμόρφωση τῆς ΒΜ ἀπὸ ἀνατολίτικες ἐπιδράσεις ὁ Κόντογλου γράφει²²: αὐτὸ εἶνε τὸ αἰώνιο τροπάρι ποὺ ψέλνουνε ὅσοι δὲν εἶνε ἱκανοποιημένοι ἀπὸ τὴν ἀληθινὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, καὶ κατασκευάζουνε λογῆς λογῆς, ὁμοιώματά τῆς ψεύτικα. Ἀκολουθῶς ὁ Κόντογλου ἐπιχειρεῖ ἱστορικὴ ἀναδρομὴ γιὰ τὴν προέλευση τῆς ΒΜ, ἡ ὁποία δὲν ἔχει καμμία σχέση με τὴν ευρωπαϊκὴ, οὔτε με τὴν κοσμικὴ μουσικὴ γενικά, ὅπως γράφει: προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλληνικὴ μουσικὴ ἡ ὁποία ἦταν κι ἐκεῖνη ἀνατολική, ἀφοῦ φανερώθηκε στα δυτικὰ παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπως καὶ ἡ πρώτη ἑλληνικὴ ποίηση (ὁ Ὀμηρος). Ολοκληρώνοντας τὸ ἀρθρο του, καὶ ἀπευθυνόμενος στὸν Θανόπουλο ὁ Κόντογλου σημειώνει: *θὰ σᾶς ἔγραφα ὁλόκληρο βιβλίο, ἀλλὰ δὲν ἔχω καιρὸ, καὶ δὲν θέλω νὰ κάνω κατάχρηση τῆς φιλοξενίας ἀπὸ μέρος τῆς εὐγενικιάς «Ἡμέρας»*. Πάντως, Μπογδανόπουλος καὶ Κόντογλου ἀπάντησαν λεπτομερῶς στὸ κείμενο τοῦ Θανόπουλου, ἡ λεκτικὴ διαμάχη με τὸν ὁποῖο συνεχίστηκε.

Ὁ Θανόπουλος ἀπάντησε στὶς παρατηρήσεις τῶν Κόντογλου καὶ Μπογδανόπουλου σὲ ἐπόμενο ἀρθρο του²³ προβαίνοντας ἀπλῶς σὲ διευκρινίσεις. Μερικὲς ἡμέρες ἀργότερα, στὶς 14 Ἰουνίου 1961, ὁ Κόντογλου σὲ πεντασέλιδη χειρόγραφη ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Διευθυντὴ κάποιας ἐφημερίδας²⁴, γράφει πὼς ἔλαβε γνώση τοῦ ἀπαντητικοῦ ἀρθρου

22. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Γνήσια βυζαντινὴ μουσικὴ δὲν εἶναι ἡ ἐξιταλισμένη, *Ἡ Ἡμέρα*, Ἔτος 10ον, Ἀριθ. 3035, Πάτρα, Τρίτη 16 Μαΐου 1961, 3.

23. Ι. Φ. ΘΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀπάντησις εἰς παρατηρήσεις τινάς. Ποιὰ ἡ ἀληθής, ἡ ἐκ παραδόσεως ἑλληνικὴ βυζαντινὴ μουσικὴ, *Ἐθνικὸς Κήρυξ*, Ἔτος 27ον, Ἀριθ. 1798, Πάτρα, Δευτέρα 5 Ἰουνίου 1961, 3.

24. Ἄγνωστα εἶναι περαιτέρω στοιχεῖα γιὰ τὰ ονόματα τοῦ Δ/ντῆ καὶ τοῦ ἐντύπου. Πιθανότατα πρόκειται γιὰ τὸν τότε Διευθυντὴ τῆς Πατρινῆς ἐφημερίδας «Ἐθνικὸς Κήρυξ».

(του Θανόπουλου), στο οποίο όμως πάλι δεν είχε καιρό για μια τόσο διεξοδική απάντηση, όσο διεξοδικό ήταν και το άρθρο. Άλλως τε, σχολιάζει ο Κόντογλου στην επιστολή του, πώς ν' απαντήσω σ' έναν «πτυχιούχον της Μουσικής», και μάλιστα «καθηγητήν της Βυζαντινής καὶ Εὐρωπ. Μουσικῆς», πὸν ἔχει, δηλαδή, μεγάλους τίτλους, πὸν τοὺς γράφει κάτω ἀπὸ τὴν ὑπογραφή του! ἀλλὰ καὶ στὸ ἄρθρο του μέσα καυχιέται, γράφοντας «Δὲν εἴμεθα λοιπὸν ἐμεῖς μὲ τὰ πολλὰ διπλώματα ... Τὴν τιμὴν αὐτὴν ἔχουν ἴσως ἄλλοι, οἵτινες, ναὶ μὲν, δὲν ἔχουν κανὲν δίπλωμα μουσικό ...». Αὐτοὶ πὸν δὲν ἔχουν διπλώματα καὶ τολμοῦν νὰ μιλᾶνε γιὰ πνευματικὰ θέματα, ὅπως π.χ. γιὰ τὴ Βυζ. μουσική, ἡμαστέ ἐμεῖς, γιατί, ἀληθινὰ, δὲν ἀραδιάζουμε, κάτω ἀπὸ τὸ ὄνομά μας τὰ πνευματικὰ οἰκόσημά μας, ὅπως κάνει ὁ κ. Θ.

Ο Κόντογλου δεν συνήθιζε να προβάλλει τα διπλώματα και τα πτυχία του, καθώς πίστευε πως δεν είναι αυτά που προσδίδουν στον πνευματικό άνθρωπο την ευχέρεια και τα δικαιώματα να υπερασπίζεται φλογερὰ την παράδοσή του. Ήταν η μία και μοναδική φορά που ο Θανόπουλος τον ανάγκασε να ὑποστεῖ τὴν ἔσχατη θυσία τῆς περιαντολογίας και να αραδιάσει τα λίγα ἀπὸ τα πολλὰ πνευματικὰ οἰκόσημα που διέθετε, ὄντας μουχλιασμένα μέσα σὲ κάποιο μπαούλο, ἀπὸ χρόνια και δεν ἐνιωθε καθόλου ἀνετα, ἀλλὰ, ἐκεῖνος πὸν ἀπαντᾷ σὲ κάποιον, πέρνει (sic) τὸν τόνο ἀπὸ τὸν πρῶτο πὸν μίλησε ἢ ἔγραψε, ὅπως ὁ ἀριστερὸς ψάλτης ἀκολουθᾷ τὸ ἴσο πὸν πῆρε ὁ δεξιός. Ας σημειωθεί ἐδῶ πως ο Κόντογλου δεν διεκόνησε ως επαγγελματίας ιεροψάλτης, γνώριζε ὅμως τὴν ψαλτική τέχνη²⁵, ἐνὸς θησαυρίζονται και κάποιες ἐλάχιστες ηχογραφήσεις του²⁶.

Το φθινόπωρο του ἰδίου ἐτους, ἐντοπίζεται μία ἀκόμη ἐπιστολή. Στις 30 Νοεμβρίου 1961 ο Κόντογλου σχολιάζει στὸν Μπογδανόπουλο τὴν λειτουργία του πολιοῦχου των Πατρών, Αγίου Ἀνδρέα, που ἀκουσε ἀπὸ το ραδιόφωνο: Τὴν ἄκουσα μὲ κατάνυξη, γιατί, δόξα τῷ θεῷ, ἡ ψαλμωδία ἦτανε Ἑλληνική, Ὁρθόδοξη, Βυζαντινὴ, καὶ πολὺ καλὰ και σεμνὰ ἐκτελεσμένη. Γι' αὐτό, αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκη νὰ συγχαρῶ ἀπὸ τὴν καρδιά μου τοὺς ψαλτάδες. Λειτουργία ἀληθινὰ εὐπρόσδεκτη ἀπὸ τὸν Κύριο κι ἀπὸ τὸν πρωτόκλητό του μαθητὴ Ἀνδρέα, πὸν χάρισε στοὺς Πατρινούς τὸ καύχημα νὰ προσεύχονται ἀπάνω στὸν τόπο πὸν μαρτύρησε.

25. Βλ. ἐνδεικτικά: <http://www.symbole.gr/chmu/hithac/901-fapko>.

26. Ενδεικτικά: <https://www.youtube.com/watch?v=CEXZgyJOez4>.

Καὶ θᾶτανε ἀκόμα καλότερη καὶ ἐπιβλητικότερη ἢ λειτουργία αὐτή, ἂν λείπανε κάποιες μουνσολίνικες θεατρικὲς παραφωνίες ἀπὸ μέρους κάποιων ἱερωμένων, ποὺ χαλοῦσαν τὴ σεμνὴ καὶ σοβαρὴ ψαλμωδία. Ἀλλὰ πάλι καλὰ, ποὺ δὲν ἦτανε κ' ἡ ψαλμωδία ἰταλική, ὅπως γινότανε ἄλλη φορὰ. Ἄς μὴ ζητᾶμε περισσότερα, γιὰ νὰ μὴ χάσουμε καὶ τὰ λίγα.

Μὲ τὴν εὐκαιρία, συνεχίζει, καθὼς αναφέρεται στὴν εκτίμηση ποὺ τρέφουν οἱ παπικοὶ γιὰ τὴν δική μας βυζαντινὴ παράδοση ἀλλὰ καὶ στὴν πόση ἐπιθυμία τους νὰ στολίζουν τὶς ἐκκλησιές τους μὲ βυζαντινὲς εἰκόνες, βγάζοντας τὶς μαντόνες (sic) καὶ τὶς ἄλλες σαρκικὲς ζωγραφιές, ποὺ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς δικούς μας τὶς ἀγαποῦν, ἀλλοίμονο, περισσότερο ἀπὸ τὶς λατρευτικὲς ὀρθόδοξες εἰκόνες. Τὸ ἴδιο γίνεται καὶ μὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσική μας, καὶ κάποτε μπορεῖ νὰ μᾶς τὴν πάρουν κι' αὐτὴ οἱ φράγκοι, καὶ τότε θὰ καταλάβουμε τί εἴχαμε καὶ τί χάσαμε.

Ἐπειτα γνωστοποιεῖ ὅτι τὸν προσκαλοῦσαν οἱ καθολικοὶ ἀπὸ διάφορες χώρες γιὰ νὰ ζωγραφίσει κάποιες μεγάλες ἐκκλησιές τους, ἐπισημαίνοντας πρὸς τὸν Μπογδανόπουλο πὼς ἡ Ὁρθόδοξη παράδοσή μας κ' οἱ ἐκκλησιαστικὲς τέχνες μας εἶνε οἱ ἀνώτερες τῆς Χριστιανωσύνης. Οἱ παπικοὶ μᾶς διδάσκουν ἐμᾶς τοὺς Ὁρθόδοξους. Τὴν ἐπιστολὴ τοῦ κλείνει στέλνοντας χαιρετίσματα στοὺς συναγωνιστές τοῦ Μπογδανόπουλου προτρέποντάς τον νὰ δημοσιεύσει τοῦτο τὸ γράμμα σὲ καμμιά πατρὶνὴ ἐφημερίδα, εἴαν νομίζει πὼς θὰ φέρει κάποια ωφέλεια. Τέλος, ἡ υπογραφή του: *μὲ τὴν ἐν Χριστῷ ἀγάπῃ μου: Φώτης Κόντογλου* (εικ. 4, 5, 6).

Στο μεταξὺ, τὸ 1961, δημοσιεύθηκαν καὶ ἄρθρα τοῦ Κόντογλου γιὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴ μουσική. Σὲ ὀρισμένα μάλιστα σημειώνει πὼς κάποιοι υποστηρικτὲς τῆς ευρωπαϊκῆς προσέγγισης τῆς ΒΜ ἀλλάξαν γνώμη, ἐπηρεασμένοι ἀπὸ ἐκείνον. Ἄλλοι, ἐπέμεναν σὲ ὅσα πίστευαν. Μὲ αὐτὴ τὴν αφορμὴ τὸ πρῶτο δημοσιευμένο ἄρθρο τοῦ ἔτους ἔχει ὑπότιτλο «ἀπάντηση στοὺς ἐχθροὺς τῆς», ἐννοώντας τοὺς ἐχθροὺς τῆς βυζαντινότητος τεχνικῆς²⁷. Ἀργότερα, καὶ συγκεκριμένα τὴν 1η Ἰουνίου, συντάσσει μιὰ ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Ἀθηναγόρα διαμαρτυρούμενος γιὰ τὴν πρόσκληση τῆς χορωδίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Καρύτση στὸν Πατριαρχικὸ ναό. Γιὰ τὸν Κόντογλου ἦτανε μιὰ χορωδία θυμελικὴ καὶ ἰταλότροπη, καὶ ἦταν ἀπαράδεκτο νὰ

27. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ἐκκλησιαστικὴ μουσική: ἀπάντηση στοὺς ἐχθροὺς τῆς Ἐλευθερίας, Ἔτος 16ον, Ἀριθ. 4997, Ἀθῆναι, Κυριακὴ 08 Ἰανουαρίου 1961, 3-4.

εκφράζεται με λεβαντίνικες καντάδες μέσα στον πάνσεπτο Πατριαρχικό ναό. Την επιστολή υπογράφει *Μετὰ βαθέος σεβασμοῦ: Φώτιος Κόντογλου συγγραφεύς (παρασημοφορηθεὶς παρὰ τῆς Α.Μ. τοῦ βασιλέως Παύλου*²⁸, *καὶ βραβευθεὶς παρὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν διὰ τὴν πρὸς τὴν παράδοσιν προσήλωσιν αὐτοῦ).*

Το ἔτος 1961 ολοκληρώνεται για τον Κόντογλου με μια εκδήλωση εν ὄψει της εορτῆς των Χριστουγέννων, στην οποία συμπράττει με τον Σίμωνα Καρά και την χορωδία του «Συλλόγου προς Διάδοσιν της Εθνικῆς Μουσικῆς». Στον σύντομο πρόλογό του ο Κόντογλου δεν παραλείπει να υπενθυμίσει: *Πολλοὶ ἀκροαταὶ δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ αἰσθανθοῦν τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν, πὺν λέγεται κοινότερα βυζαντινὴ*²⁹, *ἐπειδὴ εἶνε συνηθισμένοι νὰ ἀκοῦνε μοναχὰ κοσμικὴ εὐρωπαϊκὴν μουσικὴν. Καλὸ εἶνε λοιπόν, νὰ ἔχουν ὑπόψη τοὺς πὼς τὸ καθένα ἀπ’ αὐτὰ τὰ δύο εἶδη τῆς μουσικῆς, τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς, μορφώθηκε ἀπὸ διαφορετικὰ συναισθήματα καὶ διαφορετικὰς ψυχικὰς διαθέσεις. Ἡ κοσμικὴ μουσικὴ ἐκφράζει σαρκικοὺς πόθους καὶ συναισθήματα. Ἀδιάφορο ἂν εἶνε καὶ πολὺν ἐκλεπτυσμένα αὐτὰ τὰ συναισθήματα, ρομαντικά, αἰσθηματικά, ἰδεαλιστικά. Γιατὶ, ὅλα αὐτά, δὲν παύουνε νὰ εἶνε σαρκικά. Νομίζουμε πὼς εἶνε πνευματικά. Πνευματικὰ συναισθήματα, ἐκφράζει μοναχὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, κάποιες μυστικὰς κινήσεις τῆς καρδιάς, πὺν εἶνε ὁλότελα διαφορετικὰς ἀπ’ ὅτι ἐκφράζει ἡ κοσμικὴ μουσικὴ. Γιὰ τοῦτο, τὰ δύο εἶδη τῆς μουσικῆς, εἶνε ἐντελῶς διαφορετικά το’ νὰ ἀπὸ τ’ ἄλλο, ὅπως τὸ δείχνουνε καὶ οἱ λέξεις, «τραγουδῶ» καὶ «ψέλνω». Τοῦτα τὰ λίγα λόγια, νομίζω πὼς μποροῦνε νὰ κατατοπίσουνε, ἔστω καὶ λίγο, τοὺς ἀκροατὲς πὺν θὰ ἀκούσουνε ἀπόψε τοὺς Χριστουγεννιάτικους ὕμνους. Ἄς ἔχουνε ἀκόμα*

28. Η παρασημοφορία του αυτή προκύπτει και από σχετικό δημοσίευμα: «Παρασημοφορίαι ὑπὸ τοῦ Βασιλέως ἐπὶ τῇ ἐορτῇ του», *Ἐλευθερία*, Ἔτος 16ον, Ἀριθ. 4832, Ἀθῆναι, Τετάρτη 29 Ἰουνίου 1960, 2.

29. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὁ ὅρος «Βυζαντινὴ Μουσικὴ» εἶναι συμβατικός και μεταγενέστερος κι ἔχει καθιερωθεῖ ἀπὸ τὴν παγκόσμια ἐπιστημονικὴ κοινότητα ἀφοῦ μεταφέρεται και στὴν ἀγγλικὴ γλῶσσα ὡς “Byzantine Music”. Με τὸν ὅρο αὐτόν, ἐννοεῖται ἡ λατρευτικὴ μουσικὴ τῆς Ορθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας και ἀποτελεῖ μᾶλλον τὸ σπουδαιότερο καλλιτεχνικὸ προϊόν τῆς ἐποχῆς τοῦ Βυζαντίου. Ωστόσο, προϋπάρχει ἀπὸ τα ἀρχαῖα χρόνια και συνεχίζει νὰ ἐξελίσσεται και μετὰ τὴν Ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης.

ὑπόψη τους, πὼς ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὕμνωδία μας, εἶνε μουσικὸς λόγος, δηλαδή, ἡ μουσικὴ συνοδεύει τὸν λόγο γιὰ νὰ τὸν τονίσει, γιὰ νὰ τοῦ δώσει πιδὼ ζωηρὴ ἔκφραση. Γιὰ τοῦτο εἶνε μονοφωνικὴ, ὥστε νὰ τονίζει καὶ νὰ καθορίζει τὶς λέξεις καθαρά. Ἐνῶ, ἡ πολυφωνικὴ μουσικὴ, παρ' ἐκτὸς ποὺ εἶνε κοσμικὴ καὶ ἀκατάλληλη γιὰ νὰ προκαλέσει τὴν κατάνυξη, ἐξουδετερώνει τὸν λόγο, τὸν συγχύζει καὶ ἐπικρατεῖ αὐτήν. Ἡ πολυφωνικὴ μουσικὴ εἶνε καλὴ γιὰ τὸ μελόδραμα. Ὁ ἀκροατὴς δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ λόγια, ἐπειδὴ εἶνε ἀνιαρὸς κοινοτοπίες.

Σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ σχόλια ποὺ προσθέτει γιὰ τὴν μουσικὴ καὶ τὸ ποιητικὸ κείμενο τῶν ὕμνων ποὺ ἐρμηνεύονται: Ἄς ἔρθουμε τώρα στοὺς Χριστουγεννιάτικους ὕμνους: οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι τῆς μεγάλης αὐτῆς γιορτῆς, στὴν ὀρθόδοξη ἐκκλησίᾳ μας, εἶνε ἀπὸ τοὺς πιδὼ ἐξαίσιους. Μουσικοὶ εἶναι οἱ ἴδιοι οἱ ποιητὲς ποὺ γράψανε τὸ κείμενο. Οἱ σπουδαιότεροι εἶνε: ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, ποὺ ἔκανε τὸ κοντάκιον, «Ἡ Παρθένος σήμερον». Τοῦ ἴδιου ὕμνογράφου ποιήματα εἶνε καὶ τὰ αὐτόμελα προσόμοια, εἰς ἧχον πλ. β', «Αἱ ἀγγελικαὶ προπορεύεσθε δυνάμεις». Κατόπι ἀπ' αὐτὸ, θὰ ψάλλει ὁ χορὸς τὸ δοξαστικὸν «Μάγοι Περσῶν Βασιλεῖς», ποὺ εἶνε ποίημα τοῦ μεγάλου ὕμνωδοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ὅπως δείχνει τὸ κοντάκιον «Ἡ Παρθένος σήμερον» καὶ τὰ προσόμοια «Αἱ ἀγγελικαὶ προπορεύεσθε δυνάμεις», ἡ ποίηση τοῦ Ρωμανοῦ ἔχει μιαν ἀρχαϊκὴ ἀπλότητα καὶ στὸν λόγο καὶ στὴν μουσικὴ.... Τὰ τροπάρια ποὺ θα ἀκούσετε, μετὰ τούτῃ τῇ σύντομῃ ἐξήγησιν ποὺ κάνω ψέλλονται στὸν ὄρθρο τῶν Χριστουγέννων. Τὸ πρῶτο εἶνε ἓνα ἀπὸ τὰ λεγόμενα καθίσματα, κι' ἀρχίζει μὲ τὶς λέξεις «Δεῦτε ἰδωμεν πιστοί, ποῦ ἐγεννήθη ὁ Χριστός;». Φαίνεται πὼς αὐτὰ τὰ καθίσματα, εἶνε ἓνα εἶδος ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς πολὺ ἀρχαῖο, μὲ ὕφος αὐστηρό, ἀλλὰ μαζὶ καὶ χαρμόσυνο. Ἡ μουσικὴ τοὺς ἔχει ἓναν ἱερατικὸν χαρακτήρα μὲ ρυθμὸ ἔντονο, μὲ πολλὴ πρωτοτυπία καὶ μὲ ἀνατολίτικο μυστικισμό. Ὑστερὰ ἀπ' αὐτὸ, ὁ Χορὸς θὰ ψάλλει τὸ «Χριστὸς γεννᾶται», ποὺ εἶνε τὸ πιδὼ σπουδαῖο καὶ τὸ πιδὼ κατανυκτικὸ τροπάρι τῶν Χριστουγέννων. Εἶνε γεμάτο ἀπὸ μιὰ θριαμβικὴ πνοή, σὰ νὰ βγαίνει ὀρμητικὰ ἀπὸ κάποια ἀγιασμένη σάλπιγγα. Τὸ «Χριστὸς γεννᾶται», εἶνε τὸ πρῶτο τροπάρι ἀπὸ μιὰ μεγάλη σειρὰ τροπάρια ποὺ λέγονται «Κανὼν τῶν Χριστουγέννων», εἶνε ποίημα τοῦ Κοσμᾶ τοῦ ποιητοῦ, ποὺ ἐτεχνούργησε μαζὶ μὲ τὸν ψυχάδερφό του τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, τὰ πλέον θεσπέσια τροπάρια τῆς ἐκκλησίας μας. Τὸ «Μεγάλυνον ψυχὴ μου» εἶνε ἓνα τροπάρι ἀπὸ τὴν ἴδια σειρὰ,

ἀπὸ τὸν ἴδιο κανόνα, ἀλλὰ ποὺ θὰ τὸ ψάλλουν μὲ ἀργὸ μέλος. Αὐτὸ εἶνε ὕμνος τῆς Παναγίας ... Τὸ δοξαστικὸ τοῦ ἑσπερινοῦ τῶν Χριστουγέννων, ποὺ εἶνε ποίημα τῆς Κασσίας μοναχῆς, δηλαδή τῆς γνωστῆς Κασσιανῆς, αὐτῆς τῆς ἁγιασμένης ἀηδόνας τῆς ἐκκλησίας μας, ποὺ γιὰ μένα, παρ' ἐκτὸς ἀπ' τὴν ἁγιωσύνη της, εἶνε ἡ πιὸ μεγάλη ποιήτρια τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ἀληθινὰ θεόπνευστη ... ἡ ἀποψινὴ σύντομη μυσταγωγία θὰ τελειώσει μὲ τὸ πασίγνωστο ἀπολυτίκιο «*Ἡ γέννησίς Σου Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν*», ποὺ εἶνε κι' αὐτὸ ποίημα Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ, ποὺ θαρρεῖς πὼς αὐτὸς ὁ εὐλογημένος ψέλνει μὲ μιὰ διχόλογη φλογέρα καθισμένος σὲ μια πέτρα τοῦ βουνοῦ, κάτω ἀπὸ ἓνα μοσχοβολημένο πουρνάρι, τὴν ὥρα ποὺ γλυκοχαράζει κι' ἀκούγονται ἀπὸ πέρα τὰ κουδούνια καὶ τὰ βελάσματα³⁰.

Ο Κόντογλου συγκαταλέγεται μεταξὺ των στενῶν συνεργατῶν του Σίμωνος Καρά, οἱ οποίοι καὶ συνέβαλαν στὴν ἀνέλιξη καὶ προβολή του Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν τῆς Εθνικῆς Μουσικῆς. Μάλιστα στὶς 12 Μαΐου 1959, σὲ ἀπαντητικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Γενικὸ Διευθυντὴ τοῦ Εθνικοῦ Ἰδρυματος Ραδιοφωνίας, Π. Σπυρομήλιο, ὁ Κόντογλου συνέστησε νὰ λάβει τὴν θέση τοῦ ο Σίμων Καράς. Ἡ πρόσκληση ποὺ εἶχε λάβει ἀφορούσε τὴν συμμετοχή του σὲ σύσκεψη σχετικὰ με τὴν στήριξη καὶ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς πολὺτιμης παράδοσης μέσω διαφόρων ραδιοφωνικῶν ἐκδηλώσεων. Ωστόσο, λόγω ἄλλων υποχρεώσεων συνέστησε ὅπως χρησιμοποιήσουν ἀντ' αὐτοῦ τὸν Σ. Καρά, ὁ ὁποῖος εἶνε σπουδαία ἐγγύησις διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου τὸ ὁποῖον ἀναλαμβάνετε, ἐκδηλώνοντας παράλληλα τὴν προθυμία του νὰ προσφέρει καὶ ὁ ἴδιος τὰ μέγιστα γι' αὐτόν τὸν ἅγιον σκοπὸ.

Τὸν ἐπόμενο χρόνο, στὶς 22 Ἰουνίου 1962, ὁ Κόντογλου ἐνημερῶνει τὸν Μπογδανόπουλο πὼς ἓνα ἀρθρο τοῦ τελευταίου το εἶχαν περικόψει ἀναγκαστικά γιὰ νὰ χωρέσει στὶς στήλες τῆς «*Ελευθερίας*» ποὺ φιλοξενούσε παρόμοια θέματα. Κλείνοντας τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ο Κόντογλου, ἀπευθύνει τὰ συγχαρητήριά του εὐχόμενος στὸν Μπογδανόπουλο νὰ συνεχίσει τὸν ἀγῶνα τοῦ με τὸν ἴδιο ζήλο. Τὸν παρακαλεῖ ἐπίσης νὰ διαβιβάσει τοὺς χαιρετισμούς του στοὺς ἀγαπητοὺς συναγωνιστὲς τοῦ Μπογδανόπουλου καὶ παραδοσιακοὺς Πατρινοὺς. *Μὲ ἀγάπη Χριστοῦ: Φ. Κόντογλου.*

30. Ἡ ἐκδήλωση ηχογραφήθηκε ἀπὸ τὸν Σίμωνα Καρά καὶ ἐντοπίζεται στὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ραδιοφωνίας τῆς ΕΡΤ. Παρουσιάστηκε ἐκ νέου στὴν ἐκπομπὴ τῆς Ἀριέτας Παλιατσάρα στὶς 29.12.2007 στὸ Τρίτο Πρόγραμμα.

Στο εν λόγω άρθρο, τον Μπογδανόπουλο είχαν απασχολήσει οι βυζαντινοί χοροί και οι τετράφωνες χορωδίες³¹: παρέμεινε πιστός στις έως τότε θέσεις του διατηρώντας μιαν απόσταση από κάθε ευρωπαϊκό και νεωτερικό ρεύμα που θα διετάρασσε την ομοιογένεια της ορθόδοξης εκκλησίας και την ηγεμονική, αρρενωπή και ασκητική ΒΜ. Δεν αρνείται την γοητεία του δυτικού μουσικού μεγαλείου, θεωρεί όμως ότι δεν δύναται να εκπληρώσει τον σκοπό της χριστιανικής λατρείας. Επιθυμία του συγγραφέα είναι η οργάνωση ενός επίσημου πανελληνίου Συνεδρίου ΒΜ στην Πόλη της Πάτρας, το οποίο θα τύγχανε χορηγίας από την Ανώτατη Εκκλησιαστική Ηγεσία της Πολιτείας, γεγονός που θα τόνιζε την σοβαρότητα του θέματος. Καταγράφει με λεπτομέρειες το ευκταίο πρόγραμμά του με τους προσκεκλημένους εκπροσώπους διαφόρων φορέων εκκλησίας και πολιτείας της Ελλάδας και του Εξωτερικού, αλλά και ομιλητών, μεταξύ των οποίων και ο Φώτης Κόντογλου. Τις μουσικές εκδηλώσεις του Συνεδρίου θα πλαισιώναν τέσσερις 25μελείς βυζαντινοί χοροί (εικ. 7).

Στις 24 Νοεμβρίου 1962, παρόλο που ο Κόντογλου «πνιγότανε» από την δουλειά του (πνευματική, *όχι επαγγελματική δουλειά*), έσπευσε να γράψει ένα μικρό άρθρο και μια επιστολή προς τον «Νεολόγο», καλώντας τον Μπογδανόπουλο να τα προωθήσει στην εφημερίδα για δημοσίευση, και να του στείλει ένα φύλλο. Κλείνοντας, απέστειλε *χαιρετισμούς στους φίλους της βυζ. μουσικής, πού τους συγχαίρω για την πίστη τους στην παράδοση και την επιμονή τους στον αγώνα, τον καλόν και άγιασμένον αγώνα. Ίδιαιτέρως χαιρετώ τον κ. Νερατζή, εύχόμενός του καλή επιτυχία, χωρίς λαρυγγικάς επιδείξεις. Με άδελφική αγάπη: Φώτης Κόντογλου* (εικ. 8).

Το συγκεκριμένο άρθρο του Κόντογλου δημοσιεύθηκε υπό τον τίτλο «Ψάλατε μεγαλοπρεπώς!»³², ενώ στο χειρόγραφο είχε τίτλο «Ψάλατε σεμνώς. Ψάλατε ορθοδόξως. Ψάλατε έλληνοπρεπώς!», όπου σχολιάζει την ερμηνεία του τότε νεοπροσληφθέντος ιεροψάλτη Δημητρίου Νεραντζή ως δεξιού ψάλτη του Αγίου Ανδρέα Πατρών, του Πρωτοκλήτου. Αφορμή

31. ΗΛ. ΜΠΟΓΔΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οί βυζαντινοί χοροί και αἱ τετράφωναι χορωδαίαι: πρότασις συγκλήσεως ειδικοῦ συνεδρίου, *Ἐλευθερία*, Ἔτος 17ον, Ἀριθ. 5448, Ἀθῆναι, Παρασκευὴ 22 Ἰουνίου 1962, 4.

32. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ψάλατε μεγαλοπρεπώς!, *Νεολόγος*, Ἔτος ΙΘ', Ἀριθ. 25565, Πάτρα, Τετάρτη 28 Νοεμβρίου 1962, 3-4.

για τη συγγραφή του στάθηκε το ύφος και το ήθος της ψαλμώδησης του Νεραντζή: [...] προσελήφθη ὡς ἱεροψάλτης ὁ ἠδύλαλος καὶ λαμπρὸς κάτοχος τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς, δηλαδή τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησιαστικῆς Μουσικῆς, ποὺ παρεκτὸς ἀπὸ τὰ προσόντα τοῦ καλοῦ ψάλτη, εἶνε κοσμημένος καὶ μὲ τὸ ἥθος ποὺ πρέπει νὰ ἔχει ὅποιος ψέλνει σὲ μιὰ Ὁρθόδοξο ἐκκλησία, ἡγουν μὲ τὴν σεμνότητα, τὴν ταπείνωση, τὴ φρόνηση, τὴν εὐλάβεια καὶ τὸν ζῆλο γιὰ τὸ πνευματικὸ λειτουργημῖα του. Αὐτό αποτελεί καὶ τὸ τελευταῖο (πὺρ εντοπίζεται στὸ ἀρχεῖο Μπογδανόπουλου) χειρόγραφο σημεῖωμα τοῦ Κόντογλου, ἐκεῖνο ποὺ τελικὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ δημοσιευτεῖ. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ πραγματοποιήθηκε, ἀφοῦ ὅπως ἀποδεικνύεται, τὰ περιεχόμενα τοῦ χειρογράφου μὲ τὰ περιεχόμενα τοῦ ἀρθροῦ τῆς ἐφημερίδας συμπίπτουν.

Τὰ ἐπαινετικά σχόλια τοῦ Κόντογλου γιὰ τὸν Νεραντζή συμπληρώνονται ὡς ἐξῆς:

Ἡ πολιτεία τῶν Πατρῶν στάθηκε, ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια, προπύργιο τῆς Ὁρθοδοξίας καταπάνω στὰ κύματα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ βασιλεῖμα τοῦ ἡλίου, ἀπὸ κεῖ ποὺ ἐρχότανε ὄχι μοναχὰ οἱ στρατιωτικοὶ κατακτητές, ἀλλὰ καὶ οἱ πνευματικοί, ἐπιχειρῶντας νὰ νοθέψουνε καὶ νὰ παραμορφώσουνε τὴν ἀγνὴ ἑλληνικὴ ψυχὴ τοῦ λαοῦ τῆς.

Γι' αὐτὸ θὰ χαρεῖ αὐτὸς ὁ λαός, καὶ θὰ κροτήσῃ τὰς χεῖρας, γιορτάζοντας τὸν πολιοῦχον τοῦ μὲ τὴν πατροπαράδοτη ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, καὶ ψέλνοντάς τοῦ ἑλληνοπρεπῶς καὶ ὄχι φραγκοπρεπῶς. Καὶ συνεχίζει ὁ Κόντογλου ἀναφερόμενος καὶ πάλι στὴν δυτικότερη τεχνικὴ ποὺ συνεχῶς θεωρεῖ πὺρ ἀπειλεῖ τὴν ΒΜ, παρομοιάζοντάς τὴν μὲ τὴν γλῶσσα: ἡ μουσικὴ εἶνε τὸ ἴδιο μὲ τὴ γλῶσσα. Λοιπόν, τί θὰ λέγανε, ἄραγε, ὅσοι εἶνε θιασῶτες τῆς ἰταλικῆς μουσικῆς στὶς ἐκκλησιές μας, ἂν ἡ λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα γινότανε στὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ ὄχι στὴν Ἑλληνικὴ; Γιατί τότε τοὺς φαίνεται πολὺ φυσικὸ, καὶ μάλιστα καλότερο, προοδευτικότερο, νὰ ψέλνουνε στὶς ἐκκλησιές μας μὲ ἰταλικὴ μουσικὴ; Ὑπάρχει μεγαλύτερη ντροπὴ γιὰ μᾶς τοὺς Ὁρθόδοξους Ἑλλήνες νὰ προτιμοῦμε τὰ ξένα καὶ τὰ ἀντιορθόδοξα ἀπὸ τὰ δικά μας; Ὡστε σὲ τέτοιο σημεῖο παραλογιζόμαστε, ποὺ νὰ μὴν καταλαβαίνουμε τί ὅπλα δίνουμε στοὺς ἐχθροὺς τῆς πίστεως μας καὶ τοῦ ἔθνους μας; Κι' ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος Ἀνδρέας θ' ἀνατρίχιαζε μέσα στὴ λάρνακά του, ἂν ἄκουε νὰ τὸν ψέλνουν μὲ τὴ μουσικὴ τῆς πατρίδας τοῦ Ρωμαίου ἀνθυπάτου Αἰγιάτη, ποὺ τὸν σταύρωσε.

Ἄλλοι λαοὶ ποὺ δὲν ἔχουνε οἱ δυστυχεῖς μεγάλη ἱστορία καὶ πλούσια παράδοση, προσπαθοῦν νὰ διασώσουν ἀπὸ τὸ παρελθόν τους ὅ,τι μπορέσουν, καὶ τὸ διατηροῦν σὰν θησαυρό, καὶ τὸ πλουτίζουν ἀπὸ τοὺς δικούς μας μεγάλους πολιτισμούς. Ἐμεῖς ποὺ δίνουμε σὲ ἄλλους, ἔχουμε πάθει τέτοια ξενομανία καὶ τέτοια τυφλομάρα, ποὺ πᾶμε νὰ πάρουμε τὴ μουσικὴ ἀπὸ τὸν ἕναν, τὴν ζωγραφικὴ ἀπὸ τὸν ἄλλον, τὴ λογοτεχνία ἀπὸ τὸν τρίτον, καὶ ἔτσι καταντήσαμε τὴν Ἑλλάδα ἕνα πνευματικὸ σκουπιδαριό, τὴν Ἑλλάδα, τὴ μάννα (sic) τῆς ἀνθρωπότητας, ποὺ ἔθρεψε πνευματικὰ τὴν οἰκουμένη. Ὑπάρχει μεγαλότερη (sic) κατάρα ἀπὸ τούτη;

Ἔτσι καὶ στὴν Ἐκκλησιαστικὴ μουσικὴ, περιφρονοῦμε τὸ χρυσάφι, ἐπειδὴ εἶνε δικό μας, καὶ στολιζόμαστε μὲ τενεκέδες, φτάνει νὰ εἶνε ξένοι, εὐρωπαῖκοί, καὶ καμαρώνουμε. Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ εἶνε κόρη τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, ποὺ ἄρχισε νὰ βγάζει μουσικοὺς πρὶν ἀπὸ τέσσερις χιλιάδες χρόνια. Ἄς φαντασθεῖ ὁ καθένας τὴ καλλιέργεια ἔγινε σὲ τόσους αἰῶνες, γιὰ νὰ φθάσει στὴν τελειότητα ποὺ ἔφθασε στὰ βυζαντινὰ χρόνια. Κ' ἔμεῖς, οἱ ἀνάξιοι κληρονόμοι, ἐπειδὴ δὲν ἤμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε τί θησαυρὸ κληρονομήσαμε, τὴν παρατᾶμε αὐτὴ τὴ μουσικὴ, καὶ πᾶμε καὶ παίρνουμε τὶς βλακώδεις καντάδες καὶ βαρκαρόλες καὶ τὶς τετραφωνίες ποὺ εἶνε γριεὲς παμπάλαιες, ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Νόρμας τοῦ Μπελλίνι, καὶ τὶς λέμε δὲ καὶ «μοντέρνα μουσικὴ», ἐπειδὴ, γιὰ κάποιους ἀπὸ μᾶς, κάθε ξένο εἶνε πάντα καινούριο καὶ μοντέρνο, καὶ κάθε ἑλληνικὸ εἶνε παλαιὸ (sic) καὶ χωριάτικο. Ἀλλοίμονο! Νὰ ξέρανε τί πονηρὰ γέλοια κάνουνε οἱ ἐχθροὶ μας γιὰ τὴν κατάντια μας, βλέποντας νὰ γλύφουμε (sic) τ' ἀποφάγια τους, ἐνῶ ἔχουμε πλούσιο Ἑλληνικὸ τραπέζι, στρωμένο ἀπὸ τοὺς προγόνους μας!

Ὁ Θεὸς νὰ μᾶς φωτίσει νὰ ἔλθουμε στὰ λογικά μας καὶ νὰ μὴ λέμε πὼς ἀγαποῦμε τὴν πατρίδα μας, χωρὶς ν' ἀγαποῦμε τὰ ἑλληνικὰ πράγματα, ἀλλὰ νὰ τὴν ἀγαποῦμε ἀληθινά, καὶ τότε θὰ ἀγαποῦμε κι' ὅ,τι πολύτιμο κλείνει μέσα της, κ' ἔνα ἀπ' αὐτὰ εἶνε ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ, δηλαδὴ ἡ Ἑλληνικὴ μουσικὴ. Λέγοντας πὼς ἀγαποῦμε τὴν πατρίδα μας, πρέπει νὰ νοιώθουμε πὼς δὲν ἀγαποῦμε μοναχὰ τὶς πέτρες καὶ τὰ χῶματα καὶ τὰ βουνὰ καὶ τὴ θάλασσα, ἀλλὰ ἀπάνω ἀπ' αὐτὰ πὼς ἀγαποῦμε τὴν ψυχὴ τῆς τὴν ἀθάνατη, ποὺ ἐκφράζεται μὲ ἑλληνικοὺς τρόπους, μὲ ἑλληνικὲς τέχνες, κι' ὅχι μὲ ξενικὰ συστήματα, ποὺ δὲν ἔχουνε καμμιά σχέση μ' αὐτὴν τὴν ψυχὴ. Ἡ Ἑλλάδα εἶνε Πνεῦμα, καὶ πρέπει νὰ τὴν ἀγαπᾶμε «ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ». Ἀλλιῶς, λέμε ψέμματα.

Το 1963 η «Ελευθερία» φιλοξενεί μερικά ακόμη άρθρα του Κόντογλου σχετικά με την εκκλησιαστική μουσική. Με αφορμή την εορτή του Πάσχα σχολιάζει ανήμερα της Μεγάλης Παρασκευής, με ύφος σαρκαστικό και υποκριτικό, τον τρόπο που εκλαμβάνουν και χειρίζονται οι ελληνορθόδοξες εκκλησίες τις βυζαντινές τέχνες συνολικά και ειδικότερα³³. Εκείνοι οί Χαιρετισμοί ἔχουνε γίνει βαρκαρόλες καὶ τραβιάτες, γιατί καιροφυλαχτοῦνε κάποιοι λιμοκοντόροι κανταδόροι γιὰ νὰ ἐπιδείξουνε τὶς ἀγριοφωνάρες τους, καὶ βγάζουνε κάτι τέτοιες στριξιές καὶ μουνγκρίσματα, ποὺ κ' ἡ Παναγία τρομάζει ἀπὸ τὴ «σεμνὴ καὶ ἑλληνοπρεπὴ» ἐκείνη μουσική. Λίγο παρακάτω συνεχίζει: Ὡς ἐκεῖνο τὸ «Τῇ Ὑπερμάχῳ», ποὺ θαρρεῖς πὼς τὸ λένε ναπολιτᾶνοι, ποὺ τραγουδᾶνε μέσα σὲ καμὶὰ ἀνεμότρατα! Τί ἔμορφη Ἑλλάδα! Τί βυζαντινὴ Ἑλλάδα ποὺ κάναμε, νὰ μὴν ἀβασκαθοῦμε!... Ὁ ραδιοφωνικὸς σταθμὸς τῶν ἐνόπλων δυνάμεων μεταδίδει τὴν πρωῒνὴ προσευχή, τὸ «Πάτερ ἡμῶν», δηλ. ἓνα κείμενο σὲ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα, ναί, τὸ μεταδίδει μὲ φράγκικο ἁρμόνιο, καὶ τὴ λειτουργία ἀπὸ μία ἐκκλησιά, ποὺ ψέλνουνε μὲ φράγκικο ὕφος καὶ μὲ κανταδόρικους αὐτοσχεδιασμούς. Τὸ «Τῇ Ὑπερμάχῳ», ἐπιμένει, τραγουδιέται μὲ ἰταλιάνικη μουσική, τὸ τροπᾶρι τῆς Κασσιανῆς, ἀκούσθηκε φέτος μασκαρεμένο σὲ μελοδραματικὸν καρνάβαλο, γιὰ τὶς γιορτὲς τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ποὺ κήρυξε στὸν Ἄρειο Πάγο, ἔκανε κάποιος Ἑλληνας μουσικὸς ἓνα «ρέκβιεμ», ποὺ ἂν ἦτανε στὴ γῆ ὁ ὑμνούμενος, θὰ βούλωνε τ' αὐτιά του μὲ μπαμπάκι γιὰ νὰ μὴ τ' ἀκούσῃ, στὴν εορτὴ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ποὺ γίνεται στὸ Πανεπιστήμιο, στὸ ἀνώτατο αὐτὸ πνευματικὸ ἴδρυμα, ψέλνεται ἢ καλύτερα τραγουδιέται μὲ ἰταλιάνικη μουσική, νερόβραστη καὶ ἀνάλατη, σὰν νὰ βρίσκεται κανένας σὲ ἐξετάσεις παρθεναγωγείου, τὸ τροπᾶρι «Τοὺς τρεῖς μεγίστους φωστήρας τῆς τρισηλίου θεότητος».

Ολοκληρώνοντας, δεν παραλείπει να σχολιάσει με το ίδιο επικριτικό και υπερβολικό ύφος και τον στολισμό των επιταφίων: ... ἂν κάνατε μιὰ βόλτα στὶς ἐκκλησίες γιὰ νὰ δῆτε τὰ ἐπιτάφια, θὰ μὲ δικαιώνατε, ἀκόμα καὶ κεῖνοι ποὺ ἔχουνε τὴν ἰδέα πὼς αὐτὰ ποὺ γράφω εἶναι ὑπερβολικά. Φέτος τελειοποιήθηκε ὁ στολισμὸς τους, γιατί βάλανε καὶ κάτι μεγάλους

33. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Βυζάντιο καὶ παράδοση: τὰ θέλουμε ἢ δὲν τὰ θέλουμε; Ἐλευθερία, Ὑτος 19ον, Ἀριθ. 5705, Ἀθῆναι, Κυριακὴ 21 Ἀπριλίου 1963, 3.

ἤλεκτρικὸν γλῶμπους, ποὺ τὰ κάνουν νὰ μοιάζουνε μὲ περίπτερα. Ἡ φυλή μας, ποὺ δίδαξε ἄλλη φορὰ τὴν καλαισθησία στοὺς ἄλλους λαούς, πῶς κατάντησε σ' αὐτὸ τὸ χάλι; Σ' ἓναν ἐπιτάφιο εἶδαμε γονατιστὰ καὶ κάτι κοριτσάκια μὲ φτερά, ποὺ παριστάνανε ἀγγελούδια, τὰ ἰταλικά μπαμπίνο! Μὴ χειρότερα.

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΟΥΣ ΝΑΟΥΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ

Στα μέσα του Ιουλίου του 1963 έπονται δύο ακόμη συγγραφές του³⁴, στις οποίες επαναλαμβάνονται όσα ήδη συνήθιζε, ενώ μνημονεύει και τον Ηλία Μπογδανόπουλο. Συνολικά, δεν διστάζει να κατονομάζει πρόσωπα, ακόμη και εκείνα που κατείχαν θέση εξουσίας, ενώ διαχωρίζει το φωνητικό χάρισμα από το ύφος της ερμηνείας και τον τρόπο απόδοσης των μελωδιών από τους εκτελεστές της ΒΜ. Καταπιάνεται με τους ναούς της Αθήνας και του Πειραιά και σχολιάζει το ύφος των ιεροψαλτών που διακονούν στα αναλόγια καθώς και τους χορούς ψαλτών.

Πρώτη του επιλογή ήτανε σαφώς ο Μητροπολιτικός ναός των Αθηνών, όπου τότε δέσποζε ο Σπύρος Περιστέρης: *ψέλνουνε βυζαντινά, μὰ ὄχι καθαρά. Ὁ πρωτοψάλτης Σ. Περιστέρης ἔχει καὶ καλὴ φωνὴ καὶ καλὴ διάθεση, ἀλλὰ δὲ μπόρεσε νὰ βγάλῃ ἀπὸ πάνω του τὴν κακὴ κληρονομιά ποὺ κληρονόμησε. Ἀπὸ τὸ ψάλισμο τῆς Μητροπόλεως λείπει τὸ ὕφος, ἡ πνοὴ καὶ τὸ βάθος, καὶ γι' αὐτὸ εἶναι τυπικὸ, στερεότυπο καὶ χωρὶς μυστικισμό. Οἱ περισσότεροὶ ψέλνουν ἀπὸ εὐρωπαϊκὲς νότες ...* Ο Περιστέρης ορίσθηκε Πρωτοψάλτης και Χοράρχης του Μητροπολιτικού ναού των Αθηνών το 1951 και ο Κόντογλου τον Μάιο του 1952, σχολίασε σχετικά με λιγότερη αυστηρή διάθεση. Άλλωστε, μικρό ήταν και το χρονικό διάστημα της διακονίας του Περιστέρη: *Ἄς ἔχει δόξαν ὁ Θεὸς ποὺ μᾶς ἀξίωσε νὰ ἀκοῦμε εἰς τὸν μητροπολιτικὸν Ναὸν τὴν ψαλμωδία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας μας, ἔστω καὶ ἐλαφρὰ εὐρωπαϊσμένη, ἀλλὰ εὐτυχῶς μόνον εἰς μερικὰ σημεία. Κατὰ τὰ ἄλλα, οἱ ἱεροψάλται εἶναι ἄξιοι γιὰ κάθε ἔπαινο! Ψάλλουν μὲ τάξιν, «συνετῶς»,*

34. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ἑλληνικὴ ψαλμωδία καὶ λεβαντίνικη ἐπιπολαιότητα. Α', Ἐλευθερία, Ἔτος 19ον, Ἀριθ. 5776, Ἀθῆναι, Κυριακὴ 14 Ἰουλίου 1963, 5 καὶ Ἑλληνικὴ ψαλμωδία καὶ λεβαντίνικη ἐπιπολαιότητα. Β', Ἐλευθερία, Ἔτος 19ον, Ἀριθ. 5782, Ἀθῆναι, Κυριακὴ 21 Ἰουλίου 1963, 5 καὶ 8.

μελετημένα, κατανυκτικά, μὲ τέχνην ἀλλὰ χωρὶς ματαίαν ἐπίδειξιν. Ἄς εἶνε εὐλογημένοι καὶ αὐτοί, καὶ ὅσοι συνήρηνσαν εἰς αὐτὸ τὸ θεάρεστον ἔργον, καὶ ἔπαυσαν ἐκεῖνοι οἱ ἀνίεροι καὶ χωρὶς καμμιὰ οὐσία καὶ ἔννοια μουσικοὶ αὐτοσχεδιασμοὶ μὲ τοὺς ὁποίους καταντούσε ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὑμνωδία ἓνα οἰκτρὸν καὶ στομφῶδες κατασκευάσμα μέσα εἰς τὸ ὁποῖον ἐκόχλαζαν οἱ μυκηθμοὶ τῶν «μπάσσω» καὶ τὰ φρικτὰ ξεφωνητὰ τῶν «τενόρων» ἃ λὰ Ἰταλιάνα ...³⁵.

Τὴν ἴδια τακτικὴ ἀκολουθοῦσε ἡ χορωδία τοῦ Αγ. Γεωργίου Καρύτση καὶ ἡ Αγ. Εἰρήνη, ὅπου ἐψέλνε ὁ Καψάσκης, Καθηγητὴς τοῦ Ωδείου Ἀθηνῶν: τὸ ψάλισμός του πόσο ἐλληνικὸ εἶναι φαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν τὸν λένε πρωτοψάλτη ἀλλὰ μαέστρο. Για τὸ ὕφος τῆς ψαλτικῆς στους δύο αὐτοὺς ναοὺς (Ἄγ. Γεώργιο Καρύτση καὶ Αγ. Εἰρήνη), υποστηρίζει ἡδη ἀπὸ το 1952, τα γραφόμενα τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Προκοπίου τοῦ ἔτος 1886: Ἡ εἰσαγωγή τῆς ἐκφύλου καὶ ὀθνεῖας τετραφωνίας εἰς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν τῇ συναινέσει ἐγένετο τῶν ἐπιτρόπων τῶν δύο ναῶν³⁶. Παρόμοια, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὴν οδὸ Ἀκαδημίας, ὁ Ἄγ. Κωνσταντῖνος τῆς Ομόνοιας ὅταν ὁ Γ. Σύρκας³⁷ αντικαταστάθηκε ἀπὸ κάποιον που ἀγαποῦσε τὶς βαρκαρόλες καὶ τὶς τραβιάτες ὅπως τὶς χαρακτηρίζει ὁ Κόντογλου, καὶ ὁ Ἄγ. Νικόλαος Πευκακίων. Μερικὲς ἀπὸ τὶς πιδὲ ἀποτρόπαιες κανταδόρικες χορωδίες ἐμφανίζονταν στὴν Αγ. Αἰκατερίνη στὴν Πλάκα, στὸν Ἄγ. Σπυρίδωνα Παγκρατίου καὶ στὸν ομώνυμο ναὸ Πειραιῶς.

Στὴ Χρυσοσπηλαιώτισσα τὰ πράγματα φαίνονται νὰ κινούνταν πιο θετικά γιὰ κείνον τώρα πια, ἀφοῦ τὸ ὕφος τῶν ἱερέων, ἡ σοβαρὰ καὶ γλυκεῖα ψαλμωδία τῶν δύο χορῶν ... ἡ ὅλη ἱεροπρέπεια, μεταδίδει τὴν κατάνυξιν εἰς τὸ ἐκκλησίασμα, ἐνῶ ὁ ἱερὸς χώρος τοῦ ναοῦ, εἶχε μὴνθεῖ ἀπὸ τοὺς κούφιους θεατρισμοὺς τοῦ ματαιοδόξου Ἰω. Σακελλαρίδη προηγουμένως, ἐγράφε τὸ 1953³⁸. Καὶ συνεχίζει νὰ υποστηρίζει δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1963, ὅτι ψέλνουνε μὲ βυζαντινὸ ὕφος καὶ μὲ τάξη ὀρθόδοξη καὶ ἐλληνοπρεπὴ οἱ δύο σεμνοὶ ψαλτάδες, Γ. Βιγκάκης καὶ Β.

35. Φ. Κ., Ἡ ἐνιαία μορφή τῆς λατρείας, *Κιβωτός*, Ἔτος Α', Ἀρ. Φύλ. 5, Μάιος 1952, 229.

36. Φ. ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ, Ἡ Ἑλληνικὴ Κιβωτός καὶ τὰ σκουλήκια ποὺ τὴν τρῶνε, *Κιβωτός*, Ἔτος Α', Ἀρ. Φύλ. 5, Μάιος 1952, 198.

37. Ὁ Κόντογλου θεωροῦσε τὸν Γ. Σύρκα ἕναν ἀπὸ τοὺς πιο παραδοσιακοὺς ἐρμηνευτὲς τῆς ΒΜ.

38. Φ. Κ., Ὑποδειγματικὴ λατρεία, *Κιβωτός*, Ἔτος Β', Ἀρ. Φύλ. 15, Μάρτιος 1953, 118.

Παπαδόπουλος, ψάλλοντες μετὰ μέλους καὶ «συνετῶς», ἐρμηνεύοντας τὰ ἱερὰ κείμενα μὲ τὸν μουσικὸν παλμὸν ποὺ προκαλεῖ κατάνυξιν καὶ ὄχι τέρψιν. Αντίθετα, ο καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Παναγιώτης Ι. Μπρατσιώτης, διαφωνεῖ με τοὺς σκληροὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Κόντογλου γιὰ τὸν Σακελλαρίδη. Ὁ Μπρατσιώτης παραδέχεται ὅτι ὁ Σακελλαρίδης κατὰ τὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς τοῦ παρεκτράπηκε ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς ορθόδοξης μουσικῆς. Παρ' ὅλα αὐτά, πιστεύει ὅτι ἀδικεῖται καὶ τὸν θεωρεῖ ὡς μέγιστο τῶν βυζαντινῶν ιεροψαλτῶν τῶν Ἀθηνῶν τῆς εποχῆς τοῦ³⁹, ἀποψη ποὺ καταδικάζει καὶ ὁ μουσικοδιδάσκαλος Μανουήλ Ν. Μαλαγάρης ἀπὸ τὸ Βραχάτι Κορινθίας⁴⁰.

Αντίστοιχα καὶ στὸν Ἁγ. Λουκά Πατησίων, ὁ Π. Καμπανίδης ἐψέλνε ὄντας ἓνας ἀπὸ τοὺς πιο καλλίφωνους καὶ καταρτισμένους ψάλτες σὲ γνήσιο βυζαντινὸ ὕφος. Στις 26 Μαΐου εἶχε προηγηθεῖ σχετικὴ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸ συμβούλιο τοῦ ναοῦ, κοινοποιημένη στὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσόστομο, υπογεγραμμένη ἀπὸ τοὺς Κωνσταντῖνο Καβαρνό, καθηγητὴ Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Β. Καρολίνας, Αλέξανδρο Παπαδημητρίου, ἐκδότῃ ἐκκλησιαστικῶν συγγραμμάτων καὶ Φώτιο Κόντογλου, συγγραφέα καὶ ζωγράφο ποὺ προέτρεπε τοὺς ἀρμόδιους νὰ ἀποφύγουν τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς θυμεικῆς, ξενότροπης καὶ ἀνίερης μουσικῆς.

Επίσης, σημαντικὸ βυζαντινὸ ἔργο ἐπιτελοῦσαν ὁ Ν. Κακουλίδης στὴν Ἀγ. Βαρβάρα Πατησίων, ὁ Θ. Κατσαρός στὸν Ἁγ. Παῦλο τῆς οδοῦ Ψαρῶν, ὁ Β. Νόνης καὶ ὁ θεολόγος Π. Πάσχος στὴν Ἀγ. Φωτεινὴ Ἰλισοῦ, στὴ Ν. Ἰωνία καὶ στὴ Σαφράμπολη, στὴν Ἀγ. Ἀναστασία τῆς Ν. Χαλκηδόνος καὶ στὴν Μεταμόρφωση τῆς Κηφισιάς. Στὸν Πειραιᾶ κατανυκτικὲς ψαλμωδιὲς προσέφεραν ὁ Ἁγ. Νικόλαος τοῦ Τελωνείου με τοὺς Σ. Σακκίδη καὶ Ν. Κουράντη, ἡ Ἀγ. Τριάδα καὶ ὁ Ἁγ. Κωνσταντῖνος, ὁ Ἁγ. Νικόλαος καὶ ἡ Οσία Ξένη τῆς Νίκαιας.

Ὡς παράδοξο σχολίασε ὁ Κόντογλου τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πρωτοψάλτης Α. Μπελούσης στὸν Ἁγ. Παντελεήμονα τῆς οδοῦ Ἀχαρνῶν –ο οποίος κατὰ

39. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ, Γράμματα στὴν Κιβωτό, *Κιβωτός*, Ἔτος Β', Ἀρ. Φύλ. 19, Ἰούλιος 1953, 300.

40. Μ. Ν. ΜΑΛΑΓΑΡΗΣ, Γράμματα στὴν Κιβωτό, *Κιβωτός*, Ἔτος Β', Ἀρ. Φύλ. 21, Σεπτέμβριος 1953, 396-7.

την ίδια περίοδο προήδρευε του Συλλόγου Ιεροψαλτών και διηύθυνε σε συναυλίες, χορωδία με βυζαντινό ύφος- κατά τις ακολουθίες διηύθυνε χορωδία με τραγουδιστές της λυρικής σκηνής.

Με τον Κόντογλου συντάσσεται και ο ποιητής Τάκης Παπατζώνης ήδη από τις αρχές τις προηγούμενης δεκαετίας. Συγκεκριμένα σε άρθρο στην *Καθημερινή*, 24 Απρ. 1952 σημειώνει: *Ἡ τετραφωνία μέσα σ' ἓνα σύνολο (ἀρχιτεκτονικό, ζωγραφικό, λειτουργικό, διακοσμητικό) ἀπόλυτα καὶ αὐστηρὰ βυζαντινὸ εἶναι ἀποκρουστικὴ παραφωνία. Παραφωνία ποὺ παραβιάζει στοιχειώδεις κανόνες τῆς αἰσθητικῆς κι' ἐξαμβλώνει, γιὰ τὴν ἀμφίβολης εὐλαβείας τέρψη θρησκευτικὰ ἀδιαφόρου κοινοῦ, ἐκεῖνα ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διατηροῦνται μὲ τὴ μεγαλύτερη σχολαστικότητα, χωρὶς οὔτε κεραία, οὔτε ἰῶτα νὰ ἐκφυλίζεται ... Εἶναι ἀκατανόητα τὰ τετράφωνα μελωδήματα, ποὺ δὲν ἀποτελοῦν κὰν πραγματικὴ τέχνη, μέσα στοὺς σεβασμίους βυζαντινοὺς χώρους καὶ στὰ σεβάσμια τυπικά, τῶν ὁποίων ἡ μουσικὴ πρέπει νὰ εἶναι ἡ ἐκφραστικὴ δεητικὴ συμπλήρωση ... Οὔτε ροπὴ γιὰ ἐγκαθίδρυση τῆς καντάδας κάτω ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς θόλους ...*⁴¹

Ο λογοτέχνης Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης, ασχολήθηκε επίσης με τις λειτουργικές τέχνες. Υπογράμιζε τη στενή σχέση υμνωδίας και αγιογραφίας και τόνιζε την αναγκαιότητα ύπαρξης ενιαίου και ομόρρυθμου χαρακτήρα. Η προσπάθεια του Κόντογλου ικανοποιούσε το διαρκές κήρυγμα του θεολόγου Ιωάννη Ν. Καρμίρη, Ακαδημαϊκού και Καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴², ενώ τη «μοντερνοποίηση» της εκκλησιαστικής μουσικής, καταδικάζουν ακόμη, ο Ιερομόναχος Ρ. Μαυρόπουλος⁴³, ο ιεροψάλτης, Σάββας Φύλλης⁴⁴ και ο Αρχιμ. Χρυσ. Μουστάκας⁴⁵. Τέλος, ο Σίμων Καράς χαρακτηρίζει ως παραχαράκτες

41. Η άποψη μεταφέρεται ακριβώς από τον Φ. Κ., Τουλάχιστον έπιπολαιότητας, *Κιβωτός*, Έτος Α΄, Άρ. Φύλ. 5, Μάιος 1952, 230.

42. Ί. ΚΑΡΜΙΡΗΣ, Γράμματα στην Κιβωτό, *Κιβωτός*, Έτος Β΄, Άρ. Φύλ. 15, Μάρτιος 1953, 119.

43. Ρ. ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ Ίερομ., Έπίσημος καταδίκη τῆς τετραφωνίας, *Κιβωτός*, Έτος Α΄, Άρ. Φύλ. 7, Ιούλιος 1952, 303.

44. Σ. ΦΥΛΛΗΣ, Γράμματα στην Κιβωτό, *Κιβωτός*, Έτος Α΄, Άρ. Φύλ. 8, Αύγουστος 1952, 344.

45. ΧΡΥΣ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Αρχιμ., Γράμματα στην Κιβωτό, *Κιβωτός*, Έτος Β΄, Άρ. Φύλ. 23, Νοέμβριος 1953, 462-3.

όσους καντοδοποιούσαν το βυζαντινό μέλος και εννοούσαν ως ΒΜ τις τετράφωνες συνθέσεις⁴⁶.

Ωστόσο, οι περισσότεροι, αν όχι όλοι, οι ναοί που ψέγονται από τον Κόντογλου συνεχίζουν να διατηρούν το ίδιο ύφος ψαλμώδησης έως σήμερα. Κάποιοι μάλιστα είχαν χαράξει το στίγμα τους πολύ νωρίτερα, όταν οι χορωδίες τους είχαν ηχογραφήσει την δεκαετία του 1920, θρησκευτικούς ύμνους σε δίσκους γραμμοφώνου. Οι ηχογραφήσεις πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα με διάφορες δισκογραφικές εταιρείες. Οι χορωδίες της Μητροπόλεως Αθηνών και του Αγίου Γεωργίου Καρύτση καταγράφουν τις πρώτες τους ηχογραφήσεις το 1922 και ακολούθως το 1929. Μερικοί από τους ύμνους που ηχογραφεί η χορωδία του Αγ. Γεωργίου (Καρύτση) είναι το τροπάριο της Κασσιανής, Δοξολογίες, Κοινωνικά και Χερουβικά, Ύμνοι των Χριστουγέννων και των Παθών, ενώ η χορωδία της Μητροπόλεως ηχογραφεί ύμνους της Μεγάλης Εβδομάδας και του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου με συνοδεία της Μουσικής Φρουράς Αθηνών⁴⁷, Μεγαλυνάρια και ύμνους των Χριστουγέννων. Οι περισσότερες από τις συνθέσεις των ύμνων είχαν γίνει από τον Θεμιστοκλή Πολυκράτη και τις πολυφωνικές ερμηνείες των χορωδιών ομολογούν και οι ετικέτες των δίσκων τους.

Αρκετές από τις παραπάνω πολυφωνικές καταγραφές επανεκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν στην Αμερική, εκεί όπου η δυτικότροπη ερμηνευτική τεχνική υιοθετήθηκε εξαρχής⁴⁸. Η αυξημένη μεταναστευτική κίνηση των αρχών του 20ού αιώνα είχε ως αποτέλεσμα και τη μετακίνηση ελλήνων μουσικών, οι οποίοι επιδίωκαν να γνωστοποιήσουν τη βυζαντινή

46. Σ. ΚΑΡΑΣ, *Περὶ τὴν Βυζαντινὴν Ἐκκλησιαστικὴν Μουσικὴν, Κιβωτός*, Ἔτος Β', Ἀρ. Φύλ. 13, Ἰανουάριος 1953, 31.

47. Βλ. Μ. ΚΑΠΚΙΔΗ, «Συνοδεύοντας θρησκευτικές τελετές και εθνικές εορτές: η Μουσική της Φρουράς Αθηνών στην δισκογραφία του γραμμοφώνου», στο *Επιστημονικό Συνέδριο: «Η Μπάντα Πνευστών στην Ελλάδα: Ιστορία και Προοπτικές»*, συνδιοργάνωση του τμήματος Μουσικών Σπουδών του Ιονίου Πανεπιστημίου Κέρκυρα με την Φιλαρμονική Εταιρεία Κέρκυρας, 5-7 Απριλίου 2019, υπό έκδοση στα Πρακτικά.

48. Βλ. Μ. ΚΑΠΚΙΔΗ, *Ψαλτικές ειδήσεις στον αμερικάνικο ομογενειακό τύπο το πρώτο μισό του 20ού αιώνα*, στο 3ο Διεθνές Μουσικολογικό και Ιεροψαλτικό Συνέδριο: «...ἐν ἐπιγνώσει ὕμνουντάς Σε...» Προϋποθέσεις καὶ Δεξιότητες γιὰ τὴν Ἱερὰ Ψαλμωδία στὴν Ὁρθόδοξη Λατρεία, Ακαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν Βόλου – Τομέας Ψαλτικής Τέχνης και Μουσικολογίας, Συνεδριακό Κέντρο Θεσσαλίας, Μελισσιάτικα Βόλου, Βόλος, Τετάρτη 30 Μαΐου – Σάββατο 02 Ιουνίου 2018, υπό έκδοση στα Πρακτικά.

μουσική στον εκεί παροικιακό ελληνισμό. Μέσα από την επιθυμία τους να γίνουν αποδεκτοί αλλά και εύκολα προσβάσιμοι στις ελληνικές κοινότητες άρχισαν να μεταγράφουν την βυζαντινή παρασημαντική σε ευρωπαϊκή σημειογραφία και να την χρησιμοποιούν κατ' αυτόν τον τρόπο στα ελληνικά σχολεία. Έτσι, καθιερώθηκε. Για ιστορικούς λόγους αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρώτες ηχογραφήσεις πολυφωνικών χορωδιών σε δίσκους 78 στροφών τεκμαίρονται ήδη από το 1907 σε Αθήνα και Κωνσταντινούπολη⁴⁹ και οι βυζαντινότροπες έπονται από το 1910 περίπου.

Είναι χαρακτηριστικό ότι ήδη από την εποχή της Παλαιάς Διαθήκης, ο χορός των ψαλτών σε συνεργασία με τους σαλπίζοντες ιερείς, παρά τα διαφορετικά τονικά ύψη που φαίνεται να απέδιδαν, δεν έψαλλαν πολυφωνικά. Η Π.Δ. αναφέρει ότι παρά την ταυτόχρονη συνήχηση του μεγάλου πλήθους από ψάλλοντες και τα διαφορετικά όργανα που χρησιμοποιούσαν, *ἐγένετο μία φωνὴ ἐν τῷ σαλπίζειν καὶ ἐν τῷ ψαλτῶδειν καὶ ἐν τῷ ἀναφωνεῖν, φωνὴ μιᾶ τοῦ ἐξομολογεῖσθαι καὶ αἰνεῖν τῷ Κυρίῳ*. Αναδεικνύεται ουσιαστικά η συλλογική μονοφωνική αίνηση μέσα από μια σαφώς καθορισμένη ηχοχρωματική ποικιλία⁵⁰.

Στην Βυζαντινή Παράδοση, οι Χοροί Ψαλτών δομήθηκαν και ολοκληρώθηκαν μέσα στην παράδοση της Ορθόδοξης Ανατολής, απομοιώνοντας στοιχεία της εβραϊκής λατρείας και του αρχαιοελληνικού δράματος, στηριζόμενοι στα αμετάβλητα δογματοηθικά θεμέλια της Χριστιανικής Λατρείας. Στη μεταβυζαντινή περίοδο, η βυζαντινή χορωδία μετασχηματίζεται στη νεότερη Πατριαρχική Παράδοση με πρωτοψάλτες, λαμπαδάριους και δομέστικους, αναδεικνύοντας την μεγαλοπρέπεια των Ακολουθιών της ορθόδοξης λατρείας.

Ο Μητροπολίτης Σάμου Ειρηναίος, που άφησε επίσης μια σημαντική παρακαταθήκη μονοφωνικών ηχογραφήσεων σε δίσκους γραμμοφώνου, σε δημοσιευθέν άρθρο του για τη ΒΜ, σημειώνει σχετικά με την χορωδιακή ερμηνεία: *...Πάντως ψαλλόμενα εὐκρινῶς καὶ μάλιστα τὰ δύο πρῶτα μέλη (στιχηραρικὰ καὶ παπαδικὰ) κατὰ τὸν καθιερωμένον τρόπον καὶ*

49. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. ΚΑΠΚΙΑΗ, *Ηχητικά τεκμήρια...*, όπως σημ. 15.

50. Ε. Χ. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, *Οι Χοροί Ψαλτών κατά την Βυζαντινή Παράδοση*, Διδακτορική Διατριβή, Έκδοση Γρ. Θ. Στάθη – Ιδρύματος Βυζαντινής Μουσικολογίας, Αθήνα 2008, 103.

μὲ ἐπιμέλειαν ὑπὸ καλλιφώνων ἱεροψαλτῶν καὶ εἰς χορὸν μὲ ἀνάμιξιν βαρυτόνων καὶ ὑψιτόνων ἢ παιδικῶν φωνῶν. συγκινοῦν βαθύτατα τὴν θρησκευτικὴν ψυχὴν τῶν ἐκκλησιαζομένων, ζωογονοῦν, καὶ ἀναγεννοῦν ἱερὰ αἰσθήματα τοῦ Ἑθνους. Μόνον θὰ ἔπρεπε νὰ περιορισθοῦν οἱ χοροὶ ἐντὸς τῶν κλασσικῶν βιβλίων τῶν διακεκριμένων μουσικοδιδασκάλων, οἱ ὅποιοι ἐχρημάτισαν πρωτοψάλται καὶ λαμπαδάριοι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, διότι οὗτοι ἡρμήνευσαν πιστότερον καὶ ἐσεβάσθησαν περισσότερο τὴν παράδοσιν τῆς ἱερᾶς βυζαντινῆς μουσικῆς⁵¹.

Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΜΟΥΣΙΚΗΣ

Ο Κόντογλου δεν παραλείπει να καταγράψει το έργο Συλλόγων και Σωματείων που εκπροσωπούν και αγωνίζονται για τη ΒΜ, και θεωρεί χρέος του να αναγνωρίσει το έργο των συστηματικών ψαλτών που κοπιάζουν για την διατήρησή τους, μεταξύ των οποίων: ο Σύλλογος Ιεροψαλτῶν με πρόεδρο τον Α. Μπελούση, ο Γ. Τσατσαρώνης με την Εταιρεία Βυζαντινῆς Μουσικῆς και ο ΣΦΒΜ Ν. Ιωνίας. Ιδιαίτερη μνεία ακολουθεῖ για τον ΣΦΒΜ της Πάτρας που αγωνίζεται με πολύ ζήλο· ο Υπουργός Σταύρος Νικολαΐδης και ο παλαίμαχος ψάλτης του Παναγίου Τάφου, Χατζηθεοδώρου μαζί με τον δικηγόρο Η. Μπογδανόπουλο πρέπει να θεωρηθούν από τους πιο ένθερμους εραστές της βυζαντινῆς μουσικῆς⁵².

Οι μουσικοί σύλλογοι γνωρίζουν μεγάλη άνθιση σε όλη την ελληνική επικράτεια από τα τέλη του 19ου αιώνα⁵³. Εξαρχῆς ασκούσαν σημαντικό εκπαιδευτικό και πολιτιστικό έργο προσφέροντας σε όλο τον κόσμο, από όποιο κοινωνικό στρώμα κι αν προέρχονταν, τὴν δυνατότητα γνωριμίας με τὴ μουσική. Παράλληλα, ἡ συλλογική δράση ἔδινε τὴν δυνατότητα στα μέλη ενός συλλόγου να κινητοποιηθοῦν καὶ να παρέμβουν στα διάφορα προβλήματα που αντιμετώπιζε ο κλάδος που αντιπροσώπευαν ενισχύοντας ταυτόχρονα καὶ τις κοινωνικές σχέσεις. Γι' αυτό καὶ συχνά ἀναζητούσαν τὴν στήριξη ἀπὸ ἐπιφανή πρόσωπα τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ ὄχι μόνο χώρου, ἰδιαίτερα κατὰ τὴν ἰδρυσὴ τους.

51. Μητροπολίτης Σάμου ΕΙΡΗΝΑΙΟΣ, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν, *Μελετήματα Διάφορα*, Ἐκδόσεις Γ. Δ. Κυπραῖος, Ἀθήναι 1962, 143.

52. ΣΠΥΡΑΚΟΥ, ὅπως σημ. 50.

53. ΜΠΑΡΜΠΑΚΗ, Η σωματειακή δραστηριότητα..., [ὅπως σημ. 4].

Παρόμοια με τον Υπουργό Σταύρο Νικολαΐδη που έχαιρε ευσήμων από τον Κόντογλου για το έργο που προσέφερε στον ΣΦΒΜ της Πάτρας, ποικίλα πρόσωπα του πολιτικού χώρου συναντώνται συχνά σε αντίστοιχες θέσεις. Όπως παρατηρεί η Μπαρμπάκη, μεταξύ των επιφανών πολιτών που δραστηριοποιούνται έντονα ως μέλη των διοικητικών συμβουλίων των συλλόγων ή ως τακτικά μέλη, ισχυρή είναι η παρουσία των πολιτικών⁵⁴. Πέρα από τον ζήλο που επιδεικνύουν για την καλλιτεχνική ζωή ενός τόπου, δεν είναι δυνατή η παράβλεψη της προσπάθειας επέκτασης των προσωπικών συμφερόντων και των πελατειακών τους σχέσεων.

Η BYZANTINOMΟΥΣΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΚΟΝΤΟΓΛΟΥ – ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από το σύνολο των άρθρων και των επιστολών που παρουσιάστηκαν παραπάνω είναι σαφές πως ο Κόντογλου διακρίνεται από μια έκδηλη βυζαντινομουσικολογική ευαισθησία και διατηρεί τις απόψεις και τις θεωρίες του. Δεν παρεκκλίνει από αυτές, αντιθέτως τις επαναλαμβάνει σε κάθε εισβολή και παρουσία, κατά τον ίδιο, ξενόφερτη και νεωτερική. Ο Κόντογλου είναι ο πιο αντιπροσωπευτικός εκφραστής της αισθητικής της ιθαγένειας που επιτάσσει τη βαθιά γνωριμία με το γνήσιο ελληνικό πνεύμα, την ψυχή της φυλής, την επαναφορά στον εαυτό μας και επομένως την ανάδειξη της εθνικής ταυτότητας. Συνιστά επίσης μια μυθιστορηματική προσωπικότητα, η οποία συνδυάζει έναν φλογερό μυστικισμό με μια ιδιότυπη μισοξενία⁵⁵, σημειώνει η ιστορικός Ι. Ζάρρα.

Οι εμμονές με τὰ ἰταλιάνικα τραγούδια τῆς προπερασμένης γενιᾶς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἰταλοποιημένους μαέστρους ποὺ ἔχουνε ταμπουρωθεῖ στὰ ὠδεῖα καὶ ὡς λεβαντίνοι βάλανε πόδι στὶς ἐκκλησιᾶς καὶ ἐκτοπίσανε τοὺς γνήσιους ψαλτάδες, με τὶς τετραφωνίες τῆς Νόρμας τοῦ Μπελλίνι ποὺ ἦτανε ἤδη γιὰ 100 χρονῶν ποὺ εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν μουσολίνικη βεβήλωση τῶν μυστηρίων τῆς θείας λατρείας, με τὴ βυζαντινὴ μουσικὴ ὡς τέχνη λειτουργικὴ καὶ τὴν προέλευσή της ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μουσικὴ, ἦτανε παγιωμένες, σταθερὰ διατυπωμένες φράσεις. Πίστευε πως ὅλα αὐτὰ τα δεινὰ ξεκίνησαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης ποὺ ἦταν ὑπὸ ἐπτανησιακὴ κατοχὴ καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν δεινὸ ἱεροψάλτη

54. ΜΠΑΡΜΠΑΚΗ, [ὅπως σημ. 4], 16-17.

55. ΖΑΡΡΑ, Επιστροφή στην παράδοση, [ὅπως σημ. 9], 4.

της εκκλησίας αυτής Ιωάννη Σακελλαρίδη. Ακόμη, κάθε απόπειρα μεταγραφής της βυζαντινής παρασημαντικής σε ευρωπαϊκή σημειογραφία ήταν για τον Κόντογλου κατακριτέα. Ωστόσο, ο Ι. Σακελλαρίδης με τη μεταφορά σε απλουστευμένη μορφή στο πεντάγραμμο μιας σειράς ακολουθιών της ΒΜ⁵⁶ συνεισέφερε αναμφισβήτητα στη μετεξέλιξή της και την έκανε να αντηχεί σε όλες τις ορθόδοξες εκκλησίες, ως την Αμερική. Αλλά και ο Ζακυνθινός μουσικοσυνθέτης Σπύρος Καψάσκης (1909-1967) που διαδέχτηκε τον Σακελλαρίδη το 1938, υιοθέτησε το δικό του σύστημα καταγραφής στις εναρμονισμένες του συνθέσεις για τέσσερις ανδρικές φωνές⁵⁷. Βέβαια, ακολούθησαν κι άλλοι σπουδαίοι μουσικοδιδάσκαλοι με παρόμοια συστήματα, όπως ο Κων/νος Ψάχος και π. Γιώργης Ρήγας. Μολονότι η μεταφορά των εκκλησιαστικών μελών στη δυτική σημειογραφία δεν είναι ικανή να αποτυπώσει επ' ουδενί την περιγραφική βυζαντινή παρασημαντική, εν τούτοις φαίνεται να αποδεικνύεται αναγκαία για τους περισσότερους Ορθόδοξους ναούς της Δύσης.

Η πένα του Κόντογλου αρθρογράφησε για την εκκλησιαστική μουσική περισσότερο απ' ότι αγιογράφησαν τα πινέλα του, κι αυτό γιατί πίστευε ότι η μουσική είναι αμεσότερη στο εκκλησίασμα και έχει μεγαλύτερη επίδραση και επιρροή στις ψυχές εν ώρα προσευχής και λατρείας. Συχνά, αντιστοίχιζε την μουσική με την γλώσσα και διατύπωνε παραδείγματα που η εφαρμογή τους ήταν δυνατή και στις δύο. Άλλωστε η γλώσσα ήταν για εκείνον ένας ακόμη τομέας της αισθητικής που τον ενδιέφερε, αφού αποτελούσε το μέσο έκφρασης μιας άλλης τέχνης του, της συγγραφικής⁵⁸.

56. Οι ύμνοι που μετέφερε στο πεντάγραμμο ήταν η Θεία Λειτουργία, ο Ακάθιστος Ύμνος, η Μεγάλη Εβδομάδα, ο Παρακλητικός Κανόνας κ.α. βλ. μια σειρά 7 τευχών με τίτλο: *Άσματα ἐκκλησιαστικά: Τονισθέντα κατὰ τὸ ἀρχαῖον μέλος* ὑπὸ Ἰωάννου Σακελλαρίδου, Ἐν Ἀθῆναις: Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων Σπυρίδωνος Κουσουλίνου, 1892-3. Οι μεταγραφές αυτές απευθύνονταν σε σχολικό ακροατήριο, γι' αυτό και εκδόθηκαν με δαπάνη του Αρσακείου, βλ. Ι. ΠΑΕΜΜΕΝΟΣ, *Εκκλησιαστική Μουσική και Λαογραφική Έρευνα: προς την αναθέρμανση μιας παλιάς σχέσης*, στον τόμο Κ. Χ. ΚΑΡΑΓΚΟΥΝΗΣ – Γ. ΚΟΥΡΟΥΠΕΤΡΟΓΛΟΥ (επιμ.), *Η Ψαλτική Τέχνη ως αυτόνομη επιστήμη*, Πρακτικά του 1ου Διεθνούς Μουσικολογικού Συνεδρίου, 9 Ιουν.-3 Ιουλ. 2014, Βόλος 2015, 433.

57. ΠΑΕΜΜΕΝΟΣ, [βλ. προηγούμενη σημ.].

58. Φ. ΚΟΛΙΤΣΗ, *Στοιχεία Αισθητικής Θεωρίας στον Φώτη Κόντογλου: Νεωτερικότητα και Παράδοση*, *Μικροφιλολογικά*, Περιοδική Έκδοση, τχ. 19, Αθήνα 2006, 17-21.

Ο συσχετισμός και η σύγκριση των βυζαντινών τεχνών στον τρόπο που τις χρησιμοποιούν, τις αντιμετωπίζουν και τις ερμηνεύουν οι εκφραστές τους, προβάλλεται συχνά από την γραφίδα του Κόντογλου. Αδελφή της εικονογραφίας, η εκκλησιαστική μουσική, ήταν για εκείνον μία από τις λειτουργικές τέχνες, τις *άγιασμένες*, μέσω των οποίων επέρχεται η κατάνυξη, σε αντίθεση με τις κοσμικές τέχνες που ο σκοπός τους είναι η τέρψη του ανθρώπου. Επομένως δεν είναι δυνατόν να εξετάζεται αγνοώντας τον χαρακτήρα της ορθόδοξης θείας λατρείας και παραβλέποντας τον σκοπό για τον οποίο η Εκκλησία εισήγαγε και χρησιμοποιεί τις καλές τέχνες στους ναούς. Είναι εκείνη η μονοφωνική μουσική που σύμφωνα με τον Κόντογλου, αναδεικνύει το ποιητικό κείμενο και δίνει έμφαση σε αυτό, σε αντίθεση με την πολυφωνική μουσική που το καταπνίγει. Και δεν είναι εφικτό να διαφωνήσει κανείς μαζί του, αφού στην πολυφωνική εκκλησιαστική μουσική δεν είναι δυνατόν να τονίζονται τα πολλαπλά λεπτά νοήματα της υμνογραφίας και να χρωματίζονται μέσω της τετράφωνης ανάπτυξης των μελών. Παρομοίως υποστηρίζει ότι και η βυζαντινή αγιογραφία παραβιάζεται από αυτοσχέδιους αγιογράφους: *Παρουσιάζουν γιὰ τέτοια, κάθε οἰκτρὴ παραμόρφωσή της, κάποια ἀνούσια κατασκευάσματα ἰταλοβυζαντινά, ρωσσοβυζαντινά, φραγκοβυζαντινά, παρεκτὸς τῆς ἀληθινῆς βυζαντινῆς εἰκονογραφίας.*

Η δέουσα σημασία για τις εκκλησιαστικές τέχνες, μουσική και αγιογραφία, τα μέσα δηλαδή που εκφράζεται το πνεύμα της ορθόδοξης εκκλησίας, εκλείπει ακόμη και από τους ιεράρχες της, οι οποίοι κατά την πλειοψηφία τους τις θεωρούν πάρεργο. Εκ παραδόσεως και ανατροφής ο Κόντογλου έτρεφε βαθύ σεβασμό προς το ιερατικό σχήμα. Δεν δίσταζε όμως να απευθύνεται προς τους εκκλησιαστικούς ταγούς και κληρικούς με το ίδιο αυστηρό και κριτικό ύφος, όταν έθιγε τα της ψαλτικής τέχνης. Παρ' ότι ο ίδιος φοίτησε και μελέτησε στις μεγάλες σχολές της Ευρώπης, σπούδασε στο Παρίσι και διέπρεψε στην κοσμική τέχνη, εκτιμήθηκε από μοντέρνους ζωγράφους και λογοτέχνες, εν τούτοις στα δικά του μάτια όλα αυτά ήταν απλά ματαιοδοξία και τόνωση του εγωισμού που οδηγούν στην αθεία.

Για την κοσμική μουσική στην εκκλησία οι χαρακτηρισμοί του ήταν οι αρνητικότεροι: αντιχριστιανική, αντιπνευματική, ανθελληνική, κακότεχνη, υστερική, σαρκολατρική, ανίκανη να ερμηνεύσει μυστικά

σύμβολα. Δεν είχε εντοπίσει «ψάλτη» της τετραφωνίας να εξωτερικεύει ευλάβεια από την ερμηνεία του· *ἄλλως τε, οἱ ἴδιοι, έγγραφε, δὲν παραλείπουν εὐκαιρίαν διὰ νὰ διακηρύξουν ὅτι δὲν εἶνε «ψάλτες», ἀλλὰ «καλλιτέχνη τοῦ τραγουδιοῦ, τενόροι καὶ μπάσσοι»*⁵⁹. Την ανάγκη να διαφυλαχθεῖ αλώβητη η εκκλησιαστική βυζαντινὴ μουσικὴ καὶ ἡ παραδοσιακὴ ψαλτικὴ τέχνη τῆς Ορθόδοξης Εκκλησίας, τόνιζε τακτικά καὶ ὁ Μητροπολίτης Σάμου Εἰρηναῖος. Ὅταν στις ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 ἀνακινήθηκε καὶ πάλι τὸ ζήτημα τῆς εἰσχώρησης δυτικοευρωπαϊκῶν τεχνοτροπικῶν μουσικῶν συστημάτων στὴ ΒΜ, ὁ Εἰρηναῖος, γράφει: *Πᾶσα ἄλλη μορφὴ καὶ ἐμφάνισις τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἀσματολογίας ὡς εἶναι ἢ δῆθεν ἐναρμόνισίς τῆς, δὲν συγκινεῖ τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων χριστιανῶν, κατατεμαχίζει ἢ καὶ συνθλίβει τὸ περιεχόμενον τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων, ποὺ εἶναι ἀριστουργήματα ἀνεγνωρισμένα ὑπὸ τῆς παγκοσμίου λογοτεχνίας. Ἡ προσπάθεια πρὸς ἐναρμόνισιν τῆς ΒΜ κατὰ τρόπον εὐρωπαϊκόν, καταλήγει εἰς πρόχειρα ἄτεχνα κατασκευάσματα*⁶⁰. Καὶ, ἀλλοῦ: *Ὅσοι ἐπιχειροῦν νὰ θίξουν τὴν ἱερὰν μουσικὴν τοῦ Ἑθνους μὲ σκοπὸν βελτιώσεως καὶ ἀναζωογονήσεως αὐτῆς διὰ τῆς δῆθεν ἐναρμόνισεως, διὰ τῆς προσκομίσεως νέων στοιχείων ἀντλουμένων ἀπὸ ξένα μουσικὰ ἐδάφη, ἃς ἐρευνήσουν βαθύτερον ἑαυτοὺς καὶ θὰ ἀνεύρουν ἐν τῇ εἰλικρινείᾳ των ὅτι εἶναι ἀναρμόδιοι νὰ ἐπιληφθοῦν τοιοῦτου ἔργου, ἃς προσέξουν μήπως ἐν ἀγνοίᾳ των βαδίζουν εἰς τὴν παραχάραξιν μιᾶς ἱερᾶς παρακαταθήκης*⁶¹. Εὐνῶ, σύμφωνα με μαρτυρίες τοῦ Παναγιώτη Κούβελον, ὁ Φώτης Κόντογλου καὶ ὁ Στρατὴς Μυριβήλης προσκαλοῦσαν τὸν Μανώλη Χατζημάρκο⁶² νὰ ψάλλει σε ἐκδηλώσεις ποὺ διοργάνωναν σε ναοὺς των Ἀθηνῶν, προκειμένου νὰ ἐμποδίσουν τὸ ρεῦμα των ευρωπαϊστῶν.

Για τὴν στήριξη καὶ ἰσχυροποίηση τῶν θέσεών του, ὁ Κόντογλου συνήθιζε νὰ χρησιμοποιοῦ φράσεις προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης

59. Σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Ἱερώνυμο Κοτσώνη, καθηγητὴ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τὴν 8η Νοεμβρίου 1961.

60. Μητροπολίτης Σάμου Εἰρηναῖος, Ὑπόμνημα πρὸς τὸν Μακ. Ἀρχιεπίσκοπον περὶ τῆς Βυζαντινῆς Μουσικῆς, *Μελετήματα Διάφορα*, τόμος 5ος, Ἐκδόσεις Γ. Δ. Κυπριαῖος, Ἀθῆναι 1962, 21.

61. Μητροπολίτης Σάμου Εἰρηναῖος, Περὶ τὴν Βυζαντινὴν Μουσικὴν, [ὅπως σημ. 51], 143.

62. Ἡδύμολπος ἱεροψάλτης ποὺ διέμενε στὴν πόλιν τοῦ Βόλου.

όπως οι Ησαΐας, Ιερεμίας, Ιεζεκιήλ, Μαλαχίας και Ζαχαρίας καθώς και του Οσίου Εφραίμ του Σύρου, που υπήρξε από τους πρώτους εκκλησιαστικούς συγγραφείς και σημαντικός μελετητής της Αγίας Γραφής. Κάποιες από αυτές εντοπίζονται συγκεντρωμένες στο πρόχειρο μιας χειρόγραφης επιστολής του προς τον Πατριάρχη Αθηναγόρα που συνέταξε το 1961. Όπως παρατηρείται, ο Κόντογλου υπογραμμίζει ό,τι θεωρεί σημαντικότερο και στη συνέχεια το σχολιάζει:

«*Ἡ ὑπερηφανία ἀναγκάζει ἐπινοεῖν καινοτομίας, μὴ ἀνεχομένη τὸ ἀρχαῖον*» (ἅγιος Ἐφραίμ ὁ Σϋρος). Όπως οἱ νεωτερισμοὶ ἐν τῇ λατρείᾳ εἶνε ἀπότοκοι τῆς κεκρυμμένης ὑπερηφάνου καὶ ματαιοδόξου γνώμης μας⁶³.

«Ὅτι χεῖλη ἱερέως φυλάσσεται γνώσιν, καὶ νόμον ἐκζητήσουσιν ἐκ στόματος αὐτοῦ» (Μαλαχίας Α', 7).

«Ὑμεῖς δὲ ἐξεκλίνετε ἐκ τῆς ὁδοῦ καὶ ἡσθενήσατε πολλοὺς ἐν νόμῳ, διεφθείρατε τὴν διαθήκην τοῦ Λευί, λέγει Κύριος Παντοκράτωρ» (Μαλαχ. Α', 8).

«Καὶ ἔσται ὁ λαὸς ὡς ὁ ἱερεὺς» (ἥτοι: οὐδεμία διαφορὰ θὰ ὑπάρξῃ μεταξὺ ἱεροῦ καὶ βεβήλου) (Ἦσ. ΚΔ', 2).

«Ἐπὶ τοὺς ποιμένας παρωξύνθη ὁ θυμὸς μου, καὶ ἐπὶ τοὺς ἄμνονες ἐπισκέψομαι λέγει Κύριος» (Ζαχαρ. Γ', 3).

«Τάδε λέγει Κύριος. Στήτε ἐπὶ ταῖς ὁδοῖς καὶ ἴδετε, καὶ ἐρωτήσατε τρίβους Κυρίου αἰωνίους, καὶ ἴδετε ποία ἐστὶν ἡ ὁδὸς ἡ ἀγαθή, καὶ βαδίζετε ἐν αὐτῇ» (Ἰερεμ. Στ', 16).

«Ὡ οἱ ποιμένες οἱ διασκορπίζοντες καὶ ἀπολλύοντες τὰ πρόβατα τῆς νομῆς μας! Διὰ τοῦτο τάδε λέγει Κύριος ἐπὶ τοὺς ποιμαίνοντας τὸν λαόν μου. Ὑμεῖς διεσκορπίσατε τὰ πρόβατά μου, καὶ ἐξώσατε αὐτά, καὶ οὐκ ἐπεσκέψασθε αὐτά» (Ἰερεμ. ΚΓ', 1) (Αἱ ἐπάραται καινοτομίαι ἄγουν εἰς τὴν ἀθείαν τὸν λαόν).

«Καὶ ἀποστρέψω τὸ πρόσωπόν μου ἀπ' αὐτῶν, καὶ μιανοῦσι τὴν ἐπισκοπὴν μου, καὶ εἰσελεύσονται εἰς αὐτὰ ἀφυλάκτως, καὶ βεβηλώσουσιν αὐτά» (Ἰεζ. Ζ', 22).

63. Η επεξήγηση της φράσης του Αγίου Εφραίμ του Σύρου εντοπίζεται σε επιστολή του Κόντογλου προς την Διεύθυνση του περιοδικού Ὁ Λόγος τοῦ Σταυροῦ την 1η Μαΐου 1961, 3.

«Καὶ οἱ ἱερεῖς αὐτῆς ἠθέτησαν νόμον μου καὶ ἐβεβήλουν τὰ ἅγια μου. Ἀναμέσον ἁγίου καὶ βεβήλου οὐ διέστελλον, καὶ ἀπὸ τῶν σαββάτων μου παρεκάλυπτον τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν καὶ ἐβεβηλούμην ἐν μέσῳ αὐτῶν» (Ιεζ. ΚΒ', 26) («Ἀναμέσον ἁγίου καὶ βεβήλου», ἀναμέσον ψαλμωδίας καὶ θυμελικῆς σαρκικῆς μουσικῆς, καὶ δὴ ξενοτρόπου, ἀναμέσον εὐλαβοῦς πρωτοψάλτου Πέτρου λαμπαδαρίου καὶ τῆς κυρίας Ἀθηνᾶς Κασσαβέτη, «καλλιτέχνης τοῦ Θεάτρου» καὶ λοιπῶν τενόρων καὶ ὁσίων Τραγουδιστῶν).

Απὸ τον συλλογισμό του δεν διαφεύγει καὶ τὸ ζήτημα τῆς χρήσης μουσικοῦ οργάνου ἐντὸς τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν κατὰ τὴν ὥρα τῶν ακολουθιῶν γιὰ τὸ ὁποῖο σημειώνει: τὸ ὄργανον τὸ ὁποῖον ὑπάρχει εἰς τοὺς ναοὺς τῆς Δύσεως, καὶ τὸ ὁποῖον ἐπιθυμοῦμεν νὰ εἰσαγάγωμεν καὶ ἡμεῖς εἰς τοὺς ναοὺς μας, εἶνε Ἑλληνικῆς ἐφευρέσεως, ποιηθὲν ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν, τὸ ὁποῖον μετεχειρίζοντο μόνον εἰς κοσμικὰς ἐορτὰς τοῦ παλατίου, οὐχὶ δὲ εἰς τοὺς ναοὺς, καθ' ὅσον εἶχον σαφῆ ἐπίγνωσιν τί εἶνε ἡ κοσμικὴ μουσικὴ καὶ τί ἡ ἐκκλησιαστικὴ. Ἡ ἑλληνικὴ προέλευσίς του φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ὀνομασίαν του, “ORGUE” ἢ “ARMONIUM”, ἥτοι «ὄργανον» ἢ «ἀρμόνιον». Ἐν τοιοῦτον ἐδωρήθη εἰς ἓνα φράγκον βασιλέα παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τοῦ Βυζαντίου, οἱ δὲ φράγκοι, βάρβαροι ὄντες καὶ μὴ διακρίνοντες τὸ ψάλλειν ἀπὸ τὸ τραγουδεῖν, τὸ ἔβαλαν εἰς τοὺς ναοὺς των. Ἦδη δέ, ἡμεῖς οἱ ἀνάξιοι ἀπόγονοι καὶ κληρονόμοι τοῦ μεγάλου ἐκείνου πολιτισμοῦ (τὸν ὁποῖον μελετοῦν καὶ ἐγκωμιάζουν σήμερον ἅπαντες οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ Ἀμερικανοί), ἡμεῖς λοιπὸν οἱ ἀνάξιοι, θέλομεν νὰ τὸ εἰσαγάγωμεν εἰς τὰς ἐκκλησίας μας, ἐνῶ πρέπει νὰ τὸ βγάλουν καὶ οἱ φράγκοι, ἀπὸ τὰς ἰδικὰς των, ὡς ὄργανον κοσμικόν⁶⁴.

Ἡ θυμωμένη ἀντίδρασίς του πρὸς τὸν φράγκικο μοντερνισμό διακρίνεται συχνά. Συνολικά, διαφαίνεται πὼς ὁ Κόντογλου πίστευε ὅτι ἡ ὁποία προσπάθεια ἐκδυτικοποίησης τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ εἰσχώρησης «ξένων» τεχνικῶν ἐρμηνείας καὶ ἠθους θα οδηγούσαν ἀργά ἢ γρήγορα ὄχι μόνον στὴν αλλοίωση, ἀλλὰ στὴν ἐξίσωση καὶ τὴν ὁμοιομορφία· ἡ διαφορετικότητα θα ἀπουσίαζε καὶ μιὰ ἐνιαία γραμμὴ ἐκφρασεῖς θα χαρακτηρίζε λαοὺς καὶ θρησκείες. Ἡ διαρκὴς κριτικὴ καὶ

64. Απὸ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν Ἀρχιεπίσκοπο Β. & Ν. Ἀμερικῆς Ἰάκωβο, στίς 20 Δεκεμβρίου 1962, 4.

η μάλλον υπερβολική φρασεολογία του ήταν ένας τρόπος αποφυγής της ισοπέδωσης, αλλά και μια προσπάθεια αναστολής του ρεύματος εκσυγχρονισμού προς τα ευρωπαϊκά δεδομένα. Αντίθετα, επιζητούσε την αρμονία και την απόλυτη ενότητα εντός της χριστιανικής ελληνορθόδοξης εκκλησίας. Ένας ναός δεν ήταν δυνατόν να φιλοξενεί εικόνες της ιταλικής αναγέννησης, ήχους τετράφωνης μουσικής της ρομαντικής εποχής, πολυελαίους και καντήλια ηλεκτρικά με ροκοκό στυλ, στασίδια κλασικού ρυθμού και άμφια με κλάδες μπαρόκ.

Είναι γεγονός ότι την Ελληνορθόδοξη εκκλησία δεν την αντιπροσωπεύουν οι πολυφωνικές μουσικές συνθέσεις εφόσον αυτές δεν συμβιβάζονται με την απλότητα και ταπεινότητα που αποπνέει η παράδοση του Χριστιανισμού. Η πολυφωνία στην εκκλησιαστική μουσική, καθιερώθηκε το 1870 στα Βασιλικά Ανάκτορα της Αθήνας, από τη σύζυγο του Βασιλιά Γεωργίου του Α΄, Όλγα, η οποία ως ρωσικής καταγωγής είχε συνηθίσει σε πολυφωνική εκκλησιαστική μουσική στη λατρεία. Ωστόσο, όπως, ήδη από το 1875 σημειώνει ο Αρχιμ. Ευστάθιος Θερεϊανός, η ευρωπαϊκή τετραφωνία καταστρέφει τη λεκτική συνάφεια των ύμνων και αλλοιώνει τον χαρακτήρα των μελωδιών της αρχαίας εκκλησιαστικής μουσικής⁶⁵. Η βυζαντινή μουσική δεν πρέπει να αποτελεί μαρτυρία του παρελθόντος και της παράδοσης που έχει ολοκληρωθεί. Αντιθέτως, πρέπει να αξιοποιείται και να εξελίσσεται, με γνώμονα πάνω απ' όλα τη γνώση που θα συνοδεύεται από υπομονή, πίστη, σεβασμό και προσήλωση στον σκοπό που υπηρετεί και η ερμηνεία της, ως Τέχνη λειτουργική, δεν θα πρέπει να μετατρέπεται σε μέσο προβολής και επίδειξης των προσωπικών ταλάντων δίχως όρια, αλλά μέσω της λεπτότητας και της απλότητας να αναδεικνύονται οι δεξιότητες όσων την υπηρετούν.

65. Ε. ΘΕΡΕΙΑΝΟΣ Αρχιμανδρίτης, *Περὶ τῆς μουσικῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ιδίως τῆς ἐκκλησιαστικῆς*, Τύποις τοῦ Αὐστρουγγρικοῦ Λόγδ, Ἐν Τεργέστη 1875, 9-10.

Ἀθήναι, 6 Μαΐς 1960 ~

Ἀγαπᾶτε κ. Μασοδανόπουλε,

ἦθα 650 δραχμές, καὶ σὰς εὐχαριστῶ.

Θέλω νὰ σὰς ζυγίσω νὰ μὲ συγχωρήσετε γι' αὐτὴ τὴν ἀν-
βερὴ ἱστορίαν, καὶ τὰ τῶν δοσιτάδων ἀντιμέτωπος ἢ καὶ καὶ τὴν
σας καὶ ἡ Χριστιανικότητά τῆς ψυχῆς σας. Ἐπειὶ
τὸ γράμμα τὸ ἔγραψα βιασμένα, στιχοχωρήμειον ἀπὸ τὰ
χειρόμενα τοῦ κ. Μαστάκη, σὺν τόσο ἐνημερία δέχτηκε
νὰ ἔχῃ σὺν Πάτρᾳ.

Μάλιστα, μετὰ τὴν ἀρνούμενη ἐπιτολή σας, σιέφθιμα
νὰ σὰς γράψω νὰ διατεθῇ αὐτὸ τὸ μικρὸν εἶδος γιὰ τὸν
ἱερὸν σκοπὸν τοῦ Συνδίσκου σας, ἀλλὰ φοβήθηκα μήπως
προσβάλλω τοὺς ἀγκιστρῶν συναγματούς μας, σὺν ἀγῶνι
γιὰ τὴν ἱερὴ παράδοσή μας.

Σὰς βεβαιῶνω σὺν σὲν στιχοχωρήθιμα ἀπ' ὅλα αὐτά.
Σὰς εὐχομαι θάρρος σὺν ἀγῶνι σας, σὺν εἶνε ἑστέρας
Ἐρδοδόξας, καὶ εἶμαι ἀρόθυμος νὰ σὰς ἀπορῶνω καθε
ἡμέραν σὺν ἀπ' ἀπορῶν νὰ ἀποσφῆρω γι' αὐτὸν τὸν ἀγῶνα.
Σὰς παραμαρῶ νὰ χαίρεται σὺν ἐν μέρει μὲν τοῦ ἐν
Ἐρδοδόξῳ παράδοσι ἀδελφόν μου.

Μὲ ἀγάπην καὶ ἐννοεῖται τιμὴ : Φώλις Κόντογλου

Εικόνα 1. Επιστολή της 6ης Μαΐου 1960.

Πρὸς τὸν Σύλλογον τῶν Φίλων τῆς Βυζ.
μουσικῆς.
Ἰθακῶντες ἐν Χερσὶ ἀδελφοί, εὐχαρι-
στῶν διὰ τὰς εὐχὰς, ὅας, ὅας εὐχομαι ἐ-
γὼ καρτερικῶς εἰς τὸν ἀγῶνα, ἐλαττοῦ-
ναι τοῦ θεοῦ καὶ φροῦμα ἐν ᾧ ἅσι ὁρῶ οὐ-
ξενεῖ ἑλληνισμοί.
μετὰ τῆς ἐν Χερσὶ ἀγάπης: Φώτης Κόντογλ.δ.

Φ. Κόντογλ.δ.,
Βυζαντινὸς 16, Ἀθήναι.

Πρὸς
τὸν Σύλλογον Φίλων τῆς Βυζαντινῆς
Μουσικῆς.

εἰς Πάτρεις

Εικόνα 2. Ευχητήρια κάρτα πρὸς τον ΣΦΒΜ Πατρών.

Ἀθήναι 12 Μαΐς 1961.
 Φίλε κ. Μπογδανόπουλε,
 Σήμερα στέχω στὴν ἐφημερίδα «Ἡ
 Ἡμέρα» μὲ σύντομὴ ἀπάντησι στὸ ἄρθρο τοῦ
 κ. Ι. Θανόπουλου. Ὅταν δημοσιευθεῖ, σὲ
 παρακαλῶ νὰ μοῦ στείλῃτε δύο-τρεῖς φύλλα.
 Ὁ κ. Βλάχος μοῦ ἔφερε τὸ φύλλο τοῦ κ' ἑ-
 τήριου κήρυκος» μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Ι. Θ. καὶ
 τῆς «Ἡμέρας» μὲ τὴν ἀπάντησή σου.
 μέ φιλικὴν χαρετιομοί
 Φώκος Κόντογλου

Εικόνα 3. Επιστολή της 12ης Μαΐου 1961.

Ἀθῆναι, 30 Νοεμβρίου 1961.

1

Ἐκowitz κ. Μπογδανόβσκιε,

Σήμερα άκουσα ἀπὸ τὸ ραδιόφωνο τὴ χειρουργία
τοῦ σχιόνου τῶν Πάτρων ἀπὸ Ἀνδρέα, τὴν
άκουσα μὲ κατανύξη, γιατί, δόξα τῷ θεῷ,
ἡ ψαλμωδία ἦταν ἑλληνική, ὀρθόδοξη, Βυ-
ζαντινὴ, καὶ σὲ καλὰ καὶ σεμνὰ ἐπιτελεσμένη.
Γι' αὐτό, ἀποθαύμαζα τὴν ἀνάγκη νὰ συγχάρῃ
ἀπὸ τὴν καρδιά μου τοὺς ψαλτάδες.

Χειρουργία ἀριστερὰ ἐμφυλοδέσμου ἀπὸ τὸν
Κύριο καὶ ἀπὸ τὸν πρωτόμυττό του μαθητὴ Ἀν-
δρέα, ποὺ χάρισε στοὺς Πάτρεις τὸ καύχημα νὰ
προσώχονται ἀπ' αὐτὸν τὸσο ποὺ μαρτύρησε.

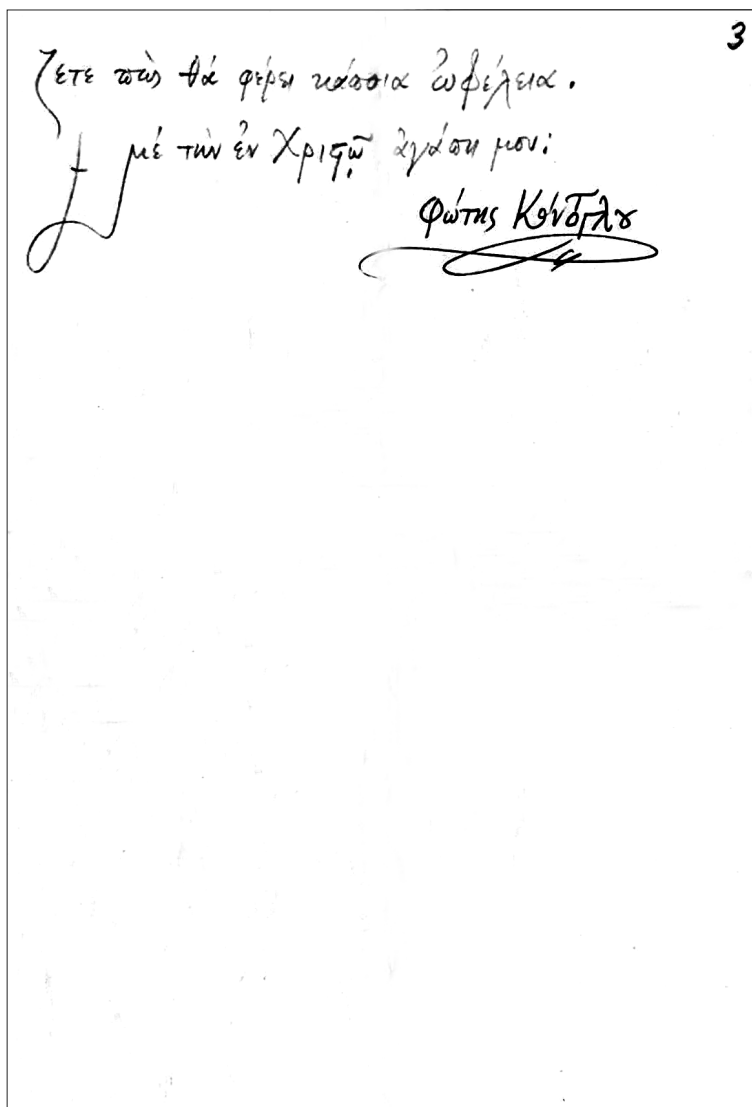
Καὶ ἄρατε ^{αἰσιν} καλὴν καὶ ἐπιβλητικώτερη
ἡ χειρουργία αὐτή, ἂν γέγονε κάποιου μουσο-
λίνικες δεκαετίες, παρ' αὐτὴν ἀπὸ μέρος καὶ ποὺ
ἐρωμέων, ποὺ χαλοῦσαν τὴ σεμνὴ καὶ σοβαρὴ
ψαλμωδία.

Ἀλλὰ σέ καλὰ ποὺ δὲν ἦταν καὶ ἡ ψαλμω.

Εικόνα 4. Επιστολή της 30ης Νοεμβρίου 1961.

2
 δία τ'αχική, όσας γνώτανε άλλη φορά. Άς μὴ ζυτῶμε
 περυσότερα, γὰρ νὰ μὴ χέσουμε καὶ τὰ λίγα.
 Μὲ τὴν εὐκαιρίαν, σὲ στὴν μὴ ἐξιστοχή μου
 σοὶ δημοσιεύθηκε στὴν «Καθμερινή», καὶ σὲ τὴ
 στὴν γὰρ νὰ δῦτε σέ τι ἐπιτίμιοι ἔχουν οἱ πατριῶται
 τὴ διὰ μὴ παράδοσιν, καὶ σὲ ἐπιτίμια ἔχουν νὰ
 στολίζουν τὸς ἐμμεχοὺς τῆς μέ βιβλιοπλῆθους, θὰ
 ζῶντες τὸς μακτόντες καὶ τὸς ἄλλης σαρκινῆς ζυρρα-
 ρισῆς, σοὶ ἀλλοὶ καὶ τὸν δικὸν μου, τὸς ἀγκύρας,
 ἄλλοιμονο, περυσότερο καὶ τὸς χαρρετινῆς ἀρδούδας
 ἐμμεχούς. Τὸ ἴδιο γίνετα καὶ μὲ τὴν ἐμμεχοὺς ἐμμε-
 χουτικῆς μου, καὶ καὶ μωρεὶ νὰ μὴ τὴν ἀφῶν
 αὐτῇ οἱ φράσεις, καὶ τότε θὰ καταχάβουμε τί
 ἔχαμε καὶ τί χάσαμε.
 Τώρα μὲ ἀρρετινῶν οἱ καδοχικοὶ καὶ διάφοροι
 χώρες γὰρ νὰ ζυρραφίσω ^{καδοχικῶν} ἐμμεχοὺς τους, γὰρ
 φορτῆς μου σὲ τὴν ὁρδούδα παράδοσιν μου καὶ οἱ
 ἐμμεχοὺς τῆς τέχνης μου εἶνε οἱ ἀνώτερες τῆς
 χροσιανωνίας. Οἱ πατριῶται μὲς διόκουσαν ἐμμεχὸς ὁρδούδας
 Δότε τὴν χαρρετινῶν μου στοὺς συναγωνιστάς
 σας. Τούτο τὸ γράμμα μαρεῖτε νὰ τὸ δάσετε νὰ
 δημοσιεύσῃ σὲ καμμίαν ἀφῶν ἐφημερίδα, ἂν γομῇ.

Εικόνα 5. Επιστολή της 30ης Νοεμβρίου 1961.

Εικόνα 6. Επιστολή της 30ης Νοεμβρίου 1961.

Ἀθήναι 22^η Ιουνίου 1962

Ἀγαπᾶτε κ. Μπογδανόπουλε,

Γό σήμερὸ φύλλο τῆς «Ἐλευθερίας» δημοσιεύεται
τὸ ἄρθρό σας, σὺν σελίδα 4.

Τὸ σεμνὸ φανε ἀναγνωστικῶς γὰρ νὰ χωρέσι στὶς
στύλες, πρὶν ἀρροελόντα ἀπὸ τῶν ἐφημερίδων γὰρ τέ-
τοις θέμασι.

Ὡς συγχάριον καὶ εὐχομαι νὰ συνεχίσετε τὴν
ἀγῶνι μὲ τὸν ἴδιον ζήλον.

Διαβιβάζοντε, σὰς παρρηχῶ, τὴν χαιρετισμὴν
μου εἰς τὴν ἀγαπῶν σαναγμνιστὰς σας καὶ παρρη-
χοισιανὸν Πατριαν.

μὲ ἀγάπην Χειρῶν : Φ. Κόντογλου.

Εικόνα 7. Επιστολή της 22ας Ιουνίου 1962.

Αθῶνα 24 Νοεμβρίου 1962.

Ἀγαπῆ κύριε Μπογδανόπουλε,

Μόλις ἔχῃς τὸ γράμμα σῆς, ἔσπασα, μ' ἄρ-
σῳ ἀνίσταμαι ἀπὸ τῆ δουλειά μου (ἀνταρκατική, ὅχι
ἐπαγγελματική δουλειά), νὰ γράψω τὸ μικρὸ ἄρθρο
πρὸς σῆς στέγνω, καὶ καὶ τὴν ἐπιτομή στὸν «Νεοχώρο».
Κάνετε τὸν κόπο νὰ τὰ δώσετε στὴν ἐφημερίδα. Ἐάν
διμωσιωθῇ ^{τὸ ἄρθρο} σῆς παρακαλῶ νὰ μὴ γράψετε ἓνα
φύλλο τοῦ «Νεοχώρου».

Δώστε, σῆς παρακαλῶ, τὴν χαιρετισμοί μου
στὴν φίλη τῆς βιβλ. Μουσικῆς, πρὸς τὴν συγχάριον
γὰ τὴν αἴτησιν τὴν παρὰδου καὶ τὴν ἐπιτομή
τοῦ στὸν ἀγῶνα, τὸν μαχὸν καὶ ἀγχομένον ἀγῶνα.
Ἰδιαιτέρως χαιρετᾷ τὸν κ. Νερκτζί, εὐχόμενός ὅς
καὶ ἐπιτυχία, χωρὶς χαρηνική ἐπιδείξει.

μὲ ἀδελφική ἀγάπη:

Φώτης Κόντογλου

Εἰκόνα 8. Επιστολή της 24ης Νοεμβρίου 1962.

FOTIS KONTAGLOU – ELIAS BOGDANOPOULOS:
TWO PROPONENTS OF MONOPHONIC ECCLESIASTICAL MUSIC

The paper examines the unknown correspondence between Fotis Kontoglou and Elias Bogdanopoulos. The two men maintained a special relationship with ecclesiastical byzantine music. Kontoglou was a famous and very talented Greek hagiographer, as well as an author. He was born in 1895 in Aivali, Asia Minor and died in 1965 in Athens after a car accident which happened in 1963. His archive was presented in 2014 by his two grandchildren to the Byzantine Museum in Athens where it is open to everybody for study and research. New documents still enrich Kontoglou's archive like the above mentioned correspondence with Elias Bogdanopoulos, a lawyer and hymnographer from Patras. Their letters were written between 1960 and 1963 and their main subject was monophonic byzantine music. Both of them were fanatic opponents of the polyphonic –western type– chanting in Christian Orthodox Greek churches. So, their articles and letters are talking about the harmony of byzantine arts generally and especially of the monophonic –eastern chanting– in Athen's churches.

BRIGITA KUKJALKO

THE STUDY OF ANCIENT GREEK TEXTS IN EARLY OTTOMAN CONSTANTINOPLE*

INTRODUCTION

It is well known that most of the work on ancient Greek texts was transferred to Italy in the period from the conquest of Constantinople by the crusaders in 1204 –when the migration of Byzantine scholars to Western Europe began– to the late 15th century¹. However, not all Greek-speaking scholars left Constantinople in the last two centuries of the Byzantine Empire or after its fall to the Ottomans in 1453. Some distinguished Greek learned men remained and continued their intellectual work, including the study of ancient Greek texts.

There are several articles which deal with the interest of the Ottoman court in ancient Greek philosophy and art². They are mainly based on the evidence of Greek manuscripts that were produced in Mehmed's Greek

* This paper is the outcome of a generous research scholarship granted by the Scientific and Technological Research Council of Turkey (TÜBİTAK) for the academic year 2014–2015 at Boğaziçi University.

1. See J. E. SANDYS, *A History of Classical Scholarship: From the Sixth Century B.C. to the End of the Middle Ages*, v. 1, Cambridge 1903, 376-428; D. J. GEANAKOPOLOS, *Greek Scholars in Venice: Studies in the Dissemination of Greek Learning from Byzantium to Western Europe*, Cambridge 1962; N. G. WILSON, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, Baltimore 1992; J. MONFASANI, *Byzantine Scholars in Renaissance Italy: Cardinal Bessarion and Other Émigrés: Selected Essays*, Aldershot 1995

2. E.g. H. İNALCIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, London 1973, 181; J. RABY, Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts, *Oxford Art Journal* 5, 1 (1982), 6; IDEM, Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium, *DOP* 37 (1983), 15-34; M. MAVROUDI, 'Ελληνική φιλοσοφία στην αὐλὴ τοῦ Μωάμεθ Β΄, *Βυζαντινὰ* 33 (2014), 151-182.

Scriptorium (hereafter ‘the Scriptorium’). From at least 16 manuscripts that were produced in the Scriptorium, 14 still survive in the Topkapi Palace Museum Library, while one is now in Paris (National Library of France) and another one in the Vatican Library. Approximately half of these manuscripts deal with ancient Greek language and literature. Apart from the manuscripts that were actually written in the Scriptorium, the Topkapi Palace Museum Library also contains other manuscripts in ancient Greek that were produced in earlier or later centuries (from the twelfth to the sixteenth century)³.

It has been suggested that the bulk of these manuscripts was collected by the Sultan himself, thus underlining his humanist leanings. Several authors have tried to answer the question as to why specific ancient Greek texts were copied or otherwise acquired for the purposes of the Ottoman court⁴. Julian Raby assumes that, “some were probably intended for the training of Mehmed’s Greek chancellery staff, for Greek continued as a language of diplomatic exchange into the first decades of the sixteenth century. Others, on the other hand, bear directly in the Sultan’s interest”⁵. Among the last-mentioned Raby lists Arrian’s *Anabasis* (Ἀλεξάνδρου Ἀνάβασις), the standard Greek biography of Alexander the Great, Homer’s *Iliad* (Ἰλιάς), Ptolemy’s *Geography* (Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις) and Pletho’s *Book of Laws* (Νόμων συγγραφή). Maria Mavroudi, however, has concluded that the production of these manuscripts “was motivated by a desire to address political, social, and intellectual problems that were important for Ottoman Muslims”⁶. While discussing George Gemistos Pletho’s reception in the Islamic world in her article ‘Pletho as subversive’, Mavroudi suggests that the existence of almost one third of those manuscripts that were produced

3. Greek manuscripts that survive in the Topkapi Palace Museum Library are completely listed by A. DEISSMANN, *Forschungen und Funde im Serail, Mit einem Verzeichnis der nichtislamischen Handschriften im Topkapi Serai zu Istanbul*, Berlin – Leipzig 1933.

4. E.g. MAVROUDI, ‘Ελληνικὴ φιλοσοφία στὴν αὐλὴ τοῦ Μωάμεθ Β’, 151-182; A. AKASOY, George Gemistos Pletho and Islam, in: *Proceedings of the International Congress on Plethon and His Time*, ed. L. G. BENAKIS and CH. P. BALOGLOU, Athens – Mistra 2003, 351-352; RABY, Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts, 6; İNALCIK, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*, 181.

5. RABY, Mehmed the Conqueror as a Patron of the Arts, 6.

6. MAVROUDI, ‘Ελληνικὴ φιλοσοφία στὴν αὐλὴ τοῦ Μωάμεθ Β’, 181.

in the Scriptorium (i.e. texts on demonology, prophecy and divination) can be explained by interest in various specific aspects of Neoplatonist thought pursued at the court of Mehmed the Conqueror. Among the manuscripts is one containing Hesiod's *Theogony* (Θεογονία) in ancient Greek with commentary. Mavroudi believes that this might have helped Ottoman intellectuals to understand better Pletho's *Book of Laws* (or, more precisely, what remained of it⁷ that was translated into Arabic⁸) and the use of Greek mythology as a tool of philosophical thought⁹.

In addition to the manuscripts containing ancient Greek texts that were written in the Scriptorium, numerous others were produced in Constantinople in the second half of the fifteenth century. These manuscripts attributed to such Greek learned men as Matthew Kamariotes (fl. mid-fifteenth century), George Scholarios, later known as Gennadios II (ca. 1400 – ca. 1472), John Dokeianos (fl. mid-fifteenth century), and Michael Kritoboulos (fl. mid-fifteenth century) now survive in several European libraries awaiting further research into their origin, purpose and ownership. There is much about ancient Greek text transmission in early Ottoman Constantinople that still remains largely unknown.

As we have seen above, the manuscripts that have survived reflect the interests of the Ottoman court and those studying ancient Greek texts

7. Pletho's *Book of Laws*, where he explicates his paganism, was publicly burnt at the order of the patriarch Gennadios II Scholarios, a major opponent of Pletho. See, J. MONFASANI, Pletho's Date of Death and the Burning of His Laws, *BZ* 98 (2005), 459-463. An anthology of excerpts from Pletho's works were translated from Greek into Arabic, most probably during the reign of Mehmed the Conqueror. For the context of Pletho's Arabic translation, see M. MAVROUDI, Pletho as Subversive and His Reception in the Islamic World, in: *Power and Subversion in Byzantium*, ed. D. ANGELOV and M. SAXBY, London – New York (2013), 177-203.

8. In the Ottoman lands of the 15th century, the international *lingua franca* used in science communication by educated Muslims was Arabic. As a result, a number of Greek texts were translated into Arabic at the court of Mehmed the Conqueror. For detailed information on these translations, see M. MAVROUDI, Translations from Greek into Arabic at the court of Mehmed the Conqueror, in: *The Byzantine Court: Source of Power and Culture, Papers From, The Second International Sevgi Gönül Byzantine Studies Symposium*, ed. A. ODEKAN – N. NECİPOĞLU – E. AKYUREK, Istanbul 2013, 195-207: only a handful of such translations are currently known.

9. MAVROUDI, Pletho as Subversive, 190-191.

in Constantinople in the second half of the fifteenth century. However, the wider circumstances of the study of ancient Greek texts in the period that has been described as the worst and most obscure in the history of Greek learning in the East have not been adequately looked into. The following paper will try to fill this gap in the literature on the history of ancient Greek scholarship by examining the work of contemporary Greek-speaking intellectuals.

GEORGE AMIROUTZES' STUDIES OF ANCIENT GREEK PHILOSOPHICAL TEXTS

One of the most learned men of his day was George Amiroutzes (ca. 1400 – ca. 1469). In his native Trebizond, Amiroutzes held high government offices: he was μέγας λογοθέτης and πρωτοβεστιάριος¹⁰. Amiroutzes was also active as a scholar, and his contemporaries simply referred to him as 'the Philosopher', a title he also used of himself¹¹. Two or three years after the fall of the Empire of Trebizond to the Ottomans (in August 1461), Amiroutzes was invited to the court of Mehmed the Conqueror¹². His contemporary, the

10. For the office of μέγας λογοθέτης see R. GUILLAND, *Les Logothètes: Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin*, *REB* 29 (1971), 5-115, esp. 100-115. For the πρωτοβεστιάριος see R. GUILLAND, *Le Protovestiaire*, *REB* 2 (1944), 202-20 [= IDEM, *Recherches sur les institutions byzantines*, v. 1, Berlin 1967, 216-236]. See also *ODB*, vols. 2, 3, entries *Logothetes* and *Protovestiaros* (A. KAZHDAN). On the career of Amiroutzes, see B. JANSSENS and P. VAN DEUN, *George Amiroutzes and his Poetical Oeuvre*, in: *Philomathestatos: Studies in Greek and Byzantine Texts Presented to Jacques Noret for his Sixty-Fifth Birthday*, ed. B. JANSSENS and P. VAN DEUN, Louvain – Paris – Dudley 2004, 297-324; also J. MONFASANI, *George Amiroutzes. The Philosopher and His Tractates* [Recherches de Théologie et Philosophie Médiévales, Bibliotheca 12], Leuven – Paris – Walpole (MA) 2011, 5-50.

11. E.g. Michael Kritoboulos refers to Amiroutzes as φιλοσοφίαν ἄκρος (IV 9,2) and ὁ φιλόσοφος (V 10, 5-6): *Critobuli Imbriotae historiae*, ed. D. R. REINSCH [CFHB 22], Berolini et Novi Eboraci, 1983, 165-6, 195. For an English translation, see KRITOBOULOS, *History of Mehmed the Conqueror*, trans. C. T. RIGGS, Princeton 1954, 177, 209-210. MONFASANI, *George Amiroutzes*, 6-7, nn. 8-14 lists several Greek and Turkish sources where the epithet of Amiroutzes, ὁ φιλόσοφος, 'the philosopher' appears.

12. There is still speculation on how and why Amiroutzes secured a position at the Sultan's court. Many believe that it was not only his erudition but also his family relationship with the Grand Vizier, the Ottoman negotiator Mahmud Paşa that enabled this. For a more detailed discussion of this question, see MONFASANI, *George Amiroutzes* 8, n. 20. On Amiroutzes' religious attitude see, among others, N. B. TOMADAKIS, Ἐτούργησεν ὁ

Greek historiographer Michael Kritoboulos of Imbros (ca. 1410 – ca. 1470), who refers to him as Ἀμηρούκης, explained in his *Histories*¹³ how the Sultan received the learned man: ἦν δὲ καὶ τις ἀνὴρ τῶν μετὰ βασιλέως, Γεώργιος Ἀμηρούκης τοῦνομα, φιλοσοφίαν ἄκρος, ὅση περὶ τε τὸ φυσικὸν ἔχει καὶ δογματικὸν τό τε μαθηματικόν τε καὶ γεωμετρικὸν καὶ τὰς ἀναλογίας τῶν ἀριθμῶν καὶ ὅση τῶν ἀπὸ τοῦ Περιπάτου καὶ τῆς Στοᾶς, προσέτι δὲ καὶ πλήρης πάσης ἐγκυκλίου παιδείας, ῥητορικῆς τέ φημι καὶ ποιητικῆς. περὶ τούτου μαθὼν ὁ βασιλεὺς μετακαλεῖται τὸν ἄνδρα καὶ πείραν ἱκανὴν ἔκ τε τῆς συντυχίας καὶ ὁμιλίας λαβὼν τῆς τε παιδείας καὶ σοφίας αὐτοῦ θαυμάζει τε τοῦτον διαφερόντως καὶ χώρας τῆς προσηκούσης ἀξιῶι παρ' αὐτῷ καὶ συχναῖς ὥς αὐτὸν εἰσόδοις καὶ ὁμιλίαις τιμᾷ δόγματα τῶν παλαιῶν αὐτῷ προτιθεῖς καὶ φιλοσόφους ἀπορίας καὶ συζητήσεις καὶ λύσεις· ἔστι γὰρ τῶν ἄκρως φιλοσόφων ὁ βασιλεὺς¹⁴ ...

Γεώργιος Ἀμηρούτζης, *EEBS* 18 (1948), 99-143, and A. FRANGEDAKI, On fifteenth-century cryptochristianity: A letter to George Amiroutzes from Michael Apostolis, *BMGS* 9 (1985), 221-224. See also Amiroutzes' contribution on the discussion *de recta fide*, through his dialogue with the Sultan, saved in latin translation and edited by A. ARGYRIOU – G. LAGARRIGUE, *BF* 11 (1987), 29-222 and O. DE LA CRUZ PALMA, *Jorge Ameruzes de Trebisonda. El dialogo de la fe con el Sultan de los Turcos* [Nueva Roma 9], Madrid 2000.

13. Kritoboulos' *Histories* describes the deeds of Mehmed the Conqueror in the period from 1451 to 1467. It is written in imitation of the classical Greek historiographical style, esp. Thucydides (ca. 460 – ca. 400 BC). The only known manuscript of this work, dedicated to the Sultan, is the author's autograph and survives in the Topkapi Palace Museum Library. On Kritoboulos' career, his literary works and his autograph of the *Histories*, see D. R. REINSCH, Introduction in the edition [as in n.11], *5-*6, and IDEM, Kritoboulos of Imbros – Learned Historian, Ottoman Raya and Byzantine Patriot, *ZRVI* 40 (2003), 297-308; also, RABY, *Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium*, 15-30.

14. Critobuli Imbriotae historiae, IV 9, 2-3 (*Among the companions of the ruler of Trebizond was a man named George Amiroukis, a great philosopher, learned in the studies of physics and dogmatics and mathematics and geometry and the analogy of numbers, and also in the philosophy of the Peripatetics and Stoics. He was also full of encyclopaedic knowledge, and was an orator and poet as well. The Sultan learned about this man and sent for him. On getting acquainted with his training and wisdom, through contact and conversation, he admired him more than anyone else. He gave him a suitable position in his court and honoured him with frequent audiences and conversations, questioning him on the teachings of the ancients and philosophical problems and their discussion and solution. For the Sultan himself was one of the most acute philosophers.* (Translation by Charles T. RIGGS in Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 177).

Apart from the Kritoboulos' reference to Amiroutzes' fame and work at Mehmed's court, almost nothing is known of his career as a philosopher. However, the philosophical writings of Amiroutzes that have survived to this day are a significant source of information about the ancient Greek authors and works that have influenced him, although it is impossible to trace when and where he was working on his writings¹⁵.

His first tractate, *I: The Philosopher's*¹⁶ [*Tractate*] *on What the Ancients Taught Concerning Being* (Α': Τοῦ φιλοσόφου ὅπως ἐδόξαζον οἱ παλαιοὶ περὶ τῶν ὄντων), differs significantly from the other 14: rather than a philosophical treatise, it is an enumeration of the greatest ancient Greek philosophers and their main beliefs on being. In this tractate, the author tells of, in chronological order, Thales, Heraclitus, Pythagoras, Anaxagoras, Democritus, Leucippus, Parmenides, Melissus, Empedocles, Socrates, Plato, Aristotle, Zeno and Chrysippus and what they said concerning the principle or principles of being; whether there were one or several principles, for example, water or fire, or both, and so on. Amiroutzes does not mention his sources. However, in the footnotes of this treatise, the editor of the text John Monfasani carefully indicates similar passages in the writings of Diogenes Laertius, the Stoics, and especially Aristotle – like *Metaphysics* (Τὰ μετὰ τὰ φυσικά), *Physics* (Φυσικὴ ἀκρόασις), *On the Heavens* (Περὶ οὐρανοῦ), *On Generation and Corruption* (Περὶ γενέσεως καὶ φθορᾶς), which Amiroutzes apparently had studied. In this tractate, the author appears as an objective narrator who rarely reveals his own opinion. Instead, he prefers to refer to Aristotle's thoughts. For example, when narrating on Parmenides' and Melissus' beliefs on the principle of being, Amiroutzes indicates that Aristotle has attributed to them many absurd and impossible assertions, but he does not expand his reference explaining where Aristotle or anyone mentioning his work has stated this¹⁷. In this tractate Amiroutzes' presence as an author can be felt only when he mentions Socrates (διήνεγκε δὲ πλεῖστον ἐν τῇ διαλεκτικῇ, καὶ ἦν ἀδύνατον τούτῳ διαλεγόμενον μὴ

15. MONFASANI, *George Amiroutzes* [as in n.10] has recently produced an edition of 15 previously unknown philosophical tractates in a fragmentary state, in the original and in English translation.

16. I.e. Amiroutzes'. MONFASANI, *George Amiroutzes*, 23, conclusively demonstrates that Amiroutzes is the author of this (the first), third and fourth treatise.

17. In tractate I, 14.3, in MONFASANI, *George Amiroutzes*, 66.

ἐλέγχεσθαι)¹⁸, Plato (Διήνεγκε δὲ πάντων τῶν πρὸ αὐτοῦ φιλοσόφων οὐκ ὀλίγῳ τινί. ἡ δὲ γραφὴ αὐτοῦ ἀμίμητος ἐστὶ μετὰ τοῦ ἀρίστου καὶ χαριεστάτου)¹⁹ and Chrysippus and the school established by the Stoics (τιμῆς τε τυγχάνουσαν παρὰ πᾶσιν διὰ τὴν τῶν ἡθῶν εὐκοσμίαν. οὐδενὶ γὰρ οὕτως ὥς ἤθεσι χρηστοῖς ἀλίσκεσθαι ἄνθρωπος)²⁰. Conversely, his account of Aristotle can be compared with a panegyric: [...] μόνος εἰς τὸ ἐνδεχόμενον τέλος ἦλθε τῆς φιλοσοφίας. [...] ἐν δὲ τοῖς φυσικοῖς οὐδεὶς ἄμεινον εἶπεν, οὔτε τῶν πρὶν οὔτε τῶν ὕστερον. [...] τό τε ἀξίωμα τῆς ἀντιφάσεως, [...], ἄριστα ἀπέδειξε. [...] τελεώτατα δὲ ὑπεξῆλθε τὰ ἡθικὰ ἐν τε τοῖς Πρὸς Εὐδήμιον καὶ τοῖς Πρὸς Νικόμαχον τὸν υἱόν, ἐν τε τοῖς Πολιτικοῖς καὶ τοῖς Οἰκονομικοῖς²¹.

These assertions are not philosophical; rather, they are related to the personalities under discussion and their work.

Amiroutzes' own philosophical ideas on being and its procession can be found in a number of later tractates: IV: *The Philosopher's [Tractate] Concerning the Procession of Being* (Δ': Τοῦ φιλοσόφου περὶ τῆς προόδου), V: *The Same Author's [Tractate] [on Procession from the First Principle]* (Ε': Τοῦ αὐτοῦ), VI: *The Same Author's [Tractate] Concerning the Procession of Being* (Ζ': Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς προόδου τῶν ὄντων), VIII: *The Same Author's [Tractate] Concerning the First Principle* (Η': Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς), IX: *The Same Author's [Tractate] [on Motion and the First Principle]* (Θ': Τοῦ αὐτοῦ)²² and XIV: *The Same Author's [Tractate]*

18. George Amiroutzes, I, 18.2: *He excelled most of all in dialectics. It was impossible not to be refuted when debating him.* (Translation by MONFASANI, George Amiroutzes, 69).

19. George Amiroutzes, I, 19.19: *He diverges from all prior philosophers in no small degree. His writing style is inimitable because of its supreme excellence and grace.* (Translation by MONFASANI, George Amiroutzes, 73).

20. George Amiroutzes, I, 24.2-3: *It was comparable to the most distinguished of the schools and esteemed by all because of Chrysippus' own high ethical behaviour. For nowhere is a man proven as in his good deeds.* (Translation by MONFASANI, George Amiroutzes, 79).

21. George Amiroutzes, I, 21.2-9: = [...] *he arrived at the possible highest point of philosophy. [...] No one spoke better about physics either before or after him. [...] He brilliantly proved, [...], the axiom of contradiction. [...] He published the most perfect ethical principles in his Ethics addressed to Eudemus and in his Ethics addressed to Nichomachus, his son, and in his Politics and Economics.* (Translation by MONFASANI, George Amiroutzes, 75).

22. MONFASANI, George Amiroutzes, 143, n. 88 indicates that this tractate is a fragment, probably of a draft of the same discussion found in tractate XIII.

Concerning the First Principle (ΙΔ': Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς πρώτης ἀρχῆς). In these treatises, the author discusses what philosophers have said on the First Principle (the One, a God), identifying the philosopher from time to time as Aristotle²³, Plato and the Platonists, Melissus, Parmenides or Anaxagoras, and further explaining what they have said on the production of being: whether it arises from the First Principle or not. Amiroutzes indicates that οἱ γὰρ πρότερον περὶ τούτου σκεψάμενοι οὔτε ἀλλήλοις φαίνονται ταῦτὰ δοξάζοντες οὔτε ταῖς ὑποκειμέναις ἀρχαῖς συνωδᾶ²⁴. Amiroutzes tries to *correct* their assertions with the help of philosophical logic. All the tractates are notable for their complexity and each sheds light on some separate aspect of the issue, but they fail to give us a clear picture of the author's own philosophical views.

Aristotle's influence on Amiroutzes as a philosopher is most obvious in the following three tractates: *II: The Same Author's [Tractate] Concerning the Ideas* (Β': Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς ἰδέας), *III: The Philosopher's [Tractate] Concerning the Soul* (Γ': Τοῦ φιλοσόφου περὶ ψυχῆς), and especially in *X: The Same Author's [Tractate] Concerning the Substance and Essence of Happiness* (Ι': Τοῦ αὐτοῦ περὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ τί ἐστι τῆς εὐδαιμονίας). The last tractate differs from the others in that the author speaks in the person of Aristotle. Amiroutzes does not refer to his sources²⁵, i.e. the writings of Aristotle, except *The Posterior Analytics* (Ἀναλυτικὰ Ὑστερα): [...] ὥς ἐν τῷ πρώτῳ τῆς Ἀποδεικτικῆς ἀπεδείξαμεν, [...] ²⁶. Monfasani points out that this tractate, especially in the first half, is an extended paraphrase with frequent quotations of Aristotle, *The Nicomachean Ethics* (Ἠθικὰ Νικομάχεια), I.1095a28–1098a20²⁷.

23. Amiroutzes refers to Aristotle's *Metaphysics* in tractate IV, 1.8, and also quotes it in tractate VI, 13. 3-4, see MONFASANI, *George Amiroutzes*, 108 and 130.

24. *George Amiroutzes*, VI, 1.1: *For those who studied the issue before us do not seem to hold doctrines that are in agreement with each other or are even in accord with basic principles.* (MONFASANI, *George Amiroutzes*, 143, n. 88, 117).

25. According to the editor, Amiroutzes' sources in this treatise are Aristotle's *The Posterior Analytics*, *The Nicomachean Ethics* and *Metaphysics*, see MONFASANI, *George Amiroutzes*, 145-165, nn. 91-120; 122-130 and 132.

26. *George Amiroutzes*, X, 1.6: [...] as we have shown in Book 1 of the *Apodeictic* [...]. (MONFASANI, *George Amiroutzes*, 145).

27. See MONFASANI, *George Amiroutzes*, 145, n. 91. In the Greek text, Monfasani puts

In tractate *II: The Same Author's [Tractate] Concerning the Ideas* (Β': Τοῦ αὐτοῦ πρὸς τὰς ιδέας), Amiroutzes deals with the beliefs of Aristotle and Plotinus on the nature of the First Principle; in this work too, the author's thoughts can be observed throughout the text. Often Amiroutzes expresses his own opinion in the first person singular or plural and with the help of a rhetorical question. In this treatise, Amiroutzes refers to three works of Aristotle: *Physics*, *Metaphysics* and *On the Heavens*, and one work of Plotinus: *The Enneads* (Ἐννεάδες).

In tractate *III: The Philosopher's [Tractate]: Concerning the Soul* (Γ': Τοῦ φιλοσόφου περὶ ψυχῆς), which is perhaps the most interesting and original of all in terms of thought, Amiroutzes aims to prove Aristotle's belief that τὴν λογικὴν [ψυχὴν] μόνον ἀθάνατον καὶ χωριστὴν διὰ τὸν νοῦν, τὰς δὲ λοιπὰς οὐδαμῶς²⁸. Especially in this tractate, he appears as a harsh opponent of Plato and his followers and later elaborators as Plotinus and the other Neoplatonists, who have stated that all souls, irrational or rational, are immortal and share the same form. When completely refuting Plato's thesis, Amiroutzes does not shrink from using such epithets as ἀτοπώτατον ('most absurd') or προδήλως ἄτοπα ('blatantly absurd')²⁹. However, to oppose the Platonist theories the author uses mainly his own conclusions rather than Aristotle's, for example: ἄνθρωπος δὲ φύσει ἐλεύθερος. σημεῖον δὲ ὅτι οὐδεὶς αἰρεῖται δουλεῦν ἐξὸν εὔ ζῆν ἄνευ δουλείας. τὰ δὲ ζῶα ὑπὸ τῆς φύσεως ὥρῃσται εἰς δουλείαν τοῖς ἀνθρώποις, τὰ δὲ φυτὰ πᾶσι τοῖς ζῴοις εἰς χρῆσιν. ἐπεὶ τοίνυν ταῖς κοιναῖς ὑπολήψεσιν ἢ ὑπόθεσις μάχεται, οὐ δυνατόν ἀληθὴ εἶναι. οὐκ ἄρα ὁμοειδεῖς αἱ ψυχαὶ πᾶσαι³⁰.

into italics words and phrases taken directly from Aristotle, which together constitute a significant part of the text.

28. George Amiroutzes, III, 1.3 [...] *only the rational soul is immortal and separable because it is a mind; all other souls are in no way immortal*. (MONFASANI, *George Amiroutzes*, 91).

29. In tractate III, 7.1-4, in MONFASANI, *George Amiroutzes*, 95-6.

30. George Amiroutzes, III, 2. 8-10: *Men are, however, by nature free. A sign of this is that no one chooses to be a slave if he can live well without being a slave. By nature, on the other hand, animals have been destined to be the slaves of men and plants to be exploited by all animals. Since, then, [Plato's] view is at odds with common conceptions, it cannot be true. Therefore, not all souls share the same form*. (MONFASANI, *George Amiroutzes*, 93).

More than once, he indicates that Plato's view is not even in harmony with other principles posited by him and his followers³¹: for example, the theory of Ideas. Amiroutzes avoids directly referring to Plato or Plotinus, but says rather *νομίζουσιν* 'they think' when discussing their beliefs, and he does not mention the relevant works.

Amiroutzes concludes that the Soul is not an Idea and repeatedly professes to prove that souls do not share the same form and that only the rational ones are immortal. Although heavily influenced by Aristotle, in this tractate Amiroutzes shows himself to be an original thinker. He continues in the same vein in the remaining five tractates, which cover different topics.

In tractate VII: *The Same Author's [Tractate] [on Time According to Plotinus]* (Z: *Toῦ αὐτοῦ*), Amiroutzes reveals and discusses Plotinus' multiple views regarding the nature of time: the life of the soul, activity, or the length and interval of life. He disagrees with Plotinus and opposes all his statements with the help of logic. The author's own views on time can be found scattered throughout the treatise.

In the remaining tractates: XI: *The Same Author's [Tractate]. That within man the same soul possesses sensation and thought and the other facilities of a living creature* (IA': *Toῦ αὐτοῦ. Ὅτι ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τῆς αὐτῆς ἐστὶ ψυχῆς τὸ αἰσθάνεσθαι καὶ τὸ νοεῖν καὶ τ' ἄλλα τὰ τοῦ ζῶντος ἔργα*), XII: *The Same Author's [Tractate] [Concerning Man]* (IB': *Toῦ αὐτοῦ*), XIII: *The Same Author's [Tractate] [Concerning Matter and Form]* (II': *Toῦ αὐτοῦ*), XV: *[The Same Author's [Tractate]]. Whether there are bodies that are indivisible and without parts* (IE': *Εἰ ἔστι σώματα ἄτομα καὶ ἀμερῆ*), Amiroutzes expresses mainly his own thoughts on the issues reflected in the titles, giving very few references to other philosophers. In tractate XI, there are two references to the assertions of Plato and Aristotle³². Monfasani indicates that this treatise reflects, to some degree, the doctrine of Thomas Aquinas, though Amiroutzes does not refer to him³³. In treatise

31. In tractate III, 7.2 and 9.4 (MONFASANI, *George Amiroutzes*, 94 and 96). Fortunately, the editor of the text has indicated possible works where to look for Plato and the Neoplatonists' beliefs discussed by Amiroutzes; Plato's dialogues *Phaedo* (*Φαίδων*), *Phaedrus* (*Φαῖδρος*), *Republic* (*Πολιτεία*) and *Laws* (*Νόμοι*), and Plotinus' *Enneads*. See Monfasani, *George Amiroutzes*, 95 and 97, nn. 62-63.

32. In tractate XI, 2.2, in MONFASANI, *George Amiroutzes*, 166.

33. See MONFASANI, *George Amiroutzes*, 165, n. 131.

XII, Amiroutzes refers once to the Platonists to express his opposition to them³⁴. Tractate XIII includes one reference to Aristotle's *Metaphysics*³⁵ that confirms Amiroutzes' belief on matter. At the very end of the last tractate, XV, the author, confirming his own statement, refers to Zeno; however, in the notes on this treatise, Monfasani indicates several ancient Greek sources that contain similar ideas or sources that might have inspired Amiroutzes. These include Aristotle's *Metaphysics* and *Physics*, also *On Indivisible Lines* (*Περὶ ἀτόμων γραμμῶν*) and Euclid's *The Elements* (*Στοιχεῖα*).

Amiroutzes' tractates come across as chaotic – «they are drafts of Amiroutzes' thoughts», states Monfasani³⁶. He considers that these texts might have formed the material for lessons aimed at younger students, because of the simplified and incomplete information provided in several tractates³⁷. Indeed, to a certain extent, the form of Amiroutzes' philosophical tractates resembles Aristotle's *On Rhetoric* (*Ῥητορική*), which is commonly believed to have been used by Aristotle as a set of lecture notes. Amiroutzes' tractates are even more fragmentary; the thoughts expressed are quite often obscure, they are frequently repeated and they are sometimes at variance with one another. Just like *On Rhetoric*, these texts were never published by the author.

Whatever the level of Amiroutzes' teaching as reflected in his tractates, they clearly show that he studied the philosophical works of the greatest ancient Greek learned men. His tractates, though short and fragmentary, reveal erudition in ancient Greek philosophical thought and prove that he had access to works by or on Aristotle, Plato, the Stoics, Plotinus and others. In his treatises, Amiroutzes appears as an Aristotelian philosopher. They are full of references to Aristotle's thoughts, beliefs and sometimes even include quotations, albeit often without any reference. As Aristotle's teachings were considered fundamental in Byzantium and every Greek intellectual knew his works well, scrupulous references to them would have been superfluous. These treatises were probably written with a Greek readership in mind, but it is nevertheless believed that Amiroutzes' knowledge of ancient Greek

34. In tractate XII, 3.4, in MONFASANI, *George Amiroutzes*, 170.

35. In tractate XIII, 6.9, in MONFASANI, *George Amiroutzes*, 178.

36. MONFASANI, *George Amiroutzes*, 24.

37. MONFASANI, *George Amiroutzes*, 25.

philosophical thought inspired his Ottoman peers to study and interpret Aristotle, Plato and others³⁸.

THE DISPUTE BETWEEN PLATONISTS AND ARISTOTELIANS IN THE OTTOMAN COURT?

The philosophical works of the late Pletho and his major opponent Scholarios, an ardent Aristotelian, may also have contributed significantly to the study of the greatest authors of the ancient Greek past at the Ottoman court. Several of Scholarios' works from the last decade before 1453 were written to oppose Pletho, whose works were attempts to demonstrate Plato's superiority to Aristotle as a philosopher and show that Plato's philosophy was more compatible with Christian revelation. For example, the voluminous Scholarios' work *Against the Ignorance of Pletho on Aristotle* (*Contra Plethonis ignorationem de Aristotele*) originated as a response to Pletho's *On the Differences between Aristotle and Plato* (*De differentiis Aristotelis et Platonis*). To this work, Pletho reacted once again in *Against the Objections of Scholarios Concerning Aristotle* (*Contra Scholarii pro Aristotele obiectiones*)³⁹. Pletho and Scholarios' exchange of treatises resulted in a controversy that continued in Italy between Platonists and Aristotelians for decades⁴⁰. However, the lack of textual evidence does not allow us to assume

38. RABY, Mehmed the Conqueror as a Patron, 6, believes that Mehmed the Conqueror studied peripatetic philosophy with Amiroutzes in 1465. The same belief has also been expressed by M. BALIVET, *Aristote au service du Sultan! Ouverture aux Turcs et Aristotélisme chez quelques penseurs Byzantins du quinzième siècle*, *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession*, Istanbul 1999, 149, who shows that the spiritual relationship between Amiroutzes and the Sultan was similar to Aristotle and Alexander the Great. In two poems attributed to Amiroutzes, Mehmed is associated with Alexander the Great. In one of these poems, Amiroutzes speaks in the person of Aristotle. For the relevant Amiroutzes' poems, see S. P. LAMBROS, Ποιήματα Γεωργίου τοῦ Ἀμιρουτζή, *ΔΙΕΕ* 2 (1885), 279-280 and JANSSENS – VAN DEUN, *George Amiroutzes*, 314-315.

39. For more on their dispute, see N. SINIOSOGLOU, *Radical Platonism in Byzantium: Illumination and Utopian in Gemistos Plethon*, Cambridge 2011, 125-160.

40. See J. MONFASANI, A Tale of Two Books: Bessarion's *In Calumniatorem Platonis* and George of Trebizond's *Comparatio Philosophorum Platonis et Aristotelis*, *Renaissance Studies* 22 (2008), 1-13; P. SCHULZ, George Gemistos Plethon (ca. 1360-1454), George of Trebizond (1396-1472) and Cardinal Bessarion (1403-1472): the Controversy Between Platonists and Aristotelians in the Fifteenth Century, in: *Philosophers of the Renaissance*, ed. P. R. BLUM, Washington, D.C. 2010, 23-32.

that this debate would also have taken place, at least at the same level, in early Ottoman Constantinople.

The works of Scholarios⁴¹ show that after the fall of Constantinople his intellectual activities were more related to theological matters, especially the promotion of the Christian faith among the Ottomans, than to the study of ancient Greek texts⁴². However, Amiroutzes' tractates prove that this debate still occupied his mind, and apparently the minds of his students too. Some of the ancient Greek manuscripts found in the Scriptorium indicate that this dispute may also have continued in the Ottoman court, most likely in the form of discussions, and perhaps with Amiroutzes' help as an expert.

AMIROUTZES' WORK ON PTOLEMY'S INDIVIDUAL REGIONAL MAPS

According to Kritoboulos, Amiroutzes' activity at the Sultan's court was not limited to philosophical discussion of the teachings of the ancients. In the summer of 1465, the Sultan commissioned Amiroutzes to carry out a challenging task related to ancient Greek scholarship. As stated in his *Histories*, that summer Mehmed the Conqueror had the chance to examine a manuscript copy of the *Geography* (Γεωγραφικὴ Ὑφήγησις) of Klaudios Ptolemaios, better known as Ptolemy –a second-century Alexandrian scientist– and its numerous regional maps scattered in various places in the text: ἐντυχὼν δὲ πον καὶ τοῖς τοῦ Πτολεμαίου⁴³ διαγράμμασιν, ἐν οἷς

41. For the works of Scholarios see: *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, ed. M. JUGIE – L. PETIT – X.A. SIDERIDES, 8 vols, Paris 1936.

42. A. PAPADAKIS, Gennadius II and Mehmed the Conqueror, *Byz.* 42 (1972), 88–106, calls Scholarios the last Byzantine to attempt to explain the Christian faith to the Moslems. His conversations with Mehmed the Conqueror on Christianity resulted in two treatises, written at the Sultan's request. See also A. ZIACA, Rearticulating a Christian-Muslim Understanding: Gennadios Scholarios and George Amiroutzes on Islam, in: *Christianity and Religious Plurality*, edited by Ch. METHUEN – A. SPICER – J. WOLFFE, [Studies in Church History – 51], Suffolk – New York 2015, 150–165.

43. MAVROUDI, Translations from Greek into Arabic, 196–197, points to three manuscripts that can be associated with the library of the Sultan: *Seragliensis* 27 (late 14th–early 15th centuries), *Seragliensis* 57 (1300) and *Marc. gr.* 516 (14th century). She assumes that Kritoboulos refers in his narrative either to *Seragliensis* 27 or *Marc. gr.* 516, as these two contain regional maps, but do not include a map of the inhabited world or the so called 'Ptolemaic world map', as does *Seragliensis* 57. However, R. Burri indicates that in *Marc. gr.* 516 the maps are not scattered through the text, and that its date of production has to be

ἐκεῖνος ἐπιστημονικῶς τε καὶ φιλοσόφως τὴν τοῦ κόσμου περιήγησιν καὶ περίοδον πᾶσαν ἐκτίθεται, (...) ⁴⁴. The Sultan wanted Ptolemy's individual charts or maps to be combined ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πίνακι σαφεστέραν τε οὕσαν οὕτω καὶ εὐληπτοτέραν συμπεριλαβεῖν τε ἅμα τῇ διανοίᾳ καὶ κατασχεῖν καὶ γνῶναι καλῶς. (...) ⁴⁵. For that purpose, he called on the philosopher Amiroutzes. Kritoboulos goes on to say how Amiroutzes created a huge wall map for the Sultan that combined all the individual maps in Ptolemy's *Geography*: μετὰ χειρας τὸ βιβλίον λαβὼν καὶ τὸ θέρος ὅλον ἐνδιατρίψας τε καὶ σχολάσας αὐτῷ καὶ ἱκανῶς ἐκμελετήσας τε καὶ τὴν τούτου γνῶσιν ἀναλεξάμενος διέγραψεν ἄριστα καὶ ἐπιστημονικώτατα πᾶσαν τὴν τῆς οἰκουμένης περίοδον ἐν ἐνὶ πέπλῳ καὶ πίνακι γῆς καὶ θαλάσσης ὁμοῦ, ποταμοὺς τέ φημι καὶ λίμνας καὶ νήσους καὶ ὄρη καὶ πόλεις καὶ πάντα ἀπλῶς, παραδοὺς ἐν τούτῳ καὶ κανόνας καὶ μέτρα καὶ ἀποστάσεις καὶ τᾶλλα πάντα εἰδέναι καλῶς. (...) ⁴⁶. The map included the names of the countries, cities and places written in Arabic. According to Kritoboulos, the translation was done by the son of Amiroutzes who was

reassessed, which makes it less probable that Kritoboulos refers to this codex; instead, most likely, he refers to *Seragliensis* 27. See R. BURRI, *Die Geographie des Ptolemaios im Spiegel der griechischen Handschriften*, Berlin – Boston 2013, 445 and 452 (for the arrangement of the maps); 448 and 456 (for its production time). For the most recent and thorough descriptions of all these three codices, see IDEM, *Die Geographie des Ptolemaios*, 255-270 (*Seragliensis* 27); 445-458 (*Marc. gr.* 516); 505-515 (*Seragliensis* 57). *Seragliensis* 27 and *Seragliensis* 57 survive in the Topkapi Palace Museum Library.

44. *Critobuli Imbriotae historiae*, V 10,5 (He also ran across, somewhere, the charts of Ptolemy, in which he set forth scientifically and philosophically the description and outline of the entire earth: Translation by Charles T. RIGGS in Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 209).

45. *Critobuli Imbriotae historiae*, V 10,5 ... into one united whole as a single picture or representation, and thus made clearer or more comprehensible, so as to be more easily understood by the mind, and grasped and well apprehended. (In Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 209).

46. *Critobuli Imbriotae historiae*, V 10,6: He took the book in hand with joy, and read it and studied it all summer. By considerable investigation and by analysing its wisdom, he wrote out most satisfactorily and skilfully the whole story of the inhabited earth in one representation as a connected whole – of the land and sea, the rivers, harbours, islands, mountains, cities and all, in plain language, giving in this the rules as to measurements of distance and all other essential things: Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 209-210).

expert in the languages of the Arabs and the Greeks⁴⁷. The son of George Amiroutzes referred to by Kritoboulos is likely the eldest, Basileios, later known as Mehmed Bey, who, along with his brother Alexander (İskender Bey), converted to Islam. The so called 16th-century Greek chronicle *Ἐκθεσις χρονική* mentions that: *Ὑπῆρχον γὰρ ἐν τοῖς καιροῖς ἐκείνοις νέοι εὐγενέστατοι ἐντὸς τοῦ σαραγίου ἔκ τε Πόλεως καὶ Τραπεζοῦντας, ἐξ ὧν ἦν καὶ ὁ τοῦ Ἀμουρήτζη ὁ υἱὸς ὁ Μεχμετ μπέις, λογιώτατος καὶ ἑλληνικῶς καὶ ἀραβικῶς, ὃς καὶ ὁρισμῶ τοῦ κρατοῦντος μετεγλώττισε τὰ ἡμέτερα βιβλία εἰς τὴν τῶν Ἀράβων γλῶτταν γράψας αὐτὰ ἀκριβέστατα*⁴⁸.

Although no longer extant, Amiroutzes' map must have been impressive, since the Sultan rewarded him generously and encouraged him to prepare an Arabic translation of the *Geography* itself: *ἡσθεῖς οὖν πάνν τῷ ἔργῳ τούτῳ ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν σοφίαν τε καὶ περῖνοιαν τοῦ Πτολεμαίου θαυμάσας, ἀλλὰ δὴ τοῦ ἐκθεμένου τοῦτο καλῶς, δωρεῖται τοῦτον πολυτρόπως καὶ φιλοτίμως, κελεύει δὲ καὶ πᾶσαν τὴν βίβλον ὑπ' αὐτῶν Ἀρραβικῶς ἐκδοθῆναι μισθοὺς μεγάλους ὑπὲρ τούτου καὶ δῶρα ἐπαγγελάμενος*⁴⁹.

At the order of the Sultan, Amiroutzes and his son, probably Mehmed Bey, prepared an Arabic translation of Ptolemy's text. Two different fifteenth-century copies are still extant: MS *Ayasofya* 2596 (text without maps) and MS *Ayasofya* 2610 (text with maps). Both manuscripts are today preserved in the Suleymaniye Library, Istanbul⁵⁰.

47. *Critobuli Imbriotae historiae*, V 10,7.

48. *Ἐκθεσις χρονική*: *Ecthesis chronica and Chronicon Athenarum*. Edited with critical notes and indices by Spyridon P. Lambros, Athens 1902. 67: *At that time there were some very noble young men within seraglio; they were from the City and from Trabizond. One of them was the son of Amiroutzes, Mehmed Beg, who had been educated in Greek and Arabic literature; by order of the ruler he had translated our books into Arabic in the most accurate manner.* (Translation by M. PHILIPIDES in *Emperors, Patriarchs, and Sultans of Constantinople, 1373–1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century*, Brookline 1990, 87).

49. *Critobuli Imbriotae historiae*, V 10,8 ([He] *admired the wisdom and ingenuity of Ptolemy, and still more that of the man who had so well exhibited this to him. He rewarded him in many ways and with many honours. He also ordered him to issue the entire book in Arabic, and promised him large pay and gifts for this work:* Kritoboulos, *History of Mehmed the Conqueror*, 209).

50. The manuscript with maps: MS *Ayasofya* 2610 contains twenty-six double-page and twenty-four single-page maps, all in colour, including the Ptolemaic world map which might

The period when Amiroutzes created his world map is indicative of a general Ottoman interest in cartography, and especially in the copying, translation and adaptation of Arabic geographical works⁵¹. The motivation behind this interest was, no doubt, the growing Ottoman awareness of the practical importance of maps in the continual expansion of their new empire⁵². Nevertheless, as Ahmet T. Karamustafa points out, Mehmed the Conqueror's personal interest in cartography should not be exaggerated. Although he was a patron of mapmakers and actively encouraged the drawing of maps for navigation purposes, this did not lead to the establishment of any substantial tradition in Ottoman cartography. The interest was, rather, a symptom of a wider cultural change that accompanied the shaping of the Ottoman Empire in the frontier areas between Christianity and Islam, a development which certainly points to the collegial roots of Ottoman cartographic practice⁵³.

GEORGE OF TREBIZOND'S INTRODUCTION TO PTOLEMY'S GREAT ARRANGEMENT

The activity of George of Trebizond (1395–1486) –a Greek émigré in Italy – in Constantinople demonstrates that there was strong interest among the Ottomans in ancient Greek scientific writings. George of Trebizond was well-

be, as many believe, a depiction of the world map made by Amiroutzes. However, R. Burri points out that this world map is codicologically independent from the rest of the manuscript. This observation gives reason to doubt whether the world map in *Ayasofya* 2610 has any connection at all with Amiroutzes' work. See R. BURRI, *Die Geographie des Ptolemaios*, 312, n. 301. On the later publishing of the MS *Ayasofya* 2610, see A. T. KARAMUSTAFA, Military, administrative, and scholarly maps and plans, in: *The History of Cartography, Volume Two, Book One. Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, ed. J. B. HARLEY and D. WOODWARD, Chicago 1992, 210, n. 9. On Amiroutzes and cartography, see S. CHRYSOCHOOU, *The Cartographical Tradition of Ptolemy's Geographike Hyphegesis in the Palaeologan Period and the Renaissance (13th–16th century)*, Univ. of London 2010 (with further literature, notes 269–270).

51. On the study of Islamic geography in early Ottoman Constantinople, see J. C. DUCÈNE, The Knowledge of the Seas According to the Ottoman Translations and Adaptations of Arabic Works (15th–16th c.), in: *Uluslararası Piri Reis ve Türk Denizcilik Tarihi Sempozyumu, 26–29 Eylül 2013, İstanbul*, v. 4, Ankara 2014, 123–134 and 301–304.

52. On the history of Ottoman overseas exploration, see G. CASALE, *The Ottoman Age of Exploration*, Oxford 2010.

53. KARAMUSTAFA, *Military, administrative, and scholarly maps*, 210.

known in Italy as a rhetorician and Latin translator from Greek. He belonged to the so-called ‘Aristotelians’, and his *A Comparison of the Philosophers Aristotle and Plato* (*Comparatio philosophorum Aristotelis et Platonis*) published in 1459 was the first major Latin work in the above-mentioned Plato–Aristotle controversy. Monfasani treats George of Trebizond as one of the major intellectual figures of the mid-15th century⁵⁴.

In the spring of 1465, George of Trebizond went to Constantinople as an emissary of Pope Paul II to make contact with the Sultan⁵⁵. While staying in Constantinople and awaiting an audience with the Sultan, George of Trebizond met Amiroutzes, who was already in Mehmed the Conqueror’s service. From George of Trebizond we learn that it was Amiroutzes who advised⁵⁶ him to translate into Greek for the Sultan the Latin introduction that George of Trebizond had once written to Ptolemy’s astronomical manual *The Mathematical Arrangement* (*Μαθηματικὴ Σύνταξις*)⁵⁷, better known as *Almagest*, and by that to show his usefulness. John Freely indicates that this work by Ptolemy served as the basis for the further development of astronomy in the Muslim world, after its translation into Arabic⁵⁸. Thus, one can assume that Ptolemy’s *Almagest* was well known to Mehmed⁵⁹.

In the preface to the Greek introduction of the *Almagest* (*Εἰσαγωγή εἰς τὴν μεγάλην τοῦ Πτολεμαίου σύνταξιν*, literally ‘Introduction to Ptolemy’s

54. On George of Trebizond’s biography, see J. MONFASANI, *George of Trebizond: A Biography and a Study of his Rhetoric and Logic*, Leiden 1976.

55. For more details, see MONFASANI, *George of Trebizond*, 185.

56. See the preface for the introduction to Ptolemy’s *Almagest* in J. MONFASANI, *Collectanea Trapezuntiana. Texts, Documents, and Bibliographies of George of Trebizond*, Binghampton – New York 1984, 282.

57. In his preface and introduction, George of Trebizond refers to Ptolemy’s work as *The Great Synthesis* (*Μεγάλη Σύνταξις*).

58. See J. FREELY, *The Grand Turk. Sultan Mehmet II – Conqueror of Constantinople, Master of an Empire and Lord of Two Seas*, London – New York 2010, 112.

59. At the Ottoman court in the mid-15th century, there was even instituted the office of *Munajjimbashilik* ‘chief astronomer’ that dealt with matters of astronomy and astrology as they related to the sultan and the state. For more information on astrology for the Ottomans, see S. AYDÜZ, *Constellations, Fixed Stars and the Zodiac in Islamic Astronomy*, Manchester 2004, 6–10. Available [cited 06.01.2018]: www.muslimheritage.com; *The Oxford Encyclopedia of Philosophy, Science, and Technology in Islam*, entry ‘Office of the Muwaqqit’ and the ‘Munajjimbashi’ (S. AYDÜZ).

great arrangement'), George of Trebizond shows himself an eager servant of the Sultan: Ἀφικόμην εἰς τὴν Κωνσταντίνου, ἄριστε βασιλεῦ βασιλέων καὶ αὐτοκράτορ αὐτοκρατόρων, δι' οὐδὲν ἄλλο, εἰ μὴ τὸ συνελθεῖν εἰς λόγους τῷ σῷ ὕψει καὶ δηλῶσαι τὴν ἐμὴν προθυμίαν ἣν ἔχω πρὸς τοὺς ἐπαίνους τοῦ κράτους σου, νομίζων μηδὲν εἶναι κρεῖττον, ἐν τῷ παρόντι βίῳ τοῦ δουλεύειν βασιλεῖ σοφῷ καὶ φιλοσοφοῦντι τὰ μέγιστα⁶⁰.

However, despite all his efforts to approach Mehmed, George of Trebizond left Constantinople without meeting him. He sent the introduction to Mehmed after he had returned to Rome in 1466. He also dispatched his *A Comparison of the Philosophers Aristotle and Plato* and several other writings, probably still hoping to offer his services to the Sultan in the future⁶¹. His note in the preface to the Greek introduction of the *Almagest* proves that he knew about the Sultan's interest in ancient Greek philosophical thought: φέρεται γὰρ καὶ τοῦτο μετὰ τῶν ἄλλων σου βασιλικῶν ἀνδραγαθιμάτων, ὥς μᾶλλον ἀριστοτελίζει τὸ κράτος σου τῶν τοῦτ' αὐτὸ ἔργον ἐχόντων τὸ ἀριστοτελίζειν⁶².

Although the work of George of Trebizond cannot be treated as an internal product of the Ottoman Empire, it does show at least some leanings in the study of ancient Greek texts at the Ottoman court.

MATTHEW KAMARIOTES' TEACHINGS ON THE ANCIENT GREEK LANGUAGE AND LITERATURE

The study of ancient Greek texts in early Ottoman Constantinople was not linked only with the court. Some writings of Matthew Kamariotes that are dated post-1453 clearly demonstrate that he was active as a teacher of

60. *Collectanea Trapezuntiana*, 283 (*I arrived in Constantinople, O best king of kings and autocrat of autocrats, for no other reason than to talk with Your Highness and to demonstrate the zeal I have for the praise of your power, thinking that there is nothing better in the present life than to serve a wise king and one who philosophize about the greatest matters.* Translation by MONFASANI *Collectanea Trapezuntiana*, 281).

61. See MONFASANI, *George of Trebizond*, 281. See also G. Th. ZORAS, Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς ἐλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ, Athens 1954.

62. *Collectanea Trapezuntiana*, 283 (*For in addition to your other manly virtues which befit a king, Your Mightiness is also said to study Aristotle even more than those who have a professional responsibility to study Aristotle.* Translation by MONFASANI, *Collectanea Trapezuntiana*, 281).

grammar, rhetoric and perhaps also philosophy. From Martinus Crusius' (German philologist, historian, 1526–1607) notes in his *Turcograecia* we learn that Kamariotes came to Constantinople from Thessalonica in the final years of the Palaiologan dynasty⁶³. It is also known that Kamariotes worked together with Scholarios. Judging by the fact that Scholarios dedicated his work *Commentary on Thomas Aquinas "On Being and Essence"* (*Commentarium Thomae Aquinae "De ente et essentia"*) to Kamariotes, many assume that he was pupil⁶⁴ of Scholarios. Indeed, in the preface of the aforementioned work, Scholarios praises Kamariotes' *προθυμίαν* (eagerness) and *φιλομαθές* (diligence), but this could indicate either a relationship as colleagues or a teacher-student relationship⁶⁵.

It has been assumed that Kamariotes was the first teacher or even a principal⁶⁶ of the so-called 'Patriarchal School' (better known later on as the Patriarchal Academy or the Great School of the Nation) established soon after the fall of Constantinople by the newly appointed patriarch Gennadios II Scholarios (1454?)⁶⁷. However, there are no contemporary sources which prove the establishment of the School, let alone the position of Kamariotes⁶⁸. Nevertheless, from the evidence of his manuscripts and the aforementioned

63. M.S CRUSIUS, *Turcograeciae libri Octo*, Basel 1584, 187.

64. See the dissertations by K. PAPADAKIS, *Ματθαῖος Καμαριώτης. Τὸ θεολογικὸν τοῦ ἔργου, μετὰ ἐκδόσεως ἀνεκδότων ἔργων τοῦ*, Thessaloniki 2000, (=http://hdl.handle.net/10442/hedi/23093), 41, and D. CHATZEMICHAEL, *Ματθαῖος Καμαριώτης: συμβολὴ στη μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς εποχῆς τοῦ* (doctoral thesis), Aristotle University of Thessaloniki, 2002 (=http://hdl.handle.net/10442/hedi/20545), 70.

65. See JUGIE – PETIT – SIDERIDES, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, v. 6, 178.

66. For biographical data of Kamariotes and his writings, see A. BIEDL, *Matthaeus Camariotes: Specimen Prosopographiae Byzantinae*, BZ 35 (1935), 337-339. K. PAPADAKIS, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 21-58; CHATZEMICHAEL, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 25-78.

67. Gennadios II Scholarios at the Sultan Mehmed the Conqueror's behest was elected Ecumenical Patriarch in January 6, 1454 by an Episcopal synod assembled from Asia and Europe. On the career of Gennadios II Scholarios, see M.-H. BLANCHET, *Georges-Gennadios Scholarios (vers 1400 – vers 1472). Un intellectuel orthodoxe face à la disparition de l'Empire byzantine*, Paris 2008.

68. See CH. G. PATRINELIS, *Τὰ πρῶτα σχολεῖα καὶ οἱ πρῶτοι δάσκαλοι, Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἔθνους. Τομὸς I: Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669). Τουρκοκρατία – Λατινοκρατία*, Athens 1974, 370-371.

references by Crusius and Scholarios it is possible that Kamariotes lived in early Ottoman Constantinople and belonged to Scholarios' educational circle, initially probably as a student, later as a teacher. Unfortunately, we do not know exactly where he taught or who his students were.

Kamariotes' texts that could possibly provide us with the most information about his teachings on the ancient Greek language and literature in early Ottoman Constantinople, the *Introduction to Grammar* (*Εἰσαγωγή εἰς τὴν γραμματικὴν*) and three short philological works on the Erythraean Sibyl, the prophetess of classical antiquity presiding over the Apollonian oracle at Erythrae, a town in Ionia, on Plato and Aristotle, and on Homer's epic and life, are still concealed in a manuscript⁶⁹. However, there are two rhetorical writings of Kamariotes from which we can learn something of the study of ancient Greek rhetoric in his circle: the *Summary of Rhetorical Progymnasmata* (*Ἐπιτομὴ εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς προγυμνάσματα*), and the *Summary of Hermogenes' Rhetorical Works* (*Ῥητορικῆς ἐπιτομὴ ἐκ τῶν τοῦ Ἑρμογένους*)⁷⁰. Both epitomes are introductory texts to the so-called 'Hermogenean Corpus', the five-part rhetorical canon of four books that was assembled by the sixth century, at that time attributed to Hermogenes (Greek rhetorician, 161–180) – *On [Legal] Issues* (*Περὶ στάσεων*), *On Invention* (*Περὶ εὐρέσεως*), *On Types of Style* (*Περὶ ἰδεῶν*), *On Method* (*Περὶ μεθόδου δεινότητος*), and one work of Aphthonios (a Greek fourth-century sophist and rhetorician,), the *Rhetorical Exercises* (*Προγυμνάσματα*)⁷¹.

69. For further details of these manuscripts and their authorship, see BEIDL, *Matthaeus Camariotes*, 338–339; CHATZEMICHAEL, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 83–150; PAPADAKIS, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 149–170.

70. See Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ἐπιτομὴ εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς προγυμνάσματα, in: *Rhetores Graeci*, ed. C. WALZ, v. 1, Stuttgart – Tübingen – London 1832, 121–126, and Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ῥητορικῆς ἐπιτομὴ ἐκ τῶν τοῦ Ἑρμογένους, in: *Rhetores Graeci*, ed. C. WALZ, v. 6, Stuttgart – Tübingen – London 1834, 601–644. Recently R. F. HOCK, *Commentaries on Aphthonius's "Progymnasmata"*, Atlanta 2012, 321–331 has examined Kamariotes' *Summary of Rhetorical Progymnasmata* in the light of Aphthonios' *Rhetorical Exercises* paying particular attention to the *χεῖρα* chapter; T. M. CONLEY, Greek Rhetorics After the Fall of Constantinople: An Introduction, in: *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric* 18, 3 (2000) 265–294, mentions Kamariotes' *Summary of Hermogenes' Rhetorical Works* in his article on the teaching of rhetoric after 1453.

71. Cf. HOCK, *Commentaries on Aphthonius's "Progymnasmata"*, 4. See also PAPADAKIS, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 111–116; CHATZIMICHAEL, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 98–104.

In the first work, the *Summary of Rhetorical Progymnasmata*, which covers just six pages in Christian Walz's edition, Kamariotes provides definitions of all those rhetorical exercises (like μύθος 'fable', διήγημα 'narrative', χρεία 'chreia' or γνώμη 'maxim' etc.) that Aphthonios has described in his *Rhetorical Exercises*. It is interesting that the author never refers to his source. Aphthonios' work was a standard textbook for centuries and it was apparently well-known to Kamariotes' audience. His definitions are considerably shorter and simpler than Aphthonios' and he has omitted a large amount of additional information that Aphthonios provides, including several illustrations and examples. Ronald F. Hock has calculated that Kamariotes' text constitutes less than fifteen percent of Aphthonios'. He also suggests that "the brevity of this epitome is so severe that it is difficult to imagine its utility in a classroom setting"⁷².

In the second treatise, which is considerably longer – 42 pages, Kamariotes recounts definitions and conclusions from several Hermogenean works, again without giving any references⁷³. Both his epitomes clearly show that the role of Hermogenean handbooks on rhetoric was still significant in the post-1453 educational curriculum. It is likely that these epitomes formed the introductory material in lessons aimed at younger students, given the simplified information provided. Unfortunately, Kamariotes' texts tell us practically nothing about other ancient Greek authors and texts that would have been studied along with them. There are no citations of classical authors. In addition, it seems that in his works Kamariotes tried to separate rhetorical questions from those of *grammar* and *philology*. However, there is one significant remark regarding the language. In his *Summary of Rhetorical Progymnasmata*, among the virtues of one of the rhetorical exercises, the διήγημα, Kamariotes mentions the concept of ἑλληνισμὸς ὀνομάτων 'Hellenism of words, imitation of the ancient Greek language': Ἀρεταὶ δὲ διηγήματος σαφήνεια, συντομία, πιθανότης καὶ ὀνομάτων ἑλληνισμός⁷⁴. This remark shows that knowledge of classical Greek was

72. HOCK, *Commentaries on Aphthonius's Progymnasmata*, 323-325.

73. See in general PAPADAKIS, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 102-111; CHATZEMICHAEL, *Ματθαῖος Καμαριώτης*, 82-97.

74. *Ματθαίου τοῦ Καμαριώτου ἐπιτομὴ εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς προγυμνάσματα*, 122. *The virtues of the narrative are clearness, conciseness, persuasiveness and Hellenism of words.*

important in Kamariotes' time. It is also a wonderful illustration of how the very basic principles of classical rhetoric⁷⁵ still appear in post-Byzantine rhetorical education. Manuscripts copied or owned by Kamariotes reveal that Aristotle's works constitute the biggest part of his library which allows us to conclude that Kamariotes used these works, including Aristotle's *On Rhetoric* in his teaching⁷⁶.

Kamariotes is also the author of a theological and philosophical work called *The [Address] Against Pletho (Contra Plethonem)*⁷⁷, which is dated around 1455 and echoes the aforementioned attacks of his teacher or colleague Scholarios on Pletho. Kamariotes has never met Pletho, as he himself indicates: ἐγὼ γὰρ οὐδ' εἶδον αὐτόν, ἀλλ' ἀκοῇ λαβὼν ἔχω τὰ κατ' αὐτόν⁷⁸. This text suggests that Kamariotes might also have taught philosophy. However, once again, it tells us practically nothing about his education as a philosopher. On the other hand, his library shows that the philosophical works of Aristotle, Pletho, Plotinus, Epictetus might have influenced him⁷⁹. Unfortunately, many of Kamariotes' writings have yet to be edited and adequately analysed.

CONCLUSIONS

This paper has shown that work on ancient Greek texts was carried out in early Ottoman Constantinople. The evidence of the surviving 15th century manuscripts containing ancient Greek texts, the writings of the contemporary Greek intellectuals and the statements of their Greek peers have enabled us to learn more about what was studied, where and by whom.

75. Cf. 1404b1–1405b33 on τὸ σαφές 'clarity' as a virtue of prose style, 1407b28–1408a9 on συντομία 'conciseness' in a narrative, and 1403b18–1404a39 on τὸ πιθανόν 'persuasiveness' in delivery in *Aristotelis ars rhetorica*, ed. RUDOLFUS KASSEL, Berlin, 1976.

76. About the vast library of Kamariotes, see CHATZEMICHAEL, *Ματθαίος Καμαριώτης*, 311–5; PAPADAKIS, *Ματθαίος Καμαριώτης*, 149–170.

77. For the most recent contribution on the attack on Pletho from Kamariotes' perspective, see D. CHATZEMICHAEL, *Ματθαίου Καμαριώτη, Προς Πλήθωνα περί εμιαομένης λόγοι δύο, Φιλοσοφεῖν* 17 (2018) 185–210; For the original text and on the date of the *Contra Plethonem*, see CH. ASTRUC, *La fin inédite du Contra Plethonem de Matthieu Camariotès, Scriptorium* 9 (1955), 255–259, 260. On Kamariotes' attack, see C. M. WOODHOUSE, *George Gemistos Plethon. The Last of the Hellenes*, Oxford 1986, 180, 187, 272, 362.

78. *La fin inédite*, 255: *I have not met him, but I have heard of his [works].*

79. See CHATZEMICHAEL, *Ματθαίος Καμαριώτης*, 314.

The manuscripts show that contemporary learned men and their students were interested in a very wide range of topics – from ancient Greek language and literature to sciences and philosophy. They also indicate that the study, and moreover the transmission, of ancient Greek texts in Constantinople should not be associated only with the Ottoman court. The same process was occurring in the educational circle of Matthew Kamariotes and probably also of some other highly educated Greeks.

The philosophical writings of the scholar George Amiroutzes suggest that he and his peers, and his students, whoever they were, were especially interested in Aristotelian philosophy and the differences between Aristotle's and Plato's views. Kritoboulos' statement in his *Histories* on Amiroutzes' position in the court of Mehmed the Conqueror strongly indicates that it was Amiroutzes who assisted Ottoman intellectuals and the Sultan himself in the study of ancient Greek philosophical thought and its later interpretations.

From George of Trebizond's writings and activities we learn that Mehmed the Conqueror was especially interested in Aristotelian philosophy and that the Plato-Aristotle controversy which had begun some ten years before 1453 was probably also well-known to him. Indeed, judging by the manuscripts in ancient Greek acquired for the Sultan's Library, it seems that this debate might have inspired the Ottoman intellectuals to study not only ancient Greek philosophers and their followers, but also a number of other ancient Greek authors.

From Kritoboulos and George of Trebizond we learn that the Ottomans, as well as studying the ancient Greek philosophical writings, were also interested in at least two ancient Greek scientific texts and their practical use. Kritoboulos describes in detail the study of Ptolemy's *Geography* at the Ottoman court. George of Trebizond's work in Constantinople in 1465 suggests that the Sultan might have had an interest in another scientific work by Ptolemy – the *Almagest*, an astronomical manual. Undoubtedly, the personality of Mehmed the Conqueror and his obvious interest in science and the humanities contributed a great deal to the study of these works at the Ottoman court.

Some writings of Kamariotes that are dated after 1453 show that he in his educational circle, which was apparently connected to the patriarch Gennadios II Scholarios, was teaching grammar, rhetoric and perhaps also

philosophy to his Greek students. The available information about his works, as well as his two edited rhetorical texts, tell us that Kamariotes and his students might have studied such ancient Greek authors as Homer, Plato, Aristotle, Epictetus, Hermogenes and Aphthonios. Unfortunately, due to the lack of edited material, it is as yet impossible to discuss at length and evaluate Kamariotes' contribution to the study of ancient Greek texts in his educational circle in early Ottoman Constantinople. Further studies of the surviving manuscripts in ancient Greek that were produced in Constantinople in the second half of the 15th century but which are now dispersed among several European libraries might well reveal more important information about the study of ancient Greek texts by the contemporary Greek and Ottoman intellectuals.

ΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ
ΚΑΤΑ ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΙΣΟ ΤΟΥ 15ΟΥ ΑΙΩΝΑ.

Η εργασία αποτελεί επισκόπηση των έργων σχετικά με τα αρχαία ελληνικά κείμενα στην Κωνσταντινούπολη κατά το δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Μαρτυρίες από τα σωζόμενα χειρόγραφα που περιέχουν αρχαία ελληνικά κείμενα, τα συγγράμματα των Ελλήνων διανοουμένων της εποχής όπως ο Αμιρούτζης, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Ματθαίος Καμαριώτης, καθώς και πληροφορίες που παρέχονται από τον σύγχρονό τους Κριτόβουλο, αποδεικνύουν ότι οι λόγιοι της εποχής και οι μαθητές τους ενδιαφέρονταν για ευρύ φάσμα θεμάτων, από την αρχαία ελληνική γλώσσα και τη λογοτεχνία μέχρι τις επιστήμες και τη φιλοσοφία. Η μελέτη των αρχαίων ελληνικών κειμένων δεν περιοριζόταν στην Αυλή των Οθωμανών Σουλτάνων, αλλά και στους εκπαιδευτικούς κύκλους των Ελλήνων διανοουμένων.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΔΟΚΙΜΙΑ - ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ
REVIEW ARTICLES - BOOK REVIEWS

P. NIEWÖHNER (επιμ.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia. From the Late Antiquity until the Coming of the Turks*, Oxford 2017, σσ. 464. ISBN 9780190610463

Στις πρώτες φράσεις της εισαγωγής του συλλογικού τόμου για την Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας που επιμελείται ο Philipp Niewöhner διαβάζουμε το βασικό επιχείρημα για την αναγκαιότητα ενός τέτοιου έργου, έκτασης περίπου 450 σελίδων: *Η Ανατολία υπήρξε η μόνη σημαντική περιοχή της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας που δεν «έπεσε» κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, αλλά παρέμεινε συνεχώς υπό Ρωμαϊκή κυριαρχία μέχρι και τον 11ο αιώνα. Έτσι η Ανατολία μπορεί να καταδείξει την διαφορά που έκανε η συνέχεια της Ρωμαϊκής διοίκησης, και πως το αρχαίο αστικό φαινόμενο εξαφανίστηκε παρά την διοικητική συνέχεια.* Με αυτό τον τρόπο, ο επιμελητής θέτει εξ αρχής δύο άξονες, οι οποίοι διατρέχουν ολόκληρο το έργο: πρώτον, το φαινόμενο της διοικητικής συνέχειας και, δεύτερον, την εξέλιξη των αστικών κέντρων, για τα οποία φροντίζει να μας ενημερώσει ότι θα παρακιάσουν εν τέλει παρά τη συνέχεια της διοίκησης.

Στην ίδια εισαγωγή και στην ενότητα που εξετάζεται η ιστορία της έρευνας (σσ. 3-4) διαβάζουμε ένα σύντομο ιστορικό της συζήτησης για την «παρακμή» της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και για το μείζον θέμα των συνεχειών και των τομών που εντοπίζονται στη μετάβαση από την Αρχαιότητα στον Μεσαίωνα. Στο σημείο αυτό θα ήταν χρήσιμη ίσως και η καταγραφή της πορείας της αρχαιολογικής έρευνας στην Ανατολία αφού, σε κάποιον βαθμό, η εξέλιξη της ταυτίζεται συνολικά με τη βυζαντινή αρχαιολογική έρευνα. Η επιμονή στο ζήτημα της «παρακμής» υπογραμμίζει τον κεντρικό ρόλο που παίζει το συγκεκριμένο ερώτημα τόσο σ' αυτόν τον τόμο όσο και στην τρέχουσα συζήτηση γύρω από την αρχαιολογία της βυζαντινής περιόδου. Μια συζήτηση που επιμένει να κινείται σε ένα περιβάλλον αποφαιτικό, στοιχισμένο με το πριν (Αρχαιότητα) ή το μετά (Μεσαίωνας), και να χάνει έτσι σε κάποιον βαθμό τη συγχρονία της αρχαιολογικής εικόνας.

Η περιοδολόγηση που υιοθετείται από τον επιμελητή διακρίνεται από έναν βαθμό πρωτοτυπίας καθώς ο τόμος εξετάζει την περίοδο από τον ύστερο πέμπτο αιώνα μέχρι και το τέλος του ενδέκατου¹. Ως σημείο εκκίνησης επιλέγεται ένα κοινωνικοοικονομικό όριο, το τέλος της «ύστερης ύστερης (sic) αρχαιότητας», γεγονός που σημαίνει ότι ο επιμελητής αποκλείει από την έρευνά του την αστική επέκταση και ανανέωση της Θεοδοσιανής περιόδου². Ως τελικό όριο επιλέγεται ο ύστερος ενδέκατος αιώνας εξαιτίας των ανακατατάξεων που φέρνει ο ερχομός των Τούρκων στη Μικρά Ασία³. Δηλαδή, λόγω της νέας διοικητικής και εθνοτικής κατάστασης που επιβάλλεται στην περιοχή.

Σημαντική για την κατανόηση του υπό εξέταση τόμου είναι η επιλογή του γεωγραφικού όρου *Ανατολία* αντί του *Μικρά Ασία*. Οι δύο όροι άλλοτε είναι ταυτόσημοι, άλλοτε σηματοδοτούν μια διαφορετική ποιοτική κατανόηση του χώρου και του χρόνου, και άλλοτε πάλι δηλώνουν μια εθνικά διαφορετική θέαση της ιστορίας, εντεταγμένη σε σύγχρονες εθνικές αντιπαραθέσεις. Ο επιμελητής του τόμου εντοπίζει εννοιολογικές διαφορές μεταξύ των δύο όρων. Υποστηρίζει ότι το *Μικρά Ασία* χρησιμοποιείται κυρίως για να περιγράψει τον κόσμο κοντά στη Μεσόγειο Θάλασσα, την παράλια ζώνη της μικρασιατικής χερσονήσου και τη θαλάσσια διασύνδεση. Αντίθετα, κατά τη γνώμη του, ο όρος *Ανατολία* δίνει έμφαση στη διάσταση της κεντρικής μικρασιατικής περιοχής, των υψιπέδων στο εσωτερικό και της σχετικής απομάκρυνσης από τα μεγάλα λιμάνια και τους θαλάσσιους δρόμους. Στον ίδιο τόμο πάντως, στη μελέτη του Johannes Koder για την Ιστορική Γεωγραφία (σσ. 17-19), συναντούμε μια συνολικότερη και πιο πολύπλευρη προσέγγιση του ζητήματος της ονομασίας του χώρου⁴. Πρόκειται για μια διαφοροποίηση με ιδιαίτερο ιστορικό βάθος στην αγγλόφωνη αρχαιολογική παραγωγή, η οποία βρίσκει την πλήρη ανάπτυξη

1. Παρόμοια χρονολογική πλαισίωση είχαν προτείνει είκοσι χρόνια πριν και οι αείμνηστοι Σπύρος Βρυώνης και Νίκος Οικονομίδης στο έργο που ουσιαστικά θεμελίωσε ανάλογες συλλογικές προσεγγίσεις για τον βυζαντινό μικρασιατικό χώρο: Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)*, Αθήνα 1998, 7-8.

2. Βλ. χαρακτηριστικά το: I. JACOBS, *The Creation of the Late Antique City. Constantinople and Asia Minor during the 'Theodosian Renaissance'*, *Byz.* 82 (2012), 113-164.

3. Για τις ενδιαφέρουσες εξελίξεις της Σελτζουκικής επέκτασης και βυζαντινής υποχώρησης στη Μικρά Ασία έχουμε επίσης μια νέα μονογραφία: A. D. BEHAMMER, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040-1130*, London 2017.

4. Περισσότερα για την ιστορική διάσταση της ονομασίας της Μικράς Ασίας στο: D. GEORGACAS, *The Names for the Asia Minor Peninsula and a Register for Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*, Heidelberg 1971.

της σε έργα όπως λ.χ. του Stephen Mitchell με τίτλο: *Ανατολία, Τόπος, Άνθρωποι και Θεοί στην Μικρά Ασία*⁵. Πρόκειται για διαφοροποίηση ενδιαφέρουσα και για το ελληνόφωνο κοινό, επιστημονικό και μη, το οποίο κατά συντηρητική πλειοψηφία υιοθετεί τον όρο *Μικρά Ασία* και αγνοεί τον όρο *Ανατολία*, όταν αναφέρεται στο βυζαντινό παρελθόν της περιοχής⁶.

Ο τόμος συνομιλεί με μια σειρά σημαντικές ιστορικές και αρχαιολογικές εκδοτικές πρωτοβουλίες που έχουν τοποθετήσει την βυζαντινή Μικρά Ασία και την αρχαιολογία της στο επίκεντρο της έρευνας συγκεντρώνοντας μελέτες από ειδικούς της περιοχής, ιστορικούς και αρχαιολόγους. Οι απαρχές της νεότερης αυτής προσπάθειας ανάγονται στον επιτυχημένο τόμο *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία* που εκδόθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών το 1998 και προήλθε από Διεθνές Συμπόσιο που είχε οργανωθεί από τους Σπύρο Βρυώνη και Νίκο Οικονομίδη την προηγούμενη χρονιά⁷. Ο τόμος για την *Αρχαιολογία της υπαίθρου της Μεσαιωνικής Ανατολίας* που εκδόθηκε από το Ολλανδικό Ινστιτούτο της Κωνσταντινούπολης το 2009 ήταν ένα επόμενο βήμα με ξεκάθαρη στροφή στον αγροτικό χώρο μακριά από τις πόλεις⁸. Παράλληλα ζωντανό παραμένει το ενδιαφέρον για την εξέλιξη του αστικού φαινομένου κατά την Ύστερη Αρχαιότητα στην Μικρά Ασία⁹. Ενώ πρόσφατα και ο κάπως παραμελημένος σε σχέση με άλλες περιοχές μικρασιατικός έκτος αιώνας υπήρξε το θέμα μιας συλλογικής έκδοσης¹⁰.

Στις περισσότερες ανακοινώσεις των παραπάνω εκδόσεων και στην ιδιαίτερα ζωντανή αρχαιολογική παραγωγή των θέσεων της Μικράς Ασίας με βυζαντινό ενδιαφέρον διαμορφώνονται τρία διαφορετικά δίπολα, πάνω στα οποία στοιχίζεται και ο ανά χείρας τόμος. Το πρώτο είναι η διάκριση

5. S. MITCHELL, *Anatolia: Land, Men and Gods in Asia Minor*, τ. 1, Oxford 1993, 1-10.

6. Θεμελιώδεις μελέτες βυζαντινής αρχαιολογίας του μικρασιατικού χώρου ήδη από τις αρχές του 20ου αι. έδωσαν ένα ξεκάθαρο πλαίσιο χρήσης του γεωγραφικού όρου *Μικρά Ασία* και αναφορικά με το βυζαντινό παρελθόν του χώρου, όπως: Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, *Χριστιανικά Μνημεία της Μικράς Ασίας*, Αθήνα 1920.

7. Σ. ΛΑΜΠΑΚΗΣ (επιμ.), *Η Βυζαντινή Μικρά Ασία (6ος-12ος αι.)* [βλ. σημ. 1]: το πρόγραμμα του αρχικού συμποσίου στις σσ. 11-15.

8. T. VORDERSTRASSE – J. ROODENBERG (επιμ.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, Leiden 2009.

9. D. ORTWIN – C. J. RATTÉ (επιμ.), *Archaeology and the Cities of Asia Minor in Late Antiquity*, Ann Arbor, MI 2011.

10. I. JACOBS – H. ELTON, *Asia Minor in the Long Sixth Century: Current Research and Future Directions*, Oxford 2019.

μεταξύ Πρώιμου και Μέσου Βυζαντίου, η οποία σε κομμάτι της αγγλόφωνης παραγωγής συχνά αποτυπώνεται στο διαχωρισμό της Ύστερης Αρχαιότητας από το «πραγματικό» (μεσαιωνικό) Βυζάντιο. Το δεύτερο δίπολο θέτει τον παράλιό χώρο, με την πρόσβαση στα ευρέα θαλάσσια δίκτυα (που αντιπροσωπεύει ένα «ανοικτό» Βυζάντιο με ανταλλαγές μεγάλης κλίμακας), απέναντι στον μεσόγειο χώρο, με τα περιορισμένα και δύσκολα χερσαία οδικά δίκτυα (που αντιπροσωπεύει ένα πιο «κλειστό» Βυζάντιο, στραμμένο προς την αυτάρκεια και την αυτοκατανάλωση). Το τρίτο δίπολο είναι η μελέτη των πόλεων και η αρχαιολογία των μεγάλων αστικών κέντρων της Ύστερης Αρχαιότητας και Πρώιμου Βυζαντίου απέναντι στην μελέτη της υπαίθρου, των μικρών και μεσαίων οικισμών που είναι σε άμεση σχέση και επαφή με την αγροτική παραγωγή. Συχνά, αυτό το τελευταίο αντιθετικό δίπολο έρχεται να αποτυπωθεί σε θεωρητικές έννοιες που σχετίζονται με την ανάπτυξη των πόλεων: αστικοποίηση και μνημειοποίηση από την μια πλευρά, αγροτοποίηση και κατακερματισμός του αστικού χώρου από την άλλη.

Ενδιαφέρουσα είναι η εισαγωγή και συστηματική χρήση από τον επιμελητή του όρου *Περίοδος Εισβολής ή Εισβολών (Invasion Period)* για την περιγραφή της περιόδου από τις αρχές του εβδόμου έως τα μέσα του ενάτου αιώνα (σ. 6.) Ο όρος νιοθετείται και σε πολλά από τα επιμέρους κεφάλαια, ίσως στο πλαίσιο εκδοτικής επιμέλειας και ομοιομορφίας (βλ. ενδεικτικά Izdebski, σ. 88· Crow, σ. 93· Buchwald/Savage, σ. 129· Vroom, σ. 184· Pülz, σ. 196· Buchwald, σ. 205· Otten, σ. 228· Rautman, σ. 234· Ladstätter, σ. 245· Dalgic/Sokolicek, σ. 277· Peschlow, σ. 287, 353· Piesker, σ. 299· Poblome/Talloe/Kaptijn, σ. 304· Stroth, σ. 327· Cassis, σ. 372). Η χρήση του όρου γίνεται σε αντικατάσταση του προβληματικού *Σκοτεινοί Αιώνες* ή του κάπως ασαφούς *Μεταβατική Περίοδος*, αν και θα μπορούσε να γίνει εξίσου αντικείμενο κριτικής καθώς συγκροτεί ως κύριο χαρακτηριστικό περιοδολόγησης ένα εξωγενές στοιχείο, αυτό της *Εισβολής*. Το ίδιο το βιβλίο άλλωστε σε πολλά σημεία επιχειρεί να αναδείξει κυρίως τα εσωτερικά αίτια αλλαγής της Βυζαντινής κοινωνίας, μια προσέγγιση που δεν διευκολύνεται από την καταφυγή σε ένα σχήμα όπου εισβολές αποτελούν τον καταλύτη της εξέλιξης¹¹. Αξίζει να επισημάνουμε την αντίστοιχη σχετική συζήτηση από ιστορικούς και αρχαιολόγους του Πρώιμου Μεσαίωνα στην δυτική και κεντρική Ευρώπη προς

11. Βλ. επίσης χρήση του όρου *περίοδος Εισβολής*: P. NIEWÖHNER, The Byzantine Settlement History of Miletus and its Hinterland – Quantitative Aspects: Stratigraphy, Pottery, Anthropology, Coins, and Palynology, *Archäologischer Anzeiger* 2016/2, 277.

αντικατάσταση της παλαιάς περιοδολόγησης που αναφερόταν σε *Περίοδο Βαρβαρικών Εισβολών* προς μια πιο ουδέτερη *Περίοδο των Μεταναστεύσεων*¹².

Προχωρώντας στο εσωτερικό του βιβλίου, σε 38 σχετικά σύντομα κεφάλαια γραμμένα από μερικούς από τους πιο σημαντικούς μελετητές της Βυζαντινής Μικράς Ασίας ο Niewöhner προσπαθεί να συμπεριλάβει δεκαετίες έρευνας καλύπτοντας τόσο μια σειρά από θεματικές όσο και διάφορες θέσεις/πόλεις. Η σύνθεση της συγγραφικής ομάδας είναι εντυπωσιακή καθώς ενσωματώνει αρχαιολόγους και ιστορικούς από διαφορετικές γενιές και εθνικότητες, αν και είναι ξεκάθαρη η αριθμητική ηγεμονία γερμανόφωνων και αγγλόφωνων ερευνητών. Η συμμετοχή μόλις τριών Τούρκων αρχαιολόγων σε έναν τόμο που αφορά αρχαιολογικό έργο που διεξάγεται αποκλειστικά στην Τουρκία είναι ένα γεγονός που προβληματίζει.

Όπως είδαμε, το βιβλίο ανοίγει με μια εισαγωγή από τον επιμελητή, στην οποία συζητά συνοπτικά την ιστορία της έρευνας, τις βασικές κατευθύνσεις και την ορολογία που υιοθετείται. Στη συνέχεια, η *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* οργανώνεται σε δύο μέρη. Το πρώτο είναι θεματικό και χωρίζεται σε κεφάλαια για: 1) Ιστορική γεωγραφία· 2) Μεταφορές και επικοινωνία· 3) Αστικό φαινόμενο· 4) Ανθρώπινα κατάλοιπα· 5) Νομίσματα· 6) Αγροτικούς οικισμούς· 7) Οχυρώσεις· 8) Κατοικίες· 9) Μοναστήρια· 10) Ναοδομία· 11) Υπόσκαφη αρχιτεκτονική· 12) Ταφική αρχαιολογία· 13) Κεραμική· 14) Μικροεπρήματα.

Το δεύτερο μέρος φιλοξενεί μια σειρά από μελέτες περίπτωσης, σύντομες δηλαδή μελέτες για συγκεκριμένες αρχαιολογικές θέσεις, γραμμένες συνήθως από τον/την κατ' εξοχήν ανασκαφέα ή μελετητή, οργανωμένες σε τέσσερις ευρείες γεωγραφικές ζώνες: α) τη δυτική Μικρά Ασία: 15) Νίκαια, 16) Άσος, 17) Πέργαμος, 18) Σάρδεις, 19) Έφεσος, 20) Πριήνη, 21) Μίλητος, 22) Όρος Λάτιμος, 23) Αφροδισιάδα· β) τη νότια ακτογραμμή: 24) Πάταρα, 25) Όλυμπος, 26) Σίδη· γ) την κεντρική Μικρά Ασία: 27) Σαγαλασσός, 28) Μπίνπιρκιλισε, 29) Οικισμός στο Τζανλί Κιλισέ, 30) Αιζανοί, 31) Αμόριο, 32) Γέρμια, 33) Άγκυρα, 34) Boğazköy, 35) Çadır Höyük, 36) Ευχάιτα· δ) τα παράλια του Εύξεινου Πόντου: 37) Άμαστρις και 38) Σινώπη.

Τα κεφάλαια του τόμου, τόσο τα θεματικά, όσο και εκείνα που είναι αφιερωμένα σε αρχαιολογικές θέσεις είναι εικονογραφημένα με πληρότητα και συνοδεύονται από χάρτες, δορυφορικές απεικονίσεις, κατόψεις και όψεις

12. G. HALSALL, *Barbarian migrations and the Roman West, 376–568*, Cambridge 2007, 10-19· W. POHL, *Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration*, Stuttgart 2016³.

μνημείων, και φωτογραφίες μικροευρημάτων. Έτσι, συγκεντρώνεται σε μια έκδοση εικονογράφηση που πολλές φορές είναι δύσκολο να βρεθεί εξαιτίας της μεγάλης διασποράς του υλικού. Δεν είναι όμως λίγες οι στιγμές –ιδίως στην πραγμάτευση αρχαιολογικών θέσεων– στις οποίες ο αναγνώστης θα επιθυμούσε τα σχέδια τοπογραφικών αλλά και κατόψεων κτιρίων να είναι μεγαλύτερα και περισσότερο ευανάγνωστα.

Τα θεματικά κεφάλαια του τόμου προσφέρουν μια πολύτιμη επισκόπηση τόσο σε ιστορικά και αρχαιολογικά ζητήματα όσο και σε κατηγορίες υλικού πολιτισμού. Πολλές φορές από μόνα τους αποτελούν σημαντικές εισαγωγές σε αντικείμενα ελλιπώς μελετημένα. Και, μολονότι ενίοτε μοιάζουν με ανάλογα θεματικά κεφάλαια στα ιδιαίτερα δημοφιλή τα τελευταία χρόνια αγγλόφωνα εγχειρίδια Βυζαντινού πολιτισμού/ιστορίας/αρχαιολογίας, η επικέντρωση τους σε μια συγκεκριμένη γεωγραφική περιοχή τα καθιστά στοχευμένες μελέτες με σαφή και πρωτότυπα πολλές φορές αποτελέσματα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το κεφ. 2 για τους βυζαντινούς δρόμους της Μικράς Ασίας, γραμμένο από τον Klaus Belke, το οποίο ξεφεύγει από τα γενικόλογα σχετικά λήμματα και διακρίνει το βασικό ζήτημα της αναβάθμισης των χερσαίων μεσόγειων οδών στο ειδικό περιβάλλον της Μικράς Ασίας, ιδίως από τον 7ο αι. και μετά με την κατάρρευση των θαλάσσιων οδών.

Εξίσου ενδιαφέρον είναι και το κεφ. 7 για τις βυζαντινές οχυρώσεις της Μικράς Ασίας από τον Jim Crow. Σε αυτό η εξέλιξη στην οχυρωματική των πόλεων μελετάται στον χρόνο, παράλληλα με τις ευρύτερες ιστορικές εξελίξεις και αποκτά μια λογική αλληλουχία εντός του πεπερασμένου γεωγραφικά και ιστορικά μικρασιατικού χώρου. Ο Crow περιγράφει με σαφήνεια ένα χρονολογικό εκκρεμές στις οχυρώσεις των μικρασιατικών πόλεων διαχωρίζοντας αυτές που μπορούμε να αποδώσουμε σε κρατική πρωτοβουλία από όσες σχετίζονται με ανάγκες άμυνας αλλά και επίδειξης των τοπικών κοινοτήτων. Για παράδειγμα, οι οχυρώσεις της Νίκαιας και της Νικομήδειας τον 3ο και 4ο αιώνα αποτυπώνουν τις πρωτοβουλίες του υστερορωμαϊκού κράτους για τη δημιουργία οχυρωμένων πόλεων με μνημειακά χαρακτηριστικά. Αντίθετα, οι οχυρώσεις της Αφροδισιάδας, της Ιεράπολης ή ακόμη και της Εφέσου κατά τον 4ο και 5ο αιώνα καταδεικνύουν την προσπάθεια ορισμένων αναβαθμισμένων αστικών κέντρων της Ύστερης Αρχαιότητας να επιλύσουν αυτόνομα το πρόβλημα της ασφάλειάς τους. Από τα τέλη του 5ου και ιδίως κατά τον 6ο αι. και πάλι το ισχυρό κεντρικό κράτος φροντίζει με συστηματικό τρόπο και με εφαρμογή νέων οχυρωματικών πρακτικών για την οχύρωση πόλεων όπως το Αμόριο ή τα Ευχάιτα. Στη συνέχεια, κατά τον 7ο

και 8ο αι. οι κοινότητες, οι πόλεις και τα κάστρα της Μικράς Ασίας, οργανώνουν και πάλι την οχύρωση τους τοπικά, αξιοποιώντας τις ήδη υπάρχουσες δομές, και απαντούν με ίδια μέσα στις μεγάλες ανάγκες που οι συνεχείς αραβικές εισβολές επιβάλλουν. Τέλος, από τον 9ο αι. μια σειρά πόλεων, όπως η Άγκυρα ή η Νίκαια, οχυρώνονται ξανά με αυτοκρατορική φροντίδα.

Το κεφάλαιο για την Ταφική Αρχαιολογία (κεφ. 12) γραμμένο από τον Eric Ivison είναι μια ακόμη συμβολή που έχει τις δυνατότητες να αναδειχθεί σε μελέτη αναφοράς για τους βυζαντινούς αρχαιολόγους, έστω κι αν αναφέρεται αποκλειστικά στην Μικρά Ασία. Ο Ivison θέτει ένα θεωρητικό πλαίσιο για την μελέτη των βυζαντινών ταφών, αλλά και για την χρονολόγηση των σχετικών καταλοίπων που ξεπερνάει το άμεσο μικρασιατικό περιβάλλον. Στη συνέχεια με πλούσια και παραστατικά παραδείγματα παρακολουθεί μερικές από τις βασικές αλλαγές που συμβαίνουν στις ταφικές πρακτικές των βυζαντινών από την Πρωτοβυζαντινή στη Μεσοβυζαντινή περίοδο.

Στον τόμο του Niewöhner για την *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* αποτυπώνεται χαρακτηριστικά η εικόνα της εξέλιξης της βυζαντινής αρχαιολογίας στην Μικρά Ασία τα τελευταία χρόνια, μια εικόνα που σε ένα βαθμό αφορά και συνολικότερα τις εξελίξεις στο πεδίο της βυζαντινής αρχαιολογίας¹³. Περνώντας στα κεφάλαια που αφορούν τις περιπτώσεις μελέτης, συγκεκριμένες δηλαδή μικρασιατικές θέσεις όπου έχουν ανασκαφεί ή ερευνηθεί οι βυζαντινές αρχαιότητες, μπορούμε να αποπειραθούμε να διακρίνουμε ένα γενικότερο σχήμα. Μια κατάταξη ανασκαφικών προγραμμάτων που ακολουθεί φάσεις μιας μεθοδολογικής εξέλιξης και φωτίζει κάπως το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της βυζαντινής αρχαιολογικής έρευνας.

Η πρώτη ομάδα αφορά την ανασκαφή βυζαντινών οικισμών που βρίσκονται στη θέση σημαντικών αρχαίων πόλεων και αποτελούν κατά κάποιον τρόπο συνέχειά τους. Εκεί η αρχαιολογική διερεύνηση των κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών καταλοίπων οδήγησε «αναγκαστικά», τουλάχιστον αρχικά, και στη διερεύνηση των βυζαντινών καταλοίπων ήδη από νωρίς στον 20ο αιώνα. Η Έφεσος (κεφ. 19) είναι ένα από τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα στην Μικρά Ασία, αλλά και στον υπό συζήτηση τόμο, ανάμεσα

13. Για μια καταγραφή της κατάστασης της έρευνας στην Ελλάδα βλ.: PL. PETRIDIS, Late Roman/Early Byzantine Archaeology in Greece: a 'Gateway' to the Period of Transformations, *Pharos* 20 (2014), 269-290. J. CROW, Perspectives on the Archaeology of Byzantine Greece 600-1000 AD, *Pharos* 20 (2014), 291-311.

σε θέσεις όπως η Πέργαμος (κεφ. 17), η Μίλητος (κεφ. 21), οι Σάρδεις (κεφ. 18), η Αφροδισιάδα (κεφ. 23), κ.ο.κ.¹⁴. Η ανασκαφή των βυζαντινών αρχαιολογικών στρωμάτων στους οικισμούς αυτούς έχει εντατικοποιηθεί τις τελευταίες δεκαετίες. Χαρακτηρίζεται από μια στροφή στα επιστημονικά ερωτήματα και στη μεθοδολογία, η οποία τοποθετεί τη συστηματική ανασκαφή και τεκμηρίωση του βυζαντινού παρελθόντος σε ίση μοίρα με τις άλλες περιόδους. Ενδεικτικό της νέας αυτής τάσης είναι το γεγονός ότι γενική διευθύντρια της ανασκαφής της Εφέσου από το 2009 και συγγραφέας του σχετικού κεφαλαίου στον τόμο είναι η Sabine Ladstätter, η οποία ειδικεύεται στη βυζαντινή αρχαιολογία¹⁵. Την αξία για την ανανέωση της ματιάς μας πάνω στις μεγάλες αυτές πόλεις της ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, οι οποίες διασώζουν έναν μοναδικό πλούτο για τη μεσαιωνική οργάνωση του χρόνου και της ζωής στη «νέου τύπου» βυζαντινή πόλη, αποδεικνύουν κατ' επανάληψη τα σχετικά κεφάλαια της *Αρχαιολογίας της Βυζαντινής Ανατολίας* του Niewöhner. Ο πλούτος των ευρημάτων των σχετικά άγνωστων Αιζανών (κεφ. 30), η Σαγαλασσός που παύει να μοιάζει στις σχετικές δημοσιεύσεις ως μια μεσαιωνική «ερημούπολη» (κεφ. 27), το οχυρό του έβδομου ή όγδοου αιώνα στον λόφο πάνω από τις Σάρδεις και η συστηματική ανασκαφή στην ίδια πόλη ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού της εποχής των Λασκαριδών (κεφ. 18), αλλά και οι ταφές ένοπλων βυζαντινών πολεμιστών του έβδομου αιώνα στην άνω πόλη της Περγάμου (κεφ. 17) είναι μερικές μόνο από τις στιγμές στο βιβλίο που νιώθουμε ότι ξέρουμε ακόμη πολύ λίγα για το βυζαντινό παρελθόν των τόσο καλά γνωστών κατά τα άλλα μεγάλων αστικών κέντρων της Μικράς Ασίας, καθώς και ότι είμαστε στην αρχή ενός πολύ ενδιαφέροντος επιστημονικού ταξιδιού.

14. Αντίστοιχες περιπτώσεις στην Ελλάδα ήταν και είναι, ανάμεσα σε άλλες: οι ανασκαφές της Αμερικάνικης Σχολής στην Κόρινθο και την Αγορά της Αθήνας: K. KOURELIS, *Byzantine Houses and Modern Fictions: Domesticating Mystras in 1930s Greece*, *DOP* 65/66 (2011), 307, η ανασκαφή της Ολυμπίας: T. VÖLLING κ.α., *Olympia in frühbyzantinischer Zeit: Siedlung – Landwirtschaftliches Gerät – Grabfunde – Spolienmauer*. [Olympische Forschungen 34]. Wiesbaden 2019, 1-14, και η ανασκαφή των Δελφών: P. PETRIDIS, *La céramique protobyzantine de Delphes: une production et son context* [Fouilles de Delphes V, Monuments figurés 4], Αθήνα 2010, 17-22.

15. Ένα ενδιαφέρον ιστορικό της ανασκαφής της Εφέσου αναφορικά με τις βυζαντινές αρχαιότητες στο: S. LADSTÄTTER, *Ephesos from Late Antiquity until the Middle Ages. An Archaeological Introduction*, στον τόμο S. LADSTÄTTER – P. MAGDALINO (επιμ.), *Ephesos from Late Antiquity until the Late Middle Ages*, Wien 2019, 11-17.

Μια δεύτερη ομάδα θέσεων που παρουσιάζονται στο βιβλίο είναι αποτέλεσμα συστηματικών ερευνών που εξαρχής έθεσαν ως ερευνητικό στόχο την μελέτη, αποκάλυψη και κατανόηση καταλοίπων της βυζαντινής περιόδου, και μάλιστα κυρίως μεσαιωνικών, χωρίς να προηγείται κάποιο ενδιαφέρον για ελληνορωμαϊκές αρχαιότητες. Στην ομάδα αυτή ιδιαίτερη θέση κατέχει η ανασκαφή του Αμορίου (σημ. Hisar) (κεφ. 31) στην Φρυγία, η οποία αποκαλύπτει από το 1988 τα αλληπάλλληλα στρώματα ζωής του όγδοου με ενδέκατου αιώνα της πρωτεύουσας του θέματος των Ανατολικών¹⁶. Η αποκάλυψη στο Αμόριο ενός εκτεταμένου στρώματος καταστροφής που αποδίδεται στην πολιορκία της πόλης από τους Άραβες το 838 και στην πλήρη καταστροφή της από τον στρατό του χαλίφη Al Mutasim αποτελεί σταθερά ένα σπάνιο εύρημα για την αρχαιολογία του βυζαντινού έβδομου, όγδοου και ένατου αιώνα. Όμως, και η ανοικοδόμηση της πόλης αμέσως μετά την καταστροφή στα μέσα του ένατου αιώνα μας δίνει στοιχεία για την κεντρική αυτοκρατορική παρέμβαση στις επαρχιακές πόλεις της περιόδου. Η συστηματικότητα του προγράμματος ανασκαφής του Αμορίου για περισσότερο από 30 χρόνια κάτω από τρεις διευθυντές και διευθύντριες: Martin Harrison (Πανεπιστήμιο Οξφόρδης), Christopher Lightfoot (Μητροπολιτικό Μουσείο Νέας Υόρκης) και Zeliha Demirel-Gökalp (Πανεπιστήμιο Ανατολίας, Eskisehir) και η σταθερή εκδοτική παραγωγή δημοσιεύσεων και αναφορών έχουν καταστήσει το πρόγραμμα του Αμορίου σταθερή αναφορά στην αρχαιολογική εξερεύνηση του μεσαιωνικού Βυζαντίου.

Στα Ευχάιτα (σημ. Beyözü) (κεφ. 36) που βρίσκονται 220 χιλιόμετρα ανατολικά της Άγκυρας ένα μεγάλο ερευνητικό πρόγραμμα με επικεφαλής τον ιστορικό John Haldon από το Πανεπιστήμιο του Princeton αποτέλεσε μια νεότερη εκδοχή με καινοτόμα χαρακτηριστικά της αναζήτησης μιας μεσαιωνικής βυζαντινής πόλης. Τα βυζαντινά Ευχάιτα αποτέλεσαν πιθανώς διοικητικό και στρατιωτικό κέντρο στην περιοχή της βορειοανατολικής κεντρικής Μικράς Ασίας και ήταν κυρίως γνωστά για το προσκύνημα του Αγίου Θεοδώρου του Τήρωνος. Το πρόγραμμα επιχείρησε να κατανοήσει τον αστικό και περιαστικό χώρο κυρίως μέσα από μη-παραμβατικά αρχαιολογικά εργαλεία και μεθόδους. Κατά κάποιον τρόπο η προσέγγιση που εφαρμόστηκε στα Ευχάιτα άνοιξε ένα

16. Αναλυτικά για το Αμόριο βλ. τη σειρά δημοσιεύσεων των ανασκαφικών πορισμάτων με τίτλο *Amorium Reports* που αριθμεί ως σήμερα πέντε τόμους. Πλήρης βιβλιογραφία για την θέση στο: C. S. LIGHTFOOT – T. DREW-BEAR – N. TSIVIKIS, *Amorium Reports 5: A Catalogue of Roman and Byzantine Stone Inscriptions from Amorium and its territory, together with Graffiti, Stamps, and Miscellanea*, Istanbul 2017, 153-157.

επιστημονικό «διάλογο» γύρω από τη μεθοδολογική προσέγγιση μιας βυζαντινής πόλης με το παραδοσιακότερο και κυρίως προσανατολισμένο στην ανασκαφή πρόγραμμα του Αμορίου¹⁷. Οι εργασίες στα Ευχάιτα συνδύασαν την ιστορική έρευνα, την έρευνα επιφανείας, τις γεωφυσικές διασκοπήσεις, την ανάλυση δορυφορικών δεδομένων και άλλες τεχνικές για να προσφέρουν μια εικόνα της πόλης και του χώρου της.

Στην δεύτερη ομάδα βυζαντινών θέσεων που παρουσιάζονται στον τόμο θα πρέπει να προσθέσουμε τα Γέρμια (σημ. Gümüşkonak) (κεφ. 32), που αποτέλεσαν έναν από τα πιο γνωστά προσκυνηματικά κέντρα της κεντρικής Μικράς Ασίας τόσο στα πρωτοβυζαντινά όσο και στα μεσοβυζαντινά χρόνια. Τα Γέρμια δεν ήταν ποτέ σημαντικό αστικό κέντρο και πιθανότατα φιλοξενούσαν κυρίως διακριτά συγκροτήματα εκκλησιών, προσκυνημάτων και θεραπευτικών πηγών. Το ερευνητικό πρόγραμμα των Γερμίων, στο οποίο υπήρξε υπεύθυνος ο επιμελητής του τόμου Ph. Niewöhner, αντιμετώπισε την δυσκολία ότι το βασικό προσκύνημα, ο ναός του Αρχάγγελου Μιχαήλ, σωζόταν αποσπασματικά ενσωματωμένο σε οικίες του σύγχρονου χωριού. Μέσα από συστηματική στρωματογραφική αρχιτεκτονική ανάλυση, ορθοφωτογράφιση και άλλες μη-παρεμβατικές μεθόδους έγινε κατανοητή η εξέλιξη της μεγάλης πεντάκλιτης πρωτοβυζαντινής βασιλικής σε τρουλαίο ναό μεγάλων διαστάσεων κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο ενώ εντοπίστηκαν και επιπλέον ναοί του προσκυνήματος, άγνωστοι μέχρι τότε¹⁸.

Η τρίτη διακριτή ομάδα βυζαντινών θέσεων που παρουσιάζονται στο βιβλίο είναι ίσως η λιγότερο γνωστή ως τώρα, ιδίως στο ελληνικό κοινό. Πρόκειται για έρευνες σε ανώνυμους αγροτικούς –συνήθως– βυζαντινούς οικισμούς, τους οποίους αγνοούμε πλήρως από τις ιστορικές πηγές. Οικισμοί στο επίπεδο χωριού ή κώμης που βρέθηκαν τυχαία τις περισσότερες φορές κατά την ανασκαφή προϊστορικών θέσεων στην κεντρική Μικρά Ασία (İz Anadolu). Η αρχική επιλογή να ανασκαφούν αυτές οι θέσεις, πέρα από επιφανειακές ενδείξεις για την ύπαρξη προϊστορικής κατοίκησης, βασίστηκε στην ιδιαίτερη γεωμορφολογική διαμόρφωση που έχει παρατηρηθεί ότι είναι κατάλληλη για την φιλοξενία αγροτικών προϊστορικών (ίσως και ευρύτερα προνεωτερικών)

17. Αναλυτικά: J. HALDON – H. ELTON – J. NEWHARD (επιμ.), *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and its Environment*, Cambridge 2018.

18. P. NIEWÖHNER, Die Michaelskirche in Germia (Galatien, Türkei). Ein kaiserlicher Wallfahrtsort und sein provinzielles Umfeld, *Archäologischer Anzeiger* 2010,1 (2010), 137-160.

οικισμών¹⁹. Συνήθως, βρίσκονται σε πεδινές περιοχές –ή υψίπεδα στην περίπτωση της κεντρικής Μικράς Ασίας– και η κατοίκηση περιορίζεται επάνω σε χαμηλούς ανθρωπογενείς γήλοφους, που επιβλέπουν μια άμεσα προσβάσιμη αγροτική ενδοχώρα. Οι γήλοφοι αυτοί, τούμπες ή μαγούλες στα νέα ελληνικά, είναι το *höyük* ή *tepe* στα Τουρκικά και σε αυτό οφείλουν το δεύτερο συνθετικό του ονόματος των σχετικών οικισμών. Οι βυζαντινοί οικισμοί που κατά κανόνα εμφανίζονται στα μεσοβυζαντινά χρόνια σχετίζονται πιθανότατα με την ανάπτυξη της οικονομίας μετά τον ένατο αιώνα και με την καθιέρωση μοντέλων εκμετάλλευσης της γης που διαφοροποιούνται από αυτά της Υστερορωμαϊκής και Πρωτοβυζαντινής περιόδου²⁰. Στο βιβλίο για την *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* παρουσιάζονται δύο τέτοιες θέσεις, το Çadır Höyük και το Boğazköy.

Το άσχημο Çadır Höyük (κεφ. 35) βρίσκεται στην επαρχία του Yozgat ανατολικά της Άγκυρας και στις βόρειες παρυφές της Καππαδοκίας, σε μια περιοχή που μάλλον εντασσόταν κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο στο θέμα Χαρσιανόν. Η ανασκαφή σε έναν γήλοφο με έντονη κατοίκηση κατά την Νεολιθική και Χαλκολιθική περίοδο έδειξε ότι στα πολύ ανώτερα στρώματα υπήρχαν κατάλοιπα ενός βυζαντινού μικρού οικισμού. Πρόκειται για μεσοβυζαντινά κυρίως ερείπια ίσως μιας μεγάλης αγροικίας και ενός χωριού που αναπτύχθηκε στα τέλη του ένατου αιώνα σε μια θέση που είχε εγκαταλειφθεί τον πέμπτο αιώνα. Η εύρεση ανάμεσα στα ταπεινά αντικείμενα του κύκλου της αγροτικής ζωής δύο μολυβδόβουλλων του ενδέκατου αιώνα, ένα του *κριτή του βήλου* Πέτρου Χρυσοβέργη και ένα του *προέδρου και δούκα* (Έδεσσας) Σαμουήλ Αλουσιανού δείχνει ότι έχουμε ακόμη πολλά να κατανοήσουμε για τη λειτουργία και την κοινωνική οργάνωση αντίστοιχων οικισμών²¹.

19. Στα ελληνικά πράγματα τηρουμένων των αναλογιών οι περιπτώσεις αυτές θυμίζουν ανασκαφές όπως ο ανώνυμος βυζαντινός οικισμός σε χαμηλό γήλοφο στα Νιχώρια της Μεσσηνίας: W. A. McDONALD – W. COULSON – J. ROSSER (επιμ.), *Excavations at Nichoria in southwest Greece, Vol. 3: Dark Age and Byzantine occupation*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1983, 353-426. Μια άλλη συστηματική χρήση προϊστορικών γήλοφων στην Μεσοβυζαντινή Ελλάδα εντοπίζει και ο F. CURTA, *Burials in Prehistoric Mounds: Reconnecting with the Past in Early Medieval Greece*, *REB* 74 (2016), 269-285.

20. Βλ. συνολικά το βιβλίο για την αγροτική μεσαιωνική Μικρά Ασία: T. VORDERSTRASSE – J. Roodenberg (επιμ.), *Archaeology of the countryside in Medieval Anatolia* [όπως σημ.8]. Ένα παράδειγμα σχετικής προσέγγισης επίσης στο: D. BAIRD, *Settlement expansion on the Konya Plain, Anatolia: 5th-7th centuries A. D.*, *Late Antique Archaeology* 2.1 (2004), 219-46.

21. Περισσότερα για τα μολυβδόβουλλα από το Çadır Höyük στο: M. CASSIS κ.α.,

Ο έτερος μικρός αγροτικός οικισμός που παρουσιάζεται στον τόμο της *Αρχαιολογίας της Βυζαντινής Ανατολίας* είναι το Boğazköy (κεφ. 34), θέση λίγο βορειοδυτικά του Çadır Höyük. Το Boğazköy είναι ιδιαίτερα γνωστό στην προϊστορική αρχαιολογία της Μικράς Ασίας, καθώς πρόκειται για την θέση της Χατούσας, πρωτεύουσας των Χεταίων. Κατά την ανασκαφή ενός χετιτικού ναού στην άνω πόλη της Χατούσας ανάμεσα στα 1978 και 1984 ανασκάφηκαν τα κατάλοιπα ενός μικρού μεσοβυζαντινού οικισμού, τα οποία μόλις πρόσφατα μελετήθηκαν και αποτέλεσαν αντικείμενο εκτεταμένης μονογραφίας από τη Beate Böhlendorf-Arslan²². Στο σύντομο κεφάλαιο του τόμου, η Böhlendorf-Arslan παρουσιάζει σύνοψη των μοναδικών αυτών ευρημάτων. Το άγνωστο βυζαντινό χωριό που αναπτύχθηκε από τον δέκατο έως τον δωδέκατο αιώνα αποτελούνταν από τρεις διακριτές συστάδες κτιρίων που βρίσκονταν σε απόσταση εκατό περίπου μέτρων η μια από την άλλη και μοιράζονταν ένα νεκροταφείο. Το πρώτο συγκρότημα αναγνωρίζεται ως ένα μικρό μοναστήρι αποτελούμενο από κλειστό περίβολο με κελιά και άλλους χώρους χτισμένα περιμετρικά από το καθολικό. Ρόλο καθολικού της μονής, είχε ένας μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος δρομικός ναός, ο οποίος διευρύνεται σε κάποια μεταγενέστερη της ανέγερσης στιγμή. Τα άλλα δύο συγκροτήματα έχουν παρόμοια μεταξύ τους εικόνα με μικρά δωμάτια για διάφορες αγροτικές, κτηνοτροφικές και βιοτεχνικές χρήσεις οργανωμένα ακανόνιστα γύρω από ανοιχτές αυλές. Η εικόνα που μας προσφέρει η ανασκαφή μαζί με τα πλούσια κινητά ευρήματα αποτελεί ένα παράθυρο σε έναν σχετικά άγνωστο κόσμο του μεσοβυζαντινού χωριού, έστω και αν τα ερωτήματα παραμένουν περισσότερα και από τις απαντήσεις.

Η σημασία των ανασκαφών στους μικρούς αγροτικούς οικισμούς που παρουσιάζονται στον υπό συζήτηση τόμο είναι μεγάλη όχι μόνο για τη Μικρά Ασία αλλά και για τη βυζαντινή αρχαιολογία συνολικότερα. Υποδεικνύει πιθανές κατευθύνσεις και ανοίγει νέες προοπτικές. Θα μπορούσε κανείς να προσθέσει, και θα επιθυμούσε ίσως να δει στον τόμο, και άλλες τέτοιες εξαιρετικές περιπτώσεις ανασκαφής που συνεχίζονται τα τελευταία χρόνια στην Μικρά Ασία όπως το

Regional Patterns of Transition at Çadır Höyük in the Byzantine Period, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology & Heritage Studies* 7 (2019), 321-349.

22. B. BÖHLENDORF-ARSLAN, *Die Oberstadt von Hattuša: Die mittelbyzantinische Siedlung in Boğazköy. Fallstudie zum Alltagsleben in einem anatolischen Dorf zwischen dem 10. und 12. Jahrhundert*, Berlin / New York 2019.

Çatal Höyük στην ίδια περιοχή²³, το Kilise Tepe στην Ισαυρία²⁴, ή το Yumuk Tepe στα περίχωρα της πόλης της Μερσίνας²⁵.

Επιχειρήσαμε λοιπόν με βάση δεδομένα που παρουσιάζονται στην *Αρχαιολογία της Βυζαντινής Ανατολίας* του Niewöhner να διακρίνουμε τρεις ομαδοποιήσεις στις πιο πρόσφατες ανασκαφές και συναφή ερευνητικά προγράμματα των βυζαντινών μεσαιωνικών θέσεων της Μικράς Ασίας. Σε μια πρώτη φάση το σύνολο σχεδόν των αρχαιολογικών μας πληροφοριών προερχόταν από τις ανασκαφές των μεγάλων αστικών κέντρων και από ανασκαφές που ως βασικό ερευνητικό στόχο είχαν την αποκάλυψη του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος. Σε αυτές τις θέσεις η βυζαντινή αρχαιολογία έκανε τα *πρώτα της βήματα* και εν πολλοίς διαμορφώθηκε πλάι στις μεθοδολογικά ωριμότερες ειδικεύσεις της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιολογίας. Όπως είδαμε, εκεί σήμερα επιστρέφει δυναμικά και διεκδικεί για τις βυζαντινές αρχαιότητες, ιδιαίτερα τις μεσαιωνικές, μια ισότιμη θέση στην τεκμηρίωση, στη μελέτη, στη συντήρηση και ίσως προοπτικά και στην ανάδειξή τους. Η δεύτερη φάση που έχει τις απαρχές της στην δεκαετία του 1970 και 1980, είναι μια φάση *ενηλικίωσης* της βυζαντινής αρχαιολογίας που πήρε στα χέρια της τα διαθέσιμα αρχαιολογικά εργαλεία, κυρίως ανασκαφικά, και με χαρακτηριστικό παράδειγμα την ανασκαφή στο Αμόριο (και πιο πριν τον Άγιο Πολύευκτο στην Κωνσταντινούπολη) θα τολμήσει να φανταστεί μια αμιγώς μεσαιωνική ανασκαφή. Σε μια τρίτη φάση, που ίσως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί *ωρίμανσης*, το αρχαιολογικό ενδιαφέρον στρέφεται στα εφήμερα κατάλοιπα αγροτικών οικισμών έξω από τις πόλεις του μεσαιωνικού Βυζαντίου και μακριά από τα γνωστά και οικεία περιβάλλοντα των γραπτών πηγών. Εκεί θα παίζει σημαντικό ρόλο η συνάντηση στο πεδίο με τους συναδέλφους και τις μεθόδους της προϊστορικής αρχαιολογίας. Άλλωστε, δεν είναι μόνο η ταύτιση των θέσεων των βυζαντινών αγροτικών οικισμών με αυτές προϊστορικών οικισμών είναι κυρίως η έλλειψη γραπτών πηγών, η οποία

23. M. JACKSON – S. MOORE, Taphonomies of landscape: investigating the immediate environs of Çatalhöyük from prehistory to the present, *Anatolian Studies* 68 (2018), 177-207. M. KWIATKOWSKA, Byzantine and Muslim cemeteries at Çatalhöyük: an outline, στο: VORDERSTRASSE – ROODENBERG (επιμ.), *Archaeology of the Countryside in Medieval Anatolia*, [όπως σημ. 8], 129-138.

24. M. JACKSON, 2007-2011, Excavations at Kilise Tepe A Byzantine Rural Settlement in Isauria, *DOP* 69 (2015), 355-380.

25. I. CANEVA – G. KÖROĞLU, *Yumuktepe: a journey through nine thousand years*, Istanbul 2010.

οδηγεί σε μια ιστορική αρχαιολογία που ολοένα και περισσότερο έχει ανάγκη μια ανθρωπολογική κατανόηση και ερμηνεία ευρημάτων και κοινωνιών.

Κλείνοντας θα ήθελα να αναφερθώ και σε μια ακόμη όψη του μέλλοντος της βυζαντινής αρχαιολογίας στη Μικρά Ασία που ίσως φαίνεται αγνά και στο βιβλίο του Niewöhner. Τα επόμενα χρόνια ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο στην αρχαιολογική μελέτη του μεσαιωνικού Βυζαντίου στην Μικρά Ασία, και όχι μόνο, θα παίξουν πανεπιστημιακά ιδρύματα και ερευνητικά κέντρα στην Τουρκία και συνάδελφοι Τούρκοι βυζαντινοί αρχαιολόγοι που διδάσκουν και διδάσκονται Βυζαντινή Αρχαιολογία σε τμήματα αρχαιολογίας από την Αδριανούπολη μέχρι το Mardin και από το Ban και το Ordu (Κοτύωρα) μέχρι την Αττάλεια και το Burdur²⁶. Δύο από τις πιο σημαντικές ανασκαφές που παρουσιάζονται στο βιβλίο του Niewöhner, το Αμόριο (κεφ. 31) και η Όλυμπος (κεφ. 25), οργανώνονται αυτή την στιγμή από τουρκικές ομάδες και έχουν και οι δύο ως διευθύντριες Τουρκάλες καθηγήτριες Βυζαντινής Αρχαιολογίας, και δεν είναι οι μόνες. Αυτό σημαίνει μια νέα φάση και για τις διεθνείς συνεργασίες στον χώρο της Βυζαντινής Αρχαιολογίας που μπορούν να έχουν μια ιδιαίτερη θέση στον επιστημονικό διάλογο, στην μεταφορά πρακτικών και στην κοινή επίλυση προβλημάτων²⁷.

ΝΙΚΟΣ ΤΣΙΒΙΚΗΣ

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

26. Πρέπει να αναφερθεί η συστηματική δουλειά του Κέντρου Σπουδών Ύστερης Αρχαιότητας και Βυζαντίου (GABAM) του ιδιωτικού Πανεπιστημίου Κορς αλλά και του νεότευκτου Κέντρου Βυζαντινών Ερευνών του δημόσιου Πανεπιστημίου του Βοσπόρου. Πέρα από την Κωνσταντινούπολη όμως σημαντική παράδοση στην Βυζαντινή Αρχαιολογία ιδίως με άξονα την κεντρική Μικρά Ασία βρίσκουμε στην Άγκυρα στο δημόσιο Πανεπιστήμιο Hacettepe, αλλά και στο ιδιωτικό Πανεπιστήμιο Bilkent. Ενώ από τις πιο σημαντικές παρουσίες επαρχιακών τουρκικών πανεπιστημίων στον χώρο της Βυζαντινής Αρχαιολογίας έχει το Πανεπιστήμιο της Ανατολίας στο Eskişehir. Τέλος, ο κατάλογος νέων διδακτικών θέσεων με ειδίκευση στην Βυζαντινή Αρχαιολογία σε πανεπιστήμια ανά την Τουρκία είναι ιδιαίτερα εκτεταμένος, παρά τα καθημερινά προβλήματα που αντιμετωπίζουν και εκεί οι συνάδελφοι μας.

27. Σε αυτό το νέο περιβάλλον λ.χ. από το 2013 ένα ελληνικό ίδρυμα, το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας (ΙΜΣ/ΙΤΕ), συνεργάζεται με ένα τουρκικό ίδρυμα, το Πανεπιστήμιο της Ανατολίας / Eskişehir, στην ανασκαφή του Αμορίου. Και στο πλαίσιο μιας τέτοιας συνεργασίας τον Σεπτέμβριο του 2017 διοργανώθηκε από το ΙΜΣ/ΙΤΕ και το Κέντρο Σπουδών Ύστερης Αρχαιότητας και Βυζαντίου (GABAM) του Πανεπιστημίου Κορς η Πρώτη Ελληνοτουρκική Συνάντηση Βυζαντινής Αρχαιολογίας στην Αντάλνα της Τουρκίας με τη συμμετοχή περισσότερων από 20 βυζαντινών αρχαιολόγων από τις δύο χώρες.

V. MARINIS, *Death and the Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, σελ. i-xv+ 1-202. 38 έγχρωμες εικόνες, σε σκληρόδετο τόμο. ISBN: 978-1-107-13944-2

Έχουν περάσει περισσότερο από δύο χρόνια από τη δημοσίευση στην αγγλική γλώσσα του εξαιρετικού βιβλίου με τίτλο, *ο Θάνατος και η μεταθανάτια ζωή στο Βυζάντιο, και με υπότιτλο, η μοίρα της ψυχής στη θεολογία, τα λειτουργικά κείμενα, και την τέχνη*, από τον αναπληρωτή καθηγητή της Χριστιανικής Τέχνης και Αρχιτεκτονικής στο Πανεπιστήμιο του Yale, Βασίλειο Μαρίνη¹. Με μεγάλη χαρά ο γράφων έχει αναλάβει –εδώ και καιρό– την κριτική παρουσίαση της εν λόγω μελέτης η οποία πράγματι καλύπτει ένα κενό στη βιβλιογραφία, για τις κρατούσες και μεταβαλλόμενες αντιλήψεις περί θανάτου στο λεγόμενο Βυζάντιο². Είναι άξιο θαυμασμού πώς σε μία τόσο ευανάγνωστη, σχετικά μικρής έκτασης,

1. Για το βιβλίο του Μαρίνη έχουν εντοπιστεί οι τρεις παρακάτω βιβλιοκρισίες, δημοσιευμένες στα αγγλικά: P. OMBRES, *New Blackfriars* 98.1078 (2017), 759-761· J. A. FREEMAN, *Homiletic*, 43.2 (2018), 28-29· M. MOTIL, *Speculum* 94.3 (July 2019), 861-862. Για την προσεκτική ανάγνωση της παρούσας βιβλιοκρισίας και τις πολύ χρήσιμες παρατηρήσεις τους, οφείλω θερμές ευχαριστίες στον Δημήτρη Σκρέκα και τον Κωστή Χριστοδουλάκη.

2. Η αφορμή για την ενασχόληση με το θέμα και –καταρχήν– την ανάγνωση του εν λόγω βιβλίου δόθηκε στο πλαίσιο του προπτυχιακού σεμιναρίου με θέμα «*Ερωτας και θάνατος στα βυζαντινά κείμενα*», κατά το εαρινό εξάμηνο του ακαδημαϊκού έτους 2016-17. Αρκετά άρθρα σε σχέση με το θάνατο στο Βυζάντιο έχουν δημοσιευθεί τις τελευταίες δεκαετίες· ο συγγραφέας, έχοντας εξαιρετική εποπτεία της βιβλιογραφίας και των σχετικών πηγών, με μεγάλη προσοχή τις αξιοποιεί, όπως φαίνεται στο σχετικό κατάλογο στο τέλος. Ελάχιστες μελέτες θα μπορούσαν να προστεθούν, όπως το άρθρο: Π. Α. ΑΓΑΠΗΤΟΣ, 'Ο θάνατος στὸ Βυζάντιο: ἀποσπασματικὲς εἰκόνες ἑνὸς ἄγνωστου κόσμου, *Νέα Εστία* τόμ. 150, τεύχ. 1737 (Σεπτέμβριος 2001), 269-286, ή άλλες που θα επισημανθούν στο ανάλογο σημείο αυτής της παρουσίασης.

αυτόνομη μονογραφία, ο συγγραφέας πραγματεύεται το γεγονός του θανάτου ως ένα από τα κεντρικά ζητήματα κοσμοθεωρίας και πίστης για το βυζαντινό πολιτισμό, συνδυάζοντας την ειδική οπτική του ιστορικού της τέχνης και τη διεπιστημονική προσέγγιση για ένα ποικίλο πρωτογενές υλικό. Στην πορεία της μελέτης καταφέρει να διαγράψει αριστοτεχνικά την εξέλιξη ετερόκλητων απόψεων και θεωριών από τις απαρχές τους, στα πρώιμα χριστιανικά χρόνια, έως σχεδόν το ύστερο Βυζάντιο και την «ανατολή» της πρώιμης νεότερης εποχής, απόψεων και αντιλήψεων τις οποίες είναι δύσκολο να συγκεντρώσει ο μελετητής από πολλά διαφορετικά κείμενα, και στη συνέχεια συμπυκνώνοντας το πολιτισμικό τους στίγμα να τις εντάξει, σε ενιαίο συνεκτικό ιστό, με τρόπο και μέθοδο που ερμηνεύουν και αναδεικνύουν τη συγχρονική και τη διαχρονική διάσταση του θέματος³. Ο Μαρίνης αξιοποιεί τα σχετικά αποσπάσματα, σχολιάζοντάς τα περισσότερο αναλυτικά ή συνοπτικά, ανάλογα με τη σημασία τους, και περιγράφοντας την παράδοση των κειμένων που περιέχουν τέτοιες απόψεις, ειδικά από την πρώιμη και τη μεσοβυζαντινή περίοδο –με την ιδιαίτερα χρήσιμη παράθεση του πρωτότυπου κειμένου στις παραπομπές–, αλλά και την εικαστική αποτύπωσή τους στην τέχνη· έτσι, καταφέρει να αναδείξει τις ομοιότητες και διαφορές, ή τις οφειλές από το ένα κείμενο στο άλλο, στο ευρύτερο πλαίσιο της ερμηνείας τους, ενώ επίσης καινοτομεί τοποθετώντας στο κέντρο της έρευνάς του σημαντικά λειτουργικά κείμενα και ακολουθίες, χωρίς να παραγνωρίζει το τελετουργικό και το βίωμα της λατρείας. Ο αναγνώστης στο τέλος έχει εμπεδώσει το εν λόγω θέμα στα βασικά σημεία, σε λεπτομέρειες και την ουσία του, για τη μετά θάνατον κατάσταση και το μετά θάνατον χώρο, ενώ ο τρόπος πραγμάτευσης της υπόθεσης εργασίας του βιβλίου επιτρέπει στον ίδιο ποικίλες σκέψεις για περαιτέρω έρευνα, καθώς διατρέχει τα επιμέρους κεφάλαια.

Το βιβλίο μετά το προκαταρκτικό του μέρος (σσ. v-xv) –περιεχόμενα, κατάλογος και λεζάντες των 38 εικόνων που περιέχει, ευχαριστίες/οφειλές σε ιδρύματα και άλλους μελετητές, σημείωμα για τη χρήση κεφαλαίων γραμμάτων και τον τρόπο μεταγραφής στην ορολογία και τα κύρια ονόματα, συντομεύσεις για τις συλλογές όπου σώζονται τα βυζαντινά μικρογραφημένα χειρόγραφα αναφοράς–, αρχίζει με μία σύντομη αλλά ιδιαίτερα σημαντική *Εισαγωγή* (σσ. 1-6).

3. Ο συγγραφέας παραδέχεται στην τελευταία παράγραφο της εισαγωγής του, τις εγγενείς δυσκολίες που όντως θέτει η πραγμάτευση ενός τέτοιου θέματος, το περίπλοκο των σχετικών απόψεων, την αποσπασματικότητα των μαρτυριών, την έλλειψη έγκυρων εκδόσεων και χρονολογήσεων για τα λειτουργικά κείμενα.

Ο συγγραφέας αφορμώμενος από ένα στιγμιότυπο αντιπαράθεσης, στο έτος 1240 περίπου –σε σχέση με την άποψη για την κατάσταση της ψυχής στη μεταθανάτια ζωή–, ανάμεσα σε έναν ορθόδοξο μητροπολίτη και ένα φραγκισκανό μοναχό, διασαφηνίζει βασικά ζητήματα και όρους, πράγμα ιδιαίτερο χρήσιμο στον αναγνώστη για την κατανόηση των επιχειρημάτων στη συνέχεια της μελέτης: καταρχήν, διευκρινίζει έννοιες όπως την «προσωρινή/μερική κρίση» της ψυχής, η οποία και καθορίζει την ποιότητα και τον τρόπο ύπαρξής της κατά τη λεγόμενη «μέση κατάσταση», δηλαδή από τη στιγμή του θανάτου μέχρι την τελική κρίση κατά τη Δευτέρα Παρουσία⁴. Επίσης, παραδεχόμενος το κενό συστηματικής θεολογίας –χριστιανικής θεωρίας, θα προτιμούσαμε ως όρο–, σχεδόν σε όλους τους βυζαντινούς αιώνες, σε σχέση με το θέμα του, ανατρέχοντας στις απαρχές, τη βιβλική παράδοση, προσπαθεί να ανιχνεύσει την έτσι κι αλλιώς θολή εικόνα κατά την εποχή διαμόρφωσης της θεώρησης των πρώτων χριστιανών για την τύχη/κατάσταση της ψυχής μετά θάνατον, τον λεγόμενο «Άδη» –όπως είναι ο όρος στην Παλαιά Διαθήκη–, και την αποτύπωση αντίστοιχων απόψεων σε χωρία και παραβολικές κυρίως αφηγήσεις στην Καινή Διαθήκη (στα Ευαγγέλια και τις Επιστολές του Παύλου), εν αναμονή της Δευτέρας Παρουσίας, μετά την πρώτη έλευση του Χριστού στη γη και την είσοδό Του στην ανθρώπινη ιστορία⁵.

Ο Μαρίνης στη συνέχεια της εισαγωγής (σσ. 4 κ.ε.) παρουσιάζει επιγραμματικά τα δύο μέρη της μελέτης του: Το πρώτο μέρος (*PART I Theologies*) σε πέντε κεφάλαια, όπου θα αναζητήσει την καταγωγή απόψεων σχετικών με τη μεταθανάτια ζωή στην ιουδαϊκή παράδοση και τα χριστιανικά απόκρυφα, διερευνώντας την εξέλιξή τους κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, την πιο συστηματική εκφορά και την εικαστική τους αναπαράσταση στο μέσο Βυζάντιο, καθώς και την είσοδό τους στην επικαιρότητα υπό το πλαίσιο μίας δημόσιας συζήτησης με την καθολική εκκλησία στο ύστερο Βυζάντιο. Στο δεύτερο μέρος (*PART II Liturgies*) σε άλλα τρία κεφάλαια, κάπως μικρότερο σε έκταση σε

4. Η Δευτέρα Παρουσία, όπως ξεκαθαρίζει ο συγγραφέας (σ. 2), δεν θα τον απασχολήσει αναλυτικά. Σε κάποιες περιπτώσεις ωστόσο, η –κατά τι– πιο αναλυτική συζήτηση λεπτομερειών από αυτή τη συγγενή θεματική, θα μπορούσε ενδεχομένως να παράσχει πιο ξεκάθαρα στοιχεία για την κατανόηση καίριων ζητημάτων που αφορούν κείμενα, απεικονίσεις και έννοιες στη ροή της μελέτης.

5. Το Σύμβολο της Πίστεως της Συνόδου της Νικαίας, στα 325, έχει ορίσει στα τελευταία άρθρα του, με το *Προσδοκῶ/κοῦμεν ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος*, το δόγμα για την τελική Ανάσταση και τη Δευτέρα Παρουσία –στα έσχατα της ιστορίας–, ως μία κεντρική προσδοκία του μέσου ανθρώπου της εποχής.

σχέση με το πρώτο, η στάση απέναντι στο γεγονός του θανάτου και η πίστη για τη μετά θάνατον ζωή αποτυπώνονται μέσα από ένα διαφορετικό διακείμενο, αυτό των λειτουργικών ακολουθιών· ιδιαίτερα πώς συνδυάζονται οι προϋπάρχουσες απόψεις για την πορεία της ψυχής με αυτές για την ωφέλιμη επενέργεια –ή μη– των τελετουργιών και των προσευχών για τους κεκοιμημένους, εστιάζοντας σε δύο περιπτώσεις ακολουθιών, της ακολουθίας *εἰς ψυχορρόγαγοντα* και του νεκρώσιμου ευχελαίου.

Αναλυτικότερα, το πρώτο μέρος (σσ. 7-81) εξετάζει το θέμα μέσα από τις μαρτυρίες, κεμενικές/λογοτεχνικές και εικαστικές, πρώτα από την παράδοση των Γραφών, την Ύστερη Αρχαιότητα, τη μεσοβυζαντινή περίοδο, φτάνοντας μέχρι το ύστερο Βυζάντιο.

Στο πρώτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, πεδίο αναζήτησης αποτελούν τα βασικά κείμενα της ιουδαϊκής αλλά και της πρώιμης χριστιανικής αποκαλυπτικής παράδοσης, σε σχέση με την *προσωρινή κρίση* και τη *μέση κατάσταση* των ψυχών μετά θάνατον. Πραγματικά «αποκαλυπτική» είναι η ανάλυση στην «Αποκάλυψη του Παύλου» (σσ. 11-14), για τις σπερματικές έννοιες και εικόνες που περιέχει. Στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (σσ. 15-27), η *προσωρινή κρίση* και η *μέση κατάσταση* εξετάζονται στις λεπτομέρειές τους (εναέρια κρίση της ψυχής, τελωνεία/τελώνια, άγγελοι και δαίμονες στον αέρα, δικαστική διαδικασία/ λογοθέσιον και ζύγισμα των εγγράφων και των βιβλίων των πράξεων ήδη από την επιθανάτια κλίνη, ο ενδιάμεσος χώρος του Άδη και η κατάταξη των ψυχών σε τόπους διαμονής), μέσα από τους πιο σημαντικούς μάρτυρες αλλά και ελάσσονα κείμενα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα: τον Ωριγένη, τον Βίο Αντωνίου από τον Αθανάσιο Αλεξανδρείας, τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, κ.ά. Τα στοιχεία που συνθέτουν τις μεταθανάτιες καταστάσεις, εμφανίζουν ποικιλία, συνδυασμούς, μετατοπίσεις και παραλλαγές, στοιχεία τα οποία θα αποκρυσταλλωθούν τους επόμενους αιώνες.

Ο συγγραφέας στον τίτλο του τρίτου κεφαλαίου του πρώτου μέρους (σσ. 28-48), αναγνωρίζει τη συνέχεια με τις προηγηθείσες χρονικά περιόδους, αλλά μαζί και τη συστηματοποίηση των απόψεων για τη μεταθανάτια κατάσταση, στη μέση βυζαντινή περίοδο. Στο κύριο έργο που εξετάζεται, τον αγιολογικό «*Βίο του Βασιλείου του Νέου*», χρονολογούμενο στα μέσα του 10ου αιώνα, ο λόγος για την «*προσωρινή κρίση*» και τη «*μέση κατάσταση*» της ψυχής ίσως είναι δυνατόν να ενταχθεί όχι μόνο σε ένα πλαίσιο θεολογικής ερμηνείας και διδακτικών ή εγκυκλοπαιδικών τάσεων, αλλά πλέον –κατά τη γνώμη μας– η περιγραφή τους αναπτύσσεται σε αυτό της αφήγησης και της μυθοπλασίας.

πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται ο προσωποποιημένος θάνατος, τα τελώνια, η διαδικασία της κρίσεως –με όρους δικαστηρίου της εποχής– και η εξαγορά των αμαρτημάτων με χρυσάφι, οι χωρίς φειδώ εικονοποιημένοι χώροι του Άδη και του Παραδείσου· η νέα αυτή αναλυτικότερη εικόνα για το χώρο της μεταθανάτιας ζωής σίγουρα λειτουργεί «ως ένας οδηγός πλοήγησης» σ' αυτήν, όπως πολύ εύστοχα χαρακτηρίζει ο Μαρίνης, όμως όχι απαραίτητα εντός ενός πολιτισμικού φαινομένου που έχει προσδιορισθεί με τον δόκιμο όρο «εγκυκλοπαιδισμός», τον οποίο υιοθετεί και ο συγγραφέας. Σε περισσότερο ή λιγότερο σημαντικά έργα της περιόδου (Βίος Νήφωνος, Ευεργετινός, *Διόπτρα* Φιλίππου Μονοτρόπου, Αποκάλυψη Θεοτόκου, Αποκάλυψη Αναστασίας, κ.ά.), οι βασικές ιδέες για τη μεταθανάτια ζωή αναπτύσσονται αναπαραστατικά μέσα από μεγαλύτερο πλούτο, θέτοντας θεωρητικά εκ νέου το ζήτημα σε σχέση με τη λειτουργία τους ως δομικά στοιχεία στο πλαίσιο διαφορετικών λογοτεχνικών ειδών. Όπως παρατηρεί ο Μαρίνης, πέρα από το βιβλικό υπόβαθρο και την παράδοση των πρώτων βυζαντινών αιώνων, στις –κυρίως αγιολογικές– πηγές αυτής της περιόδου, ένα πολύ εναργέστερο σύνολο απεικονίσεων φαίνεται να έχει παγιωθεί σε πιο οργανωμένο αφηγηματικό πλαίσιο, φαινόμενα που χρήζουν ερμηνείας σε σχέση με τις αιτίες διαμόρφωσής τους.

Με αφορμή το παραπάνω κεφάλαιο, είναι χρήσιμη σε αυτό το σημείο μία απόπειρα διευκρίνισης για επιμέρους θεωρητικά ζητήματα που ανακύπτουν, όσο προχωρά η ανάγνωση της μελέτης. Σε διάφορα σημεία επανέρχονται, όπως ειπώθηκε, οι ποικίλες εικόνες (τελωνεία, δικαστήρια, αξιώματα, κήποι, μέγαρα, παλάτια, «τόποι *ἀναψύξεως*», κλπ· πρβλ. σ. 33) που αντλώντας από την τότε σύγχρονη καθημερινότητα αναπαριστούν τη μεταθανάτια κατάσταση. Ο συγγραφέας σε μερικά σημεία τις ονομάζει με διάφορους όρους (στο κείμενο και τις υποσημειώσεις), όπως μεταφορές, αλληγορίες, χωρίς ενδεχομένως να αναδεικνύεται η ουσία σε αυτήν την τεχνική αναπαράστασης και χωρίς να είναι σαφές ποιοι όροι ανήκουν στη θεωρία εκείνης της εποχής και ποιοι στη δική μας ματιά. Προτρέχοντας σε σχέση και με σημεία της μελέτης λίγο παρακάτω, απλά ας σημειώσουμε ότι η διαδικασία της εικονοποίησης για την περιγραφή/αφήγηση της μεταθανάτιας κατάστασης της ψυχής δεν μπορούν να ερμηνευθούν με ακρίβεια, αν εννοηθούν απλά ως ένα με υπερβολικό τρόπο συσσωρευμένο υλικό (σ. 45), αλλά κατά το «τεχνικότερον» ως αισθητοποιήσεις της νοητής κατάστασης· άλλωστε με την ίδια τεχνική λειτουργεί ο παραβολικός λόγος του ευαγγελίου (σσ. 72-3). Με άλλα λόγια, σε όλη αυτήν την παράδοση των κειμένων οι εικόνες από την πραγματική ζωή του μέσου ανθρώπου (τα αισθητά

δηλαδή) λειτουργούν ως το μέσο ώστε μπορέσουν να γίνουν αντιληπτά τα «υπερφυσικά» της μεταθανάτιας ζωής (τα νοητά). Τα νοητά της ζωής μετά θάνατον *αναπλάθονται* μέσα από τα αισθητά της παρουσίας ζωής (πρβλ. σσ. 43-44, όπου τα ίδια τα κείμενα μιλάνε με αυτούς τους όρους), εφαρμόζοντας στην ουσία χρήσεις και τεχνικές βάσει της τότε θεωρίας του λόγου⁶.

Μία επιπλέον διάσταση που θα άξιζε να διευκρινισθεί περισσότερο στο παρόν κεφάλαιο, αφορά στη νοηματοδότηση του όρου «εγκυκλοπαιδισμός» και την ερμηνεία της συναφούς «συστηματοποίησης» η οποία αναγνωρίζεται. Η συστηματοποίηση, στον τρόπο εκφοράς των απόψεων για τη μετά θάνατον ζωή, μέσα από μία δυναμική διδασκισμού (όρος αρκετά συχνός μέσα στη μελέτη), συνδέεται με ζητήματα που έχουν να κάνουν με εκπαιδευτικούς παράγοντες, ή μήπως περισσότερο με λογοτεχνικά έργα όπου έχουν μεταβληθεί οι λειτουργίες και τα μέσα αφήγησης; Μήπως για παράδειγμα το γεγονός ότι –όπως εντοπίζει πολύ εύστοχα ο Μαρίνης (σ. 34)– έχει παραλειφθεί ο *Βίος του Βασιλείου του Νέου* από το *Συναξάριο Κωνσταντινουπόλεως*, σημαίνει ότι είχε ήδη αναγνωρισθεί η μυθοπλαστική ή η λογοτεχνική διάσταση αυτού του νέου αγιολογικού έργου, σε σχέση με τον πιο ιστορικό/παραδοσιακό χαρακτήρα αφήγησης άλλων βίων; Στις πιο σύνθετες αυτού του νέου –για την εποχή– τύπου αφηγήσεις ο παράγοντας της μυθοπλασίας (πρβλ. τη συζήτηση στις σσ. 35-36), ή ευρύτερα της εφαρμογής διαφορετικών λογοτεχνικών θεωρητικών αρχών, είναι αυτός που ευθύνεται στην πραγματικότητα για τις μετατοπίσεις στον «κόσμο» των κειμένων, και όχι απαραίτητα ένας εξωγενής παράγοντας όπως τον «εγκυκλοπαιδισμό» ή τον «διδασκισμό»⁷.

Εύστοχα προς το τέλος του ίδιου κεφαλαίου επισημαίνεται η σχέση που μπορεί να έχουν δύο από τα κύρια κείμενα (Αποκάλυψη της Θεοτόκου, Αποκάλυψη της Αναστασίας) με ένα πολιτισμικό κοινό από το στρώμα του «αγροτικού χριστιανισμού» της εποχής (σ. 47): πράγματι, μία τέτοια διάσταση

6. Πρβλ. και τη συζήτηση παρακάτω (σσ. 77-78) για τη νοητή διάσταση των λεπτομερειών σε σχέση με τη «μέση κατάσταση» της ψυχής από τον Μάρκο Ευγενικό (σ. 79), ο οποίος γνωρίζει ότι η όποια αναπαράσταση αφορά σε ένα νοητό επίπεδο και οι όποιες εικόνες δεν ισχύουν με όρους της αισθητής πραγματικότητας. Ο γράφων τα τελευταία χρόνια με διάφορες αφορμές (ιδιαίτερα στο έργο του Συμεών Νέου Θεολόγου) έχει ασχοληθεί με αυτό το πεδίο έρευνας και ετοιμάζει σχετική μελέτη.

7. Αντίστοιχα οι όποιες παραλείψεις ή προσθήκες στοιχείων σε σχέση με την προηγούμενη παράδοση κειμένων (κεφ. 1-2) ίσως δε σημαίνουν μία στοχευμένη τακτική, αλλά απλά εκφράζουν τις νέες τάσεις στη χριστιανική λογοτεχνία της περιόδου.

μπορεί να αναδειχθεί ακόμη περισσότερο, αν βασισθεί σε μελέτες προς αυτήν την ερμηνευτική κατεύθυνση, κατά τα τελευταία χρόνια⁸.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (σσ. 49-73), ο Μαρίνης αναλαμβάνει ένα επίσης πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα: να εντοπίσει την πραγματέυση και την εικαστική απόδοση του θέματός του, του θανάτου και της μεταθανάτιας ζωής, καταρχήν μέσα σε μικρογραφημένους κώδικες, αλλά και σε ζωγραφικές απεικονίσεις, από τον 11ο μέχρι και τον 14ο αι. Αναδεικνύονται ιδιαίτερα οι εξής επιμέρους σκηνές: α) ο χωρισμός της ψυχής από το σώμα, με χαρακτηριστικές εμφανείς λεπτομέρειες (την ψυχή ως γυμνό παιδί που «βγαίνει» από το στόμα, τη βιαιότητα της κίνησης)⁹, β) η «προσωρινή κρίση» (με τη ζυγαριά, τα κρινόμενα αμαρτήματα της ανθρώπινης ζωής, μεστά τεκμηρίων από πράξεις, λόγια, σκέψεις και την καταγραφή τους σε βιβλία και έγγραφα, την παρουσία των αγγελικών και των δαιμονικών δυνάμεων που διεκδικούν η ζυγαριά να γείρει προς το μέρος τους), γ) η «μέση κατάσταση» της ψυχής στον Άδη (επίσης γυμνή, δεμένη, είτε ριγμένη στο ζοφερό χώρο μίας σπηλιάς ή σ' ένα τόπο οδύνης και βασάνων κατά τα ευαγγελικά χωρία, με φωτιά, σκελετούς, σκουλήκια, στεναγμούς και το «βρυγμό των οδόντων», είτε ως αβοήθητο θύμα του αχόρταγου

8. Βλ. το βιβλίο της S. E. J. GERSTEL, *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium. Art, Archaeology and Ethnography*, Cambridge 2015, ιδιαίτερα στις σσ. 165-169 (όπου ταφικά έθιμα, όπως η τοποθέτηση ενός νομίσματος στο νεκρό σώμα (σ. 168), ενδεχομένως αντανakλούν εικόνες των κειμένων, όπως τις πληρωμές στα τελωνεία του Άδη η άλειψη/ ράντισμα του νεκρού σώματος με λάδι μέσα στον τάφο [σε ειδική τελετή όπου ο ιερέας διαβάζει το *ῥαντιεῖς με ὑσσώπῳ καὶ καθαρισθήσῃαι ...* από τον περίφημο Πεντηκοστό Ψαλμό (50.9)] ίσως έχει ανάλογο νόημα με την άλειψη του σώματος που σχολιάζει παρακάτω και εξηγεί πολύ επιτυχημένα ο Μαρίνης (σσ. 66-68), σε σχέση και με το νεκρώσιμο ευχέλαιο (ειδικά στα έσχατα της ανθρώπινης ζωής).

9. Σε σχέση με τη βιαιότητα του χωρισμού πρβλ. το υμνογραφικό χωρίο ... *βιαίως χωρίζεται ἐκ τῆς ἁρμονίας ...* από ένα νεκρώσιμο ιδιόμελο τροπάριο (ήχος δ', *Ὅντως φοβερώτατον τὸ τοῦ θανάτου μυστήριον...*). Σε σχέση με τη γυμνότητα πρβλ. την αντίστοιχη του ανθρώπινου βίου, σε απεικονίσεις όπως από τον περγαμινό κώδικα με το έργο του Ιωάννη της Κλίμακος, Vaticanus gr. 394, φ. 7r και 12r, (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.394), σημαίνοντας είτε την έξοδο από τη ζωή, χωρίς να παίρνει κανείς τίποτα μαζί του, είτε την απόλυτη διαφάνεια των ανθρώπινων έργων ενώπιον του θεού, όπως επισημαίνει ο Παύλος (βλ. *Πρὸς Ἑβραίους*, 4.13, ... *καὶ οὐκ ἔστιν κτίσις ἀφανὴς ἐνώπιον αὐτοῦ, πάντα δὲ γυμνὰ καὶ τετραηλισμένα τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ ...*: παραθέτω ενδεικτικά μία από τις πολλές μελέτες του παρακάτω μελετητή πάνω στο θέμα, Η. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Καιρὸς καὶ βίος. Ἡ χριστιανικὴ ἐπιλογὴ ἀνάμεσα στὴν εὐκαιρία καὶ τὴν σωτηρία*, ΑΔ 48-49 (1998-99), Μέρος Α' – Μελέτες, 247-266.

προσωποποιημένου Άδη), ή στον Παράδεισο, τον «τόπο ἀναψύξεως», στον «κόλπο του Αβραάμ», εν αναμονή πλέον της Δευτέρας Παρουσίας.

Από τα παραπάνω θα ξεχωρίσουμε το βασικότερο σημείο που κρίνουμε σκόπιμο ότι θα μπορούσε να αναλυθεί περαιτέρω. Η προσωποποίηση του Άδη¹⁰ –εικαστικά και κειμενικά– είναι δυνατόν να γίνει κατανοητή όχι μόνο μέσα από την παράδοση των κειμένων που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, αλλά ευρύτερα από την παρουσία του ζεύγους «Θάνατος και Άδης» ως χωριστά πρόσωπα, σε μία μακρά σειρά προγενέστερων έργων¹¹. Η κορύφωση στην εξέλιξη και την ποιητική αξιοποίηση των προσωποποιήσεων Άδη και Θανάτου έρχεται στην υμνογραφία και τα Κοντάκια του Ρωμανού Μελωδού, όπου τα δύο πρόσωπα συνδιαλέγονται τρομοκρατημένα μπροστά στην προοπτική της σκύλευσης του βασιλείου των νεκρών από τον Χριστό, ιδιαίτερα κατά την Ανάσταση του Λαζάρου αλλά και μετά την Ανάσταση του Χριστού¹². Με την Έγερση του Λαζάρου, ιδιαίτερα δε με

10. Αλλά και του θανάτου ως καινοφανές στοιχείο, βλ. στον *Βίο Βασιλείου του Νέου* (σσ. 29 και 33 της μελέτης)· ο Θάνατος, ως πρόσωπο, επίσης εντοπίζεται σε μικρογραφία κώδικα με τη *Χριστιανική Τοπογραφία* του Κοσμά Ινδικοπλεύστη· βλ. https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.699 και στο άρθρο της E. M. FANAR, *Visiting Hades: a transformation on the ancient god in the ninth-century Byzantine psalters*, *BZ* 99.1 (2006), 93-108 (ιδ. σ. 101) στο οποίο και παραπέμπει ο Μαρίνης.

11. Αυτή η παράδοση κειμένων έχει αξιοποιηθεί στο πλαίσιο της ευρύτερης οπτικής της μελέτης A. EASTMOND – LIZ JAMES, *Eat, drink ... and pay the price*, στον τόμο L. BRUBAKER – K. LINARDOU (έκδ.), *Eat, Drink and Be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium*, Aldershot-Burlington, VT 2007, 175-190, ενώ έχει αναλυθεί με εξαιρετικό τρόπο από την B. S. RODGERS, *Romanos Melodos on the Raising of Lazarus*, *BZ* 107.2 (2014), 811-830. Πέρα από τη σειρά των χωρίων (για την Ανάσταση του Λαζάρου) που αξιοποιούνται από την Rodgers, ξεκινώντας από το Ευαγγέλιο του Ιωάννη και τον Παύλο, και διατρέχοντας πολλά άλλα έργα, κυρίως ομιλητικά, θα πρόσθετα την κοινή εμφάνιση των δύο προσώπων στις αποστροφές στον περίφημο κατηχητικό λόγο του Ιωάννου Χρυσοστόμου στο τέλος του όρθρου της αναστάσιμης ακολουθίας του Πάσχα, οι οποίες επίσης εμπνέονται από τον Παύλο (Α΄ Κορ. 15.54-55): ... *Ποῦ σου, Θάνατε, τὸ κέντρον; Ποῦ σου, Ἄδη, τὸ νίκος; ...*

12. Βλ. τα κοντάκια του Ρωμανού στην Ανάσταση του Λαζάρου (εκδ. GROSIDIER DE MATONS, αρ. XXVI-VII και εκδ. TRYPANIS, αρ. 14-15), ιδιαίτερα το υπ. αρ. XXVI (στους οίκους 8-10, 12-14) και πιο διακριτικά στο υπ. αρ. XXVII (στους οίκους 10 και 12), όπως και τον πολύ χαρακτηριστικό κανόνα στον όρθρο της εορτής της Ανάστασης του Λαζάρου, ο οποίος στα λειτουργικά βιβλία επιγράφεται στον Ανδρέα Κρήτης· στο τελευταίο κείμενο απαντώνται χαρακτηριστικά τροπάρια, διάσπαρτα σε όλον τον κανόνα, ιδιαίτερα όμως στις ωδές ς', ζ', θ', απ' όπου παρατίθενται τα παρακάτω με τις αποστροφές του Άδη στον Λάζαρο: «*Παρακαλῶ σε, Λάζαρε, φησίν, «ἀνάστηθι· ἔξελθε τῶν κλείθρων μου ταχύ*

την Ανάσταση του ίδιου του θεανθρώπου Χριστού οι όροι για τη μετά θάνατον ζωή αλλάζουν, καθώς Θάνατος και Άδης ηττώνται κατά κράτος. Θα έλεγα ότι η εικόνα του αδηφάγου Άδη όπως αναλύεται στο κεφ. 4 του βιβλίου (εικ. 13-15), ειδικά μέσα από μικρογραφίες σε Ψαλτήρια της μέσης περιόδου, δε μπορεί να μην έχει λάβει υπόψη αυτήν την παράδοση κειμένων. Υπό το πρίσμα μίας πληρέστερης νοηματοδότησης της παρουσίας του Άδη, αξίζει επίσης να τονισθεί η αιώνια παμφάγος διάθεσή του απέναντι στους νεκρούς, και το θετικό/σωτήριο πρόσχημο με το οποίο σημαίνεται η –κατά τα λοιπά– αηδιαστική φυσιολογική λειτουργία του εμετού: Στην περίπτωση του Άδη η εικόνα να ξερνάει τους απ' αιώνος νεκρούς, με τον Χριστό «ὡς πρωτότοκο τῶν νεκρῶν» (από τον Παύλο, πρβλ. Κολ. 1.18) να επενεργεί ως ένα εμετικό/καθαριστικό μετά τη Σταύρωση και την Ανάσταση, αποτελεί ένα γεγονός κοσμοϊστορικό για τη μεταθανάτια ζωή, καθώς αναστρέφει όλη την πορεία των απ' αιώνος νεκρών από τα έγκατα της κοιλίας του Άδη¹³.

ἄπιθι οὖν καλόν μοι γὰρ ἕνα θρηνῆσαι, πικρῶς ἀφαιρούμενον, παρὰ πάντας οἷς πρὶν πεινῶν κατέπιον». / «Καὶ τί βραδύνεις Λάζαρε;» φησὶν, «ὁ φίλος σου, ἑὐρο ἔξω κράζει ἐστηκῶς ἔξελθε οὖν, ἵνα κἀγὼ ἄνεσιν λάβω ἀφ' οὗ γάρ σε ἔφαγον, εἰς ἐμετὸν ἢ τροφὴ ἀντικατέστη μοι.» / «Τί οὐκ ἐγείρη, Λάζαρε, ταχύ;» ἀνέκραξε κάτωθεν ὁ Ἰδης θρηνωδῶν «τί οὐκ εὐθύς, ἐξαναστὰς τρέχεις τῶν ὧδε; ἵνα μὴ καὶ ἄλλους μοι, αἰχμαλωτίσῃ Χριστὸς ἐξαναστήσας σε».

13. Για τη γένεση της απεικόνισης του γυμνού (μόνο με ένα μικρό κομμάτι ρούχου γύρω από τη μέση) «κοιλαρά» γίγαντα Άδη, στην Παλαιά Διαθήκη και στα Απόκρυφα, εικόνες που πολύ πιθανόν εμπνέουν και την υμνογραφία, βλ. επίσης EASTMOND– JAMES, Eat, drink ... and pay the price, 181 κ.ε. Για τις επιπλέον συνδηλώσεις που μόλις παρατέθηκαν (ως πρώτος νεκρός ο Χριστός είναι το καθαριστικό για να αδειάσει η κοιλιά του Άδη από τους υπολοίπους), πρβλ. και το αναστάσιμο απολυτίκιο του γ' ήχου *Εὐφραινέσθω τὰ οὐράνια, ἀγαλλιάσθω τὰ ἐπίγεια*, ὅτι ἐποίησε κράτος, ἐν βραχίονι αὐτοῦ, ὁ Κύριος, ἐπάτησε τῷ θανάτῳ τὸν θάνατον, πρωτότοκος τῶν νεκρῶν ἐγένετο, ἐκ κοιλίας ἄδου ἐρρύσατο ἡμᾶς, καὶ παρέσχε τῷ κόσμῳ τὸ μέγα ἔλεος· ὅπως παρακάτω το πολύ χαρακτηριστικό δίστιχο επίγραμμα της Παλατινῆς Ανθολογίας, ὁ νεκρὸς Ἰδης ἐξεμεῖ τεθνηκότας, / κάθαρσιν εὐρὼν σάρκα τὴν τοῦ δεσπότη, καὶ τίτλο *Ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ, εἰς τὴν σταύρωσιν* (ἐκδ. BECKBY, βιβλίο 1, αρ. 111), που συνόδευε τη σχετική παράσταση στο ναό της Θεοτόκου στην Πηγή, όπως αναφέρουν οι Eastmond και James (σ. 181-182). Κατά τη Σταύρωση επίσης εικονίζεται ο Άδης καρφωμένος από τον Σταυρό του Χριστού. Βλ. M. E. FRAZER, Hades Stabbed by the Cross of Christ, *Metropolitan Museum Journal* 9 (1974), 153-161 καὶ <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/464428>, με τη συνοδευτική επιγραφή ὁ σταυρὸς ἐμπαγὲς ἐν τῇ κοιλίᾳ τοῦ Ἰδου. Στην ουσία ο αχόρταγος Άδης, όπως εικονοποιείται στο κεφ. 4 της μελέτης, είναι ακριβώς το πρόσωπο

Ο συγγραφέας στο πέμπτο κεφάλαιο του πρώτου μέρους (σσ. 74-81), εξετάζει τη διαμόρφωση των απόψεων των Βυζαντινών για το θέμα, υπό την πίεση και υπό το πρίσμα πλέον της αντιπαράθεσης με τη λατινική εκκλησία, όχι μόνο μετά το Σχίσμα αλλά ειδικά μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους και τη φραγκοκρατία στη μέχρι πρότινος βυζαντινή επικράτεια. Μία συζήτηση σε δημόσια σφαίρα με όρους αντιπαράθεσης (*debate*) έχει εδραιωθεί ανάμεσα στις δύο πλευρές, ενώ αναθερμαίνεται στο πλαίσιο των τριβών για την ένωση των δύο εκκλησιών, μετά τη Σύνοδο της Λυών, το 1274¹⁴. Ο συγγραφέας αξιοποιεί τα σχετικά με αυτή τη συγκυρία κείμενα, ιδιαίτερα σε σχέση με τις αντιρρήσεις από τους ορθοδόξους για το δόγμα του «καθαρηγίου πυρός» των καθολικών. Κατά την ορθόδοξη άποψη, στη «μέση κατάσταση» ήδη έχει συντελεστεί μία πρώτη κατάταξη των ψυχών· τότε, αφενός η μετάνοια δεν είναι δυνατή και αφετέρου δεν έχει νόημα η δράση του «πουργκατόριου», ως μέσο κάθαρσης, χωρίς ωστόσο να διατυπώνεται ένα σύστημα στέρεων επιχειρημάτων από τους ορθοδόξους κατά την άποψη του συγγραφέα. Η συστηματοποίηση αυτών των απόψεων θα γίνει περίπου δύο αιώνες αργότερα, στο πλαίσιο της δεύτερης προσπάθειας ένωσης των εκκλησιών, μετά τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-39)¹⁵. Στο σχήμα του βασικού βυζαντινού εκπροσώπου, του μητροπολίτη Εφέσου Μάρκου Ευγενικού, εκτός από τον

που ηττάται και ελευθερώνει «εξεμόντας» τους νεκρούς, ήττα ανάλογη όπως στο πολύ γνωστό απολυτίκιο του Πάσχα, *Χριστὸς ἀνέστη ἐκ νεκρῶν θανάτῳ θάνατον πατήσας καὶ τοῖς ἐν τοῖς μνήμασιν ζῶντα χαρισάμενος*, μία έννοια που διέπει όλη την ακολουθία της Αναστάσεως του Χριστού. Πρβλ. Α΄ Κορ. 15.25-27 και τη σχετική συζήτηση στη μελέτη της RODGERS, *Romanos Melodos on the Raising of Lazarus*, 822-823.

14. Το γενικότερο πλαίσιο αντιπαράθεσης μέσα από συγκεκριμένα σημεία αξίζει κανείς να το μελετήσει και μέσα από το βιβλίο της TIA KOLBABA, *The Byzantine Lists, Errors of the Latins*, Chicago 2000.

15. Εκ των όν ου άνευ θα ήταν σε αυτό το σημείο η βιβλιογραφική αναφορά στη μελέτη, Α. PAPADAKIS in collaboration with J. MEYENDORF, *The Christian East and the Rise of the Papacy: the church 1071-1453 A.D.*, Crestwood 1994 = Ά. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ με τη συνεργασία του J. MEYENDORF, *Η χριστιανική άνατολή και ή άνοδος του παπισμοϋ: Η Έκκλησία άπό τὸ 1071 ὡς τὸ 1453*, (μτφ.) Στ. Εϋθυμιάδης, Αθήνα 2003, 594-598. Στην ουσία αναλύει με τον πιο εμπεριστατωμένο τρόπο το ακριβές ιστορικό τόσο της στάσης των Βυζαντινών (ήδη από τον 13ο αιώνα) απέναντι στο δόγμα του καθαρηγίου (βλ. τη συζήτηση άνάμεσα στο μητροπολίτη Κερκύρας Γεώργιο Βαρδάνη και τον φραγκισκανό μονάχό Βαρθολομαίο), όσο και της εξέλιξης της αντιπαράθεσης στο πλαίσιο της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας.

διαχωρισμό μετά θάνατον ανάμεσα σε δικαίους και αμαρτωλούς, τοποθετούνται οι λεγόμενοι «μέσοι», οι λιγότεροι αμαρτωλοί, οι «μετρίως ἁμαρτήσαντες», οι οποίοι μπορούν να ελπίζουν στη σωτηρία τους, έστω μετά θάνατον. (σσ. 77-78) Στο έργο του Ευγενικού, οργανώνονται πιο ολοκληρωμένα οι σχετικές απόψεις από την προγενέστερη παράδοση, αναγνωρίζεται η συμβολική τους σημασία σε σχέση με τη «μέση κατάσταση» της ψυχής, ενώ γίνεται αποδεκτό ότι ακόμη και μετά θάνατον υπάρχει περιθώριο σωτηρίας¹⁶. Συνεπώς για τις ψυχές που δεν έχουν διαπράξει ασυγχώρητα αμαρτήματα, οι προσευχές και οι λατρευτικές ακολουθίες, καθώς και οι ικεσίες για συγχώρηση μπορούν να βελτιώσουν την κατάστασή τους στον Άδη, όχι μέσα από την καθαριστική τιμωρία αλλά μέσα από τη θεϊκή αγάπη.

Ήδη από την εισαγωγή στο δεύτερο μέρος, (σσ. 83-84) περιγράφεται σύντομα το βασικό λειτουργικό υλικό το οποίο θα σχολιασθεί αναλυτικά στη συνέχεια, ενώ επισημαίνεται η διαφορετική οπτική των ακολουθιών, σε σχέση με τις λογοτεχνικές και τις εικαστικές πηγές στις οποίες βασίσθηκε η μελέτη στο πρώτο μέρος: η έμφαση στα λειτουργικά κείμενα πέφτει σε άλλα σημεία σε σχέση με τη μεταθανάτια ζωή, ενώ διαφορετικά σημαίνονται και οι δυνατότητες για τη βελτίωση της «μέσης κατάστασης». Στο έκτο κεφάλαιο (σσ. 85-92), η παρούσα μελέτη καινοτομεί για μία ακόμη φορά, ξεκινώντας με μία σύνοψη για μεγάλο μέρος από τις ακολουθίες που αναφέρονται στους νεκρούς (νεκρώσιμη, επιμνημόσυνη, ευχές της προθέσεως στον όρθιο και μετά τον καθαγιασμό των τιμών δώρων στη θεία λειτουργία, «εἰς ψυχοῦραγοντα», νεκρωσίμου ευχελαίου), και την παραδοχή για την ιδιαιτερότητα αυτού του υλικού, σε σχέση με το γεωγραφικό και το χρονικό εντοπισμό του. Η σωστική –αναστάσιμη– παρουσία του Χριστού και η πρεσβευτική της Θεοτόκου, στο γνωστό χώρο της

16. Στο βιβλίο (σ. 58) γίνεται –με άλλη αφορμή– σύντομη νύξη και στις απόψεις του Ιωσήφ Βρυννίου για την «μερική κρίση» της ψυχής. Ο Βρυννίος θίγει πολλά σχετικά ζητήματα στο ελλειπώς μέχρι σήμερα εκδομένο έργο του. Βλ. ειδικά τους λόγους του *Περὶ μελλούσης κρίσεως* (Α' και Β') (έκδ. ΒΟΥΛΓΑΡΕΩΣ, τ. Β', σ. 291-325) και στον συστηματικό τρόπο με τον οποίο απαντά τριαντατέσσερα ερωτήματα που θέτει (σ. 297-298). Κρίνοντας από το γεγονός ότι ο ίδιος βρισκόταν στο επίκεντρο της αντιπαράθεσης με τη λατινική εκκλησία (στην Κρήτη, στην Κωνσταντινούπολη, στην Κύπρο) και φαίνεται να είχε ιδιαίτερη σχέση με τον μαθητή του Μάρκο Ευγενικό, θα ελέγχαμε περισσότερο την πιθανότητα η συστηματική ενασχόληση του Βρυννίου να είχε τροφοδοτήσει και να αποτέλεσε –τρόπον τινά– ένα πρόδρομο για την αντίστοιχη αναλυτική έκθεση του Μάρκου Ευγενικού.

«μέσης κατάστασης» της ψυχής –με πιο ποιητικούς (μέσα από την υμνογραφία) και ειδυλλιακούς συχνά όρους (τους κόλπους Αβραάμ και τους τόπους αναπαύσεως/αναψύξεως, όπως επίσης τον χορό/τις σκηνές δικαίων/εκλεκτών, τις αιώνιες μονές, τον νυμφώνα, και τα συναισθήματα αγαλλίασης, χαράς, εορτής, δόξας)–, ενθαρρύνει μία προοπτική βελτίωσης μέσα από συγκεκριμένα αιτήματα (για ανάπαυση, συγχώρηση, άφεση, κατάταξη, κ.ά.) (σσ. 86-87), όχι ως αποτέλεσμα μετάνοιας της ψυχής μετά θάνατον, αλλά ως δυνατότητα αλλαγής κατά τη «μέση κατάσταση», με όρους ανάλογους της τελικής κρίσης, οπότε όλα εξαρτώνται από την ευμενή κρίση του αναστάντος Δημιουργού και Κριτή.

Με βάση τις διαφορετικές δυνατότητες για βελτίωση της «μέσης κατάστασης» για την ανθρώπινη ψυχή που δίνεται στο λειτουργικό περιβάλλον, ένα επιπλέον κείμενο που σίγουρα θα μπορούσε να έχει συνεισφέρει στη συζήτηση –όπως και σε άλλα σημεία της μελέτης– είναι αυτό της κοινής ακολουθίας για τα δύο Ψυχοσάββατα του εορτολογικού έτους, το Σάββατο της Απόκρεω και αυτό πριν την Πεντηκοστή¹⁷. Πέρα από τα κοινά αιτήματα που απαντώνται κι εκεί για ανάπαυση, συγχώρηση, άφεση, κατάταξη των ψυχών μετά θάνατον, είναι εμφανείς επίσης οι αποστροφές για σωτηρία από τον Χριστό, για τις «πρεσβείες» της Θεοτόκου, όπως και πολλοί άλλοι κοινοί τόποι με τα λειτουργικά κείμενα που αναλύει ο συγγραφέας.

Στο ίδιο κεφάλαιο με αφορμή τα σύντομα σχόλια του Μαρίνη για τη δυνατότητα μετάνοιας –και κατά συνέπεια συγχώρησης– της ψυχής μετά θάνατον μέσα από συγκεκριμένα υμνογραφικά χωρία¹⁸, θα άξιζε να

17. Σε κάποια μεμονωμένα σημεία με έμμεσο τρόπο (σ. 57 σημ. 57: Η Κυριακή των Απόκρεω/μινεία της Δευτέρας Παρουσίας είναι η επόμενη μέρα από το Ψυχοσάββατο), ή στο τελευταίο κεφάλαιο (σ. 93) απλά θα αναφερόνταν τα συλλογικά μνημόσυνα, χωρίς ωστόσο ουσιαστική νύξη στα Ψυχοσάββατα και το πολύ σημαντικό περιεχόμενο της κοινής ακολουθίας τους εκεί, τόσο ο κανόνας του όρθρου αποτελεί ένα πολύ πλούσιο σε εικόνες υμνογραφικό κείμενο για τους «αγνώστους νεκρούς», που δεν έτυχαν εξοδίου ακολουθίας και μνημοσύνων, όσο και το Συναξάρι της ημέρας παραπέμπει σε πολλές από τις πηγές που ο Μαρίνης έχει αναλύσει στα πρώτα κεφάλαια του βιβλίου.

18. Πρβλ. σ. 88 σημ. 31 *ἐκλείσθη μοι καιρὸς νῦν τῆς μετανοίας* και σ. 90 σημ. 57 *οὐκ ἔστιν ἀληθῶς ἐν τῷ ἁδὴ πταισμάτων ἰλασμός ... οὐκ ἔστιν ἐπιδείξασθαι τρόπον μετανοίας τῶν ἐν νεκροῖς λογισθέντα* σε αυτά θα προσθέταμε τη φράση ... *οὐκ ἔνι γὰρ ἐν ἁδὴ μνημονεύειν τὸν Κύριον* ..., στο α' τροπάριο από την θ' ωδή του νεκρωσίμου ευχελαίου (σ. 140). Και στα δύο τελευταία παραδείγματα οι emphatic εκφράσεις ...*οὐκ ἔστιν ἀληθῶς ... και ... οὐκ ἔνι γὰρ ...* –με το *ἀληθῶς* και το *γὰρ*– ξεκάθαρα παραπέμπουν σε κάποια γενικά παραδεκτή έννοια ή υπονοούν τον εντοπισμό της σε κάποιο/α άλλο/α γνωστό/α χωρίο/α.

σταθεί κανείς περισσότερο στο εν λόγω ζήτημα, σε σχέση και με τους εν ζωή μηχανισμούς για τον ίδιο σκοπό, οι οποίοι έχουν αναφερθεί σε άλλα σημεία της μελέτης (εξομολόγηση, μετάνοια, ελεημοσύνη, κλπ· βλ. σσ. 31, 34). Η δυνατότητα μετάνοιας για την ψυχή μετά θάνατον μοιάζει να αποκλείεται· τη βάση της ιδέας αυτής πιθανόν απηχεί το ψαλμικό, «οὐκ ἔστιν ἐν τῷ θανάτῳ ὁ μνημονεύων σου, ἐν δὲ τῷ Ἄδῃ τίς ἐξομολογήσεται σοι.» (Ψαλμ. 6.6), ενώ η έννοια επανέρχεται μέσα στο ρητό «οὐκ ἔστιν ἐν τῷ Ἄδῃ μετάνοια» σε συγκεκριμένα πρόωια κείμενα, ενώ επαναλαμβάνεται ιδιαίτερα στο μοναστικό περιβάλλον¹⁹. Ωστόσο παρά τη μη δυνατότητα μετάνοιας όσον εξαρτάται από την ίδια την ψυχή, αν δεν έχουν επενεργήσει οι εν ζωή μηχανισμοί για συγχώρηση, υπάρχει η δυνατότητα βελτίωσης της «μέσης κατάστασης» της με τη συμβολή των ζωντανών (μέσα από το ευχέλαιο, τις προσευχές, τα μνημόσυνα, τις προσφορές) και τις μεσιτείες/πρεσβείες της Παναγίας και των αγίων.

Στο έβδομο κεφάλαιο (σσ. 93-106) ο λόγος περί μνημοσύνων και των τελετών που τα αφορούν: η προσφορά και η ανάμνηση στην Πρόθεση και κατά τη Θεία Ευχαριστία, η φροντίδα ανώνυμων Βυζαντινών για τα καθιερωμένα μνημόσυνα και η μέριμνα επώνυμων για την επί σειρά ετών θεσμοθέτησή τους μέσα από διαθήκες και δωρεές, αλλά και η θεωρητική τεκμηρίωση μέσα από θεολογικά κείμενα αυτής της ακολουθούμενης για αιώνες και μεταβαλλόμενης πρακτικής. Κοινός τόπος, όχι η δυνατότητα πλήρους μεταβολής της «μέσης κατάστασης» –όπως ήδη έχει γίνει συζήτηση παραπάνω– αλλά οι ποικίλοι τρόποι ωφέλειας για τις ψυχές, όπως άλλωστε ποικίλοι είναι και οι τρόποι προσφορών υπέρ τους,

19. Πρβλ. στον Ιωάννη Χρυσόστομο (Άμφιβαλλόμενα, In psalmos VI, PG 55.548.48-50): ... Οὐ γὰρ ἔστιν ἐν τῷ ἄδῃ μετάνοια, οὐκ ἔστιν θανάτου συγχώρησις οὐκ ἔστιν ἐν τῷ μνήματι κομίσασθαι ἄνεσιν. Πανήγυρις γὰρ ἔστιν ὁ ἡμέτερος βίος ...· στον Γρηγόριο Ναζιανζηνό (PG 35.944C): ... οὐκ ἔστιν ἐν ἄδῃ τοῖς ἀπελθοῦσι ἐξομολόγησις καὶ διόρθωσις ...· πρβλ. R. VOLK (εκδ.), *Die Schriften des Johannes von Damaskos Historia animae utilis de Barlaam et Joasaph (spuria): Text und zehn Appendices*, τ. VI/2, Berlin-New York 2006, κεφ. 11, στ. 134. Το ψαλμικό ρητό (Ψαλμός 6.6) πέρα από το τελεσιδικό της μη μετάνοιας, ίσως να ενέχει και τη διάσταση της λήθης, της λησμοσύνης των νεκρών κατά τη «μέση κατάσταση» της ψυχής, ένα οδυνηρό για τους νεκρούς βίωμα, όπως απαντάται σε λογοτεχνικές «καταβάσεις στον κάτω κόσμο», ενώ βρίσκεται ακριβώς στον αντίποδα του κέντρου των νεκρώσιμων ακολουθιών και των μνημοσύνων, της μνήμης. Η λήθη μοιάζει να βασανίζει την ψυχή παρακάτω (σ. 139, ... πάντες μου ἐπελάθοντο ...), στο δοξαστικό της ἡ ωδῆς του κανόνα εἰς ψυχρὸ ἄγοῦντα: Ξεχασμένος από όλους ζητά να τη θυμάται ο φύλακας ἀγγέλός της· στο αμέσως επόμενο (Καὶ νῦν) ρωτά την Θεοτόκο πώς την ξέχασε, και δεν έκαμψε τα σπλάγχνα του γιου της, για να την σώσει.

ειδικά για την κατηγορία των «μέσων» αμαρτωλών, παρόλο που οι προσευχές δεν εξαιρούν κανένα, όπως διατυπώνει –μετά από μία μακρά παράδοση κειμένων που έχουν αναφερθεί στο θέμα– ο Μάρκος Ευγενικός.

Στο όγδοο κεφάλαιο (σσ. 93-106), η έμφαση από τον συγγραφέα δίνεται στις δύο ιδιαίτερες ακολουθίες που επιλέγει να αναλύσει, αναφορικά με το γεγονός του θανάτου, την ακολουθία «*εἰς ψυχοῤῥαγοῦντα*» (την οποία μεταφράζει στο παράρτημα του βιβλίου) και την ακολουθία του νεκρώσιμου ευχελαίου μετά τον θάνατο και την ταφή. Το κύριο σώμα της πρώτης ακολουθίας αποτελούν ο υμνογραφικός κανόνας και τα τροπάρια, καθώς και οι ευχές σε πεζό λόγο.

Ο συγγραφέας σ' αυτό το τμήμα δεν επιμένει τόσο στην ανάλυση της ακολουθίας «*εἰς ψυχοῤῥαγοῦντα*» (σσ. 107-110) αλλά περισσότερο (σσ. 110-126) στη συζήτηση των τριών παραδειγμάτων της εικονογράφησής της, τον κώδικα της Μονής Λειμώνος από τα τέλη του 12ου, τις τοιχογραφίες στη Μονή Χιλανδαρίου από το πρώτο μισό του 13ου και αυτές στην Αγία Σοφία στην Αχρίδα του 14ου αι.²⁰ Η ανάλυση της εικονογράφησης, σε σχέση με την επιλογή και την έμφαση σε κάποια χωρία από το κείμενο, πράγματι αναδεικνύει τη σημασία και τη δομή των αντίστοιχων σκηνών, με τον δραματικό τόνο που τις διατρέχει κάθε φορά. Ταυτόχρονα, σε αυτήν την εικονογράφηση επανέρχονται οι κοινοί –και εικονογραφικά– τόποι, όπως τους έχει αναλύσει ο συγγραφέας στα προηγούμενα κεφάλαια, όσον αφορά τη στιγμή του θανάτου, την «*προσωρινή κρίση*» και τη «*μέση κατάσταση*» της ψυχής (όπως η έξοδος της γυμνής ψυχής από το σώμα, η διεκδίκησή της από αγγέλους και δαίμονες, το ζύγισμα των πράξεων, ο σκοτεινός Άδης), μαζί με επιπλέον δραματικές λεπτομέρειες που προκύπτουν καθαρά από την αφήγηση του κανόνα (το αίτημα της ψυχής να γίνει το σώμα βορά των άγιων θηρίων και ορνέων, ο ξυλοδαρμός της ψυχής από τους δαίμονες, η Θεοτόκος που μεσιτεύει/παρακαλεί σ/τον γιό της για τον έλεο προς την ψυχή). Τελικά, η εικονογράφηση επεκτείνει την αφήγηση του κειμένου του κανόνα, ενώ ταυτόχρονα δραματοποιεί κάποιες λεπτομέρειές του, σίγουρα ενισχύοντας με μεγαλύτερη ένταση την εντύπωσή τους για το κοινό. Στην ενότητα που κλείνει αυτό το υποκεφάλαιο (σσ. 124-126) ο συγγραφέας αναρωτιέται για τους λόγους απήχησης αυτού του κειμένου και τον τρόπο λειτουργίας του –σε συνδυασμό με την απεικόνισή του–, στο μέσο και ύστερο Βυζάντιο.

20. Αυτό το τμήμα βασίζεται σε παλαιότερο άρθρο του συγγραφέα, V. MARINIS, 'He Who Is at the Point of Death': The Fate of the Soul in Byzantine Art and Liturgy, *Gesta* 54 (2015), 59-84.

Η ανάλυση του κανόνα από τον Μαρίνη (σσ. 107-110) και η σχέση της με τις εικαστικές αναπαραστάσεις της είναι υποδειγματική. Θα πρόσθετα μόνο μερικά πρόσθετα σχόλια. α) Δεν είναι σαφές από πού προκύπτει, στην α' ωδή ή αλλού, ότι το υποκείμενο του λόγου είναι ένας μοναχός –και όχι λαϊκός ή οποιοσδήποτε χριστιανός– που πεθαίνοντας τον θρηνούν άλλοι μοναχοί (σ. 108). Η αποστροφή εξάλλου, *Καλοί μου φίλοι και γνωστοί*, στην αρχή του πρώτου τροπαρίου της αμέσως επόμενης γ' ωδής δείχνει περισσότερη προς αυτήν την κατεύθυνση²¹. Πράγματι ο θεατής μόνο από την ανάλυση της εικονογραφίας (σσ. 110 κ.ε.) διαπιστώνει ότι ο απεικονιζόμενος ψυχορραγών και θανών είναι ένας μοναχός, ωστόσο στο ίδιο το κείμενο ο αναγνώστης δε διακρίνει αυτή την αποκλειστική ιδιότητα. β) Η στ' ωδή μοιάζει σαν να είναι η έκφραση της τελευταίας επιθυμίας απ' αυτόν που πεθαίνει: να ριξουν το σώμα του στα σκυλιά και όχι να το ψάλλουν, για να κακοποιηθεί όπως και η ψυχή του που θα υποστεί φοβερά βασανιστήρια. (σσ. 108, 112-113, 116). Η σκηνή ανακαλεί μία μεταχείριση για το αναλώσιμο ανθρώπινο σώμα που δεν είναι ανοίκεια στην υμνογραφία με ανάλογη θεματική²².

21. Παρόμοιες υμνογραφικές σκηνές και αποστροφές, για παράδειγμα στην εξόδιο ακολουθία που αφορά γενικά τους κεκοιμημένους, συνηγορούν στην υπόθεση ότι η ακολουθία *εις ψυχορράγοντα* ίσως να μην αφορά μόνον ένα μοναχό. Πρβλ. το παρακάτω ιδιόμελο (ήχος β') που αποδίδεται στον Ιωάννη Δαμασκηνό: *Οἶμοι, οἶον ἄγωνα ἔχει ἡ ψυχὴ, χωριζομένη ἐκ τοῦ σώματος! Οἶμοι, πόσα δακρύνει τότε, καὶ οὐχ ὑπάρχει ὁ ἐλεῶν αὐτήν! Πρὸς τοὺς Ἀγγέλους τὰ ὄμματα ῥέπουσα, ἄπρακτα καθικετεύει πρὸς τοὺς ἀνθρώπους τὰς χεῖρας ἐκτείνουσα, οὐκ ἔχει τὸν βοηθοῦντα. Διό, ἀγαπητοί μου ἀδελφοί, ἐννόησαντες ἡμῶν τὸ βραχὺ τῆς ζωῆς, τῷ μεταστάντι τὴν ἀνάπαισιν, παρὰ Χριστοῦ αἰτησώμεθα, καὶ ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν τὸ μέγα ἔλεος, ἢ το δοξαστικό στο τέλος της ακολουθίας, όπως αρχίζει, *Ὁρῶντές με ἄφωνον καὶ ἄπνον προκείμενον, κλαύσατε πάντες ἐπ' ἐμοί, ἀδελφοί καὶ φίλοι, συγγενεῖς καὶ γνωστοί ...**

22. Ἦδη αναφέραμε τον κανόνα της ακολουθίας του Ψυχασάββατου ως ομαδικό μνημόσυνο ... *τῶν ἀπ' αἰῶνος κοιμηθέντων εὐσεβῶς ...* Με βάση το συναξάριο της ημέρας, ἐπειδὴ τινες ἄωρον πολλάκις ἐπὶ ξένης ὑπέστησαν θάνατον, ἐν θαλάσῃ τε καὶ ἀβάτοις ὄρεσι, κρημνοῖς τε καὶ χάσμασι, καὶ λοιμοῖς καὶ λιμοῖς καὶ πολέμοις καὶ ἐμπρησμοῖς καὶ κρυμοῖς, καὶ ἄλλους παντοίους θανάτους ὑπομεμενηκότες ἴσως δέ, καὶ πένητες ὄντες καὶ ἄποροι, καὶ τῶν νενομιμένων ψαλμωδιῶν καὶ μνημοσύνων οὐκ ἔτυχον φιλανθρωπῶς οἱ θεῖοι πατέρες κινούμενοι, κοινῶς μνεῖαν τούτων ἀπάντων τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ποιῆσθαι ἐθέσπισαν ... Κατὰ κάποιο τρόπο η συγκεκριμένη επιμνημόσυνη ακολουθία μνημονεύει όλους τους άγνωστους ή ξεχασμένους νεκρούς. Πολλούς τρόπους τραγικών και απευκταίων θανάτων αφηγείται με εμφατικό τρόπο ο κανόνας της ακολουθίας: ξαφνικούς βίαιους θανάτους από κακοποιήσεις και φόνους, θανατικά, κεραυνούς, πλημμύρες, δάγκωμα από φίδι, ποδοπατημένους από άλογα, πνιγμούς, δηλητηριάσεις,

γ) Η απεικόνιση του Άδη (σσ. 118-120, εικ. 34-35) ως μία γενειοφόρος κεφαλή σε προφίλ που περιμένει να καταπιεί την ψυχή, αφορά μία διαφοροποιημένη εικονογραφικά λεπτομέρεια, που δεν έχει εξακριβωθεί περαιτέρω η προέλευσή της. Μέχρι τώρα έχει επισημανθεί η αχόρταγη πλευρά του Άδη, ενώ στην παρούσα περίπτωση περισσότερο συμβολοποιείται ο Κάτω Κόσμος, όπως υπάρχει σε αρκετά παραδείγματα επίσης σε μικρογραφημένα χειρόγραφα²³. δ) Στην τελευταία θ' ωδή, έχει οριστικά επικρατήσει η πραγματικότητα του Άδη. Η επίκληση του θεού πλέον δεν έχει νόημα, και στην ατιμόσφαιρα κυριαρχεί το ψαλμικό για το αμετάκλητο του Άδη (Ψαλμ. 6.6), όπως ήδη αναφέρθηκε. Μόνη ελπίδα για την ψυχή στην κόλαση που ζει, οι προσευχές των ζωντανών, αφού η ίδια δεν μπορεί να επικαλεσθεί τη βοήθεια του θεού, ούτε ο Χριστός, η Θεοτόκος και οι άγιοι τη θυμούνται από μόνοι τους.

Τελευταίο υποκεφάλαιο (σσ. 126-130) αποτελεί η σύντομη ανάλυση της ακολουθίας του νεκρωσίου ευχελαίου. Εδώ εξετάζεται εισαγωγικά η εξέλιξη του απλού Ευχελαίου, σε σχέση με τη μετατροπή του μυστηρίου γι' αυτήν την ιδιαίτερη περίπτωση, μίας ακολουθίας δηλαδή που προσαρμόζεται με ανάλογη δομή και αιτήματα των ευχών/προσευχών, παρακαλώντας για την ψυχή που έχει φύγει απροετοίμαστη από αυτόν τον κόσμο. Μάλιστα στα πρωτότυπα μέρη αυτής της ακολουθίας επανέρχονται γνωστά θέματα για τις «έγνοιες» της ψυχής μετά θάνατον, το λύσιμο από τα δεσμά και τη λύτρωση από τα σκοτάδια του Άδη, τη συγχώρηση των εν ζωή αμαρτημάτων με το κάψιμο του καταστίχου όπου είναι γραμμένα, και τη διαγραφή μέσα από το έλεος και την αγάπη του Χριστού προς τον άνθρωπο. Το έντονο αίτημα για συγχώρηση και η παρουσία

στραγγαλισμούς, ανθρώπους που έγιναν βορά θηρίων, πετεινών και ερπετών. Μία τέτοια απευκαία τύχη σαν να ζητά εδώ η ψυχή για το σώμα της.

23. Και αυτή η πλευρά του Άδη απαντάται σε μικρογραφίες κωδίκων από τη μεσοβυζαντινή περίοδο, όπως στην παρακάτω από τον κώδικα Barberinus gr. 372, φ. 237v (https://digi.vatlib.it/view/MSS_Barb.gr.372), ένα μικρογραφημένο ψαλτήριο του τέλους του 11ου αι., συνοδεύοντας το σχετικό χωρίο (Ψαλμ. 143 4, *ἄνθρωπος ματαιότητι ὁμοιώθη, αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὥσει σκιά παράγουσιν*): πρόκειται για την απεικόνιση της αλληγορικής αφήγησης για την ανθρώπινη ζωή, με τις μορφές του θανάτου ως μονοκέρωτος και του Άδη μαζί ως γενειοφόρου γέροντα και δράκοντα, όπως υπάρχει στον βίο Βαρλαάμ και Ιωάσαφ. Βλ. R. VOLK (εκδ.), *Die Schriften des Johannes von Damaskos ...*, κεφ. 12.215-256. Για την απεικόνιση αυτή βλ. ενδεικτικά, Ε. ΣΑΜΠΑΝΙΚΟΥ, Η εικονογράφηση της σκηνής του «μαινόμενου μονοκέρωτος» από το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» στην ελλαδική μεταβυζαντινή τοιχογραφία, *Δωδώνη* 19 (1990), 127-158. Ο γράφων ετοιμάζει σχετική μελέτη για τη συγκεκριμένη αλληγορική αφήγηση το αμέσως επόμενο διάστημα.

της φωτιάς, όπως σωστά καταλήγει ο Μαρίνης, δε σημαίνουν απαραίτητα και ομοιότητα με το καθολικό «καθατήριον», αλλά περισσότερο τη στήριξη αυτών των αιτημάτων –όπως ήδη έχουμε δει– σε ευαγγελικά χωρία και τον λόγο του ίδιου του Χριστού²⁴.

Παραβιάζοντας τη σειρά μέσα στο βιβλίο και πριν αναφερθώ στα συμπεράσματα, μία σύντομη μόνο κριτική για την εξαιρετική στα αγγλικά μετάφραση του κανόνα από την ακολουθία «εἰς ψυχρῶραγοῦντα» (σσ. 135 κ.ε.). Ως ένα πρώτο σχόλιο, –πιστεύω– θα αναδεικνύονταν περισσότερες παραμέτρους του υμνογραφικού κειμένου, αν συνόδευαν το κείμενο –σε ένα είδος υπομνήματος πηγών– οι ενδείξεις για οφειλές σε βιβλικά και ευαγγελικά χωρία²⁵. Επίσης επισημαίνονται λίγα τυπογραφικά²⁶ και εναλλακτικές προτάσεις για ελάχιστα σημεία στη μετάφραση²⁷.

24. Πέρα από την κύρια μελέτη του π. Δημητρίου Τζέρπου για το νεκρώσιμο ευχέλαιο στην οποία ανατρέχει ο Μαρίνης, αξίζει κανείς να δει και μεταγενέστερες μελέτες του ίδιου, όπως το πρωτοπρεσβ. Δ. ΤΖΕΡΠΟΣ, *Ἡ καταχρηστική τέλεση τοῦ μυστηρίου τοῦ Ἁγίου Εὐχελαίου, στο: Ἡ ὑγεία καὶ ἡ ἀσθένεια στὴ λειτουργικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Πρακτικὰ Γ' Πανελληνίου Λειτουργικοῦ Συμποσίου (20-22.10.2008)*, Ἀθήνα 2009, 277-291. Σε αὐτὴ τὴ μελέτῃ ἀναδεικνύεται περισσότερο ὅτι ἡ καθιέρωση τῆς ὁποίας νεκρώσιμης παραλλαγῆς τοῦ μυστηρίου τοῦ ευχελαίου, ὡς πρὸς ἀρκετὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τοῦ, τὴ χρῆση τοῦ νεκροῦ σώματος, τὴν καύση τοῦ χαρτιοῦ τοῦ βουτηγμένου στο λάδι, κλπ., ἀπάδει τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου με θεραπευτικὸ σκοπὸ, ἐνῶ ἀποτελοῦσε ἐπιρροή τῆς καταχρηστικῆς τέλεσός τοῦ με συγχωρητικὸ σκοπὸ ἀπὸ τὴ λατινικὴ ἐκκλησία.

25. Για παρὰδειγμα, βλ. *Κλῖνον τὸ οὖς σου ...* (ᾠδὴ γ', θεοτοκίον· πρβλ. *Ψαλμ.* 85.1)· *σύραντες ἔξω* (ᾠδὴ ζ', Δόξα πατρί ...)· και *...χεῖρας μου δεθῆναι καὶ πόδας ἐξωσθῆναι*. (ᾠδὴ ζ', πρῶτο τροπάριο· πρβλ. *Εὐαγγέλιο Ματθαίου* 22.13 ἀπὸ τὴν Παραβολὴ τῶν Βασιλικῶν Γάμων), *οὐκ ἔνι γὰρ ἐν ᾗδῃ μνημονεύειν τὸν Κύριον* (ᾠδὴ θ', πρῶτο τροπάριο· πρβλ. *Ψαλμ.* 6.6, βλ. καὶ παραπάνω σημ. 18-19)· *... εἰς πῦρ βληθήσομαι*. (ᾠδὴ θ', πρῶτο τροπάριο· πρβλ. *Εὐαγγέλιο Ματθαίου* 25.41)· τέλος στο ἴδιο σημεῖο τοῦ κανόνα, ἡ ἀναφορά, ἡ ἐπὶκλιση τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο, *Θεοῦ οὐκ ἐγὼ μνησθήσομαι*· ἀλλὰ καὶ ἡ ἀντίστοιχη τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὸν θεό, *Θεὸς οὐκ ἐμοῦ μνησθήσεται*, με σωστικὸ σκοπὸ καὶ ἀπὸ τὰ δύο υποκείμενα, ἀνακαλοῦν τὰ χωρία μνησθήσονται τοῦ ὀνόματός σου ἐν πάσῃ γενεᾷ καὶ γενεᾷ. (πρβλ. *Ψαλμ.* 44.18) καὶ μνήσθητί μου, ὅταν ἔλθῃς εἰς τὴν βασιλείαν σου (πρβλ. *Εὐαγγέλιο Λουκά* 23.42).

26. Ἀς διορθωθοῦν σε *ἀγαπητὸν* (ᾠδὴ γ', πρῶτο τροπάριο), *ἐκτείνω* (ᾠδὴ δ', πρῶτο τροπάριο), *Σῶζεσθε* (ᾠδὴ ε', δεῦτερο τροπάριο), *ἐκ ψυχῆς* (ᾠδὴ ζ', ... Καὶ νῦν ...), *φοβερόν* (ᾠδὴ ζ', πρῶτο τροπάριο), *Ἄν ἐπανεέλθῃτε ...* (ᾠδὴ ζ', ... Δόξα Πατρὶ ...), *μνήσθητί μου* (ᾠδὴ η', ... Δόξα Πατρὶ ...), *ἄδον* (ᾠδὴ θ', ... Δόξα Πατρὶ ...). Πρβλ. κάποια τυπογραφικὰ ἐπίσης στα παρακάτω σημεία: σ. 12 σημ. 28 (στο λατινικὸ κείμενο), σ. 105 σημ. 101 (ἐνθῶ).

27. Τὸ ρῆμα *σῶξω* (ᾠδὴ ε', δεῦτερο τροπάριο, καὶ Δόξα Πατρὶ ... Καὶ νῦν ...),

Ο Μαρίνης πραγματικά έχει καταφέρει να εντοπίσει και να αναδείξει τα κεντρικά σημεία της πίστης γύρω από τον θάνατο και τη ζωή της ψυχής μετά απ' αυτόν [την ίδια την ώρα του θανάτου, τη «μερική κρίση» της ψυχής που ακολουθεί («*provisional judgment*»), τη «μέση κατάσταση» στην οποία εισέρχεται η ψυχή («*intermediate state*») σε έναν «νοητό» Παράδεισο ή Άδη, για να παραμείνει μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία], θέματα τα οποία αποδίδονται με «αισθητούς» όρους και «αισθητές» εικόνες μέσα από κείμενα και απεικονίσεις. Το τελικό αποτέλεσμα είναι ένα βιβλίο εξαιρετικό, όσον αφορά το επίπεδο έρευνας, τη συμβολή του στην κάλυψη ενός κενού στη συγκεκριμένη θεματική, ένα χρήσιμο εγχειρίδιο για πολλές περιοχές στις βυζαντινές σπουδές, με πολύ υψηλή ποιότητα και επιμέλεια της έκδοσης²⁸.

ενδεχομένως να είναι σωστότερο να μεταφρασθεί με τη σημασία του «προφταίνω την τελευταία στιγμή»· δηλαδή «*May you all be in time, beloved ones and appear ...*», «*Come in time, O great angelic power of God, Michael, ...*», και «*Come in time, you too, O pure and immaculate one, ...*», με την έννοια που χρησιμοποιείται στην ελληνική μέχρι σήμερα, σε φράσεις όπως *σώσε, Παναγία, βόηθα., σώσον, έλέησον.*, ή να μη σώσω επίσης, το ... μνησθέντες μου οὖν, ἀγαπητοί, τῆς πρὸς ὑμᾶς ὁμιλίας, μνεῖαν ποιείσθε μου. (ὥδη ζ', πρώτο τροπάριο), ίσως είναι πιο σωστό να μεταφρασθεί ως «*Remembering therefore, beloved ones, my company with you, mention/support me*».

28. Θα ήταν ενδεχομένως πρακτικότερο, αν οι παραπομπές δεν καταχωρούνταν ως σημειώσεις στο τέλος του βιβλίου, καθώς με την πληθώρα των πληροφοριών και τα πολλά παραθέματα ελληνικού κειμένου που περιέχουν (σσ. 141-166), ο αναγνώστης χρειάζεται συνεχώς να ανατρέχει σε αυτές. Ένα επιπλέον χρήσιμο εργαλείο για την παρακολούθηση των θεμάτων στη ροή του βιβλίου θα ήταν ένα παράρτημα με τα πιο σημαντικά βιβλικά χωρία από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη που φαίνεται να είχαν παγιωθεί στη θεώρηση του βυζαντινού κόσμου σε σχέση με τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή. Παρακάτω ορισμένα ενδεικτικά, όπως τα παρακάτω χωρία από τους Ψαλμούς: ... *ἀποστραφήτωσαν οἱ ἁμαρτωλοὶ εἰς τὸν Ἄδην ...* (Ψαλμ. 9.18), ... *Κύριε, ἀνήγαγες ἐξ ἄδου τὴν ψυχὴν μου, ἔσωσάς με ἀπὸ τῶν καταβαινόντων εἰς λάκκον. ...* (Ψαλμ. 29.4), ... *ἄνθρωπος, ὥσει χόρτος αἱ ἡμέραι αὐτοῦ ὥσει ἄνθος τοῦ ἀγροῦ, οὕτως ἐξανθήσει· ὅτι πνεῦμα διήλθεν ἐν αὐτῷ, καὶ οὐχ ὑπάρξει καὶ οὐκ ἐπιγνώσεται ἔτι τὸν τόπον αὐτοῦ. ...* (Ψαλμ. 102.15-16)· την παραβολή του πλούσιου και του φτωχοῦ Λαζάρου (Λουκ. 16.19-31), την παραβολή για τους Βασιλικούς Γάμους (Λουκ. 14.15-24), την περιγραφή της Δευτέρας Παρουσίας (Ματθ. 25.31-46), την έγερση του Λαζάρου (Ιω. 11.11-44), ... *ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρὸς μου μοναὶ πολλαὶ εἰσίν. ...* (Ιω. 14.2), την ἀνάσταση του Χριστοῦ και την ἀνάσταση των νεκρῶν (Α΄ Κορ. 15.35-58), κ.ά. Αντίστοιχο παράρτημα με τα πατερικά, ασκητικά, αγιολογικά, υμνογραφικά, δογματικά χωρία, επίσης θα διευκόλυνε την επισκόπηση των κειμένων που ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ στη μελέτη.

Κλείνοντας, τα συμπεράσματα (σσ. 131-134) δικαιώνουν πράγματι το εγχείρημα και τον τρόπο προσέγγισης αυτής της μελέτης, πάνω σε ένα θέμα τόσο κεντρικό, τη χριστιανική θέση του βυζαντινού πολιτισμού για τη ζωή μετά θάνατον. Ο συγγραφέας συνοψίζει (για την «προσωρινή κρίση» και τη «μέση κατάσταση» της ψυχής, τον Παράδεισο και τον Άδη), πώς αυτές οι αφηγήσεις και οι εικόνες εμπνέονται στη λεπτομέρειά τους από την επικαιρότητα της κάθε περιόδου, και πώς οι λαϊκές χριστιανικές πεποιθήσεις αλληλοτροφοδοτούνται με την πιο οργανωμένη διατύπωση της θεολογικής συζήτησης σε σχέση με το καίριο –και τότε– για κάθε άνθρωπο θέμα. Στις τελευταίες παραγράφους, πολύ εύστοχα αναδεικνύονται διαστάσεις του θέματος που πράγματι περιέχουν δυνατότητες για την περαιτέρω ανάπτυξη και διερεύνησή του. Όσο κι αν ηχούν ως κάτι οριστικό η «προσωρινή κρίση» και η «μέση κατάσταση» της ψυχής στον άλλο κόσμο (είτε αυτή οδηγείται στον Άδη είτε στον Παράδεισο), η εξέταση επιμέρους πτυχών αυτού του σημαντικού για τη βυζαντινή πίστη ζητήματος φαίνεται ότι άφησε χαραμάδες για τη διεύρυνση ελπίδας όσον αφορά τη δυνατότητα παροχής του θεϊκού ελέους²⁹. Ίσως και αυτή η «οικονομία» στον αντίποδα της λογικής ανταπόδοσης κάνει κατανοητό –με όλα τα κενά του– το σύστημα των απόψεων για τον θάνατο και τη μεταθανάτια ζωή στο Βυζάντιο. Παρά τις όποιες «εκκρεμότητες» αφήνει να αιωρούνται, απέναντι στη συστηματική θεώρηση του

29. Όπως και σήμερα, ο δημοφιλής λόγος εμπνέεται μεν από το άγνωστο του θανάτου χωρίς ταυτόχρονα να τον θεωρεί ως κάτι τελεσίδικο (βλ. για παράδειγμα το τραγούδι του Nick Cave, *Death Is Not The End*), τα «έκειθεν» του άλλου κόσμου και τότε αποτελούσαν ένα ερωτηματικό για τον άνθρωπο, και σε τέτοιο πνεύμα –και τόνο διανοητικής ελευθερίας– απευθύνεται η δραματική αποστροφή στο παρακάτω ποίημα του Ιωάννη Μαυρόποδα, τον 11ο αι. προς τον εγερθέντα από τους νεκρούς Λάζαρο: (εκδ. de LAGARDE, 80.) *Εἰς τὸν ἅγιον Λάζαρον τὸν τοῦ Χριστοῦ φίλον διὰ τὴν σιωπὴν τῶν ἐκεῖθεν. / Τῶν ἐν νεκροῖς ἡγγεῖλας οὐδὲν οὐδόλως, / ἐκεῖθεν ἐλθὼν, Λάζαρε, Χριστοῦ φίλε, / οὐ πρᾶξιν αὐτῶν, οὐ δίαιταν, οὐκ ἔθῃ / οὐδ' οἷος αὐτοῖς χώρος οὐδ' οἷος νόμος. / καὶ τίς χάρις σοι τῆς ἐγέρσεως χάριν, (5) / εἰπόντι μηδὲν τῶν ἐκεῖθεν μηδόλως. / ὄντως ἀληθὴς τυγχάνων Χριστοῦ φίλος, / ἔγνωσ σιωπᾶν πᾶν ἀπόρρητον φίλον».* (ΜΤΦ. *Για τον ἅγιο Λάζαρο, τον φίλο του Χριστοῦ, λόγω της σιωπῆς του (Λαζάρου) για τα πράγματα του άλλου κόσμου. / Απολύτως τίποτα δεν ανάγγειλες από τον Κάτω Κόσμο, / έχοντας ἔλθει (πίσω) από 'κεῖ, Λάζαρε, του Χριστοῦ φίλε, / καμιά πράξη τους, πώς περνούν, τίποτα συνήθειες. / ούτε πώς είναι ο τόπος τους και πώς νομοθετούν. / ἄρα λοιπόν ποιο είναι το καλὸ από την ἐγερσή σου, / αφού τίποτα δε (μας) λες απολύτως απ' ὅσα εἶδες. / Ὄντως ἐπειδὴ εἶσαι φίλος ἀληθινὸς του Χριστοῦ, / ξέρεις και να κρατᾶς (σιωπᾶς για) κάθε μυστικὸ του φίλου (σου).*

ζητήματος από την καθολική εκκλησία, η έμφαση στο γεγονός της Ανάστασης και το κίνητρό της από αγάπη αίρουν τα όποια αδιέξοδα της πίστης που αφήνει η συστηματική «θεολογία»· αυτό τονίζει εμφατικά και με ενάργεια στην ενότητα με την οποία κλείνει το άρθρο της η Barbara Saylor Rodgers για τον Ρωμανό Μελωδό και το κοντάκιο για την έγερση του Λαζάρου: «*Despite the emphasis on faith through the first part of the kontakion, Romanos reveals that what ensures eventual resurrection is in fact love (18.10): οὐκ ἀπόλλεις γὰρ τὸν ποθοῦντά σε (you will not destroy the one who loves you)*»³⁰. Αυτό προκύπτει τόσο από τις πιο οργανωμένες απόψεις, όπως εκφράζονται στο ύστερο Βυζάντιο, όσο και τις επιθανάτιες ακολουθίες και το κλίμα που αποπνέουν για την αγωνιώσα ψυχή. Η τελευταία πινελιά, στα συμπεράσματα του βιβλίου του Μαρίνη, με τη σύντομη παρουσίαση της μετά-το-Βυζάντιο ζωής των απεικονίσεων του κανόνα «εἰς ψυχὸρῶργοῦντα» αλλά και της εντελώς πρόσφατης –μέχρι και τις τελευταίες δεκαετίες– ορθόδοξης σκέψης αναδεικνύει τα όρια του χριστιανικού στοχασμού για το γεγονός του θανάτου και της πίστης για τη μετά θάνατον τύχη της ψυχής μέχρι και σήμερα³¹.

ΜΑΝΟΛΗΣ Σ. ΠΑΤΕΔΑΚΗΣ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

30. Βλ. RODGERS, Romanos Melodos on the Raising of Lazarus., 828-829. Για τις «θεολογικές εκκρεμότητες» στο λόγο της ορθόδοξης εκκλησίας για τα μετά θάνατον, βλ. Χρ. ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ, *Τὸ αἶνιγμα τοῦ κακοῦ*, Ἀθήνα 2009, σσ. 253-264.

31. Ένα πολύτιμο αλλά παραγνωρισμένο βιβλίο πάνω στο θέμα, δημοσιευμένο αρκετά νωρίτερα, στα 1901, είναι το *Μελέτη περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ περὶ ἱερῶν μνημοσύνων*, γραμμένο από τον Άγιο Νεκτάριο (Κεφαλά) μητροπολίτη Πενταπόλεως, ανατυπωμένο και μέχρι πρόσφατα στην Αθήνα.

Byzantium and the West: Perception and Reality (11th-15th C.), edited by N. G. CHRYSSIS, A. KOLIA-DERMITZAKI and A. PAPAGEORGIOU, Abingdon and New York: Routledge, 2019, pp. xiv + 330, ISBN: 978-1-138-05974-0 (hbk), ISBN: 978-1-315-16339-0 (ebk)

This book, consisting of 21 chapters, contains primarily the published papers given initially at the homonymous conference that took place at the National and Kapodistrian University of Athens between 5-6 September 2014. As the editors point out, it was decided from the outset not to include papers regarding art, archaeology and material culture. Therefore, the papers published here cover historical, literary and religious topics and are subdivided into four parts: Part I, Setting the Scene; Part II, Byzantium and the West during the Early Crusades; Part III, Cross-Cultural Contacts in the Margins of East and West and Part IV, The Latins and Late Byzantium: Perception and Reality.

Part I begins with a paper by Anthony Kaldellis titled ‘Keroularios in 1054: Nonconfrontational to the papal legates and loyal to the emperor’ (pp. 9-24). Here he argues, unlike most modern scholars, that Michael Keroularios the patriarch of Constantinople deliberately avoided confrontation with the papal legate Cardinal Humbert over liturgical and theological matters. Far from controlling the supposedly ineffective emperor Constantine IX and trying to undermine his foreign policy regarding Italy, Keroularios was following his orders. Kaldellis argues on the basis of primary sources -such as the letters written by Archbishop Leo of Ochrid in 1053 criticising the use of unleavened communion bread, Pope Leo IX’s polemical reply to it and two letters from the Byzantine emperor to the pope urging the maintenance of the anti-Norman alliance- that later perceptions of Keroularios as bellicose and domineering the emperor are mistaken. These derive from Cardinal Humbert’s perception that Keroularios was behind Archbishop Leo’s letter on unleavened communion bread, causing him to present the patriarch as a heretic in

conflict with the emperor when in fact both were working together to avoid conflict with the papacy.

Next comes Michel Balard's paper titled 'Colonisation and population movements in the Mediterranean in the Middle Ages' (pp. 25-37). He discusses Italian colonisation and population movements in the eastern Mediterranean in the consecutive frameworks of political, economic and cultural colonisation, with special reference to Venice and Genoa and their changing relationship with Byzantium. The twelfth century trading posts founded by Venice and Genoa in Constantinople and the cities of Syria and Palestine after the First Crusade became larger territorial entities after the Fourth Crusade of 1204, with both republics obtaining Greek islands and additional trading stations throughout the eastern Mediterranean and the Black Sea. Harder to follow is Western emigration from Italy and other lands to the East, although Genoese notarial deeds and financial records provide a degree of precision, especially concerning Chios. Emigration could be individual or collective, with the followers of military leaders settling in lands conquered by them, and included noble families like the Venetian Sanudo and Ghisi on Tenos in the Cyclades. Nevertheless, high taxes, plague and Turkish raids caused population shortages. Both the Venetians and the Genoese tried to remedy this through grants of citizenship to groups of the populations in their overseas territories associated with them. This policy had only limited success, and so both republics, unable to rally these populations, could not resist Ottoman expansion effectively.

Sandra Origone's paper, titled 'Genoa and Byzantium: Aspects of a long relationship' (pp. 38-55), examines how the initial Byzantine hostility towards Western crusaders came to encompass Western merchants as the initially unimportant Genoese presence in Byzantium grew in significance. The twelfth century Byzantine historians Anna Comnena, John Kinnamos and Archbishop Eustathios of Salonica describe Latins as greedy, parasitic and bloodthirsty and Nicetas Choniates was the first Byzantine historian to attribute the above characteristics to Italian merchants. Yet the Byzantines did not see the threat posed by the Latins as uniform. Whereas other Italian city-states presented a political or institutional danger, the Genoese threat was piratical. Similarly, the Pisans, Venetians and Genoese perceived their relations with Byzantium in different ways. The Venetians, traditionally seeing themselves as independent of Byzantine authority notwithstanding Byzantine claims to the contrary, were angered by the favour shown to the Pisans in the late twelfth century by Emperor Alexios III.

Indeed, early thirteenth century Pisan coinage bears the inscription *μήτηρ Θεοῦ* on coins depicting the Virgin. Good relations between Genoa and twelfth century Byzantium are illustrated by the annalist Ottobono Scriba recounting how news of the Emperor Manuel I's death came to Genoa by a ship loaded with grain, an indirect allusion to the economic benefits Genoa derived from Byzantium. From 1261 onwards relations fluctuated. The Byzantines refusing to grant the Genoese a quarter at Constantinople and sending them to Pera, while in 1349 the Genoese destroyed the newly-built Byzantine fleet. But both sides drew nearer in the face of the Ottoman threat, even if Byzantine hostility to Genoa persisted down to the fall of Constantinople in 1453.

Part II begins with Athina Kolia-Dermitzaki's paper, focusing on the Komneni's adoption of Crusader ideology during the First and Second Crusades (pp. 59-83). Beginning with the different Western and Byzantine conceptions of Christendom, she explains that initial Byzantine sympathy for the West turned to hostility following Norman attacks and privileges obtained by the Italian merchants. Jerusalem for the Byzantines was former imperial territory to be reclaimed by the emperor. Hence, they disagreed with the Western concept of its liberation through a papally authorized crusade, suspecting its real objective to be Constantinople itself. Nonetheless, Byzantine sources acknowledge the divine purpose of the Crusades, with Anna Comnena and Nicetas Choniates both exhibiting an understanding of its cardinal features in their works. Both Alexios I in his letter to Abbot Odensius of Monte Cassino and Manuel I in his letter to Pope Eugenius III were anxious to counteract Western accusations of not honouring their commitments, although the principal Byzantine aims in connection with the Crusades were to recover or at least enjoy suzerainty over Antioch and to ascribe to the emperor the role of defender and avenger of Christianity.

In his paper titled 'Some thoughts on the relations between Greeks and Latins at the time of the First and Fourth Crusades' (pp. 84-100) Jean-Claude Cheynet considers as over-simplifying the view that these events were 'the main markers of an ever-growing hostility between the two parts of Christendom'. He considers Byzantine eagerness to enlist Western help against the Seljuks in Anatolia as deriving from their own inability to fight them by themselves due to Balkan commitments, and because the Seljuk seizure of Antioch prevented them from recovering Anatolia by launching a pincer movement. Pope Urban II saw the Crusade as a way of cementing papal leadership of the movement to recover Jerusalem and as a means of achieving Church Union. The First Crusade's success was partial, for the Byzantine

failure to recover Antioch prevented the implementation of the pincer movement against the Seljuks and impeded the provision of Byzantine logistical support for the Latin states of Syria. Subsequent crusades aimed at protecting these states. The Byzantine defeat in 1176 at Myriokephalon, the Armenian conquest of Cilicia and Western assistance to the Latin Syria by sea to an increasing extent all reduced Asia Minor's importance to the crusading movement. Emperor Isaac Angelos's alliance with Saladin angered the West and set in train the events culminating in the Fourth Crusade of 1204. Even so, Byzantine-Western co-operation in the period 1054-1204 has been understated, for the Byzantine historians Anna Comnena and Nicetas Choniates had personal reasons to over-emphasize Western aggression.

Jonathan Phillips in his paper titled 'Crusader Perceptions of Byzantium c. 1095 to c. 1150' (pp. 102-118) argues that these were not uniformly negative but more multi-faceted. In seeking to explain the negative attitudes he observes that 'Byzantium' was associated with the emperor, Constantinople, Greek Orthodoxy or Greeks, with negative views on one of these aspects extending to others. Up to the First Crusade Western views were mixed, with the Schism of 1054 highlighting religious differences and the Byzantine defeat in 1071 at Manzikert projecting the urgency of helping the eastern Christians. The dispute between Byzantium and the Normans regarding control of Antioch that emerged during the First Crusade created negative views of Byzantium in pro-Norman accounts of the First Crusade. Yet some Western authors, such as Baldric of Bourgueil and Bartolf of Nangis, had more nuanced views of the Greeks. Baldric, an abbot from Northern France, saw the First Crusade as a vehicle for promoting Church Unity, seeing the Eastern Church as a mother church that had produced the Gospels. Bartolf of Nangis, who admired cosmopolitan Constantinople, justified the Byzantine withdrawal of troops from the siege of Antioch as caused by Stephen of Blois deceitful claim that the Christians there had been destroyed, made in order to justify his own desertion. Political expediency also influenced Western perceptions one way or another. Bishop Anselm of Havelberg's cordial discussions with Archbishop of Nicetas of Nicomedia took place when Byzantium and the Holy Roman Empire were allied against Norman Sicily, while French hostility to Byzantium during the Second Crusade was attributable to dynastic links between the French crown and the Norman princes of Antioch.

Angeliki Papageorgiou examines the other side of the coin in the following paper, titled 'The perception of Westerners in the court of John II Komnenos' (pp. 118-128). The emperor's court orators allude to Westerners frequently, although

omitting the Venetians, perhaps because the emperor was compelled to renew the trading privileges initially granted to them by his father. The historian John Kinnamos writing under Manuel I described the Venetians as insolent to the point of insanity. The orators except for writers Theodore Prodromos and Nikephoros Basilakes are also silent on Emperor John's success in thwarting the designs of the Norman king Roger II of Sicily over Antioch, perhaps because this was not a military triumph, but one achieved diplomatically through alliances with Venice, Pisa, Genoa and the Germans. In alluding to Emperor John's attempt to achieve suzerainty over Latin Syria, an attempt cut short by his untimely death, Kinnamos, Basilakes and Choniates describe the Latins as headstrong, arrogant but nonetheless ready to retreat before superior force, although also acknowledging commonality of faith. The emperor handles them like clay, putting them to flight and destroying them, for they are corrupt, cowardly and impious. This last adjective alludes to the Latins' refusal to acknowledge the emperor as the defender and avenger of Christianity, reflecting Byzantine and Western differences over who should lead the war against infidels.

Elizabeth Jeffreys discusses a more popular account of Byzantine perceptions of its western neighbours in her paper titled 'A Twelfth Century perspective of Byzantium's Western neighbours: The witness of Manganeios Prodromos' (pp. 128-141). This author, writing on commission for the Emperor Manuel I and various noble families, in three instances comments on these neighbours, either Latins outside the empire, non-Latin Hungarians and Serbs or else Latins within the empire or in Antioch. Manganeios does not allude to Westerners close to Manuel I as advisers or even as kinsmen, describing the Manuel's German wife Bertha as descended from the Caesars and omitting her German background. In his panegyric on how Manuel deftly handled the Latin armies of the Second Crusade passing through Byzantine territories in 1147 he extols the emperor's virtues while comparing the Latins and the Germans in particular to swine. In a second panegyric of 1149 describing Manuel's campaign against the Serbs, the emperor puts them to flight and their leader's name, Uros/Ouresis is compared to the like-sounding *οὔρησις*, Greek for urination. Manganeios's obscene associations may explain his lack of popularity at court compared to the contemporary writer Theodore Prodromos. In a third panegyric celebrating Manuel's campaigns of 1148 against Prince Thoros of Cilician Armenia and Renauld of Chatillon, the Latin prince of Antioch, he emphasizes the emperor's power and magnanimity towards the vanquished and grovelling Renauld. This contrast evokes the vigour of the New

Rome as opposed to the Old Rome claimed by the Latins, both Byzantines and Latins being rival claimants over ‘Romanitas’. As a non-official writer, he could be unreservedly xenophobic. Elizabeth Jeffreys concludes that ‘On the evidence of Manganeios Prodromos we must assume that the Byzantine man in the street was xenophobic and blinkered’.

Moving away from the capital, Catherine Holmes in her paper titled ‘Decentring 12th-century Constantinople, Archbishop Eustathios and the Norman conquest of Thessalonica revisited’ (pp. 141-156) discusses how Archbishop Eustathios of Thessalonica described this conquest. She observes that his view was Constantinopolitan in outlook and that by blaming Emperor Andronikos I and in particular David Komnenos he was anxious to distance himself from them, given his former closeness to David, possibly writing to please the new emperor Isaac Angelos and the people of Thessalonica. Arguing that the Thessalonian attitude towards the Latins was more nuanced, she stresses how the city had a quarter for the Latin burgesses, that Western merchants visited the fair of St Demetrios and that Venetian documents illustrate the city’s prominent role in the export of grain from the Aegean area. Thessalonica was also important in religious interchanges between Byzantium and the West. The cult of St Demetrios was popular in Italy and the western provinces of Byzantium between the eleventh and thirteenth centuries, with Venetian glass medallions of this saint probably following Byzantine iconographic models. Religious and mercantile contacts via Thessalonica extended to Norman Italy, with SS Theodore and Demetrius, the Byzantine military saints, figuring frequently in twelfth century monuments of Norman Sicily. She suggests that anti-Latinism was perhaps a reactionary Constantinopolitan attempt to reinforce its shaky authority in the provinces by invoking ethnic and religious hostility, and that the Norman interest in St Demetrius is an example of ‘hostile appropriation’ also found among the Bulgarians.

Michael Angold discusses changing Byzantine attitudes towards the crusades in his paper titled ‘The fall of Jerusalem in 1187 and its impact on Byzantine public opinion’ (pp. 158-169). Pointing out that Nicetas Choniates mentioned this event only briefly before the Fourth Crusade of 1204, when writing after it he contrasted Saladin’s humanity towards the Latins in 1187 with Latin barbarity towards the Byzantines in 1204. Despite his hostility to Latins after the Norman sack of Thessalonica in 1185, Nicetas at that time still viewed the crusades positively, but negatively after 1204. Byzantines attitudes towards the Latins were changing even before 1204 under the Angeloi. Isaac II Angelos made pro-Western moves

by appointing an ethnic Venetian to the Orthodox patriarchate of Jerusalem and marrying his sister to Conrad of Montferrat. But the loss of Cyprus to the rebel Isaac Komnenos in 1184 and the fall of Jerusalem in 1187 caused the anti-Latin faction to prevail. The Byzantine alliance with Saladin brought no benefits while provoking Western hostility, and Byzantine anti-Latinism clarified after 1204. John X Kamateros, the exiled patriarch of Constantinople, attributed previous Latin defeats at the hands of Saladin and recent ones at those of the Bulgarians to their sins in sacking Constantinople. After 1204 the Byzantines viewed the crusades themselves as well as the Latins negatively.

Part III of the book commences with Eleni Tounta's paper titled 'Admiral Eugenius of Sicily, court poetry and political propaganda in a cross-cultural environment' (pp. 171-184). She states that after the Norman conquest of South Italy and Sicily the Norman rulers adopted the symbolic imagery of Muslims and Greeks to create new forms of self-representation with respect to the papacy and the magnates of South Italy. Two court poems Eugenius of Sicily, a descendant of admirals who headed an office managing royal lands in South Italy, are examined in this context. Unlike other Italo-Greek writers, Eugenius, who created political discourses by exploiting concepts of political philosophy, wrote the two poems to secure his access to the royal court. In the first, an encomium to King William I (1154-1166) where he compares his kingdom to the empires of Persia, Macedonia, Rome and Constantinople he aims to convince the king's subjects, especially the magnates, to accept his authority, emphasizing the Byzantine motif of royal omnipotence over nature. The second poem, written perhaps on the accession to the throne of William II, is not simply a treatise on kingship. Addressed to the magnates, it projects monarchy and aristocracy as antidotes to social strife, echoing Platonic and Ciceronian concepts. Appealing to aristocratic sentiment by stating that kings are appointed from among the nobles, he nevertheless implicitly endorses royal power by comparing kings to shepherds and their subjects to flocks. In explaining why Eugenius wrote in Greek and not Latin, Eleni Tounta cites ritualistic reasons. Greek and Arabic were employed for ritual performance at court, thereby consolidating a new Sicilian political identity that transcended cultural differences.

Next comes the paper by Nikoletta Giantsi titled 'A detail of the Third Lateran Council (1179): The leper king of Jerusalem and papal policy in the East' (pp. 184-192). She cites references to leprosy in the early councils of the Western Church to show that this disease existed *a priori* and was not imported from the East, an erroneous idea founded on increasing references to leprosy in Western sources from

the eleventh century onwards, beginning from the time of the Crusades. The popes Alexander III (1159-1181) and Lucius III (1181-1185) regarded the coronation of the leper king Baldwin IV as king of Jerusalem in 1174 as the reason for the problems this kingdom faced in the late twelfth century. The Latin nobles of the kingdom did not share the papal viewpoint, that incidentally resembles Byzantine ideology that the emperor had to be able-bodied. Initially Alexander III, fortified by his political triumphs over Emperor Frederick Barbarossa of Germany and King Henry II of England, responded positively to Emperor Manuel I of Byzantium's appeal for a crusade to liberate the Holy Land. But following Manuel's defeat in 1176 at Myriokephalon and his own reconciliation with Barbarossa in 1177, Alexander changed course and convened Lateran III in 1179, where lepers were set apart from the healthy for the first time. The author regards this and Alexander's belated letter of 1181 disapproving of Baldwin's coronation as an attempt to undermine him, to thereby deprive Manuel of his eastern allies and to take control of events in the Holy Land. She also mentions the existence of other claimants to the throne of Jerusalem, without stating, however, who they were. Also focusing on the late twelfth century is Alicia Simpson's paper titled 'Byzantium and Hungary in the late 12th century and on the eve of the Fourth Crusade' (pp. 193-205). Dealing with relations between the two states in the period 1180-1203, she observes that Byzantine historians are sketchy on this period and so recourse must be had to documentary evidence, the anonymous chronicle of the crusade of Frederick Barbarossa and a history written by Archdeacon Thomas of Split. She argues that King Bela III of Hungary, a protégé of the Byzantine emperor Manuel I, was loyal to him but following his death he annexed Dalmatia and Sirmium, lands that King Stephen of Hungary had ceded to Byzantium, and then made additional conquests. Emperor Isaac Angelos (1185-1195) concluded a treaty with King Bela and by marrying his daughter Margaret obtained the territories of Nic-Branicevo for Byzantium. Just before his overthrow Isaac was planning a campaign against the Vlachs and Bulgarians with Hungarian support, but following his deposition Bela's son and successor King Imre (1196-1204) recovered the territories granted. Contrary to traditional views, the author states that Byzantium and not Hungary was the 'active, initiating partner' in the intense diplomatic activity of the years 1185-1192 but that Byzantine involvement in the northern Balkans ceased with Isaac's deposition.

Moving to the thirteenth century, Ilias Giarenis in his paper titled 'Nicaea and the West (1204-1261): Aspects of reality and rhetoric' (pp. 206-220) charts political and ideological changes through examining diplomatic documents,

historical accounts, rhetorical works and correspondence of the period. He points out that the Latin capture of Constantinople in 1204 accelerated existing centrifugal tendencies in Byzantium, that the empire of Nicaea had to compete with the Greek state of Epirus and in the early thirteenth century was fighting a Latin Empire of Constantinople allied with the Seljuk Turks of Anatolia and the Greek empire of Trebizond. The Byzantine perception of the Latins as ‘dogs’ is found in correspondence of the Latin emperor Henry of Hainaut and in the work of Nicetas Choniates, while the deacon Nikolaos Mesarites likened them to wolves and wild boars. Following a Nicaean victory in 1211 over the Seljuks, its policy towards the Latin Empire became more conciliatory, something ridiculed by the rival Greek state of Epirus. From the 1220s onwards Nicaea adopted anti-Latin policies, its alliance with King John II of Bulgaria alarming the papacy. This was reflected in rhetoric, with Pope Gregory IX disparagingly calling Emperor John III Vatatzes *nobili viri Vatacio* and Vatatzes sending him an offensive reply. Byzantine self-perception also began to change under this emperor and his successors. The word *Ρωμαῖοι* continued to express Byzantine political identity but the words *Ἕλληνες* and *Γραικοὶ* now begin to appear as expressions of Byzantine cultural and religious identity. Fluid and multiple identities operating at different levels emerged, in response to the challenges posed by Epirus and the Latin Empire and to new intellectual attitudes towards the past.

In her paper titled ‘The image of the Greek and the reality of Greco-Latin interaction in Romania, according to 13th and 14th century Latin sources’ (pp. 220-230) Maria Dourou-Eliopoulou firstly examines how Latin sources from the Latin states of the Aegean area depicted Greeks and secondly Greco-Latin interaction in the economy, society and culture of these Latin states. Despite the negative images of Greeks found in thirteenth century Latin chronicles and the Chronicle of the Morea, written in Greek but from a Latin standpoint, Latins and Greeks interacted on various levels. In Achaia the Latin rulers ennobled the Greek archons, albeit on the lowest rung, and both archons and peasants kept their lands and religious practices. The chronicles of Marino Sanudo Torsello and Ramon Muntaner present an idealised picture of feudal society with Latins and Greeks co-existing in harmony. The Aragonese version of the *Chronicle of the Morea* refers to the Latin barons of Carytaina raising sons of Greek archons according to feudal custom. But notarial deeds also attest to the symbiosis of both groups in the field of commerce, and by the fourteenth century the exclusion of Greeks from administrative offices in the Latin states had broken down partly. Some Latins at least learnt Greek,

collecting Greek books and commissioning translations of Greek works, while by the mid-fourteenth century some Greeks had converted to Roman Catholicism. Such symbiotic attitudes accelerated in the late fourteenth and fifteenth centuries in the face of the common Ottoman threat.

The last paper in Part III by Nikiphoros I. Tsougarakis, titled ‘Perceptions of the Greek clergy and rite in late medieval pilgrimage accounts to the Holy Land’ (pp. 230-242) examines why the perceptions of Greeks held by Western pilgrims to the Holy Land and Mt Sinai in the 14th and 15th centuries worsened over time. He observes that Western perceptions were not invariably based on personal observation, but on thirteenth century texts providing a standard ethnographic list, especially Jacques de Vitry’s *Historia Orientalis*. Such texts were available to pilgrims at the Franciscan friary of Mt Sion and in Venice, often the starting point for pilgrimages to the East. During such journeys the pilgrims encountered Greeks at stop-overs in the Latin states of Greece and on Cyprus, but contact was limited. The fourteenth century account of the Anonymous Englishman mentioning that the popes regarded Greeks as schismatics nonetheless refers to them sympathetically as ‘leaning on their own prudence’. Following Saladin’s reconquest of Jerusalem in 1187 Greek clergy gained a privileged position in the Holy Places but Latin clergy continued to describe them positively until the mid-fifteenth century. From then onwards the Latin clergy in the Holy Land and on Mt Sinai showed increasing enmity towards their Greek counterparts. This was possibly attributable to Greek hostility towards the Unionist Council of Florence of 1432, condemned by the Greek patriarchs of Jerusalem, Antioch and Alexandria in a synod of 1443, and because the Mamluks, angered after 1453 by Greek overtures to the Ottoman sultan, began favouring Latin over Greek clergy at these sacred sites.

The first paper of Part IV by Theodora Papadopoulou is titled ‘The ἐσπέγια γένη in Byzantine literature before and after the first capture of Constantinople’ (pp. 245-256). Here she examines the writings of the historians John Kinnamos, Nicetas Choniates and George Akropolites in relation to Western-Byzantine relations during the Second Crusade, the Fourth Crusade and the Byzantine recovery of Constantinople. Kinnamos, secretary to Emperor Manuel I, praises the Christian modesty of his German wife Berta, defends Manuel’s handling of the German army’s passage through Byzantine lands in the Second Crusade by deprecating their arrogance and perjury towards Manuel, although acknowledging the bravery of the Germans and the French in battle. In general terms Choniates likewise acknowledges Western martial spirit, while accusing them of cruelty, arrogance,

inability to appreciate beauty and possessed by destructive urges. Regarding the Venetians, he states that despite common descent with the Byzantines from the Romans they were ungrateful, turning against Byzantium despite the wealth and culture it had given them. Perhaps this indicates his awareness and resentment of the empire's commercial exploitation by Venice. He also relates Westerners' physical and facial features to their supposed arrogance, lack of compassion, immaturity and lack of culture. George Akropolites, an imperial official and supporter of Emperor Michael VIII Palaiologos, portrays the recapture of Constantinople as a redemption following the Byzantines' contrition for their sins, which had caused its capture in the first place. Westerners are not pilloried given the emperor's need for papal support against Charles of Anjou. Byzantine weakness in relation to a rising West forced them to adapt their anti-Western rhetoric accordingly, but their hetero-stereotypes of the Westerners enabled them to set the boundary markers of their own identity, constantly linked to imperial Rome.

Nikolaos Chryssis in his paper titled 'Worlds apart? Reconsidering late Byzantine identity through the image of the West' (pp. 257-274) a paper that with the conference forms the basis of the present book, aims to map Byzantine views of the Latin from 1204 to the fifteenth century so as to decode Byzantine perceptions of self and other. Arguing that identity is fluid, a social construct and that it focuses on boundary marking with those 'outside', he states that by consensus Byzantine identity hinged on three foci, the Roman, the Christian and the Hellenic. Since the Latins shared the first two foci, theirs was arguably a 'peer culture'. He also highlights a contradiction in late Byzantine perceptions of the Latins, viewed as enemies due to the Fourth Crusade and the imposition of Latin rule but also as allies in the face of the Ottoman threat. This contradiction forced the Byzantines to re-negotiate the boundaries between 'self' and 'other' through two media, orations and correspondence, the first illustrating public and the second private discourse. Both these media are elitist, not illustrating popular perceptions. Chryssis also examines the extent to which identity determined or influenced the political allegiance of individuals. Thirteenth century orations are hostile to Latins, although private correspondence is more nuanced. Fourteenth century orations and histories written in the shadow of the Ottoman threat present the Latins more positively and even evoked a common 'Roman' heritage. While 'Romanitas' remained the primary marker of Byzantine self-identification, Hellenism after 1204 was invoked more often, especially in private as opposed to official discourse, and the same author could use the same term in different contexts.

In her paper titled ‘In the face of a historical puzzle, Western adventurers, friars and nobility in the service of Michael VIII Palaiologos (1261-1282)’, (pp. 275-285) Sophia Mergiali-Sahas argues that the Latins Emperor Michael recruited into his service were mainly diplomats and corsairs, not mercenaries, who could not be trusted to fight their fellow-Latins in Greece. Among the adventurers, friars and nobles recruited bilingual-Latins, particularly Genoese, were prominent in the imperial chancery, where Latin became the primary language of diplomatic correspondence. Genoese and Florentines were used in diplomatic missions and following the treaty of Nymphaion between Byzantium and Genoa the Genoese coming to Byzantium to trade obtained important concessions to exploit alum at Phocaea, kept until the Ottoman conquest of 1453. The Venetian historian Marino Sanudo Torcello records that Emperor Michael VIII also made overtures to the Venetians, although less successfully. Genoese and other Latins were used for intelligence gathering, like spying on Venetian warships in the Aegean, while discontented Italo-Greeks were employed to provide intelligence on Charles of Anjou. George Pachymeres, the principal Byzantine historian of the period, records that Michael VIII used diplomacy to compensate for his military weakness in relation to Charles of Anjou, hence the frequent diplomatic overtures to the papacy in which he used bilingual Franciscan and Dominican friars committed to Church Union. Michael VIII also attempted to forge dynastic marriage alliances with the Frankish princes of Achaia and hired Genoese privateers to combat the Venetians and the Angevins in the Eastern Mediterranean, a multi-faceted use of Westerners that enabled him to stop Charles of Anjou from taking Constantinople.

Interaction between Westerners and Byzantines in Late Byzantium is also discussed in Triantafyllitsa Maniati-Kokkini’s paper titled ‘Μιξοβάρβαροι and λίκτιοι: Theory and practice regarding the integration of Westerners in Late Byzantine economic and social reality’ (pp. 286-306). She points out that the Byzantines, familiar with the term ‘λίκτιος’ deriving from Western feudal vocabulary translated it variously as *δοῦλος ἐθελόδουλος*, *οἰκέτης* and *ὑποχείριον*, terms denoting voluntary obligations of service, especially the first one. These westerners, named Italians, Franks or Normans, were incorporated into the Byzantine social reality as *λίκτιοι* when loyal to the emperor and as *βάρβαροι* when untrustworthy. In some instances, like that of Bohemond son of Robert Guiscard, the terms of vassalage combined Byzantine and Western customs. From the thirteenth century onwards the term *λίκτιος καβαλλάριος* also appears, a reflection of the knightly social status of Westerners in Byzantine imperial service. The Byzantine writers Anna

Comnena, Theophylact of Ochrid and Eustathios of Thessalonica all employed the term *βάρβαροι* for Franks, Normans and Latin in general at war with Byzantium. Nicetas Choniates also uses this term in a territorial sense, referring to Byzantine lands the Latins conquered as having been barbarized. Such writers, however, also employed the term *μιξοβάρβαροι* when referring to Latin mercenaries or more particularly to persons of Latin Greek ancestry, as also the terms *μιξέλλην* and *ἡμιγραφικός*. The author maintains that when using the term *λίξιος* the Byzantines did not adopt the Western mentality of feudal loyalty associated with this word, that slowly fell into desuetude after the thirteenth century. When calling Westerners *βάρβαροι*, the hostility felt by Byzantines was founded on the Western attitudes towards the Byzantines rather than on their customs and differences, given that the Westerners were neither pagans like the Avars nor infidels like the Turks.

The final paper in Part IV is that of Christos G. Makrypoulias titled “‘Our Engines are better than yours’: perception and reality of Late Byzantine military technology’ (pp. 306-317). In the only paper comparing Byzantine and Latin systems of warfare directly, the author reappraises the received wisdom that the mechanical military skills of Byzantium and Islam lagged behind those of the West by the late eleventh century. Byzantine heavy cavalry was often at a disadvantage when fighting Latin heavy cavalry but could overcome this by luring the Latins onto broken ground and ambushing them with mounted archers. He next discusses conflicting views over the crossbow’s origin, acknowledging, however, that both Anna Comnena writing in the eleventh century and Emperor John Kantakouzenos writing in the fourteenth called it ‘the Latin bow’, its effectiveness being such that the Third Lateran Council prohibited its use against fellow Roman Catholics, only against infidels and heretics. Regarding missile hurling weapons, Byzantium stayed ahead until the tenth to eleventh centuries with the arrow-shooting ballista, while at sea it continued to deploy war galleys equipped with arrow-shooting engines ‘almost to the bitter end’. After the eleventh century, however, the crossbow replaced these engines. Even the Byzantines adopted crossbows, cheaper and easier to make than the complicated engines they had been using up until then. Concerning siege-warfare, the Byzantines had never forgotten the art of fashioning siege-towers, used in a Byzantine campaign to recover Crete in 949. Stone-throwing engines, invented in China in the third century BC, were also introduced to Arabs and Westerners via Byzantium, but Westerners invented the counterweight trebuchet, the Byzantine word for it, *πρόκονλα* originating from the Italian *bricola*. The author concludes that there is no straightforward answer to the question raised in his title, but

acknowledges that the technological advantages Byzantium had once enjoyed were ‘ancient history’ when it fell in 1453 to the Ottoman Turks.

The four centuries covered by the 21 papers in this book, from the eleventh to the fifteenth, span a period during which Byzantium contracted from a powerful empire to a city state while the West expanded territorially and economically to the point where it was on the threshold of colonizing the American continent. The papers cover various aspects of how each side perceived the other, religious, political, cultural, societal, economic and military, and the extent to which the perceptions corresponded to the realities on the ground. The overriding general impression acquired from reading these papers is that although Byzantium and Western Christendom were indeed ‘peer cultures’ as one of the book’s editors and a contributor to the volume has pointed out, there was no real fusion between the two. What prevented fusion was the diachronic conflict over ‘Romanitas’. The Byzantines considered themselves heirs of the Roman imperium right down to the end, resenting the harm Westerners had caused them despite the perceived common heritage. The Westerners in general, despite more nuanced views held by some, regarded the Byzantines as Greek schismatics outside the ‘res publica christiana’ that acknowledged papal primacy and the spiritual leadership of the Roman Catholic Church. Both sides drew closer together before the emerging Ottoman threat, but they remained nevertheless ‘so near but yet so far’.

NICHOLAS COUREAS
Cyprus Research Centre

CH. GASTGEBER – O. KRESTEN (eds.), *Das Chartular der Paulos-Klosters am Berge Latros. Kritische Edition, Übersetzung, Kommentar und Indices* [Wiener Byzantinistische Studien 30], Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2015, σελ. 318. ISBN 978-3-7001-7557-5

Αποτελεί γεγονός ότι οι εκδόσεις βυζαντινών εγγράφων δεν είναι πλέον ιδιαίτερα συχνές, μολονότι αρκετές από τις παλαιότερες εκδόσεις χρήζουν βελτιώσεων¹, ενώ εκκρεμεί ακόμη η ολοκλήρωση δύο μεγάλων προγραμμαμάτων, αυτό της έκδοσης των εγγράφων του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από την Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών, και των μονών του Άθω στη σειρά των Archives de l'Athos.

Το βιβλίο των Ch. Gastgeber και O. Kresten αποτελεί κριτική έκδοση *χαρτουλαρίου* της Μονής του Αγίου Παύλου στο όρος Λάτρος (ή Λάτμος),

1. Αναφέρουμε ενδεικτικά την από καιρό εξαγγελθείσα έκδοση των εγγράφων της Μονής Βαζελώνος, την επικείμενη έκδοση του *χαρτουλαρίου* της Λεμβιώτισσας (κώδ. *Vindob. hist. gr.* 125, φφ. 1r-235v [Diktyon, no. 71002]), από τους †Π. Γουναρίδη – Αικ. Μήτσιου, ενώ πρόσφατα ανακοινώθηκε από το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και η έκδοση του *Τυπικού*, καθώς και εγγράφων της Μονής της Θεοτόκου Ελεούσας στη Στρούμιτσα (12ος/13ος αι.) βάσει και του πρόσφατα εν νέου ανευρεθέντος Ιβηριτικού κώδικα 2345. Βλ. G. MAVROMATIS – A. ALEXAKIS, Τα Acta της Μονής Βαζελώνος στα κατάλοιπα του Ν. Μ. Παναγιωτάκη και οι προοπτικές για μια νέα έκδοσή τους, στον τόμο S. KOTZABASSI – G. MAVROMATIS (eds.), *Realia Byzantina* [Byzantinisches Archiv 22], Berlin – New York: De Gruyter, 2009, 151-166· A. ALEXAKIS – G. MAVROMATIS, Eleven Documents from the Acta of the Monastery of St. John the Forerunner of Vazelon in Trebizond, στον τόμο TH. ANTONOPOULOU – S. KOTZABASSI – M. LOUKAKI (eds.), *Myriobiblos, Essays on Byzantine Literature and Culture*, Berlin – New York, De Gruyter, 2015, 1-23, και την ανακοίνωση των K. CHRYSOCHOIDES – Z. MELISSAKIS – E. MITSIOU, Der verlorene Kodex des Typikons des Eleousa-Klosters in Strumitsa (Iberon 2345), στο: *IXe Colloque international de Paléographie grecque – Le livre manuscrit grec: écritures, matériaux, histoire*, 10-15 septembre 2018, Paris.

στην περιοχή της Καρίας στη Μ. Ασία. Πράξεις του *χαρτουλαρίου* αυτού σώζονται στον σύμμεικτο κώδικα *Vat. Urb. gr.* 80, φφ. 250r-260v [Diktyon, no 66547] που αποτελεί και *codicem unicum* για την παράδοση των εγγράφων της μονής. Η διάσωσή τους οφείλεται στο αντίγραφο που επιμελήθηκε ο λόγιος και πατριαρχικός νοτάριος Ιωάννης Χορτασμένος στις αρχές του 15ου αιώνα (PLP 30897).

Η νέα κριτική έκδοση αποτελούσε από καιρό *desideratum*. Η παλαιότερη έκδοση των Fr. Miklosich – J. Müller το 1871 στον 4ο τόμο της σειράς *Acta et Diplomata Graeca* ήταν ασφαλώς χρήσιμη, πλην όμως παρουσίαζε αρκετά προβλήματα, παραναγνώσεις και αβλεψίες, ενώ οι ελλείψεις τεχνικές δυνατότητες της εποχής δεν επέτρεπαν την ανάγνωση αρκετών σημείων που είχαν καταστεί δυσδιάκριτα λόγω φθοράς τους από την υγρασία. Αποτελεί βεβαίως ευτύχημα ότι με τη χρήση σύγχρονης τεχνολογίας, κατόπιν επιτόπιας σύγκρισης και αντιπαραβολής στο υπεριώδες (UV) φάσμα και με την εξειδικευμένη φωτογράφιση σε συγκεκριμένα μήκη κύματος στο φάσμα αυτό, κατέστη πλέον εφικτή στους εκδότες η ανάγνωση σημείων που προηγουμένως ήταν προβληματικά, επιτρέποντας έτσι τη βελτίωση της προηγούμενης έκδοσης με αρκετές διορθώσεις και προσθήκες.

Η έκδοση των Gastgeber – Kresten ακολουθεί σε γενικές γραμμές τη δομή και τις εκδοτικές αρχές που καθιέρωσε η Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών για την έκδοση των εγγράφων του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Συγκεκριμένα, στον τόμο προτάσσεται σύντομο σημείωμα (σσ. 7-9), οι βραχυγραφίες της συχνά χρησιμοποιούμενης βιβλιογραφίας (σσ. 9-12) και ακολουθεί λεπτομερής εισαγωγή (σσ. 13-43), στην οποία: (α) παρέχονται στοιχεία για τον κώδικα *Vat. Urb. gr.* 80 (σσ. 13-15), (β) αναλύεται η δομή του *χαρτουλαρίου* (σσ. 16-26), (γ) δίνονται οι τίτλοι των εγγράφων (σσ. 26-30), (δ) καταγράφονται οι διάφορες «σημειώσεις» που απαντούν στα έγγραφα, κυρίως οι υπογραφές των συντακτών και τα αναγραφόμενα στις σφραγίδες που έφεραν τα έγγραφα (σσ. 30-34), (ε) παρουσιάζονται η γλώσσα και το ύφος των εγγράφων (σσ. 43-41) και τέλος (ς) εκτίθενται οι αρχές που διέπουν την έκδοση (σσ. 41-43).

Έπεται (σσ. 46-235) η έκδοση των 14 εγγράφων του *χαρτουλαρίου* της Μονής του Αγίου Παύλου. Στην πραγματικότητα ο αριθμός των εγγράφων ανέρχεται σε 21, εάν συνυπολογίσουμε και τα αποσπάσματα που αφορούν στην ίδια υπόθεση και τα οποία οι εκδότες ομαδοποιούν ανά περίπτωση, δίνοντάς τους επιμέρους αρίθμηση με γράμματα, a, b, c, κ.λπ. Την έκδοση των εγγράφων, που συνοδεύεται από γερμανική μετάφραση, συμπληρώνει το

κριτικό υπόμνημα, όπου δίνονται οι δεύτερες γραφές του κώδικα *Vat. Urb. gr.* 80 και οι αναγνώσεις των Miklosich – Müller, και κατά περίπτωση υπόμνημα πηγών. Τέλος, εκτενής σχολιασμός των περιεχομένων απαντά μόνο στα υπ' αριθ. 1 και 8 έγγραφα².

Τον τόμο συμπληρώνουν (σ. 236) δύο πίνακες αντιστοιχίας: (α) μεταξύ των εγγράφων της νέας έκδοσης των Gastgeber – Kresten και της παλαιάς των Miklosich – Müller και (β) μεταξύ των εκδιδομένων εγγράφων και των «καταλόγων» (*Regesten*) των αυτοκρατορικών και πατριαρχικών πράξεων, καθώς και ένα παράρτημα, όπου εξετάζεται το θέμα του βαθμού παρέμβασης του νοταρίου Ιωάννη Χορτασμένου στα έγγραφα της μονής κατά την αντιγραφή τους (σσ. 237-244). Στο τέλος παρατίθενται τρία κατά σειρά ευρετήρια: ένα κυρίων ονομάτων και τόπων (*Index nominum*, σσ. 247-252), ένα εξαντλητικό ως προς την λεπτομέρειά του λέξεων και όρων (*Index verborum*, σσ. 253-310) και ένα ακόμη χωρίων από πηγές (*Index locorum*, σσ. 311-312). Ενδεχομένως, ένα επιπλέον, σύντομο ευρετήριο για το κείμενο της εισαγωγής δεν θα αποτελούσε υπερβολή και θα ήταν εξίσου χρήσιμο. Την έκδοση συμπληρώνουν τέσσερις ασπρόμαυροι πίνακες από τα φύλλα 250r, 251v, 254v και 257v του κώδικα *Vat. Urb. gr.* 80. Η επιλογή των συγκεκριμένων φύλλων έγινε προκειμένου να καταδειχθεί η έκταση της φθοράς του κειμένου από την υγρασία, η ανάγνωση του οποίου κατέστη εφικτή, όπως ήδη ειπώθηκε, με την αξιοποίηση σύγχρονης τεχνολογίας και υπεριώδους (UV) φάσματος.

Τα έγγραφα της Μονής του Αγίου Παύλου στο όρος Λάτρος που διέσωσε η γραφίδα του Χορτασμένου χρονολογούνται από τον 10ο αιώνα έως και τα έτη 1246/1254. Το είδος των εγγράφων του εν λόγω χαρτουλαρίου αλλά και όσων εντοπίζουμε σε αυτά ως εσωτερικές αναφορές είναι ως επί το πλείστον αυτοκρατορικά, πατριαρχικά, δημοσίων λειτουργών ή από μέρους μοναχών, μελών της αδελφότητας του Αγίου Παύλου. Η ποικιλομορφία του είδους και η πολυωνυμία τους –*άπολογία, ασφάλεια, βασιλική πρόσταξις, γραφή, γράμμα, δέησις, διάγνωσις, αναγραφική, διαγνωστική, πράξις, διαγνωστικὸν σημεῖωμα, διάλυσις, έγγραφος, παρεγγύησις, ἐπικύρωσις, λύσις, μαρτυρία,*

2. Χρήσιμη ως προς το θέμα αυτό είναι η μελέτη της Ε. ΡΑΠΑ, *Λάτρος. Ένα άγνωστο μοναστικό κέντρο στη δυτική Μ. Ασία: με λεπτομερή σχολιασμό των εγγράφων του αρχείου της μονής Θεοτόκου του Στύλου*, Θεσσαλονίκη 2006· πρβ. της ΙΔΙΑΣ, *Το μοναστικό κέντρο του Λάτρου και η ευρύτερη περιοχή. Κάποιες ακόμα σημειώσεις*, *Βυζαντινός Δόμος* 17-18 (2009-2010), 499-525.

όρισμός, πιττάκιον, πρακτικόν, πρόσταγμα, σημείωμα, σιγίλλιον, σιγίλλιον υπόμνημα, συμβίβασις, υπόμνημα, υπόμνηστικόν, χρυσόβουλλος λόγος-παρέχουν ενδιαφέροντα στοιχεία που πλουτίζουν τις γνώσεις μας στη βυζαντινή διπλωματική³.

Στην πλειονότητά τους τα έγγραφα του χαρτουλαρίου αφορούν σε υποθέσεις της Μονής του Αγίου Παύλου, κυρίως κατά τον 10ο αιώνα και κατά το τελευταίο τέταρτο του 12ου/αρχές 13ου αιώνα, αποτελώντας κύρια πηγή γνώσης για τη σημαντική μοναστική κοινότητα του Λάτρους, αλλά και την ιστορία της ευρύτερης περιοχής του Μαιάνδρου κατά τη Μέση Βυζαντινή περίοδο, κυρίως όμως κατά το κρίσιμο πρώτο μισό του 13ου αιώνα, λόγω της πολιτικής και της κοινωνικής ρευστότητας την εποχή αυτή. Αρκούμεστε να αναφέρουμε μεταξύ άλλων τις πληροφορίες για τις μονές του Λάτρους στις αρχές του 13ου αι. (1222) (αρ. 2), τα μετόχια και λοιπά κτήματα της Μονής του Αγίου Παύλου (βλ. αρ. 3), το είδος και το μέγεθος του αγροτικού και ζωικού κεφαλαίου της (αρ. 6), την παρουσία και αξιοποίηση *παροίκων* (αρ. 6), το αξίωμα του *ἀρχιμανδριτου* και τις αρμοδιότητές του (*ἀρχιμανδριτάτον*) (αρ. 2), όπως και για τις αρμοδιότητες και τον ρόλο του πατριαρχικού *ἐξάρχου* (αρ. 2). Ενδιαφέροντα είναι επίσης ο τρόπος και τα κριτήρια ελέγχου της πλαστότητας ενός εγγράφου, όπως αυτά αναφέρονται στο υπ' αρ. 1 (σ. 58) έγγραφο. Αξίζει, τέλος, να επισημανθεί το σιγίλλογραφικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η λεπτομερής περιγραφή των σφραγίδων που ήταν απηρωμένες στα έγγραφα, όσον αφορά τόσο στις παραστάσεις όσο και στις έμμετρες επιγραφές που έφεραν (βλ. αρ. 1, 178-181, σ. 66· αρ. 3, 60-64, σ. 92· αρ. 9, 51-53, σ. 174· αρ. 10, 39-42, σ. 180· αρ. 12, 79-81, 151-153, σσ. 212, 218)⁴. Ζήτημα παραμένει εάν ο πατριαρχικός νοτάριος Ιωάννης

3. Για τους παραπάνω όρους βλ. Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Βυζαντινή Διπλωματική: Α. Αυτοκρατορικά έγγραφα* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 4], Θεσσαλονίκη 1972, και Μ. ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, *Βυζαντινή Διπλωματική: Τα έγγραφα των δημοσίων λειτουργών* [Εταιρεία Βυζαντινών Ερευνών 23], Θεσσαλονίκη 2014.

4. Το ίδιο παρατηρείται και σε έγγραφα άλλων μονών όπως της Λεμβιώτισσας στη Δυτ. Μικρά Ασία (F. MIKLOSICH – I. MÜLLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi. Sacra et Profana* 4, Wien 1871, αρ. 40, σ. 112· αρ. 175, σ. 272), των αθωνικών μονών Ιβήρων (J. LEFORT et al., *Actes d'Iviron II: du milieu de XIe siècle à 1204* [Archives de l'Athos 16], Paris 1990, αρ. 52, 228, σ. 247, και J. LEFORT et al., *Actes d'Iviron III: de 1204 à 1328* [Archives de l'Athos 18], Paris 1994, αρ. 57, 28-31, σ. 86), Κασταμονίτου (Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Actes de Kastamonitou* [Archives de l'Athos 9], Paris 1978, app. I: γ, σ. 93), Λαύρας (P. LEMERLE et al., *Actes de Lavra III: de 1329 à 1500* [Archives de l'Athos 10], Paris 1979, αρ. 3, σ. 8), Ξενοφώντος (D. PAPACHRYSSANTHOU, *Actes de Xénophon* [Archives de l'Athos 15],

Χορτασμένος είχε στη διάθεσή του τα πρωτότυπα έγγραφα ή χρησιμοποίησε και αντέγραψε τα ίσα απαράλλακτά τους ή κάποια παλαιότερη μεταγραφή τους σε άλλο κώδικα (*χαρτουλάριον*).

Αναλογιζόμενοι τον κόπο που απαιτείται για την έκδοση ενός εγγράφου, πόσο μάλλον ενός *χαρτουλαρίου*, και την προσπάθεια που κατέβαλαν οι δύο εκδότες προκειμένου να οδηγηθούν σε αυτό το πολύ καλό αποτέλεσμα, δεν υπάρχουν ουσιαστικοί λόγοι για άσκηση κριτικής. Ωστόσο, ας μας επιτραπεί η διατύπωση ορισμένων παρατηρήσεων και η επισήμανση κάποιων ελάχιστων αβλεπτημάτων.

Μια πρώτη παρατήρηση έχει να κάνει με τη μορφή του κριτικού υπομνήματος, το οποίο είναι τρόπον τινά φορτωμένο και παρεκκλίνει από αυτό που συνήθως ακολουθείται στις εκδόσεις κειμένων, όπως για παράδειγμα στα έγγραφα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως από την Αυστριακή Ακαδημία Επιστημών. Η ιδιαιτερότητά του έγκειται στη χρήση λατινικών γραμμμάτων και συνδυασμών τους προς δήλωση των στίχων του κειμένου-εγγράφου, αντί για τη συνήθη χρήση αραβικών αριθμών. Αυτός είναι, εξάλλου, και ο λόγος που επιλέγεται να μην δοθούν βραχυγραφίες για το κριτικό υπόμνημα και το υπόμνημα των πηγών. Η παραπάνω επιλογή, ωστόσο, δημιουργεί ορισμένα πρακτικά προβλήματα, καθιστώντας το υπόμνημα ασαφές ή και δύσχρηστο για τον αναγνώστη και τον ειδικό ερευνητή, οι οποίοι θα πρέπει να αφιερώσουν ικανό χρόνο προκειμένου να εντοπίσουν τα σημεία που τους ενδιαφέρουν. Ως προς το κείμενο των εγγράφων, στο υπ' αρ. 3B (σ. 94, 77-78) παρουσιάζει ενδιαφέρον ο τύπος *άνεισέλευστος* στο έγγραφο υπ' αρ. 5 (σ. 106, 20-21) αντί *πατριαρχικοί* να γραφεί *πατριαρχικοίς* στο έγγραφο υπ' αρ. 8C (σ. 150, 190) αντί *πυρκαϊάν* να γραφεί *πυρκαϊάν και* (σ. 152, 207) αντί *προισχόμενος* να γραφεί *προϊσχόμενος*.

Τέλος, στα ευρετήρια υπάρχουν ορισμένα επονισιώδη αβλεπτήματα που σχετίζονται είτε με τη χρήση της βαρείας, η οποία δεν τηρείται πάντοτε, είτε με λάθη τονισμού, γραμματικά κ.ά. όπως για παράδειγμα: σ. 249: *Μεσοπαμίτης* αντί *Μεσοποταμίτης* σ. 251: *Μυρσιώνος* (μονή) αντί *Μυρσινώνος* σ. 254: *άγιώτατος* *έν πατριάρχους* αντί *πατριάρχαις* σ. 256: *άνανγκαστικώς* αντί *άναγκαστικώς*

Paris 1986, αρ. 25, σ. 197) και Χιλανδαρίου (M. ŽIVOJINović et al., *Actes de Chilandar I: des origines à 1319* [Archives de l'Athos 20], Paris 1998, αρ. 4, σ. 110), καθώς επίσης σε έγγραφο (*υπόμνησις*) του *κριτοῦ τοῦ βήλου καὶ ἐπὶ τοῦ ἱπποδρόμου* Βασιλείου Πεκούλη και σε χρυσόβουλλο του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (I. ΖΕΠΟΣ – Π. ΖΕΠΟΣ, *Jus Graecoromanum: Νεαράι καὶ Χρυσόβουλλα*, τ. I, Αθήνα 1931, αρ. 55, σ. 375, και αρ. 63, σ. 387).

σ. 257: ἀκριβῶς καὶ ἀναντίρρητως ἀντί ἀναντιρρήτως, καθὼς καὶ οὐ ῥαδίαν σβεσθῆναι πυρκαϊάν ἀντί πυρκαϊάν σ. 262: ἡ γραφή μόνο στο ευρετήριο του επιρρηματικού τύπου ἀνθάδως, μολονότι τόσο στην έκδοση όσο και στο χειρόγραφο ἡ γραφή εἶναι ἀνθαδῶς σ. 283: καινίζω εὐκτῆριον οἶκον ἀντί οἶκον σ. 298: προϊστήμι ἀντί προϊστήμι, ὅπως ἐπίσης προϊσχω ἀντί προϊσχω, καὶ προϊσχομαι ἀντί προϊσχομαι σ. 300: πυρκαϊά ἀντί πυρκαϊά, καὶ σ. 305: τρεχοῦσα ἀντί τρέχουσα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ
Ιωάννινα

Late Byzantium Reconsidered. The Arts of the Palaiologan Era in the Mediterranean, Edited by A. MATTIELLO and M. A. ROSSI, London and New York 2019, 225 σελ., 45 ασπρόμαυρες φωτογραφίες, 1 πίνακας, ISBN: 978-0-8153-7286-8 (hbk), ISBN: 978-1-351-24483-1 (ebk)

Το Πανεπιστήμιο του Birmingham και το Courtauld Institute of Art οργάνωσαν τον Φεβρουάριο του 2017 Συμπόσιο με τίτλο “Reconsidering the Concept of Decline and the Arts in the Palaiologan Era” και με στόχο να διερευνηθεί η καλλιτεχνική δημιουργία την εποχή των Παλαιολόγων και να απαντηθεί το ερώτημα εάν τα χαρακτηριστικά των επιτευγμάτων της τέχνης ακολουθούν τα ίχνη της σταδιακής πτώσης της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Δώδεκα μελέτες απαρτίζουν τον τόμο των Πρακτικών αυτής της συνάντησης και εκδίδονται με την επιστημονική επιμέλεια του Andrea Mattiello, ιστορικού της βυζαντινής και της σύγχρονης τέχνης, με μια ενδιαφέρουσα διατριβή για τον Μυστρά στο ενεργητικό του¹, και της Maria Alessia Rossi, ιστορικού της μεσαιωνικής τέχνης και διδάκτορα του Courtauld Institute of Art.

Οι συλλογικοί τόμοι, προϊόντα συνήθως ερευνητικών προγραμμάτων ή συμποσίων, πλεονεκτούν με την ποικιλία και το εύρος των θεμάτων, ενώ μειονεκτούν συχνά λόγω της έλλειψης ενότητας ή της αδυναμίας εξαγωγής ισχυρών συμπερασμάτων. Ο μεγαλύτερος χρόνος ωρίμανσης της έρευνας ή η δυναμική των εκδοτών-συντονιστών μπορούν να καλύψουν παρόμοιες αδυναμίες, κάτι που θα ήταν ευκαίριο και για τον παρόντα τόμο.

Το κύριο σώμα των μελετών του βιβλίου, εκ των οποίων πέντε σχολιάζουν γενικά θέματα ιστορίας και τέχνης και επτά αναφέρονται σε συγκεκριμένους

1. A. MATTIELLO, *Latin Basilissai in Palaiologan Mystras: Art and agency*. University of Birmingham. Ph.D, 2018.

τόπους², συμπληρώνεται από μια συνοπτική παρουσίαση των συγγραφέων, μια σύντομη εισαγωγή των εκδοτών και ένα γενικό ευρετήριο.

Η μελέτη του Niels Gaul, καθηγητή των Βυζαντινών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Εδιμβούργου, αναφέρεται σε θαυματουργικές επεμβάσεις αγίων και ενός αυτοκράτορα που αγιοποιήθηκε, του Ιωάννη Βατάτζη, οι οποίες συναντώνται στα κείμενα των ιστορικών της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου, Γεωργίου Παχυμέρη και Ιωάννη Καντακουζηνού³. Κατά την άποψη τού συγγραφέα, τα θαύματα αυτά λειτούργησαν ως *social performances* και συνετέλεσαν στην επιτυχή άμυνα των κατοίκων της Μαγνησίας της Μ. Ασίας εναντίον των Οθωμανών και στην ομαλή αποδοχή του Ανδρονίκου Γ΄ στη Θεσσαλονίκη αντιστοίχως. Αναμφίβολα, θαυματουργικές επεμβάσεις αναφέρεται ότι καθόριζαν συχνά τις στρατιωτικές ή πολιτικές εξελίξεις στις μεσαιωνικές αλλά και στις νεώτερες κοινωνίες. Ο προσδιορισμός “performance” προϋποθέτει την μεταφορά του όρου από την σύγχρονη εποχή στην μεσαιωνική, κάτι που –παρά την ελκυστικότητά του– καλό είναι να αποφεύγεται στις ιστορικές ερμηνείες.

Το κείμενο της Ivana Jevtić, επίκουρης καθηγήτριας στο Πανεπιστήμιο Κορ, πραγματεύεται την έννοια της καλλιτεχνικής παρακμής σε συνάρτηση, αναπόφευκτα, με τον αμφισβητούμενο όρο της ιστορικής παρακμής⁴. Με βάση μια παραδοχή –η οποία ίσως δύσκολα θα στηριζόταν βιβλιογραφικά– ότι η τέχνη της παλαιολόγειας περιόδου έχει θεωρηθεί «τέχνη της παρακμής» και εξετάζοντας τρεις παράγοντες, την καλλιτεχνική παραγωγή, τα στοιχεία για τους καλλιτέχνες και την πρωτοτυπία, η συγγραφέας καταλήγει ότι πρόκειται για μια τέχνη που αντικατοπτρίζει την εποχή της, επαναλαμβάνοντας τα γνωστά στην βιβλιογραφία χαρακτηριστικά της παλαιολόγειας τέχνης.

Το «πρόσκαιρο και το αιώνιο», τα αντικείμενα της τέχνης ως μέσα άσκησης διπλωματίας και η αυτοκρατορική εικόνα είναι το ενδιαφέρον θέμα της Cecily Hilsdale⁵, θέμα που την έχει απασχολήσει και στην μελέτη *Byzantine Art and Diplomacy in an Age of Decline*⁶. Το παρόν άρθρο αναφέρεται κυρίως στο

2. Λακωνία, Σωζόπολη, Κρήτη, Εύβοια, Φλωρεντία, Τραπεζούντα και Δεύτερο Βουλγαρικό Βασίλειο.

3. “And the whole city cheered”. *The poetics and politics of the miraculous in the Early Palaiologan period* (σελ. 7-30).

4. *Art in decline or art in the age of decline? Historiography and new approaches to Late Byzantine painting* (σελ. 31-52).

5. *The timeliness of timelessness: reconsidering decline in the Palaiologan period* (σελ. 53-70).

6. Cambridge University Press, 2014.

χειρόγραφο το οποίο παρέδωσε στη μονή του Saint-Denis το 1408 ο Μανουήλ Χρυσολωράς, εκ μέρους του Μανουήλ Παλαιολόγου. Ο σχολιασμός κυρίως της επιγραφής «ἀεὶ αὐγουστος», η οποία συνοδεύει τον τίτλο του Μανουήλ στο χειρόγραφο, οδηγεί τη συγγραφέα στο συμπέρασμα ότι το δώρο του Μανουήλ εκτός από την πρόσκαιρη δυσκολία της τουρκικής απειλής θυμίζει και την εξασφαλισμένη, λόγω θεϊκής εντολής, συνέχεια του βυζαντινού κράτους στην αιωνιότητα. Ο εντοπισμός της ίδιας, συνοδευτικής του τίτλου του αυτοκράτορα, έκφρασης στη βυζαντινή γραμματεία, καθώς και η μελέτη των σχετικών με την αυτοκρατορική εξουσία κειμένων της H. Ahrweiler θα προσέδιδαν μεγαλύτερη εγκυρότητα στα συμπεράσματα της μελέτης.

Η Maria Alessia Rossi εξετάζει τους εικονογραφικούς κύκλους των θαυμάτων στους ναούς της παλαιολόγειας εποχής ως αποτέλεσμα της ανθενωτικής πολιτικής του Ανδρονίκου Β΄ και των γνωστών παρεμβάσεων του πατριάρχη Αθανασίου⁷.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κείμενο του Andrew Griebeler σχετικά με την εικονογράφηση επιστημονικών πραγματειών⁸. Παρότι οι εικονογραφικές προτιμήσεις είναι δύσκολο να σχολιασθούν λόγω της φύσης αλλά και των συχνών αντιγραφών αυτών των χειρογράφων, οι παρατηρήσεις του συγγραφέα για τους γραφείς-ζωγράφους, τους παραγγελιοδότες αλλά και τους κατόχους αυτών των βοτανικών, κοσμολογικών, γεωγραφικών ή και ιατρικών κειμένων, παρουσιάζουν πρωτοτυπία και εμπλουτίζουν τις έως τώρα γνώσεις μας.

Η μελέτη του Ludovic Bender, είναι η πρώτη από την δεύτερη ενότητα του τόμου, η οποία αφορά σε συγκεκριμένους τόπους. Η πρωτότυπη αυτή έρευνα αφορά στην ανέγερση, διακόσμηση και ανακαίνιση εκκλησιαστικών κτισμάτων στην Λακωνία από το 1000 έως το 1800⁹. Σχετική με την διδακτορική διατριβή του συγγραφέα, η οποία υποστηρίχθηκε στο Πανεπιστήμιο του Fribourg¹⁰, αξιοποιεί τα αρχαιολογικά δεδομένα, τις μνείες για τις πληθυσμιακές μεταβολές και τις πληροφορίες από τα φορολογικά κατάστιχα της βενετικής και οθωμανικής περιόδου και οδηγείται με την βοήθεια των ψηφιακών τεχνολογιών σε απεικονίσεις της πυκνότητας των εκκλησιαστικών ιδρυμάτων

7. *Reconsidering the Early Palaiologan period: anti-Latin propaganda, miracle accounts, and monumental art* (σελ. 71-84).

8. *How to illustrate a scientific treatise in the Palaiologan period* (σελ. 85-103).

9. *Looking beyond the city walls of Mystras: the transformation of the religious landscape of Laconia* (σελ. 104-117).

10. L. BENDER, *Ermitages et monastères rupestres de la Laconie byzantine (XIe-XVe siècle): Archéologie, topographie et paysages, Thèse de doctorat. Université de Fribourg*, 2016.

(ανεγέρσεων, ανακαινίσεων και τοιχογραφικών φάσεων) στη Λακωνία. Έτσι, κατά την παλαιολόγια περίοδο, διαπιστώνεται σημαντική δραστηριότητα στην περιφέρεια κέντρων, όπως ο Μυστράς, το Γεράκι ή η Μονεμβασία. Στην εκτενή βιβλιογραφία της αξιολόγησης αυτής μελέτης θα μπορούσαν να προστεθούν και οι εκδόσεις της *Expédition scientifique de Morée*, οι οποίες προσφέρουν πολύτιμο υλικό για την περιοχή.

Τα θρακικά παράλια του Εύξεινου Πόντου αποτελούσαν προέκταση του ζωτικού χώρου της Πρωτεύουσας της Αυτοκρατορίας και η μελέτη του Γεωργίου Μακρή συνοψίζει τις ανακαινίσεις μονών σε ένα από τα σημαντικότερα λιμάνια του Εύξεινου Πόντου, την Σωζόπολη, κατά τους παλαιολόγιους χρόνους, αλλά και μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης¹¹. Είναι γνωστό ότι από τη μονή του Ιωάννου Προδρόμου, στην οποία ο συγγραφέας αναφέρεται εκτενώς, προέρχονταν χειρόγραφα της συλλογής των Μεδίκων. Επίσης, οι στενές σχέσεις με το Πατριαρχείο ερμηνεύονται από το γεγονός ότι στην δικαιοδοσία του Πατριάρχη Γεωργίου Σχολάριου είχαν υπαχθεί και οι μητροπόλεις του Ευξείνου Πόντου, η Σωζόπολη, η Αγχίαλος, η Μεσημβρία και η Βάρνα. Στην έρευνα του συγγραφέα θα συνεισέφερε και η έκδοση *Εικόνες από τις Θρακικές Ακτές του Ευξείνου Πόντου*¹².

Στην Κρήτη της εποχής των Παλαιολόγων αναφέρεται το άρθρο της Αγγελικής Λυμπεροπούλου, αναπληρώτριας καθηγήτριας στο Ανοικτό Πανεπιστήμιο του Ηνωμένου Βασιλείου¹³. Η θρησκευτική τέχνη στην Κρήτη έχει απασχολήσει επανειλημμένως τη συγγραφέα στις έως τώρα μελέτες της. Στον ανά χείρας τόμο, σε μια αρκετά εκτεταμένη εισαγωγή, ξεετάζει τις θετικές και κυρίως τις αρνητικές απόψεις για τη βυζαντινή τέχνη, διατυπωμένες στη διάρκεια αιώνων, από τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο και τον Vasari, έως τον Cyril Mango και την Ντούλα Μουρίκη. Ειδικότερα ανιχνεύει τις θέσεις για την ενδεχόμενη κάμψη της βυζαντινής τέχνης κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Γενικά, ίσως να μην είναι ιδιαίτερα ασφαλές να παρουσιάζονται απομονωμένα αποσπάσματα από άρθρα ή βιβλία, καθόσον έχουν διατυπωθεί μέσα σε ένα γενικότερο πλαίσιο. Η συγγραφέας, στη συνέχεια της εισαγωγής, εξαίρει την

11. *Remnants of an era: monasteries and lay piety in Late Byzantine Sozopolis* (σελ. 118-131).

12. Επ. Επιμ. ΑΝ. ΤΟΥΡΤΑ, Αθήνα 2011 (και σε αγγλική μετάφραση).

13. *Palaiologan art from regional Crete: artistic decline or social progress?* (σελ. 132-155).

τέχνη της ύστερης βυζαντινής περιόδου στην υπό βενετική διοίκηση Κρήτη, με επίκεντρο την δημοσιευμένη από την ίδια, το 2006, διακόσμηση του ναού του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Καβαλαριανά του νομού Χανίων¹⁴.

Η Livia Bevilacqua, γνωστή για την μελέτη της για την βυζαντινή αριστοκρατία και τις τέχνες¹⁵, στον παρόντα τόμο δημοσιεύει και σχολιάζει με επάρκεια έγγραφα του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας, τα οποία αφορούν σε καθολικές εκκλησίες της Εύβοιας, ειδικότερα στα εκκλησιαστικά σκεύη, τα άμφια και τις εικόνες του ναού του Αγίου Μάρκου στην Χαλκίδα, μεταξύ 1270 και 1454¹⁶.

Ένα εμπεριστατωμένο άρθρο για την εκτέλεση των τοιχογραφιών του Palazzo Medici-Riccardi στη Φλωρεντία αποτελεί τη συνεισφορά τού ενός εκ των εκδοτών του τόμου Andrea Mattiello¹⁷. Είναι γνωστό ότι ο Cosimo de' Medici, το καλοκαίρι του 1459, προτίμησε τον Benozzo Cozzoli για την εικονογράφηση του παρεκκλησίου τού νεόδμητου palazzo, έναν ζωγράφο πιο κοντά στο διεθνή γοτθικό ρυθμό, παρά στην αναγεννησιακή τέχνη της εποχής του. Ίσως γιατί η επιθυμία του παραγγελιοδότη για μια λεπτομερή απεικόνιση προσώπων, ενδυμασιών και της φύσης της Τοσκάνης στην Προσκύνηση των Μάγων, να ταίριαζε περισσότερο στο χρωστήρα ενός ζωγράφου που βρισκόταν πιο κοντά στις λεπτομερείς αποδόσεις του διεθνούς γοτθικού παρά στην πρωτοπορία της Αναγέννησης. Είναι γνωστή η ταύτιση του μέσης ηλικίας μάγου με τον Ιωάννη Η' Παλαιολόγο, αλλά η υπόθεση εργασίας του συγγραφέα ότι οι Μέδικοι εικονίζοντας τον αυτοκράτορα Ιωάννη Παλαιολόγο, ο οποίος πριν λίγα χρόνια είχε εντυπωσιάσει με την παρουσία του τους Ιταλούς κατά την Σύνοδο Φερράρας – Φλωρεντίας, θέλησαν να θεωρηθούν συνεχιστές της αυτοκρατορικής δυναστείας της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μετά την πτώση της, δεν είναι αρκετά πειστική. Γνωρίζουμε ότι η Βενετία πρωτίστως, αλλά και οι μεγάλες ιταλικές πόλεις, επιθυμούσαν πάντα να μοιρασθούν τη δόξα και το μεγαλείο του Βυζαντίου. Οι Μέδικοι συγκεκριμένα συνέλεξαν ελληνικά χειρόγραφα, αρχαιότητες αλλά και βυζαντινές εικόνες. Η αρκετά πιθανή απεικόνιση του

14. A. LYMBEROPOULOU, *The Church of the Archangel Michael of Kavalariana: Art and Society on Fourteenth-Century Venetian-dominated Crete*, London 2006.

15. *Arte e aristocrazia a Bisanzio nell'età dei Macedoni. Costantinopoli, la Grecia e l'Asia Minore* (Milion. Studi e ricerche d'arte bizantina, 9), Roma 2013.

16. *Liturgical and devotional artefacts in the Venetian churches of the Levant, thirteenth to fifteenth centuries* (σελ. 156-176).

17. *Who is that man? The perception of Byzantium in fifteenth-century Italy* (σελ. 177-192).

Ιωάννη Παλαιολόγου στο παρεκκλήσι των Μάγων δεν τεκμηριώνεται ότι δηλώνει ειδικό πολιτικό ενδιαφέρον των Μεδίκων για την Αυτοκρατορία, η οποία είχε κατακτηθεί πριν από λίγα χρόνια.

Η Lilyana Yordanova, υποψήφια διδάκτωρ στην École Pratique des Hautes Études, εξετάζει λεπτομερώς τις 11 συνολικά προσωπογραφίες του πάτρωνα των τεχνών, τσάρου Ιωάννη Αλεξάνδρου της Βουλγαρίας (+1371) και της οικογένειάς του, στα δύο γνωστά στην βιβλιογραφία εικονογραφημένα χειρόγραφα του Βατικανού και του Λονδίνου τονίζοντας την σχέση τέχνης και πολιτικής¹⁸.

Το τελευταίο άρθρο του τόμου, της υποψήφιας διδάκτορος στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας Tatiana Bardashova είναι αφιερωμένο στην Τραπεζούντα και στη δυναστεία των Μεγάλων Κομνηνών¹⁹. Η συγγραφέας αναφέρεται στις μνείες ή τα αντίγραφα των προσωπογραφιών των Κομνηνών, τα οποία υπήρχαν στο κάστρο της πόλης και στους ναούς της Παναγίας Χρυσοκεφάλου και του Αγίου Ευγενίου, προσωπογραφίες, που προφανώς είχαν στόχο να καταδείξουν την συνέχεια της δυναστείας των βυζαντινών αυτοκρατόρων στην Τραπεζούντα του Πόντου.

Τα συμπεράσματα των εμπεριστατωμένων άρθρων αυτού του καλαίσθητου τόμου συγκλίνουν στην άποψη ότι η παλαιολόγεια τέχνη εμπλουτίστηκε και ενισχύθηκε από τις πολιτισμικές μεταφορές στη Μεσόγειο της εποχής.

Ίσως για μια ακόμη φορά χρειάζεται να επανεξετασθεί το θέμα της τεκμηρίωσης των επιστημονικών μελετών στο τέλος των κειμένων, καθόσον δυσκολεύει τον αναγνώστη.

Είναι γενικά παρήγορο και αισιόδοξο για τις βυζαντινές σπουδές το γεγονός ότι η τέχνη της εποχής των Παλαιολόγων προκαλεί το ενδιαφέρον μιας σειράς νέων και ικανών επιστημόνων, οι οποίοι έδωσαν δείγματα των επιστημονικών τους αναζητήσεων ανταποκρινόμενοι στην πρόσκληση του Πανεπιστημίου του Birmingham.

ΕΥΓΕΝΙΑ ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

18. *The story behind the image: the literary patronage of Tsar Ivan Alexander of Bulgaria between ostentation and decline* (σελ. 193-206). Πρόκειται για την βουλγαρική έκδοση της έμμετρης χρονογραφίας του Κωνσταντίνου Μανασσή (Vatican Library, Cod. Slavo 2) και το Τετραεπάγγελο (British Library, Add. Ms. 39627).

19. *Imperial portraits if the Grand Komnenoi of Trebizond (1204-1461)* (σελ. 207-216).

M. BUCHHOLZ, *Römisches Recht auf Griechisch. Prolegomena zu einer linguistischen Untersuchung der Zusammensetzung und Semantik des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes* [Societas Scientiarum Fennica. Commentationes Humanarum Litterarum 135], pp. 236, Helsinki 2018. ISBN 978-951-653-428-5

Was spezifisch die byzantinische Rechtssprache betrifft –und das untrennbar damit verbundene Thema des lateinischen Einflusses auf die griechische Rechtssprache– so ist trotz der durchaus langen Forschungsgeschichte bislang keine groß angelegte, allumfassende kontaktlinguistische und semantische Untersuchung gemacht worden. Matias Buchholz untersucht auf welche Arten und Weisen die lateinische Terminologie ins Griechische übertragen wurde und wie die Zusammensetzung und Semantik des griechischen Wortschatzes dadurch verändert wurde. Die Frage danach, ob der Sprachenwechsel möglicherweise die Terminologie selbst veränderte, eröffnet Perspektiven auf die philosophischer Frage nach dem Verhältnis zwischen Sprache und «Realität», und danach, wie unterschiedlich zwei Sprachen die gleiche «Realität» kategorisieren und beschreiben können. Da eine umfassende Analyse des gesamten Rechtswortschatzes unmöglich ist, setzt der Autor einen gewissen Schwerpunkt auf ein bestimmtes Teilgebiet des Rechtswortschatzes, nämlich den Wortschatz des Prozessrechts. Das Textcorpus aus dem seine Belegkorpora gewonnen werden, ist die Gesamtheit der antiken und byzantinischen Textquellen in griechischer (und zum Vergleich auch lateinischer) Sprache. Es kann in zwei größere Gruppen aufgeteilt werden: «literarische» und «dokumentarische» Texte. Mit «literarischen» Texten sind solche Quellen, die über die Handschrifttradition erhalten sind, gemeint. Mit «dokumentarischen» Quellen sind im Original erhaltene Quellen, in der Praxis Papyri und Inschriften gemeint.

Nach einigen einleitenden Bemerkungen zu Forschungsgeschichte, Material und Methode (Kapitel 1. 2 und 1. 3) bietet Kapitel 2 einiges für das Verständnis dieser

Arbeit nötiges linguistisches Hintergrundwissen, das vor allem für Rechtshistoriker nützlich sein könnte. Kapitel 3 richtet sich vornehmlich an Linguisten, die sich einen Überblick über den rechtshistorischen Hintergrund verschaffen möchten. Der Hauptteil der Arbeit beginnt mit Kapitel 4 (Zusammensetzung des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes), in dem zunächst ein Überblick über die Bestandteile des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes gegeben werden soll, insbesondere unter dem Aspekt des lateinischen Einflusses auf das Griechische. Diese Bestandteile sind: lexikalische Entlehnungen aus dem Lateinischen (Kapitel 4.2), semantische Entlehnungen aus dem Lateinischen (Kapitel 4.3) und eigenständige griechische Wörter (Kapitel 4.4). Kapitel 4.5 knüpft gewissermaßen die Fäden des gesamten Kapitels 4 zusammen, indem es das «Zusammenspiel» dieser verschiedenen Arten von Wörtern sowohl aus einer synchronischen als auch aus einer diachronischen Perspektive kurz anspricht. Das zweite Hauptkapitel (Kapitel 5) beginnt mit einer genaueren Untersuchung der Frage, welche semantischen Entwicklungen die Bedeutungsfelder der einzelnen Wörter im byzantinischen Griechischen unterworfen waren (Kapitel 5.2), worauf eine Besprechung der Frage folgt, was dies, verglichen mit dem Lateinischen, für die Bedeutungsbeziehungen der Wörter untereinander und für die semantische Struktur des Wortschatzes als Ganzes bedeutet (Kapitel 5.3).

Im ersten Hauptkapitel seiner Arbeit (Kapitel 4: Zusammensetzung des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes) ging es dem Autor um die Frage: Welches waren die Arten, auf denen das Lateinische die Zusammensetzung des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes beeinflusste? Das Ergebnis war, dass das Lateinische auf nahezu allen auch nur denkbaren Arten und Weisen auf den byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatz einwirkte. Der lateinische Einfluss manifestiert sich am sichtbarsten in Form der lexikalischen Entlehnungen, die deshalb auch in der bisherigen Forschung am meisten Aufmerksamkeit bekommen haben. Zu diesen zählen die integrierten Lehnwörter und die weniger integrierten Fremdwörter, deren teilweise schwierige Abgrenzung ein zentrales Thema des Kapitels war. Darüber hinaus gab es auch klare Fälle von Code-Switching, die seines Wissens bislang noch nicht aus dieser linguistischen Perspektive untersucht worden sind. Sein Ziel war es, einen Überblick über die verschiedenen Arten von lexikalischen Einflüssen zu geben, und zwar auf der Skala Code-Switching – Fremdwort – Lehnwort. Die lexikalischen Einflüsse des Lateinischen auf das Griechische sind aber nur die Spitze des Eisbergs. Der lateinische Einfluss geht noch viel tiefer und zeigt sich u. a. auch in Form von semantischen Entlehnungen. Zu diesen

zählen einerseits die Lehnbildungen (Lehnübersetzungen/Lehnübertragungen) und andererseits die Bedeutungslehnwörter. Weiterhin äußert sich der lateinische Einfluss in der Verdrängung bzw. Marginalisierung bestimmter althergebrachter griechischer Ausdrücke. Auf der Frage, ob es in der byzantinischen Rechtssprache Lehn schöpfungen gibt oder nicht der Autor gibt zu, dass ihm zumindest keine klaren Beispiele für Lehn schöpfungen aufgefallen sind und argumentiert, weshalb das Fehlen von Lehnsschöpfungen in der byzantinischen Rechtssprache nicht unbedingt überraschend wäre.

Was das Zusammenspiel dieser verschiedenen Arten von Wörtern betrifft, so bespricht er kurz die bereits in der früheren Forschung konstatierte großzügigere Verwendung lateinischer lexikalischer Entlehnungen in der frühbyzantinischen Zeit und ihre sogenannte Exhellenisierung in der mittelbyzantinischen Zeit. Auf der synchronischen Ebene zeigte es sich, dass auch die Rechtssprache keine einheitliche Sprachform darstellt, sondern dass nicht zuletzt beim Umgang mit den verschiedenen Arten von Wörtern Unterschiede zwischen den einzelnen Sub Genres der Rechtssprache bestanden (z. B. sparsamere Verwendung von lexikalischen Entlehnungen in den Gesetzestexten als in den Juristenschriften)- eine Beobachtung, die nicht neu ist, zu der aber seines Wissens bislang keine umfassende Untersuchung veröffentlicht worden ist.

Im zweiten Hauptkapitel (Kapitel 5: Semantik des byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatzes) ging es ihm um die Frage: Was geschah bei der Übertragung vom Lateinischen ins Griechische mit den Bedeutungsfeldern der einzelnen Wörter, und welche Auswirkungen hatte dies auf die semantische Struktur des Wortschatzes als Ganzes, und letztlich auf die Beziehung zwischen Sprache und Wirklichkeit? Seines Wissens gibt es keine frühere Untersuchung, bei der gerade die Auswirkungen des Sprachkontakts auf die Semantik im Mittelpunkt stehen. Auf einer allgemeineren Ebene scheinen ihm der Netzwerkansatz und das, was er «Bedeutungsbeziehungswandel» nannte, ein viel weniger übliches Forschungsthema zu sein als der «Bedeutungsfeldwandel» einzelner Wörter.

Im Einzelnen zeigte es sich zunächst einmal, dass die Bedeutungsfelder der griechischen Ausdrücke nicht immer eins- zu -eins- Entsprechungen ihrer lateinischen Vorbilder waren. Die behandelten Beispiele belegten die Existenz von Verengungen, Erweiterungen und Verschiebungen des Bedeutungsfelds. Insgesamt gibt es gute Gründe anzunehmen, dass das Auftreten von Bedeutungswandel eher die Regel als die Ausnahme war.

Daraufhin untersuchte der Autor die Bedeutungsbeziehungen der Wörter untereinander (Synonymie, Oppositionen, Hyponymie/Hyperonymie). Insbesondere ging es ihm um einen Vergleich zwischen der Struktur dieser Beziehungen im Griechischen einerseits und im Lateinischen andererseits, und um die Identifikation von sprachkontaktbedingten Veränderungen in diesem Beziehungsgeflecht. Es zeigte sich, dass auch die Struktur der Bedeutungsbeziehungen im Griechischen nicht einfach ein Spiegelbild der Situation im Lateinischen war. So gab es im Griechischen tendenziell mehr Synonyme (und dadurch mehr Redundanz), und auch bei den Oppositionen und hierarchischen Beziehungen gab es Unterschiede, z. B. eine Verflachung der Hierarchie in manchen Fällen. In diesem Zusammenhang stellte der Autor auch fest, dass paradoxerweise gerade Wörter für zentrale Konzepte von einer gewissen semantischen Unschärfe und von Redundanz betroffen sind, während die Wörter, die besser die Anforderungen einer wirklichen Terminologie erfüllen, eher marginal sind. Bezüglich der weiterführenden Frage nach dem Zusammenhang zwischen Sprache und Wirklichkeit kam der Autor schließlich zu dem vielleicht etwas «enttäuschenden» Ergebnis, dass es letztlich eine Frage der Sichtweise ist. Er kam aber zu dem Schluss, dass es auch für ein abstraktes Konstrukt wie das Rechtssystem unterschiedliche, aber trotzdem adäquate sprachliche Beschreibungen geben kann.

Seine Ergebnisse haben zwar insgesamt eher sprachwissenschaftliche als rechtshistorische Relevanz, doch geben sie Rechtshistorikern zu bedenken, dass es in der Natur der Sache liegt, dass die Wiedergabe des römischen bzw. byzantinischen Rechts im Griechischen ein wenig anders ist als im Lateinischen, und dass Unterschiede im Vergleich zum Lateinischen nicht automatisch als «Verfall» interpretiert werden müssen.

Zwar hält der Autor selbst die von ihm herangezogene Evidenz - also die behandelten Ausdrücke und ihre Belegstellen in den antiken und byzantinischen Quellen - als von ihrer Natur her geeignet, die Fragen zu beantworten aber der wichtigste potentielle Kritikpunkt, den er selbst antizipieren kann, ist der, dass nur eine geringe und nicht die beste oder interessanteste Auswahl an Ausdrücken und Belegstellen behandelt wurde. Dieser Kritik lässt sich entgegenhalten, dass es ihm von Anfang an nicht um eine möglichst vollständige Behandlung aller Wörter, die zum byzantinischen prozessrechtlichen Wortschatz gehören, ging, sondern um eine möglichst vollständige Behandlung aller für seine Fragestellung relevanter linguistischer Phänomene. Man kann sogar sagen, dass das Thema der Arbeit weniger der byzantinische prozessrechtliche Wortschatz an sich war,

sondern wie er aus einer neuen Perspektive betrachtet und für größere, zeitlose Fragestellungen fruchtbar gemacht werden könnte. Ein weiteres mögliches Problem ist seine zwar nicht vollständige, aber weitgehende Konzentration auf den Bereich des Prozessrechts. Es muss offenbleiben, inwieweit seine Ergebnisse auch auf andere Bereiche des Rechtssystems übertragbar sind.

Die Arbeit beweist hauptsächlich die Existenz bestimmter linguistischer Phänomene, sagt aber nur selten etwas Exaktes über deren absolute oder relative Üblichkeit aus. Diese müssten durch umfangreiche weitere Untersuchungen geklärt werden, für welche vorliegende Arbeit gewissermaßen der methodologische Leitfaden wäre. Der Autor zeigt, dass die Problematik noch nicht erschöpft ist, und trägt dabei seine Wissenschaftstheorien vor, die die Probleme, die bis jetzt in Ansätzen behandelt wurden, unter neuen Gesichtspunkten erscheinen lassen. Im Ganzen haben wir es mit einem gediegenen Buch zu tun, das neue Denkansätze in sich trägt. Mit seinen Angaben hat der Autor vorbildliche Arbeit geleistet, von der diese Besprechung nur einige wesentlich erscheinende Punkte wiedergeben konnte.

DIMITRA KARAMBOULA
Akademie von Athen

Α. ΔΕΛΕΟΓΛΟΥ, *Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου*, Εκδόσεις Νούφαρο, Σέρρες 2016, σελ. 539, ISBN 978-960-87815-2-8

Το βιβλίο του κ. Α. Δελέογλου με τίτλο «Συμβολή στη μελέτη του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου» αποτελεί επεξεργασμένη και εμπλουτισμένη εκδοχή της διδακτορικής του διατριβής, η οποία ολοκληρώθηκε το 2009 με επόπτη τον Ομότιμο πλέον Καθηγητή Βυζαντινής Φιλολογίας του ΕΚΠΑ κ. Ταξιάρχη Κόλια.

Το βιβλίο αποτελείται από δύο μέρη. Το πρώτο διαιρείται σε τέσσερα κεφάλαια, εκ των οποίων το πρώτο (σσ. 16-126), πέρα από το βιογραφικά στοιχεία του Κιννάμου, περιέχει πληροφορίες για το χρόνο συγγραφής του έργου του, για τα χειρόγραφα που το διασώζουν, τις πηγές του ιστορικού, τη μέθοδο συγγραφής του, καθώς και γλωσσικές και υφολογικές επισημάνσεις. Παράλληλα, στο κεφάλαιο αυτό ο συγγραφέας σχολιάζει μεταξύ άλλων και τη στάση του Κιννάμου απέναντι στον πρωταγωνιστή του ιστορικού του έργου, τον Μανουήλ Κομνηνό, καθώς και την επικριτική διάθεση του αυτοκράτορα έναντι των δυτικών.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 126-140) ο κ. Δελέογλου καταπιάνεται με το ζήτημα των «εσωτερικών παραπομπών» στο έργο του Κιννάμου, επιχειρώντας να αναδείξει το γεγονός ότι το σύγγραμμα αυτό δεν έτυχε μιας συνολικής επεξεργασίας από τον ιστορικό.

Στο τρίτο κεφάλαιο (σσ. 140-178) παρατίθενται χωρία από τον κατά τι μεταγενέστερο Νικήτα Χωνιάτη, κατ' αντιπαράθεση με τα αντίστοιχα του Κιννάμου, προκειμένου να καταδειχθεί η άποψη ότι ο Χωνιάτης γνώριζε και αξιοποίησε το έργο του Κιννάμου.

Το τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 178-242) πραγματεύεται το ρόλο της «τύχης», της «μοίρας» και της «θείας πρόνοιας» στο έργο του ιστορικού, καθώς και την αντίληψη ότι ο άνθρωπος έχει τον πρωταγωνιστικό ρόλο στο ιστορικό γίνεσθαι.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου έχει κυρίως ιστορικό ενδιαφέρον, καθώς στόχο έχει να αναδείξει τον πολεμικό-στρατιωτικό χαρακτήρα του έργου του Κιννάμου. Διακρίνεται σε δύο κεφάλαια, στο πρώτο από τα οποία (σσ. 242-344) σχολιάζονται με λεπτομέρεια οι περιγραφές πολιορκιών και κατακτήσεων. Στο πλαίσιο του σχολιασμού αυτού, ο κ. Δελέογλου πραγματεύεται ζητήματα στρατιωτικής ορολογίας, ενώ συγκρίνει τις περιγραφόμενες μεθόδους πολιορκίας με αντίστοιχες προγενέστερων στρατιωτικών εγχειριδίων («Τακτικά» Λέοντος ΣΤ΄, «De Obsidione Toleranda» Άωνύμου) ή άλλων ιστορικών έργων («Άλεξιάς» Άννας Κομνηνής), προκειμένου να καταδείξει ότι η πολιορκητική τέχνη του 12ου αι. δεν είχε σημαντικές αποκλίσεις από ό,τι ίσχυε τους προηγούμενους αιώνες.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 344-376) ο συγγραφέας εξετάζει τη στάση του ιστορικού έναντι των γυναικών, οι οποίες είτε συμμετέχουν σε γεγονότα στρατιωτικά είτε διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο πολιτικό γίγνεσθαι μέσω των συνοικεσίων τους με ισχυρές προσωπικότητες.

Το βιβλίο συμπληρώνεται με δύο χρηστικά παραθέματα, στο πρώτο από τα οποία (σσ. 377-418) ο κ. Δελέογλου εκθέτει εν περιλήψει το περιεχόμενο των οκτώ βιβλίων της Ιστορίας του Κιννάμου, ενώ στο δεύτερο (σσ. 419-477) παραθέτει τον κατάλογο των «εσωτερικών παραπομπών», βάσει των οποίων αποδεικνύεται η απουσία ολοκληρωμένης επεξεργασίας του ιστορικού έργου. Ακολουθεί ο κατάλογος της βιβλιογραφίας και των συντομογραφιών (σσ. 478-496), μία περιλήψη στην αγγλική γλώσσα (σσ. 497-499) και τρία ευρετήρια (σσ. 500-539), το πρώτο κυρίων ονομάτων, το δεύτερο γεωγραφικών όρων και το τρίτο ονομάτων της βιβλιογραφίας.

Συνολικά, η μελέτη αποτελεί μια αξιόλογη προσφορά για τον μελετητή του έργου του Κιννάμου, αλλά και για τους ιστοριοδίφες με ειδικό ενδιαφέρον στη στρατιωτική ιστορία του Βυζαντίου. Ένα βασικό μειονέκτημα του βιβλίου ωστόσο είναι η ελλιπής τυπογραφική επιμέλεια, αποτέλεσμα της οποίας είναι η άστοχη χρήση των πλαγίων χαρακτήρων και η μη φροντισμένη σελιδοποίηση (π.χ. στη σελ. 242 ολοκληρώνεται το πρώτο μέρος του βιβλίου και αρχίζει αμέσως το άλλο, ενώ στη σελ. 336 ο τίτλος του υποκεφαλαίου είναι στην τελευταία γραμμή της σελίδας)¹, καθώς και αρκετές αβλεψίες. Ενδεικτικά, αναφέρουμε ορισμένα παραοράματα:

1. Εξίσου ακαλαίσθητο είναι και το γεγονός ότι σε όλο σχεδόν το κείμενο υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, όπου η μια παρένθεση διαδέχεται την άλλη, όταν ο συγγραφέας θέλει να παραθέσει χωρίς τον Κιννάμου και κατόπιν σελίδα και στίχο της εκδόσεως, π.χ. σ. 329: (ὅσοις τε τὸ δεῖλαιον τοῦτο γένος ἐκουσίοις ἑαυτὸ ξυνέδῃσε κακοῖς) (σ. 245, 20-21).

Σελ. 37: ταχέως ἵππου (αντί του: ταχέος)

Σελ. 174: περιγράφοντας (αντί του: περιγράφοντας)

Σελ. 241: Κοινές ἀντιλήψεις ἀντιλήψεις (επανάληψη)

Σελ. 248: τῶν ἓνα ἐκ τῶν δύο (αντί του: τὸν ἓνα ἐκ τῶν δύο).

Σελ. 324: πυρπολύσουν (αντί του: πυρπολήσουν)

Σελ. 351: ἐνεχερίασε (αντί του: ἐνεχυρίασε) κ.λπ.

Ανακεφαλαιωτικά, το βιβλίο του κ. Δελέογλου δείχνει την ικανοποιητική γνώση της βιβλιογραφίας εκ μέρους του συγγραφέα, αλλά και την προσήλωση στις πηγές. Πέρα από τις τυπογραφικές αβλεψίες, οι οποίες προδίδουν εκδοτική προχειρότητα, η μελέτη είναι ένα χρήσιμο εργαλείο για την προσέγγιση του ιστορικού έργου του Ιωάννου Κιννάμου.

ANNA ΣΚΛΑΒΕΝΙΘ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ΕΙΕ

A. OMISSI, *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil War Panegyric, and the Construction of Legitimacy*, Oxford, 2018, pp. 348. ISBN 978-0-19-882482-4

Averil Cameron once described panegyric as “the most artificial of all classical genres to modern taste”¹. Living in the age of Donald Trump –where “alternative facts” have become commonplace– most current historians would likely agree with this assessment. Flexible “truths” were certainly a key tool in any panegyrist’s arsenal. Like the modern Presidential Press Secretary, it was part of the ancient orator’s task to reiterate, shape, and massage imperial messaging to an emperor’s subjects². Though it was always easier to trumpet an emperor’s actual virtues and deeds, in certain cases, an orator needed to espouse exaggerated –and sometimes– fabricated virtues. A skilled rhetorician could mould reality to such a degree, that even a feeble emperor, like Honorius (r. 395-423), could be recast as a mighty warrior³. Little wonder then that most modern historians have not relied on panegyrics as their primary means of unpicking truths about emperors, their rivals, or specific political events in the late Roman Empire. So it might surprise some, that Adrastos Omissi (henceforth AO) in this provocative and engagingly-written study unapologetically and deftly wields panegyrics as his preferred methodological tool by which to study both usurpation as a concept and to recover something of the shadowy “usurpers” themselves.

1. Av. CAMERON, *Procopius and the Sixth Century*, London, 1985, 25.

2. Panegyric was not, however, a one-way system of communication; the speaker could also direct messaging from the people to the emperor, conveying what ways he was expected to behave. On the extent to which late antique panegyric was a court-controlled media, see C. EDWARDS, Panegyric and the Discourse of Praise in Late Antiquity, *JRS* 109 (2019), 291-304.

3. Claudian, *Panegyric on the Third Consulship of Honorius Caesar*, ed. trans. J. HENDERSON [Loeb Classical Library 135], Cambridge, MA. 1922.

AO opens by seeking answers to two primary questions. First, why had usurpation become such a central feature in the later Roman Empire? Next, how does (or did) one differentiate a usurper from a legitimate emperor? AO's answer to the first question is two-fold. First, a failure by the Romans to ever establish firm rules about imperial ascension and legitimization led to the development of a myriad of pathways to the purple. Though dynastic connections never ceased being a factor in the imperial succession, from the emperor Nero's death in 68 CE, familial connections were no longer a prerequisite for those who desired the throne. So too in time, was it the army –and not the Roman senators– who played the primary role in making and unmaking emperors. Moreover, an emperor now could be raised anywhere. And, in the chaotic third century, this increasingly meant being named as emperor on the fringes of the Empire, rather than in or around the city of Rome. As AO avers, 'Emperors were "elected", were "created", were "made", and were "declared" (p. 24).

The second and third centuries saw further developments in the imperial system that broadened the spectrum of who could become an emperor: non-Europeans, non-senators, and the low-born could all aspire to the purple. All this meant that there was a larger pool of candidates who could challenge the emperor –especially if that ruler lost the support of key members of the military or if a charismatic general emerged. As AO argues, these developments help us understand why from Diocletian's foundation of the Tetrarchy in 284 and Theodosius I's death in 395, most of the Romans' bloodiest battles were not against foreign enemies, but among fellow Romans vying for supremacy. AO also links this age of incessant usurpations and civil wars to the emperor's absolute authority. As he explains (p. 16), "He (the emperor) was unimpeachable and unquestionable and the only way to oppose an emperor, therefore, was to kill him." Under such conditions, usurpation and violence thus became a viable tool for political change.

So, in this chaotic and violent world, what were the differences between a legitimate emperor and a usurper? AO's definition (p. 34) of a usurper is succinct but provocative, and thus deserves to be quoted in full: "... an emperor ought to be considered a usurper if he is declared while another emperor is still ruling without the express consent of that ruler; the second is that someone ought to be considered a usurper if they take power in the wake of an imperial assassination and can be demonstrated to have been involved in that assassination—to kill an emperor and to take power, is to be a usurper".

Such a broad definition of usurpation allows AO to categorise emperors like Constantine, Theodosius I, and Valentinian II as usurpers. Yet, modern consensus would consider these men as “legitimate” emperors. T. D. Barnes, for instance, contended that Constantine had “Long been groomed for the throne”, positing that “Constantine could only be called a usurper on the most tendentious of conditions.” Indeed, AO’s position on usurpation has received recent push-back⁴. In a recent (largely positive) review, Raymond van Dam complains that, “When almost all emperors can be classified as “usurpers,” or when Omissi himself concedes that the application of the term is “somewhat controversial” (251), the concept loses its interpretive value”⁵.

Nevertheless, even if one does not agree with his inclusion of certain emperors as usurpers, there is still much to be gleaned about this topic from this book. As AO establishes in Chapter 2, and throughout the remainder of the study, a close reading of both what the panegyrics said and more importantly what they left unsaid offers convincing evidence that one should consider the possibility that emperors like Constantine, Valentinian II, and Theodosius could be understood –at the very least from the viewpoint of their rivals– as usurpers. Here AO makes the further important point that we should not see an impenetrable divide between panegyric and history; panegyric bleeds into the history by Ammianus, just as history and a myriad of other literary genres like mythology seeps into panegyric.

As the reader of this monograph comes to appreciate, the adage, ‘to the victor the spoils’, certainly applied to those who competed for the imperial office in the third and fourth centuries. When a new emperor took the reins of government in the wake of an imperial assassination or disputed accession, one of the first steps he took was to demonise –or in some instances erase– the former regime or his defeated rival(s). During such transitions, public intellectuals needed to quickly choose a side –and in some instances abandon old allies– if they wanted to avoid becoming irrelevant. Attacking the emperor or general they had previously lauded during a regime change had been a common practice for Roman literati like the fourth-century Greek rhetorician Libanius, who exalted the emperor Constantius II when

4. T. D. BARNES, *Constantine & Eusebius*, Cambridge, MA., 1981, 28.

5. R. van DAM, Review of *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil wars, Panegyric, and the Construction of Legitimacy*, by Adrastus Omissi, *Classical World*, 113. 1, (2019), 105-106. Cf. the similar views of M. HEBBLEWHITE, Review: A. Omissi, *Emperors and Usurpers in the Later Roman Empire: Civil war Panegyric, and the Construction of Legitimacy*, *JRS* 109 (2019), 430-433.

he ruled, but castigated him “as a monster in every speech he delivered under Julian and after” (p. 49). This helps us understand the difficulty we have in recovering the truth about the losing sides in these struggles for the throne. Sometimes the only way we can get a glimpse of these individuals is through the distorted lens of panegyrics.

To shed this needed light on these conflicts between imperial rivals, Chapters 4-9 guides the reader on a reign by reign exploration of these internecine conflicts, which as AO (p. 303) explains, saw 28 of the 41 individuals “who claimed the title of Augustus between 284 and 395,” die violent deaths at the hands of fellow Romans⁶.

In a short Chapter 4, AO examines the well-covered ground of Diocletian’s bloody rise from military strongman to admired founder of the Tetrarchy. Here, through a reading of the rhetoric found in contemporary panegyric, AO reveals (p. 79) how “words were used as weapons in the civil wars of the Roman Empire”.

The study gathers momentum in Chapter 5, which covers Constantine’s journey from the Tetrarchy’s bad-boy to undisputed sole emperor. The Gallic orations of the *Panegyrici Latini* CE (289-389) offer a rich lode of information by which to examine the different phases of Constantine’s slow but steady rise to hegemony. AO makes the wise point that many historian’s rely on hindsight and depend too heavily upon Constantinian propaganda for this tale. AO places those who take a positivist approach to Constantine’s biography on alert, by demonstrating that sometimes it is what is not said in the panegyrics that is more important to flesh out, than what appears on the page.

Chapter 6 examines the bloody aftermath of Constantine’s death in 337, where the first Christian emperor’s sons died one after the other until by 350 only Constantius was left standing. In AO’s reading of the sources, Constantius II comes across as an opportunistic pragmatist whose proximity to Constantine when he died in 337 allowed him to get the jump on his brothers and other relatives. Though the bloody reputation of the House of Constantine has long been understood, for me it highlighted the comparative lack of bloodshed in imperial succession in the fifth and sixth century East Roman Empire.

Chapters 7, on the rise and brief reign of Julian –a rare relative who survived Constantius’ bloody purge in June 337– is the strongest in the study. AO benefits from the abundance of source material available, which offer him the rare

6. This pre-400 periodization might make some wonder why the book was included in the Oxford Studies on Byzantium, since AO (to my mind rightly) prefers term late Roman to Byzantine.

opportunity to learn about the opposing sides in the rivalry between Julian and his older cousin Constantius II. As the last “pagan” emperor, Julian was also fortunate to have later influential Greek and Roman intellectuals like Ammianus Marcellinus and Libanius to claim him as a martyr. Moreover, many of the surviving sources were written by Julian himself, therefore offering AO a precise telescope into events and Julian’s thought-world at important stages of his career when he moved from junior partner –nervously flattering his superior, Constantius II– to rebel, trying to explain to his fellow Romans why “his troops” proclaimed him emperor in Paris in 360, and, after Constantius II’s sudden death while trying to put down his “usurping” cousin – the lengths Julian needed to go in order to coax the Eastern upper-crust to accept his authority.

AO’s deft use of two panegyrics Julian dedicated to his Constantius II are particularly instructive. Instead of being mere flowery and useless slop as some historians’ have judged, AO’s careful reading of these speeches allow him to penetrate Julian’s mindset at various stages of his political career. The first panegyric was likely composed around 356, shortly after Julian arrived in Gaul, a time when the recently appointed Caesar (November, 355) was just finding his stride as a military leader. The oration, as read by AO, suggest a young Caesar moving cautiously in a perilous world, understandable, since Constantius had executed Julian’s older brother Gallus in 354, after Gallus’ disastrous term as Caesar in the East. Julian here plays the typical passive role of a junior partner. AO strives to demonstrate that Julian stuck closely to the advice provided in Menander Rhetor’s *βασιλικὸς λόγος* (third or fourth century CE). Julian therefore produced a non-threatening run-of-the-mill speech that never strays far from the stock-imperial virtues expected in such rhetorical fluff. What some scholars have detected as calculated insincerity, in AO’s opinion, is better interpreted as the work of a young man cautiously navigating a perilous political minefield. The second panegyric composed in the wake of Julian’s somewhat unexpected military triumphs in Gaul, suggests a young Caesar becoming increasingly comfortable in his own skin. AO indeed senses simmering tensions concealed behind the web of praise, which outwardly preached harmonious accord between Julian and Constantius II. Though ostensibly a depiction of Constantius II’s virtues, AO argues what we get instead, is a scarcely hidden lauding of Julian’s own personal assets as a successful military leader. Moreover, he believes that many within the contemporary audience would have been able to see beneath the thin membrane of the flowery rhetoric and grasp which ideal Roman they were expected to admire–Julian and not Constantius. Here, I was left pondering just how deeply

a modern historian can dig into the subtext of either speech without blurring the lines between their views and that of the orator. Why ignore the subtext in the first speech and embrace it in the second one? Put slightly differently, does one's knowledge of what was going on when Julian composed these speeches, unduly influence the way or how deeply we read beneath the surface of any given speech? Moreover, in ancient literature, text and author were two related but often distinct identities; chameleon-like, the author needed to adapt his persona to the edicts of his chosen rhetorical form⁷. In a strict genre like panegyric, this makes uncovering Julian's "true" views or intent more difficult than AO sometimes suggests.

The next few chapters offer more of the same, with close readings of panegyrics allowing AO to provide interesting observations (though it is sometimes unclear how revolutionary these conclusions are) on a range of emperors and usurpers who took over the Empire after Julian died on campaign against the Persians in 363. A discussion of Jovian's (r. 363-364) fraught accession in 363, is followed by a detailed analysis and informative discussion of the usurpation of Procopius (365-366) against Valentinian I (r. 364-375) and Valens (r. 364-378). Here AO reveals the lengths to which the House of Valentinian went to purge both the memory as well as the supporters of Julian. Though some might disagree with his suggestion (p. 234) that the violence of these purges were exaggerated by sources hostile to Valens, AO fruitfully interrogates the opposing views supplied by the Julianophile, Ammianus, with the panegyrics produced by the seminal late Roman court-propagandist and imperial sycophant, the Hellenic philosopher Themistius.

The final chapter on Theodosius (r. 379-395) contains fruitful discussions on Theodosius' ascension (which AO describes as a usurpation), Theodosius' ideological success in marginalising the emperor Valentinian II (r. 375-392) to the point of erasure, and his ideological and military defeat of a potent western rival Magnus Maximus (r. 383-388).

The shackles of AO's chosen methodological tool of panegyric regrettably leads to an inchoate vision of usurpation in the reign of Theodosius. Though we have no complete panegyrics, one would have hoped for more on Theodosius' defeat in 394 of the Western "usurper" Eugenius (r. 392-94). Interaction with Alan Cameron's thorough rejection of the notion found in later Roman sources that Eugenius' war with Theodosius I represented a pagan revival undertaken on the behalf of an

7. On which see M. STEWART, *Masculinity, Identity, and Power Politics in the Age of Justinian: A Study of Procopius*, Amsterdam, 2020, 31-32, 56-68.

increasingly persecuted pagan senatorial elite in the West, would have allowed AO to flesh out more of his conclusions, especially considering the bleed of panegyric into our sources concerning this civil war found in the writings of contemporaries like Ambrose and slightly later ecclesiastical historians like Socrates and Sozomenus⁸. This merging of genres in panegyric and other literary forms would only increase in the fifth and sixth centuries⁹. Eugenius indeed faced a typical memory sanction as the one who came out on the losing end of the civil war. Our sources emphasised the bloodless and miraculous nature of Theodosius I's victory at Frigidus against the supposed pagan elements of Eugenius' forces¹⁰. It was only natural that these Christian sources, depending on Old Testament precedents (Joshua 6:20) as well as fourth-century trends in Christian hagiography and panegyric, would highlight the pivotal role that the "hand of God" played in the triumph of the "orthodox" and "pious" Theodosius, while marginalising both the numbers and the military qualities of his soldiers. Such a view probably had imperial approval. For Theodosius I and his heirs, a hard-fought contest between two rival Christian emperors heading evenly matched Roman armies of a similar religious makeup was perhaps better explained as a bloodless and providential triumph over a numerically superior Western army intent on usurpation and re-establishing pagan worship. Though, in his Conclusion, AO begins to touch on events and the shift in literary genres in the fifth century, finishing his study with Theodosius' death in Milan in 395 was appropriate. I believe the boundaries between the fourth and fifth centuries, particularly when seen from both from a literary and a political standpoint, to be even greater than AO posits in his conclusion.

Yet these, and other criticisms above, should be taken as only minor complaints, and in part, should be taken as evidence of the stimulating nature of this book. One can only hope that AO acts on his promise to turn his pen to the fifth century and beyond.

MICHAEL EDWARD STEWART
University of Queensland
Australia

8. AL. CAMERON, *Last Pagans of Rome*, Oxford, 2011.

9. See, e.g., J. ELSNER, 'The Rhetoric of Buildings in the *De Aedificiis* of Procopius', in L. JAMES (ed.), *Art and Text in Byzantine Culture*, Cambridge 2007, 33-57.

10. S. McCORMACK, Latin Prose Panegyrics, In *Empire and Aftermath: Silver Latin II*, ed. T. A. DOREY, London, 1975, 143-205, mainly 169-72.

A. RIGO, in collaboration with M. TRIZIO and E. DESPOTAKIS (eds.), *Byzantine Hagiography: Texts, Themes and Projects* (Studies in Byzantine History and Civilization, 13), Turnhout 2018, pp. 506. ISBN 978-2-503-57771-5

With its origin in a conference, which took place in November 2012 at St Tikhon's Orthodox University of Moscow and was organized in collaboration with the UMR 8167 Orient & Méditerranée (Paris) and the Department of Humanities of Ca' Foscari University of Venice, this volume brings together twenty-four essays in four different languages (eleven in English, eight in French, four in Italian, and one in German) on texts, themes, and projects concerning Byzantine hagiography. At the end of each essay, there is an abstract in English which does not always represent the essay's content. One has sometimes the impression that the abstracts were written before the essays, possibly when the organizers asked the conference participants to prepare a summary of their paper for the conference programme. The fact that these are conference proceedings is also marked by the oral style of some of the essays. The volume includes also a list of abbreviations, a one-page preface written by the chief editor (Rigo) and a tripartite index (list of illustrations, names of persons: ancient and medieval, and modern authors). A fourth section of the index including works, terms, and places would have been equally useful.

The temporal and geographic spread of the volume under review are broad: the essays range from early to late Byzantium and from Eastern Mediterranean to the Balkans. The authors are both established and younger scholars based mainly in Russia, Italy, France, and Greece. The volume is interdisciplinary, including contributions on palaeography and codicology, text criticism, literary criticism, social history and cult, history of hagiographic scholarship, and history of art, yet there is some disciplinary imbalance. There are three essays discussing palaeographical and codicological issues (Bucca, Binggeli, Frantsouzzoff), four

contributions focusing on text criticism (D'Aiuto, Luzzi, Ivanov, Talbot), seven essays concentrating on literary matters (Penskaya, Mantova, Detoraki, Berger, Afinogenov, Lukhovitskiy, Rigo and Scarpa), seven essays related to social history and cult (Métivier, Kashtanov, Korolev, and Vinogradov, Déroche, Nikolaou, Koutrakou, Kountoura-Galaki, Marjanovič-Dušanič), two contributions on the history of scholarship (Flusin, Lequeux), and only one art historical essay (Babuin). Despite the disparate character of the topics, the volume is held together by the overarching theme of Byzantine hagiography. It is a pity, however, that a volume of such richness and length (about 500 pages) has no numbering of titles and no arrangement of contents, facts that render it user-unfriendly. That some of the essays have not been subjected to thorough editing constitutes a further problem. At a price tag of €100, some buyers might be disappointed.

In the brief preface, Antonio Rigo remarks that the volume 'introduces the current developments of hagiographical studies and on-going projects on the subject'. This statement cannot be taken at face value for two essential reasons. First, the collection takes only partially into consideration the current developments in hagiographical studies. For example, recent studies taking a holistic approach to medieval hagiography, both Eastern and Western, such as the monumental work of Robert Bartlett, *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation* (2013) are conspicuous by their absence. Existing developments in the cult of saints epitomized by the now completed ground-breaking and high-impact European Research Council (ERC) Project: 'The Cult of Saints: A. Research Project on the Cult of Saints from Its Origins to circa AD 700, across the Entire Christian World' (<http://cultofsaints.history.ox.ac.uk>) are also absent. Furthermore, none of the later (literary) approaches to hagiography seem to have informed any of the essays included in the volume. I am referring, for instance, to studies on hagiographical characterization undertaken within the framework of another innovative, and also completed, ERC project: 'Novel Saints: Ancient Novelistic Heroism in the Hagiography of Late Antiquity and the Early Middle Ages', which is now part of the Ghent Centre for the Study of Ancient Fiction and Hagiography (www.novelsaints.ugent.be). Other examples include approaches from the perspe-

ctives of the body¹, emotions², senses³, and the natural world⁴ from which a number of the volume's essays could have benefited.

The second reason concerns the three hagiographical projects featuring in the volume. Two of them, which are presented as 'on-going' during the Moscow conference (2012), were in 2018, the volume's year of publication, no longer active. The project 'Symbolic Behavior in the Middle Ages and Early Modern Period', partially presented in the essay by Kashtanov et al., ('The Chronology of the Hagiographic Tradition of St Clement of Rome', pp. 201-220), was completed in 2018, while Alice-Mary Talbot's co-authored book project on the edition and English translation of the *Life of Basil the Younger* was completed in 2014. Large parts of her essay in this volume ('Some Observations on the Life of St Basil the Younger', pp. 313-324) are repeated verbatim in the introductory part of her co-authored book⁵. As for the presentation of the third project, Donatella Bucca's database of hymnographic codices ('Codices hymnographici Byzantini antiquiores: descrizione del database', pp. 37-54), which began in 2008, it would have been much more informative and useful if the essay had been brought up to date.

1. E.g. P. BROWN, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York, 1988); D. KRUEGER, The Unbounded Body in the Age of Liturgical Reproduction, *Journal of Early Christian Studies* 17.2 (2009), 267-79; P. COX MILLER, *The Corporeal Imagination: Signifying the Holy in Late Ancient Christianity* (Philadelphia, 2009); R. WILLIAMS, Troubled Breasts: The Holy Body in Hagiography, in *Portraits of Spiritual Authority: Religious Power in Early Christianity, Byzantium and the Christian Orient*, ed. J. W. DRIJVERS – J. W. WATT (Brill, 1999), 63-78.

2. E.g. V. BURRUS, *Saving Shame: Martyrs, Saints, and Other Abject Subjects* (Philadelphia, 2008) and the work of the team on the project 'Emotions through Time: From Antiquity to Byzantium' (<https://emotions.shca.ed.ac.uk>), including M. HINTERBERGER, *Phthonos: Mißgunst, Neid und Eifersucht in der byzantinischen Literatur* (Wiesbaden 2013), 334-70.

3. E.g. J.-P. ALBERT, *Odeurs de Sainteté: la mythologie chrétienne des aromates* (Paris, 1996); B. CASEAU, Christian Bodies: The Senses and Early Byzantine Christianity, in *Desire and Denial in Byzantium*, ed. L. JAMES (Aldershot, 1999), 101-09; S. A. HARVEY, *Scenting Salvation: Ancient Christianity and the Olfactory Imagination* (Berkeley, CA 2006).

4. I am referring to ecocritical approaches, such as T. J. BURBERY, Ecocriticism and Christian Literary Scholarship, *Christianity and Literature* 61.2 (2012), 189-214.

5. Cf., for example, pp. 316-17 and 320-24 (essay) with pp. 1 and 16-19 (edition's introduction).

The first essay by Bernard Flusin ('L'hagiographie byzantine et la recherche: tendances actuelles', pp. 1-18) aims at mapping out the history of Byzantine hagiographical scholarship. Flusin makes a distinction between two opposing approaches: the religious and the secular, favouring the first. The religious approach, which is the older one, reaching back to the seventeenth century, is exemplified through the Bollandists' work that reads hagiographical sources critically, yet within the perspective of the Christian Church, seeking to trace the origins and developments of saintly cults. The second and later approach came about in the 1970s and 1980s through the work of Peter Brown and Evelyne Patlagean who adopted sociohistorical and anthropological methods in their studies of hagiographical works. As another instant of secularization, Flusin sees also the literary approaches to hagiography starting from the 1990s through the work of Lennard Rydén and Alexander Kazhdan. Even though he considers the secularization of hagiographical research an unavoidable development, Flusin finds it problematic. On the one hand, historians treat hagiography as a source of social history, rendering it thus a secondary discipline and neglecting the literariness of hagiographical texts. On the other hand, literary approaches to hagiography, goes on Flusin, view it as a literary rather than as a religious product.

Of course, at their extremes, all approaches, the religious one included, can lead to catastrophic results. However, it is unjust to take such a critical stance on the historical and literary approaches because at times they might be one-sided. As, for example, the work of Patricia Cox Miller, Christian Høgel, and Derek Krueger has shown⁶, the best 'secular' approaches to hagiographical texts have both a literary and historical perspective. Furthermore, Bartlett's said book, which paradigmatically uses all three methods discussed by Flusin (Bollandist, historical, and literary), reaches important conclusions that could not have been otherwise achieved. A case in point is Bartlett's finding that hagiographers' chief concern was not to stress either their saintly protagonists' individual characters or the actual historical context in which they existed, but rather to evaluate them in relation to a pre-existing and traditional model of holiness and to point out what they had in common with the key figures of Christian sanctity⁷. Despite any possible quibbles

6. C. MILLER, *The Corporeal Imagination* (cited n. 1); C. HØGEL, *Symeon Metaphrastes: Rewriting and Canonization* (Copenhagen, 2002); D. KRUEGER, *Writing and Holiness: The Practice of Authorship in the Early Christian East* (Philadelphia, 2004).

7. R. BARTLETT, *Why Can the Dead Do Such Great Things? Saints and Worshippers from the Martyrs to the Reformation* (Princeton, NJ 2013), 504-608.

with Flusin's treatment of the 'secular' approaches to hagiographical texts, his contribution gives a very well-written overview of the scholarship on Byzantine hagiography from its beginnings to the present, while at the same time it takes the place of the volume's missing introduction.

The second essay, Xavier Lequeux's 'La *Bibliotheca Hagiographica Graeca*: origine –développements– mise à jour' (pp. 19-35), as its title indicates, discusses the origins, development, current state, and future of the *Bibliotheca Hagiographica Graeca* (BHG). He remarks that the registering of all reductions of a hagiographical work, a system adopted and perfected by François Halkin, has now exhausted its possibilities, and it's about time to move to a new system in which the text itself and not the vagaries of transmission should be centre stage. Another important issue raised by Lequeux concerns the criteria that determine which texts are hagiographic and can thus be included in the BHG. Many texts, such as Eusebios' *Life of Constantine*, the *Testament* of Gregory of Nazianzos, beneficial tales, and the *Apophthegmata Patrum* have become part of the BHG without being strictly hagiographic, since their production has not been related to the establishment, promotion, or celebration of a saint's cult. There is, therefore, a need to establish more solid criteria for the inclusion of a text in the new BHG. Lequeux's suggestion is an important one, as it can lead to a better understanding of hagiographical genres, while at the same time it liberates a considerable number of texts from the label of 'hagiography', exposing them to new interpretive possibilities.

Marina Detoraki's 'Récits édifiants et hagiographie: à propos du *Pré spirituel*' (pp. 167-178) raises the same issue as Lequeux. Detoraki asks to what extent could John Moschos' *Λειτουργίον* be described as hagiographical according to the Bollandist understanding of the term. She observes that the same question could be asked of a number of saints' Lives whose production did not aim at the promotion of a certain saintly cult. She concludes that Byzantines themselves seem to have treated both saints' Lives and beneficial tales as texts having the same purpose: to offer religious edification to Byzantine audiences.

Francesco D'Aiuto ('Il "Menologio Imperiale" un secolo dopo l'editio princeps (1911-1912) di Vasilij V. Latysev (con il testo della *Passio s. Barbarae* BHG e Nov. Auct. BHG 216b)', pp. 55-114) shows that the so-called 'Imperial *Menologion*' of Michael IV (1034-1041) needs a much more thorough study so that we can understand how it came into being – its sources, its stylistic tendencies, and its relationship with the *Synaxarion*. The essay includes as an appendix the first edition, an Italian translation, and a commentary of St Barbara's Passion that is

part of the Imperial *Menologion*. In the next essay ('Un canone "giambico" per Basilio di Cesarea e la circoncisione del signore e il suo raffinato acrostico tetrastico fra critica filologico-letteraria e teologia', pp. 115-139), Andrea Luzzi examines the manuscript tradition of the anonymous 'iambic' canon composed for the feast day of St Basil the Great and brings to the fore its aesthetic values.

The essay by Daria Penskaya ('Hagiography and Fairytale: Paradise and the Land of the Blessed in Byzantium', pp. 141-155) uses Vladimir Propp's theory of the folktale to detect the folkloric elements of a group of hagiographical texts dating from the fourth to the eleventh century in which the protagonist visits paradise. The author's question posed towards the end of the essay: 'why does Christian hagiography borrow such an archaic form, worked out by folklore?' (p. 154) is not sufficiently dealt with. Furthermore, this reader is not quite convinced by the author's conclusion that 'the main intention of the Paradise texts is either to demonstrate and authorize a certain type of sanctity [...] or to illustrate one of the New Testament virtues' (p. 155). This essay would have greatly profited from other studies employing Propp's theory to understand the literary workings of hagiography⁸.

After examining the ways in which the environment is presented in two saints' Lives whose protagonists are great travellers, Yulia Mantova ('Space Representation in the Life of St Gregentios and the Life of St Nikon the *Metanoite*', pp. 157-165) comes to the conclusion that 'all "clichés" and stereotypes notwithstanding space representation in these two brilliant texts about itinerant saints are fairly different' (p. 164). With this conclusion, the author aims at refuting the 'commonly accepted [idea] that every saint's life is recounted as a collage of stereotypes and rhetorical topoi' (p. 157). There is, however, no reference in the essay about where this 'commonly accepted' idea is expressed. It is true that in the last century and until the 1980s some scholars, such as Cyril Mango, viewed 'a great many Lives' as 'nothing but a string of clichés'⁹. Yet, since the 1990s when literary approaches

8. E.g. G. GUIDORIZZI, *Motivi fiabeschi nell'agiografia bizantina*, in *Studi bizantini e neogreci: atti del IV Congresso Naz. di Studi Bizantini, Lecce, 21-23 aprile 1980, Calimera, 24 aprile 1980*, ed. P. L. LEONE (Galatina, 1983), 457-67; B. A. BEATIE, *Saint Katharine of Alexandria: The Development of a Medieval German Hagiographic Narrative*, *Speculum* 52.4 (1977), 785-800; A. GODDARD – C. SEGAL, *Roads to Paradise: Reading the Lives of the Early Saints* (Hanover, 1987). More recent studies, such as that of Eva VON CONTZEN (*The Scottish Legendary: Towards a Poetics of Hagiographic Narration* (Manchester 2016), 96), have demonstrated the shortcomings of the employment of Propp's theory for the study of hagiography.

9. C. MANGO, *Byzantium: The Empire of the New Rome* (London, 1980), 248.

to Byzantine hagiography started taking place, as also Flusin illustrates in the volume's first essay, this understanding has changed. It was in the 1990s that Rydén and Kažhdan brilliantly proved the wrongness of Mango's statement. Mantova's piece appears to ignore both Flusin's scholarship overview in the same volume and the latest literary studies on hagiographical texts which have further revealed the polymorphous character of (Byzantine) hagiography¹⁰.

The next essay written by Sophie Métivier ('Peut-on parler d'une hagiographie aristocratique à Byzance (VIIIe–XIe siècle)?', pp. 179–199) examines the few aristocratic saints of the middle Byzantine period (8th–10th c.) and convincingly shows how aristocracy strengthened its power through its involvement in the making of saints. Sergey Ivanov's essay ('The Life of Patriarch John the Faster as a Historical Source', pp. 221–231) includes the first edition of the Byzantine Life of Patriarch John the Faster, which is preserved in the M* version of the *Synaxarium*. The Greek text is accompanied by an English translation and a commentary.

In his 'Les deux vies de Théodose le cénobiarque' (pp. 233–243), Vincent Déroche examines Theodore of Petra's and Cyril of Scythopolis' corresponding treatments of the Palestinian monastic leader Theodosios in relation to another influential contemporary leader, Sabas. Through a close parallel reading of the two texts, Déroche shows convincingly that Theodore presents Theodosios as the chief defender of Chalcedon in Palestine, and in so doing he downplays the role of Sabas. Cyril, on the other hand, is at pains to show that Theodosios and his monastic community are not as significant as Sabas and his own lavriote communities. Déroche comes to the conclusion that the two examined hagiographical texts on Theodosios constitute instances of an existing rivalry between the monastic communities of Theodosios and Sabas, bringing thus to the fore an important aspect of sixth-century Palestinian monasticism.

10. To the studies that have already been mentioned, one could also add the following, but this list is by no means exhaustive: P. ODORICO and P. AGAPITOS (eds.), *Les Vies des saints à Byzance: genre littéraire ou biographie historique?* (Paris, 2004); S. EFTHYMIADIS (ed.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography. II: Genres and Contexts* (Aldershot, 2014); S. FITZGERALD JOHNSON, *The Life and Miracles of Thekla: A Literary Study* (Cambridge, MA, 2006); C. L. LUBINSKY, *Removing Masculine Layers to Reveal a Holy Womanhood: The Female Transvestite Monks of Late Antique Eastern Christianity* (Turnhout, 2013); J. PERKINS, *The Suffering Self: Pain and Narrative Representation in the Early Christian Era* (London, 1995).

Katerina Nikolaou's essay ['The Depiction of Byzantine Woman in Hagiographical Texts (Eight–Eleventh Centuries)', pp. 247–263] reproduces to a great extent her findings that were published fifteen years ago in her book in Greek (*The Woman in the Middle Byzantine Period: Social Models and Everyday Life in the Hagiographical Texts*) which examines the social realities of the middle-Byzantine woman by using hagiography as a source of social history. Since 2005, however, a considerable number of studies on Byzantine (holy) women and the family have been published that provide further understanding of woman's place in Byzantine society, while at the same time they make clear that one should be cautious when treating hagiography as a mine of sociohistorical information. Sadly, Nikolaou does not take into account the relevant studies that have been published after her own book, which could have enriched her own approach.

In the next essay ('Le reception de l'hagiographie palestinienne à Byzance après les conquêtes arabes', pp. 265–284), André Binggeli undertakes a detailed study of the tenth-century manuscript *Paris. Coislin. 303* that has a unique collection of Palestinian hagiography composed in Greek mostly after the Islamic conquests. He investigates the transmission of the manuscript from Jerusalem to Constantinople, and he brings to the fore Byzantines' lack of interest in post-conquest Palestinian hagiography. The following essay by Serge A. Frantsouzzoff ['La réception et le développement de l'hagiographie byzantine dans le milieu arabe orthodoxe (d'après un recueil hagiographique arabe de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine)', pp. 285–298] offers a detailed description of another manuscript, the *Orientalis* 365 that is preserved in the Library of the Academia Romana in Bucharest. Frantsouzzoff argues that this manuscript was an Arab Orthodox collection of hagiographic tales copied in Jerusalem in the eighteenth century (in 1786). He explores the collection's affinities with the Byzantine hagiographical tradition while he simultaneously shows its influences from the Koran.

Albrecht Berger ('Serienproduktion oder Autorenwettbewerb? Einige Bemerkungen zu byzantinischen hagiographischen Texten des zehnten Jahrhunderts', pp. 299–311) focuses on tenth-century Constantinopolitan practices of hagiographical writing. He discusses the serial reproduction of older texts within the framework of Symeon Metaphrastes' rewriting workshop and the production of new Lives, such as those of Andrew the Holy Fool, Basil the Younger, Gregentios, and Niphon of Konstantiane. For the texts of the latter group, Berger notes that they 'contain many parallels and cross-references, despite their very different plots and fictitious datings [they] should be regarded as products of a writing contest,

possibly in the Constantinopolitan monastery of Maximina' (p. 311). The idea to co-examine the hagiographical practices of tenth-century Constantinople is not a new one. About twenty years ago (in 2000), Paul Magdalino published a brilliant and well-known article in which such an approach is undertaken¹¹. What is quite surprising, however, is that, while Berger seems to be aware of Magdalino's article, he does not acknowledge it.

It is unlikely whether Berger's thesis that the examined tenth-century texts are 'products of a writing contest' within the walls of the monastery of Maximina will prevail against Magdalino's more careful explanation that the parallels between these texts reflect contemporary debates 'about the afterlife and cover a variety of questions concerning the quest for personal sanctification. Should monks remain in one place? Should they live as solitaries or in communities? Do holy men belong in the city? Is it possible to meet a living saint, and how is he to be recognized? What is the role and the qualifications of a spiritual father?' (p. 100). Yet, apart from participating in such monastic debates, the hagiographers that were active at a time when it was believed that the world was reaching its end, as Magdalino concludes, 'wrote to bring the clergy, the monastic establishment and the lay magnates who exercised religious patronage, an apostolic message of salvation more urgent and more far-reaching than the debate over the relative merits of communal and solitary asceticism' (p. 112).

Focusing on two iconophile texts, the *Lives of Stephen the Younger and Niketas of Medikion*, Dmitry Afinogenov ('Integration of Hagiographic Texts into Historical Narrative: The Cases of the Lives of St. Stephen the Younger and Niketas Of Medikion', pp. 325-340), analyses their historical dimension and how this is used by later authors and particularly historians. He assumes that after the disappearance of the genre of ecclesiastical history in the seventh-century hagiography started incorporating historiographical elements to satisfy the audiences' needs for a historical background of the saints' conducts. Lev Lukhovitskiy ('Perception of Iconoclasm in Late Byzantine Hagiographical Metaphraseis', pp. 341-363) explores the perception of Iconoclasm in the metaphrastic hagiography of the Palaiologan period. He identifies six such *metaphraseis* which he discusses along with their

11. P. MAGDALINO, What We Heard in the Lives of the Saints We Have Seen With Our Own Eyes: The Holy Man as Literary Text in Tenth-Century Constantinople, in *The Cult of Saints in Late Antiquity and the Middle Ages: Essays on the Contribution of Peter Brown*, ed. J. HOWARD-JOHNSTON and P. A. HAYWARD (Oxford 2000), 83-114.

possible sources. He then goes on to examine the metaphrastic techniques (displacements in chronology, changes in psychological portraits, and amalgamation of personages) which both reveal the Palaiologan authors' understanding of the iconoclastic period and their political agendas.

The next two essays deal also with the hagiography of the late Byzantine period and its ideology. Nike Koutrakou ('The Hagiographers' Pen: Painting Social Unrest and Civil Strife in Late Byzantium', pp. 365-399) examines how hagiographers employed religious and political terminology to depict social conflicts with the intention of enhancing church authority against its political counterpart. Eleonora Kountoura-Galaki ('Ideological Conflicts in Veiled Language as Seen by the Palaiologan Hagiographers: The Lives of St Theodosia as a Case Study', pp. 401-418) shows how texts composed to commemorate older saints' deeds were used as vehicles of religious and political propaganda in the era of Michael VIII Palaiologos (1261-1282). A case in point is the hagiographical dossier of the iconophile St Theodosia which includes eponymous texts and an anonymous one. Kountoura-Galaki argues that the anonymous text's author was Manuel-Maximos Holobolos.

In the volume's single art historical essay, Andrea Babuin ('Il dittico di Cuenca e l'Epiro in epoca tardo-medievale', pp. 419-449) discusses the diptych of Cuenca, associated with the governor of Ioannina Thomas Preljubović and his wife Maria Palaiologina. In the context of all available information, Babuin evaluates the works' artistry and their significance for the Serbo-Greek Despots of Epirus who 'left behind a conspicuous legacy of objects and textual references' (p. 449). Smilja Marjanović-Dušanić, ('Le changement de la fonction des récits anachorétiques: hagiographie balkano-slave dans le cadre de la fin du XIIIe siècle', pp. 451-465) examines the reception of earlier monastic movements in late thirteenth-century Serbian hagiography. Concentrating on the *Life of Peter of Koriša* composed by the monk of Chilandar Theodosios, she demonstrates how earlier hagiographical patterns were used for political propaganda and how hagiography functioned as the ideological base for changes in Serbian society.

The last essay, which is written by Antonio Rigo and Marco Scarpa ('The Life of Theodosios of Tarnovo reconsidered', pp. 467-482), examines the *Life of Theodosios of Tarnovo* that has come down to us only in a Slavonic translation of the original Greek Life which has been ascribed to Patriarch Callistos I. Through a comparison between the Life and Callistos' other work the two authors confirm the Life's attribution to Callistos. They suggest that he wrote the Life between the spring of 1363 and 1364, chiefly during his stay at Mount Athos, and while the latter was

under Serbian rule. Their suggestion concerning the translator's background is that he must have been someone involved in the monastic milieu of Athos and Serres.

Even though it includes some well-researched, well-written, and interesting pieces, the volume under review, which has a promising title, fails to offer the new research avenues that could possibly bring the scholarship of Byzantine hagiography to its third phase of development. It is a pity that a considerable number of the essays included in the volume take a step backwards, instead. By totally ignoring hagiographical studies dating from the beginning of the twenty-first century onwards, these essays become part of the research conducted in the previous century. Of course, this criticism and some quibbles expressed here do not mean to suggest that the volume is not a welcome addition to the scholarship of Byzantine hagiography. It is certainly very useful for Byzantinists and other medievalists working on hagiography and other related genres.

STAVROULA CONSTANTINOY
University of Cyprus

B. BITTON-ASHKELONY – D. KRUEGER, *Prayer and Worship in Eastern Christianities, 5th to 11th Centuries*, Routledge 2017, pp. xvii + 312, including indices of scriptural references and general index. ISBN 9781472465689, 97813156011977 ebook.

Recent decades have witnessed an upsurge in the study of evidence sourced from the periphery of the Byzantine Empire. It is what is termed in this book ‘Eastern Chistianities’, designating a mine of information essential to the understanding and appreciation of Byzantine Christianity, especially in the early and middle Byzantine period that comes to a close in the eleventh century. The time span the book covers, including the critical period of the rise and expansion of Islam, forms a distinct part of Byzantine history, especially as far as the formation of its religious identity is concerned, and the authors have wisely extended its scope to cover this formative period. Moreover, the book delves into the realms of prayer and worship, topics to a great extent neglected until recently. This book, edited by Brouria Bitton-Ashkelony and Derek Krueger, is a valuable addition to the scholarly bibliography in the field. Brouria Bitton-Ashkelony [Associate Professor and Martin Buber Chair in Comparative Religion, The Hebrew University of Jerusalem, Israel], with her rich contribution to the study of prayer and spiritual currents of the Eastern Mediterranean, joined forces with Derek Krueger [the Joe Rosenthal Excellence Professor of Religious Studies at the University of North Carolina at Greensboro, USA], well-known and established scholar in the field of Byzantine studies who has offered us a number of original and erudite studies on the body, the self and various aspects of the theological, liturgical and hymnographic tradition of Byzantium.

The present volume includes an impressive lineup of scholars covering topics that throw light on the prayer and worship of the Eastern Mediterranean, notwithstanding the editors themselves, who tackle the “Theories of prayer in Late Antiquity from Maximos of Tyre to Isaac of Nineveh” (pp. 10-33) and

“The transmission of liturgical joy in Byzantine hymns of Easter” (pp. 132-150), analysed by Brouria Bitton and Derek Krueger respectively. Prayer and worship in the present volume are theoretically approached as expressions of religious identity, inextricably linked to theological speculation and doctrinal formulation, engendered by the remarkable diversity of local traditions within the geographical span of Eastern Christianities. The contributors to the volume cover specific topics of interest, study influential personalities and spatial frameworks. The body as a means through which the person reaches out to God through prayer is studied by Sabino Chialà (“Prayer and the Body according to Isaac of Nineveh”, pp. 34-43), who shows how theory and practice mutually influence one another, while Columba Stewart (“Psalms and Prayer in Syriac Monasticism: Clues from Psalter Prefaces and their Greek Sources”, pp. 44-62) explores the reception of the Psalms in Syriac monasticism, taking into consideration the thought of St Athanasios and Evagrius of Pontus. Indeed, the Psalms played an important role in the expression of feelings of supplication, joy or affliction as Columba Stewart shows, but also formed part of other prayers as building blocks as Leah Di Segni demonstrates (“Expressions of Prayer in Late Antique Inscriptions in the Provinces of Palaestina and Arabia”, pp. 63 -88). The Psalms, along with other Biblical quotations constituted part of the prayer vocabulary, often found in inscriptions, and employed for the expression of public as well as private invocation of the divine. Epigraphs are found at the centre of Di Segni’s contribution and are drawn upon by Ann Marie Yasin in her article on the early Byzantine churches (“Renovation and the Early Byzantine Church: Staging Past and Prayer”, pp. 89-115), in which she examines the church as a performative context, i.e. as a stage affecting the content and the expression of prayer and devotion. Alterations in church buildings, Yasin argues, influence significantly the rituals and the accompanying movement of the faithful in the sacred space. Special attention is given to the epigraphs which act as records of benefaction but also as expressions of devotion through prayer.

The importance of the Eucharist and the various traditions that flourished in the Eastern Mediterranean from the fifth century onwards, as well as its perception as magical medication is dealt with by Volker Menze (“The Power of the Eucharist in Early Medieval Syria: Grant for Salvation or Magical Medication?”, pp. 116-130). In this article the traditions of Chalcedonian and non-Chalcedonian churches come alive through hagiographical narratives related to the preparation and consummation of the Eucharist. The author brings hagiographical texts to bear on the study of the Eucharist, such as the *Life of Peter* by St John Rufus and the writings of John

Moschus. Moreover, he explores evidence deriving from the bread stamps used for the Eucharistic bread and which bore inscriptions thoroughly analyzed in this chapter. The Liturgy as “a source of commonality between confessions” (p. 151) is treated in the contribution of Jack Tannous (“Greek Kanons and the Syrian Orthodox Liturgy”, pp. 151-180), who traces the emergence and spread of the kanons in the Eastern Mediterranean. Tannous studies the Greek kanons and their translation in Syriac along with their use in the liturgical context of Miaphysite (sic) ritual and devotion. The article stresses both bilingualism (if not multilingualism) in the Christian East as well as borrowings and overlaps in the hymnography of Chalcedonian and non-Chalcedonian churches, thus revealing instances of convergence and divergence in Byzantium and the Syrian East. Drawing on liturgical manuscripts, Daniel Galadza (“Various Orthodoxies: Feasts of the Incarnation of Christ in Jerusalem during the First Christian Millennium”, pp. 181-209) scrutinizes the celebration of Christmas and Epiphany (Theophany) in Palestine from the fifth century onwards, thus shedding light on the transformation and eventually Byzantinization of the Hagiopolite liturgical tradition. Looking in depth into these traditions with respect to Byzantium and Jerusalem specifically, it becomes evident that boundaries between Chalcedonian and Monophysite practices were far from clear-cut, as they encompassed disparate customs and rituals of devotional, ecclesiastical, monastic, linguistic and ethnic communities. Syriac and Arabic versions of the anonymous hagiographical account, known as the *Story of a Woman from Jerusalem*, are employed by Sergey Minov (“The Therapy for Grief and the Practice of Incubation in Early Medieval Palestine: The Evidence of the Syriac Story of a Woman from Jerusalem”, pp. 210-238) as guide for the study of Christian attitudes towards loss among the Christians of Palestine (providing ample comparative material) in the early and middle Christian period. In his most illuminating essay, Minov assesses the importance of this text in relation to incubation practices of the Graeco-Roman world, their assimilation by Christians, as well as the development of the Marian cult in Palestine and the Byzantine world. His appendix with the original text translated into English adds value to an already outstanding study. The volume concludes with an article by Hillel Newman (“Apocalyptic Poems in Christian and Jewish Liturgy in Late Antiquity”, pp. 239-253) who deals with the apocalyptic poems in Christian and Jewish Liturgy in the period of Late Antiquity. Romanos the Melode, the eloquent hymnographer of sixth-century Byzantium, becomes the vehicle for the study of affinities between the Byzantine kontakion and the Hebrew *piyyut* in their expression of apocalyptic imagery. In this chapter the common roots

and references of both Christian and Jewish traditions are brought to the fore, and the author provides a profound philological and cross-cultural study based on the hymn on the Second Coming of Romanos and the Hebrew *piyyut* composed in Palestine during the same period. Overall, the volume succeeds in throwing light on obscure aspects of the traditions of Byzantium and the Christian East in all their diversity. It is certain that this book has initiated a number of discussions that will be further advanced in the future.

NIKI TSIRONI

Institute of Historical Research/NHRF

A. J. QUIROGA PUERTAS, *The Dynamics of Rhetorical Performances in Late Antiquity*. London – New York: Routledge, 2019, pp. xii + 172. ISBN 9781472474599

Η εκφορά (ὕπόκρισις) ενός ρητορικού λόγου θεωρούνταν πολύ σημαντική υπόθεση ήδη από την αρχαιότητα· στα ρητορικά εγχειρίδια αναφέρεται ως ένα από τα πέντε καθήκοντα (*officia*) του ρήτορα για την επιτυχή έκβαση του λόγου: *εὗρεσις, τάξις, λέξις, μνήμη, ὑπόκρισις*. Η χρήση του όρου παραπέμπει στο δράμα και στους ηθοποιούς (υποκριτές), όπως είχε παρατηρήσει ο Αριστοτέλης στη *Ρητορική* του (δὴλον οὖν ὅτι καὶ περὶ τὴν ῥητορικὴν ἐστὶ τὸ τοιοῦτον ὥσπερ καὶ περὶ τὴν ποιητικὴν, 1403b).

Ενώ για την κλασική εποχή μπορούν να εντοπιστούν μελέτες που ερευνούν τους τρόπους εκφοράς των ρητορικών λόγων, υπήρχε ένα κενό για την ύστερη αρχαιότητα, μια εποχή πλούσια σε ρητορικές επιδείξεις. Ο Alberto J. Quiroga Puertas, μελετητής της περιόδου αυτής, με πλούσιο έργο στο πεδίο της μεταγενέστερης ρητορείας¹, στο παρόν βιβλίο του ασχολείται με τις δυναμικές –όπως τις ονομάζει– των ρητορικών επιδείξεων κατά την ύστερη αρχαιότητα. Η μονογραφία περιλαμβάνει εισαγωγή, τρία κεφάλαια, συμπεράσματα και ευρετήριο κυρίων ονομάτων και όρων.

Στην ιδιαίτερα κατατοπιστική εισαγωγή προσδιορίζεται ο στόχος του έργου: να διερευνηθούν οι αναφορές των πηγών της ύστερης αρχαιότητας στις ρητορικές επιδείξεις προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα για τις πολιτιστικές και θρησκευτικές συζητήσεις της εποχής. Κατά τον συγγραφέα, η

1. Ο ALBERTO J. QUIROGA PUERTAS είναι καθηγητής στο Τμήμα Αρχαίων Ελληνικών του Πανεπιστημίου της Γρανάδας στην Ισπανία. Μεταξύ άλλων έχει επιμεληθεί τους τόμους: *The Purpose of Rhetoric in Late Antiquity: From Performance to Exegesis*, Tübingen: Mohr Siebeck 2013 και *Rhetorical Strategies in Late Antique Literature: Images, Metatexts, and Interpretation*, Berlin/New York: Brill 2017.

ρητορική επίδειξη αποτελεί πρακτική που ενσωματώνει ένα πλέγμα αξιών εντός κάποιου πολιτισμικού ή θρησκευτικού συστήματος, όπου αλληλεπιδρούν το άτομο και η κοινότητα. Στην έρευνα περιλαμβάνονται τόσο εθνικοί (π.χ. Θεμιστίος, Λιβάνιος) όσο και χριστιανοί ρήτορες (π.χ. Γρηγόριος Ναζιανζηνός) του 4ου και 5ου αι.

Το πρώτο κεφάλαιο τιτλοφορείται “Theory and practice of rhetorical performance from Classical Antiquity to Imperial times” (σσ. 19-56) και χωρίζεται σε τρεις ενότητες. Στην πρώτη γίνεται σύντομη επισκόπηση της πρόσφατης βιβλιογραφίας που σχετίζεται με τη χρήση όρων όπως *ὑπόκρισις* και *actio/pronuntiatio*. Η ανασκόπηση εκτείνεται από το 1959 ως το 2017. Στη δεύτερη ενότητα, εξετάζεται η χρήση των όρων *ὑπόκρισις* και *actio/pronuntiatio* σε θεωρητικά έργα και εγχειρίδια της αρχαιότητας, καθώς αυτά αποτελούσαν το θεωρητικό υπόβαθρο για τις ρητορικές επιδείξεις κατά τους μεταγενέστερους χρόνους. Η ανασκόπηση αφορμάται από την *Ρητορική* του Αριστοτέλη, που είναι και η πρώτη θεωρητική μαρτυρία για την υπόκριση. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται το *Περὶ ἑκφορᾶς* του Θεοφράστου, για το οποίο υπάρχουν μόνο ἑμμεσες μαρτυρίες, καθώς και σχετικές περικοπές από το *Περὶ ὕφους* του Δημητρίου του Φαληρέως, και αποσπάσματα από τη *Ρητορική* του Φιλodήμου. Ακολουθούν οι μαρτυρίες των Ρωμαίων συγγραφέων: *Rhetorica ad Herennium* (ίσως ἔργο του Cornificius), *De inventione* και *De oratore* του Κικέρωνα, όπως και το ενδέκατο βιβλίο από το ἔργο *Institutio Oratoria* του Κοϊντιλιανού. Επίσης, παρουσιάζονται αναφορές και άλλων συγγραφέων στο ζήτημα, όπως του Διονυσίου του Αλικαρνασσεύς, του Ψευδο-Δογγίνου (*Περὶ ὕψους*), του Anonymous Seguerianus, του Αιλίου Δονάτου (*Artes grammaticae*) και του Fortunatianus (*Artes Rhetoricae*). Στην τρίτη ενότητα, αναλύονται ορισμένες χαρακτηριστικές αφηγήσεις ρητορικών λόγων από τον Όμηρο ως την αυτοκρατορική εποχή, όπως η περιγραφή του λόγου του Θερόσιτη στην δεύτερη ραψωδία της *Ιλιάδας*, οι σαρκαστικές αναφορές του Δημοσθένη στις αγορεύσεις του ανταγωνιστή του Αισχίνη, οι χαρακτηρισμοί ρητόρων στον *Brutus* του Κικέρωνα, και αφηγήσεις αποτυχημένων ρητορικών επιδείξεων στο ἔργο του Αιλίου Αριστείδη και στο *Βίοι Σοφιστῶν* του Φιλόστρατου.

Το δεύτερο κεφάλαιο τιτλοφορείται “Charlatans, philosophers and Philostratean bishops in late antique literature” (σσ. 57-88). Βάσει ορισμένων αποσπασμάτων από το ἔργο του Αμμιανού Μαρκελίνου, ο συγγραφέας επιχειρεί να δείξει ότι η αναφορά του ιστορικού σε ρητορικές επιδείξεις αποτελεί εργαλείο προκειμένου να εκφραστούν προβληματισμοί και ζητήματα που δεν έχουν

κατ' ανάγκη σχέση με την ίδια τη ρητορική. Στο ίδιο πλαίσιο, επισημαίνεται ο ιδιαίτερος ρόλος της κλασικής παιδείας για τους πεπαιδευμένους του 4ου αι. μ.Χ., εθνικούς και χριστιανούς. Στην πρώτη ενότητα αυτού του κεφαλαίου, ο συγγραφέας εστιάζει στις μαρτυρίες από το έργο του Θεμιστίου και του Συνέσιου Κυρήνης. Είναι σαφής η προσπάθεια και των δύο να διαφοροποιήσουν τον εαυτό τους από σοφιστές που χρησιμοποιούν υπερβολικές θεατρικές τεχνικές για να σαγηνεύσουν το κοινό τους και να κερδίσουν περισσότερα χρήματα. Αυτοπαρουσιάζονται ως φιλόσοφοι-ρήτορες οι οποίοι δεν αναλώνονται σε ρητορικά πυροτεχνήματα, αλλά προσπαθούν να κοινωνήσουν στους ακροατές τους με σαφή τρόπο την αλήθεια. Τον ίδιο ακριβώς στόχο εκφράζει και ο επίσκοπος Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ο οποίος αποτελεί το επίκεντρο της έρευνας στην επόμενη ενότητα. Αυτό που προκύπτει είναι ότι εθνικοί και χριστιανοί που ανήκουν στην πνευματική ιθύνουσα τάξη και έχουν κλασική παιδεία, εκφράζουν από διαφορετικές οπτικές γωνίες τον ίδιο προβληματισμό όσον αφορά τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να εκφέρεται ένας ρητορικός λόγος.

Το τρίτο κεφάλαιο, που φέρει τον τίτλο "*All the world's a stage: Libanius' life as a rhetorical performance*" (σσ. 89-159), είναι το πιο εκτενές και επικεντρώνεται στον ρήτορα Λιβάνιο. Μέσω χαρακτηριστικών παραθεμάτων, ο συγγραφέας παρουσιάζει το πώς αντιλαμβάνεται ο ρήτορας την επιτυχή ή ατυχή προφορική παρουσίαση ενός λόγου. Ενδιαφέροντα είναι τα παραδείγματα από τον χώρο των ρητορικών αγώνων που προέρχονται από τους λόγους και τις επιστολές του Λιβανίου. Τα παραδείγματα αυτά πληθαίνουν στις επόμενες ενότητες, οι οποίες εστιάζουν στον πρώτο, αυτοβιογραφικό, λόγο του ρήτορα. Ο τρόπος με τον οποίο ο ρήτορας-αφηγητής παρουσιάζει αποτυχημένες ρητορικές εμφανίσεις των αντιπάλων του (για παράδειγμα, του Βημάρχιου ή του Ακάκιου) επιτρέπει να βγάλουμε συμπεράσματα για το δικό του ιδεώδες όσον αφορά την προφορική παρουσίαση ενός λόγου. Οι μαρτυρίες αυτές θα μπορούσαν, δηλαδή, να θεωρηθούν ως μια προσπάθεια σηματοδότησης της δικής του ρητορικής ταυτότητας, ως έμμεση αυτοαναφορά.

Στα συμπεράσματα (σσ. 160-164) επισημαίνεται ότι, στα ρητορικά κείμενα του 4ου αιώνα, ο έπαινος ή ο ψόγος του ομιλητή (εθνικού ή χριστιανού) για τη ρητορική επίδειξη ενός ομοτέχνου του αποτελεί μέσο προβολής της δικής του δημόσιας εικόνας, καθώς και δείκτη της δικής του πολιτισμικής και θρησκευτικής ταυτότητας.

Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον βιβλίο, το οποίο προσφέρει μιαν εκ του σύνεγγυς ματιά στον αδιερεύνητο μέχρι τώρα χώρο της *υποκρίσεως* των

ρητορικών λόγων κατά τη μεταιχμιακή εποχή της ύστερης αρχαιότητας. Οι αφηγήσεις των ρητόρων που αναφέρονται στις ανεπιτυχείς προσπάθειες των ανταγωνιστών τους επιτελούν διπλό ρόλο: αφενός χρησιμοποιούνται ως μέσο αυτοαναφοράς και σκηνοθέτησης της δημόσιας εικόνας του ίδιου του αφηγητή και αφετέρου αναδεικνύονται σε κοινό εργαλείο έκφρασης της διαφορετικότητας. Με την παράθεση των ιδίων των πηγών του (σε αγγλική μετάφραση), ο συγγραφέας περιγράφει με ενάργεια στιγμιότυπα της πολιτιστικής ζωής της ύστερης αρχαιότητας, των επιδείξεων, των ρητορικών αγώνων, της άμιλλας και του ανταγωνισμού των δασκάλων της ρητορικής. Η βιβλιογραφία είναι πλούσια και πολύ φιλική προς τον αναγνώστη, καθώς παρατίθεται σε κάθε κεφάλαιο χωριστά. Το βιβλίο θα ήταν, ωστόσο, πιο εύχρηστο για τον αναγνώστη αν οι υποσημειώσεις ήταν υποσελίδιες.

Ένα ίσως από τα μειονεκτήματα αυτής της μονογραφίας είναι η αποσπασματικότητα στη χρήση του υλικού. Ο συγγραφέας περιορίζεται, κατά κύριο λόγο, στην παράθεση των πηγών, χωρίς να προχωρεί στην ερμηνεία τους, στην ενδοκειμενική και διακειμενική σύνδεσή τους. Τα παραθέματα απομονώνονται από το περικείμενό τους, από την μακροδομή του έργου (με εξαίρεση την περίπτωση της *Αυτοβιογραφίας* του Λιβάνιου), και σε μερικά σημεία δίνεται η εντύπωση της μονόπλευρης παρουσιάσής τους. Τίθενται αυστηρά όρια μεταξύ εποχών, θρησκευτικών και πολιτιστικών πεποιθήσεων, χωρίς να λαμβάνεται υπόψιν η ρευστότητα της περιόδου και των καταστάσεων. Παρά ταύτα, πρόκειται για μία αξιόλογη προσπάθεια, η οποία φέρνει στο προσκήνιο τα ίδια τα κείμενα της ύστερης αρχαιότητας και προωθεί τον επιστημονικό διάλογο για το ζήτημα της *υποκρίσεως* στους ρητορικούς λόγους της εποχής.

ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ Α. ΚΑΡΛΑ

Τμήμα Φιλολογίας

Εθνικό & Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

F. HILD, *Karien in Portulanen und Portulankarten von der Antike bis in die frühosmanische Zeit* [Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften Bd. 514. Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, Bd. 43], Wien 2019, σελ. 241+109 εικόνες [εκ των οποίων: 21 απεικονίσεις χαρτών της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής και εξ αυτών 11 του Πιρί Ρεΐς, 4 απεικονίσεις του κόλπου της Μιλήτου και της προόδου των προσχώσεων του ποταμού Μαιάνδρου (ca. 300 π.Χ., 300 μ.Χ., 1000 μ.Χ., 1500 μ.Χ.)¹, 4 σύγχρονοι χάρτες με επισήμανση τοπωνυμίων από πορτολάνους (105. Die Karische Küste mit den Toponymien des Pseudo-Skylax, 106. Die karische Küste mit den Toponymien des Pietro Vesconte, 107. Die karische Küste mit den Toponymien der Katalanischen Weltkart, 108. Karte der karischen Chersones (Stadiotrachia). Σύνοψη στα Γερμανικά και στα Αγγλικά] ISBN 978-3-7001-8225-2 Print Edition ISBN 978-3-7001-8601-4 Online Edition

Το έργο αποτελεί αυτοτελές μέρος της ευρύτερης ιστορικογεωγραφικής έρευνας για την προετοιμασία του τόμου *Karien* της σειράς *Tabula Imperii Byzantini* (TIB). Από την άποψη της συγκέντρωσης του υλικού, της μεθοδολογίας και της προσέγγισης είναι πρωτοποριακό, καθώς η μακρά ακτογραμμή της Καρίας με τις δαντελωτές ακτές, τον σχηματισμό μεγάλων και μικρών κόλπων και τα στενά περάσματα που σχηματίζει με τις νήσους του νοτιοανατολικού Αιγαίου συνιστά μοναδική γεωγραφική ιδιαιτερότητα η οποία καθόρισε διαχρονικά, και συνεχίζει να καθορίζει ακόμα και σήμερα τη φυσιογνωμία του ευρύτερου χώρου. Τα ύδατα της περιοχής αποτέλεσαν πέρασμα εμπορικών, πολεμικών και πειρατικών πλοίων· τα τοπωνύμια αναφέρονται σε ποικίλες πηγές και κατεξοχήν σε έργα ναυτικού ενδιαφέροντος όπως οι πορτολάνοι και τα γεωγραφικά έργα,

1. Προέρχονται από το βιβλίο του M. MÜLLENHOF, *Geoarchäologische, sedimentologische, morphodynamische Untersuchungen im Mündungsgebiet des Büyük Menderes (Mäander), Westtürkei* (Marburger geographische Schriften 141), Marburg 2005.

της αρχαιότητας, της βυζαντινής και της μεταβυζαντινής εποχής, έτσι ώστε οποιαδήποτε μελέτη για την Καρία αναπόφευκτα ολοκληρώνεται μόνο με την χρήση του συγκεκριμένου υλικού. Για το λόγο αυτό ήταν επιτακτική ανάγκη η δημιουργία μίας ξεχωριστής μελέτης. Δεδομένου ότι οι πληροφορίες που προέρχονται από πορτολάνους και χάρτες είναι τόσο πλούσιες και σύνθετες, αρμόζει η μελέτη αυτή να αποτελεί ξεχωριστή μονογραφία.

Το υλικό χωρίζεται σε τρία μέρη: περιγραφικό (A. Die Beschreibung der karischen Küste in den Portulanen und Portulankarten), γεωγραφικό (B. Analyse und Auswertung) και πηγών (C. Die Quellen der Küstengeographie Kariens), με το πρώτο να καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του βιβλίου. Η σύντομη εισαγωγή του πρώτου μέρους εξηγεί τις αρχές που υπαγόρευσαν την επιλογή των πηγών, ορίζει τον χώρο σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές² και παραθέτει κατάλογο δώδεκα πορτολάνων (από τον 3ο αι. π.Χ. ως τον 16ο αι.)³ και είκοσι χαρτών (από τον 14ο αι. ως τον 16ο αι.). Πορτολάνοι και χάρτες έχουν λάβει ειδική συντομογραφία και αναφέρονται με αυτή σε ολόκληρο το έργο, συνεπώς ο κατάλογος αποτελεί σημείο αναφοράς για τον αναγνώστη. Από την άποψη οργάνωσης και κατανομής του τόμου η εισαγωγή θα ήταν χρήσιμη και ως γενική εισαγωγή του έργου, ίσως με περισσότερες λεπτομέρειες ως προς την μεθοδολογία, την κατάρτιση των ενοτήτων, την επιλογή των τοπωνυμίων, που θα μπορούσε να επεκταθεί και στο δεύτερο και τρίτο μέρος του έργου.

Η περιγραφή των ακτών ξεκινά από το ακρωτήρι Τρωγίλιον, το δυτικότερο άκρο της χερσονήσου της Μυκάλης, και επεκτείνεται μέχρι τον Ινδό ποταμό (σημ. Dalaman Çayı) σε ενότητες που περιγράφουν τους κόλπους της Καρίας από βορρά προς νότο (κόλπος Μιλήτου, Βαργυλιακός και Ιασικός κόλπος, κόλπος Κεράμιου, Σύμης και κόλπος Τραχείας). Το πρώτο μέρος δεν θυμίζει το γνωστό τεχνικό ύφος της ΤΙΒ, καθώς είναι περιγραφικό, συνθετικό και αναλυτικό με την χρήση περαιτέρω πηγών. Ιδιαίτερες χρήσιμες είναι οι ενότητες, οι αφιερωμένες στην περιοχή του Μιλησίου κόλπου (ή κόλπου της Ηράκλειας) με ιδιαίτερη αναφορά στις προσχώσεις του Μαιάνδρου ποταμού (Α.1.4), στην Ιασό (Α.2.4) και την Κέραμο με τα σημαντικά λιμάνια Στρόβιλο (Α.3.1) και Αλικαρνασσό (Α.3.3), ενώ η χερσόνησος της Κνίδου (κόλπος Σύμης) και η χερσόνησος της Τραχείας (Λωρύμων) με τους πολυάριθμους κολπίσκους, τοπωνύμια και λιμάνια, έχουν τύχει χωριστής αντιμετώπισης.

2. Δηλ. τον Πλίνιο, τον Στράβωνα και τον Πτολεμαίο.

3. Αρχαιότερα κείμενα είναι αυτά του Ψευδο-Σκύλακος και του Σταδιασμού, νεότερος ο πορτολάνος του Πιρί Ρεΐς.

Το δεύτερο μέρος του έργου (B) επισημαίνει συνοπτικά τις διαφορές μεταξύ των κειμένων και αξιολογεί τα νέα στοιχεία που προκύπτουν, συγκρίνει τους χάρτες και εξετάζει τη σχέση τους με τους πορτολάνους και εστιάζει εκ νέου στους κόλπους [Μιλήτου, Μενδέλειας (: Ιασού), Κεράμιου, Σύμης (Κνίδου) και Τραχείας] αλλά και σε χερσονήσους (B.2.3), ποταμούς (2.4) και τις οροσειρές της περιοχής (B.2.5). Ιδιαίτερο κεφάλαιο αφιερώνεται στις γεωγραφικές αλλαγές της ακτογραμμής της Καρίας (B.3). Το μέρος B μπορεί γενικά να θεωρηθεί ως συμπύκνωση των αναλυτικών πληροφοριών που υπάρχουν στο πρώτο μέρος. Το τρίτο μέρος (C) καταλαμβάνει η παράθεση αποσπασμάτων των πηγών, εκ των οποίων ο πορτολάνος του Πιρί Ρεΐς κατ' αντιπαράθεση από δύο εκδόσεις⁴. Ιδιαίτερως χρήσιμη είναι η παράθεση των τοπωνυμίων κατά τους χάρτες, δεδομένου ότι οι αναγνώστες δεν έχουν πρόσβαση σε αυτούς. Ακολουθούν αποσπάσματα πηγών της αρχαιότητας και περιγραφή ταξιδιών (Αποστόλου Παύλου, αγίου Βιλλιβάλδου, Translatio Nicolai κ.ά.). Το τελευταίο κεφάλαιο (C.3) επισημαίνει τα ναυάγια που έχουν εντοπιστεί κοντά στις ακτές της Καρίας.

Συνολικά, παρά τις όποιες αντιρρήσεις μπορεί να έχει κανείς σχετικά με τις ταυτίσεις τοπωνυμίων και λιμανιών, το έργο αυτό είναι πολύτιμο τόσο για την αξιοποίηση πηγών, που ως τώρα βρίσκονταν στο περιθώριο της ιστοριογεωγραφικής έρευνας, όσο και για την έρευνα της επαρχίας της Καρίας ειδικότερα. Παρόλα αυτά, οι βυζαντινές πηγές δεν αποτελούν το επίκεντρο της συγκεκριμένης μελέτης (εφόσον είναι συνήθως εξαιρετικά φειδωλές), συνεπώς ο αναγνώστης πρέπει να έχει υπόψη του ότι η πλειοψηφία των πορτολάνων ξεφεύγουν από τα χρονικά όρια της βυζαντινής κατοχής της Καρίας – με την εξαίρεση του αραβικού πορτολάνου, του πορτολάνου της Πίζας και του Compasso da Navigare (ο πορτολάνος του Μαρίνο Σανούδο χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι., εικοσιπέντε ως τριανταπέντε χρόνια μετά την οριστική απώλεια της κοιλάδας του δέλτα του Μαιάνδρου). Παρά λοιπόν το γεγονός ότι οι πορτολάνοι διασώζουν ή εμπεριέχουν λεπτομέρειες που ανάγονται στη βυζαντινή εποχή, ο ερευνητής του Βυζαντίου οφείλει να συνεκτιμήσει επιπλέον τις βυζαντινές πληροφορίες από αφηγηματικές και διπλωματικές πηγές και να αξιολογήσει τις ιδιαιτερότητές τους, καθώς και να σταθμίσει ότι και οι πορτολάνοι και οι χάρτες επίσης έχουν κοινές πηγές και αναπαράγονται μολοντί

4. P. KAHLE, *Piri Re'is Bahrije. Das türkisches Segelhandbuch für das Mittelländische Meer vom Jahre 1521*, Bd. II, Übersetzung, Leipzig 1926· E. Z. ÖKTE (εκδ.), *Piri Reis, Kitab-ı Bahriye*, 1-4, Istanbul 1988.

δίνουν έμφαση σε συγκεκριμένα σημεία ενδιαφέροντος, ιδιαίτέρως σε αυτά όπου η ναυσιπλοΐα ήταν πυκνή μεταξύ 14ου και 16ου αι. Προκειμένου λοιπόν να ολοκληρωθεί η εικόνα αυτής της επαρχίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας είναι απαραίτητη η ολοκλήρωση του τόμου της ΤΙΒ του αφιερωμένου στην Καρία, όπου θα περιλαμβάνονται αναλυτικά οι πληροφορίες για όλα τα τοπωνύμια που συλλέγονται από τις πηγές.

ΕΦΗ ΡΑΠΑ

Independent Researcher

Εξωτερική συνεργάτις Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών/ΤΒΕ

Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaita-Avkat-Beyözü and its Environment, eds. J. HALDON, H. ELTON and J. NEWHARD, Cambridge University Press 2018. pp. 402. ISBN-13: 978-1108471152. ISBN-10: 1108471153. Online ISBN: 9781108557757. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108557757>

The volume under review offers a thorough description of the work that was undertaken and of the results that were achieved during The Avkat Archaeological Project (AAP), a multi-period, full-scale archaeological survey project in the immediate periphery (Çorum region) of the ancient site of Euchaita (Avkat until the 1960s/mod. Beyözü), on the northern edge of the central Anatolian plateau between 2007 and 2009. The three editors of the volume, John Haldon, Hugh Elton and James Newhard, are also the key players in the realisation of the APP having served as the Overall Director, the Permit Holder and the Field Director of the Project, respectively.

Although a rather unimportant settlement during the Roman period, Euchaita began to gain a reputation from the middle of the 4th c. onwards as an important pilgrimage centre for the cult of St Theodoros Teron ('the Recruit'), after his remains were translated there from the neighbouring city of Amaseia, where the saint martyred during the final wave of the persecutions of the Christians under Galerius and Maximinus (306/311). Under Anastasios I (before 518) Euchaita was fortified and attained civic and episcopal status. From the 7th c., when the Arab conquests deprived the eastern Roman State of its eastern Anatolian provinces, and until the early 9th c., Euchaita, located now not far from the frontier, acquired a role as a military base and a city in the Armeniakon thema. In the mid. 11th c., it is recorded as hosting a vibrant fair during the festival of St. Theodoros. Thereafter, Euchaita sank gradually into rural insignificance, turning into one of the several

small villages within a region that remained economically important until the late 19th c., as documented by the Ottoman archives.

The identification of Euchaita with Avkat/Beyözü, first proposed by Grégoire in 1910 based mainly on the topographical features recorded in the later versions of the martyrdom of St. Theodoros, was not generally accepted and other villages in the area (Safrabolu, Mecitözü, Çorum and Elavancelebi) entered the scholarly debate as candidates (p. 8, 270). One of the goals of the AAP was, therefore, to test Grégoire's proposed identification. In this respect, the Project focused initially on the history and archaeology of Euchaita/Avkat from Late Antiquity until the arrival of the Seljuks in the area. Quickly, however, the nature and size of the available (archaeological and documentary) sources and (admittedly) the personal scientific interests of the main instigators of the Project, turned Euchaita and its immediate vicinity into a case study, in an effort to address broader questions such as the fate of urban settlements in Byzantine Anatolia and the relationship between settlement, landscape, communications and the state.

The success of any project relies mainly on: (a) the careful selection of the object of study; (b) the expertise and abilities of its participants, and (c) the methodology applied. What is presented in this volume clearly shows that the APP was quite successful in all these aspects.

Euchaita proved a very appropriate choice, as an object for study, for several reasons. First of all, its history is not completely undocumented: some Roman epigraphic data (including the results of extensive, largely epigraphical studies in the area, e.g. the Roman Roads and Milestones Project), and other literary evidence, such as the Miracles of St. Theodoros (late 7th-8th c.), the correspondence of its 11th-century bishop, Ioannes Mauropous, some incidental references in Byzantine and later chronicles, a few Ottoman tax registers and the narratives of foreign travelers in the area (16th-20th c.) (p. 102, 185-186 and Chapter 8), offer the necessary starting point for further research. Due to its relatively small size and provincial character, Euchaita serves as a good example of the more typical Asia Minor settlements whose study is virtually non-existent. In this respect, research on Euchaita fills an important gap in the archaeological investigation of Asia Minor, which has concentrated, so far, on the "average" urban or fortified centres (e.g. Ephesos, Amastris, Pergamon, etc.). A close study of Euchaita, especially during the Late Roman period (when it received its civic status under Anastasios) and the Middle Byzantine period (when it became a military base, equipped with the small fortress on the hill behind it), contributes also to the on-going discussion

concerning the hierarchy and typology of settlements (p. 246-249). Last, but not least, the results of the AAP offer a very welcome addition to the conclusions of a number of other regional surveys (The Paphlagonia Project, the Konya Plain Survey, the Sinope Regional Archaeological Project, the Göksu Archaeological Project), through which we have started gaining a better understanding of the history and archaeology of the Anatolian countryside. Finally, the fact that the modern site is sparsely occupied renders it ideal for extensive archaeological survey.

The fifteen main members of the AAP, and contributors in the volume, are all highly qualified researchers in several scientific fields: Anthropology and Archaeology (Olivia Adams, Peter Bikoulis), Landscape Archaeology (Sarah Craft, James Newhard), Biogeography and Palaeoecology (Warren J. Eastwood and Hakan Yığitbaşıoğlu), History, with emphasis on Roman History (Hugh Elton) and the History of the Eastern Roman Empire, 7th-12th c. (John Haldon and the late Frank Trombley), Geology and Environmental Geosciences (Norman S. Levine), Epigraphy (Pawel Nowakowski), Numismatics (Alan Stahl), Ceramics (Joanita Vroom) and 3D non-invasive modelling and analysis of archaeological sites (Margaret Watters and Stephen Wilkes). Quite valuable for the Project was also the experience that some of the participants had already acquired from other archaeological projects within Turkey, e.g. P. Bikoulis (Black Sea Region), S. Craft, W. Eastwood (SW Turkey, Cappadocia), H. Elton (Anatolia), J. Newhard, P. Nowakowski (Late Antique Anatolia), H. Yığitbaşıoğlu (Konya Plain, Cappadocia). All these researchers present the results of their work in eight well-documented chapters, preceded by the necessary general introduction to the AAP by the three editors.

Chapter 1 (Hugh Elton) offers a concise description of the physical setting, the history, and the archaeological record of the area under investigation from the Iron Age to the Byzantine period, preparing the reader for the more extensive and in-depth analysis of all these aspects in the chapters that follow.

Chapter 2 (Warren J. Eastwood and Hakan Yığitbaşıoğlu) give a detailed account of the geological setting of the area (formation of tectonic units, earthquakes), its physical geomorphology (mountainous ranges, rivers, lakes, soils), its climate (precipitation rates, temperatures) and modern vegetation patterns, as the necessary background for the reconstruction of past vegetation and land use patterns. Due to the lack of palaeoenvironmental sequences within the area under investigation, the authors resort to palaeoecological and palaeoclimatological data available from other areas to the east, west and south of the Çorum region, discussing, however, thoroughly the potential and limitations of these data in

general and, in particular, for the purposes of the AAP (p. 37-44). At the end of this chapter, the authors, assisted by Andy Baker, present the results of their examination of several sites (caves and lakes) between 2007 and 2010 as part of the AAP, and discuss how and to what extent the absence of “large lakes” and “wet” caves (with actively forming speleothems) in the area limit the potential of palaeoenvironmental research in the Çorum/Avkat region.

Chapter 3 (James Newhard) explains the methodology applied during the collection and management of survey data and how these were processed in order to identify vestiges of landscape use (p. 49-61), resulting to a brief report on the history of the landscape from the 1st c. BC onwards (p. 61-69). Regarding the size of the area under investigation, the AAP was originally concerned with an area of ca. 180 km², the archaeological permit restricted collecting material in an area of ca. 20 km² centered around the modern villages of Beyözü and Elmapinar, while during the 2007-2009 seasons the survey walked intensively 9.11 km². Key elements to the success of the APP was the use of Personal Digital Assistants (PDAs) for the quick, accurate and efficient collection of data on the field and the development (and further improvement after the 2007 season) of an informatics system without a reliance upon extensive wireless or internet connections (given the remoteness of the project area), which could organize and present data via a user-friendly Graphical User Interface (GUI), interact easily with the GIS, and allow for multiple users to enter and manipulate project data simultaneously. The author argues that the increased cost (of what magnitude?) of this infrastructure was counterbalanced by valuable precision in the collection of data and the possibility to carry out further analysis and modelling already during fieldwork (rather than when this was completed).

Chapter 4 (Sarah Craft) discusses “the archaeology of movement”, that is the reconstruction of the road system around Euchaita both in terms of a larger, Anatolian-wide network, as well as in terms of a micro-regional system. The author stresses that this is a multi-criteria approach that intergrades documentary evidence (especially the location of Roman milestones), regional archaeological survey and site catchment analysis and certainly the GIS technology, including running least-cost path (LCP) analyses.

Chapter 5 (Peter Bikoulis) attempts to reconstruct the land use (agrarian and pastoral activity) and the productive potential (in cereals, wine, olive-oil, animal products) of the countryside around Euchaita. His conclusions are based on the insightful analysis of numerous and divergent pieces of evidence including the

geomorphology and the climate of the region, the available palynological data, the demographic factor and textual sources of the medieval and early modern period recording information on land use and agricultural practices (fallow system), as well as on factors that influence surplus agricultural production, e.g. exigencies exercised on production by the state (fiscal dues) and the non-productive population of the city (local clergy, military). The collected evidence from the survey indicates that agriculture in the area is focused largely on cereal production (wheat and barley), with small-scale fruit and vegetable cultivation chiefly for domestic consumption, along with modest herds of cattle and flocks of sheep and goats. The overall picture does not indicate a particularly wealthy settlement with a good deal of social, economic and cultural activity, as it would have been expected due (at least) to Euchaita's civic and episcopal status and its location not far from a frontier zone; the author, however, prudently remarks that this picture must be tested against future excavation data.

The complete absence of excavated data is felt heavier during the study of the surveyed ceramics in *Chapter 6* (Joanita Vroom). This task proves very demanding for several reasons: there is no geological survey around Avkat on possible sources of clay, in order to determine the locally (or regionally) made and the imported pottery; there are no excavated ceramic sequences in or near the Mecitözü valley to indicate more secure chronologies; the terms of the permit allowed collecting only surface materials from the Roman period onwards (p. 200, fn. 49); the bulk of the Avkat pottery assemblages consisted mostly of unglazed coarse wares (typically associated with rural settlements), which are worse indicators of date than the fine wares. The author is right to "complain" that (as far as pottery is concerned) "Euchaita is not Constantinople" (p. 134) and she should be congratulated for her efforts to squeeze out of the ceramic assemblage of the Avkat Project far more than what one would (or could) have expected. This she manages also by resorting to a socio-cultural approach which puts emphasis on the form and function of the various pottery types throughout the centuries, relating them to the potential of the agricultural landscape in the region, the historical data of the past and the results of modern ethno-archaeological case studies on more recent culinary habits in the region (food resources, consumption and preparation of food). Within a total of 2,258 collected sherds (p. 134, fn. 1), and as far as Late Roman and Byzantine ceramics are concerned, the author was able to identify (in chronological order): a few fragments of amphorae from Sinope and the southern coast of the Black Sea (dating from the Hellenistic period up to the late Roman times); two small amphorae of the late 6th and 7th c., from western

Turkey (probably the Ephesos and/or the Pergamon area), which may have contained spiced wine (lat. *conditum*; gr. κόνδιτον) consumed, as Vroom suggests, based on the evidence of literary sources, as a pharmaceutical drink, or as a “taste-enhancer” of the Ephesian wine; a 9th/10th-century knob fragment that imitates “Glazed White Ware I” (possibly from the northern shore of the Black Sea); two 11th/12th-century fragments of “Glazed White Ware II” from Constantinople; a few sherds of unglazed utilitarian ceramics of whitish limestone fabrics (typical for the workshops in Sinop and Heraclea Pontica); a few fragments in a grittier limestone fabric represented by shapes similar to those of Hayes’ group of “Unglazed White Ware V” (which go up to the mid. to late 12th c.); a few fragments of late 13th/14th-century Sgraffito pottery and a few (contemporary or even later) fragments of Monochrome Green and Brown Glazed Wares; some contemporary ribbed body fragments of the so-called Günsenin 1/Saraçhane 54 amphorae, originating most probably from the important monastic centre and pilgrimage site of Ganos (mod. Gaziköy) on the northern shore of the Sea of Marmara. In the Ottoman and more recent times the pottery assemblages of both glazed and unglazed domestic wares become bulkier. Typical for these years are the large storage vessels (*pithoi*), some with tarry coating in the inside for making them non-porous, for storing and keeping liquids and other goods cool. At the end of her study Vroom concludes that fine wares with a glazed surface, i.e. vessels for eating, drinking, or serving purposes, are very limited in the Avkat ceramic repertoire. Imported wares exist, but they are very limited, and they do not seem to have come from distant places. The bulk of the ceramic assemblage consists of unglazed closed vessels of a utilitarian character (cooking pots, storage jars) in several coarse fabrics and in various shapes, indicating that throughout the various phases of human activity in the area food preservation must have been a major aspect of the daily life. Finally, the absence of archaeological evidence for grilling, roasting or frying (common practices in well-to-do households) indicates that moist cooking was the main cooking method, as is usually the case in predominantly agricultural communities.

Chapter 7 (Hugh Elton) describes in detail the emerging picture on the archaeology of the city and its surrounding countryside at the end of a survey that combined data from the remote sensing (magnetometry and a ground penetrating radar-GPR) and the intensive survey, carried out in Beyözü and eleven more villages in its immediate vicinity (Map 7.8 on p. 204). The diligent recording and enumeration of all vestiges (architectural remains and movable finds) in this area allowed the AAP team to highlight the distinctly different character of Beyözü

in comparison to all other nearby villages in terms of the higher volume of archaeological remains, as well as their date (most of them from the Late Roman and Byzantine eras) and thus, corroborate its proposed identification with Euchaita. Among the recorded building remains near Beyözü, it is worth noting the vestiges of the circuit wall of the city (only two sections of its concrete and rubble core survive) and of two significant *extra muros* Late Roman buildings (possibly churches). Of these, the first one (measuring ca. 40x20 m) in the southern part of Beyözü, may be reasonably identified with the church dedicated to St. Theodoros; the second one, may have been a smaller church on the road leading to the city's main gate. Despite excessive spoliation, the APP team members were able to trace several, mainly out of context, architectural elements (cut limestone blocks, fragments of imported marble, column fragments, column bases and column capitals, screw weights from wine presses, funerary inscriptions), as well as smaller finds (teserae, glass fragments, coins). Also, the survey on the nearby hill of Kale Tepe (ca. 1030 m), the acropolis of Euchaita, identified positively a number of features as parts of the defensive wall with traces of bastions, a gate with flanking structure, a series of rooms or buildings (26x28 m) around a central courtyard adjacent to the defensive wall to the north of the enclosure, cisterns and parts of a paved road, as well as two (at least) watchtowers on hilltops covering the approach to Kale Tepe.

Chapter 8 (John Haldon) offers a detailed synthesis (based on the valuable results of the APP survey) in what concerns our knowledge of Euchaita as it develops from village to town or "city", then to military base and back to village again across the period from the 4th to the 16th c. In his discussion of the literary evidence surrounding St. Theodoros Teron, John Haldon notes that a second collection of the saint's miracles developed at Euchaita in the second half of the 7th c. (probably soon after the 660s), that is after a major destruction of the city (in the 620s Euchaita was burned down by Sasanian troops) and (possibly before?) a serious raid by the Arabs, who tried to demolish the church of St. Theodoros in the later 7th c. This renewed interest in the textual recording of the saint's divine powers (the compilation of a collection of his miracles) brings to our mind similar practices attested (St. Demetrios of Thessalonica) or justifiably (in our view) assumed (St. Achillios of Larissa) for the patron saints of other urban centres that faced hostile raids also during the 7th c. We wonder, therefore, whether the phenomenon of "civic saints" and their miraculous interventions was the necessary companion to a well-orchestrated, empire-wide initiative under Constans II (p. 232, 239-240) aiming to enhance the defence of provincial cities by boosting not

just their ramparts, but also the local moral¹. The author makes a very detailed analysis of all the topographical features of Euchaita recorded in the Miracles of St. Theodoros and their possible association with specific finds during the survey and rightly assumes the existence of other buildings (a monastic foundation, a hospital, an almhouse) closely linked to the church of St. Theodoros. At this point it is worth remembering two 7th/8th-century lead seals at Dumabrton Oaks, with the bust of St. Theodoros on the obverse and the inscription “(Seal of) the xenon of St. Theodoros” on the reverse, which may have been issued by the official(s) in charge of a xenon (a combination of a hostel and a sick bay) at Euchaita, an expected amenity in a famous pilgrimage centre².

The volume under review ends with some concluding remarks offered by John Haldon and with four appendices presenting (a) the methodology behind the use of geophysical prospection and the analysis and interpretation of the survey data (Appendices 1 and 3, respectively), and (b) the collected numismatic and epigraphic evidence (Appendices 2 and 4, respectively). More specifically, Appendix 2 (p. 269-273) discusses 25 coins recovered during the AAP in 2007 and 2008, which date within two distinct periods, 5th-7th c. (10 coins) and 10th-11th c. (15 coins); Appendix 4 (p. 283-318) presents a total of 19 inscriptions (18 of the Late Roman or Early Byzantine periods, and one of the Ottoman period), recorded during the first three years of the survey. Apart from a new Roman milestone, dedicated to the emperor Maximinus Thrax and his son (236-238 A.D.), all other inscriptions are funerary, recording the names and sometimes the professions of the deceased. Worth noting among them are the inscriptions of a “δεσποτικός χαρκέας” (imperial copper-smith) (no. 1), a “παραμονάριος” (the caretaker of a church) (no. 5), a

1. See our discussion in “Ο Άγιος Αχιλλίος και η Λάρισα της ύστερης αρχαιότητας: Αγιολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες (πρόταση για μια διαφορετική ανάγνωση)”, in: *Αφιέρωμα στον Ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Athens 2015, 233-246, esp. 241-243 and fn. 58, where the hypothesis is expressed that the nucleus of the mid. 9th-century *Life of St. Achillios* most probably goes back to the mid. 7th c. and is closely linked to a centrally instigated programme under Constans II for the renovation of the fortifications in Larissa and its immediate vicinity.

2. BZS.1958.106.324, see <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.324/view>; BZS.1958.106.347, see <https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1958.106.347>. Our hypothesis that these two seals may be associated with Euchaita is discussed in our essay entitled “The correspondents of Amorium”, in N. TSIVIKIS (ed.), *Byzantine Medieval Cities: Amorium and the Middle Byzantine Provincial Capitals*, Millenium Studien/Millennium Studies, Berlin: De Gruyter (forthcoming).

“κελλάριος” (the manager of a storage room, possibly in a monastery) (no. 17). In our view, the detailed presentation of the surveyed numismatic and epigraphic material would have found a more fitting placement at the end of Chapter 7, which discusses the archaeology of the city and its environs and actually refers (albeit briefly) to this exact kind of evidence (e.g. p. 196-197 on coins, and p. 195 on most of the inscriptions). Similarly, Appendices 1 and 3, which illuminate further the methodology used during the survey and the management of data, would have been better placed at the end of Chapter 3, which handles a similar thematic. Appendix 1 is also tightly associated with parts of Chapter 7 (esp. p. 189-192: building remains near Beyözü) and should, therefore, have been more often referred to in the relevant discussion.

The paucity of archaeological work in and around Euchaita indicated immediately the need for a “holistic” approach, which would intergrade all the available (mostly documentary) information with environmental data and the results of an intensive field survey. Indeed, the innovative element of the AAP is the systematic and conscious application of the most recent technological advances for the recording, analysis, and presentation of the various datasets relevant to the history and archaeology of Euchaita and its immediate vicinity. The Project made use of all the methodologies that have been continuously developing since the 1980s, including the application of remote sensing techniques, such as the ground-penetrating radar (GPR), magnetic gradient surveys and airborne radar systems, whose data were combined with satellite imagery and carefully studied in order to interpret underground anomalies. With all due precautions resulting from the complexity of the data, it seems that this kind of work during the 2007 and 2008 seasons pin-pointed some areas of interest (see Appendix 1), which offer the most promising starting point for an excavation, if and when “destructive” archaeological methods are applied on the site. The most pioneering aspect of the AAP, however, is the creation (for the first time) of a specifically designed digital tool that exploits the full potential of GISs and is therefore able to receive disparate sets of data and incorporate them quickly and efficiently into a comprehensive framework that enables further elaboration and analysis. The user of this tool is thus able to follow the full set of the relevant evidence as it emerges when the more traditional historical (textual evidence) and archaeological approach (survey work) is combined with other disciplines including geology, geomorphology, climatology, palynology (specifically addressed in Chapters 2, 4 and 5). The AAP clearly shows that this unified approach to a region is the *conditio sine qua non* for understanding better

regional change over time, especially communication and settlement patterns, the relationship of settlement to non-settlement areas and subsistence strategies.

Another equally important characteristic of the AAP is that it is archived with Open Context, which means that everyone is able to access the maps, tables, figures and all the underlying data related to the Project under <https://opencontext.org/projects/117-avkat-archaeological-project>. DIO: 10.6078/M73J3B1J. This kind of presentation is certainly ideal for the dissemination of the Project's results; furthermore, it allowed the editors of the volume to reduce its commercial expense by retaining only a minimum of illustrative material in it (10 maps, 11 figures and 16 tables in total), while for any other necessary image they offer the full locational reference in the relevant footnote (the volume includes 176 such references). It was, indeed, very exciting to be able to have immediate access to such a wealth of digital information, but we must admit that it was quite annoying to have to type a fairly long address (32 varying characters following the <http://opencontext.org/media/link>) each time we needed to look at a specific picture, especially in essays presenting archaeological material (coins, inscriptions) where these references come up very often. We believe that it would have been far more practical (and enjoyable for the reader) if all the imagery of the volume was collected in one archive, published also with Open Context, where the reader would have been able to scroll down the images quickly, one after the other, as they appear in each chapter.

In his concluding remarks (p. 255-256), John Haldon enumerates some of the goals that the AAP fulfilled: (a) the chronological development of Euchaita became more precise and it is now clearer that its significance dates from the 4th c. until the Seljuk occupation (end of the 11th c.), (b) several of its topographic features were located and these may represent its walls, a church or even the martyrion of St. Theodoros and other ecclesiastical/monastic buildings, which were thus targeted for future excavation work, (c) the capacities of modern technology were fully exploited in order to intergrade traditional archaeological work and historical research with other disciplines into a fully digital project that offers a more comprehensive account of the survey area; thus, a template for similar projects in the future was created.

To these, we would also add the training of undergraduate and graduate students in the theory and method of field archaeology and survey, paleoenvironmental techniques, regional social-economic studies and related specialist fields (mentioned already in the Introduction, p. 5). Besides, the educational purposes of the APP are being further served by the volume under review, itself. In their effort to offer

the most complete picture of Euchaita, its contributors compare their finds to the results of similar studies that have taken place in modern Turkey (see, for example, p. 37-48 on palaeoenvironmental research; p. 80-83 on communication patterns; p. 150-153 on archaeobotanical research; p. 154-156 on archaeozoological research; p. 193-104 on excavated churches in central Anatolia; p. 202-206 on archaeological vestiges in the vicinity of Beyözü). While doing so, they offer extensive and critical commentaries on the possibilities, as well as the innate restrictions of the new technological advances used in modern disciplines associated with archaeology, since all these should be taken into account when one wishes to secure a reliable result. The book on the AAP is thus, transformed into an updated overview of the archaeology of Anatolia, and a critical guide on the contribution of new technologies (GIS, GPR, GPS, satellite imagery, DEMs, NDVI, PDAs) and other disciplines in the field of archaeology, such as geography, geomorphology, paleoclimatology, LCP analysis, palynology, bio- and zooarchaeology, ethno-archaeology.

Prompted by the recent (quite unfortunate) handling of World Heritage Monuments in Turkey by the Turkish government, we feel obliged here to stress yet another benign effect that international archaeological projects, like the APP, have in modern societies (our view is based also on our own positive experience from another international archaeological project in Turkey, The Amorium Excavations). Apart from promoting the archaeological science and the historical knowledge, such projects certainly build bridges between people of different backgrounds and they manage to raise public awareness on local history, the value of cultural heritage and the obligation to respect and protect it. In the Preface (p. xvii-xix) the editors of the volume enumerate over 100 individuals and/or institutions, who, one way or another contributed to the success of the Project, ranging from the cooks of the APP and the villagers (*köylüden*), who gave valuable and unexpected information to the AAP team, to the field survey team members and the institutions which supported the AAP financially. While the project was running, all these people came together and, despite possible national, cultural, political, religious, educational, and other differences, they worked constructively together towards the same goal, emphasising thus that archaeology is often more powerful than diplomacy.

Throughout the volume, it is often remarked that the AAP team has not achieved all the goals set out in the foregoing and that “this publication should be seen as both provisional in many ways of its results and preparatory in respect of further fieldwork, analysis and eventually excavation”. Certainly... “Perfect is the enemy of good”. But when will “perfect” arrive? And when? While reading this

volume we often came across the undisputed statement that only excavation can provide useful (dating) tools (stratification, material cultural sequences) for the correct interpretation of archaeological material (especially ceramics) in the area, as well as final solutions to many, still open, questions (e.g. the exact function, development and date of certain features documented during the intensive survey). There is no doubt, however, that the future excavator, if and when excavation works take place in Euchaita, will be most grateful to have as an important stepping stone for his own research the detailed and functionally useful account of the survey conducted by the AAP team.

OLGA KARAGIORGOU
Academy of Athens
Research Centre for Byzantine
and Post-Byzantine Art

Subseciva Groningana X. Studies in Roman and Byzantine Law. In Honour of Roos Meijering, ed. by D. PENNA – F. BRANDSMA – Th. E. van BOCHOVE, Groningen 2019, 194 σελ. ISBN 978-90-76892-36-8

Αφιερωμένος στην Roos Meijering, επί χρόνια μέλος της ευάριθμης ομάδας του τμήματος του Βυζαντινού Δικαίου της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Groningen της Ολλανδίας, με αφορμή την συνταξιοδότησή της, είναι ο τελευταίος τόμος της επιστημονικής σειράς *Subseciva Groningana*, η οποία εκδίδεται, χωρίς συγκεκριμένη περιοδικότητα, από το 1984¹.

Η πρώτη μελέτη του τόμου έχει ως θέμα το Βελλεϊάνειο Δόγμα και την προστασία της προίκας στο Βυζάντιο². Σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα οι τροποποιήσεις που επέφερε ο Ιουστινιανός στο Βελλεϊάνειο Δόγμα, νόμο του 1ου αιώνα μ.Χ. που προστάτευε τις γυναίκες, οδήγησαν σε παρανοήσεις σχετικά με το ρυθμιστικό του πλαίσιο. Για να διασφαλισθεί η εγκυρότητα της διάθεσης, εκ μέρους της γυναίκας, της προικώας περιουσίας της, επινοήθηκε ο όρος «διδασκαλία του νόμου» που απαντά και στη νομολογία και σε συμβολαιογραφικά έγγραφα και δηλώνει την παραίτηση των γυναικών από την προστασία του Βελλεϊανείου Δόγματος, όπως τουλάχιστον αυτό γινόταν αντιληπτό από τους Βυζαντινούς.

Την εκτενέστερη συμβολή στον τόμο αποτελεί το άρθρο της Halcyon Weber, η οποία εξετάζει τον όρο *res sanctae* στις πηγές του δικαίου της Ανατολικής

1. Όλοι οι τόμοι είναι ελεύθερα προσβάσιμοι στον διαδικτυακό τόπο: <https://ugp.rug.nl/sg/>.

2. M. TANTALOS, *On the alienation of the dowry. Remarks concerning the application of the Senatus Consultum Velleianum and διδασκαλία του νόμου in Byzantine law* (σσ. 1-18).

Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας³. Στην προσπάθειά της να αποκαταστήσει ένα φθαρμένο χωρίο των *Εισηγήσεων* του Γαίου η συγγραφέας εξετάζει αναλυτικά σχετικά αποσπάσματα από τα έργα δύο αντικλησόρων, όπως δηλαδή ονομάζονταν οι διδάσκαλοι του δικαίου την εποχή του Ιουστινιανού, συγκεκριμένα από τις *Εισηγήσεις* του Θεοφίλου και από τα σχόλια του Στεφάνου στον *Πανδέκτη* με την μορφή που σώζονται στα *Βασιλικά*.

Ακολουθούν δύο εργασίες του Thomas Ernst van Bochone που σχετίζονται με τις διατάξεις του Ιουστινιανού περί απαγόρευσης σχολιασμού των κωδικοποιητικών κειμένων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας αλλά και της χρήσης βραχυγραφιών και άλλων σημείων που θα μπορούσαν να οδηγήσουν σε παρανοήσεις. Στην πρώτη από αυτές⁴ διερευνάται η διατύπωση της διάταξης C. 1, 14, 12 που δημοσιεύτηκε το έτος 529 και η σχέση της με την *constitutio Tanta* / *Δέδωκεν*, που εκδόθηκε στα τέλη του 533 και απαγορεύει μεταξύ άλλων να υποβάλλονται σε σχολιασμό τα κωδικοποιημένα κείμενα. Με αφορμή ένα δυσδιάκριτο αριθμό, που παρά την ρητή απαγόρευση της *constitutio Deo auctore* δεν έχει αναγραφεί ολογράφως στην *Littera Florentina*, ο Bochone, στη δεύτερη εργασία του⁵, διαπιστώνει ότι ένας τουλάχιστον γραφέας του περιφνημου χειρογράφου που διασώζει τον *Πανδέκτη* παραβίασε τις εντολές του Ιουστινιανού και μάς δίνει ένα χειροπιαστό παράδειγμα για το είδος των προβλημάτων που ήθελε να αποφύγει ο αυτοκράτορας.

Με το άρθρο του Frits Brandsma⁶ μεταφερόμαστε στο εργαστήριο της επιτροπής που συνέταξε το 534 την δεύτερη έκδοση του *Codex Iustinianus*. Υποστηρίζεται πειστικά με βάση ένα σύντομο σχόλιο του Δωροθέου, καθηγητή στη Νομική Σχολή της Βηρυτού και μέλους της πενταμελούς Επιτροπής της δεύτερης έκδοσης του ιουστινιάνειου *Κώδικα*, ότι ένα απόσπασμα από το έργο του Παύλου όπως μεταφέρθηκε στον *Πανδέκτη* προκάλεσε την εισαγωγή «παρεμβολής» (*interpolatio*) και τροποποίησε την ρύθμιση C. 5, 14, 7 της πρώτης έκδοσης του *Κώδικα*.

3. «Ancient beliefs on the essence of sanctity: Further Eastern attestations of a lost Gaian excursus» (σσ. 19-84).

4. «For the mouth of the Emperor hath spoken it. Some notes on C. 1, 14, 12 and the prohibition of commentaries in const. *Tanta*» (σσ. 85-96).

5. «‘There is safety in numbers’ – when written in full. The Florentine *Index auctorum* and its *subscriptio* revisited» (σσ. 97-109).

6. «Did Paul cause an interpolation in the second Code? A glance into the kitchen of Justinian’s codification project» (σσ. 111-121).

Την ιστορική εξέλιξη και την νομική φύση των *mandata principis*, όρο με τον οποίο αποδίδονται οι υπηρεσιακές οδηγίες του αυτοκράτορα προς τους υπαλλήλους, ιδίως τους διοικητές των επαρχιών, για την εφαρμογή των νόμων, εξετάζει στο άρθρο του ο Jan H. A. Lokin⁷. Εκκινώντας από την επισήμανση ότι ο Γάιος δεν κατονομάζει τα *mandata* ως ξεχωριστή κατηγορία πηγής του δικαίου, ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Groningen καταλήγει στο συμπέρασμα ότι αυτά απέκτησαν ισχύ νόμου την εποχή του Ιουστινιανού με την συμπερίληψή τους στις *novellae constitutiones*.

Το εν πολλοίς ανεξερεύνητο υλικό της λεγόμενης *Ecloga Basilicorum* μελετά στην εργασία της η Δάφνη Πέννα⁸. Η *Εκλογή των Βασιλικών*, η οποία εκδόθηκε υποδειγματικά για πρώτη φορά από τον L. Burgmann μόλις το 1988, είναι μια ιδιωτική νομική συλλογή η οποία, στην μορφή που μας έχει περιωσθεί, περιορίζεται στον σχολιασμό των δέκα πρώτων βιβλίων των *Βασιλικών* και φαίνεται ότι καταρτίστηκε στα χρόνια της βασιλείας του Ιωάννη Κομνηνού, πιθανότατα το 1142. Αναλύονται διεξοδικά σχόλια της νομικής αυτής συλλογής σε σύγκριση με αντίστοιχα χωρία των *Βασιλικών* και του *Πανδέκτη* και συμπεραίνεται ότι ο άγνωστος συντάκτης της *Εκλογής των Βασιλικών* κάνει χρήση σχολιασμένων χωρίων των *Βασιλικών* από διαφορετικά βιβλία από εκείνα που ο ίδιος σχολιάζει, έχοντας πιθανότατα ως πηγή του έργα αντικηνησόρων. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις γίνονται επίσης για την γλώσσα του συντάκτη της *Εκλογής των Βασιλικών* και για τη μέθοδο που προσεγγίζει τη νομική ύλη.

Εκδοτικά ζητήματα σχετικά με τα *Βασιλικά* πραγματεύεται η μελέτη του Bernard H. Stolte⁹ καθώς το 2018 συμπληρώθηκαν τριάντα χρόνια από την κυκλοφορία του τελευταίου τόμου της μνημειακής έκδοσης αυτού του μεγάλου κωδικοποιητικού έργου από το πανεπιστήμιο του Groningen. Εκτενείς αναφορές γίνονται στις προηγούμενες εκδόσεις των *Βασιλικών* από τους C. A. Fabrot (1580-1659) και C.W.E. Heimbach (1803-1865) αντίστοιχα, και στις διαφορές που παρουσιάζουν οι εκδόσεις αυτές σε σχέση με την νεότερη έκδοση του H. J. Scheltema (1906-1981).

7. «The changing status of the *mandata principis*» (σσ. 123-138).

8. «A witness of Byzantine legal practice in the twelfth century. Some remarks on the construction of the *Ecloga Basilicorum*» (σσ. 139-162).

9. «Thirty years later. Past, Present and Future of Editing the Basilica» (σσ. 163-186).

Ο τόμος ολοκληρώνεται με ένα άρθρο του Nicolaas van der Wal (1925-2015)¹⁰, στενού συνεργάτη του Scheltema, και συνεκδότη των *Βασιλικών*, που αποτελεί απόδοση στην αγγλική γλώσσα του εναρκτήριου λόγου του ως καθηγητή στη Νομική Σχολή. Αντικείμενο της μελέτης είναι η εξέταση, το 419, από την Σύνοδο της Καρχηδόνας (Καρθαγένης) της υπόθεσης του Απιάριου, ενός ιερέα που προσέφυγε στον Πάπα εναντίον της απόφασης ενός τοπικού επισκόπου να τον καθαιρέσει.

Αξιοσημείωτο είναι ότι και οι εννέα συμβολές του τόμου έχουν γραφεί στην αγγλική γλώσσα, κάτι καθόλου συνηθισμένο για τον επιστημονικό κλάδο του βυζαντινού δικαίου, στον οποίο μπορεί κανείς να σταδιοδρομήσει ακόμα και αν δεν γνωρίζει την *lingua franca* της εποχής μας. Η επιμέλεια των μελετών από τον Th. E. van Bochove είναι, όπως πάντα, άψογη, χρήσιμη θα ήταν ωστόσο η ευρετηρίαση, στο τέλος του καλαίσθητου τόμου, των νομικών πηγών των οποίων γίνεται χρήση.

ΜΑΡΙΟΣ Θ. ΤΑΝΤΑΛΟΣ

Μεταδιδακτορικός Ερευνητής

Υπότροφος του Ιδρύματος Gerda Henkel

10. «Apiarius» (σσ. 187-194).

K. LEVRIE, *Jean Pédiasimos: Essai sur les douze travaux d'Héracles. Édition critique, traduction et introduction* [Orientalia Lovaniensia Analecta 270. Bibliothèque de Byzantion, 16], Leuven: Peeters, 2018, σελ. 150. ISBN 978-90-429-3557-0

Ἀντικείμενο τοῦ παρόντος βιβλίου εἶναι ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ μικροῦ κειμένου ποὺ συνέγραψε συνοψίζοντας τοὺς ἄθλους τοῦ Ἡρακλῆ ὁ Ἰωάννης Πεδιάσιμος (PLP 22235), μία ἀπὸ τὶς ἥσσονες, ἀλλὰ ὄχι ἀδιάφορες, συγγραφικὲς μορφὲς τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων (περίπου 1240-1310/1314). Καταγόμενος πιθανότατα ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη, ὁ Πεδιάσιμος ὁλοκλήρωσε τὴν ἐκπαίδευσή του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ ὑπάτου τῶν φιλοσόφων. Ἀργότερα (περὶ τὸ 1280) μαρτυρεῖται ὡς χαρτοφύλαξ τῆς μητροπόλεως Ἀχρίδας καί, καθὼς τείνει νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ ταύτισή του μὲ τὸν διάκονο Ἰωάννη Πόθο (ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 1284 εἶχε χρηματίσει μέγας σακελλάριος τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης), φαίνεται ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του τὰ πέρασε στὴν γενέτειρά του διδάσκοντας. Ὑπῆρξε πολυγραφότατος, μὲ συγγραφικὸ ἔργο ποὺ καλύπτει ποικίλους τομεῖς τοῦ ἐπιστητοῦ (φιλολογία, φιλοσοφία, μυθολογία, μαθηματικά, ἀστρονομία, ἱατρικὴ, νομικὴ, μουσικὴ). Ὅλα αὐτὰ σκιαγραφοῦνται στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ εἰσαγωγικοῦ τμήματος τοῦ βιβλίου (σσ. 1-10), ὅπου καὶ πλήρης κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Πεδιασίμου (σσ. 4-6)¹ καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία· σχολιάζονται ἐπίσης καὶ οἱ ἕως τώρα ἀπόψεις τῆς σύγχρονης φιλολογικῆς κριτικῆς γιὰ τὸν λόγιον, οἱ ὁποῖες κρίνονται ὡς ἀυστηρές· συνολικὰ τὸ ἔργο του θὰ ἄξιζε νὰ μελετηθεῖ εὐρύτερα. Στὸ δεῦτερον κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 11-31) ἐξετάζεται συστηματικότερα τὸ κείμενον γιὰ τοὺς ἡράκλειους ἄθλους [στὸ ἐξῆς *libellus*]²: ἀρχικὰ γίνεται λόγος γιὰ τὴν

1. Στὶς σσ. 4 καὶ 112 διορθωτέον: Fr. Dübner ἀντὶ D. Dübner καὶ σ. 5 Esiodo ἀντὶ Esiodi

2. Τὸ κείμενον συνήθως στοὺς καταλόγους χειρογράφων καὶ στὰ ἐγχειρίδια ἀναγράφεται ὡς *libellus de duodecim Herculis laboribus*.

μυθογραφία, καθώς ο libellus αποτελεί παράφραση τμήματος από το δεύτερο βιβλίο (κεφ. 72-126) της μυθογραφικής συλλογής *Βιβλιοθήκη* του Ψευδο - Απολλοδώρου. Συγκρίνεται στην συνέχεια λεπτομερώς το πρωτότυπο με την απόδοση του Πεδιασίμου, με σκοπό να αναδειχθεί η μέθοδος που ακολουθήσε ο βυζαντινός λόγιος (ο οποίος φαίνεται ότι βασίστηκε σε χειρόγραφο της *Βιβλιοθήκης* καλύτερο από τα διασωθέντα που μάς παραδίδουν το κείμενο). Έπιχειρείται επίσης σύγκριση του libellus με το ιαμβικό ποίημα για τους άθλους του Ἡρακλή³, θεωρούμενο και αυτό έργο του Πεδιασίμου και συντεθειμένο επίσης για διδακτικούς σκοπούς, πιθανότατα πριν από την συγγραφή των πεζών άθλων, οι οποίοι έχουν μεικτό χαρακτήρα, καθώς συνδυάζουν την σχεδογραφία με την λογοτεχνική παράφραση (σ. 31). Στο τρίτο κεφάλαιο της εισαγωγής (σσ. 32-79) απαριθμούνται και περιγράφονται οι κώδικες που χρησιμοποιήθηκαν για την κριτική έκδοση, χωρίς άξιώσεις πλήρους κωδικολογικής περιγραφής, αλλά με έμφαση περισσότερο στην ιστορία και στο περιεχόμενό τους, και κυρίως σε ό,τι σχετίζεται με το κείμενο του Πεδιασίμου (σ. 32, σημ. 103). Συγκρίνονται επίσης οι προηγούμενες έντυπες εκδόσεις του κειμένου. Στην ένότητα αυτή είναι απαραίτητες όρισμένες συμπληρωματικές παρατηρήσεις. Αρχικά να σημειωθεί ότι ο libellus συμπεριλαμβάνεται και στην σχεδογραφική συλλογή του κώδικα Laur. 56.17, ο οποίος προέρχεται από τους κύκλους του Ἰωάννη Πεδιασίμου⁴, και διασώζεται και σε άλλα χειρόγραφα⁵. Επίσης: α) Ὁ Γεώργιος ρήτωρ της Μητροπόλεως Αἰνίου, κτήτωρ του χειρογράφου TA 152 του Μουσείου Μπενάκη (σ. 34), είναι φυσικά ο Γεώργιος Κόντης⁶. β) Για τον Ἰωάννη Κορέση, κτήτορα του κώδικα Laurent. 74.13 (σ. 44) βλ. και τα γραφόμενα του Κ. Ἀμάντου⁷. γ) Για τον Ἀνδρέα Δώνο, γραφέα του κώδικα Bodl. Barocc. Gr. 72 (σ. 54), έχει

3. Έκδ. Β. ΚΝΟΣ, Ein spätgriechisches Gedicht über die Arbeiten des Herakles, *BZ* 17 (1908), 397-429.

4. Η σχεδογραφική αυτή συλλογή εκδόθηκε προσφάτως από τους Ι. VASSIS – S. KOTZABASSI – Ι. POLEMIS, A Byzantine Textbook of the Palaeologan period. The Schedographic Collection of ms Laurentianus 56.17, *Παρεκβολαί* 9 (2019), 33-182.

5. Βλ. π.χ. Δ. ΣΤΡΑΤΗΓΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στους Ἀθλους του Ἡρακλέους του Ἰωάννη Πεδιασίμου, *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 30 (2020), 185-198, κυρίως 188.

6. Για τον οποίο βλ. τελευταία Λ. ΜΑΝΟΥ, Γεώργιος Κόντης ρήτωρ της Μητροπόλεως Αἰνίου και έκδικος της Μεγάλης Ἐκκλησίας. Βίος και έργο, *Βυζαντινά* 25 (2005), 293-313.

7. Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, 1566-1822 (Σχολεῖα καὶ Λόγιοι)*, Πειραιεύς 1946, 54-56.

γράψει προσφάτως ὁ Ι. Βάσσης⁸. δ) ὁ ἀναφερόμενος ὡς Nicolas Artabasdos Rhabdos (σ. 57) εἶναι ὁ Νικόλαος Ἀρτάβασδος Ραβδάς (PLP 1437)⁹. ε) Γιὰ τὸν Ματθαῖο Καμαριώτη ὡς γραφέα τοῦ κώδικα Paris. Suppl. Gr. 652 (σ. 57) βλ. τὶς διατριβὲς τῶν Κ. Παπαδάκη καὶ Δ. Χατζημιχαήλ¹⁰. ζ) Νεώτερη βιβλιογραφία γιὰ τὸν Σεβαστὸ Κυμινίτη (σ. 59) βλ. στὴν μελέτη τῆς Ἰωάννας Κόλλια¹¹. η) Γιὰ τὸν Λάμπρο Φωτιάδη, κτήτορα τοῦ κώδικα Paris. Suppl. Gr. 1366 (σ. 59), βλ. τὴν μελέτη τῆς Λίλιας Διαμαντοπούλου¹².

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (σσ. 80-105) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν κριτικὴ θεώρηση τῶν κωδίκων: τὰ χειρόγραφα κατατάσσονται σὲ τρεῖς οἰκονόμιες ποὺ ἀνάγονται σὲ κοινὸ ἀρχέτυπο, καὶ καταρτίζεται τὸ στέμμα (σ. 105). Τὸ τελευταῖο κεφάλαιο τοῦ εἰσαγωγικοῦ τμήματος (σσ. 106-108) ἀναφέρεται στὴν μέθοδο καταρτισμοῦ τοῦ κειμένου. Ἐκτενὴς βιβλιογραφία (σσ. 109-120) συμπληρώνει τὴν ἐνότητα. Λεῖπει ὅμως ἓνα εὐρετήριο τῆς εἰσαγωγῆς, ποὺ θὰ διευκόλυνε τὸν ἀναγνώστη.

Ἀκολουθεῖ ἡ ἔκδοσις τοῦ κειμένου (σσ. 121-149), μὲ ἐκτενὲς κριτικὸ ὑπόμνημα καὶ μὲ γαλλικὴ μετάφρασις στὶς ζυγὲς σελίδες.

8. Ι. ΒΑΣΣΗΣ, Ἀνδρέας Δῶνος. Ἕνας λόγιος κωδικογράφος στὴν Κρήτη τοῦ 16ου αἰώνα, στὸν τόμο *Παιδεία καὶ πολιτισμὸς στὴν Κρήτη. Βυζάντιο – Βενετοκρατία. Μελέτες ἀφιερωμένες στὸν Θεοχάρη Δετοράκη*, Ἡράκλειο 2008, 99-114. Βλ. ἐπίσης F. CICCOLELLA, *Greek in Venetian Crete: Grammars and schoolbooks from the Library of Francesco Barozzi*, στὸν τόμο *Teachers, Students and Schools of Greek in The Renaissance*, Leiden 2017, 371-393, μελέτη ποὺ κυκλοφόρησε προφανῶς μετὰ τὴν παράδοσις τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου στὸ τυπογραφεῖο.

9. Γιὰ τὸν Νικόλαο Ραβδά βλ. προσφάτως Γ. ΣΤΟΓΙΑΣ, Ὁ Νικόλαος Ραβδάς καὶ τὸ βασιλικὸν χρυσουργίον. Προβλήματα ἀριθμητικὰ καὶ ζητήματα κοπῆς νομισμάτων στὴν ὑστεροβυζαντινὴν περίοδο, στὸν τόμο *Ἐπιστήμη καὶ τεχνολογία. Ἱστορικὲς καὶ ἱστοριογραφικὲς μελέτες* [Ἐταιρεία μελέτης καὶ διάδοσις τῆς ἱστορίας τῶν Ἐπιστημῶν καὶ τῆς τεχνολογίας 1], Ἀθήνα 2013, 67-95.

10. Κ. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ, *Ματθαῖος Καμαριώτης. Τὸ θεολογικὸ του ἔργο, μετὰ ἐκδόσεως ἀνεκδότων ἔργων του*, Θεσσαλονίκη 2000, 153-157 (=http://hdl.handle.net/10442/hedi/23093) καὶ Δ. ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗΛ, *Ματθαῖος Καμαριώτης: συμβολὴ στὴ μελέτη του βίου, του ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 2002, 298-299 (=http://hdl.handle.net/10442/hedi/20545).

11. Ι. ΚΟΛΛΙΑ, Ὁ Σεβαστὸς Κυμινίτης καὶ ἡ ἵδρυσις τοῦ Φροντιστηρίου τῆς Τραπεζούντας. *Ἑλληνικά* 30 (1977-1978), 280-306.

12. Λ. ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) ποιητής, *Μνημοσύνη* 19 [Πρακτικὰ συνεδρίου «Λόγιοι τῆς Τουρκοκρατίας»], Ἀθήνα 2013, 289-314.

Συνολικὰ πρόκειται γιὰ ἐπιμελημένη καὶ καλαίσθητη ἔκδοση. Παραφωνία ἀποτελεῖ στὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου τὸ ὅτι σὲ περιπτώσεις ἐκθλιψης, ἢ ἀπόστροφος προσκολλᾶται στὸ φωνῆεν τῆς λέξης ποὺ ἀκολουθεῖ χωρὶς διάστημα (βλ. π.χ. *δ'έκ, ἀνθ'ῶν, θ' Ἡρακλέα* καὶ ἄλλα παρόμοια), κάτι ποὺ προφανέστατα ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐφαρμόζεται ἡ ὀρθογραφικὴ συνήθεια τῶν γαλλικῶν, ποὺ δὲν ἀκολουθεῖται ὅμως σὲ ἐλληνικὰ κείμενα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ αὐτό, τὸ βιβλίο συντελεῖ στὴν καλύτερη γνωριμία μας μὲ τὸ ἔργο τοῦ Πεδιασίμου καὶ ἀποτελεῖ σημαντικὴ συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς λογοτεχνίας τῶν παλαιολογείων χρόνων.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ

Knighthoods of Christ: Essays on the History of the Crusades and the Knights Templar, Presented to Malcolm Barber, επιμ. N. HOUSLEY, Aldershot: Ashgate / Abingdon & New York: Routledge, 2007 (αρχική δημοσίευση) / 2017 (ηλεκτρονική έκδοση), σελ. xxii + 257, 2 χάρτες, 8 εικόνες, ISBN: 9780754655275 (hbk), 9781315251066 (ebk)

Το συλλογικό έργο αυτό είναι επανέκδοση σε ηλεκτρονική μορφή (ebook), μετά από μια δεκαετία, ενός τόμου αφιερωμένου στον Malcolm Barber, έναν από τους διαπρεπέστερους βρετανούς ιστορικούς στο πεδίο των σταυροφοριών, κατά τη συνταξιοδότησή του από το πανεπιστήμιο του Reading όπου είχε εργαστεί για περίπου 40 χρόνια. Ανάμεσα στα αντικείμενα που έχει μελετήσει σε βάθος ο Barber ήταν η ιστορία των Ιπποτικών Ταγμάτων και ιδίως των Ναϊτών, οι λεγόμενες «λαϊκές σταυροφορίες» (όπως οι «σταυροφορίες των βοσκών» του 1251 και του 1320), καθώς και η αίρεση των Καθαρών. Το συγγραφικό του έργο περιλαμβάνει, ανάμεσα σε πολλές άλλες δημοσιεύσεις, δυο καθοριστικές μονογραφίες για την ιστορία και τη δίκη των Ναϊτών (*The Trial of the Templars*, 1978, και *The New Knighthood: A History of the Order of the Temple*, 1993) που μεταφράστηκαν σε πολλές γλώσσες (η πρώτη και στα ελληνικά, το 2007), αλλά και ένα εξαιρετικό εγχειρίδιο μεσαιωνικής ιστορίας (*The Two Cities: Medieval Europe, 1050-1320*, 1991). Το έργο του διακρίνεται συνολικά για τη βαθειά γνώση του αντικειμένου, την ενδελεχή και εμπεριστατωμένη έρευνα, την έμφαση στην προσεκτική χρήση των πρωτογενών πηγών, αλλά και το εύληπτο ύφος γραφής.

Ο τόμος *Knighthoods of Christ*, μετά από σύντομη παρουσίαση του έργου και της έρευνας του τιμώμενου, περιλαμβάνει 17 κεφάλαια χωρισμένα σε δυο μέρη: το πρώτο για τις σταυροφορίες (κεφ. 1-9) και το δεύτερο για τους Ναίτες (κεφ. 10-17). Στους συγγραφείς συγκαταλέγονται κορυφαίοι ιστορικοί των σταυροφοριών –κάποιοι ήδη καταξιωμένοι και άλλοι νεότεροι τότε– από το Ηνωμένο Βασίλειο, τις ΗΠΑ, τη Γαλλία, την Ισπανία, τον Καναδά και το Ισραήλ.

Αρκετά από τα κεφάλαια έχουν ήδη αναδειχθεί ως απαραίτητη βιβλιογραφία για τη μελέτη του σταυροφορικού κινήματος στα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει από την πρώτη έκδοση του τόμου.

Στο πρώτο κεφάλαιο («Byzantium in Western Chronicles before the First Crusade», σσ. 3-16), ο John France εξετάζει τις μαρτυρίες των δυτικών χρονικογράφων για το Βυζάντιο κατά την περίοδο πριν από την Α΄ Σταυροφορία. Ο France ανακεφαλαιώνει αρχικά τα συμπεράσματα της σύγχρονης έρευνας ότι η φαινομενικά αντι-βυζαντινή στάση των Δυτικών κατά την έναρξη των σταυροφοριών οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο ανώνυμο έργο *Gesta Francorum*, πάνω στο οποίο βασίστηκαν τα περισσότερα άλλα χρονικά που αφηγούνται την Πρώτη Σταυροφορία. Το *Gesta Francorum* όμως παρήχθη στο περιβάλλον του Νορμανδού ηγέτη Βοημούνδου, γνωστού αντιπάλου του αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ Κομνηνού, και χρησιμοποιήθηκε ως προπαγάνδα για τη νομιμοποίηση της νορμανδικής κατοχής της Αντιόχειας από το 1098, αλλά και της επίθεσης κατά του Βυζαντίου το 1107, στην οποία ο Βοημούνδος προσπάθησε να προσδώσει τα χαρακτηριστικά σταυροφορίας. Ωστόσο, άλλες πηγές εκτός της «οικογένειας» του *Gesta Francorum*, όπως το χρονικό του Αλβέρτου του Aachen αλλά και επιστολές ηγετών της σταυροφορίας, δεν φαίνεται να διαπνέονται από το ίδιο αντι-βυζαντινό πνεύμα. Επομένως είναι σημαντική η εξέταση των χρονικών της περιόδου που προηγήθηκε, προκειμένου να διαπιστωθεί ακριβέστερα η στάση των Δυτικών ελίτ έναντι της αυτοκρατορίας. Ο France εξετάζει τα χρονικά αυτά ανά γεωγραφικές ομάδες και εντοπίζει κάποιες τοπικές διαφοροποιήσεις: π.χ. τα χρονικά από την Ιταλία και τη Γερμανία (δηλ. τον χώρο της Δυτικής Αυτοκρατορίας) δείχνουν μεγαλύτερο ενδιαφέρον για το Βυζάντιο απ' ό,τι αυτά από τη Γαλλία, την Ισπανία ή την Αγγλία. Υπάρχουν κάποιες εκδηλώσεις εχθρότητας προς το Βυζάντιο λόγω του ανταγωνισμού για τον αυτοκρατορικό τίτλο (στην περίπτωση Γερμανών χρονικογράφων) ή, σε λίγες περιπτώσεις, λόγω της στάσης των Βυζαντινών έναντι του πάπα. Όμως σε γενικές γραμμές η εικόνα που προκύπτει είναι αυτή μιας σχετικής αδιαφορίας προς το Βυζάντιο, σχεδόν χωρίς καμία αναφορά στο Σχίσμα του 1054 ή εχθρότητα λόγω θρησκευτικών διαφορών ανάμεσα στις δυο πλευρές. Παρά τις διαφορές τους, οι σταυροφόροι είδαν αρχικά τους Βυζαντινούς ως χριστιανούς σύμμαχους κατά των μουσουλμάνων. Τα πράγματα άλλαξαν μόνο μετά την απόφαση του Αλεξίου Κομνηνού να μην έρθει προς ενίσχυση των σταυροφόρων κατά την πολιορκία της Αντιόχειας, κάτι που, με την συμβολή της προπαγάνδας του Βοημούνδου, «δηλητηρίασε» τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Δύσης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο («Knowing the Enemy: Latin Relations with Islam at the Time of the First Crusade», σσ. 17-25) ο Thomas Asbridge υποστηρίζει ότι είναι λανθασμένη η κοινή εντύπωση πως οι πρώτοι σταυροφόροι είχαν μια μονολιθικά εχθρική αντίληψη για τους μουσουλμάνους και ότι τους αντιμετώπισαν αποκλειστικά ως εχθρούς όταν έφτασαν στην Ανατολική Μεσόγειο. Ο Asbridge επικαλείται τις διάφορες διαπραγματεύσεις και συνθήκες, ιδίως με τους Φατιμίδες της Αιγύπτου αλλά και με άλλους Άραβες και Τούρκους τοπικούς ηγεμόνες, συχνά με την προοπτική συμμαχίας έναντι άλλων μουσουλμανικών δυνάμεων. Αξιοσημείωτες είναι επίσης οι περιπτώσεις μουσουλμάνων που έγιναν «υποτελείς ηγεμόνες» («client rulers»), όπως ο άραβας εμίρης της Τρίπολης που συμφώνησε να αποδίδει φόρο υποτελείας στον κόμη Ραϋμόνδο της Τουλούζης. Υπήρχαν κάποιοι δισταγμοί και ενστάσεις για αυτές τις σχέσεις, ή έστω προσπάθειες δικαιολόγησής τους μέσω αναφορών στον υποτιθέμενο ή προσδοκώμενο προσηλυτισμό των μουσουλμάνων αυτών στον χριστιανισμό – ωστόσο αυτές οι αντιδράσεις φαίνεται να είναι κυρίως μεταγενέστερες. Ο Asbridge συμπεραίνει ότι οι σχέσεις των σταυροφόρων με τους μουσουλμάνους δεν είχαν αποκλειστικά τη μορφή στρατιωτικής αντιπαράθεσης και θρησκευτικής εχθρότητας, αλλά συμπεριλάμβαναν πληθώρα άλλων διπλωματικών, οικονομικών και πολιτισμικών επαφών.

Το τρίτο κεφάλαιο («Kingship, Identity and Name-giving in the Family of Baldwin of Bourcq», σσ. 27-38), από τον Alan Murray, είναι μια ενδιαφέρουσα προσωπογραφική μελέτη για τον Βαλδουίνο Β΄, ή Βαλδουίνο του Bourcq, δεύτερο κόμη της Έδεσσας και βασιλιά των Ιεροσολύμων (1118-1131). Ο Murray εξετάζει την καταγωγή, την οικογένεια και τους δυναστικούς δεσμούς του Βαλδουίνου, χρησιμοποιώντας με ευφυή τρόπο την ονοματοδοσία των απογόνων του για να καταδείξει την ταυτότητα που συγκρότησε και την εικόνα που προέβαλε η δυναστεία του. Στην πραγματικότητα, η άνοδος του Βαλδουίνου Β΄ στον θρόνο των Ιεροσολύμων αποτέλεσε τομή σε σχέση με τους προκατόχους του (Γοδεφρείδο του Bouillon και Βαλδουίνο Α΄), τόσο από δυναστική άποψη, καθώς προερχόταν από την «ταπεινότερη» οικογένεια των κομήτων του Rethel (στην περιοχή της Reims, στη ΒΔ Γαλλία), όσο και από την άποψη των εσωτερικών ισορροπιών της αριστοκρατίας στο βασίλειο. Όλοι οι υπόλοιποι ηγεμόνες των Ιεροσολύμων ως το 1291 ήταν ουσιαστικά απόγονοι του Βαλδουίνου Β΄, και ως το τέλος του 12ου αι. διατήρησαν με σαφή τρόπο την ταυτότητα και τη σύνδεσή τους με τον πατρογονικό τους οίκο. Στη συνέχεια, όμως, επικράτησε η ιδέα της συνέχειας της βασιλικής οικογένειας σε σχέση με τους δυο πρώτους βασιλείς, που έχαιραν

σχεδόν μυθικής φήμης στη Δύση, κάτι που διευκολύνθηκε από το γεγονός ότι ο Βαλδουίνος Β΄ (και επομένως τρεις από τους διαδόχους του) έτυχε να φέρει το ίδιο όνομα με τον προκατόχο του. Αυτό είναι ιδιαίτερα εμφανές στην παράδοση των γαλλικών σταυροφορικών επών του ύστερου 12ου και 13ου αι., όπου τα ιστορικά πρόσωπα των βασιλέων με το όνομα Βαλδουίνος συγχέονται μεταξύ τους ή συμπίπτουν σε μικρότερο αριθμό λογοτεχνικών χαρακτήρων.

Στο τέταρτο κεφάλαιο («Armenia, Edessa and the Second Crusade», σσ. 39-50), ο Jonathan Phillips εξετάζει μια σχετικά υποτιμημένη πτυχή της Β΄ Σταυροφορίας, δηλαδή τον αρμενικό παράγοντα, με άξονα την πρεσβεία που έστειλε ο Καθολικός, επικεφαλής της Αρμενικής Εκκλησίας, στην παπική αυλή το 1145. Ο Phillips επισημαίνει τις στενές και συνήθως φιλικές σχέσεις μεταξύ των Αρμενίων και των Λατίνων στην Ανατολή, στο στρατιωτικό/πολιτικό, εκκλησιαστικό, αλλά και ιδεολογικό επίπεδο. Αρμένιοι ευγενείς εντάχθηκαν στο πολιτικό σύστημα των σταυροφορικών κρατών, ιδιαίτερα στην κομητεία της Έδεσσας (της οποίας οι τρεις πρώτοι ηγεμόνες είχαν Αρμένιες συζύγους), και πολέμησαν συχνά στο πλευρό των Λατίνων. Η Αρμενική Εκκλησία έχαιρε αυτονομίας στα σταυροφορικά κράτη και διατηρούσε καλές σχέσεις με τον παπισμό. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχουν οι παρατηρήσεις του Phillips για την αφομοίωση σταυροφορικών ιδεών (π.χ. περί άφεσης αμαρτιών) από την πλευρά των Αρμενίων, καθώς για την κοινή χρήση ιερών συμβόλων. Οι σχέσεις μεταξύ Αρμενίων και Δυτικών έγιναν ακόμα πιο στενές, ιδίως κατά τις δεκαετίες του 1130-1140, λόγω της αυξανόμενης πίεσης και απειλής τόσο από την πλευρά του Βυζαντίου (με τις εκστρατείες στην Κιλικία και την Αντιόχεια του Ιωάννη Κομνηνού το 1137-8 και το 1142, καθώς και του Μανουήλ Κομνηνού το 1144), όσο και από την πλευρά των μουσουλμάνων της Συρίας, υπό την ηγεσία του Zengi, με αποκορύφωμα την κατάληψη της ίδιας της Έδεσσας το 1144 που οδήγησε στην κήρυξη της Β΄ Σταυροφορίας. Σε αυτό το πλαίσιο, κατά τον Phillips, εντάσσεται η πρεσβεία του 1145 που αποτέλεσε ένα νέο ζενίθ στις σχέσεις Αρμενίων και Δυτικών, έστω και αν δεν οδήγησε στην «υποταγή» της Αρμενικής Εκκλησίας στον παπισμό, όπως θεώρησε ο επίσκοπος, χρονικογράφος, και αυτόπτης μάρτυρας, Όθων του Freising. Η βοήθεια προς τους Αρμενίους φαίνεται να ήταν ένας από τους αρχικούς στόχους της Β΄ Σταυροφορίας που έχει παραβλεφθεί από την ιστοριογραφία – όμως η παταγώδης αποτυχία της εκστρατείας αυτής υπονόμευσε τις προσπάθειες περαιτέρω προσέγγισης μεταξύ των δύο πλευρών στο αμέσως επόμενο διάστημα.

Στο πέμπτο κεφάλαιο («The Admirable Enemy? Saladin and Saphadin in Ambroise's *Estoire de la guerre sainte*», σσ. 51-64) η Marianne Ailes εξετάζει την εικόνα του Σαλαδίνου, του αδερφού του, Saphadin, και γενικότερα των Σαρακηνών, σε μια σημαντική πηγή για την Γ' Σταυροφορία, το έμμετρο χρονικό του Ambroise (Αμβρόσιου), ο οποίος πήρε μέρος στην εκστρατεία του Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου. Η Ailes αμφισβητεί την άποψη που είχε διατυπωθεί από τον Paul Bancourt ότι ο Ambroise είχε ως κύρια πηγή έμπνευσής του τα *chansons de geste* (τα επικά άσματα που ήταν δημοφιλή την περίοδο των σταυροφοριών) για την αναπαράσταση των Σαρακηνών και γενικότερα για τη σύνθεση του έργου του. Παρότι οι μουσουλμάνοι αντίπαλοι παρουσιάζονταν συχνά ως «ο Άλλος» στη μεσαιωνική γραμματεία, κοινό ήταν και το λογοτεχνικό μοτίβο του «ευγενούς Σαρακηνού», όπως συχνές ήταν οι θετικές κρίσεις για τις ικανότητες και τον χαρακτήρα του Σαλαδίνου (ως αντάξιου αντιπάλου του Ριχάρδου), παρά το γεγονός ότι ήταν ο κατακτητής των Ιεροσολύμων. Ο Ambroise ακολουθεί ως ένα βαθμό αυτή την λογοτεχνική παράδοση την οποία σίγουρα γνώριζε, όμως γενικά παρουσιάζει τον Σαλαδίνο με έναν σχετικά ουδέτερο τρόπο, με ανθρώπινες αρετές αλλά και αδυναμίες, και δεν δαιμονοποιεί γενικότερα τους Σαρακηνούς. Ο Saphadin λειτουργεί στο κείμενο ως το ευγενέστερο *alter ego* του Σαλαδίνου. Η παρουσίαση των αντιπάλων ανταποκρίνεται περισσότερο στα ιστορικά δεδομένα στο κείμενο του Ambroise απ' ό,τι στα *chansons de geste*. Ωστόσο, ο Ambroise χρησιμοποιεί τον Σαλαδίνο και τον Saphadin με τέτοιο τρόπο ώστε να δικαιολογήσει τις ενέργειες του Ριχάρδου που μπορούσαν να γίνουν στόχος κριτικής, όπως η σφαγή των αιχμαλώτων μετά την κατάληψη της Άκρας ή η συνθήκη με τον Σαλαδίνο που έβαλε τέλος στη σταυροφορία. Ο Ambroise προσπαθεί να παρουσιάσει την τελευταία ως νίκη, παρότι σε άλλα σημεία της ιστορίας του είχε κατακρίνει ως «προδότες» άλλους χριστιανούς ηγέτες για τις διαπραγματεύσεις τους με τον Σαλαδίνο.

Στο έκτο κεφάλαιο («Baldwin of Flanders and Henry of Hainault as Military Commanders in the Latin Empire of Constantinople», σσ. 65-76), ο Peter Noble συγκρίνει τη δράση και τα επιτεύγματα των δυο πρώτων Λατίνων Αυτοκρατόρων μετά το 1204. Ο Βαλδουίνος είχε τη φήμη ικανού στρατιώτη και πολιτικού στη Δύση, αλλά η σύντομη θητεία του στον αυτοκρατορικό θρόνο της Κωνσταντινούπολης έληξε άδοξα με τη συντριπτική ήττα από τον τσάρο Καλοϊωάννη στη μάχη της Αδριανούπολης. Ως αίτια αυτής της αποτυχίας, ο Noble προτείνει τις ιδιαίτερες και ξένες συνθήκες της περιοχής, τις ιπποτικές αρχές που ο Βαλδουίνος ακολούθησε στο πεδίο της μάχης αντί να προσαρμόσει

την τακτική του στις ανάγκες της στιγμής, τον επισφαλή έλεγχο του επί των άλλων αρχηγών του σταυροφορικού στρατεύματος, αλλά και την πιθανότητα να υπέφερε από κατάθλιψη μετά τον θάνατο της γυναίκας του (μια μάλλον πρωτότυπη και τολμηρή ερμηνεία). Ανώτερος από όλες τις απόψεις αποδείχτηκε ο νεότερος αδερφός του, Ερρίκος, που κατάφερε να επιβάλει την εξουσία του, να σταθεροποιήσει την αυτοκρατορία και να περάσει στην αντεπίθεση, καθώς και να έρθει σε συνεννόηση με τους Έλληνες υπηκόους του, τους οποίους είχε αγνοήσει ο Βαλδουίνος. Ο Noble επισημαίνει ιδιαίτερα τη στρατηγικά σωστή προσπάθεια του Ερρίκου να ενισχύσει την λατινική θέση στα Βαλκάνια, εκστρατεύοντας δυο φορές προς τη Nis, προκειμένου να κρατήσει ανοικτή τη γραμμή επικοινωνίας προς την Δύση μέσω της κοιλάδας του Δούναβη.

Το έβδομο κεφάλαιο («A Female Physician on the Fourth Crusade? Laurette de Saint-Valéry», σσ. 77-85) είναι μια προσωπογραφική διερεύνηση γύρω από την υποτιθέμενη παρουσία της Laurette de Saint-Valéry, της συζύγου του Aléaume de Fontaines (δημάρχου της κοινότητας της Abbeville, ο οποίος πήρε μέρος στην Γ' και την Δ' Σταυροφορία), ως γιατρού στην Δ' Σταυροφορία. Εξετάζοντας προσεκτικά τις σχετικές αναφορές, η Susan Edgington καταδεικνύει τις ανακρίβειες που προέρχονται από την πολύ μεταγενέστερη πηγή (*Lectiones Longipratenses*, του 15ου αι., για τη μεταβίβαση ιερών λειψάνων στο μοναστήρι της Longpré μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης) και επιτείνονται στην ύστερη βιβλιογραφία. Η πληροφορία για την υποτιθέμενη συμμετοχή της Laurette στη σταυροφορία έχει προέλθει από σύγχυση με τη δράση του συζύγου της – έχει όμως ενδιαφέρον για τη θέση των γυναικών την περίοδο αυτή η αναφορά ότι είχε σπουδάσει ιατρική.

Στο όγδοο κεφάλαιο («Mounted Warrior Saints in Crusader Icons: Images of the Knighthoods of Christ», σσ. 87-107) ο Jaroslav Folda, ο κορυφαίος ειδικός στην τέχνη των σταυροφοριών, εξετάζει την αναπαράσταση των έφιππων αγίων σε εικόνες, ιδίως του 13ου αιώνα, από την άποψη τόσο τεχνοτροπίας όσο και εικονογραφίας. Η πλειονότητα των εικόνων αυτών διασώζονται στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης στο Σινά. Το μοτίβο του έφιππου αγίου, που εμφανίζεται αρκετά συχνά στην σταυροφορική τέχνη (Αγ. Γεώργιος, Θεόδωρος, Σέργιος, Βάκχος και, σπανιότερα, Δημήτριος), έχει σίγουρα επηρεαστεί από τη βυζαντινή τέχνη όπου ήταν ιδιαίτερα δημοφιλές. Μια εικονογραφική διαφορά είναι η εμφάνιση λαβάρων με κόκκινο σταυρό σε λευκό φόντο (ιδίως σε αναπαραστάσεις του Αγ. Σεργίου), που υποδεικνύει σύνδεση με το σταυροφορικό κίνημα ενώ δεν εμφανίζεται σε αντίστοιχες βυζαντινές εικόνες του 13ου αι. Ωστόσο, σε άλλα

εικονογραφικά στοιχεία αυτές οι «σταυροφορικές» εικόνες ακολουθούν την ανατολική παράδοση (π.χ. αναπαράσταση των εφίππων χωρίς κράνος, αντίθετα με τις απεικονίσεις ιπποτών στη Δύση). Διακρίνονται δυο βασικές τεχνοτροπίες (ο Folda αποκαλεί τη μια «Βενετο-βυζαντινό σταυροφορικό στυλ» και την άλλη «Φραγκο-βυζαντινό σταυροφορικό στυλ»), όμως και οι δυο κατηγορίες εικόνων φαίνεται να προέρχονται από εργαστήρια στην Άκρα, το καλλιτεχνικό και πολιτικό κέντρο των σταυροφορικών κρατών την περίοδο αυτή. Γενικά, οι εικόνες αυτές είναι μάρτυρες της πρόσμιξης δυτικών και ανατολικών καλλιτεχνικών στοιχείων. Ο Folda συμπεραίνει ότι, παρά τις διαφορές στην τεχνοτροπία, είναι αδιαμφισβήτητες οι επιρροές από τη βυζαντινή αλλά και την ευρύτερη ανατολική χριστιανική καλλιτεχνική παράδοση. Οι περισσότεροι καλλιτέχνες ήταν πιθανότατα φραγκικής καταγωγής που όμως είχαν μάλλον γεννηθεί και σε κάθε περίπτωση είχαν εκπαιδευτεί στην Ανατολή, αν και σε κάποιες περιπτώσεις ενδέχεται να ήταν ανατολικοί χριστιανοί (Βυζαντινοί, Σύριοι, κτλ.) που εκτέλεσαν τα συγκεκριμένα έργα για σταυροφόρους χορηγούς.

Στο ένατο και τελευταίο κεφάλαιο για το πρώτο μέρος («The Common Corps of Christendom'. Thomas More and the Crusading Cause», σσ. 109-120) ο Norman Housley εξετάζει τις αντιλήψεις για το σταυροφορικό κίνημα κατά τον πρώιμο 16ο αι. στο έργο του Thomas More, του κορυφαίου λόγιου και καγκελάριου του Ερρίκου Η' της Αγγλίας. Θεωρείται συχνά ότι κατά τον ύστερο μεσαίωνα ο ενθουσιασμός για το σταυροφορικό κίνημα είχε μειωθεί σημαντικά και οι αντιλήψεις έναντί του είχαν γίνει πιο αρνητικές – απόψεις που ο Housley έχει σε σημαντικό βαθμό επανεξετάσει κριτικά στο ευρύτερο έργο του. Ουμανιστές λόγιοι, όπως ο Έρασμος, απέρριπταν την ιδέα της σταυροφορίας και του πόλεμου γενικότερα ως επιβλαβή τόσο πρακτικά όσο και ηθικά. Ο Thomas More εξέφρασε παρόμοιες απόψεις όταν συνέγραψε το διασημότερο έργο του, την *Ουτοπία* (1516). Ωστόσο, σε μεταγενέστερα κείμενά του, όπως δείχνει ο Housley, ο More παίρνει σαφή θέση υπέρ της αναγκαιότητας και της αξίας των σταυροφοριών και της πολεμικής προσπάθειας εναντίον των Οθωμανών. Στο μεταξύ είχαν μεσολαβήσει δυο σημαντικές εξελίξεις: από τη μια πλευρά, η αύξηση της Οθωμανικής απειλής, μετά και τη συντριπτική ήττα του ουγγρικού βασιλείου στη μάχη του Mohács (1526) και την πρώτη πολιορκία της Βιέννης (1529)· και από την άλλη πλευρά, φυσικά, η έκρηξη της Προτεσταντικής Μεταρρύθμισης, που στα μάτια του More έθετε σε κίνδυνο την ενότητα της χριστιανικής κοινότητας. Η στήριξη προς τη σταυροφορία ήταν επακόλουθο της συνολικά συντηρητικότερης θέασης του λόγιου σχετικά με την εξουσία εντός

της χριστιανοσύνης και της ισχυρής αντιπάθειάς του για κάθε μορφή αίρεσης. Ο More θεωρούσε επιτακτική ανάγκη τον πόλεμο κατά των εξωτερικών αλλά και των εσωτερικών εχθρών (αντίστοιχα των Τούρκων και των αιρετικών – που συμπεριλάμβαναν τους Προτεστάντες), ο οποίος θα έπρεπε να διεξαχθεί από τις κοσμικές δυνάμεις που έχαιραν θεϊκής έγκρισης.

Το δεύτερο μέρος του τόμου εστιάζει στην ιστορία των Ναϊτών Ιπποτών, ένα από τα τρία διεθνή ιπποτικά τάγματα που ιδρύθηκαν στους Αγίους Τόπους κατά τη διάρκεια των σταυροφοριών με αποστολή την υπεράσπιση των προσκυνητών και την άμυνα των σταυροφορικών κρατών. Τα 8 κεφάλαια αυτά παρουσιάζουν μια πληθώρα από ενδιαφέροντα αρχαιολογικά τεκμήρια και ερμηνείες που καλύπτουν από την (αρκετά νεφελώδη) ίδρυση του τάγματος ως την τελική και δραματική πτώση του που επήλθε με τη διαβόητη σύλληψη και δίκη των μελών του στις αρχές του 14ου αι. Πέρα από χρονολογική, υπάρχει και ευρεία γεωγραφική και θεματική κάλυψη του αντικειμένου: εξετάζονται οι δραστηριότητες των Ναϊτών στους Αγίους Τόπους και σε διάφορα σημεία της Ευρώπης (όπως στην Ιβηρική Χερσόνησο, τη Βρετανία, και την Ιταλία), με κάποια κεφάλαια να επικεντρώνονται στην οικονομικές και πολιτικές υποθέσεις του τάγματος (κεφ. 10, 13, 15), άλλα στην ίδρυση και την αποστολή του (κεφ. 11 και 12), και άλλα στη δίκη και τη διάλυσή του (κεφ. 15, 16, 17).

Στο 10ο κεφάλαιο («Belchite, le Temple et Montjoie: la couronne d'Aragon et le Temple au XIIe siècle», σσ. 123-135) ο Alain Demurger εξετάζει την ανάμιξη των Ναϊτών στις περιοχές του Στέμματος της Αραγωνίας κατά τον 12ο αι., στο πλαίσιο της προσπάθειας για την κατάκτηση εδαφών υπό μουσουλμανική κυριαρχία (τη λεγόμενη *Reconquista*). Ο Αλφόνσο Α΄ της Αραγωνίας, στη διαθήκη του το 1131, κληροδότησε το βασίλειό του στους Ναΐτες, τους Ιωαννίτες και τους Τεύτονες Ιππότες – κάτι που δεν τηρήθηκε, καθώς ο διάδοχός του ήρθε σε διακανονισμό με τα τάγματα. Εδάφη παραχωρήθηκαν στους Ναΐτες, με στόχο να περιφρουρήσουν την παραμεθόριο επανδρώνοντας τα αντίστοιχα κάστρα, καθώς και να επιβλέψουν τον εποικισμό των εδαφών αυτών και να προστατεύσουν τους προσκυνητές, ένας ρόλος, δηλαδή, παρόμοιος με αυτόν που είχαν στους Αγίους Τόπους. Οι προσπάθειες στη συνέχεια των βασιλείων της Αραγωνίας, και κυρίως του Αλφόνσο Β΄, να περιορίσουν την ισχύ των Ναϊτών και να ιδρύσουν ένα τοπικό τάγμα που θα ήταν περισσότερο υπό τον έλεγχό τους (κατά τα πρότυπα των τοπικών ταγμάτων, π.χ. του Καλατράβα, στην Καστίλη) έπесαν τελικά στο κενό.

Στο 11ο κεφάλαιο («The Military Orders and the East, 1149-1291», σσ. 137-149), ο Jonathan Riley-Smith, ο σύγχρονος «πατριάρχης» των σταυροφορικών σπουδών στη Βρετανία, επικεντρώνεται στην αλληλογραφία των Ιπποτικών Ταγμάτων και άλλων μελών της ηγεσίας των σταυροφορικών κρατών με Δυτικούς ηγεμόνες. Τουλάχιστον 52 τέτοιες επιστολές διασώζονται από τα μέσα του 12ου ως τον ύστερο 13ο αι. Οι επιστολές αυτές διακρίνονται για την προσεκτική και αναλυτική παρουσίαση των εξελίξεων στους Αγίους Τόπους, συμπεριλαμβανοντας, εκτός από πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, πλήθος άλλων πληροφοριών, όπως φυσικά φαινόμενα (πλημμύρες, σεισμούς, κ.α.), περιγραφή μουσουλμανικών πολιτικών θεσμών, καθώς και αναφορές για τον προσηλυτισμό μουσουλμάνων στον χριστιανισμό. Ο Riley-Smith επισημαίνει ένα ακόμα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των κειμένων αυτών: η γλώσσα που χρησιμοποιείται για τους μουσουλμάνους είναι σχετικά ουδέτερη, χωρίς την επιθετική ρητορική δαιμονοποίησης του «Άλλου» που απαντά συχνά σε άλλα κείμενα της εποχής, π.χ. σε σταυροφορικά κηρύγματα. Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η παρατήρηση ότι στις επιστολές στα μέσα του 12ου αι., κατά την περίοδο της έντονης δραστηριότητας του Μανουήλ Κομνηνού στη Συρία-Παλαιστίνη, οι Βυζαντινοί παρουσιάζονται ως μια εξίσου μεγάλη απειλή με τους μουσουλμάνους για τη Λατινική Αντιόχεια. Ο Riley-Smith καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο συγκρατημένος τόνος και οι πρακτικές πληροφορίες στις επιστολές αυτές εξυπηρετούσαν καλύτερα τον βασικό στόχο που ήταν η ενημέρωση και η συνεννόηση με τους ηγέτες στη Δύση για τις ανάγκες των Αγίων Τόπων – ενώ αντιθέτως η ακραία αντι-μουσουλμανική ρητορική ήταν δυνητικά αντιπαραγωγική, καθώς δημιουργούσε συγκεκριμένες προσδοκίες για τον ρόλο των ιπποτικών ταγμάτων και την ενδεδειγμένη πολιτική έναντι των μουσουλμανικών δυνάμεων, αφήνοντάς τους μικρότερα περιθώρια ευελιξίας.

Σε ένα διαφορετικό είδος πηγής στρέφεται ο Peter Edbury στο επόμενο κεφάλαιο («The Old French William of Tyre and the Origins of the Templars», σσ. 151-164), που εξετάζει τη μαρτυρία του Γουλιέλμου της Τύρου αναφορικά με την ίδρυση και την πρώιμη ιστορία των Ναϊτών. Το χρονικό του Γουλιέλμου είναι η σημαντικότερη πηγή για το βασίλειο της Ιερουσαλήμ και γενικότερα για τα σταυροφορικά κράτη κατά τον 12ο αι. Ακόμα πιο διαδεδομένη, όμως, ήταν η κυκλοφορία της μεσαιωνικής γαλλικής μετάφρασης του χρονικού (γραμμένου αρχικά στα λατινικά), από την οποία σώζονται τουλάχιστον 15 χειρόγραφα, από τον 13ο ως τον 15ο αι. Η ιστορία των χειρογράφων αυτών, των οποίων το κείμενο εμφανίζει ενίοτε σημαντικές διαφορές, είναι ιδιαίτερα περίπλοκη – και η

μελέτη τους είναι ένα έργο στο οποίο ο Edbury έχει αφιερώσει ένα μεγάλο μέρος της ερευνητικής του δραστηριότητας για πολλά χρόνια. Ο Γουλιέλμος της Τύρου ήταν ιδιαίτερα επικριτικός έναντι των Ναϊτών και της υποτιθέμενης φιλαργυρίας και κατάχρησης της εξουσίας τους, όπως φαίνεται σε ένα διάσημο απόσπασμα (κεφ. XII.7) που αφηγείται την ίδρυση και ανάπτυξη του τάγματος. Ο Edbury συγκρίνει το απόσπασμα του αρχικού κειμένου με αυτό των διάφορων εκδοχών της μετάφρασης και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, ενώ υπάρχουν διαφορές στην έμφαση και σε επιμέρους λεπτομέρειες, ο μεταφραστής γενικά διατήρησε την ίδια αρνητική εντύπωση για τους Ναίτες, και μάλιστα σε κάποια σημεία ενίσχυσε την κριτική εναντίον τους. Γενικά, όμως, το κείμενο δεν προσαρμόστηκε ιδιαίτερα με βάση τις νέες εξελίξεις, καθώς ακόμα και σε αντίγραφα του 14^{ου} αι., μετά την καταστολή του τάγματος, αυτό παρουσιάζεται ως ενεργό και ισχυρό, όπως ήταν όταν ο Γουλιέλμος έγραφε την ιστορία του.

Το 13ο κεφάλαιο («The Growth of the Order of the Temple in the Northern Area of the Kingdom of Valencia at the Close of the Thirteenth Century: A Puzzling Development?», σσ.165-181) επιστρέφει στο ζήτημα της ανάμειξης των Ναϊτών στην Ιβηρική Χερσόνησο, αυτήν τη φορά στο τέλος του 13ου και στις αρχές του 14ου αι. Ο Luis Garcia-Guijarro εξετάζει το γιατί οι κτήσεις του τάγματος στο βασίλειο της Βαλένθια (όπου η παρουσία του ήταν ως τότε αναμικτή) αυξήθηκαν σε σημαντικό βαθμό κατά την περίοδο αυτή – μια μάλλον αναπάντεχη εξέλιξη, δεδομένων των προβλημάτων που αντιμετώπιζε το τάγμα καθώς και του γεγονότος ότι η επέκταση αυτή δεν σχετιζόταν με την κατάληψη προηγουμένως μουσουλμανικών εδαφών. Το τάγμα συμφώνησε με τον βασιλιά Ιάκωβο Β΄ της Αραγωνίας να ανταλλάξει τη σημαντική πόλη της Τορτόζα με τρία κάστρα στο βόρειο τμήμα της Βαλένθια το 1294, ενώ το 1303 πρόσθεσε ακόμα ένα στην ίδια περιοχή, ξοδεύοντας ένα σημαντικό ποσό για την αγορά του. Ο Garcia-Guijarro παρουσιάζει τα πιθανά κίνητρα για τις κινήσεις αυτές: πιθανότατα για να ικανοποιήσει τον αραγώνιο βασιλιά, ενδεχομένως για λόγους πιο ορθολογικής και αποτελεσματικής διαχείρισης της περιουσίας του τάγματος – αλλά και, απ' ό,τι φαίνεται, με στόχο να δημιουργήσει μια συνεκτική βάση ισχύος ενόψει των προκλήσεων για το τάγμα, ειδικά μετά την οριστική απώλεια των Αγίων Τόπων. Σε κάθε περίπτωση, η σύλληψη των μελών του τάγματος και η κατάσχεση των κτήσεών του από τους αξιωματούχους του βασιλιά της Αραγωνίας τον Δεκέμβριο του 1307, όπως σε πολλά άλλα σημεία της Ευρώπης, έβαλε τέλος στα όποια σχέδια των Ναϊτών στην περιοχή.

Το 14ο κεφάλαιο («The Career of a Templar: Peter of St Just», σσ. 183-194) προσφέρει μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα ματιά στη ζωή και τη σταδιοδρομία ενός σχετικά ταπεινού Ναΐτη ιππότη, κατά τα τελευταία χρόνια της ύπαρξης του τάγματος. Ο Alan Forey συνθέτοντας το σχετικό αρχαιακό υλικό παρουσιάζει με γλαφυρό τρόπο μια μικρογραφία της καθημερινής λειτουργίας του τάγματος, με αναφορές στη διοίκηση, την οικονομική διαχείριση, την πολιτική, καθώς και τις διαπροσωπικές σχέσεις μεταξύ των μελών του. Ενδεικτικό της εσωτερικής κινητικότητας είναι ότι ο Πέτρος του St Just εμφανίζεται να εκτελεί καθήκοντα σε τουλάχιστον μια δεκάδα διαφορετικά διοικητήρια του τάγματος, στην Κύπρο, την Αραγωνία, τη Μαγιόρκα, και αλλού, στο διάστημα δυο δεκαετιών (περ. 1291-1307). Ο Πέτρος τελικά συνελήφθη μαζί με πολλούς από τους άλλους Ναΐτες στην Αραγωνία το 1307, και μετά από τη δίκη τους έμεινε υπό κράτηση και στη συνέχεια υπό τιμητικό περιορισμό (με μια μικρή σύνταξη για τη συντήρησή του) σε ένα από τα πρώην διοικητήρια του τάγματος ως το τέλος της ζωής του, περίπου μια δεκαπενταετία αργότερα.

Στο 15ο κεφάλαιο («Relations between Houses of the Order of the Temple in Britain and their Local Communities, as Indicated during the Trial of the Templars, 1307-12», σσ. 195-207) η Helen Nicholson εξετάζει μια άλλη πτυχή της ιστορίας των Ναϊτών στο τοπικό επίπεδο: χρησιμοποιώντας τα αρχεία της δίκης των μελών του τάγματος στη Βρετανία αποδεικνύει τη στενή σύνδεση των Ναϊτικών διοικητηρίων με τις τοπικές κοινότητες. Τα διάφορα παραρτήματα του τάγματος πρόσφεραν φιλοξενία σε ταξιδιώτες και φιλανθρωπία στους φτωχούς της περιοχής, συντηρούσαν γηραιά μέλη ή δωρητές του, απασχολούσαν έναν σημαντικό αριθμό ντόπιων σε συνεχή ή εποχιακή βάση (ως καλλιεργητές, βοσκούς, διαχειριστές περιουσίας, κ.ο.κ.) και ενίοτε φρόντιζαν για έργα υποδομής, όπως π.χ. η κατασκευή αντιπλημμυρικών φραγμάτων. Οι καλές σχέσεις με τις τοπικές κοινωνίες φαίνονται και από το γεγονός ότι πολύ λίγα μέλη τους κατέθεσαν σε βάρος των Ναϊτών κατά τη διάρκεια της δίκης. Η απώλεια των υπηρεσιών και των ευκαιριών για εργασία που πρόσφερε η δραστηριότητα του τάγματος αποτέλεσε σημαντικό πλήγμα για το τοπικό εργατικό δυναμικό και τις οικογένειές τους.

Τη δίκη και το τέλος του τάγματος των Ναϊτών αφορούν και τα δυο τελευταία κεφάλαια του τόμου. Στο 16ο κεφάλαιο («Italian Templar Trials: Truth or Falsehood?», σσ. 209-228) η Anne Gilmour-Bryson παρουσιάζει και αναλύει μια πληθώρα πληροφοριών αναφορικά με τις δίκες των Ναϊτών σε μια περιοχή που έχει εξεταστεί πολύ λιγότερο σε αυτό το πλαίσιο, ειδικά

συγκριτικά με τη Γαλλία που έχει λάβει τη μερίδα του λέοντος της προσοχής στη σχετική έρευνα. Παρουσιάζονται οι πληροφορίες που προκύπτουν από τα πρακτικά των ανακρίσεων των Ναϊτών στην ιταλική χερσόνησο (στη νότια Ιταλία, τα παπικά κράτη και τη Φλωρεντία), το 1309-1310, όπου καταγράφονται αναλυτικά οι απαντήσεις των ιπποτών σε μια σειρά κατηγοριών, που περιλάμβαναν υποτιθέμενα βλάσφημες τελετές μύησης, ειδωλολατρία, απαγορευμένες σεξουαλικές πράξεις μεταξύ των μελών του τάγματος, κ.α. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των ιταλικών δικών, αντίθετα π.χ. με τις δίκες στις βρετανικές νήσους, την Κύπρο ή την Ιβηρική χερσόνησο, είναι η ομολογία των περισσότερων ιπποτών ότι πολλές από τις κατηγορίες ήταν αληθινές – αν και συχνά αρνούνταν ότι συμμετείχαν σε αυτές τις πρακτικές οι ίδιοι ή ισχυριζόνταν ότι το έκαναν μόνο υπό την πίεση απειλών. Η Gilmour-Bryson υπογραμμίζει τη δυσκολία της ερμηνείας τέτοιων μαρτυριών, ειδικά αφού μάλλον είχαν αποσπαστεί μέσω βασανιστηρίων σε πολλές περιπτώσεις. Αν και κάποιες λεπτομέρειές τους φαίνονται ξεκάθαρα φανταστικές, το πλήθος των ομολογιών ενισχύει την πιθανότητα να υπάρχει ένας βαθμός αλήθειας στις αναφορές για ασυνήθιστες πρακτικές. Το συγκεκριμένο ερώτημα, πάντως, δεν εξετάζεται σε βάθος και δεν προσεγγίζεται με ιδιαίτερα κριτικό τρόπο το ευρύτερο ζήτημα της αξιοπιστίας του υλικού που προκύπτει από πρακτικά ιεροεξεταστών, τα οποία συχνά αντανakλούν περισσότερο το πνεύμα και τις ιδέες των ανακριτών παρά των ανακρινομένων. Σε κάθε περίπτωση, το υλικό από τις δίκες αυτές διευρύνει σημαντικά τη γνώση μας για την παρουσία και τη δράση των Ναϊτών στην Ιταλία, με πλήθος συγκεκριμένων αναφορών στα μέλη και τα περιουσιακά στοιχεία του τάγματος στην περιοχή. Η Gilmour-Bryson προσφέρει πολύτιμη υπηρεσία κάνοντας διαθέσιμες τις περιλήψεις των μαρτυριών αυτών, μεγάλο μέρος των οποίων υπάρχουν μόνο σε παλαιές και σπάνιες εκδόσεις.

Στο τελευταίο κεφάλαιο («The Last Master of the Temple: James of Molay», σσ. 229-240), η Sophia Menache στρέφει την προσοχή της στο πρόσωπο που έχει εξάψει τη φαντασία του σύγχρονου κοινού όσο λίγα άλλα στη δραματική υπόθεση της πτώσης των Ναϊτών, δηλαδή τον τελευταίο Μεγάλο Μάγιστρο, Ιάκωβο του Molay, ο οποίος εκτελέστηκε στην πυρά ως αιρετικός το 1314. Η Menache προσφέρει μια συνοπτική παρουσίαση της εικόνας του Ιάκωβου (για μεγάλο μέρος της ζωής του οποίου πολύ λίγα πράγματα μας είναι γνωστά), τόσο στη σύγχρονη βιβλιογραφία, όσο και σε πηγές της εποχής. Ο Ιάκωβος συχνά παρουσιάζεται σε σύγχρονα έργα ως ένας δραστήριος και ικανός διοικητής, αφοσιωμένος στη σταυροφορία και τη μεταρρύθμιση του τάγματός του, που όμως ήταν κατά βάση ακαλλιέργητος,

ιδιαίτερα ισχυρογνώνμων και του έλειπε η διπλωματική ικανότητα και το πολιτικό ένστικτο να αντιληφθεί και να αντιμετωπίσει αποτελεσματικά τους σχεδιασμούς του Γάλλου βασιλιά Φίλιππου Δ΄. Κατά τη Menache αυτή η εικόνα δεν ανταποκρίνεται πάντα στην μαρτυρία των πηγών, ιδίως των διακηρύξεων του ίδιου του Μεγάλου Μαγίστρου κατά τη δίκη του που δείχνουν ότι ο Ιάκωβος είχε καλή αντίληψη των θεολογικών ζητημάτων αλλά και των πολιτικών διακυβευμάτων της εποχής. Ωστόσο, με εξαίρεση τον δραματικό θάνατό του, οι περισσότερες πηγές της εποχής δεν εστιάζουν ιδιαίτερα στον Μεγάλο Μάγιστρο, αλλά στο γενικότερο θέμα της μοίρας του τάγματος. Αυτό είναι κάτι σχετικά ασυνήθιστο στις συχνά προσωποκεντρικές μεσαιωνικές αφηγήσεις και, κατά τη Menache, αποτελεί ένδειξη μιας νέας ιστοριογραφικής προσέγγισης που σταδιακά εστίαζε περισσότερο στους θεσμούς παρά στα πρόσωπα.

Συνολικά, το *Knighthoods of Christ* διατηρεί μια θεματική ενότητα με άξονα τα κύρια ερευνητικά ενδιαφέροντα του Malcolm Barber, κάτι που είναι συχνά δύσκολο στην περίπτωση των συλλογικών τόμων. Εξίσου αξιοσημείωτη είναι και η συνέπεια ως προς το υψηλό επίπεδο της παρουσιαζόμενης έρευνας. Ο τόμος δεν έχει χάσει την αξία του ακόμα και πάνω από μια δεκαετία μετά την αρχική του έκδοση. Τα περισσότερα κεφάλαια αποτελούν σημαντικές και πρωτότυπες συνεισφορές στην ιστορία των σταυροφοριών και των ιπποτικών ταγμάτων. Προσεγγίζουν πολύπλευρα ένα εκτενέστατο και ποικίλο πρωτογενές υλικό, συνδυάζοντας επιτυχώς το γενικό με το επιμέρους: π.χ. η λεπτομερής και ενίοτε μικροσκοπικά στοχευμένη μελέτη εξελίξεων στο τοπικό επίπεδο ή η προσωπογραφική και γενεαλογική εξέταση συγκεκριμένων ατόμων, αποδεικνύεται αποκαλυπτική για ευρύτερα ερωτήματα, όπως οι αντιλήψεις των Δυτικών για τους πληθυσμούς που συνάντησαν στην Ανατολή την περίοδο των σταυροφοριών, ή ο ρόλος, η αποστολή και ο αντίκτυπος των ιπποτικών ταγμάτων στην κοινωνία της εποχής.

Πέρα από το ενδιαφέρον που έχει κάθε κεφάλαιο χωριστά, διακρίνονται και ορισμένα κοινά θέματα, όπως η αλληλεπίδραση των Λατίνων με τους μουσουλμάνους, τους Βυζαντινούς και τους Αρμένιους (κεφ. 1, 2, 4, 5, 6, 8), η πολύπλοκη πολιτική πραγματικότητα στη Συρία-Παλαιστίνη κατά την περίοδο των σταυροφοριών (κεφ. 4, 5, 11), ή οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές συνθήκες στη Δύση που αποτελούσαν τη βάση των σταυροφορικών προσπαθειών (κεφ. 9 και τα περισσότερα κεφάλαια του δεύτερου μέρους). Για παράδειγμα, τα κεφάλαια των Asbridge, Ailes και Riley-Smith προσεγγίζουν από διαφορετική πλευρά το καθένα την εικόνα του μουσουλμάνου ως «Άλλου», όμως και στις τρεις

περιπτώσεις αποδεικνύεται ότι η στάση των Λατίνων δεν ήταν μονοσήμαντη και αποκλειστικά αρνητική όπως συχνά θεωρείται. Το δεύτερο μέρος του τόμου, ειδικά, προσφέρει διάφορα case-studies, που δίνουν στον αναγνώστη, ειδικό ή αρχάριο, μια ιδέα για το εύρος των δραστηριοτήτων και της γεωγραφικής επέκτασης των ιπποτικών ταγμάτων, αλλά και για τις διαθέσιμες πηγές για τη μελέτη της ιστορίας τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι από τα οκτώ κεφάλαια, μόνο αυτό του Riley-Smith και σε μικρότερο βαθμό αυτό του Edbury αφορούν την παρουσία των Ναϊτών και των άλλων ταγμάτων στους Αγίους Τόπους τα υπόλοιπα σχετίζονται με τη δράση και τις κτήσεις τους στη Δυτική Ευρώπη. Αυτό είναι ενδεικτικό της επίδρασης του σταυροφορικού κινήματος στην ίδια τη Δύση που από πολλές απόψεις ήταν βαθύτερη από την εφήμερη κατάκτηση εδαφών στην Ανατολική Μεσόγειο, ενώ ταυτόχρονα υπογραμμίζει τη στενή σύνδεση των δύο κόσμων.

Βέβαια, η έρευνα στα αντικείμενα υπό πραγμάτευση έχει προχωρήσει περαιτέρω από όταν εκδόθηκε αρχικά ο τόμος. Ενδεικτικά αναφέρω τις δημοσιεύσεις του John Tolan και του Nicholas Morton για τις σχέσεις και τις αντιλήψεις των δυτικών προς το Ισλάμ κατά την περίοδο των σταυροφοριών¹, αλλά και το πρόσφατο αναλυτικό έργο του Philippe Josserand για τον τελευταίο Μεγάλο Μάγιστρο των Ναϊτών, τον Ιάκωβο του Molay². Αλλά σε κάθε περίπτωση το *Knighthoods of Christ* είναι τεκμήριο της ζωτικότητας του ερευνητικού πεδίου των σταυροφορικών σπουδών, που έχει αποδειχθεί ακόμα πιο «εύφορο» στα χρόνια που έχουν μεσολαβήσει, με μεγάλο αριθμό νέων δημοσιεύσεων, συμπεριλαμβανομένων πολλών βιβλίων και άρθρων από τους συμμετέχοντες στον τόμο.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΧΡΥΣΗΣ
Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

1. Βλ. J. V. TOLAN, *Saracens: Islam in the Medieval European Imagination* (New York 2002) το οποίο δεν μνημονεύεται στον τόμο, αλλά και τα μεταγενέστερα έργα του: IDEM, *Sons of Ishmael: Muslims through European Eyes in the Middle Ages* (Gainesville, FL 2008), που περιλαμβάνει ένα κεφάλαιο ακριβώς για την εικόνα του Σαλαδίνου στη μεσαιωνική Δύση· IDEM, *Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today* (Princeton 2019)· καθώς και πολυάριθμα άρθρα του. Επίσης Ν. Ε. MORTON, *Encountering Islam on the First Crusade* (Cambridge 2016) καθώς και ο συλλογικός τόμος J. V. TOLAN (επιμ.), *Medieval Christian Perceptions of Islam* (London 2013).

2. P. JOSSERAND, *Jacques de Molay. Le dernier grand maître des Templiers* (Paris 2019).

Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.)*, Τόμος Α΄. Εἰσαγωγή, Μορφωτικό Ἰδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης, Αθήνα 2019. ISBN 978-960-250-743-8

Οι έννοιες της διαπολιτισμικότητας, της διαθρησκευτικότητας και της διαδογματικότητας αποτελούν κεντρικά ζητήματα πραγμάτευσης στο πεδίο της σύγχρονης ιστορίας, θεολογίας, κοινωνιολογίας και πολιτικής επιστήμης στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Η προσέγγιση και ερμηνεία των παραπάνω όρων καλλιεργείται συστηματικά μέσα σε ένα ιδεολογικό πλαίσιο, το οποίο περιλαμβάνει τόσο το παρόν όσο και το παρελθόν. Ως εκ τούτου, μέρος της σύγχρονης έρευνας εξετάζει και αξιολογεί την πορεία αυτών των πολύπλευρων ιδεών εντός του ιστορικού γίνεσθαι, επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στην πρόωπη νεότερη περίοδο. Η τελευταία συνθέτει και αναδεικνύει ένα ευρύ και πλούσιο πεδίο μελέτης, το οποίο βρίσκει ιδιαίτερη απήχηση και στον χώρο των υστεροβυζαντινών και μεταβυζαντινών σπουδών.

Σύγχρονη και άρτια επιστημονική προσέγγιση στην πολιτική, θρησκευτική και πολιτισμική διάδραση εντός μιας συγκεκριμένης κοινωνίας της πρόωπης νεότερης εποχής μάς προσφέρει το έργο *Ἡ κρητική ποίηση στὰ χρόνια τῆς Ἀναγέννησης (14ος-17ος αἰ.)* του Στέφανου Κακλαμάνη, καθηγητή Νεοελληνικῆς Φιλολογίας στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, η οποία εκδόθηκε από το Μορφωτικό Ἰδρυμα Εθνικῆς Τραπέζης. Στο σύνολό της, η μελέτη εκτείνεται σε τρεις τόμους. Ο πρώτος περιλαμβάνει εκτεταμένη ιστορική και γραμματολογική εισαγωγή στην εποχή και στη λογοτεχνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης και λειτουργεί αυτόνομα αλλά και σε συνάφεια με τον δεύτερο και τον τρίτο τόμο, οι οποίοι περιέχουν μια ανθολογία έργων της κρητικῆς γραμματείας· ο υπομνηματισμός των ανθολογημένων κειμένων περιλαμβάνει βιοεργογραφικά, πραγματολογικά, ερμηνευτικά και κριτικά

σχόλια, βιβλιογραφικά σημειώματα, γλωσσάρι και ευρετήρια. Σκοπός του συγγραφέα [στο εξής: σ.] είναι να παρουσιάσει την ποιητική παραγωγή και τις στοχαστικές προσαρμογές που συντελέστηκαν στη λογοτεχνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης από τον 14ο ως τα τέλη του 17ου αιώνα μέσα στα ιστορικά, κοινωνικά, ιδεολογικά και αισθητικά της συμφραζόμενα. Συνάμα στοχεύει στην περιγραφή των συνθηκών που επέτρεψαν στην κρητική κοινωνία της Βενετοκρατίας να περάσει από την πολιτική και πολιτισμική αντιπαράθεση στη συνδιαλλαγή και στη διάπλαση μιας κοινής συνείδησης και ταυτότητας.

Η παρούσα βιβλιοκρισία αφορά τον πρώτο τόμο του έργου, την Εισαγωγή, η οποία εκτείνεται σε πέντε κεφάλαια. Το πρώτο πραγματεύεται τον όρο *Αναγέννηση* ως προσδιοριστικό χαρακτηριστικό του κρητικού πολιτισμού της Βενετοκρατίας στο σύνολό του. Στο δεύτερο, τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο παρουσιάζεται ένα εκτενές ιστορικό και ιδεολογικό υπόβαθρο σχετικά με τη διαμόρφωση των πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών συνθηκών στο νησί: οι τελευταίες ερμηνεύονται ως οι βασικοί άξονες για τη βαθμιαία ανάδειξη της κοινής βενετοκρητικής συνείδησης, της κοινωνικής συμβίωσης, της θρησκευτικής-δογματικής συνύπαρξης και της κρητικής πολιτισμικής ταυτότητας (λογοτεχνία, ζωγραφική, μουσική). Τέλος, το πέμπτο κεφάλαιο εμπεριέχει γραμματολογική επισκόπηση της κρητικής λογοτεχνικής παραγωγής από τον ύστερο 13ο ως τον 17ο αιώνα. Με μια σχηματική και συστηματική απογραφή, ο σ. εξετάζει και ερμηνεύει κριτικά την εξελικτική πορεία της κρητικής λογοτεχνίας και τις μεταβάσεις της από το υστεροβυζαντινό πλαίσιο στην αναγεννησιακή της κορύφωση και στην εσωστρέφεια της όψιμης Βενετοκρατίας.

Βασικό σημείο πραγμάτευσης του βιβλίου αποτελεί ο τρόπος και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες οι Κρητικοί μεταβαίνουν σταδιακά από μια βυζαντινή, ή σωστότερα υστεροβυζαντινή, πραγματικότητα στην αποδοχή του βενετικού παράγοντα και στη διάπλαση μιας κοινής βενετοκρητικής ταυτότητας. Ο σ. επιχειρηματολογεί εκτενώς και πειστικά υπέρ της προσέγγισης μεταξύ Ελλήνων και Βενετών στο νησί, κυρίως από τα μέσα του 15ου αιώνα, σε έναν πολύπλοκο διαπολιτισμικό και διαδογματικό διάλογο. Προσφέροντας σχηματικά τα κομβικά ιστορικά σημεία που επέτρεψαν την προσέγγιση αυτή, καταλήγει πως αποτέλεσμα των παραπάνω αποτελεί η βαθμιαία κατά τον 16ο και 17ο αιώνα εδραίωση της αρμονικής κοινωνικής συμβίωσης των δύο εθνοτήτων, ο συγκρητισμός των δύο πολιτισμών και η διάπλαση κοινής πολιτικής συνείδησης κάτω από τη σημαία του Αγίου Μάρκου.

Στο πλαίσιο της συγκεκριμένης μεθοδολογίας, ο σ. μελετά κάθε φάση της ιστορίας και του πολιτισμού της βενετοκρατούμενης Κρήτης σε άμεση και έμμεση αντιστοιχία με τη βενετική πραγματικότητα και τις εκάστοτε ιδεολογικές της παραμέτρους. Παράλληλα, συνδέει με έντεχνο τρόπο, όπου θεωρεί πως είναι ουσιώδες, τα κεντρικά κοινωνικο-πολιτικά, θρησκευτικά και πολιτισμικά-λογοτεχνικά φαινόμενα της πρώιμης νεότερης Ευρώπης με τις αντίστοιχες απηχήσεις τους στο νησί. Ενδεικτικά, περιγράφει το φαινόμενο της ανάπτυξης της παιδείας και του πολιτισμού στην Κρήτη σε άμεση συνάρτηση με την ανάδειξη του κινήματος του Ουμανισμού στην Ιταλία και προωθεί –με σειρά έργων και αναλυτικών επιχειρημάτων– τη μετέπειτα λογοτεχνική και πνευματική άνθιση στα αστικά κέντρα ως τον κομβικό παράγοντα για τον ποιοτικό μετασχηματισμό της κρητικής κοινωνίας, την αναδιοργάνωση και τον εκσυγχρονισμό του αστικού χώρου. Παρουσιάζει με μεθοδικότητα την πραγματικότητα της πρώιμης νεότερης Κρήτης σε αλληλουχία με τον ύστερο βυζαντινό πολιτισμό, με την ιταλική Αναγέννηση και τη δράση των Ελλήνων διανοουμένων στη Δύση. Είναι αξιοσημείωτο ότι προσεγγίζει τον κρητικό πολιτισμό όχι με τα κριτήρια με τα οποία περιγράφεται και ερμηνεύεται συνήθως ο πολιτισμός της Αναγέννησης: αντιθέτως, εντοπίζει και αναλύει τις ποικίλες διαφορές στις κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές συνθήκες της Κρήτης σε σχέση με τις ηγεμονίες και τις πόλεις της Ιταλίας. Στο πλαίσιο αυτό αφηγείται με περισσή άνεση τα φαινόμενα πολιτισμικής και διαδογματικής αλληλεπίδρασης μεταξύ Ελλήνων και Ιταλών λογίων και καλλιτεχνών στην Κρήτη κατά τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα. Κλειδί για την κατανόηση του σχήματος του σ. υπέρ μιας συγκριτικής παράθεσης του βενετοκρητικού στοιχείου με το αντίστοιχο ιταλικό, ευρωπαϊκό, και σε πολλές περιπτώσεις οθωμανικό, αποτελούν οι ποικίλοι και αναλυτικοί χρονολογικοί πίνακες σχετικά με την ιστορία και τον πολιτισμό της Κρήτης, της Ιταλίας και της Ευρώπης των πρώιμων νεότερων χρόνων, οι οποίοι έχουν τοποθετηθεί σε σημεία κλειδιά της μελέτης και εξυπηρετούν στην καλύτερη κατανόηση και στην οπτικοποίηση της επιχειρηματολογίας της.

Με τρόπο αναλυτικό και μεθοδικό ο σ. προσεγγίζει και ερμηνεύει δυσνόητα και πολύπλοκα ζητήματα ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, εξετάζοντας τους εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικούς όρους, τις ιδεολογικές προϋποθέσεις και τις εσωτερικές και εξωτερικές διεργασίες που επηρέασαν και εντέλει καθόρισαν την ταυτότητα των Κρητών στην πρώιμη νεότερη περίοδο. Προσεγγίζοντας το ερώτημα της κοινωνικής συνοχής στην Κρήτη, την οποία και εξετάζει από την ταξική, οικονομική

και θρησκευτική της οπτική, παρουσιάζει με σαφήνεια τις συγκλίσεις και τις αποκλίσεις της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο, τη θέση της διοικητικής και εκκλησιαστικής εξουσίας στην τοπική δημόσια σφαίρα, και τη διαδραστική σχέση της Γαληνοτάτης με την υπερπόντια αποικία της. Σε όλη την έκταση της μελέτης του, ο σ. επιλέγει να εξετάσει και να παραθέσει τόσο την έσωθεν όσο και την έξωθεν παρατήρηση των καταστάσεων και της πραγματικότητας στην Κρήτη. Με πληθώρα παραδειγμάτων προσφέρει στον αναγνώστη τις ποικίλες και πολυπρόσωπες προσεγγίσεις Ελλήνων και Ευρωπαίων συγγραφέων, καλλιτεχνών και στοχαστών, οι οποίοι αποτύπωσαν τις κυρίαρχες κοινωνικο-πολιτικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές τάσεις στο νησί σε όλες τις φάσεις της Βενετοκρατίας. Αφιερώνοντας ξεχωριστές υποενότητες στον αντίκτυπο αυτών των τάσεων στον χώρο της κρητικής ζωγραφικής, μουσικής, ιστοριογραφίας, συλλεκτισμού και φυσικά της λογοτεχνίας, πετυχαίνει να καλύψει όλες τις μορφές έκφρασης της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας των Κρητών, τόσο της πολιτισμικής όσο και της κοινωνικής. Παράλληλα προωθεί και υποστηρίζει ένα ερμηνευτικό μοντέλο για τις πνευματικές αναζητήσεις των διανοουμένων στο νησί στο πλαίσιο της οικοδόμησης του πατριωτικού του συναισθήματος και ερμηνεύει ποικιλοτρόπως τις βαθύτερες ιδεολογικές αναζητήσεις των ανθρώπων της πρώιμης νεότερης εποχής, πάντοτε σε συνάρτηση και εξάρτηση με τα πνευματικά κινήματα στη Βενετία και γενικότερα στη χριστιανική Ευρώπη.

Ο σ. δεν αμελεί να ερμηνεύσει τη δράση και τους στόχους των Κρητών λογίων, καλλιτεχνών και συγγραφέων σε συνάρτηση με τις ποικίλες εκδηλώσεις της δημόσιας ζωής του τόπου και τις εκάστοτε ιστορικές συγκυρίες. Κομβικό σημείο της μελέτης αποτελεί, κατά τη γνώμη μας, η προσέγγισή του της θεολογικής – δογματικής διένεξης και συζήτησης στην Κρήτη κυρίως από το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα και μέχρι το τέλος του Κρητικού Πολέμου. Εκτενής αναφορά γίνεται στο φαινόμενο της συνύπαρξης, της συμβίωσης και της συνδιαλλαγής ορθοδόξων και ετεροδόξων στο νησί με γνώμονα τα θρησκευτικά, πολιτικά και πνευματικά περιβάλλοντα που κυριάρχησαν στην Ευρώπη, στη Βενετία και ως εκ τούτου στην Κρήτη, τόσο με την ανάδειξη του Προτεσταντισμού όσο και με την εδραίωση της Καθολικής Μεταρρύθμισης. Παίρνοντας ως βάση του τις πραγματιστικές και ιστορικές ανάγκες αλλά και τις διακυμάνσεις των ισορροπιών σε πολιτικό, οικονομικό και στρατιωτικό επίπεδο στην Ανατολική Μεσόγειο, ο σ. διερευνά τη δογματική ουδετερότητα στα κρητικά αστικά κέντρα και τονίζει την άμβλυνση των δογματικών διαφορών.

Ως ενδεικτικά παραδείγματα προσφέρει πληθώρα προσωπικοτήτων και τάσεων ορθοδοξίας και ετεροδοξίας στην Κρήτη (καθολικούς, φιλοκαθολικούς, ενωτικούς, φιλοπροτεστάντες, φιλοκαλβινιστές), βασιζόμενος σε δημοσιευμένες και ανέκδοτες πρωτογενείς πηγές. Είναι πολύ ενδιαφέρον πως δεν περιορίζεται στη μονομερή παρουσίαση εκείνων των Κρητών λογίων που εκπροσωπούσαν αποκλειστικά το ορθόδοξο δόγμα. Αντίθετα, παραθέτει ισάξια και με την ίδια βαρύτητα τα εγχειρήματα και τις πρωτοβουλίες των καθολικών Κρητών και των Βενετών διανοουμένων, κοσμικών και εκκλησιαστικών. Με τον τρόπο αυτό, ο σ. αντιλαμβάνεται, ερμηνεύει και χαρτογραφεί με πληρότητα και εγκυρότητα τις ποικίλες θρησκευτικές και ιδεολογικές ζυμώσεις στην κρητική πολιτική, εκκλησιαστική και πνευματική σκηνή μεταξύ του βενετοτουρκικού πολέμου της Κύπρου (1570) και της λήξης της πολιορκίας του Χάνδακα (1669).

Σε όλο το εύρος της μελέτης και κυρίως στο σχετικό κεφάλαιο (Κεφ. 5), ο σ. συνδυάζει μεθοδολογικά και εξαρτά νοηματικά τις ιστορικο-πολιτικές και κοινωνικές του προσεγγίσεις για την κρητική κοινωνία και τη διεθνή σκηνή με τις αντίστοιχες ισορροπίες και αλλαγές στον χώρο της λογοτεχνίας. Μέσω του σχήματος των λεγόμενων «εποχών», προχωρά σε μια προσωπική και καθ' όλα επιστημονική χαρτογράφηση της κρητικής λογοτεχνίας στο σύνολό της, από τον όψιμο 13ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 17ου και την πρόσληψη των κρητικών έργων στα Επτάνησα τον 18ο αιώνα, πετυχαίνοντας στον ύψιστο βαθμό μια ολοκληρωμένη και συγχρόνως κριτικά ερμηνευτική περιοδολόγηση της κρητικής λογοτεχνίας. Παράλληλα, παρουσιάζει τα έργα και τους συγγραφείς τους σε άμεση συνάρτηση με τις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές πραγματικότητες στο νησί (ελληνόφωνη – ιταλόφωνη λογοτεχνία, σχέση έντυπου – χειρόγραφου βιβλίου, διαδογματική επαφή Ορθοδόξων και Καθολικών, βενετοκρητική ταυτότητα). Ξεχωριστή αναφορά επιφυλάσσει στη συζήτηση γύρω από το ζήτημα της γλώσσας σε κοινωνικό και πνευματικό επίπεδο, καθώς εξετάζει εκτενώς και σε βάθος τα φαινόμενα συνύπαρξης και συνδιαλλαγής της ιταλικής γλώσσας – σωστότερα της βενετικής διαλέκτου – με τη δημώδη κρητική διάλεκτο, καθώς και τις ιδεολογικές και πνευματικές τους παραμέτρους στο πλαίσιο των εκάστοτε ιστορικο-πολιτικών γεγονότων και των κοινωνικών συνθηκών. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα λόγω της πρωτοτυπίας της θεωρείται η υποδειγματική προσέγγιση της ιταλόγλωσσης γραμματείας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, η οποία παραμένει σήμερα στο μεγαλύτερο μέρος της ανέκδοτη και αχαρτογράφητη. Σχετικά με αυτήν την πλούσια παραγωγή, η οποία καλύπτει τα περισσότερα πεδία του γραπτού λόγου (ιστορία, ρητορική, φιλοσοφία, λυρική και αφηγηματική

ποίηση, θέατρο κ.α.), συμφωνούμε με τη θέση του σ. πως χωρίς τη γνώση της συγκεκριμένης γραμματείας «είναι αδύνατο να κατανοήσουμε σε όλο του το εύρος και να αξιολογήσουμε νηφάλια τον πνευματικό πολιτισμό της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης» (σ. 184).

Ο σ. επιλέγει ορθά να προσεγγίσει και να ερμηνεύσει τη φύση και τις προϋποθέσεις για τον θεματικό, ειδολογικό και υφολογικό προσανατολισμό των έργων της κρητικής λογοτεχνίας όχι αποκομμένα από το ιστορικό γίνεσθαι αλλά σε πλήρη συνάρτηση μαζί του. Πιο συγκεκριμένα, χρησιμοποιεί το λεγόμενο σχήμα των ομόκεντρων κύκλων, όπου η Κρήτη τοποθετείται στο προσκήνιο, ενώ το ευρύτερο ιστορικο-πολιτικό, θρησκευτικό και πνευματικό πλαίσιο στην Ιταλία, στην υπόλοιπη δυτική Ευρώπη και στην Ανατολική Μεσόγειο λαμβάνεται υπόψη, περιγράφεται και ερμηνεύεται κριτικά στο παρασκήνιο. Συζητώντας ζητήματα ποιητικής, γλώσσας και θεματολογίας, παρουσιάζει τη διαπολιτισμική και συχνά διαδογματική συνάντηση των Κρητών ποιητών με την Ιταλία και τον πολιτισμό της. Στο πλαίσιο αυτό, η μελέτη προσφέρει στον αναγνώστη μια οπτικοποιημένη εκδοχή της παραπάνω προσέγγισης μέσω αναλυτικών χρονολογικών πινάκων. Από αυτούς άλλοι εμπεριέχουν τα έργα της κρητικής λογοτεχνίας, τους συγγραφείς τους και τις διακειμενικές τους εξαρτήσεις με αντίστοιχα δυτικά πρότυπα και πηγές, ενώ άλλοι τη χειρόγραφη και έντυπη παράδοσή τους. Στην τελευταία περίπτωση, οι πίνακες απαρτίζονται από τα έργα και τους συγγραφείς τους, προσεγγίσεις στον χρόνο σύνθεσής τους, την προέλευση του εκάστοτε χειρογράφου ή την *editio princeps* και την μετέπειτα εκδοτική παράδοση του έντυπου έργου· πρόκειται όντως για μια εργασία ουσιαστικής και βαθιάς φιλοπονίας. Ως αποτέλεσμα, προωθείται με ευρυμάθεια και πειστικότητα η πεποίθησή πως η κρητική λογοτεχνία δεν υπήρξε ένα περιφερειακό και απομονωμένο φαινόμενο, αλλά μία από τις πολλές εκφράσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού των πρώιμων νεότερων χρόνων.

Ο σ. πραγματεύεται τα θέματα της μελέτης του με σύγχρονη ερευνητική οπτική, με οξυδέρκεια και με ματιά κριτική και εξεταστική, πάντοτε στηριζόμενος στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία, παλαιότερη και σύγχρονη, την οποία αντιλαμβάνεται και μεταχειρίζεται δημιουργικά. Για να στηρίξει την επιχειρηματολογία και τη μεθοδολογία του, παρουσιάζεται να έχει αξιοποιήσει πάσης φύσεως αρχειακά, γραμματειακά και καλλιτεχνικά κατάλοιπα της εποχής. Είναι αξιοσημείωτο πως μελετά, σχολιάζει και προσεγγίζει το θέμα ή τα θέματα κάθε ενότητας με ωριμότητα, βασιζόμενος σε προσεκτική και ερμηνευτική ανάγνωση και παράθεση του αντίστοιχου πρωτογενούς υλικού, ενώ πολύ

σπάνια προχωρά σε γενικές εκτιμήσεις, τονίζοντας όμως πάντα πως οι εκτιμήσεις αυτές, αν και στηρίζονται σε έγκυρα και έγκριτα δεδομένα και παρατηρήσεις, δεν επιτρέπουν την εξαγωγή στέρεων πορισμάτων. Ως εκ τούτου, ο αναγνώστης διευκολύνεται να παρακολουθήσει και να κατανοήσει τη σκέψη του σ. από την παράθεση –είτε στο κυρίως κείμενο, είτε σε παραπομπές είτε σε αναλυτικούς πίνακες– πληθώρας δημοσιευμένων και αδημοσίευστων πρωτογενών πηγών στα ελληνικά, λατινικά και ιταλικά (αποσπάσματα από πρώιμες έντυπες εκδόσεις και ανέκδοτους χειρόγραφους κώδικες, διοικητικά βενετικά έγγραφα και νοταριακά κατάστιχα του Χάνδακα και της Βενετίας, σύγχρονες πρωτογενείς μαρτυρίες και ενθυμήματα, βενετικές απογραφές και χάρτες, κ.α.). Συνθέτοντας δημιουργικά το ποικίλο υλικό και τις διάφορες προγενέστερες επιστημονικές προσεγγίσεις, ο σ. συχνά εκφράζει τις επιφυλάξεις και τις αμφιβολίες του για ζητήματα που, όπως τονίζει, είχαν στο παρελθόν ερμηνευτεί αποσπασματικά ή μονομερώς, ενώ δε διστάζει με επιστημονική επιχειρηματολογία να ανασκευάσει και να αναθεωρήσει, όπου καθίσταται απαραίτητο, θέσεις της παλαιότερης έρευνας.

Συμπερασματικά, πιστεύουμε πως ο πρώτος τόμος της υποδειγματικής αυτής μελέτης, σε συνάρτηση φυσικά και με τους επόμενους δύο τόμους της ανθολογίας, αποτελεί «κτῆμα εσαεί» και προωθεί μια ευρύτερη συζήτηση στον χώρο της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας και των κρητολογικών σπουδών. Ανάμεσα στις ποικίλες και πολύτιμες επιστημονικές προσεγγίσεις του βιβλίου, περιοριζόμαστε να αναφερθούμε στις ακόλουθες ως τις πλέον σημαντικές. Ο σ. τονίζει ως γεγονός αναμφίβολο τη δυναμική διαπολιτισμική συνάντηση που συντελέστηκε στην Κρήτη κατά την περίοδο της βενετικής κυριαρχίας. Υποστηρίζει δε πως η τελευταία δεν περιορίστηκε αποκλειστικά στον τελευταίο αιώνα της Βενετοκρατίας, αλλά οικοδομήθηκε βαθμιαία από τα πρώτα χρόνια της παρουσίας των Βενετών στο νησί. Ταυτίζει και εξαρτά την εξέλιξη και την τελική εδραίωση της πνευματικής αυτής συνάντησης της κρητικής και βενετικής παράδοσης με τη σταδιακή σύνθεση μιας πολιτικής και κοινωνικής ενότητας μεταξύ των δύο εθνότητων· η τελευταία οδήγησε στην ανάδειξη ενός ομοιογενούς πολιτισμού τον οποίο τον ονομάζει *βενετοκρητικό*. Ως εκ τούτου, ο σ. προτείνει ο όρος *Κρητική Αναγέννηση* να αγκαλιάσει ολόκληρη την περίοδο της βενετικής παρουσίας στο νησί και να προσδιορίσει τον πνευματικό πολιτισμό της σε όλο το ειδολογικό του εύρος. Μέσω των προσεγγίσεων και των προβληματισμών του, ο σ. προωθεί εσκεμμένα την ανάγκη για περαιτέρω μελλοντική έρευνα, εξίσου σύνθετη και συστηματική, στο πεδίο της κρητικής λογοτεχνίας και ιστορίας

κατά τη βενετική περίοδο. Πολύ περισσότερο, δε διστάζει να εκφράσει ρητά την πεποίθησή του πως για πολλά ζητήματα που αφορούν την κρητική λογοτεχνία χρειαζόμαστε περισσότερες και κυρίως ασφαλέστερες μαρτυρίες, που μόνο μια εξαντλητική έρευνα των ιστορικών και γραμματειακών πηγών μπορεί να φέρει στο φως. Αυτό είναι και το αίσθημα που μένει στον αναγνώστη του βιβλίου, το κάλεσμα δηλαδή του σ. προς τους νέους ερευνητές να ακολουθήσουν το παράδειγμα των προγενέστερων επιφανών μελετητών της βενετοκρητικής ιστορίας και του πολιτισμού της και να εργαστούν συστηματικά σε ένα πολλά υποσχόμενο πεδίο, συνεισφέροντας στην περαιτέρω ανάδειξή του.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΠΑΡΑΔΟΥΛΑΚΗΣ

Μέλος του DFG Graduiertenkolleg 2008

Interkonfessionalität in der frühen Neuzeit

Υποψήφιος Διδάκτωρ στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου

S. NEOCLEOUS, *Heretics, Schismatics, or Catholics? Latin Attitudes to the Greeks in the Long Twelfth Century*, Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 2019, pp. xv+291. ISBN 978-0-88844-216-1

This monograph by Savvas Neocleous aims to trace the Latin attitudes to the Byzantines from the eve of the First Crusade to the aftermath of the Fourth, focusing on religious perceptions. The use of a wide variety of sources, from Latin to vernacular, undeniably constitutes its greatest merit.

For such an ambitious project, the Introduction (pp. 1-5) seems rather brief. It begins with a presentation of scholars, writing between the end of the 19th century and the second decade of the 20th, who have regarded the conquest of Constantinople in 1204 as the culmination of a long-established religious enmity, the roots of which are to be traced in the schism of 1054. It is a very brief and selective historiographical survey of the topic, since only isolated phrases from the mentioned works are cited, and so it becomes difficult to understand how these views were shaped in their historical context and historiographical tradition. In a similar vein, the author's aim to "revisit and challenge" the research opinion he has just mentioned (p. 5) is not contextualized in the framework of a relevant historiographical discussion, although the religious motives behind the events of 1204 have already been questioned from different perspectives. For instance, Jonathan Harris's work on the Crusades has provided an important insight into how the crusaders manipulated the religious differences in order to legitimize the diversion of their enterprise¹. Besides, modern research is gaining a deeper understanding of the encounters between Latins and Byzantines by using the analytical categories of identity and alterity. Thus, it has been pointed out that the construction of the Byzantine and

1. J. HARRIS, *Byzantium and the Crusades* (London and New York: Hambledon and London Books, 2003; 2nd edition London: Bloomsbury Academic 2014).

Latin forms of otherness is a situational construct; accordingly, the labelling of the Other as “schismatic”, “heretic”, “pagan”, “coward”, “perjurer” and so on, occurs during conflicts in order to strengthen identities, to legitimize violence, and/or to achieve personal goals².

The author’s intention to examine his topic “in terms of religion” and to demonstrate that the Byzantines were perceived by the Latins as “fellow Christians and as an integral part of twelfth-century Christendom” (p. 5), is not fully understandable. Throughout the six chapters of the book it is constantly repeated, on the basis of the sources, that the Latins regarded the Byzantines as their Christian brethren, and that their labelling as “schismatics” or “heretics” were isolated events. This emphasis seems a little odd as any reader who is familiar with the permeability and malleability of medieval cultural frontiers, as well as with the Crusade sources, is aware of the fact that despite the dogmatic and ritual differences, the Latin West and the Byzantine East never ceased to communicate and to enjoy cordial relations. Besides, the popes appealed to the Byzantine emperors to sustain the Crusades on the grounds of their shared *christianitas*. On the other hand, the Holy See constantly called on the Byzantine emperors to work on the unity of the Churches, as many of the papal sources mentioned in Neocleous’ monograph explicitly state. The insistence on the unity, as well as on the Byzantine disobedience towards the Roman Church, implies the perception of a kind of separation, either jurisdictional or doctrinal/ritual, even if the labelling “schismatics” or “heretics” for the Byzantines is missing. An elaborated methodological approach that clarified the content of concepts like “schismatics” and “heretics” (are they perceived by the author as purely theological or cultural notions?), and that situated the research question in its historiographical context, explaining in detail its specific objectives, would have added value to the monograph.

The first chapter (pp. 6-50) focuses on the period from Gregory VII’s pontificate to the eve of the Second Crusade and deploys a variety of sources to support the main argument of the monograph. However, contradictions are not avoided, since the same sources reveal that the treatment of Byzantines as fellow Christians did not exclude perceptions of religious differences, and vice versa. The chapter concludes with the presentation of Latin theological views,

2. See, among others, C. HOLMES, ‘Shared Worlds’: Religious Identities – A Question of Evidence, in J. HARRIS, EADEM and E. RUSSEL, eds., *Byzantines, Latins, and Turks in the Eastern Mediterranean World after 1150* (Oxford: Oxford University Press, 2012), 31-59.

which oscillated between polemical and moderate stances towards the Byzantines (pp. 46-50). Apart from a coherent methodological framework, a more concrete contextualization of the sources would have been more helpful. The labelling of the Byzantines as “schismatics” by Bohemond of Antioch (p. 42) is a typical example of the construction of otherness through the manipulation of already existing religious differences, as the author himself implies. In this vein, the comparison of Bohemond with his uncle, the Great Count of Sicily Roger I, who protected Greek monasticism (p. 42) does not take into consideration the fluidity of medieval cultural borders, the long-established tradition of religious coexistence in Southern Italy, and the count’s political aims.

The second chapter (pp. 51-97) covers the period from the Second Crusade to the end of the reign of Manuel I Komnenos. In the French Kingdom, the author argues, religious differences had been increasingly noticeable after the conquest of Antioch by the Byzantines and had given shape to an anti-Byzantine party. According to the monk of Saint-Denis Odo of Deuil, the chronicler of Louis VII’s crusade, this party, during its participation in the crusade, regarded the Byzantines as “heretics” and did not hesitate to propose the conquest of Constantinople when Louis VII’s crusading army arrived in front of its walls. However, the king and the majority of the crusaders rejected the proposal on the grounds of Christian fraternity with the Byzantines (pp. 51-58). If one takes into consideration Odo of Deuil’s aim, namely, to absolve the king from any responsibility for the failure of his crusade, both the proposal and its refusal become integral parts of the narrative. Against this backdrop, which serves to relativize the construction of identities and alterities, the author could have also utilized Odo of Deuil’s account on the failure of the German king’s crusading army. The monk put the blame on the Byzantines, stressing that the Byzantine emperor *Christianorum fides stravit, paganismum stabilivit*³. On the other hand, German sources insist on the alliance between Manuel I and the German king Conrad III and their cordial relations. The well-known intermarriages between Byzantines and Latins following the Second Crusade, as well as Manuel I’s diplomatic relations with western forces in the 1160’s and 1170’s are also set forth to prove the Byzantine *christianitas* as perceived by the Latins (pp. 88-93).

3. Odo of Deuil, *De profectione Ludovici VII in orientem. The Journey of Louis VII to the East*, ed. and transl. Virginia Gingerick BERRY (New York: W.W. Norton & Company, Inc, 1948), 90.

The author also turns his attention to the theological work *Antikeimenon* by Anselm of Havelberg, commissioned by Pope Eugenius III and written in 1149/50 as a *disputatio* between Anselm and the Byzantine archbishop Niketas of Nikomedia (pp. 69-88). In this section, the author elaborately presents religious differences dividing the two Churches. Anselm's statement that, the dogmatic and ritual differences notwithstanding, Latins and Byzantines were united in one faith, undoubtedly reveal that both sides perceived each other as sharing the same religion. However, the author does not contextualize this important text. Thus, he leaves unexplored the fact that it was the Byzantine interlocutor who accepted, albeit creatively, the Latin position on the *filioque* and argued for the need to convoke a council, under the Holy See's authority, so that the "Christian East ... freely accept" the *filioque* and subsequently realize the unity of the Churches (p. 81). The chapter concludes by pointing to the Latin interest in Greek patristics (pp. 95-97), offering an argument from the Byzantine side. Archbishop Eustathios of Thessaloniki, in his famous account of the capture of the city by the Normans in 1185, records that the Latins were eager to discuss religious matters with him and accept the positions of the Eastern Church (pp. 96-97). This statement could have been a good opportunity for the author to show the situational character of identities and alterities, since the Byzantine archbishop's text is a good example of how otherness is constructed through religious and cultural categories with a view to promoting the archbishop's own personal goals⁴.

The third chapter (pp. 98-131) deals with the last two decades of the 12th century. The author begins by presenting the continuation of anti-Byzantine discourses in the work of William of Tyr and quite rightly attributes the relevant negative attitudes to the religious antagonisms between Byzantine and Latin prelates in the Latin East (pp. 98-106). Despite this effort to contextualize the sources, the analysis of the relations between the western emperor, Frederick I, and his Byzantine counterpart, Isaakios II, during the Third Crusade does not escape making internal contradictions (p. 116). The labelling of the Byzantines as "false Christians" that emanates from the political conflicts between the two emperors could not have come about if religious differences had not already existed. Therefore, "the issues dividing the Greek and Latin Church" were indeed used to legitimize Frederick's prerogatives and a possible aggression against Byzantium, and they were encapsulated in the

4. HOLMES, 'Shared Worlds': Religious Identities – A Question of Evidence, 34-35, 39-40, 42-43.

aforementioned label. At the end of the chapter, the author attempts an approach to Joachim of Fiore's theological views (pp. 122-131): the Latin theologian underlines the dogmatic and ritual difference between the two worlds without either adopting a polemical tone or using the words "schismatics" or "heretics", although he does argue on the separation of the Church, from the perspective of papal primacy.

In the fourth chapter (pp. 132-162), covering the period from the preaching of the Fourth Crusade to the conquest of Constantinople, the author deals with the event that had triggered his research. He gives an overview of well-debated issues, such as Innocent III's appeal to the Byzantines to provide military and financial assistance for the crusade, his effort to prevent an attack on the Byzantines, and the manipulation of religious differences by the Crusade's leadership to legitimize the conquest of Constantinople⁵. It is rightly stressed that the Crusade's leading clerics used an anti-Byzantine polemic focusing on dogmatic differences in order to raise the morale of the crusaders (pp. 158-159). It is worth noting that the author attempts to examine the influence of the Byzantine anti-Latin polemic on the preaching of the aforementioned clerics (pp. 159-160).

In the same vein, in the fifth chapter (pp. 163-195) the author examines the Roman Church's reaction to the conquest of Constantinople and its attitudes to the conquered Byzantines. He focuses on Innocent III and rightly argues that the pope had no intention of Latinizing the Eastern Church. He equally sets forth as an argument the fact that the Fourth Lateran Council (1215) welcomed the "return of the Greeks to the obedience of the Apostolic See" and acknowledged that both Latins and Byzantines had "different rites under one faith" (pp. 181-182). Innocent III's protection of Greek monasticism in Hungary, Southern Italy and Latin Greece, in terms of refraining from imposing doctrinal changes despite the monasteries' subjection to the Latin ecclesiastical authorities, is also utilized in order to support the monograph's basic idea. However, this protection, as the author says (p. 194), was offered on condition that the Eastern rites and customs "did not run counter to Latin canonical tradition", as had been decreed in the Fourth Lateran Council (canon 4).

The sixth chapter (pp. 196-238) studies a wide range of sources on the Fourth Crusade, written either by eyewitnesses of the events of 1204 or by people who had

5. See, among others, N. G. CHRISSIS, *Crusading in Frankish Greece. A Study of Byzantine - Western Relations and Attitudes, 1204-1282* (Turnhout: Brepols, 2012), 1-56, with reference to previous literature.

never set foot in Constantinople. The author repeats that the crusaders manipulated religious differences to legitimize the conflict, and attempts to trace the continuation of narrative patterns in later texts. The section dealing with sources written by non-witnesses (pp. 205-224) is richly documented through a variety of texts originating in the kingdoms of France, Germany and England. Their examination proves that there was no “collective hate” against the Byzantines, whereas the anti-Byzantine religious polemic expressed by certain medieval authors had been influenced by eyewitnesses. The section begins with the *Hystoria Constantinopolitana* of Gunther of Pairis, the importance of which is stressed by the author (pp. 206-209). The author’s analysis could have been deepened if he had drawn a comparison with Gunther’s verse account on the First Crusade, *Solimarius*. Neither does western theological thought show an increased awareness of the dogmatic differences between the Latin and the Eastern Churches after the events of 1204.

In his Conclusions and Epilogue (pp. 239-248), the author reiterates his main argument and rightly argues that the multiplicity and variety of the western European communities did not allow the construction of a collective anti-Byzantine memory (p. 243). However, a few methodological *faux pas* should be stressed. In order to relativize the “hate” between Latins and Byzantines, the author argues for the long-established hate between French and Germans in the early 12th century that “persisted well beyond the Second World War” (p. 240). He therefore seems not only to deprive his research of the necessary historical and cultural context, but also to ascribe to identities and alterities the essentialist character that he was trying not to ascribe in the case of Latin-Byzantine relations. The phrase “Constantinople suffered no more than any other city in Latin Europe taken by assault” (p. 243), should have been avoided, since such a statement prevents contextualization and, from the perspective of micro-history, trivializes communities’ and individuals’ perception of violence. The very last phrases of the monograph (pp. 247-248) equally raise questions of contextualization. The author mentions the Second Vatican Council’s Decree on Ecumenism, *Unitatis Redintegratio* (1964), which defended the unity of faith between the two Churches, their differences notwithstanding, and regards as its precedent Anselm of Havelberg’s *Antikeimenon*. The monograph concludes with an Appendix (pp. 249-251) dealing with the perception of the Byzantines in *Chanson d’Antioche*, a bibliography of primary and secondary sources (pp. 252-278) and an index of places and persons (pp. 279-291).

The book examines a key issue of Latin-Byzantine relations through the extensive study of a wide range of available sources. However, its methodological

background could have been further elaborated by considering more aspects of the relevant ongoing historiographical debate. Thus, it could have devoted more attention to the situational character of medieval identities and alterities and the fluidity of that era's cultural borders.

ELENI TOUNTA
School of History and Archaeology
Aristotle University of Thessaloniki

Greek Medical Literature and its Readers. From Hippocrates to Islam and Byzantium, edited by P. BOURAS-VALLIANATOS and S. XENOPHONTOS (Centre for Hellenic Studies, Kings' College London), London 2018, pp. x + 239. ISBN 978-1-4724-8791-9 (hbk). 978-1-351-20527-6 (ebk)

The volume in consideration results from an international conference on *Greek medical texts and their audience: perception, transmission, reception*, held on December 12-13, 2014 at King's College London. The event focused on the relation between Greek medical literature and its readers and brought together experts on different aspects of this topic; but some of the papers unfortunately were not submitted for publication.

The book is edited by the conference organizers, Petros Bouras-Vallianatos and Sophia Xenophontos. The elegant volume (with hardcover, that is adorned with an image from a manuscript of mid-15th century [Bononiensis 3632, f. 35v], depicting Hippocrates teaching his students) is published by the Centre for Hellenic Studies of King's College at London, under the editorial encouragement and support of Michael Trapp, as the series editor.

As the editors note in their introduction (p. 1), the connection of medical works with their audience is a matter not so well studied, in spite of the recently growing research in the area of ancient medical literature. This volume aims to contribute to the clarification of the publicum's role in the contextualisation of Greek medical texts by examining the various ways of interaction between authors and readers. The book may be considered as a first step towards this direction, since many important issues concerning the impact of Greek medical texts on contemporary and later audiences require further investigation.

Concerning the context of the volume, initially brief *curricula* of the editors and the author of each chapter are included, as well as the preface and the introduction by the editors. Next, the chapters of each Part of the volume follow. The book is

divided into four parts according to the historical and cultural timespan of the text. Parts I and II include chapters pertaining to medical works of the Classical and Roman Imperial period, while Parts III and IV deal with the introduction and circulation of Greek medical works in the Islamic and Byzantine world. References are given at the end of each chapter. Finally the book concludes with an Index of terms, words and names.

Part I consists of three chapters, dealing respectively with a) Alcmaeon's of Croton (5th century BC) treatise *περὶ φύσεως* (*On Nature*), probably the first medical text in Greek; b) the pseudo-hippocratic text *Περὶ Φυσῶν* (*On Winds*) and c) the well-known *Ἐπιδημίαι* (*Epidemics*) of Hippocrates. In the first chapter ("Alcmaeon and his addressees. Revisiting the incipit", pp. 1-29) Stavros Kouloumentas [hereafter: K.] examines Alcmaeon's of Croton treatise, and especially its incipit, the longest surviving extract from this work, which runs as follows: ... ἦν δὲ Πειρίθου υἱός, ὡς αὐτὸς ἐναρχόμενος τοῦ συγγράμματός φησιν. «Ἀλκμαίων Κροτωνιῆτης τάδε ἔλεξε Πειρίθου υἱός Βροτίνῳ καὶ Λέοντι καὶ Βαθύλλῳ περὶ τῶν ἀφανέων περὶ τῶν θνητῶν σαφήνειαν μὲν θεοὶ ἔχοντι, ὡς δὲ ἀνθρώποις τεκμαίρεσθαι» K. surveys the suggestions proposed about the punctuation and interpretation of the passage, collects the scanty evidence on the identity of Alcmaeon's addressees mentioned in this extract and offers very useful insights about the nature of the work in general. Alcmaeon allegedly was connected with the Pythagoreans, so K. offers a new interpretation of the treatise's target groups, such as «a narrow and specialised audience including members of a Pythagorean group, active in the same competitive setting as Alcmaeon, although their relationship is not clearly specified in the incipit», and «a broader and less specialized audience including any attendee at contemporary philosophical contests» (pp. 21-22).

In the second chapter ("Gone with the wind. Laughter and audience of the Hippocratic treatises", pp. 30-47) Laurence Totelin (hereafter T.) explores the short text *Περὶ Φυσῶν* (*On Winds*, or rather *On Breaths*, as it is translated with more precision elsewhere¹), an anonymous medical treatise of the fifth century BC, later inserted between the texts of the Hippocratic corpus. In this text, which preserves a high rhetorical character, the unknown author expounds the theory that the body is nourished by food, drink and above all by air (*πνεῦμα*), and describes the effects of breaths on the body. T. argues that people with no medical training were well acquainted with medical texts in antiquity, either by reading them themselves or

1. E.g. the Loeb edition ecc.

by listening to an aloud reading to a group; they would most likely have found the references to the wind and bloated bellies amusing (though the Hippocratic authors would have never intended them to appear as humorous), recalling the comic plays: medical terms denoting farting were normally found in ancient comedy and satire, and ancient comedians –and Aristophanes in particular– took advantage of the comic potential found in the theories and therapies described in the Hippocratic treatises in order to provoke the laughter of the spectators.

In the third chapter (“The professional audiences of the Hippocratic *Epidemics* Patient cases in Hippocratic scientific communication”, pp. 48-64) Chiara Thumiger [hereafter CT] examines the patient reports found in the seven books of the *Ἐπιδημῖαι* [*Epidemics*]. These reports display the medical history of individual patients from the very beginning of the illness to death or recovery, with emphasis on the clinical dimension of the medical art. Of particular interest is the comparison with modern approaches to clinical training, especially that relating to a doctor’s communication with his patients. CT emphasizes that Hippocratic authors addressed an audience of medical professionals and, as contemporary medical practice was mainly dependent on oral learning and teaching, she considers the medical cases as manifestations of “mnemonic effort”. Indeed Hippocratic *Epidemics*, despite the ambiguities and historical uncertainties about the texts’ composition and transmission, were very firmly delimited as professional and medical, communicating no more than pure *data*. CT concludes that “the reception of an individual intellect –as a future student, a training doctor– characterizes the audience of these texts, motivates and even determines, concretely, their very existence” (p. 58).

Two chapters form the Part II of the book; they deal with medical texts from the Roman Imperial period, namely Galen and Pseudo-Alexander of Aphrodisias. In the first study (“Galen’s *Exhortation to the Study of Medicine*. An educational work for prospective medical students”, pp. 67-93) Sophia Xenophontos [hereafter X.] offers a concise analysis of Galen’s rather overlooked treatise *Προτρεπτικὸς ἐπ’ ἱατρικὴν τέχνην* (*Exhortation to the study of Medicine*) underlining the author’s identity as a moralist and soul-doctor. It is known that this Galenic treatise consisted of two parts, of which we dispose only the first, being an introductory essay on the benefits of acquiring skills in the arts, while the second part focused on the art of medicine. X. argues that in this text rhetoric to a large extent facilitates philosophical instruction; she discusses also Galen’s moralizing methods and the educational elements of the essay: in all probability its intended audience consisted of beginners in philosophy, who were being moved to continue their professional

studies in medicine. X. also emphasizes on the close interplay of the treatise with a number of philosophical texts –and most notably Plutarch– and concludes that “Even if Galen’s affiliation to Plutarch is not conscious or direct (which I think is), it does have something to tell us about the former’s sustained work in the area of moral philosophy and its envisaged impact on his contemporary philosophical and intellectual landscape” (p. 82).

In the second study (“An interpretation of the preface to *Medical Puzzles and Natural Problems* 1 by Pseudo-Alexander of Aphrodisias in light of medical education”, pp. 94-109) Michiel Meeusen [hereafter M.] turns his attention to another didactic work, the spurious collection *Ἰατρικὰ ἀπορήματα καὶ φυσικὰ προβλήματα* (*Medical Puzzles and Natural Problems*) ascribed to Alexander of Aphrodisias, a collection from the early centuries AD, which has attracted very little scholarly attention. The text shows great affinity with the so called *Ἐρωταποκρίσεις*, the question and answer literature. M. focuses on the preface to the treatise’s first book, which has a clear paedagogic and educational motivation, and testifies a dynamic relationship between author and student / reader in the context of a medical school setting through the application of proper methods that intended to attract the reader’s concentration.

Subject of the two chapters of Part III are the translations of Greek medical literature –and particularly Galen– to Arabic, in the context of the so-called Graeco-Arabic translation movement², when, from the mid-eighth century, and for roughly two centuries, a wide range of Greek philosophical, scientific and medical texts were translated into Arabic, sometimes directly and sometimes through a Syriac intermediary. Towards this achievement very important is the role of the 9th century scholar Ḥunayn ibn Ishāq, a Nestorian Christian, and of his epigones. In the first chapter (“The user-friendly Galen Ḥunayn ibn Ishāq and the adaptation of Greek medicine for a new audience”, pp. 113-130) Uwe Vagelpohl [hereafter V.] examines the metaphrastic techniques of Ḥunayn, who not only commanded ancient Greek, but was also a practising physician. His methods can be summarised in the following three cases: amplification of the prototype in various ways, clarification of it through additional information and annotations (which vary in length from a line or two to several manuscript pages), and, finally, reworking of the material in the form of summaries, as the prototypes were long and detailed,

2. For the details see *inter alios* D. GUTAS, *Greek Thought, Arabic Culture. The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbasid Society (2nd-4th / 8th-10th centuries)*, (London and New York, 1998).

often including a large amount of material that was irrelevant for medical practice. Characteristic examples on each case illuminate the translator's method. Since the translated Galenic texts were meant to be used by practising physicians for diagnostic and therapeutic purposes, Ḥunayn adapted the original texts according to the needs of his audience, taking care to be as accurate as possible. Furthermore, he individualized the translations' style to the stylistic preferences of the patron who commissioned them.

In the second chapter ("Medical knowledge as proof of the Creator's wisdom and the Arabic reception of Galen's *On the Usefulness of the Parts*", pp. 131-139) Elvira Wakelnig [hereafter W.] studies the Arabic translation of Galen's treatise *Περὶ χρηείας τῶν ἐν ἀνθρώπου σώματι μορίων* (*On the Usefulness of the Parts*), which was most probably made by Ḥubaysh ibn al- Ḥasan (Ḥunayn's nephew) in the mid-ninth century (following four earlier translations of the work in Syriac). In this case the translator focuses exclusively on the role of the Creator rather than on Galen's emphasis on personified Nature. The Galenic work was received more as a philosophical-theological treatise than a strictly physiological text and this resulted to a circulation of the text beyond the strict medical circles, among scholars, theologians and philosophers. Similar, but, to a smaller extent, is the case of another Galenic treatise, *Περὶ ἀνατομικῶν ἐγχειρήσεων* (*On Anatomical Procedures*), the books IX-XV of which, as it is known, survive only in the aforementioned Ḥubaysh's translation.

The Byzantine world lays in the center of Part IV of the volume, with the last two chapters of the book. In the first study ("Physician versus physician: Comparing the audience of *On the Constitution of Man* by Meletios and *Epitome on the Nature of Men* by Leo the Physician", pp. 153-179) Erica Gielen [hereafter G.] compares two Byzantine texts, the treatise *περὶ τῆς τοῦ ἀνθρώπου κατασκευῆς* (*Constitution of Man*) by Meletios (probably early 9th century) and the *Σύνοψις εἰς τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων* (*Epitome on the Nature of Men*) by Leo the Physician (of the same date?). The first text has a rich textual tradition, while the second is transmitted by only one manuscript. G. discusses two case studies starting from Meletios's and Leo's statements on the human head and brain, in order to elucidate the relationship between the two texts and their impact to their respective audiences, evidently quite different. Meletios enriches the Galenic material on the anatomy and physiology of various parts of the body with quotations from the Church Fathers. On the other hand Leo highlights the medical terminology and definitions, reducing Meletios's Christian approach and adapting his text mostly to a professional audience.

The last chapter of the volume (“Reading Galen in Byzantium. The fate of *Therapeutics to Glaucon*”, pp. 180-229) by Petros Bouras-Vallianatos [henceforth B.-V.] concentrates on Galen’s treatise *τῶν πρὸς Γλαύκωνα Θεραπευτικῶν* (*Therapeutics to Glaucon*). After offering some basic details about the Galenic text B.-V. examines its textual tradition in Byzantium. B.-V. offers not only a mere presentation of the manuscripts, but insists also on the various layouts and formats used by the scribes to arrange the Galenic text and the relevant scholia in the page. In this way *the mise-en-page* comes as a “visual aid” to help the reader and the user of the manuscript in general. Nine plates with photos from manuscripts with characteristic examples complete this part of the study. B.-V. then proceeds to the study of the byzantine commentaries on the *Therapeutics to Glaucon*, showing that the commentators, by integrating their own views in the interpretation of the text, offered a new perspective on its understanding and ensured its transmission. Finally, the last section of this chapter deals with Byzantine medical handbooks. Considering the fact that *Therapeutics to Glaucon* inspired Byzantine medical authors, B.-V. intends to show how Galenic knowledge was transmitted in medical manuals throughout the Byzantine era. An Appendix to this chapter offers a very interesting synoptic presentation of a Galenic passage as it was adapted by Oribasios, Aetios of Amida and Alexander of Tralles in their medical handbooks, and gives a better idea on the way Galenic material was modified and rearranged. It is concluded that “Future studies should take a comparative look at the presence of various genres of classical literature in Byzantium and juxtapose evidence from other medieval examples, for instance in Latin or in Arabic, which could elucidate further our understanding of both the revival of classical literature and the accessibility of classical texts in medieval milieus” (p. 197).

In sum, this volume enriches the bibliography and adds a significant title to the research into the complexities of Greek medical writings from the fifth century BC down to the fourteenth century AD, their reception and their influence on various intellectual *milieus*. Anyone interested in Greek medical tradition will gain a great profit from the book.

MARIA CHRONE
Athens

Round Trip to Hades in the Eastern Mediterranean Tradition. Visits to the Underworld from Antiquity to Byzantium. Edited by G. EKROTH and I. NILSSON [Cultural Interactions in the Mediterranean 2], σελ. xviii+398, Leiden 2018. ISBN 978-90-04-37266-5 (hardback). ISBN 978-90-04-37596-3 (e-book)

Καθώς είναι συνδεδεμένο με τον ανθρώπινο ψυχισμό και με τὰ ἀναπάντητα ἐρωτήματα γιὰ τὴν μετὰ θάνατον ζωὴ καὶ γιὰ τὴν τύχη τῆς ψυχῆς, τὸ θέμα τῆς «κατάβασης», τῆς ἐπίσκεψης δηλαδὴ στὸν Κάτω Κόσμο, εἶναι ἓνα δημοφιλέστατο «μοτίβο» ποὺ συναντᾶται σὲ ποικίλες μορφές σὲ ὅλες τὶς μυθολογίες καὶ σὲ ὅλες τὶς λογοτεχνίες.

Με τὸν εὐρηματικὸ τίτλο «Ταξίδι μετ’ ἐπιστροφῆς στὸν Ἅδη στὴν παράδοση τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου» καὶ με ὑπότιτλο «Ἐπισκέψεις στὸν Κάτω Κόσμο ἀπὸ τὴν Ἀρχαιότητα ἕως τὸ Βυζάντιο» στὸ βιβλίο αὐτὸ περιλαμβάνονται 19 ἄρθρα ποὺ ἐξετάζουν πολὺπλευρα καὶ διαχρονικὰ τὴν συναφῆ θεματικὴ στὴν Ἀρχαιότητα καὶ στὸ Βυζάντιο. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶχαν παρουσιαστῇ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Uppsala (9-12 Ὀκτωβρίου 2014) σὲ ὁμότιτλο συνέδριο, τὸ ἀρχικὸ πρόγραμμα τοῦ ὁποίου εἶναι προσβάσιμο στὴν ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση https://www.arkeologi.uu.se/digitalAssets/483/c_483094-1_3-k_hades_program.pdf.

Μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀνακοινώσεις δὲν κατατέθηκαν πρὸς δημοσίευση· ἔχουν συμπεριληφθεῖ ὅμως καὶ ὀρισμένα ἄρθρα συναφοῦς θεματικῆς, τῶν ὁποίων οἱ συγγραφεῖς δὲν εἶχαν παρευρεθεῖ στὸ συνέδριο.

Στὸν τόμο προτάσσονται περιεχόμενα, κατάλογος εἰκόνων καὶ πινάκων καὶ βιογραφικὰ τῶν συγγραφέων τῶν ἄρθρων (σσ. i-xvii). Ἀκολουθεῖ εἰσαγωγικὸ κεῖμενο με τίτλο «Round Trip to Hades: An Introductory Tour» (σσ. 1-10), στὸ ὁποῖο οἱ ἐκδότριες τοῦ τόμου G. Ekroth καὶ I. Nilsson τονίζουν ὅτι με τὸ βιβλίο ἐπιδιώκεται νὰ ἐρευνηθεῖ πῶς ἐπιβιώνει, πῶς διαδίδεται καὶ πῶς μετασχηματίζεται τὸ θέμα στὴν πορεία τοῦ χρόνου, καὶ παρουσιάζουν ἀναλυτικὰ τὸ περιεχόμενο τῶν συμβολῶν στὸν τόμο. Ἐξ ἀρχῆς τονίζεται ἐπίσης ὅτι δὲν

ἐπιδιώχθηκε ὁμοιομορφία ὡς πρὸς τὶς παραπομπές, τὴν μεταγραφὴ τῶν ὀνομάτων καὶ τὴν παράθεση τῶν πρωτοτύπων χωρίων, καθὼς ἔπρεπε νὰ συνδυαστοῦν δύο διαφορετικὲς ἐν πολλοῖς «ἀκαδημαϊκὲς» παραδόσεις.

Στὸ δεῦτερο ἄρθρο, τοῦ F. Graf, «Travels to the Beyond: A Guide» (σσ. 11-36), μὲ ἀφετηρία τὴν *Θεία Κωμωδία* τοῦ Δάντη (ἡ ὁποία «marks the high point of a long literary tradition, if not its end», σ. 12) ἐπιχειρεῖται ἀναδρομὴ στὶς πηγές τῆς, τὶς χριστιανικὲς διηγήσεις καθόδου στὸν ἅδη ἀφ' ἐνὸς καὶ τὶς κλασσικὲς καταβάσεις στὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν λατινικὴ λογοτεχνία ἀφ' ἑτέρου, καὶ σκιαγραφοῦνται τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ λογοτεχνικοῦ αὐτοῦ «εἶδους» («genre») – ὅπως θεωρεῖ ὁ συγγραφέας (σ. 34) ὅτι εἶναι προτιμότερο νὰ ἀποκαλοῦνται οἱ καταβάσεις, ἀντὶ τοῦ ὅρου «μοτίβο» (motif) ἢ «ἀφηγηματικὸ θέμα» (narrative topic) ποὺ χρησιμοποιεῖται συνήθως.

Οἱ ὑπόλοιπες μελέτες ἀκολουθοῦν τὴν χρονολογικὴ σειρὰ. Ἀρχικὰ ἡ Gunnel Ekroth («Hades, Homer and the Hittites: The Cultic- Cultural Context of Odysseus' Round Trip to the Underworld», σσ. 37-56) ἐξετάζει τὸ «ταξίδι» τοῦ Ὀδυσσεύα στὴν 11ῃ ραψωδία τῆς *Ὀδυσσεΐας*, τὴν *Νέκυια*. Τὰ εἰσαγωγικὰ στὴν λέξη «ταξίδι» χρησιμοποιοῦνται ἐπειδὴ οὐσιαστικά, ὅπως εἶναι γνωστό, δὲν πρόκειται γιὰ ἐπίσκεψη στὸν Κάτω Κόσμο, ἀλλὰ γιὰ «ἀνακάλυμμα» τῶν ψυχῶν, στὰ πέρατα τοῦ Ὠκεανοῦ, μετὰ ἀπὸ ὁλοήμερο ταξίδι πρὸς τὰ δυτικά, στὴν ἄκρῃ τοῦ κόσμου. Ἡ συγγραφέας ἀναφέρεται σύντομα στὸν προβληματισμὸ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν ἐνότητα τῆς δομῆς τῆς ραψωδίας καὶ ἐστιάζει περισσότερο στὴν πρακτικὴ τῆς *ψυχαγωγίας*, τῆς παλαιότερης λέξης ποὺ δηλώνει τὸ τελετουργικὸ τῆς νεκριομαντείας¹ (ἡ ἴδια ἢ λέξη *ψυχαγωγία* πάντως δὲν χρησιμοποιεῖται): τὸ θέμα πρέπει νὰ ἀνάγεται σὲ λογοτεχνικὸ τόπο τῆς μεσανατολικῆς, καὶ εἰδικότερα τῆς χεττιτικῆς παράδοσης. Ὅσο γιὰ τὶς μεταγενέστερες ἀρχαιοελληνικὲς λογοτεχνικὲς, ἐπιγραφικὲς καὶ εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες, αὐτὲς δείχνουν νὰ ἔχουν ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴν περιγραφὴ τῆς *Νέκυιας*: «The pit ritual of the *Nekyia* does not seem to reflect real practiced cultic behavior of ancient Greece and its occurrence in post-Homeric texts and iconography can be seen as a topos falling back on the *Odyssey*», σημειώνει ἡ συγγραφέας (σ. 53).

Ἀκολουθεῖ ἡ *Θεογονία* τοῦ Ἡσιόδου: τὰ διάφορα θέματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν κατάβαση στὸ ἡσιόδειο ἔπος τὰ ἐξετάζουν οἱ Ivana καὶ Andrej Petrovic («Divine Bondage and *Katabaseis* in Hesiod's Theogony», σσ. 57-81), μὲ ἔμφαση

1. J. N. BREMMER, Ancient Necromancy: Fact or Fiction?, στὸν τόμο *Mantic Perspectives: Oracles, Prophecy and Performance*, ed. K. BIELAWSKI, Lublin – Warsaw 2015, 119-141.

στοὺς στίχους 711-817 τοῦ ποιήματος. Οἱ γνώμες τῶν μελετητῶν διίστανται ὥς γνωστὸν ὅσον ἀφορᾷ τὴν γνησιότητα τοῦ χωρίου καὶ τὸ κατὰ πόσον εἶναι ὀργανικὰ δεμένο μὲ τὸ σύνολο. Οἱ συγγραφεῖς τάσσονται ὑπὲρ τῆς ἁποψῆς ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀθετοῦνται οἱ στίχοι καί, ἐπεκτείνοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ M. Northrup² θεωροῦν ὅτι περιλαμβάνουν δύο «ekphrastic» καταβάσεις οἱ στίχοι 711-780, ὅπου ὁ Ἡσίοδος περιγράφει τὸν Κάτω Κόσμο μὲ τὰ μάτια τῶν Τιτάνων, εἶναι *ἐκφρασὶς καὶ κατάβασις* συγχρόνως ὥς δεύτερη «ekphrastic» κατάβασις μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ «ἐπαναλαμβανόμενη» κατάβασις τῆς Ἰριδος (στ. 781-817), ἡ ὁποία σύμφωνα μὲ τὴν μυθολογία ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸν Δία νὰ φέρει τὸ ὕδωρ τῆς Στυγὸς *ὁππότε ἔρις καὶ νεῖκος ἐν ἀθανάτοισιν ὄρηται* (Ἡσιόδου *Θεογονία*, 782).

Τὰ δύο ἐπόμενα ἄρθρα ἔχουν ὥς ἀφετηρία τὶς «ὀρφικές» χρυσὲς πλάκες, τὰ χρυσὰ ἐλάσματα ποὺ ἀποδίδονται στοὺς ὀρφικοὺς κύκλους, καὶ ἐθεωροῦντο ὥς τὰ «διαβατήρια» τῶν μυημένων στὴν πορεία τους πρὸς τὸν Κάτω Κόσμο, καθὼς περιλαμβάνουν «πρακτικὲς» ὁδηγίες γιὰ τὴν πορεία πρὸς τὸν Ἅδη. Στὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτὰ ὁ Scott Scullion («Introducing Oneself in Hades: two ‘Orphic’ Formulas reconsidered», σσ. 82-102) ἀφιερώνει συστηματικὴ λεξιλογικὴ ἀνάλυση στὶς τυποποιημένες ἐκφράσεις (formulas of introduction) *ἐρχομαι ἐκ καθαρῶν καθαρὰ καὶ Γῆς παῖς εἰμι καὶ Οὐρανοῦ ἀστερόεντος*, ποὺ ἐπαναλαμβάνονται στὰ κείμενα αὐτά, καὶ καταλήγει ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεωρεῖται ὅτι συνδέονται ἀποκλειστικὰ μὲ τοὺς ὀρφικοὺς, ἀλλὰ ἀφοροῦν εὐρύτερο κύκλο μυητικῶν τελετῶν: σὲ κάθε περίπτωση πάντως δὲν ἔχει δοθεῖ ὀριστικὴ ἀπάντησις σὲ πολλὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀναφύονται ἀπὸ τὴν μελέτη τους. Στὸ δεύτερο ἄρθρο ὁ Miguel Herrero de Jauregui («Pathein and Mathein in the Descents to Hades», σσ. 103-123) μὲ ἀφετηρία ἐπίσης τὰ ἴδια κείμενα, ἐξετάζει τὶς ἑννοίες *παθεῖν καὶ μαθεῖν* στὴν ἀρχαιοελληνικὴ λογοτεχνία γενικότερα καὶ εἰδικότερα στὴν φιλοσοφικὴ γραμματεία. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς καταβάσεις, ὁ συνδυασμὸς τοῦ *πάθους* καὶ τοῦ *μάθους* εἶναι βασικὸς στόχος τους καὶ ἄλλοτε ἢ ἔμφαση εἶναι στὸ *πάθος* (τὴν γνώση ποὺ ἀποκτᾶται ἐμπειρικά), ἄλλοτε στὸ *μάθος* (τὴν γνώση ποὺ ἀποθησαυρίζεται σταδιακά). Ἡ σχέση τῶν ἐννοιῶν αὐτῶν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀμφίδρομη.

Μὲ τὸ ἄρθρο ποὺ ἀκολουθεῖ, τῶν Σοφίας Κραβαρίτου καὶ Μαρίας Σταματοπούλου («From Alkestis to Archidike. Thessalian Attitudes to Death and the Afterlife», σσ. 124-162), μεταφερόμαστε στὸν θεσσαλικὸ χῶρο: ἐξετάζονται

2. M. D. NORTHROP, Tartarus Revisited: A Reconsideration of *Theogony* 711-819, *Wiener Studien* 13 (1979), 22-36.

οί ἐπιχώριες ἀντιλήψεις γιὰ τὸν θάνατο καὶ τὸν Κάτω Κόσμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν εὐρύτατα διαδεδομένο μῦθο τῆς Ἀλκήστιδος, διάφορα τοπικὰ λατρευτικὰ δρώμενα εἶναι συνδεδεμένα μὲ χθόνιες θεότητες, ἐνῶ σημαντικὴ εἶναι καὶ ἡ ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία: τὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα ἀπηχοῦν τὶς τοπικὰς ἀντιλήψεις γιὰ τὴν μεταθανάτια ζωὴ, καὶ τὰ κτερίσματα στὶς ταφὰς ἀποδεικνύουν τὴν φροντίδα τῶν συγγενῶν γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ ἐκλιπόντος.

Στὴν συνέχεια ἡ Annie Verbanck-Piérard («Round Trip to Hades. Herakles' Advice and Directions», σσ. 163-193) ἐξετάζει λεπτομερέστερα τὶς καταβάσεις ποὺ ἀποδίδονται στὸν Ἡρακλῆ, ὅπως παρουσιάζονται τόσο στὴν κλασσικὴ λογοτεχνία, ὅσο καὶ στὶς ἀντίστοιχες παραστάσεις στὴν εἰκονογραφία, καὶ ἐπισημαίνει τὶς ἰδιομορφίες κάθε περίπτωσης, παρακολουθώντας καὶ τὴν ἐξέλιξή τους στὴν πορεία τοῦ χρόνου.

Ἀκολουθῶς ὁ Adrian Mihai [«Hades in Hellenistic Philosophy (The Early Academy and Stoicism)», σσ. 194-214] ἀναφέρεται στοὺς προβληματισμοὺς τῶν διαδόχων τοῦ Πλάτωνα καὶ τῶν Στωικῶν σχετικὰ μὲ τὴν κατάσταση τῶν ψυχῶν μετὰ θάνατον, οἱ ὁποῖοι προβληματισμοὶ δὲν ἐκφράστηκαν μέσῳ ἀφηγήσεων γιὰ ἐπίσκεψη στὸν Κάτω Κόσμο, ἀλλὰ μέσῳ φιλοσοφικῶν πραγματειῶν. Κατὰ κανόνα στὰ κείμενα αὐτὰ ὁ ἄδης θεωρεῖται ἐπουράνιος. Τὰ ἀρχαῖα χωρία στὴν μελέτη αὐτὴ παρατίθενται στὴν ἀγγλική τους μετάφραση (μὲ ἐλάχιστες παρεμβολὲς λέξεων τοῦ πρωτοτύπου). Μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἡ λέξη *θυμὸς* (=ψυχή, πνεῦμα), ἡ ὁποία παρατονίζεται σταθερὰ καὶ ἀναγράφεται ὡς *θύμος* (ἀλλὰ *θύμον* καὶ *θύμος* εἶναι τὸ θυμάρι).

Ἔπεται τὸ ἄρθρο τῆς Wiebke Friese («Following the Dead to the Underworld. An Archaeological Approach to Graeco-Roman Death Oracles» σσ. 215-239), ἡ ὁποία ἐξετάζει ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ ἄποψη τὶς τοποθεσίες καὶ τὰ ἱερὰ ποὺ ἐθεωροῦντο ὡς πύλες εἰσόδου στὸν ἄδη, καὶ θεωρεῖ ὅτι ἔντονη εἶναι ἡ ἐπιρροὴ τῆς ὁμηρικῆς *Νέκυιας* στὴν διαμόρφωση τῶν συναφῶν ἀντιλήψεων, τονίζοντας ὅτι «Although the natural environment of the relevant sites might mislead to a modern association with a death oracle, no archaeological material, inscriptions or dedications demonstrate an active necromantic sanctuary at any place or any time in Antiquity» (σ. 235).

Οἱ περιγραφὰς τῶν καταβάσεων συχνότατα ἀναφέρονται στοὺς μυκηθμούς, τὰ σφυρίγματα, τοὺς βρυχηθμούς καὶ τοὺς ἄλλους τρομακτικὸς ἤχους ποὺ συνοδεύουν τὴν πορεία τοῦ ἐπισκέπτη ποὺ διαβαίνει τὰ σύνορα τῶν δύο κόσμων. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ «ἤχοι» τῆς κατάβασης ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄρθρου «The Sounds of Katabasis. Bellowing, Roaring, and Hissing at the Crossing

of Impervious Boundaries» (σσ. 240-259), ἀπὸ τὸν Pierre Bonnechere, ὁ ὁποῖος συμπεριλαμβάνει καὶ ἀρκετὲς ἀναφορὰς σὲ ἄλλες περιπτώσεις «ἠχοτοπίων» ἀπὸ κείμενα τῆς ἀρχαιοελληνικῆς λογοτεχνίας.

Ἡ πολυδιάστατη παρουσία τῶν καταβάσεων στὰ κείμενα τοῦ Λουκιανοῦ εἶναι τὸ ἀντικείμενο τοῦ ἄρθρου τοῦ Heinz-Günther Nesselrath («Down There and Back Again. Variations on the Katabasis Theme in Lucian», σσ. 260-272). Ὁ Λουκιανὸς σατιρίζει καὶ παρωδεῖ τὴν προγενέστερή του παράδοση μὲ ἰδιαίτερη εὐρηματικότητα, καὶ παρέχει συγχρόνως τὸ ἑναυσμα γιὰ περαιτέρω διάδοση τοῦ θέματος. Ὁ συγγραφέας παρουσιάζει ἀναλυτικὰ τὰ σχετικὰ ἔργα τοῦ Λουκιανοῦ, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ὁ *Μένιππος* ἢ *Νεκνιομαντεία* χαρακτηρίζεται «a rather orthodox katabasis», καὶ οἱ *Φιλοψευδεῖς* ἢ *Ἀπιστῶν* (μὲ δύο περιπτώσεις καταβάσεων ποὺ ἀλληλοσυμπληρῶνται) ὡς «an almost katabasis». Εὐθύγραμμη παρουσιάζεται ἡ πορεία πρὸς τὸν Κάτω Κόσμο στὰ *Ἀληθῆ διηγήματα*, ὁπότε ἡ περίπτωση χαρακτηρίζεται ὡς «lateral» κατάβασις καὶ προτείνεται (διστακτικὰ) χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὅρος para-basis (sic, μὲ ἐνωτικὸν)· τέλος ὁ *Χάρων* ἢ *Ἐπισκοποῦντες* εἶναι μία ἀνάβασις, μία «ἀνεστραμμένη» κατάβασις.

Μὲ τὸ ἄρθρο τοῦ Ζήση Δ. Αἰναλὴ [«From Hades to Hell. Christian Visions of the Underworld (2nd-5th centuries)», σσ. 273-286] μεταφερόμαστε στὸν χριστιανικὸ Κάτω Κόσμο. Ἐξετάζονται τρία κυρίως κείμενα: α) τὸ ἀπόκρυφο *Εὐαγγέλιο τοῦ Νικοδήμου* (τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶναι ἡ πρώτη περίπτωση κατάβασις στὴν χριστιανικὴ γραμματεία), β) τὸ ὄραμα τοῦ Παύλου, τὸ ὁποῖο στὴν μορφὴ ποὺ μᾶς ἔχει διασωθεῖ χρονολογεῖται περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐγκαινιάζει τὴν ἔννοια τοῦ ἅδι ὡς τόπου τιμωρίας τῶν ἁμαρτωλῶν, περιγράφοντας τὶς ποινὲς ποὺ τοὺς ἐπιβάλλονται, καὶ γ) ὁ βίος τοῦ Μακαρίου τοῦ Ρωμαίου, ἀβέβαιης χρονολόγησις, τοῦ 5ου αἰ. πιθανότατα κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦ ἄρθρου, ὁ ὁποῖος χαρακτηρίζει τὸ κείμενο ὡς ἓνα εἶδος «διαβατήριας τελετῆς» (rite of passage), «a passage from Life to Death or more precisely from Death to Life, but also, and primarily, a passage from mundane to sacred, from human to divine» (σ. 282): ὁ ἄγνωστος βιογράφος τοῦ Μακαρίου χρησιμοποιεῖ κατάλληλα τὰ σύμβολα ἀπὸ προγενέστερες διηγῆσεις –καὶ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὸν κύκλο τοῦ Μυθιστορήματος τοῦ Ἀλεξάνδρου– καὶ συγχωνεύει ὅλο αὐτὸ τὸ ἐτερόκλητο ὕλικὸ γιὰ νὰ δημιουργήσει τὴν δική του χριστιανικὴ ἀλληγορία.

Τὸ θέμα τῆς Καθόδου τῆς Θεοτόκου στὸν ἅδι ἐξετάζει ὁ Thomas Arentzen («The Virgin in Hades», σσ. 287-303). Μὲ πολυάριθμες διασκευὲς στὴν πορεία τοῦ χρόνου, ἡ *Ἀποκάλυψις τῆς Θεοτόκου* περιγράφει τὴν ἐπίσκεψιν τῆς Θεοτόκου *in corpore* στὸν Κάτω Κόσμο, ὥστε νὰ μεσολαβήσει γιὰ τὴν σωτηρία τῶν

ἁμαρτωλῶν. Πότε συντάχθηκε ἡ ἀρχικὴ μορφή δὲν εἶναι σαφές. Ὁ συγγραφέας τοῦ ἄρθρου φαίνεται νὰ τοποθετῇ τὴν ἀρχικὴ διασκευὴ μετὰ τὸν 9ο αἰώνα. Ἀλλὰ τὸ κυρίως θέμα του δὲν εἶναι τόσο αὐτὲς οἱ ἀπόκρυφες «παραθεολογικὲς» διηγήσεις, ὅσο οἱ ἀντιλήψεις περὶ τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ὅπως ἀνιχνεύονται σὲ 4 ἐνδεικτικὰ κείμενα. Μὲ ἀντίστροφη χρονολογικὴ σειρὰ ἐξετάζονται: α) ὁ κανόνας τοῦ Ἰωσήφ τοῦ ὑμνογράφου *εἰς τὴν Θεοτόκον ψαλλόμενος τῷ Σαββάτῳ τῆς Ἀκαθίστου*³, β) οἱ ὁμιλίαι *εἰς τὴν κοίμησιν* τοῦ Ἀνδρέα Κρήτης⁴, γ) τὸ δευτέρον κοντάκιο τῶν Χριστουγέννων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ καὶ δ) ἡ συριακὴ *memra* γιὰ τὴν ταφή τῆς θεομήτορος, τοῦ Ἰακώβου τοῦ Serug. Τὰ κείμενα αὐτὰ προορίζονταν γιὰ λειτουργικὴ χρήση, ὅποτε ἀπηχοῦν ἐπίσημες καὶ ἐπικρατοῦσες ἀντιλήψεις, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν κύκλο τῶν ἀποκαλύψεων λαϊκότερης ἔμπνευσης. Ἡ κεντρικὴ ιδέα τους εἶναι ὅτι ἡ Θεοτόκος «furnishes the dead with open channels from Hades to the heights of Paradise» (σ. 301).

Στὸ ἐπόμενο ἄρθρο ὁ Henry Maguire («Why did Hades Become Beautiful in Byzantine Art?», σσ. 304-321) ἐπικεντρώνεται στὴν βυζαντινὴ εἰκονογραφία τῆς Ἀνάστασης, ὅπου ὡς γνωστὸν ὁ ἄδης δὲν ἀπεικονίζεται μὲ τερατώδη μορφή, ὅπως στὴν δυτικὴ παράδοση, ἀλλὰ μὲ ἀνθρώπινα χαρακτηριστικά, ἐνῶ συγχρόνως ἔχει διαφοροποιηθεῖ σταδιακὰ ἀπὸ τὸν διάβολο. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν συμβιβασμὸ πὺν ἐπεδίωξαν οἱ βυζαντινοὶ ζωγράφοι: «on the one hand they needed a credible adversary for Christ, whose visible anguish in defeat could counteract the mortal onlooker's anguish at death; on the other hand, they had to diminish the difficulties inherent in portraying Hades by deemphasizing the characteristics that would identify him with Satan and with idols» (σ. 317)⁵.

3. Ἄν καὶ δὲν ἔχει πρακτικὴ σημασία, καθὼς ἐλάχιστες φράσεις –οὐσιαστικὰ λέξεις– παρατίθενται ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἔκδοση τοῦ κανόνα στὴν PG 105, στ. 1020-1028 (στὴν ὁποία γίνονται οἱ παραπομπές) ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ τὰ λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ κείμενο τυπώνεται *καταλογάδην*, ὅποτε χάνεται ἡ αἴσθησις τοῦ ἔμμετρου (ρυθμοτονικοῦ) κειμένου. Πρωτιμότερη θὰ ἦταν ἡ παραπομπὴ στοὺς W. CHRIST – M. PARANIKAS, *Anthologia Graeca carminum christianorum*, Leipzig 1871, 247-252. Ὁ κανόνας ἀνατυπώνεται καὶ ἀπὸ τὸν Θ. ΔΕΤΟΡΑΚΗ, *Βυζαντινὴ Φιλολογία. Τὰ πρόσωπα καὶ τὰ κείμενα*, τ. Β', Ἡράκλειο Κρήτης 2003, 488-497, μὲ διαφορετικὴ στιχαρίθμησι.

4. Στὴν παρατιθέμενη βιβλιογραφία θὰ μπορούσε νὰ προστεθεῖ καὶ ἡ διατριβὴ τοῦ πατρὸς Ε. ΠΡΙΓΚΠΑΚΗ, *Ἡ Θεοτόκος καὶ τὸ Μυστήριον τῆς Θείας Οἰκονομίας κατὰ τὸν Ἅγιον Ἀνδρέαν Κρήτης*, Ρέθυμνο 2011, κυρίως 353-441, ὅπου καὶ ἀρκετὲς ἀναφορὲς σὲ ἄλλες πατερικὲς ὁμιλίαι περὶ κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου.

5. Στὴν σ. 313, σημ. 31, ὅπου χωρίο ἀπὸ τὴν 9ῃ ὁμιλίᾳ τοῦ Φωτίου, ἀντὶ τῆς PG 102, στ. 561 πρωτιμότερη ἡ παραπομπὴ στὸν Β. ΛΑΟΥΡΑ (ἐκδ.), *Φωτίου ὁμιλίες*, Θεσσαλονίκη 1959, 98.

Οἱ βυζαντινὲς καταβάσεις τοῦ 12ου αἰώνα εἶναι τὸ θέμα τῆς Ingela Nilsson («Hades Meets Lazarus. The Literary Katabasis in Twelfth-Century Byzantium», σσ. 322-341), ἡ ὁποία ἐπιμένει ὅχι μόνο στὴν πλέον γνωστὴ καὶ μελετημένη μεταξὺ αὐτῶν, τὸν σατιρικὸ διάλογο *Τιμαρίων*, ἀλλὰ συνεξετάζει καὶ δύο ἡθοποιίες τοῦ Νικηφόρου Βασιλάκη, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία περιγράφει τὴν συνάντησις Ὀδυσσεύα καὶ Αἴαντα στὸν Κάτω Κόσμο καὶ ἡ ἄλλη καταγράφει τὶς ὑποτιθέμενες ἀντιδράσεις τοῦ Ἄδη στὸ ἄκουσμα τῆς ἀνάστασις τοῦ Λαζάρου. Στὴν περίπτωσι αὐτὴ τὰ ρητορικὰ προοιμνάσματα «open up a fruitful storyworld for ideological reflection on the Greek heritage while, at the same time, offer educational practise of rhetorical forms» (σ. 339).

Με τὶς σατιρικὲς βυζαντινὲς καταβάσεις ἀσχολεῖται ὁ Przemyslaw Marciniak («“Heaven for Climate, Hell for Company”. Byzantine Satirical Katabaseis», σσ. 342-355). Στὸ ἄρθρο ἐξετάζεται πῶς δομεῖται ὁ σατιρικὸς Κάτω Κόσμος καὶ πῶς ἐπιτυγχάνεται ἡ σάτιρα, μὲ βάση τρία κείμενα (*Τιμαρίων*, *Μάζαρις*, *Διάλογος* κατὰ Ἀγιοχριστοφορίτη): κάθε ἓνα ἀπὸ αὐτὰ ἔχει τὶς ἰδιαιτερότητές του, ἀλλὰ συνολικὰ ἀκολουθοῦν τὴν γραμμὴ τοῦ Λουκιανοῦ, παρουσιάζοντας ἓνα κράμα χαρακτήρων ὅχι μόνο ἀπὸ διάφορες ἱστορικὲς περιόδους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν μυθολογία. Καθὼς σχολιάζουν πολὺπλευρα τὴν ἐπικαιρότητα, τελικὰ «they are true heirs to the Lucianic Underworld» (σ. 353).

Στὸ προτελευταῖο κεφάλαιο ἡ Sarah Iles Johnston («Many (un)Happy Returns. Ancient Greek Concepts of a Return from Death and Their Later Counterparts», σσ. 356-369) ἀναφέρεται στὶς ἱστορίες γιὰ ἐπιστροφὴ ἀπὸ τὸν Κάτω Κόσμο τόσο στὴν κλασσικὴ παράδοσι, ὅσο καὶ στὴν χριστιανικὴ, καὶ τὶς συγκρίνει μὲ ἀντίστοιχες ἱστορίες στὴν σύγχρονη ἀγγλικὴ λογοτεχνία. Ἐνδεικτικὰ ἐξετάζονται κείμενα ὅπως τὸ *The Monkey's Paw* τοῦ W. W. Jacobs (1902) καὶ τὸ *That Hideous Strength* τοῦ C. S. Lewis (1945) καὶ ἐπισημαίνεται ἡ τελείως διαφορετικὴ προσέγγισις τοῦ θέματος.

Στὸ τελευταῖο ἄρθρο τοῦ τόμου, ποὺ ἔχει καὶ ἐπιλογικὸ χαρακτήρα, («Epilogue. Below the Tree of Life», σσ. 370-384) ὁ Eric Cullhed καὶ ἡ Sigfrid Schottenius Cullhed μὲ ἀφετηρίαν τὴν μεταβυζαντινὴν κατάβασιν ποὺ περιγράφεται στὸν *Ἀπόκοπο* τοῦ Μπεργαδῆ (καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι κατὰ κάποιον τρόπο γεφυρώνει τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴν δυτικὴ παράδοσι), καταγράφουν γενικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ἀπήχησι καὶ τὴν ἀνθεκτικότητά στὸν χρόνον αὐτοῦ τοῦ λογοτεχνικοῦ εἶδους, ποὺ ἔχει νὰ ἐπιδείξει δείγματα σὲ ποικίλα περιβάλλοντα μὲ ἀξιοθαύμαστη προσαρμογὴ κάθε φορὰ στὸν δεδομένο τόπο καὶ χρόνον.

Ἡ γενικὴ ἐμφάνιση τοῦ τόμου εἶναι ἐπιμελημένη καὶ ἡ εἰκονογράφηση πλούσια καὶ προσεκτικὰ ἐπιλεγμένη. Μοναδικὴ παραφωνία οἱ ἀρκετὲς ἀβλεψίες καὶ τὰ παροράματα, ὅπως (ἀναφέρονται τελείως ἐνδεικτικὰ): σ. viii, ἡ λεξάντα 7.2 “θολωτόσ πρωτογεωμετρικός τάφος στην περιοχὴ των φερών”, in «θεσσαλία»: δεκαπέντε χρόνια αρχαιολογικὴς ἐρευνας (1975–1990). αποτελέσματα καὶ προοπτικὲς, πρακτικὰ διεθνούς ... (sic). – σ. 23, σημ. 45 Hippiyotos ἀντὶ Hippolytos. – σελ. 34 Corpus scriptorium ecclasticorum latinorum. – σελ. 35 ὁ πλήρης τίτλος τοῦ βιβλίου τοῦ A. Dieterich, *Nekyia* εἶναι Beiträge zur Erklärung der neuentdeckten Petrusapokalypse. – σ. 55 ο E. Rhode ἀναγράφεται Rodhe ἐπιπλέον ἐδῶ ἡ παραπομπὴ εἶναι στὴν 9η/10η ἔκδοση (1925) τοῦ βιβλίου του *Psyche*, ἐνῶ στὴν σ. 89, σημ. 12 ἀναφέρεται ἡ δεύτερη ἔκδοση τοῦ 1889. – σ. 237 Ηπειρος. Θεσπρωτία. –νεκυομανεῖον (sic). – σ. 247, σημ. 32 κελαδήμα. – σ. 260 καταβάσις. – σ. 285 Annalecta. – σ. 301 Bad (ἀντὶ ad) trium codicum auctoritatem. – σ. 316, σημ. 36 ἀνυπάρχον ἀντὶ ἀνυπάρχων.

Συνολικὰ πάντως ἡ διαχρονικὴ καὶ διεπιστημονικὴ αὐτὴ προσέγγιση τοῦ ταξιδιοῦ στὸν Κάτω Κόσμο, παρὰ τὴν αἰσθητὴ ἔλλειψη λεπτομερέστερης πραγματεύσεως καὶ ἄλλων χαρακτηριστικῶν κειμένων τοῦ εἵδους (ὅπως π.χ. οἱ ἐσχατολογικοὶ μῦθοι τοῦ Πλάτωνα καὶ κυρίως ὁ μῦθος τοῦ Ἡρῶς τοῦ Ἀρμενίου [*Πολιτεία* 614b-621d]), ἔρχεται νὰ ἐμπλουτίσει τὴν βιβλιογραφία μὲ ἓναν ἀξιολογότατο τίτλο, ὁ ὁποῖος θὰ δώσει τὸ ἔναυσμα γιὰ περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θέματος, ποὺ εἶναι κυριολεκτικὰ ἀνεξάντλητο.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ

Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, *Ήπειρωτικά μελετήματα. Ζητήματα από την πνευματική ζωή στη Μεσαιωνική Ήπειρο*, Ίωάννινα 2018, σελ. xxii+256. ISBN 978-618-81023-6-1

Οι μελέτες που συγκεντρώνονται στον τόμο αυτό φανερώνουν τον όγκο και την υψηλή ποιότητα των εργασιών που αφιέρωσε στη Μεσαιωνική Ήπειρο ο καθηγητής Κώστας Ν. Κωνσταντινίδης, ο οποίος ωστόσο στην επιστημονική κοινότητα είναι γνωστός καταρχήν για την ενασχόλησή του με τη Βυζαντινή Κύπρο. Στη μελέτη της πρώτης προφανώς στράφηκε χάρη και στην πολυετή θητεία του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων¹, ενώ η δεύτερη τον «κέρδισε» και ως τόπος καταγωγής του. Όντως, από την εξέταση της εργογραφίας του συγγραφέα² καθίσταται φανερό ότι οι κυπριακού ενδιαφέροντος δημοσιεύσεις του αρχίζουν να εμφανίζονται νωρίτερα (το έτος 1980) και υπερτερούν αριθμητικά εκείνων του ηπειρωτικού, που χρονολογούνται από τις αρχές της δεκαετίας 1990 -ιδιαίτερα όμως μετά το 2000-, ενώ βεβαίως πολλές είναι και εκείνες που είτε αναφέρονται σε άλλες περιοχές είτε δεν εστιάζουν σε συγκεκριμένο γεωγραφικό χώρο³. Επίσης στον κυρίως διπλό τοπικό προσανατολισμό των ενδιαφερόντων

1. Με την ευκαιρία της αφυπηρετήσεώς του το πανεπιστήμιο οργάνωσε προς τιμήν του επιστημονικό συμπόσιο, του οποίου τα πρακτικά εκδόθηκαν προσφάτως. *Λόγιοι και λογιουσύνη στο Βυζάντιο. Επιστημονικό συμπόσιο προς τιμήν του Καθηγητή Κώστα Ν. Κωνσταντινίδη. Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 26 Οκτωβρίου 2016*. Επιστημονική επιμέλεια Π. Γ. ΑΝΤΩΝΟΠΟΥΛΟΣ – Η. Α. ΓΙΑΡΕΝΗΣ – Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Θεσσαλονίκη 2019.

2. Βλ. <http://users.uoi.gr/gramisar/prosopiko/constantinides/constantinides_cv.pdf> (τελευταία επίσκεψη στις 23 Δεκεμβρίου 2020).

3. Από τα έργα του με θέμα την Κύπρο ξεχωρίζει ο μνημειώδης τόμος για τα χρονολογημένα χειρόγραφα κυπριακής προέλευσης που εξέδωσε με τον R. Browning. C. N. CONSTANTINIDES – R. BROWNING, *Dated greek manuscripts from Cyprus to the year 1570* [Dumbarton Oaks Studies 30, Texts and Studies of the History of Cyprus 18], Washington-

του θα προσθέσουμε και τον διπλό θεματικό, αφού αυτά στρέφονται τόσο προς την Ελληνική Παλαιογραφία όσο και προς την Ιστορία της εκπαίδευσης και του πνευματικού βίου γενικότερα, δύο ερευνητικά πεδία ασφαλώς αλληλένδετα, εκ των οποίων όμως το πρώτο περιέχει και ένα τεχνικό χαρακτήρα, ενώ το δεύτερο προσεγγίζει ιδιαιτέρως τη Φιλολογία και την Ιστορία⁴.

Με βάση αυτή την απόπειρα χαρτογράφησης των ερευνών του συγγραφέα, θα λέγαμε ότι ο παρών τόμος επικεντρώνεται μεν αποκλειστικά στην Ήπειρο, αλλά χωρίς προσήλωση σε ένα μόνο από τους δύο παραπάνω θεματικούς χώρους, παρόλο που ο υπότιτλός του μιλά σαφώς για πνευματική ζωή. Τα επτά δημοσιεύματα –συν ένα ως επίμετρο– που επανεκδίδονται εδώ περιλαμβάνουν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό και παλαιογραφική ύλη, που κυμαίνεται από έρευνα γύρω από ηπειρωτικές βιβλιοθήκες ή τα ηπειρωτικά χειρόγραφα ως ιδιαίτερη κατηγορία έως αναλυτικές περιγραφές μεμονωμένων κωδίκων. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα δημοσιεύματα I (βλ. σελ. 20-26: τα ηπειρωτικά χειρόγραφα και οι βιβλιοθήκες της Μεσαιωνικής Ηπείρου), II (βλ. σελ. 54-55: αναφορά σε κώδικα του Μιχαήλ Φιλανθρωπηνού, τον οποίο αφιέρωσε στη μονή του), ολόκληρα τα IV (τα χειρόγραφα των ηπειρωτικών συλλογών) και VI (η συλλογή χειρογράφων της Μονής Βύλιζας), καθώς και το VIII (βλ. σελ. 222-223: αναφορά στην αντιγραφική δραστηριότητα στα βυζαντινά Ιωάννινα), ενώ ισχυρότερος είναι ο παλαιογραφικός χαρακτήρας των V και VII (εξαντλητική μελέτη κώδικα από τα Τζουμέρκα και τα Μετέωρα αντίστοιχα). Κατά συνέπεια η παρούσα συλλογή μελετών του συγγραφέα έχει αξία και καθαρώς παλαιογραφική, καθώς μάλιστα δύο από αυτές -οι VI και IV- έχουν συμπεριληφθεί στο πρόσφατο συμπλήρωμα του Répertoire του Jean Marie Olivier ως περιέχουσες πληροφορίες και περιγραφές για κώδικες των συλλογών της Μονής Βύλιζας και των Ιωαννίνων⁵.

Nicosia 1993. Από τις υπόλοιπες περιοχές, στις οποίες έχει στρέψει το ενδιαφέρον του, μνημονεύουμε το Άγιον Όρος και ειδικότερα τη Μονή Ιβήρων, κατάλογο των κωδίκων υπ' αριθμ. 101-200 της οποίας ετοιμάζει.

4. Πολύτιμη παραμένει πάντα η συμβολή του στην ιστορία της εκπαίδευσης με τη διδακτορική διατριβή του· C. N. CONSTANTINIDES, *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca. 1310)*, [Texts and Studies of the History of Cyprus 11], Nicosia 1982.

5. J.-M. OLIVIER, *Supplément au répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs* [Corpus Christianorum], Turnhout, Brepols 2018, αρ. 397c και 1208a αντίστοιχα. Πρόκειται για τα μόνα δημοσιεύματα περί Ηπείρου του συγγραφέα στο

Στόχος όμως των *Ηπειρωτικών μελετημάτων* είναι η μελέτη του μεσαιωνικού πνευματικού βίου της Ηπείρου, και η έρευνα των βιβλιοθηκών και των χειρογράφων αυτής δεν αποτελεί παρά ένα μέρος του. Πέρα από αυτό στα κείμενα του τόμου ξεετάζονται πρόσωπα που διαμόρφωσαν τον ηπειρωτικό πνευματικό βίο και τα έργα που συνέγραψαν. Αφήνοντας έξω τους αντιγραφείς χειρογράφων, που ανήκουν στο παλαιογραφικό μέρος των μελετών, τέτοια πρόσωπα συναντούμε στα κείμενα I (βλ. σελ. 7-19: γενικό πανόραμα των λογίων του κράτους της Ηπείρου και των έργων τους), II (βλ. σελ. 53-57: ο ιερέας Μιχαήλ Φιλανθρωπηνός, ανακαινιστής της Μονής Αγίου Νικολάου Φιλανθρωπηνών στη νήσο της λίμνης των Ιωαννίνων), III (ολόκληρο αφιερωμένο στον λόγιο επίσκοπο Κερκύρας Βασίλειο Πεδιαδίτη) και VIII (βλ. σελ. 213-214 και 224-226: λόγιοι και αρχιερείς των Ιωαννίνων και το Χρονικό των Ιωαννίνων). Σελίδες των μελετών (κυρίως σελ. 20-21, 86-90, 137-143) αφιερώνονται επίσης στους νεώτερους και σύγχρονους μας ερευνητές που ασχολήθηκαν με εκφάνσεις του βίου αυτού -ιδιαίτερα με εκείνη του κόσμου των ηπειρωτικών χειρογράφων-, αλλά και σε μία άλλη ομάδα, ανθρώπων και ιδρυμάτων, που απαρτίζουν όσοι συμμετείχαν στη διασπορά των καταλοίπων αυτού του βίου, ειδικότερα των χειρογράφων (βλ. σελ. 90-94, 116-117, 143-146, 172-182, 189). Πολύ μικρότερη έκταση των εργασιών αφιερώνεται σε επιγραφές και σφραγίδες (βλ. σελ. 26-28) και σε αρχιτεκτονικά μνημεία (βλ. σελ. 212-213) ως προϊόντα της ηπειρωτικής πνευματικής ζωής και πηγές γνώσης μας για αυτήν, ενώ αντιθέτως σε διάφορα σημεία (κυρίως σελ. 28-32, 210 κ. εξ.) αναλύεται η κρατική και εκκλησιαστική συνεισφορά στη διαμόρφωσή της. Καταλήγουμε, λοιπόν, σε μία πολύπλευρη ανάλυση του πνευματικού κόσμου της Ηπείρου από τον 13ο έως τον 15ο αι., όπου όμως δεσπόζουσα θέση κατέχουν οι χειρόγραφοι κώδικες, ως οι πλέον άμεσοι μάρτυρες αυτού και ως ένα από τα κύρια ενδιαφέροντα του συγγραφέα, ενώ απουσιάζουν, όπως είναι φυσικό, σε μεγάλο βαθμό τα αρχαιολογικά κατάλοιπα.

Έχοντας ξεετάσει την προσέγγιση του Κ. Ν. Κωνσταντινίδη στον πνευματικό βίο της Ηπείρου, όπως αποκαλύπτεται από τα κείμενα του τόμου, διαπιστώνουμε ότι η επιλογή τους είναι ασφαλώς εύστοχη. Αναπόφευκτα διερωτηθήκαμε αν είναι επίσης πλήρης, επιστρέψαμε στην εργογραφία του συγγραφέα και η απάντηση

Répertoire: όλα τα υπόλοιπα του ιδίου (αρ. 99, 100, 263, 1298, 1505, 1885, 1886, 155z και 1894b) αφορούν σε χειρόγραφα της Κύπρου, αν και πιστεύουμε ότι τα V και VII του τόμου μας θα έπρεπε να είχαν περιληφθεί επίσης.

είναι θετική⁶. Ωστόσο η μελέτη VII του τόμου ενδεχομένως θα δημιουργούσε προϋποθέσεις για διεύρυνση των ορίων του περιεχομένου του. Η μελέτη είναι αφιερωμένη σε κώδικα του πρώτου μισού του 16ου αι. από τα Μετέωρα που βρέθηκε στη συλλογή του άγγλου περιηγητή και συλλέκτη χειρογράφων του 19ου αι. Robert Curzon και πέρα από το γεγονός ότι το πρόσωπο αυτό έφθασε στα Μετέωρα και κατόπιν επέστρεψε στην Κέρκυρα μέσω Ηπείρου, δεν υπάρχει άλλη ορατή άμεση σύνδεση του θέματος με την περιοχή αυτή. Ο ίδιος ο συγγραφέας στην εισαγωγή του τόμου (σελ. xv) αιτιολογεί την επιλογή του συγκεκριμένου άρθρου με το ορθό σκεπτικό ότι τα Μετέωρα απετέλεσαν μοναστικό κέντρο που σχετίστηκε με την Ήπειρο⁷. Με παρόμοιο σκεπτικό θα μπορούσαν ενδεχομένως να είχαν συμπεριληφθεί στην ύλη των επανεκδόσεων και δύο ακόμη άρθρα του με θέμα τον Τυρναβίτη λόγιο του 17ου-18ου αι. Νεόφυτο Χριστόπουλο⁸. Αυτός, αν και ανήκει στον αθωνικό κύκλο ερευνών του συγγραφέα, συνδέεται στενά τόσο με τα Μετέωρα (παρέφρασε σε δημόδη γλώσσα τον Βίο του Αθανασίου του Μετεωρίτου με αίτημα του μετεωρίτη ιερομονάχου Χατζηκαλλίστου) όσο και με τα Ιωάννινα, μέσω του διδασκάλου του στη Σχολή του Τυρνάβου Αναστασίου Παπαβασιλόπουλου που καταγόταν από εκεί, αλλά και χάρη στα ταξίδιά του.

6. Το άρθρο Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ο άγιος Νικόλαος ο στρατιώτης, *Δωδώνη* 22/1 (1993), 35-54 θα μπορούσε ίσως να θεωρηθεί ότι έχει σχέση με την Ήπειρο, αφού, όπως σημειώνει σε αυτό ο συγγραφέας (σελ. 36), στην περιοχή αυτή έχουμε συχνή απεικόνιση του εν λόγω αγίου σε ναούς και μονές. Ωστόσο η πληροφορία αυτή από μόνη της, χωρίς να αναπτύσσεται περαιτέρω μέσα στο άρθρο, δεν αρκεί για να το καταστήσει ηπειρωτικού ενδιαφέροντος, ενώ φαίνεται ότι οι απεικονίσεις αυτές χρονολογούνται μετά τον 15ο αι. Άλλωστε το χειρόγραφο, από το οποίο ο συγγραφέας εκδίδει παραλλαγή του βίου του αγίου, πρέπει να έχει γραφεί στην Παλαιστίνη ή στην Κύπρο, σύμφωνα με τον ίδιο (σελ. 41).

7. Επ' αυτού βλ. και Δ. Ζ. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Οι μονές των Μετεώρων και η Μεσαιωνική Ήπειρος, *Μεσαιωνική Ήπειρος. Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Ιωάννινα, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*. Εκδοτική επιμέλεια Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, [Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Φιλοσοφική Σχολή, Διατμηματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Μεσαιωνικών Σπουδών, Σειρά Συμποσίων 1], Ιωάννινα 2001, 257-275.

8. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ – Δ. Κ. ΑΓΟΡΙΤΣΑΣ, Η δημόδης παράφραση του Βίου του Αθανασίου Μετεωρίτου από τον Νεόφυτο Χριστόπουλο Ιβηρίτη (BHG 195), *Πρακτικά Η' Συνεδρίου Τρικαλινών Σπουδών. Τρικαλινά* 33 (2013), 7-30. Κ. Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ο λόγιος Ιβηρίτης μοναχός Νεόφυτος Χριστόπουλος και το έργο του, *Αγιορειτική Εστία. Η' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο «Άγιον Όρος και Λογιοσύνη», Θεσσαλονίκη, 22-24 Νοεμβρίου 2013. Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2014, 151-167.

Ωστόσο ο λόγιος αυτός ανήκει σε ύστερη εποχή που ξεφεύγει ακόμη περισσότερο από τα χρονικά όρια της Μεσαιωνικής Ηπείρου.

Η «αρχιτεκτονική» των *Ηπειρωτικών μελετημάτων* έχει σχεδιασθεί προσεκτικά και εν μέρει αποκαλύπτεται από τον ίδιο τον συγγραφέα στην εισαγωγή του (σελ. xiii-xvii), στην οποία αφιερώνει μία παράγραφο για κάθε κείμενο του τόμου. Το πρώτο από αυτά όντως λειτουργεί ως εισαγωγικό, αφού πρόκειται για γενική επισκόπηση όλων των βασικών πτυχών του θέματος. Τα επόμενα δύο πραγματεύονται επιμέρους θέματα πρωταγωνιστών της πνευματικής ζωής της Ηπείρου, ενώ τα IV-VI εστιάζουν έντονα, όπως είδαμε, σε θέματα ηπειρωτικών χειρογράφων. Το έβδομο επίσης ασχολείται με ένα κώδικα, αλλά μας οδηγεί στα χρονικά και γεωγραφικά όρια της Μεσαιωνικής Ηπείρου, ενώ το όγδοο τοποθετήθηκε ως επίμετρο προερχόμενο από αυτοτελώς δημοσιευμένη ομιλία του συγγραφέα –σε αντίθεση με τα υπόλοιπα που είχαν δημοσιευθεί σε πρακτικά συνεδρίων, συλλογικούς τόμους κ.λπ.– που αφορά στη μεσαιωνική περίοδο της ιστορίας των Ιωαννίνων.

Έως εδώ εξετάστηκε η σημασία των ίδιων των μελετών που αναδημοσιεύονται στο βιβλίο. Δεδομένου ότι πρόκειται για κείμενα των τελευταίων δεκαετιών που εντοπίζονται αρκετά εύκολα σε βιβλιοθήκες, η χρησιμότητα της αναδημοσίευσής τους θα ήταν περιορισμένη, αν δεν συνοδευόταν από κάποια νέα εργασία ενημέρωσης και οργάνωσής τους. Τέτοια εργασία έχει γίνει από τον συγγραφέα σε μεγάλη έκταση και προσδίδει στον τόμο σημαντική πρόσθετη αξία. Καταρχήν πρόκειται για επανέκδοση των κειμένων και όχι για απλή ανατύπωσή τους, αφού έχουν δεχθεί βελτιώσεις, προσθήκες και κυρίως πολύτιμη βιβλιογραφική ενημέρωση στις υποσημειώσεις (στο κείμενο του επίμετρου οι υποσημειώσεις προστέθηκαν εκ του μηδενός), ενώ στο τέλος καθενός παρατίθεται βιβλιογραφία σχετική με το θέμα του⁹. Συγκρίναμε ενδεικτικά το πρώτο κείμενο με την αντίστοιχη αρχική του δημοσίευση και διαπιστώσαμε ότι οι βιβλιογραφικές προσθήκες στις υποσημειώσεις είναι τόσες που πλέον η νέα έκδοση αντικαθιστά την παλαιά. Επίσης για τη χρηστική ενοποίηση του περιεχομένου του τόμου συντάχθηκε συνολικός κατάλογος εικόνων (σελ. xix-xx) και βραχυγραφιών (σελ. xxi-xxii), ο οποίος προφανώς

9. Στη σύντομη παρουσίαση κάθε δημοσιεύματος από τον συγγραφέα, στην εισαγωγή του βιβλίου, αναφέρονται οι πρόσθετες εργασίες που έχουν γίνει σε αυτό. Όπως ήταν αναμενόμενο, η σελιδοποίηση όλων των κειμένων είναι απολύτως νέα και η σελιδαρίθμησης τους ενιαία, χωρίς να σημαίνεται με κάποιο τρόπο η αρχική.

προϋποθέτει ενοποίηση του σχετικού συστήματος στα διαφορετικής εκδοτικής προέλευσης κείμενα.

Ωστόσο την πλέον σημαντική βοήθεια στον χρήστη προσφέρουν τα δύο ευρετήρια, ονομάτων-όρων και ονομάτων βιβλιογραφίας που συντάχθηκαν προσεκτικά στο τέλος του τόμου από τον παλαιό μαθητή του συγγραφέα Δημήτριο Αγορίτσα και αξίζει να παρουσιάσουμε. Στο πρώτο έχουν περιληφθεί: α) κύρια ονόματα, β) πλήθος καθιερωμένων όρων, ενίοτε όχι μονολεκτικών (λ.χ. *από κτίσεως κόσμου*, στο γράμμα Α), που δηλώνονται με πλάγιους χαρακτήρες, γ) ευρύτερες ομάδες λημμάτων που δηλώνονται με πεζοκεφαλαίους χαρακτήρες, όπως ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ, ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΕΙΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ, ΟΝΟΜΑΤΑ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ, ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ, επίσης συχνά όχι μονολεκτικές: στο εσωτερικό των ομάδων αυτών κατατάσσονται πάντα περισσότερα του ενός λήμματα, κύρια ονόματα και καθιερωμένοι όροι. Εξάλλου και εντός πολλών απλών λημμάτων, ανεξαρτήτως τύπου, έχουν υποταχθεί άλλα σχετικά λήμματα (λ.χ. στο λήμμα «Οικουμενικό Πατριαρχείο» βρίσκουμε το «εκκλησιαστική διαμάχη με το κράτος της Ηπείρου» και το «ενδημούσα Σύνοδος»), γεγονός που φανερώνει μία μεγάλη προσπάθεια να περιληφθούν στο ευρετήριο όσο το δυνατόν περισσότερα θέματα και να τοποθετηθούν στην κατάλληλη θέση με βάση μία λογική σχέση τους με ευρύτερα λήμματα. Ωστόσο ο τρόπος αυτός κατάταξης, αν και προϋποθέτει κοπιώδη ταξινόμηση του υλικού από τον συντάκτη του ευρετηρίου, δεν αποβαίνει πάντα πρακτικός στην αναζήτηση του αναγνώστη. Για παράδειγμα περιλαμβάνεται μεν στο ευρετήριο λήμμα *ενδημούσα Σύνοδος*, εντός του λήμματος «Οικουμενικό Πατριαρχείο», αφού σε αυτό ανήκει, αλλά θα ήταν προτιμότερο να υπήρχε ως αυτόνομο, καθώς μάλλον με το δικό της όνομα θα την αναζητούσε ο αναγνώστης, και εντός του ευρύτερου λήμματος, να ετίθετο παραπομπή (βλ. και) σε εκείνο. Σε ορισμένες περιπτώσεις διαπιστώσαμε ότι ορθώς λήμματα υπάρχουν τόσο αυτόνομα, όσο και εντός άλλων, λόγω σχέσης τους με εκείνα, όπως π.χ. το λήμμα *στιχηράριον* που υπάρχει και αυτοτελώς, αλλά και στο εσωτερικό του λήμματος «Νικόλαος, *δομέστικος και νομικός* επισκοπής Ιωαννίνων» ως «μουσικό χειρόγραφο (*στιχηράριον*)»· δεν συμβαίνει όμως πάντα αυτό. Τέλος ιδιαίτερη αξία έχει το ευρετήριο αυτό για τους ασχολούμενους με την Παλαιογραφία, καθώς περιλαμβάνει πολλούς όρους της (λ.χ. *ακέφαλος κώδιξ*, *βομβύκινος κώδιξ*, ΓΡΑΦΗ > *δεξιοκλινής, συμπλέγματα γραμμάτων, συντηρητική κ.λπ., περγαμινή*), αν και κάποιες μικρές ελλείψεις (λ.χ. λήμμα με τον όρο *χαρτί*) θα μπορούσαν να έχουν αποφευχθεί. Το δεύτερο ευρετήριο περιλαμβάνει όλα τα ονόματα των ερευνητών που μνημονεύονται στις μελέτες του τόμου,

είτε εντός του κυρίως κειμένου τους είτε σε βιβλιογραφικές παραπομπές, και ασφαλώς αποδεικνύεται εξαιρετικά χρήσιμο. Η μόνη μας παρατήρηση εδώ αφορά στα ονόματα των ελλήνων ερευνητών, τα οποία αποδίδονται μόνο με τη λατινική τους γραφή (λ.χ. Chrysos E.) και με την ελληνική σε παρένθεση, εφόσον μνημονεύονται ως συγγραφείς και ξενόγλωσσων δημοσιευμάτων, ενώ θα ήταν χρήσιμο να υπήρχε δεύτερο λήμμα, με την ελληνική τους γραφή, ως απλή παραπομπή προς εκείνο με τη λατινική, ή το αντίθετο.

Καταλήγοντας διαπιστώνουμε ότι η επανέκδοση των οκτώ μελετημάτων του Κ. Ν. Κωνσταντινίδη μόνο ως επιτυχής μπορεί να χαρακτηρισθεί, αφού με την ενημέρωση της βιβλιογραφίας τους και τη συνολική επιμελημένη οργάνωσή τους τα σημαντικά αυτά κείμενα για τον πολιτισμό της Μεσαιωνικής Ηπείρου απέκτησαν νέα αξία για την έρευνα.

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ
ΠΕ/ΕΙΕ

F. DAIM – J. DRAUSCHKE (επιστ. επιμ.), *Hinter den Mauern und auf dem offenen Land. Leben im Byzantinischen Reich* [Byzanz zwischen Orient und Okzident 3]. Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum) 2016, 239 σελ. ISBN: 978-3-88467-269-3. Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg, Propylaeum, 2017. ISBN 978-3-946654-79-7 (PDF). <https://doi.org/10.11588/propylaeum.306.416>

Ο τόμος με τον εύγλωττο τίτλο «Πίσω από τα τείχη και στην ύπαιθρο χώρα. Η ζωή στη βυζαντινή αυτοκρατορία» αποτελεί τη δημοσίευση των πρακτικών της ομώνυμης ημερίδας που διοργανώθηκε από το Leibniz-WissenschaftsCampus στο Mainz τον Ιούνιο 2010. Η επιστημονική συνάντηση έγινε στο πλαίσιο της έκθεσης «Byzanz - Pracht and Alltag» που έλαβε χώρα την ίδια χρονιά στη Βόννη. Στόχος της έκθεσης ήταν να στρέψει το βλέμμα του κοινού από τα πολύτιμα αντικείμενα και έργα τέχνης, από το μεγαλοπρεπές Βυζάντιο, στην καθημερινή ζωή της αυτοκρατορίας μέσα από τέχνεργα, ευρήματα ανασκαφών και γραπτές πηγές. Η επιλογή της καθημερινής ζωής ως κεντρικού άξονα της ημερίδας, αλλά και της έκθεσης, δεν συνάδει μόνον με τα σύγχρονα ενδιαφέροντα και τις τάσεις της έρευνας. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι διοργανωτές τους, στόχο είχε επίσης να αναδειξεί με ζωντανό τρόπο τις ποικίλες πτυχές της μεσαιωνικής ανατολικής αυτοκρατορίας, να αποδομήσει την καθιερωμένη εικόνα του Βυζαντίου ως εξωτικού Άλλου και εν τέλει να υπογραμμίσει τη σημασία και τον ρόλο του στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής ιστορίας.

Ο τόμος περιλαμβάνει δεκαέξι μελέτες με πλούσιο έγχρωμο εποπτικό υλικό που καταπιάνονται με θέματα κομβικά για την καθημερινότητα και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου μέσα από καινούργιες και συχνά απρόσμενες οπτικές γωνίες: οι πόλεις, η ζωή στην Κωνσταντινούπολη, οι γειτονίες και η διατροφή των κατοίκων της πρωτεύουσας, οι οικονομικές λειτουργίες των αστικών κέντρων και ειδικότερα η βιοτεχνική παραγωγή της Θεσσαλονίκης, είναι μερικά από τα ζητήματα που εντάσσονται στην ευρύτερη θεματική των πόλεων. Η ύπαιθρος αποτυπώνεται επίσης με ενάργεια μέσα από μια σειρά μελετών του τόμου.

Το οικιστικό πλέγμα επαρχιακών περιοχών, οχυρωματικά έργα αγροτικών κτημάτων στη Μακεδονία κατά την ύστερη εποχή, η αγροτική οικονομία και οι εκκλησίες της υπαίθρου στη Βενετική Κρήτη μας μεταφέρουν στην περιφέρεια της αυτοκρατορίας και μακριά από τα αστικά της κέντρα. Αντίστοιχα, η ζωή σε ένα μοναστήρι της Άνω Αιγύπτου σκιαγραφείται μέσα από σύγχρονες αρχαιολογικές έρευνες, ενώ γραπτές πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα μας αποκαλύπτουν την καθημερινότητα των θαλάσσιων ταξιδιών. Οι συγγραφείς, καταξιωμένοι επιστήμονες αλλά και νεότεροι ερευνητές, παρουσιάζουν ένα καλαιοδοσκόπιο της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο μέσα από μία διαχρονική και πολυθεματική προσέγγιση.

Η πρώτη μελέτη του τόμου με τίτλο «Die byzantinische Stadt – Verfall and Wiederaufleben vom 6. bis zum ausgehenden 11. Jahrhundert» (σσ. 9-22) υπογράφεται από τον John Haldon και εστιάζει σε ένα από τα κεντρικότερα ζητήματα της ιστοριογραφίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, δηλ. την παρακμή και αναβίωση των πόλεων από τον 6ο έως τα τέλη του 11ου αιώνα. Περιγράφει με σύντομο αλλά περιεκτικό τρόπο τις πόλεις της ύστερης αρχαιότητας μέσα από το πλέγμα των οικονομικών τους σχέσεων με την κεντρική διοίκηση, τη θέση των τοπικών αρχόντων και τον ρόλο της χριστιανικής εκκλησίας, και εξετάζει την πόλη – κάστρο που αναδύεται μέσα από κοσμοϊστορικές αλλαγές τον 7ο αιώνα και χαρακτηρίζεται από την περιορισμένη έκταση, την ισχυρή οχύρωση, την εξάρτηση από την αγροτική οικονομία και την απώλεια της διοικητικής αυτονομίας της. Συζητά την αναβίωση του αστικού φαινομένου από τον 9ο έως και τον 11ο αιώνα, όταν οι πόλεις ανακτούν ξανά τον οικονομικό τους ρόλο ως κέντρα παραγωγής και διάθεσης προϊόντων, εστιάζοντας σε καίρια ζητήματα, όπως τη θέση των τοπικών ισχυρών, της εκκλησίας και των μοναστηριών, αλλά και τις απαρχές τοπικών συλλογικών θεσμών. Σημειώνει, τέλος, την έλλειψη αρχαιολογικών μαρτυριών που θα συμπλήρωναν την εικόνα των μικρών πόλεων - κάστρων της μέσης βυζαντινής εποχής, την οποία μας προσφέρουν κατά κύριο λόγο οι γραπτές πηγές. Η μελέτη κλείνει με σύντομη αναφορά στα πρώτα πορίσματα ενός αρχαιολογικού ερευνητικού προγράμματος του Πανεπιστημίου του Princeton για τα Ευχάϊτα, το κέντρο της λατρείας του Αγίου Θεόδωρου Τήρωνα. Αποτελώντας έναν τυπικό και όχι ιδιαίτερα σημαντικό οικισμό στην μικρασιατική ενδοχώρα, η αρχαιολογική διερεύνησή του, σύμφωνα με τον J. Haldon, θα μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στη γνώση της υλικής πλευράς των επαρχιακών αστικών κέντρων της μεσοβυζαντινής εποχής¹.

1. Τα αποτελέσματα του ερευνητικού προγράμματος έχουν πλέον δημοσιευτεί σε

Η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας βρίσκεται στο επίκεντρο των τριών επόμενων άρθρων. Ο Paul Magdalino, στη δεύτερη μελέτη του τόμου με τίτλο «Neighbourhoods in Byzantine Constantinople» (σσ. 23-30), μας ξεναγεί στις γειτονιές της Κωνσταντινούπολης και διατυπώνει μια καίρια μεθοδολογική διάκριση στην προσπάθεια του να απαντήσει στο ερώτημα σε ποιες περιοχές και με ποιους τρόπους χωριζόταν το αστικό τοπίο της πόλης. Ειδικότερα, διαχωρίζει τις διοικητικές ενότητες ενός αστικού κέντρου, που επιβάλλονται από την κεντρική εξουσία, από τις γειτονιές που διαμορφώνονται γύρω από τοπικά σημεία αναφοράς, όπως ενοριακοί ναοί, μοναστήρια, ή αρχοντικές ιδιοκτησίες, γύρω δηλαδή από τοπόσημα που καθόριζαν τη ζωή των πολιτών. Μια τέτοια ανθρωπολογική προσέγγιση των συνοικιών, σύμφωνα με τον P. Magdalino, μπορεί να μας αποκαλύψει πολλά για την κοινωνία της εποχής, καθώς δομείται γύρω από τις κοινωνικές σχέσεις των κατοίκων τους, όπως π.χ. το αίσθημα του συνανήκειν και την αλληλεγγύη μεταξύ των γειτόνων, χαρακτηριστικά που η διοικητική διαίρεση των πόλεων δεν διαθέτει. Πληροφορίες για τις γειτονιές της Κωνσταντινούπολης εμφανίζονται σποραδικά στις πηγές και κατά κύριο λόγο σε λογοτεχνικά έργα. Οι εικόνες του αστικού χώρου που διαγράφονται μέσα από τα κείμενα, αν και ασαφείς και φευγαλέες, μπορούν, όπως μας αποκαλύπτει ο P. Magdalino, να μας προσφέρουν ενδιαφέρουσες και μοναδικές πληροφορίες για τις «κοινωνικές πλευρές» του δομημένου χώρου.

Ο Johannes Koder μας προσκαλεί στη συνέχεια στο τραπέζι των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης με το άρθρο του «Lebensmittelversorgung einer Großstadt: Konstantinopel» (σσ. 31-44). Αντίθετα από τον τίτλο της, η μελέτη δεν επικεντρώνεται αποκλειστικά στην εξέταση του ανεφοδιασμού της πόλης με είδη διατροφής. Αποτελεί μικρογραφία μιας μονογραφίας με θέμα συνολικά τη διατροφή σε μια μεσαιωνική μεγαλούπολη της εποχής, όπως ήταν η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Έτσι, περιλαμβάνει μια εισαγωγή σχετικά με τις πρωτογενείς πηγές για το θέμα, μια ενότητα σχετικά με τον πληθυσμό της πόλης και στη συνέχεια εξετάζει σε ξεχωριστά μέρη τα διάφορα είδη τροφών και τους τρόπους παρασκευής τους. Ψωμιά, ζωμοί, σούπες, λαχανικά,

έναν συλλογικό τόμο, βλ. J. HALDON – H. ELTON – J. NEWHARD (επιμ.), *Archaeology and Urban Settlement in Late Roman and Byzantine Anatolia: Euchaïta-Avkat-Beyözü and its Environment*, Cambridge University Press 2018. pp. 402. ISBN-13: 978-1108471152. ISBN-10: 1108471153. Online ISBN: 9781108557757. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108557757> (ο τόμος παρουσιάζεται από την Ο. ΚΑΡΑΠΩΡΓΟΥ και στον τρέχοντα τόμο των *ΒυζΣυμμ* 30 (2020), 411-422).

ψάρια, κρέατα, μπαχαρικά, γλυκά και ποτά, που στόλιζαν το τραπέζι των Κωνσταντινουπολιτών, αλλά και τα εδέσματα που κατασκεύαζαν με αυτά, περιγράφονται με εξαιρετική ζωντάνια. Ακόμη και τα μέσα μαγειρέματος και οι πρώτες ύλες, όπως το κάρβουνο, που ήταν απαραίτητες για την παρασκευή των φαγητών εξετάζονται σε μια ξεχωριστή ενότητα. Είναι γεγονός πως η προσέγγιση του φαγητού ως πολιτισμικής συνιστώσας του παρελθόντος αποτελεί μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και ελκυστική οπτική για την έρευνα της καθημερινής ζωής παλαιότερων ιστορικών εποχών. Ο J. Koder στη συγκεκριμένη μελέτη συνδυάζει την πολιτισμική πλευρά της διατροφής με την οικονομική της διάσταση και μας πληροφορεί στις δύο τελευταίες ενότητες για τους τρόπους παραγωγής, εισαγωγής και διάθεσης των ειδών διατροφής στην πρωτεύουσα. Εν τέλει, η ευρύτητα της οπτικής και των θεματικών, όπως και η πλούσια ενημερωμένη βιβλιογραφία καθιστούν την σύντομη αυτή μελέτη μια πολύ καλή αφετηρία για περαιτέρω διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων.

Η επόμενη μελέτη του Arne Effenberger με τίτλο «*Stadtinterne Reliquientranslationen in Konstantinopel – Der Fall der heiligen Euphemia von Chalkedon*» (σσ. 45-54) μας μεταφέρει στον υπερβατικό κόσμο των ιερών κειμηλίων της Νέας Ιερουσαλήμ μέσα από τη μελέτη της περιπετειώδους ιστορίας των λειψάνων της Αγ. Ευφημίας της Χαλκηδόνας. Στόχος του συγγραφέα είναι να ανιχνεύσει την πορεία και τους σταθμούς των λειψάνων της Ευφημίας μέσα στην Κωνσταντινούπολη, καθώς τρεις τουλάχιστον ναοί της πόλης φαίνεται πως κατείχαν ιερά κατάλοιπα της αγίας. Μέσα από τη λεπτομερειακή μελέτη των γραπτών πηγών από τον 4ο έως και τον 13ο αιώνα ο συγγραφέας προσπαθεί να λύσει το μυστήριο και σκιαγραφεί με ενάργεια μέσω του συγκεκριμένου αγιολογικού παραδείγματος τη σημασία των λειψάνων στην θρησκευτική ζωή της πρωτεύουσας.

Ο οικονομικός ρόλος των επαρχιακών πόλεων της μεσοβυζαντινής εποχής (8ος-12ος αι.), όπως αυτός διαγράφεται μέσα από τις γραπτές πηγές, είναι το αντικείμενο της μελέτης του Ralph-Johannes Lilie με τίτλο «*Die ökonomische Bedeutung der byzantinischen Provinzstadt (8.-12. Jahrhundert) im Spiegel der literarischen Quellen*» (σσ. 55-62) που ακολουθεί. Ο συγγραφέας, αφού περιγράψει με συνομία τα προβλήματα με τα οποία έρχεται αντιμέτωπος ο μελετητής που θα καταπιαστεί με το θέμα, δηλ. την έλλειψη σταθερών όρων στις πηγές για τον χαρακτηρισμό ενός οικισμού ως πόλης, την απουσία νομικού πλαισίου και συγκεκριμένων αστικών διοικητικών θεσμών, προτείνει την προσέγγιση του ζητήματος μέσα από μια διαφορετική διαδρομή. Ειδικότερα ορίζει τις

λειτουργίες που θα μπορούσε να έχει μια βυζαντινή επαρχιακή πόλη, δηλ. κέντρο του διεθνούς/εξωτερικού εμπορίου, οικονομικό κέντρο μιας περιφέρειας ή/και κέντρο της επαρχιακής διοίκησης και τέλος τόπος αναζήτησης προστασίας και καταφύγιο σε περίπτωση εξωτερικών κινδύνων για τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής, και αναζητά στη συνέχεια στοιχεία για οικισμούς από τις γραπτές πηγές που να πληρούν τα παραπάνω κριτήρια. Τα αποτελέσματα επιβεβαιώνουν τη γενικότερη λακωνική και περιστασιακή αναφορά στις επαρχιακές πόλεις στην γραμματεία της μεσοβυζαντινής περιόδου. Σε συνδυασμό μάλιστα με την έλλειψη ικανών αρχαιολογικών μαρτυριών, ο R.-J. Lilie καταλήγει πως το θέμα θα παραμείνει στο επίκεντρο της έρευνας ως πεδίο μεθοδολογικών αναζητήσεων και νέων θεωριών ανανεώνοντας έτσι τον σχετικό επιστημονικό διάλογο.

Οι δύο επόμενες μελέτες μας μεταφέρουν στις επαρχίες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Τα εντυπωσιακά αποτελέσματα της έρευνας επιφανείας στο νότιο τμήμα της Τρωάδας παρουσιάζει η Beate Böhlendorf-Arslan στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Leben in der Provinz. Ländliche Siedlungen in der spätantiken und byzantinischen Troas» (σσ. 63-88). Με πλούσιο εποπτικό υλικό, αναφορές στο φυσικό περιβάλλον και καταγραφή των σημαντικότερων ευρημάτων, η συγγραφέας σκιαγραφεί με ενάργεια τη ζωή των κατοίκων στους αγροτικούς οικισμούς της περιοχής κατά την ύστερη αρχαιότητα και τη βυζαντινή εποχή. Οι 181 τεκμηριωμένες βυζαντινές θέσεις, οχυροί οικισμοί, μικρά χωριά, αγροκτήματα, λατομεία, λιμάνια, και δρόμοι που έχουν καταγραφεί μέχρι σήμερα, προσφέρουν σημαντική εικόνα των οικονομικών δραστηριοτήτων, της επικοινωνίας και γενικότερα της καθημερινής ζωής στην περιοχή. Επιβεβαιώνουν επίσης τη σημασία των αρχαιολογικών ερευνών για τη διερεύνηση των σχετικών ζητημάτων και μας επιτρέπουν να αναμένουμε περισσότερα αποτελέσματα από την πορεία της συγκεκριμένης έρευνας στο μέλλον².

Οι πόλεις του βόρειου Ιλλυρικού κατά την ύστερη αρχαιότητα είναι το θέμα της επόμενης μελέτης που υπογράφει ο Vujadin Ivanišević με τίτλο «Late Antique cities and their environment in Northern Illyricum» (σσ. 89-100). Γέφυρα ανάμεσα στις δυτικές και ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας και τόπος-κλειδί για τον ανεφοδιασμό των αυτοκρατορικών στρατευμάτων κατά τον 3ο και 4ο αιώνα, η περιοχή γνωρίζει μια αστική ανάπτυξη με οικισμούς που αναπτύσσονται γύρω

2. Βλ. την περιγραφή του ερευνητικού προγράμματος Spätantikes und byzantinisches Leben im Naturraum südliche Troas, <https://web.rgzm.de/en/research/research-areas/a/article/spaetantikes-und-byzantinisches-leben-im-naturraum-suedliche-troas/> (22/12/2020).

από τους φυσικούς επικοινωνιακούς άξονες και τα ρωμαϊκά οχυρά. Μετά από μια περίοδο αναδίπλωσης στη διάρκεια του 5ου αιώνα λόγω των βαρβαρικών επιδρομών, η βυζαντινή κυριαρχία αναβιώνει από τις αρχές του 6ου αιώνα με την ενίσχυση των συνοριακών οχυρών και πόλεων, στρατιωτικών θέσεων στο εσωτερικό της περιοχής, όπως επίσης με την ανακατασκευή ή ίδρυση ενός αριθμού οικισμών σε λόφους και ορεινές περιοχές για την προστασία του τοπικού πληθυσμού. Ο συγγραφέας εστιάζει στη συνέχεια σε παραδείγματα από κάθε κατηγορία οικιστικών σχηματισμών, συνδυάζει πληροφορίες από ανασκαφές και αρχαιολογικά ευρήματα και συζητά τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων τους. Παρουσιάζει έτσι στη σύντομη αυτή μελέτη σφαιρική εικόνα της ιστορικής γεωγραφίας, οικονομίας και αστικής ανάπτυξης του βόρειου Ιλλυρικού με έμφαση κυρίως στην περίοδο του 6ου αιώνα.

Η Cécile Morrisson στο άρθρο της «Coin use in Byzantine cities and countryside (6th-15th centuries). A reassessment» (σσ. 101-112) εξετάζει στη συνέχεια τις μεθόδους, αλλά και τα προβλήματα που παρουσιάζει η συγκριτική μελέτη του εκχρηματισμού της οικονομίας σε αστικές και αγροτικές περιοχές της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Πρόκειται για ένα ζήτημα που τα τελευταία χρόνια έχει αποτελέσει αντικείμενο έρευνας για τον δυτικό μεσαίωνα. Ειδικότερα, διαπιστώνεται πως εκχρηματισμός της βυζαντινής οικονομίας εντοπίζεται κατά τον 5ο-6ο και τον 11ο-12ο αιώνα, ενώ μειώνεται δραματικά στην ενδιάμεση περίοδο, όπως π.χ. στον 8ο αιώνα. Αυτό το γενικότερο σχήμα είναι συνολικά αποδεκτό, αν και βασίζεται κατά κύριο λόγο στη μελέτη ευρημάτων σε αστικές περιοχές και νομισματικών «θησαυρών», ενώ τυχαία ευρήματα αγροτικών περιοχών δεν λαμβάνονταν υπόψη. Παρουσιάζοντας σχετικά ενδεικτικά παραδείγματα από τη Συρία και τα Βαλκάνια, η Morrisson κάνει οξυδερκείς παρατηρήσεις για τις διαφορές στα δεδομένα και στη νομισματική ρευστότητα ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο, όπως και για τα αίτια τους. Για την προσέγγιση του σύνθετου αυτού ζητήματος η συγγραφέας υπογραμμίζει την ανάγκη πληρέστερης παρουσίασης του αρχαιολογικού υλικού και σύνταξης νέων βάσεων δεδομένων.

Το άρθρο «Artisanal production in Byzantine Thessaloniki (4th-15th century)» (σσ. 113-140) του Τάσου Αντωνάρα σκιαγραφεί στη συνέχεια τη βιοτεχνική παραγωγή στη βυζαντινή Θεσσαλονίκη από τον 4ο έως τον 15ο αιώνα. Μέ βάση την έρευνα των πηγών και των ανασκαφικών ευρημάτων συνάγονται συμπεράσματα για τα εργαστήρια, τους τεχνίτες και τα επαγγέλματα και παρουσιάζονται τα αντικείμενα που κατασκευάζονταν στη δεύτερη

σημαντικότερη πόλη της αυτοκρατορίας για να καλύψουν τις ανάγκες των κατοίκων της ή για να εξαχθούν, στη διάρκεια των έντεκα αιώνων που καλύπτει το άρθρο. Αποτέλεσμα μακροχρόνιας ενασχόλησης του συγγραφέα με το θέμα η μελέτη αυτή αποτελεί ουσιαστικά περίληψη της εκτενέστατης μονογραφίας με ανάλογο θέμα που δημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά από τις εκδόσεις του Leibniz-WissenschaftsCampus Mainz³.

Το επόμενο άρθρο «Groß und stark? Zur Widerristhöhe und Statur byzantinischer Arbeitstiere» (σσ. 141-158) της Henriette Kroll ασχολείται με ένα πραγματικά πρωτότυπο θέμα, ή καλύτερα με ένα θέμα που δεν συναντά κανείς συχνά σε συλλογικούς τόμους για την καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Αφορά τα ζώα εργασίας, δηλ. βόδια και ιπποειδή, και εξετάζει μέσα από αρχαιολογικά δεδομένα το ύψος και τη γενικότερη σωματική διάπλασή τους. Η συγγραφέας, αρχαιοζωολόγος με εξειδίκευση στην βυζαντινή περίοδο και αρκετές σχετικές δημοσιεύσεις, εξηγεί στην αρχή της μελέτης τη μεθοδολογία των σχετικών ερευνών και εξετάζει το υλικό της που προέρχεται από ανασκαμμένες βυζαντινές θέσεις, κυρίως της Μικράς Ασίας. Στόχος της έρευνας είναι να αποκτήσουμε μια εικόνα του μεγέθους των ζώων εργασίας και κατ' επέκταση των δυνατοτήτων τους να αποτελέσουν μεταφορικό μέσο για ανθρώπους και αγαθά, πληροφορίες που έχουν σημαντική ιστορική διάσταση. Αν και το διαθέσιμο υλικό είναι ελάχιστο, οι πρώτες ενδείξεις συνηγορούν για μικρά σε μέγεθος ζώα, κυρίως άλογα, που σίγουρα δεν θα μπορούσαν να μεταφέρουν μερικές ομάδες πληθυσμού, όπως τους βαριά οπλισμένους στρατιώτες. Άλογα του στρατού, καταλήγει η Kroll, δεν θα ανακαλύψουμε σε χώρους κατοίκησης, γιατί πιθανότατα χάθηκαν σε πεδία μαχών ή στην ύπαιθρο χώρα.

Η Ina Eichner μας μεταφέρει στη συνέχεια στο διαφορετικό περιβάλλον ενός μοναστικού συγκροτήματος, και ειδικότερα της Μονής του Αγίου Παύλου (Deir el-Bachît) στη δυτική πλευρά των Θηβών της Άνω Αιγύπτου. Στο άρθρο της, με τίτλο «Aspekte des Alltagslebens im Pauloskloster (Deir el-Bachît) von Theben-West / Oberägypten anhand archäologischer Belege» (σσ. 159-170), παρουσιάζονται με σύντομο αλλά εποπτικό τρόπο τα αποτελέσματα ανασκαφών

3. Βλ. A. CH. ANTONARAS, *Arts, Crafts and Trades in Ancient and Byzantine Thessaloniki: Archaeological, Literary and Epigraphic Evidence* (Byzanz zwischen Orient und Okzident, Vol. 2). Mainz, Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums: 2016. Ηλεκτρονική έκδοση: Heidelberg: Propylaeum, 2016. <https://doi.org/10.11588/propylaeum.100.124>. Βλ. και βιβλιοκρισία του τόμου από την Α. ΓΙΑΓΚΑΚΗ, *ΒυζΣυμ* 29 (2019), 390-396.

που διεξήχθησαν στην περιοχή από το 2001. Περιγράφεται η διαρρύθμιση των χώρων της μονής, ο κτιστός εξοπλισμός της τράπεζας και των κελιών, όπως επίσης και τα ενδύματα των μοναχών. Πρόκειται για σημαντικά ευρήματα, που το ιδιαίτερο κλίμα της ερήμου επέτρεψε να διατηρηθούν και σε συνδυασμό με τις πληροφορίες των πηγών, δίνουν τη δυνατότητα να αποκαταστήσουμε σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή σε ένα κοινοβιακό μοναστήρι. Αρχαιολογικά κατάλοιπα και γραπτές πηγές αποκαλύπτουν πως το μοναστήρι είχε διάρκεια ζωής από τον 7ο έως και τον 10ο αιώνα και είχε επικοινωνία με άλλα μοναστικά ιδρύματα και οικισμούς της ευρύτερης περιοχής. Θα πρέπει να αριθμούσε από 66 έως 72 μοναχούς, οι οποίοι ασχολούνταν με την υφαντική και κατασκεύαζαν ενδύματα και υφάσματα για οικιακή χρήση.

Οι θαλάσσιες επικοινωνίες, οι κίνδυνοι της θάλασσας και οι συνθήκες των ταξιδιών με πλοίο είναι το θέμα της επόμενης μελέτης με τίτλο «Byzantinischer Alltag zu Schiff» (σσ. 171-180) που υπογράφει ο Ewald Kislinger. Γρηγορότερος και οικονομικότερος τρόπος μετακίνησης, το πλοίο υπήρξε το βασικό μέσο μεταφοράς στο Βυζάντιο, γεγονός που δεν είναι άσχετο με την κυρίαρχη θέση της αυτοκρατορίας στη θάλασσα για μεγάλες χρονικές περιόδους. Παρά τις θετικές πλευρές του, το πλοίο ήταν ένα επικίνδυνο μέσο, λόγω πειρατικών επιδρομών και καιρικών συνθηκών, γεγονός που φαίνεται αυτονόητο και στον μη ειδικό αναγνώστη. Αυτό που, ωστόσο, δεν είναι εύκολα αντιληπτό και το σύντομο άρθρο του E. Kislinger παρουσιάζει με ιδιαίτερη ζωντάνια, είναι οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε ένας ταξιδιώτης στις μετακινήσεις με πλοίο. Στενότητα χώρου, προβλήματα υγιεινής, βρώμα και έντονες μυρωδιές, λιτή διατροφή και λίγο νερό, ζέστη ή κρύο, ναυτίες και βέβαια τα ιδιαίτερα ήθη και συνήθειες των ναυτικών, ήταν κάποιες από τις πολλές αρνητικές εμπειρίες που βίωναν οι επιβάτες των πλοίων, όπως μας αφήνουν να υποθέσουμε έμμεσες αναφορές στις πηγές, αλλά και αρχαιολογικά κατάλοιπα βυζαντινών ναυαγίων.

Η κοινωνία και οι δημογραφικές αλλαγές στον ελλαδικό χώρο κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο είναι το θέμα του άρθρου του Διονύσιου Σταθακόπουλου με τίτλο «Gesellschaft und Demographie im spätbyzantinischen Griechenland (1261-1453)» (σσ. 181-188) που ακολουθεί. Η μελέτη αποτελεί επισκόπηση των δημογραφικών εξελίξεων στη γεωγραφική έκταση της υστεροβυζαντινής Ελλάδας, τόσο από την πλευρά της εθνοτικής σύνθεσης του πληθυσμού, όσο και από αυτή των αριθμητικών αλλαγών στα μεγέθη του. Ο συγγραφέας σημειώνει τη μικρή βαρύτητα στη δημογραφική σύνθεση του πληθυσμού που είχε η παρουσία Λατίνων και Σέρβων σε αντίθεση με τη

σημασία και τον αριθμό Αλβανών και Τούρκων που ήδη από τα μέσα του 13ου αιώνα εγκαθίστανται στον ελλαδικό χώρο. Σημειώνει επίσης τη δυσκολία να προσεγγιστούν τα πληθυσμιακά μεγέθη σε απόλυτους αριθμούς, λόγω της έλλειψης σχετικών πηγών αλλά και το γενικότερο φαινόμενο της δημογραφικής κρίσης που θα δημιουργήσαν τα κύματα των επιδημιών πανώλους τον 14ο και 15ο αιώνα, τα αποτελέσματα των οποίων δεν τεκμηριώνονται επαρκώς στις πηγές. Το ενδιαφέρον της προσέγγισης του Σταθακόπουλου βρίσκεται στο γεγονός πως αποτελεί μια προσπάθεια να συγκεντρωθούν σε μία ενιαία εικόνα πληροφορίες από δύο διακριτές λόγω των ιστορικών συνθηκών περιοχές, δηλ. του λατινοκρατούμενου νότιου ελλαδικού χώρου, και ειδικότερα της Πελοποννήσου, και των βόρειων περιοχών που ανήκουν στην βυζαντινή επικράτεια, όπως η Μακεδονία, και θα βρεθούν την περίοδο αυτή στο επίκεντρο πολλαπλών ιστορικών φαινομένων (πολέμων, επιδρομών, επιδημιών) που επηρεάζουν τις δημογραφικές εξελίξεις. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης το καταληκτικό συμπέρασμα, ότι δηλαδή οι πληθυσμιακές αλλαγές που λαμβάνουν χώρα αυτή την περίοδο καθόρισαν την εθνοτική και δημογραφική εικόνα του ελλαδικού χώρου μέχρι την πρώτη νεότερη εποχή.

Ο Κωστής Σμυρλής συγκεντρώνει στο επόμενο άρθρο με τίτλο «Estate fortifications in Late Byzantine Macedonia the Athonite evidence» (σσ. 189-206) πλούσιο υλικό για την ερμηνεία μιας ιδιαίτερης κατηγορίας αρχιτεκτονικών καταλοίπων, των οχυρών πύργων, οι οποίοι στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων του Βυζαντίου κυριαρχούν σε όλη επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας αλλά και στις λατινοκρατούμενες περιοχές. Αρκετά από αυτά τα οχυρωματικά έργα έχουν μελετηθεί από πλευράς αρχιτεκτονικής και από αρχαιολογική σκοπιά. Ωστόσο, πολλά ερωτήματα μένουν ανοικτά σε σχέση με την χρήση και λειτουργία τους. Ο συγγραφέας εστιάζει στην περιοχή της νοτιοανατολικής Μακεδονίας, περιοχή όπου τα μοναστήρια του Αγίου Όρους είχαν σημαντική έγγεια ιδιοκτησία, και συζητά τα βασικά χαρακτηριστικά αυτών των οχυρωματικών έργων με βάση τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία, ενώ παράλληλα συγκεντρώνει και αξιοποιεί πληροφορίες που δίνουν τα αρχεία του Αγίου Όρους για ανάλογες οχυρώσεις. Καταλήγει έτσι στο συμπέρασμα πως τα περισσότερα από τα οχυρωματικά αυτά έργα βρίσκονταν στο διοικητικό κέντρο μεγάλων αγροτικών ιδιοκτησιών, κτιζόνταν από κοσμικούς ή μοναστικούς ιδιοκτήτες γης για να προσφέρουν προστασία από επιδρομές στο προσωπικό και την περιουσία των κτημάτων. Μεγάλη ανάπτυξη αποκτά αυτό το δίκτυο προστασίας κατά τον 13ο και 14ο αιώνα, γεγονός που συνδέεται με τις

δυσμενείς ιστορικές συνθήκες και την αυξανόμενη αβεβαιότητα λόγω πολέμων και επιδρομών. Η μελέτη καταλήγει με ένα ιδιαίτερα χρήσιμο παράρτημα που περιλαμβάνει τα καταγεγραμμένα στις αθωνικές πηγές οχυρωματικά έργα αγροτικών ιδιοκτησιών στο χρονικό διάστημα 982-1420.

Οι δύο τελευταίες μελέτες του τόμου είναι αφιερωμένες στη Βενετική Κρήτη. Στην πρώτη από αυτές με τίτλο «Between village and city. Peasants in the new economic context of medieval Crete (13th-15th c.)» (σσ. 207-218), ο Χαράλαμπος Γάσπαρης εξετάζει τη θέση των αγροτών στο νέο οικονομικό πλαίσιο που δημιουργήσε η βενετική κατάκτηση στο διάστημα από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα. Ο συγγραφέας αφού παρουσιάσει συνοπτικά τις αλλαγές που έφερε στο πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό τοπίο η μετεξέλιξη της Κρήτης στη σημαντικότερη αποικία της νεοαναδυόμενης ναυτικής και εμπορικής δύναμης της Μεσογείου, εστιάζει στη συνέχεια στη σχέση και τις επαφές του αγροτικού πληθυσμού που ζούσε στα διάσπαρτα στην ύπαιθρο χωριά με τα αστικά κέντρα στις βόρειες ακτές του νησιού. Οι πόλεις δίνουν νέες οικονομικές δυνατότητες στους αγρότες: μια μεγαλύτερη αγορά για να διαθέσουν λιανικά την παραγωγή τους, όπως και μεσάζοντες για να την προωθήσουν στο εξαγωγικό εμπόριο, πόρους και τεχνογνωσία. Αποτελούν επίσης το διοικητικό κέντρο όπου θα διευθετήσουν νομικά τις συναλλαγές τους με τρίτους, αλλά και τις προσωπικές υποθέσεις τους με το κράτος. Οι νέες πρακτικές οικονομικών συναλλαγών, όπως τα συμβόλαια που καταγράφουν λεπτομερειακά τις υποχρεώσεις και τις απολαβές των συμβαλλόμενων, δάνεια σε είδος ή χρήμα, αλλά και οικονομικές συμπράξεις μεταξύ αγροτών και κατοίκων των πόλεων όπως οι λεγόμενες *συντροφίες* (*societates*), αποτελούν μερικές από τις πρακτικές που αποτυπώνουν την άμεση ή έμμεση επαφή των κατοίκων της κρητικής υπαίθρου με τα αστικά κέντρα και σηματοδοτούν τις βαθιές αλλαγές που έφερε η εγκατάσταση των Βενετών στο νησί.

Η τελευταία μελέτη του τόμου «Kunst und Stifterwesen auf dem Land am Beispiel Kretas» (σσ. 219-236) υπογράφεται από τη Βασιλική Τσαμακδά και αφορά τη μαρτυρία των εκκλησιών της Κρήτης για την τέχνη και την κοινωνία του νησιού κατά τους δύο πρώτους αιώνες της βενετικής κυριαρχίας. Η συγγραφέας προσφέρει εποπτική παρουσίαση της καλλιτεχνικής παραγωγής στην Κρήτη εστιάζοντας στη μνημειακή ζωγραφική των διάσπαρτων στην ύπαιθρο βυζαντινών εκκλησιών. Εστιάζει στα σημαντικότερα τοιχογραφημένα σύνολα και εξετάζει τις τεχνοτροπικές και εικονογραφικές τους ιδιαιτερότητες εντάσσοντάς τα στο ευρύτερο πλαίσιο της βυζαντινής τέχνης της εποχής.

Επιπλέον σε μια ξεχωριστή ενότητα επιχειρεί να σκιαγραφήσει την ταυτότητα και την κοινωνική θέση των χορηγών ζωγραφικών συνόλων και ναών μέσα από τις πληροφορίες που προσφέρουν στον ερευνητή οι κτητορικές επιγραφές και οι προσωπογραφίες που διασώζουν. Ιερείς, οικογένειες τοπικών ισχυρών, αλλά και ολόκληρες κοινότητες χωριών αναφέρονται στις περίπου 450 επιγραφές αυτού του είδους που αποτελούν μια μοναδική πηγή πληροφοριών για την κοινωνία της κρητικής υπαίθρου. Το υλικό αυτό έχει περιστασιακά ερευνηθεί σε άρθρα και μονογραφίες για μεμονωμένα μνημεία και η παραπάνω μελέτη αποτελεί μια πρώτη, έστω και σύντομη, προσπάθεια για την εξαγωγή κάποιων συνολικότερων συμπερασμάτων⁴.

Οι παραπάνω μελέτες, άλλες σύντομες και εποπτικές, άλλες εκτενέστερες, όλες πλήρως τεκμηριωμένες βιβλιογραφικά, αποτελούν στέρεη και εποπτική αφετηρία για την εξέταση της καθημερινής ζωής στο Βυζάντιο, τόσο από τον ειδικό επιστήμονα όσο και από το γενικό μορφωμένο κοινό. Παράλληλα μερικές από αυτές μας προσφέρουν νέες μεθοδολογικές προτάσεις ή καινούργιο αρχαιολογικό υλικό. Εν κατακλείδι, η ποικιλία των θεματικών, η παρουσίαση νέων ερευνητικών προγραμμάτων, ανασκαφών και ερευνών επιφανείας, η εκτενής βιβλιογραφική τεκμηρίωση και το πλούσιο φωτογραφικό υλικό καθιστούν αυτόν τον συλλογικό τόμο μια σημαντική βιβλιογραφική προσθήκη για την καθημερινή ζωή και τον υλικό πολιτισμό του Βυζαντίου.

BIKY ΦΩΣΚΟΛΟΥ
Πανεπιστήμιο Κρήτης

4. Βλ. επίσης της ίδιας, *Die Panagia-Kirche und die Erzengelkirche in Kakodiki. Werkstattgruppen, kunst- und kulturhistorische Analyse byzantinischer Wandmalerei des 14. Jhs. auf Kreta* (Βιέννη: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2012), 259-263.

Actes de Vatopédi III. De 1377 à 1500. Édition diplomatique par JACQUES LEFORT (†) – VASSILIKI KRAVARI – CHRISTOPHE GIROS – KOSTIS SMYRLIS et RAOUL ESTANGÜI GÓMEZ (Archives de l'Athos XXIII). Texte et Album, Paris 2019, 549 σελίδες + 100 πίνακες. ISBN 978-90-429-3944-8

Ὁ παρὼν τόμος τῆς σειρᾶς Archives de l'Athos ἀποτελεῖ τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο μέρος τῆς ἔκδοσης τοῦ βυζαντινοῦ ἀρχείου τῆς ἁθωνικῆς μονῆς Βατοπεδίου. Τὰ ἐκδιδόμενα ἔγγραφα καλύπτουν τὴν περίοδο ἀπὸ τὸ 1377 ἕως τὸ 1500. Εἶναι λυπηρὸ ὅτι ὁ Jacques Lefort († 2014), ἡ συμβολὴ τοῦ ὁποίου ἦταν σημαντικὴ ὄχι μόνο γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀγιορειτικῶν μεσαιωνικῶν ἐγγράφων γενικότερα, δὲν πρόλαβε νὰ δεῖ τὴν ὁλοκλήρωση τοῦ ἔργου.

Ὁ τόμος ἀκολουθεῖ τὰ ἐκδοτικὰ πρότυπα τῶν προηγουμένων τόμων τῆς σειρᾶς Archives de l'Athos: βραχυγραφίες, ἱστορικὴ εἰσαγωγή, κατάλογος τῶν ἡγουμένων τῆς Μονῆς, κατάλογος τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων καὶ κατάταξή τους μὲ κριτήριό τὴ χρονολογία, τὴν ἐκδοῦσα ἀρχὴ καὶ τὸ θέμα ἀντίστοιχα (σσ. 43-47). Ἡ διπλωματικὴ ἔκδοση περιλαμβάνει χρονολόγηση, ἐπιτομὴ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγγράφου, φυσικὴ περιγραφὴ καὶ παράδοσή του, ἀναφορὰ σὲ προγενέστερη ἔκδοση (ἐφ' ὅσον ὑπάρχει), σύντομη παρουσίαση τοῦ περιεχομένου, σχολιασμὸ καὶ ἔκδοση τοῦ κειμένου. Στὸ τέλος τοῦ κειμένου ὑπάρχει ὑπόμνημα στὸ ὁποῖο οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν τὶς ὀρθὲς γραφές, χωρὶς ὅμως νὰ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τοὺς προηγούμενες ἐκδόσεις. Στὸν τόμο ἐκδίδονται 97 ἑλληνικὰ ἔγγραφα. Δὲν ἔχει περιληφθεῖ στὴν ἀρίθμηση ἓνα ἔγγραφο (πιθανῶς συνοδικὴ ἀπόφαση) ποὺ χρονολογεῖται κατὰ προσέγγιση τὸ 1389 καὶ ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώζονται μόνο οἱ ὑπογραφές (Appendice VII). Ἀκολουθοῦν σὲ χωριστὰ παραρτήματα ἡ ἔκδοση ἐνὸς πλαστοῦ χρυσοβοῦλλου τοῦ Ἰωάννου Ε΄ Παλαιολόγου, δύο λατινικῶν ἐγγράφων (Jean-Marie Martin), καθὼς καὶ οἱ ἐπιτομὲς (συνοδευόμενες ἀπὸ βιβλιογραφία καὶ σχόλια) 31 ὁθωμανικῶν ἐγγράφων (Ἡλίας Κολοβός), ὁκτὼ

σλαβικών (Βασιλική Κράβαρη καὶ Mirjana Živojinović, δύο ὀθωμανικῶν στὴν ἀραβικὴ (Μαρία Μαυροειδῆ) καὶ τεσσάρων ὀθωμανικῶν ἐγγράφων ποὺ ἔχουν σωθεῖ στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα (Ἡλίας Κολοβός καὶ Κωστής Σμυρλῆς). Ἡ ἀρίθμηση τῶν ἐγγράφων συνεχίζει τὴν ἀρίθμηση τῶν δύο προηγουμένων τόμων. Στὸ τέλος τοῦ τόμου ὑπάρχει ἐξαντλητικὸ γενικὸ εὐρετήριο, τὸ ὁποῖο ἔχει καταρτιστεῖ ἀπὸ τὸν Alexis Chrysostalis. Τὸ συνοδευτικὸ λεύκωμα περιέχει ἀσπρόμαυρους πίνακες μὲ τὶς φωτογραφίες τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων, ἐπίσης κατὰ τὸ πρότυπο τῶν προηγουμένων τόμων τῆς σειρᾶς Archives de l'Athos. Οἱ φωτογραφίες προέρχονται ἀπὸ λήψεις ποὺ πραγματοποιοῦσαν οἱ συγγραφεῖς στὰ πλαίσια παλαιότερων ἐπιτοπίων ἀποστολῶν στὴ Μονή. Τρεῖς προέρχονται ἀπὸ τὸ φωτογραφικὸ ἀρχεῖο τοῦ πρώην Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν (νῦν Ἰνστιτούτου Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν) τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν (ἐγγραφα ἀρ. 178bis, 213 bis, 238bis).

Ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τοῦ τόμου ἔχουν ἐκδοθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν σὲ ποικίλους τόμους, χωρὶς ὥστόσο νὰ ἔχουν ἀποτελέσει αὐτοτελῆ ἐνιαία ἔκδοση μὲ σύγχρονες προδιαγραφές. Γιὰ τὴν γνώση τοῦ βατοπεδινοῦ ἀρχείου σημαντικὴ, παρὰ τὰ σφάλματά της, ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ ἱερομονάχου Ἀρχαδίου Βατοπεδηνοῦ (ΑΡΧΑΔΙΟΣ Βατοπεδηνός, Ἀγιορειτικὰ Ἀνάλεκτα ἐκ τοῦ ἀρχείου τῆς μονῆς Βατοπεδίου, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 3 [1919], 209-223, 326-339, 429-441, ὅπου περιέχονται, μεταξὺ ἄλλων, τὰ ἐγγραφα ἀρ. 191, 192, 194, 202, 209, 215, 217, 218 τῆς παρούσας ἔκδοσης). Ἄλλα ἐγγραφα ἔχουν περιληφθεῖ σὲ ἐκδόσεις ποὺ ἔχουν καταρτιστεῖ ἀπὸ τὸν W. Regel (W. REGEL, *Χρυσόβουλλα καὶ γράμματα τῆς ἐν τῷ Ἀγίῳ Ὁρει Τερᾶς καὶ Μεγίστης Μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*, Πιερρούπολις 1898, ἀρ. 13, ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ὑπ' ἀρ. 197 τοῦ τόμου), τὸν F. Dölger (F. DÖLGER, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948, ἀρ. 22, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὑπ' ἀρ. 203 ἐγγραφο τῆς παρούσας ἔκδοσης) καὶ V. Moshin (V. MOSHIN, *Akti iz svetogorskih arhiva*, *Spotnik. Serpsa kralevska Akadimija* 91 [Beograd 1939] ἀρ. 2-3, σσ. 164-169, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ ὑπ. ἀριθμ. 179 καὶ 191 ἐγγραφα) καὶ τὸν C. Pavlikianov (C. PAVLIKIANOV, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1480 to 1600* [Sofia 2006]· Ο ΙΔΙΟΣ, *The Athonite Monastery of Vatopedi from 1462 to 1707. The Archive Evidence* [Sofia 2008]) ἀρ. 1 (ἀποδίδεται ἐσφαλμένα στὸν πατριάρχη Ἰωάσαφ Α΄ Κόκκα· ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν ἀρ. 235 τῆς παρούσας ἔκδοσης)· ἀρ. 2 (ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ ἐγγραφο ἀρ. 238 τῆς παρούσας ἔκδοσης). Μεμονωμένα ἐγγραφα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἀπὸ τοὺς Σ. Εὐστρατιάδη, Μ. Γούδα, Ν.-Ἰ. Δούκα-Παπαδημητρίου, Μ. Παῖζη Ἀποστολοπούλου – Δ. Αποστολόπουλο. Οἱ συγγραφεῖς σημειώνουν ὅτι ἐκδίδουν μὲ βάση τὸ δικό τους φωτογραφικὸ ὕλικό,

χωρίς να λαμβάνουν υπ' όψιν τους προϋπάρχουσες εκδόσεις. Ωστόσο, μεγάλος αριθμός των έγγραφων παρέμεναν ανέκδοτα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι πρωτότυπα. Λίγα σώζονται σὲ ἀντίγραφα, ὁρισμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα θεωροῦνται σύγχρονα μὲ τὸ πρωτότυπο (ἔγγραφο ἀρ. 191). Μεγάλη ποικιλία ὑπάρχει ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν προέλευση τῶν ἐγγράφων: αὐτοκρατορικά, πατριαρχικά, ἐπισκοπικά, κρατικῶν ὑπαλλήλων, δικαστικὲς ἀποφάσεις, ἰδιωτικὰ ἔγγραφα μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν ἀποφάσεις ἡγουμένων τῆς Μονῆς καὶ τῆς ἁγιορετικῆς κοινότητος καὶ συμφωνίαι μεταξὺ τῆς Μονῆς καὶ ἰδιωτῶν.

Στὸ πρῶτο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (Chronologie) παρουσιάζονται οἱ πληροφορίες ποὺ προσφέρουν τὰ ἔγγραφα γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τῆς μονῆς Βατοπεδίου κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ 1377 ἕως τὸ 1500 (σσ. 3-22). Οἱ ἐκδότες σταχυολογοῦν τὶς πληροφορίες ποὺ ἀντλοῦνται ἀπὸ τὸ ὑλικὸ προσπαθώντας νὰ ἀνασυνθέσουν τὴν ἱστορία τῆς Μονῆς. Πρόκειται γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ραγδαίας τουρκικῆς ἐπέκτασης στὴ Βαλκανικὴ. Ἡ μάχη τῆς Μαρίτσας (1371) εἶχε ὡς συνέπεια τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τῆς ἀνατολικῆς Μακεδονίας νὰ περάσει στὴν ὀθωμανικὴ ἐξουσία. Τὸ 1383 οἱ Σέρρες κατελήφθησαν ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς, ἐνῶ ἡ Θεσσαλονίκη ὑπέκυψε τὸ 1387 ὕστερα ἀπὸ μακρὰ πολιορκία. Φράσεις ποὺ ἀπαντοῦν στὰ ἔγγραφα ὅπως ἡ τοῦ καιροῦ ἀνώματος καὶ ἄστατος φορὰ (ἔγγραφο ἀρ. 187 [1403]) ἀποδίδουν ἐπιγραμματικὰ τὶς συνθήκες ἀνασφάλειας.

Τὸ δεῦτερο μέρος τῆς Εἰσαγωγῆς (σσ. 22-32) παρακολουθεῖ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἀκίνητης περιουσίας τῆς Μονῆς ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου ἕως τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα, ἔχοντας ὡς σημεῖο ἀναφορᾶς τὸ ἔτος 1500. Οἱ συγγραφεῖς καταγράφουν μεθοδικὰ τὶς μαρτυρίες τῶν ἐγγράφων γιὰ τὶς διάσπαρτες ἰδιοκτησίαι τοῦ Βατοπεδίου στὴ Μακεδονία (χερσόνησος Ἄθω, Θεσσαλονίκη καὶ γύρω περιοχὴ, Χαλκιδική, Σέρρες, Μελένικο) καὶ τὴν Λήμνο. Ἐπίσης, σημειώνουν μὲ ἀστερίσκο ἰδιοκτησίαι τῆς Μονῆς ποὺ εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸν πρῶτο καὶ δεῦτερο τόμο τῶν ἐγγράφων τῆς Μονῆς Βατοπεδίου, ἀλλὰ δὲν μαρτυροῦνται αὐτὴν τὴν περίοδο. Ἡ διαπίστωση αὐτῶν τῶν διαφοροποιήσεων γεννᾷ εὐλόγα τὸ ἐρώτημα σχετικὰ μὲ τὴν τύχη ποὺ εἶχαν οἱ κτήσεις τῆς Μονῆς, ὅπως αὐτὲς ἀπεικονίζονται στὰ ἐπικυρωτικὰ χρυσόβουλλα τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. (*Actes de Vatopédi*, τ. 1, ἀρ. 31, 68). Στὰ ἔγγραφα τοῦ τρίτου τόμου δὲν μαρτυροῦνται παραχωρήσεις γαιῶν ἀπὸ τὸ κράτος καὶ δωρεὲς ἀπὸ μέλη τῆς ἀριστοκρατίας (βλ. *Actes de Vatopédi*, τ. 2, 118-119, 135)· ἡ τουρκικὴ ἐπέκταση στὴ Μακεδονία καὶ τὴ Θράκη εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀπώλεια τῶν βυζαντινῶν ἐδαφῶν. Χαρακτηριστικὴ περίπτωση εἶναι οἱ κτήσεις στὸ Παγγαῖο καὶ τὸν κάτω

Στρυμώνα, οἱ ὁποῖες παύουν νὰ ἐμφανίζονται στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰ. (Εἰσαγωγή, σ. 28). Ἀντιθέτως στὴ Λήμνο, ἡ ὁποία τελοῦσε ὑπὸ ἰδιότυπο καθεστῶς μέχρι τὸν θάνατο τοῦ δεσπότη Δημητρίου Παλαιολόγου (1463), ἡ ἀκίνητη περιουσία τῆς Μονῆς προστατεύεται καὶ διατηρεῖται τουλάχιστον μέχρι τὸ 1462 (γιὰ τὴν Λήμνο, βλ. ἔγγραφο ἀρ. 161 [1380, χρυσόβουλλο Ἰωάννου Ε']· ἀρ. 205 [1415, ἀπογραφικὸν γράμμα]· ἀρ. 227 [1442, πρακτικὸ ἀπογραφῆς]).

Ἐξαίρεση στὴν εἰκόνα συρρίκνωσης τῆς περιουσίας τοῦ Βατοπεδίου στὴ Μακεδονία ἀποτελοῦν ὀρισμένα ἔγγραφα τῆς περιόδου ἀνάμεσα στὸ 1403 καὶ τὸ 1423. Ἡ συντριπτικὴ ἥττα ποὺ ὑπέστησαν οἱ Ὀθωμανοὶ στὴ μάχη τῆς Ἄγκυρας (1402) εἶχε ὥς συνέπεια τὴν ἀποδιοργάνωση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους καὶ τὴν ἀνάσχεση τῆς ἐπέκτασης στὴ Βαλκανικὴ. Στὸ ἀρχεῖακὸ ὑλικὸ σώζονται ἔγγραφα μὲ τὰ ὁποῖα ἐπικυρώνεται ἡ κυριότητα ἀκινήτων (ὀρισμὸς τοῦ δεσπότη Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου, ἔγγραφο ἀρ. 209 [1416]) ἢ ἐπιστρέφονται γαῖες ποὺ εἶχαν δημευθεῖ στὸ παρελθὸν προκειμένου νὰ δοθοῦν σὲ προνοιαγίους. Οἱ ἐκδότες προτείνουν μάλιστα τὸ ἔτος 1377 ὡς *terminus ante* γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τῶν δημεύσεων (ἀρ. 154). Πρόκειται γιὰ ἐδάφη στὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὴν περιοχὴ τῶν λιμνῶν Βόλβης καὶ Κορώνης, τὰ ὁποῖα ἐπανῆλθαν προσωρινὰ στὸν βυζαντινὸ αὐτοκράτορα τὸ 1403. Μεταξὺ τῶν ἐγγράφων ποὺ χρονολογοῦνται τὴν περίοδο τῆς σύντομης ἀποκατάστασης τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ὑπάρχει ἓνα πρόσταγμα τοῦ Ἰωάννου Ζ' Παλαιολόγου (ἔγγραφο ἀρ. 190) καθὼς καὶ ὁ ὀρισμὸς τοῦ δεσπότη Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου (ἔγγραφο ἀρ. 209) ποὺ προαναφέρθηκε. Ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς περιόδου ἀνάμεσα στὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρῃ ὀθωμανικὴ κατάκτηση τῆς Θεσσαλονίκης ἔχει ἡ *ὑποτίπωσις* τοῦ Μανουὴλ Β' σχετικὰ μὲ τὴ φορολογικὴ μεταχείριση τοῦ Ἁγίου Ὁρους (ἔγγραφο ἀρ. 191). Στὰ ἔγγραφα αὐτὰ ἔρχονται νὰ προστεθοῦν τὸ ἀνέκδοτο πρακτικὸ τοῦ Ἀστρά, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ μονὴ Βατοπεδίου ἀποκαθίσταται στὴν κατοχὴ δημευθέντων περιουσιακῶν στοιχείων (ἔγγραφο ἀρ. 189 [1404]), καθὼς καὶ τὸ ἐπίσης ἀνέκδοτο πρακτικὸ τῶν Παύλου Γαζῆ καὶ Γεωργίου Πρίγκηπος (ἔγγραφο ἀρ. 200 [1404]).

Τὰ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα τοῦ Βατοπεδίου προσφέρουν ἐπίσης κρίσιμες μαρτυρίες γιὰ τὴν πρώιμη φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους, γιὰ τὴν ὁποία ἡ πληροφόρηση εἶναι πενιχρή. Μεταξὺ τῶν ἀγνώστων ὀθωμανικῶν ἐγγράφων, ἐπισημαίνουμε δύο ἀποφάσεις τοῦ καδὲ τῆς Θεσσαλονίκης (1480) (ἔγγραφα ἀρ. 13-14 τοῦ Παραρτήματος XI). Μὲ τὸ πρῶτο ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ καδὲ ἀπορρίπτει τὶς ἀξιώσεις τοῦ τιμαριώτη τῆς Ἱερισσοῦ σχετικὰ μὲ τὴ δεκάτη ποὺ ἀπαιτοῦσε ἀπὸ τὴ Μονὴ γιὰ τὸ μετόχι στὴ νησίδα Ἀμουλιανή. Τὸ δεῦτερο

ἔγγραφο ἀφορᾷ ὁλόκληρο τὸν Ἄθω καὶ ὁρίζει ὅτι οἱ μονεῖς δὲν βαρύνονταν ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση καταβολῆς τῆς δεκάτης στὸν τιμαριώτη τῆς Ἱερισσοῦ γιὰ τὰ κτήματα ποὺ εἶχαν ἐντὸς τοῦ Ἄθω.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐκδιδομένων ἐγγράφων καὶ τὰ πολλαπλὰ ζητήματα πολιτικῆς, οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας ποὺ αὐτὰ θέτουν ὑποχρεώνουν τοὺς ἐκδότες νὰ εἶναι σχεδὸν ὑπαινικτικοὶ στὸν σχολιασμό. Ὁ ἐρευνητὴς ποὺ θὰ χρησιμοποιήσει τὸν τόμο θὰ πρέπει νὰ τὸ κάνει σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς δύο προηγούμενους τόμους τῶν ἐγγράφων τῆς μονῆς Βατοπεδίου, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς ἄλλους τόμους τῶν Archives de l'Athos, ὅπου ἐκδίδονται σὲ συνέχεια μοναστηριακὰ ἀρχεῖα. Θὰ ἦταν χρήσιμο νὰ ὑπῆρχε μία συνθετικὴ ἀποτύπωση τῆς ἐξέλιξης τῆς περιουσίας τοῦ Βατοπεδίου μὲ βάση τὰ ἔγγραφα, ὅπως γίνεται στὸν πρῶτο τόμο (βλ. *Actes de Vatopédi* τ. 1, σσ. 21-38). Ἐνα ἄλλο σημεῖο ποὺ δὲν ἀναδεικνύεται ἀρκετὰ στὸν παρόντα τόμο εἶναι ἡ στροφὴ τοῦ Βατοπεδίου σὲ δραστηριότητες ποὺ συνδέονταν περισσότερο μὲ τὴ διαχείριση χρημάτων. Ἡ πρακτικὴ τῆς σύστασης *ἀδελφάτων* (*Actes de Vatopédi*, τ. 2, σσ. 23-24, ἔγγραφο ἀρ. 124) διαδίδεται περαιτέρω αὐτὴ τὴν περίοδο. Θὰ ἦταν ἐπιθυμητὸ νὰ σχολιαστοῦν διεξοδικότερα τὰ ἔγγραφα ποὺ ἀναφέρονται σὲ *ἀδελφᾶτα* (μεταξὺ ἄλλων ἀρ. 196, 201, 221). Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ἔγγραφο ἀρ. 123bis [1420] μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ματθαῖος Παλαιολόγος Καλοδιοίκητος *ἄρχων* τῶν Σερρῶν συμφώνησε νὰ μεταβιβάσει κατὰ πλήρη κυριότητα στὴ μονὴ Βατοπεδίου τὰ ἐργαστήρια ποὺ ἀνήγειρε στὶς Σέρρες ἔναντι τοῦ ποσοῦ τῶν τριακοσίων ὑπερπύρων (βεβαίως πρόκειται γιὰ λογιστικὸ νόμισμα). Μὲ τὸ ἴδιο ὥστόσο ἔγγραφο ὁρίζεται ἡ σύσταση ὑπὲρ τοῦ Καλοδιοίκητου τριῶν ἀδελφάτων γιὰ τὰ ὁποῖα αὐτὸς κατέβαλε τὰ τριακόσια ὑπερπύρα ποὺ εἶχε λάβει γιὰ τὰ ἐργαστήρια (ἔγγραφο, ἀρ. 123bis). Τελικά, τόσο ἡ Μονὴ ὅσο καὶ εὐκατάστατοι λαϊκοὶ ἐπιλέγουν νὰ ἐπενδύσουν σὲ ἕνα διαφοροποιημένο χαρτοφυλάκιο (τὸ ὁποῖο περιελάμβανε τόσο ἀκίνητα, ὅσο καὶ χρηματικὰ κεφάλαια) προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ διασπορὰ τοῦ ἐπενδυτικοῦ κινδύνου. Τὸ Βατοπέδι λειτουργοῦσε ἐπίσης καὶ ὡς ἕνα εἶδος ταμείου παρακαταθηγῶν, χωρὶς νὰ εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε περισσότερες λεπτομέρειες (ἔγγραφο ἀρ. 178bis, 201).

Ὅρισμένες ἐνδεικτικὲς παρατηρήσεις μποροῦν νὰ γίνουν ὅσον ἀφορᾷ στὸν εἰδικότερο σχολιασμό. Τὸ ἔγγραφο ἀρ. 229 [1447;]) ἀναφέρεται στὴν πρόταση τοῦ Δημητρίου Ἰστροῖγου στὴ Μονὴ Βατοπεδίου νὰ τῆς κληροδοτήσῃ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου ποὺ εἶχε ἰδρύσει στὸν Χάνδακα. Δὲν γνωρίζουμε ἂν τὸ Βατοπέδι συμφώνησε μὲ τοὺς ὅρους ποὺ ἔθεσε ὁ Ἰστροῖγος. Ὡστόσο, ἡ

ἐρμηνεία ποὺ δίδεται ὅτι ὁ Ἱστορίγος ἦταν ὁπαδὸς τῆς Ἑνώσεως τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας καὶ ὅτι ἐπέλεξε τὸ Βατοπέδι ἐπειδὴ ἡ Μονὴ εἶχε φιλενωτικὴ στάση (attitude unioniste, σ. 331) –εἶχε δηλαδὴ ὑπογράψει τὴν Ἑνωσι- δημιουργεῖ ἐρωτηματικά. Ὅσο γιὰ τὴ φιλενωτικὴ στάση τοῦ Βατοπεδίου, αὐτὴ εἶναι συζητήσιμη. Τὸ ἔγγραφο ἀρ. 196 [1406] ἀναφέρεται στὸν γνωστὸ μητροπολίτη Ἀθηνῶν Δωρόθεο, μίᾳ περίπτωση ἱεράρχη ποὺ προτίμησε τοὺς Τούρκους παρὰ τὴ συνύπαρξη μὲ τοὺς Λατίνους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐγκαταλείψει τὴν ἔδρα του στὴν Ἀθήνα καὶ νὰ καταφύγει στὴν Κωνσταντινούπολη. Θὰ ἦταν χρήσιμο τὸ ἔγγραφο νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὶς ὑπόλοιπες μαρτυρίες γιὰ τὸν Δωρόθεο, καθὼς ἀναδεικνύει τὶς ἐπιλογές τῆς ὀρθόδοξης ἱεραρχίας τὴν κρίσιμη αὐτὴ περίοδο, ἐνῶ παρὰλληλα συμβάλλει στὴν περαιτέρω διερεύνηση τῶν σχέσεων τοῦ πατριαρχείου μὲ τὸ Βατοπέδι.

Τὰ ἔγγραφα ποὺ ἐκδίδονται στὸν τρίτο τόμο τοῦ Βατοπεδίου περιέχουν πλούσιο ὕλικὸ ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐμβαθύνουμε στὴν κατανόηση αὐτῆς τῆς μεταβατικῆς περιόδου. Τὸ Βατοπέδι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἀθωνικὲς μονές, ὑπέστη τὶς συνέπειες τῆς ὀθωμανικῆς ἐπέκτασης, κατάφερε ὥστόσο νὰ προσαρμοστεῖ στὴ νέα κατάσταση. Ἰδιαίτερα τὰ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα τοῦ 15ου αἰ. ἀποκαλύπτουν τὴν ἐπιτυχία τῆς Μονῆς νὰ ἐπιβιώσει μέσα στὶς νέες συνθήκες. Οἱ ἡσσοнос σημασίας παρατηρήσεις ποὺ προηγήθηκαν δὲν ἔχουν ἄλλο σκοπὸ παρὰ νὰ ὑπογραμμίσουν τὴν σημαντικὴ συμβολὴ τῆς ἔκδοσης στὸν τομέα τῆς δημοσίευσης τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὕλικου τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ἀλλὰ καὶ στὴ μελέτῃ τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν συνεχῶν ἀνακατατάξεων τοῦ τέλους τοῦ 14ου καὶ τῶν πρώτων δεκαετιῶν τοῦ 15ου αἰ. στὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας.

ΜΑΡΙΑ ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ
Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ

E. C. BOURBOUHAKIS (έκδ.), *Not Composed in a Chance Manner: The Epitaphios for Manuel I Komnenos by Eustathios of Thessalonike* [Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Byzantina Upsaliensia 18], Uppsala Universitet, Uppsala 2017, σελ. XXVI+217*+211. ISBN 978-91-513-0075-7

Το παρόν βιβλίο, καρπός πολύχρονης ενασχόλησης του Εμμανουήλ Μπουρμπουχάκη (στο εξής «Μπ.») με το θέμα, βασίζεται στην διδακτορική διατριβή του (Πανεπιστήμιο Harvard, 2006) και συνιστά πολυαναμενόμενη προσθήκη στις κριτικές εκδόσεις έργων του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Στον τόμο εκδίδεται, μεταφράζεται στην αγγλική γλώσσα και σχολιάζεται ο *Ἐπιτάφιος* που συνέθεσε ο λόγιος αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Ευστάθιος για τον αυτοκράτορα Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180). Η μόνη μέχρι πρότινος διαθέσιμη έκδοση του *Ἐπιταφίου* ήταν εκείνη του 1832 από τον Gottlieb Lukas Friedrich Tafel, ο οποίος είχε συμπεριλάβει το κείμενο στον τόμο με τα λεγόμενα *Opuscula* του Ευσταθίου¹. Από τον Tafel είχε επίσης γίνει η πρώτη μετάφραση του *Ἐπιταφίου* σε σύγχρονη γλώσσα². Ως προς την δευτερογενή βιβλιογραφία, να σημειωθεί ότι, μέχρι την εμφάνιση της παρούσας έκδοσης, η πιο εκτενής μελέτη για το εν λόγω έργο προερχόταν από την πέννα του Andrew Stone³.

Το υπό εξέταση βιβλίο έχει την εξής διάρθρωση. Τα προλεγόμενα (σσ. 1*-26*) ακολουθεί η εκτενέστατη εισαγωγή που χωρίζεται στα παρακάτω κεφάλαια: «De mortuis nil nisi bonum: imperial funerary rhetoric» (σσ. 27*-44*)· «At the tomb: the

1. T. L. F. TAFEL (έκδ.), *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Frankfurt am Main 1832 (ανατ. Amsterdam 1964), 196.38-214.52.

2. G. L. F. TAFEL, Grabrede auf den Kaiser Manuel, den Komnenen, στο: *Komnenen und Normannen. Beiträge zur Erforschung ihrer Geschichte in verdeutschten und erläuterten Urkunden des zwölften und dreizehnten Jahrhunderts*, Ulm 1852, 3-72.

3. A. F. STONE, The Funeral Oration of Eustathios of Thessaloniki for Manuel I Komnenos: A Portrait of a Byzantine Emperor, *Balkan Studies* 41/2 (2000) 239-273.

occasional context of the text» (σσ. 45*-66*)· «The Ἐπιτάφιος as a paraenetic text; or a ‘distorting mirror’ of Princes» (σσ. 67*-81*)· «The Style which Shows: the poetics of prose in the Ἐπιτάφιος» (σσ. 83*-123*)· «The Auralty of the Funeral Oration» (σσ. 125*-158*)· «The Basel Codex» (σσ. 159*-175*)· «The apparatus fontium: Quellenforschung or Intertextuality?» (σσ. 177*-194*)· «Στίξεις, or Punctuation as Performative Notation» (σσ. 195*-209*). Ἐπονται τα «Conspectus librorum» (σσ. 211*-217*) και «Compendia et sigla» (σ. 217*) και κατόπιν η κριτική έκδοση του κειμένου του Ἐπιταφίου με παράλληλη αγγλική μετάφραση (σσ. 1-87). Ακολουθούν τα πλούσια και λεπτομερή σχόλια φιλολογικού και ιστορικού περιεχομένου (σσ. 89-203) και το βιβλίο ολοκληρώνεται με το ευρετήριο (σσ. 205-211).

Η έκδοση του κειμένου είναι άρτια μεθοδολογικά και το ύφος της μετάφρασης είναι ρέον και φροντισμένο, ισορροπώντας μεταξύ του σεβασμού στο πρωτότυπο και της πρόθεσης να δοθεί μια ευανάγνωστη απόδοση στα αγγλικά. Πρέπει να επισημανθεί ότι αν αντιμετωπίσουμε το βιβλίο αυτό μόνο ως την κριτική έκδοση του Ἐπιταφίου του Ευσταθίου, όσο σημαντική και αν είναι αυτή καθαυτή, θα παραγνωρίσουμε την πληρότητα και το βάθος του πονήματος. Ο Μπ. κατάφερε να μας δώσει ένα ολοκληρωμένο σύνολο κριτικής έκδοσης, σχολιασμού και ερμηνευτικής προσέγγισης του συγκεκριμένου έργου. Σε αυτό το σύνολο, καθοριστικό ρόλο για την κατανόηση του Ἐπιταφίου διαδραματίζουν τα κεφάλαια που απαρτίζουν ό,τι συμβατικά θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «εκτεταμένη εισαγωγή» (σσ. 1*-209*), η οποία αποτελεί την εκτενέστερη και ουσιαστικότερη πλέον μελέτη για το εν λόγω έργο.

Ο Ἐπιτάφιος γράφηκε από έναν από τους σημαντικότερους βυζαντινούς λογίους για έναν από τους σημαντικότερους βυζαντινούς αυτοκράτορες⁴, σε μια χρονική συγκυρία που καθιστά την ενασχόληση με το κείμενο ιδιαίτερα χρήσιμη για τους ερευνητές της κομνηνικής περιόδου. Το κενό που άφησε με τον θάνατό του ο Μανουήλ, το οποίο κλήθηκε να αναπληρώσει ο ανήλικος γιος και διάδοχός του Αλέξιος Β΄ (1180-1183) με επίτροπο την μητέρα του Μαρία-Ξένη της Αντιοχείας, δημιουργούσε αίσθημα ανασφάλειας για την τύχη της αυτοκρατορίας, τόσο

4. Εκτός από τον επιτάφιο του Ευσταθίου, σώζεται και η μονωδία του Γρηγορίου Αντιόχου για τον Μανουήλ Α΄, βλ. W. REGEL (έκδ.), *Fontes rerum byzantinorum. Rhetorum saeculi XII orationes politicae*, τ. 2, St Peterburg 1917, ανατ. Leipzig 1982, 191-228. Ο Μπ. εξετάζει στο βιβλίο του τις διαφορές μονωδίας, παραμυθητικού λόγου και επιταφίου (σ. 59* κ.ε.).

λόγω των εξωτερικών απειλών όσο και εξαιτίας της ανατροπής των ευαίσθητων ισορροπιών στην βυζαντινή αυλή και του συνακόλουθου αγώνα για τον έλεγχο της εξουσίας – που αργότερα κατέληξε στην αιματηρή ανάρρηση του Ανδρονίκου Α΄ (1183-1185) στον θρόνο. Ο Μπ. παρατηρεί ότι ο Ευστάθιος, παράλληλα με την απότιση ενός ύστατου φόρου τιμής στον νεκρό αυτοκράτορα, εκφράζει την αφοσίωσή του στον νεαρό διάδοχο και την επίτροπο-μητέρα του (σσ. 64*-66*). Πράγματι, δεν είναι τυχαία η προσπάθεια του Ευσταθίου να καθησυχάσει το ακροατήριό του, παρουσιάζοντας την χήρα του αυτοκράτορα ως κατάλληλη να σταθεί στο πλευρό του νεαρού Αλεξίου και να διαχειριστεί την αυτοκρατορία, καθώς χαρακτηριζόταν από σύνεση και επιπλέον είχε μαθητεύσει δίπλα στον ίδιο τον Μανουήλ⁵. Ο *Επιτάφιος* με τις νύξεις αυτές αποκτά αναμφισβήτητα και πολιτική διάσταση.

Η διάσταση αυτή δεν περιορίζεται σε φλέγοντα ζητήματα, και ο Μπ. επισημαίνει την παραινετική πλευρά του κειμένου, όπου συχνά εξαιρείται η αρετή της *φρονήσεως*, που χαρακτηρίζει την πολιτική αλλά και την διαγωγή του Μανουήλ ως αυτοκράτορα. Η *φρόνησις* προβάλλεται στον νεαρό διάδοχο και στην αντιβασιλεία ως η υπέρτατη αρετή του ηγεμόνα, ενίοτε σε αντιδιαστολή με την *άνδριαν*⁶. Ο Μπ., πολύ εύστοχα, εξετάζει το ενδεχόμενο ο Ευστάθιος να επιχειρούσε ταυτόχρονα να υπενθυμίσει στον αριστοκρατικό οίκο των Κομνηνών, που ήταν υπερήφανος για την στρατιωτική κληρονομιά και την πολεμική-ηρωική νοοτροπία του, ότι το συλλογικό συμφέρον έπρεπε να αποτελεί προτεραιότητα και να τίθεται υπεράνω της προσωπικής τιμής και της ανεξέλεγκτης ροπής προς τον πόλεμο (σσ. 77*-81*).

Πέρα από τα ιστορικά και κοινωνικοπολιτικά συμφραζόμενα, εξετάζονται τα χαρακτηριστικά των επιταφίων λόγων από την αρχαιότητα και εξής, και το κείμενο του Ευσταθίου εντάσσεται στο γραμματειακό πλαίσιο του (σσ. 27*-44*). Ο Μπ. προβάλλει δύο αλληλένδετες και εξίσου σημαντικές πτυχές του έργου: από την μία πλευρά, τον *Επιτάφιο* ως λόγο που εκφωνήθηκε σε ορισμένη περίσταση, χώρο και τελετουργικό πλαίσιο, ενώπιον συγκεκριμένου ακροατηρίου, γεγονός

5. *Καὶ μὴν ἡ κοινὼνός σοι καὶ βίου καὶ βασιλείας καὶ συνέσεως ἄκρας μέτοχος καὶ (τὸ πᾶν συνελεῖν) βασιλεῖ οὕτω μεγάλῳ εἰς συμβίωσιν ἐπιπρέπουσα, καὶ συμπάρεστι τῷ νέῳ αὐτοκράτορι καὶ πάντα οἶδεν οἷς οἰκουμένη κατορθοῦται, τῆς σῆς ἀποναμένη καὶ μαθήσεως καὶ μιμήσεως* (σ. 76.12-15).

6. *καὶ ἦν μὲν αὐτῷ, λίαν καλὰ καὶ τὰ τῆς ἀνδρίας σεμνὰ περιττότερα δέ γε τὰ τῆς φρονήσεως, ἧς καὶ καταμόνας, εἰς μυρίον πλῆθος ὠνάμεθα* (σ. 14.10-11· για την *φρόνησιν*, βλ. και σχολιασμό σσ. 114-115).

που καθιστά προφανή την αξία της μελέτης στοιχείων σχετικά με την προφορικότητα (orality), την παραστασιμότητα (performance) και το ύφος του κειμένου. Από την άλλη πλευρά, αναδεικνύει τον *Ἐπιτάφιο* ως γραπτό κείμενο, το οποίο αναμενόταν να καταστεί αντικείμενο μελέτης ως πρότυπο εφαρμοσμένης ρητορικής και ευρυμάθειας, προσδοκία που καλλιεργούσε η φήμη του Ευσταθίου ως δεινού ρήτορα.

Εκτός από αυτά, ο Μπ. περιγράφει λεπτομερώς βασικές ιδιαιτερότητες του επιταφίου που συνέγραψε ο Ευστάθιος. Ήδη στον τίτλο του βιβλίου, η φράση «Not composed in a chance manner» αποδίδει το *οὐ τυχόντως μεθώδευται* του τίτλου⁷ που συνοδεύει τον *Ἐπιτάφιο* στον κώδικα Basel, Universitätsbibliothek A III 20, τον μοναδικό γνωστό σήμερα που παραδίδει το κείμενο. Κλειδί για την κατανόηση του ιδιαίτερου ύφους του κειμένου αποτελεί ο όρος *στρυφνότης*, ο οποίος χρησιμοποιείται στον τίτλο με τον οποίο σώζεται το κείμενο. Μέσα από την εξαντλητική ανάλυση της ανανοηματοδότησης και χρήσης του όρου στα έργα του Ευσταθίου, ο Μπ. προσεγγίζει την *στρυφνότητα* ως ένα ύφος που διακρίνεται από ελλειπτική έκφραση και καλοδουλεμένη σύνταξη σε σημείο που να επιτυγχάνεται ένα είδος «ποιητικοποίησης» (poeticization) του πεζού λόγου (σσ. 86*-103*).

Ο εκδότης μελετά σφαιρικά το κείμενο και διατυπώνει μεθοδολογικούς προβληματισμούς με ενάργεια. Αφού εξετάσει διάφορα παλαιογραφικά ζητήματα σχετικά με τον κώδικα της Βασιλείας (σσ. 159*-175*), ο Μπ. περιγράφει τα εκδοτικά διλήμματα που αντιμετώπισε και την λογική που τον οδήγησε σε συγκεκριμένες επιλογές ως προς το υπόμνημα πηγών και παραλλήλων χωρίων, όπου έχει δώσει έμφαση στην ανάδειξη της διακειμενικότητας (σσ. 177*-194*). Με τον ίδιο τρόπο, εξηγεί τους λόγους για τους οποίους αποφάσισε να διατηρήσει σε αρκετά μεγάλο βαθμό την βυζαντινή στίξη στην έκδοση, αφού συντάσσεται με την άποψη η οποία αντιμετωπίζει την στίξη αυτή ως ρητορική τεχνική (σσ. 195*-209*).

Κατά την γνώμη του γράφοντος, δύο σημεία έχρηξαν μεγαλύτερης προσοχής σε αυτό το κατά τ' άλλα εξαιρετικό βιβλίο. Το πρώτο σχετίζεται με την τυπογραφική επιμέλεια, αφού εντοπίζονται αρκετά προφανή λάθη, κυρίως

7. Τοῦ αὐτοῦ τὸ γραφὲν εἰς τὸν ἀοίδιμον ἐν ἀγίοις βασιλεῦσι κῆριν Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν. Ὅπερ ὅτι οὐ τυχόντως μεθώδευται, ὁ πεπαιδευμένος διακρινεῖ. Πολλῶν γὰρ ἄλλως γραψάντων, ἐστρυφνώθη πρὸς διαφορὰν ὁ παρὼν ἐπιτάφιος (σ. 2.1-5).

στο εκτενές εισαγωγικό τμήμα του τόμου⁸. Το δεύτερο, και ουσιαστικότερο, έχει να κάνει με την ύπαρξη ενός και μόνο ευρετηρίου, σύντομης έκτασης (σσ. 205-211), στο οποίο περιλαμβάνονται κυρίως ονόματα προσώπων και τόπων, έννοιες και όροι. Ο γράφων θεωρεί ότι η σύνταξη ειδικών και εκτενέστερων ευρετηρίων –π.χ., χωρίων, αξιοσημείωτων λέξεων κτλ.– θα ήταν χρήσιμη στον αναγνώστη και ιδιαίτερα στον μελετητή του Ευσταθίου. Προκειμένου να δοθούν ορισμένα παραδείγματα που συνηγορούν υπέρ αυτής της άποψης, ας σημειωθεί ότι στο κείμενο απαντά το άπαξ λεγόμενον ρήμα *πυθμενίζομαι*⁹, το οποίο δεν εμφανίζεται στο ευρετήριο του βιβλίου. Επιπλέον, είναι αξιοσημείωτο ότι, μολονότι ο Ευστάθιος στα έργα του αναφέρεται συχνά στον Πυθαγόρα και σε έννοιες του πυθαγορισμού, το μοναδικό κείμενό του όπου εντοπίζονται οι ειδικοί όροι *κατάρτυσις* και *ἀγάπησις* είναι ο *Ἐπιτάφιος*, όπως άλλωστε σημειώνει και ο Μπ.¹⁰ Το γεγονός αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον για την μελέτη του πυθαγορισμού στο Βυζάντιο και ειδικότερα στο έργο του Ευσταθίου, ωστόσο, οι συγκεκριμένοι όροι επίσης δεν ανιχνεύονται μέσα από το υπάρχον ευρετήριο.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν μπορούν να μειώσουν στο ελάχιστο την αξία αυτής της έκδοσης του *Ἐπιταφίου*, η οποία αντικαθιστά πλέον εκείνη του Tafel. Η πολυετής και αξιέπαινη ενασχόληση του Μπ. με το κείμενο δεν απέδωσε απλώς μια νέα έκδοση, αλλά και ένα απαραίτητο ανάγνωσμα για κάθε βυζαντινολόγο που ασχολείται με τον Ευστάθιο, με το είδος των επιταφίων λόγων, καθώς και με την ιστορία και την γραμματεία των κομνηνικών χρόνων.

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΜΕΡΙΑΝΟΣ

Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών

8. Βλ. ενδεικτικά (η πλάγια γραφή αποτελεί επισήμανση του γράφοντος): «language is not coy about *about* its artfulness» (σ. 13*)· «as a teacher *or* [αντί για: of] rhetoric» (σ. 17*)· «Alexios I's rise to power in 1181 [αντί για: 1081]» (σ. 29*)· «a set of *cumpolsory* [αντί για: compulsory] prescriptions (σ. 39*)»· «Bertha of *Salzbach* [αντί για: Sulzbach]» (σσ. 53*, 124, 194)· «with relevant illustrations of both styles in nn. 98, 98» (σ. 117* σημ. 73).

9. *τοῖς [...] πυθμενιζομένοις* (σ. 52.2-3, σχολιασμός σ. 172· βλ. και *LBG*, λήμμα «πυθμενίζομαι»).

10. *Ἡ γοῦν Πυθαγορικὴ κατάρτυσις εἴτ' οὖν ἀγάπησις κατὰ τοὺς τὰ τοιαῦτα σοφοὺς εἰπεῖν [...]* (σ. 14.12-13, σχολιασμός σσ. 121-122).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ /
BIBLIOGRAPHICAL NOTES

M.-H. BLANCHET – I.-A. TUDORIE (éd.), *L'apport des Assomptionnistes français aux études byzantines. Une approche critique. Actes du colloque de Bucarest, 25-27 septembre 2014* [Archives de l'Orient chrétien 21], σελ. 536. Institut français d'études byzantines, Paris 2017. ISBN 978-90-429-3524-2

Ὁ τόμος, εἰκοστὸς πρῶτος στὴν ἐκδοτικὴ σειρὰ Archives de l'Orient Chrétien, περιλαμβάνει τὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου μὲ θέμα «Ἡ συμβολὴ τῶν Γάλλων Ἀσσομψιονιστῶν στὶς βυζαντινὲς σπουδές. Κριτικὴ ἀποτίμηση», ποὺ διεξήχθη στὸ Βουκουρέστι μεταξὺ 25 καὶ 27 Σεπτεμβρίου 2014¹.

Τὸ ἱστορικὸ τῆς συνάντησης περιγράφεται στὸν σύντομο πρόλογο τοῦ A. Failler (σσ. 11-14). Στὸ εἰσαγωγικὸ κείμενο τῶν ἐκδοτῶν M.-H. Blanchet καὶ I.-A. Tudorie (σσ. 15-27) συνοψίζεται καὶ σκιαγραφεῖται ἀδρομερῶς ἡ ἱστορία τοῦ IFEB καὶ ἡ συμβολὴ του στὴν ἔρευνα². Ἀκολουθεῖ στὶς σσ. 29-32 κατάλογος

1. Στὸ Βουκουρέστι ὡς γνωστὸν εἶχε τὴν ἑδρα του τὸ Γαλλικὸ Βυζαντινολογικὸ Ἰνστιτούτο [στὴν συνέχεια: IFEB] ἀπὸ τὸ 1937 ἕως τὸ 1947, ὅπου εἶχε μεταστεγασθεῖ μετὰ τὴν πρώτη περίοδο λειτουργίας του (ἀπὸ τὸ 1895 ἕως τὸ 1937), στὸ Kadiköy, τὴν Χαλκηδόνα. Καὶ στὸ Βουκουρέστι τὸ Ἰνστιτούτο προσδιορίστηκε εἰδικότερα «français», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὸ Βυζαντινολογικὸ Ἰνστιτούτο τοῦ N. Iorga. Τὴν πρώτη περίοδο τῆς λειτουργίας του χρησιμοποιοῦνται διάφορα ὀνόματα, ὅπως École pratique des hautes études, École des hautes études orientales, École pratique d'études orientales, École / Centre / Institut de hautes études byzantines, βλ. A. FAILLER, Le centenaire de l' Institut Byzantin des Assomptionnistes, *REB* 53 (1995), 5-40.

2. Οἱ τομεῖς τῆς ἔρευνας σχηματικὰ ἀποδίδονται στὸν ὑπότιτλο τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Ἰνστιτούτου, τῆς *Echos d'Orient* (1897-1942): Revue bimestrielle de théologie, de droit canonique, de liturgie, d'archeologie, d'histoire et de géographie orientales στοὺς πρῶτους τόμους καὶ Revue (bimestrielle/trimestrielle) d'histoire de géographie et de liturgie orientales στὴν συνέχεια. Ἡ μετεγκατάσταση στὸ Βουκουρέστι καὶ κατόπιν στὸ Παρίσι εἶχε ὡς συνέπεια καὶ τὴν ἀλλαγὴ τοῦ τίτλου τοῦ περιοδικοῦ: ἀρχικὰ *Etudes Byzantines* (1943-1945) καὶ μετέπειτα *Revue des Etudes Byzantines* (1946 – σήμερὰ) βλ. σχετικὴ σημείωση στὴν σ. 213, σημ. 2 τοῦ βιβλίου.

τῶν ἀσσομψιονιστῶν ποὺ ἀναφέρονται στὸν τόμο καὶ στὶς σσ. 32-35 τὸ πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου. Δημοσιεύονται οἱ 15 ἀπὸ τὶς 17 ἀνακοινώσεις ποὺ παρουσιάστηκαν σύμφωνα μὲ τὴν σειρὰ τοῦ προγράμματος. Εἶναι ἐντεταγμένες σὲ δύο ἐνότητες. Ἡ πρώτη, συντομότερη, περιλαμβάνει 4 μελέτες ἀφιερωμένες στὸ ἱστορικὸ τοῦ IFEB· ἡ δεύτερη, ἐκτενέστερη, μὲ 11 μελέτες ποὺ ἐξετάζουν διάφορους τομεῖς τῶν δραστηριοτήτων του.

Στὸ πρῶτο ἄρθρο τῆς πρώτης ἐνότητος [«Un demi-siècle de travaux érudits sur l'Orient chrétien. Figures, contacts et itinéraires de recherche entre Rome et la France (1878-1940)», σσ. 39-64] ὁ G.-M. Croce παρουσιάζει πρόσωπα καὶ ἐπιστημονικοὺς φορεῖς ποὺ πρωτοστάτησαν στὴν προσπάθεια τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας νὰ προσεγγίσει τὸν Χριστιανισμὸ τῆς Ἀνατολῆς, ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ πάπα Λέοντα τοῦ ΙΓ' (1878-1903) ἕως τὴν ἀρχὴ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στὴν συνέχεια σὲ ἓνα ἐκτενέστατο καὶ διεξοδικότατο ἄρθρο, μὲ ἀφθονα παραθέματα ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τῶν Ἀσσομψιονιστῶν καὶ ἀπὸ ἄλλα ἔγγραφα, ὁ M. Cassin («Au milieu des livres: constitution et fonctions de la Bibliothèque de l'IFEB», σσ. 65-167) παρουσιάζει λεπτομερῶς τὸ ἱστορικὸ τῆς ἴδρυσης, τῆς ἐξέλιξης καὶ τῆς ἐδραίωσης τῆς Βιβλιοθήκης. Στὸ ἄρθρο τοῦ ὁ I.- A. Tudorie [«Academic Research and cultural Diplomacy: The French Institute for Byzantine Studies in Bucharest (1937-1947)», σσ. 169-212] ἀναφέρεται ἐξ ἴσου λεπτομερῶς στὰ χρόνια τοῦ Βουκουρεστίου³. Ἦταν περίοδος ἀνθησης τῶν ἐπιστημονικῶν δραστηριοτήτων στὴν ρουμανικὴ πρωτεύουσα, ὅποτε τὸ ἔδαφος ἦταν πρόσφορο γιὰ νὰ συνεχιστοῦν οἱ δραστηριότητες τοῦ Ἰνστιτούτου ἐκεῖ καὶ νὰ ἐνσωματωθοῦν οἱ Ἀσσομψιονιστὲς στοὺς ρουμανικοὺς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους. Ἡ κατάσταση ἄλλαξε μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιο πόλεμο, ὅταν τὸ IFEB βρέθηκε στὸ στόχαστρο τοῦ τότε καθεστώτος μὲ συνέπεια τὴν ἀναγκαστικὴ μετεγκατάστασή του στὸ Παρίσι. Καὶ στὸ τέταρτο καὶ τελευταῖο ἄρθρο αὐτῆς τῆς ἐνότητος ὁ A. Failler («Le transfert de l'IFEB à Paris et les nouvelles conditions de son activité», σσ. 213-232) ἀναφέρεται στὴν τελευταία περίοδο, ἀπὸ τὸ 1947 ἕως σήμερα: τὰ πρῶτα 33 χρόνια (1947- 1980), ἡ λειτουργία τοῦ IFEB ἦταν σχετικὰ ἀπρόσκοπτη, ἀν καὶ ὄχι χωρὶς προβλήματα. Ἀλλὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια τὸ Ἰνστιτούτο βρέθηκε σὲ κατάσταση «semi-retraite», ὅπως εἶχε γράψει ὁ Failler σὲ παλαιότερο ἄρθρο του, «lorsque s'éteignit tout espoir de recrutement et de renouvellement à l'intérieur de la

3. Ἡ πρώτη περίοδος λειτουργίας τοῦ IFEB, στὴν Χαλκηδὸνα, ἦταν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνακοίνωσης τοῦ O. Delouis, «Apostolat catholique et "laboratoire de byzantinisme". L'Institut des Assomptionnistes de Kadiköy (Istanbul) de 1895 à 1937», ἡ ὁποία δὲν δημοσιεύεται στὰ πρακτικά..

congrégation, qui demanda aux membres restants d'assurer la succession, en insérant l'œuvre dans un autre cadre intellectuel, juridique et financier"⁴. Παράλληλα με την επιστημονική έρευνα (ή όποια σημειωτέον δέν έπηρεάστηκε παρὰ έλάχιστα άπό τις άντιξοότητες), καταβάλλονταν προσπάθειες για έξεύρεση φορέα και νέας στέγης, ώστε να έξασφαλισθει ή έπιβίωση και ή άδιατάρακτη λειτουργία του Ίνστιτούτου. Οί ένέργειες εϋοδώθηκαν αίσίως με την ένταξη του IFEB και της βιβλιοθήκης του στο Institut Catholique de Paris (ICP).

Η δεύτερη μεγάλη ένότητα του βιβλίου είναι άφιερωμένη στις έπιμέρους έρευνες των μελών του IFEB. Συγκεκριμένα έξετάζεται κατά σειρά ή συνεισφορά τους: -α) στην λειτουργιολογία (D. Galadza, «The Assumptionists and the study of Byzantine Liturgy», σσ. 233-258). -β) στην βυζαντινή τέχνη: (I. Jevtić, «Les images comme langage». La contribution de Christopher Walter a l'étude de l'iconographie et de l'imagerie ecclésiastique byzantines», σσ. 259-276). -γ) στην «μαριολογία» (V. Contouma, «La contribution de l'Institut byzantin des Assomptionnistes à la théologie mariale catholique», σσ. 277-311). -δ) στην βυζαντινή πνευματικότητα του 14ου αιώνα (M.-H. Congourdeau, «L'IFEB et la redécouverte de la spiritualité byzantine du 14e siècle», σσ. 313-326). -ε) στην έκκλησιαστική γεωγραφία και τοπογραφία (με δύο άρθρα: E. Mitsiou, «The Monastery of Kecharitomene and the contribution of the Assumptionists to the study of female monasticism in Byzantium», σσ. 327-344 και P. Schreiner, «Le rôle des Assomptionnistes pour les recherches topographiques sur Constantinople et l'empire byzantine», σσ. 345-355). -ς) στην έπιγραφική (V. Maladakis, «Louis Petit, Jules Pargoire et l'épigraphie athonite. Le Recueil des inscriptions Chrétiennes de l'Athos (1904)», σσ. 357- 384). -ζ) στην σιγιλλογραφία (V. Prigent, «De l'apport des "petites monuments". Faire de l'or avec du plomb», σσ. 385-452, -η) στην νομισματική (C. Morrisson, «Vitalien Laurent, numismate», σσ. 453-463), -θ) στην μελέτη της ιστορίας του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως με την καταγραφή των πράξεων (regestes) έως την άλωση (C. Gastgeber, «Jean Darrouzès und das Patriarchatsregister. Die Erschliessung einer grundlegenden Quelle zur Geschichte des Patriarchats von Konstantinopel», σσ. 465-483) και ι) στην έκδοτική, με άναφορά στην έκδοση των *Απομνημονευμάτων* του Συλβέστρου Συροπούλου (M.-H. Blanchet, «Éditer un texte de polémique religieuse. Vitalien Laurent et les *Mémoires* de Sylvestre Syropoulos», σσ. 485-503)⁵.

4. FAILLER, Centenaire, 5.

5. Στο πρόγραμμα άναγράφεται και ή άνακοίνωση του G. Saint-Guillain, «Les Assomptionnistes de l'IFEB et la naissance de la prosopographie byzantine», ή όποία επίσης δέν δημοσιεύεται.

Ὁ τόμος, καλαίσθητος καὶ ἐπιμελημένος, θὰ ἀποτελέσει βασικὸ βοήθημα γιὰ τὸν μελλοντικὸ ἱστορικὸ τῶν βυζαντινολογικῶν ἐρευνῶν. Ἡ ἀνασκόπηση αὐτῇ τῆς πολυδιάστατης ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τῶν Ἀσσομψιονιστῶν στὰ βυζαντινὰ πράγματα μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ συγχρόνως ὅτι σηματοδοτεῖ μίᾳ νέᾳ ἀφετηρία, καθὼς μίᾳ νέᾳ γενιᾷ ἐρευνητῶν ἤδη βαδίζει στὰ χνάρια τῶν παλαιῶν μελῶν τοῦ IFEB συνεχίζοντας καὶ ἐμπλουτίζοντας τὸ ἔργο τους.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ

D. HOLTON – G. HORROCKS – M. JANNSEN – T. LENDARI – I. MANOLESSOU – N. TOUFEXIS, *The Cambridge Grammar of Medieval and Early Modern Greek. Vol. 1. General Introduction and Phonology* [σελ. clxx, 1-238]. – *Vol. 2. Nominal Morphology* [σελ. xxii, 239-1264]. – *Vol. 3. Verb Morphology* [σελ. xxii, 1265-1858]. – *Vol. 4. Syntax* [σελ. xvi, 1859-2094], Cambridge 2019. ISBN 978-1-107-18174-8

Ἡ τετράτομη πολυσέλιδη (2300 σελίδες περίπου) *Γραμματική τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ πρώιμης Νεοελληνικῆς Γλώσσας* ἀποτελεῖ ἀπότοκο ἐρευνητικοῦ προγράμματος ποὺ ἀνάγεται στὸ 2004 μὲ ἐπιστημονικοὺς ὑπευθύνους τὸν David Holton καὶ τὸν Geoffrey Horrocks (ὁμοτίμους πλέον καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Cambridge)· στὴν συγγραφικὴ ὁμάδα συμμετεῖχαν (ἀλφαβητικά, ὅπως ἀναγράφονται στὸν τίτλο), ἡ Marjolijne Jannsen, ἡ Τίνα Λεντάρη, ἡ Ἰὼ Μανωλέσσου καὶ ὁ Νότης Τουφεξής.

Ἦταν αἰσθητὴ καὶ ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη ἑνὸς παρομοίου ἐγχειρήματος, τῆς σύνταξης δηλαδὴ μιᾶς περιγραφικῆς γραμματικῆς τῆς δημόδους¹ ἑλληνικῆς γλώσσας γιὰ τὴν περίοδο (κατὰ προσέγγιση) μεταξὺ 1100 καὶ 1700, ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἰδιαίτερος μελετημένη. Ὅπως σημειώνουν μάλιστα οἱ συγγραφεῖς (1ος τόμος, σ. xv), ἐκτὸς ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν πολυπλοκότητα τοῦ γλωσσικοῦ ὕλικου ποὺ ἐξετάζεται, ἕνας ἀκόμη λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο τὸ πρόγραμμα ἐπεκτάθηκε πολὺν περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι ὑπολογιζόταν ἀρχικά, ἦταν τὸ ὅτι συχνὰ ἔπρεπε νὰ ἀναλύσουν γλωσσικὰ φαινόμενα ποὺ δὲν εἶχαν ἀντιμετωπισθεῖ προηγουμένως συστηματικὰ καὶ μὲ λεπτομέρεια.

1. Γιὰ τὴν ἐπιλογήν εἰδικότερα τῶν προσδιορισμῶν «medieval» καὶ «early modern Greek» βλ. D. HOLTON – I. MANOLESSOU, *Medieval and Early Modern Greek*, στὸν τόμο: E. BAKKER (ed.), *A Companion to the Ancient Greek Language*, Oxford – Chicster 2010, 539-563. D. HOLTON, *The Cambridge Grammar of Medieval Greek Project. Aims, scope, research questions*, στὸν τόμο *Πρώιμη Νεοελληνικὴ Δημόδης Γραμματεία. Πρακτικὰ τοῦ 6ου Διεθνoῦς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, ἐπιμέλεια Γ. Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ – Ν. ΑΓΙΩΤΗΣ, Ἡράκλειο 2012, 263-270.

Βάση τῆς περιγραφῆς εἶναι μία εὐρύτατη συλλογὴ κειμένων, ποὺ προέρχονται ἀπὸ ὅλες τὶς περιοχὲς ὅπου χρησιμοποιήθηκε ἡ δημώδης ἑλληνικὴ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ καὶ τὴν πρώμην νεοελληνικὴ περίοδο: ἕναν ἐκτεταμένο γεωγραφικὸ ὥρο ποὺ ἀπλώνεται ἀπὸ τὴν Βαλκανικὴ Χερσόνησο ἕως τὴν Κύπρο καὶ ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία ἕως τὴν Ἰταλία (καὶ ἄλλους γλωσσικοὺς θύλακες, ὅπως στὴν Κριμαία καὶ τὴν Κορσική). Ἐξετάζονται ὄχι μόνο τὰ λογοτεχνικά (πεζὰ καὶ ποιητικά) κείμενα, ἀλλὰ καὶ τὰ μὴ λογοτεχνικά, τὰ «χρηστικά» κείμενα (δικαιοπρακτικά ἔγγραφα, ἐπιστολές, χρονολογικά σημειώματα κλπ). Σημειωτέον ὅτι στὴν δεύτερη αὐτὴ κατηγορία πηγῶν δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή², καθὼς συνήθως εἶναι γνωστὴ ἡ γεωγραφικὴ προέλευσή τους καὶ χρονολογούνται μὲ ἀκρίβεια (ἄρα προσφέρονται γιὰ ἀκριβέστερη χωροχρονικὴ τοποθέτηση τῶν γλωσσικῶν φαινομένων), καὶ κατὰ κανόνα σώζονται σὲ ἕνα ἀντίγραφο (πολλὲς φορὲς αὐτόγραφο), ποὺ σημαίνει χωρὶς τὶς «ἐπεμβάσεις» τῶν κωδικογράφων κατὰ τὴν διάρκεια διαδοχικῶν ἀντιγραφῶν, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι συμβαίνει μὲ τὰ λογοτεχνικά κείμενα, τὰ ὁποῖα συνήθως παραδίδονται σὲ περισσότερα ἀπὸ ἕνα ἀντίγραφα, καὶ ἐπὶ πλέον παρουσιάζουν δυσκολίες χρονολόγησης καὶ ἐντοπισμοῦ. Ἐπίσης ἡ μέθοδος ἔκδοσης τῶν ἐγγράφων, ἡ διπλωματικὴ, ἀποδίδει τὰ κείμενα χωρὶς τὶς ἐκδοτικὲς ἐπεμβάσεις τοῦ κριτικοῦ ἐκδότη ἑνὸς λογοτεχνικοῦ κειμένου, συνεπῶς σὲ μιὰ μορφὴ ἀρκετὰ πλησιέστερη στὴν προφορικὴ τους ἐκφορά³, κατὰ ποὺ εἶναι χρήσιμο ἰδίως γιὰ τὴν φωνολογία.

2. Σποραδικὲς γλωσσικὲς μελέτες μὴ λογοτεχνικῶν κειμένων εἶχαν ἐπιχειρηθεῖ καὶ παλαιότερα, ἀλλὰ πιὸ συστηματικὴ ἔρευνά τους ἔχει ἀρχίσει κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσαετία. Βλ. π.χ. I. ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Οἱ μὴ λογοτεχνικὲς πηγὲς ὡς μαρτυρίες γιὰ τὴ γλῶσσα τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, *Λεξικογραφικὸν Δελτίον* 24 (2003), 61-88. Ε. ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ – Κ. ΤΙΚΤΟΠΟΥΛΟΥ – Κ. ΦΡΑΝΤΖΗ, Τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα ὡς πηγὲς γιὰ τὴν πρώμην Νεοελληνικὴ γλῶσσα, στὸν τόμο *Πρώμην Νεοελληνικὴ Δημώδης Γραμματεία* [βλ. προηγούμενη σημείωση], 473-501. Θ. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἔρευνα τῆς γλωσσικῆς ἀλλαγῆς στὰ κείμενα τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλληνικῆς: μεθοδολογικὴ διερεύνηση τῶν πηγῶν, *Proceedings of the 8th International Conference on Greek Linguistics* (Ioannina, Greece, 30 August – 2 September 2007), διαθέσιμο ὡς CD-ROM [ISBN: 978-960-233-195-8], 987-998. C. ROGNONI, Note per uno studio linguistico dei documenti d'archivio medievali italo-greci, στὸν τόμο *Χαρτογραφώντας τὴ δημώδη λογοτεχνία. Πρακτικά τοῦ 7ου διεθνοῦς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi*, ἐπιμέλεια Σ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ – Ἀ. ΚΑΛΟΚΑΙΡΙΝΟΣ, Ἡράκλειο 2017, 49-59. Γ. ΚΑΤΣΟΥΔΑ, Τὸ Κυθηραϊκὸ ἰδίωμα σὲ μὴ λογοτεχνικὲς πηγὲς τοῦ 16ου-19ου αἰώνα. *Μελέτες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Γλῶσσα* 37 (2017), 375-386.

3. Σὲ κάποιες περιπτώσεις μάλιστα χρησιμοποιήθηκαν καὶ διπλωματικὲς μεταγραφὰς χειρογράφων παραλλαγῶν λογοτεχνικῶν κειμένων, γιὰ περισσότερη ἀκρίβεια στὴν περιγραφὴ τῶν φαινομένων.

Οἱ συγγραφεῖς ἐπισημαίνουν βέβαια (1ος τόμος, σελ. xx) ὅτι φυσικὰ τὰ κεῖμενα δὲν ἀπεικονίζουν τὴν «ὀμιλούμενη» τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἡ ἴδια ἡ ἐγγραμματισμένη συνδέεται μὲ τὴν ἐξοικείωση πρὸς ἓνα «λογιότερο» γλωσσικὸ ἰδίωμα.

Στὸν πρῶτο τόμο προτάσσεται εἰκοσασέλιδη εἰσαγωγή, ὅπου ἐκτίθενται τὰ σχετικὰ μὲ τὴν προηγούμενη ἔρευνα, τοὺς στόχους καὶ τὸν σκοπὸ τοῦ ἔργου, καὶ γίνεται λόγος γιὰ τὶς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀντλήθηκε τὸ ὕλικό, γιὰ τὴν φύση καὶ τὶς ἰδιομορφίες τους, καθὼς καὶ γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ ἀντιμετωπίστηκαν κατὰ τὴν ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων. Ἐπίσης περιγράφεται ἡ μεθοδολογία ποὺ ἀκολουθήθηκε: Προτιμήθηκε μία ἐξισορρόπηση μεταξὺ τῆς «παράδοσης» καὶ τῆς «ἀνανέωσης» καθὼς ἡ μεγάλη χωροχρονικὴ ἔκταση τοῦ ὕλικου καὶ ὁ ὑψηλὸς ἀριθμὸς τῶν δεδομένων δὲν προσφέρονταν ὥστε νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἐξειδικευμένα θεωρητικὰ πρότυπα γλωσσικῆς ἀνάλυσης· ἐπίσης οὔτε ὁ παραδοσιακὸς τρόπος ἀνάλυσης ἦταν ἐνδεδειγμένος, καθὼς θὰ ὀδηγοῦσε σὲ προκατασκευασμένες ταξινομήσεις ποὺ δὲν θὰ ἔδιναν τὴν σωστὴ εἰκόνα τοῦ περιγραφόμενου ὕλικου. Ἀκολουθεῖ λεπτομερέστατη βιβλιογραφία 130 σελίδων, χωρισμένη σὲ τρεῖς ἐνότητες: α) λογοτεχνικὰ κεῖμενα, β) μὴ λογοτεχνικὰ κεῖμενα καὶ γ) ἡ δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Τὸ τμήμα αὐτὸ ἀπεικονίζει χαρακτηριστικὰ τὴν ἀλματώδη ἐξέλιξη ποὺ ἔχει σημειωθεῖ κατὰ τὰ τελευταῖα 40 περίπου χρόνια στὴν μελέτη τῆς ὑστεροβυζαντινῆς καὶ πρώιμης νεοελληνικῆς δημώδους γραμματείας, τόσο στὸν τομέα τῆς ἐκδοτικῆς (μὲ τὶς νέες κριτικὲς ἐκδόσεις τῶν κειμένων ποὺ διαθέτουμε), ὅσο καὶ στὸν τομέα τῆς λεξικογραφίας, ἐνῶ ἄφθονες εἶναι καὶ οἱ μελέτες (γλωσσολογικὲς καὶ φιλολογικὲς) ἐπὶ μέρους θεμάτων, καθὼς καὶ ἄλλα ἔργα ἀναφορᾶς (πίνακες συμφραζομένων κ.λπ.).

Ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἔργου ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή καὶ τὴν βιβλιογραφία περιλαμβάνει καὶ τὴν φωνολογία: καθὼς, ὅπως εἶναι εὐνόητο, δὲν ὑπάρχουν ἡχητικὲς καὶ ἀκουστικὲς μαρτυρίες τῆς ἐκφορᾶς τοῦ λόγου γιὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή, καὶ καθὼς ἡ γραπτὴ / ὀρθογραφικὴ καταγραφή τοῦ κειμένου εἶναι ἀπὸ τὴν φύση τῆς συντηρητικῆς, γιὰ νὰ ἀντιμετωπισθοῦν οἱ δυσκολίες καὶ νὰ ἀπεικονισθοῦν ὀρθότερα τὰ φαινόμενα δόθηκε ἰδιαίτερη ἔμφαση σὲ διπλωματικὲς ἐκδόσεις ἐγγράφων, σὲ ἑλληνικὰ κεῖμενα γραμμένα σὲ ἄλλο ἀλφάβητο καὶ στὰ κριτικὰ ὑπομνήματα τῶν ἐκδόσεων, ἀναζητήθηκαν ἀναλογίες τόσο στὴν προγενέστερη ὅσο καὶ στὴν μεταγενέστερη φάση τῆς γλώσσας καὶ χρησιμοποιήθηκαν γενικὲς θεωρητικὲς ἀναλύσεις γλωσσικῶν φαινομένων (1ος τόμος, σ. 3). Οἱ τόμοι 2 καὶ 3 ἐξετάζουν τὴν μορφολογία τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ρήματος ἀντιστοίχως. Στὸν δεῦτερο, καὶ ὀγκωδέστερο ὅλων, τόμο ἡ περιγραφή τοῦ κλιτικοῦ συστήματος τοῦ ὀνόματος βρίσκεται πλησιέστερα σὲ παραδοσιακὲς ταξινομήσεις τῶν

γραμματικῶν τῆς «Κοινῆς Νέας Ἑλληνικῆς» (Standard Modern Greek) (βλ. 2ος τόμος, σ. 254), ἀλλὰ ἡ προσέγγιση εἶναι πιὸ ἀναλυτικὴ ὥστε νὰ ἀπεικονισθεῖ καλύπτερα ἡ ρευστότητα, ἡ πολυτυπία καὶ ἡ κινητικότητα ποὺ χαρακτηρίζει τὴν γλῶσσα κατὰ τὴν ὑπὸ ἐξέταση περίοδο. Οἱ «παραδοσιακὲς» γραμματικὲς ἀρχίζουν μὲ τὸ ἄρθρο· στὴν γραμματικὴ ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ τὸ ἄρθρο συνεξετάζεται μὲ τὶς ἀντωνυμίες καὶ τοὺς προσδιοριστὲς μετὰ ἀπὸ τὶς ἐνότητες γιὰ τὰ οὐσιαστικά, τὰ ἐπίθετα καὶ τὰ ἐπιρρήματα. Ἡ τελευταία ἐνότητα τοῦ τόμου αὐτοῦ εἶναι ἀφιερωμένη στὰ ἀριθμητικά. Ὁ τρίτος τόμος διαίρεται σὲ δύο τμήματα: μορφολογία τοῦ ῥήματος (σὲ τρεῖς ἐνότητες: θέμα, ἀΐξη καὶ κλίση) καὶ μορφοσύνταξη, ποὺ ἐξετάζει τοὺς περιφραστικοὺς ρηματικοὺς τύπους. Τέλος ὁ τέταρτος τόμος εἶναι ἀφιερωμένος στὴν σύνταξη: σὲ ὅκτῳ ἐνότητες ἀποδίδονται τὰ συντακτικὰ φαινόμενα τῆς γλῶσσας κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζεται, ταξινομημένα σὲ 94 βασικοὺς κανόνες. Δὲν ὑπάρχει συστηματικὴ σύγκριση μὲ τὴν Ἀρχαία ἢ τὴν Νέα Ἑλληνικὴ σύνταξη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ κρίθηκε ἀπαραίτητο. Ἐκτενέστερες εἰσαγωγὲς σὲ κάθε κατηγορία καὶ μικρότερες κατατοπιστικὲς εἰσαγωγὲς σὲ κάθε ἐνότητα ἐξειδικεύουν τὶς λεπτομέρειες καὶ ἡ περιγραφικὴ ἔκθεση τῶν φαινομένων συνοδεύεται ἀπὸ τὶς ἀπαραίτητες ἐσωτερικὲς παραπομπὲς καὶ ἀπὸ πολυάριθμα παραδείγματα κειμένων. Τὸ ἔργο ὁλοκληρώνεται μὲ πίνακες α) γλωσσολογικῶν ὅρων, β) ἑλληνικῶν λέξεων καὶ φράσεων, καὶ γ) τῶν νέων καταλήξεων καὶ ἐπιθημάτων ποὺ ἀναπτύσσονται τὴν περίοδο αὐτή.

Συνολικά, τὸ τετράτομο αὐτὸ βιβλίον ἀποτελεῖ ἓνα χρησιμότατο ἔργο ἀναφορᾶς, ἀναντικατάστατο βοήθημα καὶ πολυτιμότατο ἐργαλεῖο ἔρευνας. Θὰ διευκολύνει σημαντικὰ τὶς φιλολογικὲς καὶ τὶς γλωσσολογικὲς ἀναζητήσεις ὧσιν ἀσχολοῦνται μὲ τὰ *Neograeca Medii Aevi* –τὰ νεοελληνικὰ τοῦ Μεσαίωνα– καὶ θὰ ἀποτελέσει ἀναμφίβολα ἀφετηρία συστηματικότερης μελέτης τους.

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἑρευνῶν/ΕΙΕ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ – ABBREVIATIONS

ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς
ΑΠ	Ἀρχεῖον Πόντου
AASS	<i>Acta Sanctorum</i>
ACO	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , ἐκδ. E. SCHWARTZ- J. STRAUB (Βερολίνο 1914-)
AnBoll	<i>Analecta Bollandiana</i>
AOL	<i>Archives de l'Orient Latin</i>
BAR	British Archaeological Reports
BBA	Berliner Byzantinistische Arbeiten
BBKL	<i>Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BEFAR	Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome
BF	<i>Byzantinische Forschungen</i>
BHG	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Bruxelles ³ 1957
BHG Auct.	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Auctarium</i> , Βρυξέλλες 1969
BHG Nov.Auct.	F. HALKIN, <i>Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> . <i>Novum Auctarium</i> , Bruxelles 1984
BHO	<i>Bibliotheca Hagiographica Orientalis</i> , Βρυξέλλες 1910
BMGS	<i>Byzantine and Modern Greek Studies</i>
BNJ	<i>Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher</i>
BNV	Byzantina et Neograeca Vindobonensia
ΒυζΣυμ/ByzSym	Βυζαντινά Σύμμεικτα / Byzantina Symmeikta (–2008 Σύμμεικτα)
BSI	<i>Byzantinoslavica</i>
BSO[A]S	<i>Bulletin of the School of Oriental [and African] Studies</i>

BV	<i>Byzantina Vindobonensia</i>
Byz	<i>Byzantion</i>
ByzSt	<i>Byzantine Studies/Études byzantines</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
CahArch	<i>Cahiers archéologiques</i>
CCSG	Corpus Christianorum, Series Graeca
CCSL	Corpus Christianorum, Series Latina
CFHB	Corpus Fontium Historiae Byzantinae
ChHist	<i>Church History</i>
CIC	<i>Corpus iuris civilis</i> , τ. 1-3, ed. P. KRÜGER – T. MOMMSEN – R. SCHÖLL–W. KROLL, Berlin ¹¹ 1954 (rep. Dublin 1972)
CJ	<i>Codex Justinianus</i> , ed. P. KRÜGER, Berlin 1929
CorsiRav	<i>Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina</i>
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
CSEL	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum
CSHB	Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae
ΔΧΑΕ	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας</i>
DACL	<i>Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie</i>
DHGE	<i>Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques</i>
DMA	<i>Dictionary of the Middle Ages</i> (New York 1982-89)
DOC	<i>Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection</i> , τ. 1-5, ed. A. R. BELLINGER – P. GRIERSON – M. HENDY, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1966-1999
DOCat	<i>Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection</i> , τ. 1-2 by M. C. ROSS (Washington, D.C. 1962-65); τ. 3 by K. WEITZMANN (1972)
DOP	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
DOS	Dumbarton Oaks Studies
DOSeals	Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, εκδ. E. McGEER – J. NESBITT – N. OIKONOMIDES, τ. 1-6, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991-2009
EEBΣ	<i>Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν</i>
EI ²	<i>Encyclopaedie de l'Islam. Nouvelle édition</i> , τ. 1-13, Leiden-London-Boston 1960-2009.
FM	<i>Fontes minores</i>

GRBS	<i>Greek, Roman and Byzantine Studies</i>
JGR	I. and P. ZEPOS, <i>Jus Graecoromanum</i> , τ. 1-8, Αθήνα 1931 (rep. Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JMedHist	<i>Journal of Medieval History</i>
JÖB	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik</i> , τ. 18-(-1969: JÖBG)
JÖBG	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft</i> , τ. 1-17 (After 1969: JÖB)
JRA	<i>Journal of Roman Archaeology</i>
Lampe	G. W. H. LAMPE, <i>A Patristic Greek Lexicon</i> (Oxford 1961-68)
LBG	<i>Lexikon zur byzantinischen Gräzität</i> , erstellt von E. TRAPP (et al.), Wien 2001-
LexMa	<i>Lexikon des Mittelalters</i> , 4 vols (München-Zürich 1977-95)
LSJ ⁹	H. G. LIDDELL – R. SCOTT – H. S. JONES et al., <i>A Greek-English Lexicon</i> (Oxford 1996)
LThk	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i> , Freiburg i.B.
MM	F. MIKLOSICH – J. MÜLLER, <i>Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana</i> , τ. 1-6, Wien 1860-1890
MANSI	J. D. MANSI, <i>Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio</i> (Paris-Leipzig 1901-27)
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων</i>
OC	<i>Orientalia Christiana</i>
OCA	<i>Orientalia christiana analecta</i>
OCP	<i>Orientalia christiana periodica</i>
ODB	<i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i> , ed. A. KAZHDAN et al. (New York-Oxford 1991)
ΠΑΑ	<i>Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας</i>
PG	<i>Patrologiae cursus completus, Series graeca</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1857-66
PL	<i>Patrologiae cursus completus, Series latina</i> , éd. J.-P. MIGNE, Paris 1844-80
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit</i> , ed. E. TRAPP et al., Wien 1976-1996

PLRE	<i>The Prosopography of the Later Roman Empire</i> , τ. 1-3, ed. A. H. M. JONES – J. R. MARTINDALE – J. MORRIS Cambridge 1971-1992· τ. 2, ed. J. R. MARTINDALE 1980
PmbZ	<i>Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit</i> , ed. R. J. LILIE et al. τ. 1–, Berlin 1999–
PO	<i>Patrologia Orientalis</i> , ed. R. GRAFFIN – F. NAU, 1– . Paris 1904–
ΠΑΛΛΗΣ-ΠΟΤΑΗΣ	Γ. Α. ΠΑΛΛΗΣ-Μ. ΠΟΤΑΗΣ, <i>Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων</i> τ. 1-6, Athens 1852-1859 (ανατ. Athens 1966)
RAC	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
RbK	<i>Reallexikon zur byzantinischen Kunst</i> , ed. K. WESSEL (Stuttgart 1963–)
RE	<i>Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft</i> , neue Bearbeitung von G. WISSOWA et al., Stuttgart 1894-1978
REB	<i>Revue des études byzantines</i>
REC	<i>Recueil des historiens des croisades</i>
REG	<i>Revue des études grecques</i>
REH	<i>Revue des études historiques</i>
RESEE	<i>Revue des études sud-est européennes</i>
RH	<i>Revue historique</i>
RHSEE	<i>Revue historique du sud-est européen</i>
ROC	<i>Revue de l'Orient chrétien</i>
ROL	<i>Revue de l'Orient latin</i>
RSBN	<i>Rivista di studi bizantini e neoellenici</i>
RSBS	<i>Rivista di studi bizantini e slavi</i>
SBN	<i>Studi bizantini e neoellenici</i>
SBS	<i>Studies in Byzantine Sigillography</i>
SC	<i>Sources chrétiennes</i>
SCIAM	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medioevo</i>
StT	<i>Studi e Testi</i>
StVen	<i>Studi Veneziani</i>
SubsHag	<i>Subsidia Hagiographica</i>
TAFEL – THOMAS	G. L. F. TAFEL – G. M. THOMAS, <i>Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig</i> , τ. 1-3, Wien 1856-57

TIB	<i>Tabula Imperii Byzantini</i> , ed. H. Hunger – J. Koder, Wien 1976–
TLG	<i>Thesaurus Linguae Graecae</i>
TM	<i>Travaux et mémoires</i>
VV	<i>Vizantijskij Vremennik</i>
WBS	Wiener Byzantinistische Studien
ZPE	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
ZRVI	<i>Zbornik Radova Vizantološkog Instituta</i>

Ο ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΤΟΜΟΣ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΥΜΜΕΙΚΤΩΝ,
Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΧΕΙ ΕΚΔΟΘΕΙ ΗΔΗ ΣΕ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ
ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ [www.byzsym.org],
ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ
ΤΟΥ ΤΟΜΕΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΕΡΕΥΝΩΝ ΣΕ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
Ο ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΔΗΜΗΤΡΑ ΠΕΛΕΚΑΝΟΥ
Η ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΓΙΝΕ ΑΠΟ ΤΟ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ «ΣΥΝΘΕΣΗ»
ΤΟΝ ΤΟΥ 20....

